

Year 2022
Issue 65

E-ISSN: 2645-8772

Journal of Economy, Culture and Society

Indexing and Abstracting

Web of Science Core Collection - Emerging Sources Citation Index (ESCI)

TÜBİTAK-ULAKBİM TR Dizin

Directory of Open Access Journals (DOAJ)

ProQuest Central

ProQuest Turkey Database

ProQuest Social Sciences Database

ProQuest Social Sciences Premium Collection

EBSCO Central & Eastern European Academic Source

EBSCO Sociology Source Ultimate

RePEc IDEAS

RePEc EconPapers

Erih Plus

SOBİAD

Journal of Economy Culture and Society

E-ISSN: 2645-8772

Year 2022, Issue 65

Owner

Prof. Dr. Veysel BOZKURT
Istanbul University, Faculty of Economics,
Department of Economics, Istanbul, Turkiye

Responsible Manager

Asst. Prof. Uğur DOLGUN
Istanbul University, Faculty of Economics,
Department of Economics, Istanbul, Turkiye

Correspondence Address

Istanbul University, Faculty of Economics,
Sociology and Methodology Research Center,
Merkez Kampüs, 34452, Beyazıt, İstanbul, Turkiye
Phone: +90 (212) 440 00 00 / 11548
e-mail: jecs@istanbul.edu.tr
<https://iupress.istanbul.edu.tr/tr/journal/jecs/home>

Publisher

Istanbul University Press
Istanbul University Main Campus,
34452 Beyazıt, Fatih / İstanbul, Turkiye
Phone: +90 (212) 440 00 00

Authors bear responsibility for the content of their published articles.

The publication language of the journal is English.

This is a scholarly, international, peer-reviewed and open-access journal published biannually in June and December.

Publication Type: Periodical

Journal of Economy Culture and Society

E-ISSN: 2645-8772

Year 2022, Issue 65

EDITORIAL MANAGEMENT BOARD

Editor-in-Chief

Prof. Dr. Yunus KAYA – Istanbul University, Faculty of Economics, Department of Political Science and International Relations, Istanbul, Türkiye – yunus.kaya@istanbul.edu.tr

Co-Editors-in-Chief

Prof. Dr. Dilek DEMİRBAŞ – Istanbul University, Faculty of Economics, Department of Economics, Istanbul, Türkiye – dilek.demirbas@istanbul.edu.tr

Editorial Management Board Members

Prof. Dr. Veysel BOZKURT – Istanbul University, Faculty of Economics, Department of Economics, Istanbul, Türkiye – vbozkurt@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Dilek DEMİRBAŞ – Istanbul University, Faculty of Economics, Department of Economics, Istanbul, Türkiye – dilek.demirbas@istanbul.edu.tr

Asst. Prof. Uğur DOLGUN – Istanbul University, Faculty of Economics, Department of Economics, Istanbul, Türkiye – udolgun@istanbul.edu.tr

Dr. Emine Kübra USTA ABDUL-HAKEM MAHMOUD OKOUR – Istanbul University, Faculty of Economics, Department of Economics, Istanbul, Türkiye – emine.usta@istanbul.edu.tr

Dr. Özcan GARAN – Istanbul University, Faculty of Economics, Department of Economics, Istanbul, Türkiye – ozcan.garan@istanbul.edu.tr

Section Editors

Prof. Dr. Veysel BOZKURT – Istanbul University, Faculty of Economics, Department of Economics, Istanbul, Türkiye – vbozkurt@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Ferda YERDELEN TATOĞLU – Istanbul University, Faculty of Economics, Department of Econometrics, Istanbul, Türkiye – yerdelen@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Esmâ DURUGÖNÜL – Emeritus – durugonul@akdeniz.edu.tr

Prof. Dr. Nuran BAYRAM ARLI – Bursa Uludağ University, Faculty of Economics, Department of Econometrics, Bursa, Türkiye – nuranb@uludag.edu.tr

Assoc. Prof. Gürel ÇETİN – Istanbul University, Faculty of Economics, Department of Tourism Management, Istanbul, Türkiye – gurelc@istanbul.edu.tr

Language Editors

Elizabeth Mary EARL – Istanbul University, Department of Foreign Languages, Istanbul, Türkiye – elizabeth.earl@istanbul.edu.tr

Alan James NEWSON – Istanbul University, Department of Foreign Languages, Istanbul, Türkiye – alan.newson@istanbul.edu.tr

Statistics Editor

Prof. Dr. Nuran BAYRAM ARLI – Bursa Uludağ University, Faculty of Economics, Department of Econometrics, Bursa, Türkiye – nuranb@uludag.edu.tr

Editorial Assistants

Alper KARAAĞAÇ – Istanbul University, Institute of Social Sciences, Department of Social Structure–Social Change, Istanbul, Türkiye – alper.karaagac@istanbul.edu.tr

Hüseyin TOK – Istanbul University, Faculty of Economics, Department of Economics, Istanbul, Türkiye – huseyin.tok@istanbul.edu.tr

Journal of Economy Culture and Society

E-ISSN: 2645-8772

Year 2022, Issue 65

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Adrian F. FURNHAM – Norwegian Business School, Department of Leadership and Organizational Behaviour, Oslo, Norway – adrian.furnham@bi.no

Prof. Dr. Deniz Ülke ARIBOĞAN – Üsküdar University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Political Science and International Relations, Istanbul, Türkiye – denizulke.aribogan@uskudar.edu.tr

Prof. Dr. Doğan GÜRSOY – Washington State University, Carson College of Business, Department of Hospitality Business Management, Washington, USA – dgursoy@wsu.edu

Prof. Dr. Syed Farid ALATAS – Singapore National University, Faculty of Arts and Social Sciences, Department of Sociology, Singapore – alatas@nus.edu.sg

Assoc. Prof. Glenn DAWES – James Cook University, College of Arts, Society and Education, Townsville, Australia – glenn.dawes@jcu.edu.au

Assoc. Prof. Gürel ÇETİN – Istanbul University, Faculty of Economics, Department of Tourism Management, Istanbul, Türkiye – gurelc@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Haluk ZÜLFİKAR – Istanbul University, Faculty of Economics, Department of Economics, Istanbul, Türkiye – zulfikar@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. İhsan SEZAL – TOBB Economy and Technology University, School of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science and International Relations, Istanbul, Türkiye – isezal@etu.edu.tr

Prof. Dr. İbrahim SİRKEÇİ – Regent's University, Faculty of Business and Management, London, UK – sirkeci@regents.ac.uk

Prof. Dr. Kazuhisa NISHIHARA – Seijo University, Faculty of Social Innovation, Department of Psychological and Sociological Studies, Tokyo, Japan – vzs00645@nifty.com

Prof. Dr. Levent ALTINAY – Oxford Brookes University, Oxford Brookes Business School, Department of Hospitality Management, Oxford, UK – laltinay@brookes.ac.uk

Prof. Dr. Nevin GÜNGÖR ERGAN – Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of Sociology, Ankara, Türkiye – nevine@hacettepe.edu.tr

Prof. Dr. Nuran BAYRAM ARLI – Uludağ University, Faculty of Economics, Department of Econometrics, Bursa, Türkiye – nuranb@uludag.edu.tr

Prof. Dr. Pippa NORRIS – Harvard University, Harvard Kennedy School, Department of Comparative Politics, Cambridge, Massachusetts, USA – Pippa_Norris@Harvard.edu

Prof. Dr. Rosita Joan HENRY – James Cook University, College of Arts, Society & Education The Language and Culture Research Centre, Townsville, Australia – rosita.henry@jcu.edu.au

Prof. Dr. Sari HANAFI – American University of Beirut, Faculty of Arts and Sciences, Department of Sociology, Anthropology & Media Studies, Beirut, Lebanon – sh41@aub.edu.lb

Prof. Dr. Thomas Li-Ping TANG – Middle Tennessee State University, Jones College of Business, Department of Management, Tennessee, USA – Thomas.Tang@mtsu.edu

Asst. Prof. Uğur DOLGUN – Istanbul University, Faculty of Economics, Department of Economics, Istanbul, Türkiye – udolgun@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Yunus KAYA – Istanbul University, Faculty of Economics, Department of Political Science and International Relations, Istanbul, Türkiye – yunus.kaya@istanbul.edu.tr

Dr. Wiebke KEIM – Freiburg University, Freiburg, Germany – wiebke.keim@soziologie.uni-freiburg.de

Prof. Dr. Zeynep KARAHAN USLU – Çankaya University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Public Relations and Advertising, Ankara, Türkiye – zkuslu@cankaya.edu.tr

Journal of Economy Culture and Society

E-ISSN: 2645-8772

Year 2022, Issue 65

ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Norizan Abdul GHANI – Sultan Zainal Abidin University, Faculty of Applied Social Sciences, Terengganu, Malaysia
– norizabd@unisza.edu.my

Prof. Dr. Ketut ARDHANA – University of Udayana, Faculty of Science, Bali, Indonesia – ketut_ardhana@unud.ac.id

Prof. Dr. Nuran BAYRAM ARLI – Bursa Uludağ University, Faculty of Economics, Department of Econometrics, Bursa, Türkiye
– nuranb@uludag.edu.tr

Assoc. Prof. Ali ASKEROV – University of North Carolina Greensboro, School of Health and Human Sciences, Department of Peace and Conflict Studies, Greensboro, USA – aaskerov@uncg.edu

Prof. Dr. Serpil AYTAÇ – Fenerbahçe University, Faculty of Economics, Administrative and Social Sciences, Department of Psychology, İstanbul, Türkiye – sevinc.aytac@fbu.edu.tr

Prof. Dr. Hasan BACANLI – Fatih Sultan Mehmet Vakıf University, Faculty of Education, Department of Educational Sciences, İstanbul, Türkiye – hbacanli@fsm.edu.tr

Emeritus Asst. Prof. Burhan BALOĞLU – İstanbul University, Faculty of Economics, Department of Economics, İstanbul, Türkiye
– bbaloglu@istanbul.edu.tr

Asst. Prof. Filiz BALOĞLU – İstanbul University, Faculty of Economics, Department of Economics, İstanbul, Türkiye
– fbaloglu@istanbul.edu.tr

Assoc. Prof. Şenol BAŞTÜRK – Bursa Uludağ University, Faculty of Economics, Department of Labour Economics and Industrial Relations, Bursa, Türkiye – sbasturk@uludag.edu.tr

Prof. Dr. Vehbi BAYHAN – İnönü University, Faculty of Science and Letters, Department of Sociology, Malatya, Türkiye
– vehbi.bayhan@inonu.edu.tr

Prof. Dr. Yücel BULUT – İstanbul University, Faculty of Letters, Department of Sociology, İstanbul, Türkiye
– yucel.bulut@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. İsmail COŞKUN – İstanbul University, Faculty of Letters, Department of Sociology, İstanbul, Türkiye
– ismail.coskun@istanbul.edu.tr

Emeritus Prof. Dr. Mustafa E. ERKAL – İstanbul University, Faculty of Economics, Department of Economics, İstanbul, Türkiye

Emeritus Prof. Dr. Hüsnü ERKAN, Dokuz Eylül University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, İzmir, Türkiye – husnu.erkal@deu.edu.tr

Prof. Dr. Alev ERKİLET – İbn Haldun University, School of Humanities and Social Sciences, Department of Sociology, İstanbul, Türkiye – alev.erkilet@ihu.edu.tr

Asst. Prof. Hakan GÜLERCE – Harran University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Sociology, Şanlıurfa, Türkiye
– hakangulerce@harran.edu.tr

Prof. Dr. Yaşar KAYA – İnönü University, Faculty of Science and Letters, Department of Sociology, Malatya, Türkiye
– yasar.kaya@inonu.edu.tr

Masreka KHAN – Bangladesh Rural Advancement Committee, Dhaka, Bangladesh – mkhan@erciyes.edu.tr

Prof. Dr. Abdullah KORKMAZ – İnönü University, Faculty of Science and Letters, Department of Sociology, Malatya, Türkiye
– abdullah.korkmaz@inonu.edu.tr

Assoc. Prof. Bedri MERMUTLU – İstanbul Ticaret University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Sociology, İstanbul, Türkiye – mbmermutlu@ticaret.edu.tr

Prof. Dr. Mehmet Ferhat ÖZBEK – Gümüşhane University, Faculty of Economic and Administrative Sciences, Department of Human Resources Management, Gümüşhane, Türkiye – mfozbek@gumushane.edu.tr

Prof. Dr. Zeki PARLAK – İstanbul University, Faculty of Economics, Department of Labor Economics and Industrial Relations, İstanbul, Türkiye – zeki.parlak@istanbul.edu.tr

Journal of Economy Culture and Society

E-ISSN: 2645-8772

Year 2022, Issue 65

ADVISORY BOARD

Adj. Assoc. Prof. Robin ROOD – James Cook University, College of Arts, Society & Education, The Language and Culture Research Centre, Townsville, Australia – robin.rodd@jcu.edu.au

Prof. Dr. Serdar SAĞLAM – Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Letters, Department of Sociology, Ankara, Türkiye – serdar.saglam@hbv.edu.tr

Prof. Dr. Ebulfez SÜLEYMANLI – Üsküdar University, Faculty of Social Sciences and Humanities, Department of Sociology, İstanbul, Türkiye – ebulfez.suleymanli@uskudar.edu.tr

Prof. Dr. Ünal ŞENTÜRK – İnönü University, Faculty of Science and Letters, Department of Sociology, Malatya, Türkiye – unal.senturk@inonu.edu.tr

Assoc. Prof. Seyyed Hossein SERAJZADEH – Kharazmi University, Faculty of Literature and Humanities, Department of Sociology, Tehran, Iran – serajzadeh@khu.ac.ir

Prof. Dr. Mustafa TALAS – Niğde Ömer Halisdemir University, Faculty of Education, Department of Education Sciences, Niğde, Türkiye – mtalas@ohu.edu.tr

Prof. Dr. Taner TATAR – İnönü University, Faculty of Science and Letters, Department of Sociology, Malatya, Türkiye – taner.tatar@inonu.edu.tr

Prof. Dr. Hayati TÜFEKÇİOĞLU – İstanbul Arel University, Faculty of Science and Letters, Department of Sociology, İstanbul, Türkiye – hayatitufekcioglu@arel.edu.tr

Prof. Dr. Tina UYS – University of Johannesburg, Faculty of Humanities, Department of Sociology, Johannesburg, South Africa – tuys@uj.ac.za

Prof. Dr. Feridun YILMAZ – Bursa Uludağ University, Faculty of Economics, Department of Economics, Bursa, Türkiye – fyilmaz@uludag.edu.tr

Prof. Dr. İbrahim Güran YUMUŞAK – İstanbul Sabahattin Zaim University, Faculty of Business and Management Sciences, International Trade and Finance Department, İstanbul, Türkiye, – ibrahim.yumusak@izu.edu.tr

Prof. Dr. Aigul ZABIROVA – United Arab Emirates University, College of Humanities and Social Sciences, Al Ain, UAE – aigul@uaeu.ac.ae

Journal of Economy Culture and Society

E-ISSN: 2645-8772

Year 2022, Issue 65

CONTENTS

Research Articles

Determinants of Mobility in the Middle-Income Classes for Türkiye Banu BEYAZ SİPAHİ	1
Measurement of Perceived Psychological Safety: Integration, Review and Evidences for the Scale in the Context of Türkiye Seçil BÜLBÜL, Serin İŞİAÇIK, Serpil AYTAÇ	15
The Millennial Generational Style: New Global Political and Economic Orientations Neslihan K. ÇEVİK	29
Evaluation of the Psychometric Properties of the Ethnocentrism Scale Asena ALBAYRAK, Özkan TÜTÜNCÜ	47
Haber Medyası Okuryazarlığı Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması <i>News Media Literacy Scale: Validity and Reliability</i> Ayşad GÜDEKLİ, Seçil DEREN VAN HET HOF, Mehmet Taha ESER, Mehmet Sebih ORUÇ	61
Salgında Yas Bağlamı: Mekânlar, Ritüeller, Gidenler ve Kalanlar <i>Context of Mourning During the Pandemic: Spaces, Rituals, Outgoings, and Survivors</i> Ömer CANPOLAT, H. Yaprak CİVELEK	81
How Do the Crises of Falling Oil Prices and COVID-19 Affect Economic Sectors in the Rentier Economies? Evidence from the GCC Countries Hazem Al SAMMAN, Erhan AKKAS	105
Su Hizmetlerinde Yaşanan Dönüşüm: Suyun Özelleştirilmesi ve Ülke Uygulamaları ile Kazanılan Deneyimler <i>Transformation of Water Services: Lessons Learned from Water Privatization in Multiple Countries</i> Mikail PEHLİVAN, Nazan SUSAM	129
The Effect of Conspicuous Consumption Behavior on Wasteful Consumption Behavior: The Intermediary Role of Hedonic Consumption Behavior İbrahim AVCI	161
Ekolojik Habitus Bağlamında Gıda Toplulukları Üzerine Bir Alan Araştırması <i>A Field Study on Food Communities in the Context of Ecological Habitus</i> Gamze GÜRLER, Birtan BOZLU	181
Güvenlik İklimi Ölçeğinin Türkçe Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması <i>Validity and Reliability Study of Safety Climate Scale</i> Salih DURSUN, Oğuz BAŞOL, Belemir ŞENGÜL	203
İş Stresini Azaltmada Kadınların ve Erkeklerin Sosyal Destek Kaynakları Değişir mi? Araştırma Görevlileri Üzerine Bir İnceleme <i>Do Social Support for Women and Men Change in Reducing Job Stress? An Examination on Research Assistants</i> Ozan BÜYÜKYILMAZ, Hatice COŞKUNOĞLU KAYA	217
Türkiye Basketbol Liglerinde Güvencesiz Çalışma <i>Precarious Work in Turkish Basketball Leagues</i> Ahmet Nusret BAŞTUĞ	239

Journal of Economy Culture and Society

E-ISSN: 2645-8772

Year 2022, Issue 65

CONTENTS

Research Articles

- Türkiye'de Yaşlı Nüfusun Huzurevi Tercihinin Mekansal Bağımlılığı
Spatial Dependence of Nursing Home Preference of Older Age Population in Türkiye
Özlem DÜNDAR, Volkan ALPTEKİN..... 267
- Bilge Mimar Turgut Cansever'in Perspektifinden Türkiye'de "Yatay Mimari" Meselesi
The Issue of "Horizontal Architecture" in Turkey from the Perspective of Turgut Cansever, the Wise Architect
Doğan BIÇKI, Merve KIRKAN..... 289
- Local Restaurants' Effect on Tourist Experience: A Case from Istanbul
Hanife Aysen KARAGÖZ, Tevfik DEMİRÇİFTÇİ, Ezgi ERKMEN 313
- İstanbul: Sanayisizleşmeyen Bir Küresel Kent
Istanbul: A Global, but Still Industrial, City
Özgür SAYIN 329
- İş Birliklerinde Güven, Bağlılık, Bilgi Edinimi ve Yayılımının İş birliği Memnuniyetine Etkisi: Türkiye Yat İmalat Sektöründe Bir Araştırma
The Effect of Trust, Commitment, Knowledge Acquisition, and Dissemination on Relationship Satisfaction: Research into the Turkish Yacht Manufacturing Sector
Cenk TUFAN, Özlem YAŞAR UĞURLU..... 351
- Hakim Mali Rejimin Belirlenmesinde Doğrusal Yöntemlerin Gücü: Bir Türkiye İncelemesi
The Power of Linear Methods in Determining the Dominant Fiscal Regime: Türkiye Investigation
Kaan MASATÇI, Asuman OKTAYER..... 375
- Gelir Gruplarına Göre Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE) Hesapları ve Gelir Dağılımı Ölçümü İçin Yeni Bir Öneri
A New Proposal for Consumer Price Index (CPI) Calculation and Income Distribution Measurement by Income Groups
Esat DAŞDEMİR 395

Review Articles

- Structural Inequalities in Educational Leadership: Addressing Social and Professional Identities and Recognitional Power
Duygun GÖKTÜRK, Özge ÇOMAK..... 415
- İnsan Sonrası Kurguda Tüketim Olgusunun Önemi ve Tüketime Bakışı Cesur Yeni Dünya Romanı Üzerinden Okumak
The Importance of the Consumption Phenomenon in Posthuman Fiction and Its Perspective on Consumption as Depicted in the Novel Brave New World
Ömer TORLAK 429

Journal of Economy Culture and Society

E-ISSN: 2645-8772

Research Article

Determinants of Mobility in the Middle-Income Classes for Turkiye

Banu BEYAZ SİPAHİ¹

¹Dr. Faculty Member, Tarsus University, Vocational School of Health Services, Department of Management and Organization, Mersin, Turkiye

ORCID: B.B. 0000-0002-5242-5049

Corresponding author:

Banu BEYAZ SİPAHİ,
Tarsus University, Vocational School of Health Services, Department of Management and Organization, Mersin, Turkiye
E-mail: banubeyaz@gmail.com

Submitted: 05.11.2021

Revision Requested: 07.02.2022

Last Revision Received: 10.02.2022

Accepted: 18.02.2022

Published Online: 11.05.2022

Citation: Beyaz Sipahi, B. (2022). Determinants of mobility in the middle-income classes for Turkiye. *Journal of Economy Culture and Society*, 65, 1-13. <https://doi.org/10.26650/JECS2021-1019892>

ABSTRACT

This paper contributes to the literature by examining mobility in the middle-income classes for Turkiye. In this context, this study's aim is to present a profile of the middle-income class in Turkiye and identify the effects of socio-economic and demographic factors on the transition from a middle-income class to a lower income group and upper income group using a probit model. The middle class was determined using the relative income measure. The data used in the analyses are based on the Income and Living Conditions Surveys (ILCS) by the Turkish Statistical Institute (Turk Stat) over the period 2015-2018. The results of the analysis indicate that the age, gender, education level, marital status, employment status housing ownership type of the households, and income type affect the transition of middle-income classes into lower or upper income classes in different ways. Accordingly, in cases where the head of the household is male, household members are young, household members have a high education level, and where there are a small number of members in the household, all negatively affect the probability of transitioning from a middle-income class to a low-income class. In contrast, it positively affects the transition to a high income class.

Jel Codes: D31, D10, D33, D12

Keywords: Middle-Income Classes, Low-High Income Classes, Turkiye, Probit Models

1. Introduction

In developed and developing countries, the formation and development of the middle-income classes differ according to the socio-economic, cultural, and political structures of those countries. The topic of the middle-income class is one of the areas of extreme interest for social scientists, especially regarding how the definitions of the middle class diversify according to the environment, occupation, and income levels of the individuals. As a consequence, the definition of the middle class may vary from time to time and from country to country. In addition to the “bourgeoisie” and “proletariat” classes, Marx defined the middle class as the “petty bourgeoisie”, which is mostly seen in cities. Basically, he expressed that the middle class is the transitional class. In addition, Marx stated that the middle classes are the helpers of the capitalists and should be evaluated on the same terms as them (Wright, 2016). Marx and Engel (2004) underlined in their study that the middle class might disappear as the capitalist mode of production developed, because Marx saw the petty bourgeoisie as an intermediate layer, as a transitional class. Another important fundamental view that determines the discussions on classes is that of Weber. Weber developed Marx’s view and took a broader view of class theory. According to Weber, middle classes were formed by the growth of bureaucracy and rationalization of capitalist production in modern societies. What distinguishes it from Marx’s idea is that social inequalities do not depend on economic factors. He claimed that society had a more complex organization, and the classes consisted of social status and power distribution phenomena. Along with this approach, white-collar worker groups also belonged in the middle class. Yet, according to Weber, different social status groups were formed besides class (Bilton et al., 2009; Edgell, 1998; Weber, 2012).

It is thought that the reason the concepts of the middle class were interpreted differently by two philosophers is that Marx’s evaluation of the social process was in the 19th century and Weber’s evaluation of the social process was in the early 20th century (Liechty, 2003). In fact, until the end of the 19th century, the level of education and occupation were at the forefront in class distinctions, but as a result of the changes that took place in the 20th century, the concept of class became stronger, and income levels began to be used in class distinction (Pressman, 2010).

Öngen (2014) stated in her study that the biggest change that occurred in the 20th century was the internal division and fragmentation of the labour process. The criteria used in the studies conducted with the middle class were determined as follows (Khakhulina, 2001); * Economic and financial situation (income, earnings, savings, number of households); * Housing status (housing ownership, changes to housing); * social-cultural activity habits (at home, summer house, domestic and international vacation); * Education level and occupational group; * Economic and socio-political reforms; * political sympathy.

The middle class differs from country to country according to the economic situation of the country and the level of living welfare. The middle-income class, which plays a significant role in extenuating the poverty level of countries, makes up the largest share of country incomes. In 2019, when the average per capita income in the world was \$ 11,570, the average income per capita in Türkiye was \$ 9,027, and it continues to maintain the level of the upper-middle-income country in which it is present (World Bank, 2021).

Income distribution inequality has been among the issues frequently discussed in studies conducted in Türkiye in recent years. According to 2018 data from the Turkish Statistical Institute (Turk Stat) Income Living Conditions (ILC), the gap between the richest 20% and the poorest 20% has increased to the point where the former group’s income is almost eight times that of the latter group. Therefore, the middle-income class has a prominent place in total income for Turki-

ye. In Türkiye, after the 1980s, the concept of the middle class began to be questioned more, its development process was examined, and class characteristics began to be discussed. The most comprehensive class chart developed to analyse Türkiye's social structure belongs to the studies of Boratav (2004, 2016). After the 1990s, the number of studies dealing with differentiation in the middle class according to socio-economic and demographic determinants is limited. In this context, the main purpose of this study is to determine the socio-economic and demographic variables that have an effect on the mobility of Türkiye's middle-income class (with Türkiye being a developing country). It is thought that the results obtained here can guide remedial social policies. In the study, Income Living Conditions Survey data, which is a micro data set prepared by the Turkish Statistical Institute (Turk Stat) between the years 2015-2018, was used. The effects of socio-economic and demographic factors on the transition from a middle-income class to a lower-income group and upper-income group were analysed with the probit model.

The study consists of the following sections. In the second part, the situation of the middle-income class in Türkiye is presented along with the literature summary. In the third section, the data set and analysis method are covered. In the fourth chapter, the findings obtained as a result of the analysis are included. Finally, in line with the indications obtained in the conclusion, the general situation in Türkiye is evaluated and suggestions are given.

2. Literature Review

The middle class is a substantial group placed between the rich and the poor. Middle income class is classified according to the relative income measure. In related studies, income information that is given in detail in the Income and Living Conditions Surveys, Labour Force Surveys or Household Budget Surveys in Türkiye has been used. Economically, the middle-income class is considerable for every society as it is associated with high income, rapid economic growth, social and political stability (Pressman, 2007). Three different criteria have been proposed by Pressman (2007) due to the different definitions of the middle-income class. The first of these criteria is that individuals base themselves on the criteria they determine. Individuals can define themselves as being in the income class they want. People with a high-income level or people with a low-income level may define themselves as being in the middle-income class. In their study, Lora and Fajardo (2013) emphasized that subjective criteria were more effective in determining the middle-income class in the study they conducted for Latin American countries in 2007. The second criterion is that they have a higher education level and a better job level. Giddens (2008) pointed out that the concept of the middle class encompassed a wide working-class consisting of various occupations. The third criterion, which is frequently used in the literature, is the measurement of income by considering the classification of income levels in economic terms. With this criterion method, the opportunity to compare countries is provided. However, which slice will be taken in the income distribution varies from study to study. For example, in the studies such as Easterly (2000); Khabulina (2001); Atkinson and Brandolini (2011), the income level was taken as 60% (it refers to the income segment between the highest 20% and the lowest 20% of the income distribution). In many studies, the middle-income class has been created by considering the median income. In these studies, different median ranges are used while creating the middle-income class. Birdsall et al. (2000); Pressman (2010); Thurow (1985) determined the middle class as the median range of 75%-125% in their study. Similarly, while Davis and Huston (1992) determined the median income of the middle class in the range of 50%-150%, Bigot et al. (2012), on the other hand, determined this range to be between 70% and 150% in their studies. In the globalization process, when

considered at the individual level, the issue of income inequality frequently comes to the fore. In Milanovic's (2002) study, the national income distribution was calculated from the regional household income distribution by deriving the world income distribution. Similar studies have been carried out by Chotikapanich et al. (1997); Firebaugh (1999); Korzeniewick et al. (1997); Milanovic and Yitzaki (2002); Schultz (1998) examined 111 countries in their study and found that 11% of the world population was middle class. Rasch (2015) evaluated the middle class in six different countries with 5 different measurement methods. Three of these measurement methods used absolute income, one relative income, and finally socio-economic income. The percentage of the working population within the middle class was calculated for each measure. As a result of the study, it was emphasized that there is a positive relationship between income and socio-economic status. In addition, it was emphasized that the determinants of income are different for middle-income countries and high-income countries. For example, education has been found to be more effective in determining income in high-income countries. While Pressman (2007, 2010) stated in their study that the size of middle-income class tended to decrease after the 1980s, Lopez-Calva et al. (2014), in their analysis for Chile, Peru, and Mexico showed that the size of the middle-income class increased in the 2000s, underlining that the probability of the class becoming impoverished again was low. The studies focusing on the middle-income class also reveal its relationship with income inequality. Winkelmann and Wilkenmann (2010) used Swedish household data for 2002 in their study. The study aimed to investigate whether income inequality harms the middle-income class. The results of the study showed that there was an inverse relationship between income inequality and the middle class. As income inequality decreased, the middle income class rose to the upper income level. Curtis (2013) studied 15 different countries and obtained similar results with the study of Winkelmann and Wilkenmann (2010). The Teichman (2014) study revealed the relationship between the middle class and income inequality. In the results of the study, it was stated that the size of the middle class was diminishing in Chile, where income inequality is high, and the size of the middle-income class was rising in South Korea, where income inequality is low. In studies such as that of Franko et al. (2011), it was stated that the size of the middle-income class was rising in countries with a high level of development, such as Latin America. This study contributed to the literature in terms of measuring social classes. In this research, we aimed to distinguish the poor from the middle class and the rich from the middle class. In the analysis phase, it was emphasized that age, gender, marital status, education level and settlement were effective in determining the middle class. There are many studies on income distribution and the factors affecting income distribution in Türkiye. Bakış and Polat (2013) studied the evolution of wage inequality over the previous decade in Türkiye using a household labour force survey between 2002 and 2010. Generally, study results showed that the upper-tail (90/50) wage inequality decreased between 2002 and 2004 and stayed constant thereafter. The lower-tail (50/10) wage inequality decreased steadily between 2002 and 2010. Eksi and Kırdar (2015) showed the changes in hourly wage and annual labour income in Türkiye and the inequalities these changes created between individuals for the 2002–2011 period. However, the number of studies dealing with the middle-income class in income distribution is quite limited. The term middle class became important in Türkiye after the 1980s. The middle class includes small and medium-sized businesses, and self-employed and salaried employees in the private sector (Beyaz Sipahi, 2021). Yılmaz (2007) surveyed 18 provinces in order to define the middle-income class in Türkiye. Yılmaz (2012) revised his work in 2007 and observed the changes in a 5-year period. The study emphasized how the middle-income class in Türkiye was perceived socially, culturally, and

politically. Considering income inequality in Türkiye together with income mobility in his research, he stated that the income mobility in Türkiye during the 2005-2010 period did not reduce income inequality. It has been stated that the income mobility of individuals in the middle-income group is low. Balıkçioğlu and Dalgıç (2015) presented a general profile of the middle-income class in Türkiye by using the Income and Living Conditions Surveys (ILCS) for the period 2005-2011. According to the results obtained from the study, middle-class individuals could not benefit from the expanding growth process in Türkiye in the relevant periods. Likewise, of its most important findings was that the limited improvement in income inequality in Türkiye did not lead to an improvement in the relative welfare of middle-income households. Among the studies conducted in Türkiye, Balıkçioğlu et al. (2016)'s study can be shown as a pioneering study examining the socio-economic and demographic variables that affect the mobility of the middle-income class. As a result of this research, it was pointed out that age, gender, education, registration with social security agency (The Turkish word is SGK), number of households, number of children in the household, type of income obtained in the household and the sectors worked all had an effect on the transition from middle income to low and high income.

In line with the aforementioned literature and due to the limited number of studies conducted in Türkiye, this investigation aims to determine the factors that affected the transition from a middle-income class to high income and low income in Türkiye between the years 2015 and 2018 and to reiterate how these factors were effective.

3. Data, Methodology and Findings

3.1. Data

In this part of the study, the data used in the analysis phase are defined in order to better know the middle-income class of Türkiye. The analyses in the study are based on the input obtained from the Income and Living Conditions Surveys (ILCS) by the Turkish Statistical Institute (Turk Stat) for the years 2015-2018. Since it is the last updated data published by Turk-Stat, the 2015-2018 data were used in the study. In addition, the data set is published at 4-year intervals. It has been published every year since 2006 to reveal the income distribution of households and individuals in Türkiye, to obtain information such as living conditions, social exclusion, and poverty. To be able to compare Türkiye with the European Union countries, question modules are added every year according to the subjects determined by the European Union Statistical Office (Eurostat). Within the scope of the research, all household members within the borders of the country were encompassed. Meanwhile, individuals living in university dormitories, guesthouses, kindergartens, orphanages, nursing homes, unique quality hospitals, prisons, barracks, and army houses were excluded from the scope. In addition to knowledge on income and living conditions from the relevant statistics set, it includes information such as socio-demographic variables (gender, education, marital status, age, etc.), employment status of individuals, health status, and housing status. Equivalent household income was used to classify household income in the research. Equivalent household income is derived from total net household disposable income. The OECD scale specified in Atkinson's (1975) study was used to calculate the equivalent household income. According to the scale, 1 was given as a weight for the first adult member of the household; 0.5 for adults over 14 years old; and a weight of 0.3 to individuals under the age of 15. With this calculation, it was found how many people were in each household. Then, the equivalent household income was computed by dividing the total net income of each household by the equivalent household size. To determine the middle class in this study, the studies of Bigot et al. (2012) and Thurow

(1984) were used as a reference. In this way, the middle class was based on the median income, and 70% of the median income is defined as the lower restrictive and 150% as the upper restrictive. In this context, it provides the opportunity to compare the median value taken as a reference and the results in Türkiye with different countries. Another deduction for taking this median value range as a reference is in the limited number of studies on the middle class in Türkiye, Balıkcıoğlu and Dalgıç (2015) and Balıkcıoğlu et al. (2016). Since the median range is taken as 70% and 150% in the middle-class calculations in their study, it will be possible to compare the results of the related studies. In this case, the incomes of households and individuals in the ILCS data are generally based on the period one year ago. The variables used as explanatory variables in this study, household equivalent size, age, gender (male=1; female=0), education level, which was taken as 7 groups in the data set, were collected under 5 groups in the study. These groups consisted of illiterate (illiterate and literate but not able to enter a school), primary school, secondary school (secondary school, vocational secondary school and primary education), high school (general high school and vocational high school), college (vocational school, college and above) students respectively. Household type is aggregated under 3 groups. These groups consist of single-person households, nuclear families (couple-only nuclear families, couples and children, single-parent and children) and other households (at least one nuclear family and other members, multiple-person households, household type). Marital status consists of 5 groups - married, single, widowed, divorced, and living separately. The employment status of the household head are - working, unemployed, retired and not in the labour force. A dummy variable was created as the social security status of the household head. In the data set, household income type data refers to incomes entering the household, excluding individual incomes. Income type of households consists of retirement income, real estate (rental income and real estate), and transfer income (child benefits, social benefits). Finally, there is the form of housing ownership, which consists of 4 groups: householder, renter, lodging and other (not paying any rent).

Table 1: Distribution of Income Classes in Türkiye (2015-2018)

	2015	2016	2017	2018
Median Income	13142.88	13893.44	14603.45	14654.67
Median Income (70%)	9200.02	9725.41	10222.41	10258.27
Median Income (150%)	19714.32	20840.17	21905.17	21982.01
Low Income Group (%)	29.2	28.5	28.3	28.5
Middle Income Group (%)	44.3	44.9	45.3	45
High Income Group (%)	26.6	26.6	26.4	26.5
Transition from Middle income to Low income	-	2828 (25.7%)	4246 (25.7%)	4590 (28.2%)
Transition from Middle Income to High Income	-	3244 (29.4%)	4725 (28.6%)	4338 (26.7%)
Number of Observations (N)	5622	11025	16509	16253

Table 1 shows the income class spread in Türkiye between 2015 and 2018. From 2015 to 2018, an expansion was observed in income levels. In the transition from 2015 to 2016, the increase in the transition to the lower middle-income group was notably higher. There was a slight decrease in the low-income group. While the middle-income group increased from 2015 to 2017, it reduced in 2018. There was no change in the high-income group between years. Information about the dependent variables used in the model is also provided. Since the previous year was used in the calculations, information about 2015 was not given. In all years, there was a mobility towards both low and high income groups in the middle income group.

Table 2: Profile of the Middle-Income Class (2015-2018)

Variables	2015	2016	2017	2018
Age Groups				
15-24	1.4	1.5	1.5	1.5
25-34	13.5	13.5	13.2	13.6
35-44	20.9	20.6	20.8	20.9
45-54	22.7	22.2	22.6	22.7
55-64	19.6	20.9	21.0	21.1
65+	21.9	21.3	20.9	20.3
Household Equivalent Size (Mean)	1.99	2	2	2
Gender				
Female	19.77	18.73	18.42	18.35
Male	80.23	81.27	81.58	81.65
Education Status				
Illiterate	14.22	13.49	13.39	12.74
Primary School	45.96	46.69	46.30	46.44
Middle School	13.78	14.12	14.17	14.28
High School	16.47	16.46	16.91	16.93
College	9.56	9.24	9.22	9.61
Household Type				
Single-Person Household	12.17	11.08	11.05	10.80
Nuclear Families	73.68	74.07	74.33	74.83
Other Household	14.14	14.84	14.61	14.37
Marital Status				
Married	78.38	79.64	79.56	79.57
Single	2.81	2.57	2.62	2.42
Widowed	14.70	13.67	13.49	13.56
Divorced	3.70	3.68	3.60	3.69
Living Separately	0.40	0.44	0.74	0.75
Employment Status				
Working	56.81	57.51	57.17	57.40
Retired	25.75	26.19	26.08	25.91
Unemployment	1.89	2.08	2.30	2.26
Not in the Labor Force	15.55	14.22	14.45	14.43
Social Security Status				
Not Have Social Security	59.54	59.84	60.81	60.92
Have Social Security	40.46	40.16	39.19	39.08
Household Income Type				
Real Estate (D=1)	38.65	38.18	39.06	39.14
Transfer Income (D=1)	11.7	11.3	7.7	0.0
Retirement Income (D=1)	59.66	61.46	61.86	62.29
Housing Ownership				
Householder	61.35	63.01	61.89	61.73
Renter	21.82	21.03	21.35	21.33
Lodging	1.33	1.21	1.20	1.22
Others	15.51	14.74	15.56	15.73
Number of Observations (N)	2489	4945	7481	7313

Since the profile of the household head was taken into account in the study, the profile of household heads in the middle-income class was examined on a yearly basis and are presented in Table 2. In terms of the household head, the age group in which the middle-income class is most

concentrated is the 45-54 age group. This age range is the range in which the working group is concentrated. This situation is shown in the employment status section of the table. About 57 % of the middle-income group is in the working group, and 14% is in the group that are not in the labour force. Approximately 60% of household heads in the middle-income group do not have social security. Most middle-income households are homeowners. The rate of households living in rented accommodation was around 21% in 2015-2018. When we look at the income type of the household heads in the same period, it can be said that the weight of the income is mostly from the pensioners. It can be said that the middle-income class mostly has a nuclear family structure.

3.2. Methodology

So far in the study, the profile of the middle-income class in Türkiye has been presented. After this stage, two different models were used. In the first model, the relationship between the probability of transition from a middle-income class to a low-income group and socio-economic and demographic variables are discussed. In the second model, the relationship between the probability of transition from a middle-income class to a high-income group and socio-economic and demographic variables are discussed. While determining the dependent variable in the models, the change in the next period (t), that is, the transition to high income or low income, is taken into account based on the middle-income class calculated one period ago (t-1). In Model 1, households that pass from the middle to low-income class are given a value of 1, and households that do not pass are given a value of 0. In the second model, a value of 1 was assigned to households that moved from the middle-income class to the high-income group, and 0 to those that did not pass from the middle-income class to the high-income group. Therefore, there are 3 different transition periods (2015-2016, 2016-2017 and 2017-2018) in the analysis. Since the dependent variable was chosen as a two-valued qualitative variable in the study, the probit model was preferred when the dependent variable was binary. The probit model is usually constructed with an unobservable utility index. This is expressed by the following equations in the linear probability model.

$$Y_i = 1 \text{ ise } (Y_i = 1) = P \text{ Ayrıca } Y_i = 0 \text{ ise } (Y_i = 0) = 1 - P \quad (1)$$

$$(Y_i = 1) = (x, \beta) \quad (2)$$

Equation 2 estimates the effects of the independent variables selected on the probability of the dependent variable. The β parameters in the equation reflect the effect of the change in the independent variables on the probability value.

3.3. Findings

The prediction results of the probit model expressing the transition from middle income to low income (model 1) and high-income transition (model 2) are shown table 3.

Table 3: Model Results

Variables	Transition from Middle to Low Income (Model 1)			Transition from Middle to High Income (Model 2)		
	Coefficient	Std. Err.	Z Value	Coefficient	Std. Err.	Z Value
Constant	-0.377***	0.097	-3.88	-1.212***	0.113	-10.76
Age	-0.017***	0.001	-21.9	0.013***	0.001	15.49
Household Equivalent Size	0.449***	0.013	34.34	-0.398***	0.017	-23.61
Gender (Male=1)	0.436***	0.034	12.64	-0.244***	0.033	-7.34
Education Status (Omitted Variable: Middle School)						
Illiterate	0.986***	0.031	32.1	-0.871***	0.037	-23.61
Primary School	0.308***	0.023	13.6	-0.254***	0.024	-10.69
High School	-0.301***	0.027	-11.04	0.394***	0.026	15.27
College	-1.101***	0.037	-29.59	1.266***	0.027	47.60
Household Type (Omitted Variable: Other Household Type)						
Single-Person Household	0.523***	0.041	12.86	-0.349***	0.043	-8.13
Nuclear Families	0.152***	0.023	6.59	-0.028	0.025	-1.11
Marital Status (Omitted Variable: Living Separately)						
Married	-0.267***	0.079	-3.36	-0.012	0.092	-0.13
Single	-0.277***	0.089	-3.12	0.261***	0.097	2.68
Divorced	-0.3***	0.085	-3.52	0.153	0.096	1.60
widowed	-0.308***	0.081	-3.81	0.207**	0.094	2.21
Employment Status (Omitted Variables: Not in the Labour Force)						
Working	-0.444***	0.033	-13.51	0.541***	0.037	14.53
Employment	-0.02	0.047	-0.43	0.197***	0.059	3.33
Retirement	-0.632***	0.034	-18.68	0.339***	0.037	9.24
Social Security Status (D=1)	-0.298***	0.021	-14.47	0.172***	0.022	7.64
House Income Type (Omitted Variables: Retirement Income)						
Real Estate (D= 1)	-0.48***	0.016	-30.25	0.547***	0.015	36.46
Transfer Income (D=1)	-0.401***	0.042	-9.54	0.060	0.044	1.36
Housing Ownership (Omitted Variable: Others)						
Householder	-0.274***	0.021	-13.22	0.357***	0.023	15.72
Renter	0.116***	0.023	5.1	0.020	0.026	0.77
Lodging	-0.542***	0.096	-5.62	0.341***	0.058	5.93
N: 43.787; Pseudo R2: 0.2116			N: 43.787; Pseudo R2: 0.2466			
Linktest_hatsq:0.0167, P: 0.141.			Linktest_hatsq:0.0144, P: 0.146			

Notes: *** p<0.01, ** p<0.05, *p<0.1

In the study, 22 explanatory variables were used for both models. 21 explanatory variables in model 1 and 17 explanatory variables in model 2 were found to be statistically significant. First and foremost, when the gender variable in the models is examined, it is seen that the male head of the household positively affects the probability of transition from middle income to low income, while it affects the transition to high income negatively. The fact that the head of the household is young has a statistically significant and decreasing effect on the transition to low income, while it has an increasing effect on the transition to high income. Considering the education level, as the education level of the household head increases, the probability of transition to low-income de-

creases, while the probability of transition to high-income increases. When we look at marital status, it negatively affects the probability of married individuals moving from the middle-income group to other income groups. While it increases the probability of single individuals moving to the high-income group, it decreases the probability of moving to the low-income group. Having social security for the household head negatively affects the probability of transitioning from middle income to low income, while the probability of transitioning to high income affects positively. Another factor that determines the transition from middle-income to lower and upper-income groups is the working status of the head of the household. In this direction, while employees and retirees have negative effects on the transition to the lower-income group, they have positive effects on the transition to the upper-income group compared to those who do not work actively.

Household equivalent size has an impact on the probability of transition from the middle-income group to the high and low-income group. While the increase in household size has an increasing effect on the probability of transitioning to low income, it has a diminishing effect on the probability of graduation to high income. When we look at the property status of the households, it decreases the probability of the households owning a house moving to the low-income group, while increasing the probability of moving to the high-income group. Finally, the effect of income earned (other than the income earned by working in the household) on other income groups was inspected. While rental income has a depreciating response on the probability of transitioning to a low income, it has an increasing response on the probability of transitioning to a high income. As a result, the income-increasing effect of real estate incomes, such as rental income, should be noted. Transfer income, which is another type of income, reacts depreciating the probability of transitioning to low income and increasing the probability of transitioning to high income. This situation shows the opposite of expectations. It creates the idea that the transfer incomes are not transferred to the right income groups .

4. Conclusion

In national economies, social classification is made by considering households rather than individuals. There are economic imbalances between the classes in Türkiye. In this process, mobility in the middle-income class is important. We can say that the profile of the middle-income class differs according to the level of development of the countries, and it is not homogeneously distributed for individuals within the households. The middle-income class elevated in Türkiye after the 1980s. In general, the share of the middle-income class in total income is higher than that of the low-income and high-income groups. Since the middle-income class does not display a homogeneous construction between periods, there are progressions from the middle-income class to other income groups.

In this research, the effects of socio-economic and demographic factors on the probability of progression from middle income to low income and high income between 2015 and 2018 were analysed with the probit model. The current study contributes to the literature by examining the mobility in the middle-income class for Türkiye (which is a developing country), with current information. Moreover, it is thought that it can lead to remedial social policy suggestions, especially to increase education and reduce poverty in the future.

According to the results of the study, it was concluded that the age, gender, education level, marital status, employment status, housing ownership type of the households, and income type of the household head were effective. However, it was observed that these factors affected the transition from the middle-income group to the low-income group and the transition to the high-

come group in different ways. Accordingly, the fact that the head of the household is male, being young, having a high education level, and having a small number of members in the household negatively affects the probability of transitioning from middle income to low income, while it positively affects the transition to high income. In this case, it can be said that a high level of education, a high young population, and a small number of members in the households in particular all have an income-increasing effect. These findings are similar to the results obtained in the study of Balıkçioğlu et al. (2016), which contributes empirically to this topic in the Turkish literature. When it is considered in terms of the ownership status of the households, the fact that households own houses affects the transition from middle income to low income negatively, while it affects the transition to high-income group positively. Thus, it can be concluded that households can become house owners with an increase in income.

As a consequence, the income-increasing effect of rental income can be mentioned. Transfer income, which is another type of income, reduces the probability of transitioning to low- income, while the probability of transitioning to high income has an increasing effect. As the reason for this, it can be concluded that the transfer incomes are not oriented to the low-income group, that is, the social assistance is not transferred to the right income groups.

Supplementary Data: Supplementary data to this article can be found using Turk-Stat. Turk-Stat provides access and usage facility for the micro data of survey and researches in accordance with the legal legislation based on the national and international researchers demand. For data, an application is made from the website <https://ty.tuik.gov.tr>.

Ethics Committee Approval: In the study we sent, data from the TUIK Income and Living Conditions survey was used. For this reason, it is a study that does not require an ethics committee permission document.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

References

- Atkinson, A.B., Brandolini, A. (2011). On the identification of the middle class. *Ecineq Working Paper Series, No: 2011-217*, pp. 1–28.
- Bakış, O., Polat, S. (2013). Wage inequality in Türkiye. *Sabancı Üniversitesi Rekabet Forumu, Working Paper, 2013-2*.
- Balıkçioğlu, E., Dalgıç, B. (2015). Türkiye’de orta gelir sınıfın profili. *Jebpir, Vol. 1 (1)*, 17–31. Balıkçioğlu, E., Dalgıç, B., & Fazlıoğlu, B. (2016). Türkiye’de orta gelirden düşük gelir ve yüksek gelire geçişin belirleyicileri. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, Cilt. 14(2)*, 341–355.
- Bigot, R., Crouette, P., Muller, J., & Osier, G. (2012). The middle classes in Europe: Evidence from the LIS data. *LIS Working Paper Series, No: 580*.
- Beyaz Sipahi, B. (2021). Türkiye’de gelir hareketliliği: Gelir eşitsizliği ve yoksulluk üzerine etkisi, *Teoride İktisadi, Mali ve Finansal Uygulama ve Analizler*, (pp. 31– 45) Gazi Kitabevi, Ankara.
- Bilton, T., K. Bonnet,K., Jones,P., Lawson,T., Skinner,D., Stanworth,M., & Webster, A. (2009).*Sosyoloji*, (Ed., Bülent Özçelik), (Çev.: Kemal İnal) (pp.104 –106) Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Birdsall, N., C. Graham, C., & Pettinato,S. (2000). Stuck in the tunnel: is globalization muddling the middle class?. *Center on Social and Economic Dynamics, Working Paper, No: 14*.
- Boratav, K. (2004). *Istanbul'dan sınıf profilleri*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Boratav, K. (2016). *1980'li yıllarda Türkiye'de sosyal sınıflar ve bölüşüm*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Chotikapanich, D., Valenzuela, R., & Rebecca,D.S. (1997). Global and regional inequality in the distribution of income: Estimation with limited and incomplete data, Rebecca Valenzuela and D.S. *Prasada Rao Empirical Economics, vol. 22 (4)*, 533 – 46.
- Curtis, C. (2013). Middle class identity in the modern world: How politics and economics matter. *Canadian Review of Sociology, Vol. 50(2)*: 203 – 226.
- Davis, J. C., Huston, J.H. (1992). The shrinking middle income class: A multivariate analysis. *Eastern Economic Journal, Vol. 18(3)*: 277– 285.
- Easterly, W. (2000). The middle class consensus and economic development. *World Bank Policy Research Working Paper No. 2346*.
- Edgell, S. (1998). Sınıf, (Çev.: Didem Özyiğit), (Haz.: Berna Ülner), (pp.131–136) Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Eksi, O., Kırdar, M. G. (2015). Emek gelirlerinin ve eşitsizliğinin Türkiye için bir analizi: 2002–2011. *Discussion Paper, No. 2015/2*, Turkish Economic Association, Ankara Kent
- Firebaugh, G. (1999). Empirics of world income inequality. *American Journal of Sociology, vol.104*, pp. 1597–1630.
- Franco, R., Hopenhayn, M., & León, B.A. (2011). The growing and changing middle class in Latin America: an update. *Revista CEPAL*, Naciones Unidas Comisión Económica para América Latina y el Caribe (CEPAL), April.
- Giddens, A. (2008). *Sosyoloji*, (Çev.: Eren Rızvanoğlu), (Haz.: Cemal Güzel), İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Khakhulina, L. (2001). The subjective middle class: Income, material situation, and value orientations. *Sociological Research,Vol. 40(4)*, 71–92.
- Korzeniewick, R.P., Timothy, M. (1997). World economic trends in the distribution of income, 1965-1992. *American Journal of Sociology, Vol. (102)*, 1000–39.
- Liechty, M. (2003). *Suitably modern: Making middle class culture in a new consumer society*, Princeton NJ: Princeton University Press.Google Scholar.
- Lora, E., Fajardo, J. (2013). Latin American middle classes: The distance between perception and reality. *Economia, Vol.14 (1)*, 33 – 60.
- Lopez-Calva, L. F., Ortiz-Juarez, E. (2014). Vulnerability approach to the definition of the middle class. *The Journal of Economic Inequality, Vol. 12(1)*, 23–47.
- Milanovic, B. (2002). True world income distribution, 1988 and 1993: First calculation based on household surveys alone. *The Economic Journal, Vol. 112(476)*, 51–92.
- Milanovic, B., Yitzhaki, S. (2002). Decomposing World Income Distribution: Does the World Have a Middle Class?. *Review of Income and Wealth, Vol. 48(2)*.

- Öngen, T. (2014). *Prometheus'un sönmeyen ateşi: günümüzde işçi sınıfı*, İstanbul: Yordam Kitap.
- Pressman, S. (2007). The decline of the middle class: an international perspective. *Journal of Economic Issues*, 181–200.
- Pressman, S. (2010). The middle class throughout the world in the mid-2000s. *Journal of Economic Issues*, Vol. 44(1), 243–262.
- Rasch, R. (2015). Measuring the middle class in middle income countries. In *Forum for Social Economics* (No. ahead-of-print, pp. 1–16). Routledge.
- Schultz, T.P. (1998). Inequality in the distribution of personal income in the world: How it is changing and why. *Working Paper, Center Discussion Paper, No. 784*.
- Teichman, J. (2015). The role of the middle class in distributional outcomes: Chile and South Korea. *Studies in Comparative International Development*, Vol. 50(1), 1–21.
- Thurow, L. (1984). The disappearance of the middle class. *New York Times* Feb 5, Times, <http://www.nytimes.com/1984/02/05/business/business-forum-the-disappearanceof-the-middle-class.html>.
- Weber, M. (2012). *Ekonomi ve toplum I*, (Ed.: Peren Birsaygılı Mut), (Çev.: Latif Boyacı), İstanbul: Yarın Yayınları.
- Winkelmann, L., Winkelmann, R. (2016). Does inequality harm the middle class?. *Kyklos*, 63(2), 301–316.
- Wright, E.O. (2016). *Sınıflar*, (Çev.: Selma Toral), İstanbul: NotaBene Yayınları.
- World Bank, (2021). *New country classifications by income level: 2019-2020*, Published on Data Blog, Retrieved from: 13.09.2020, <https://blogs.worldbank.org/opendata/new-country-classifications-income-level-2019-2020>
- Yılmaz, H. (2007). *Türkiye’de Orta Sınıfı Tanımlamak: Ekonomik Düzeyler, Siyasi Tutumlar, Hayat Tarzları, Dinsel- Ahlaki Yönelimler*, Erişim tarihi: 13.09.2020, www.hakanyilmaz.info.
- Yılmaz, H. (2012). *Conservatism in Türkiye, Euroscepticism in Türkiye, Middle Classes in Türkiye*, Updating three previously conducted research projects. Date of completion: June 2012.

Journal of Economy Culture and Society

E-ISSN: 2645-8772

Research Article

Measurement of Perceived Psychological Safety: Integration, Review and Evidences for the Scale in the Context of Turkiye

Seçil BÜLBÜL¹ , Serin İŞİAÇIK² , Serpil AYTAÇ³

¹Assoc.Prof.Dr., Marmara University, Faculty of Business Administration, Department of Business Administration (English), Istanbul, Turkiye

²Res.Asst., Işık University, Faculty of Economics, Administrative and Social Sciences, Department of Psychology, Istanbul, Turkiye

³Prof.Dr., Fenerbahçe University, Faculty of Economics, Administrative and Social Sciences, Department of Psychology, Istanbul, Turkiye

ORCID: S.T. 0000-0003-3243-3989;
S.İ. 0000-0002-6861-2287;
S.A. 0000-0001-6659-4639

Corresponding author:

Serpil AYTAÇ,
Fenerbahçe University, Faculty of Economics,
Administrative and Social Sciences,
Department of Psychology, Istanbul, Turkiye
E-mail: serpil.aytac@fbu.edu.tr

Submitted: 18.10.2021**Revision Requested:** 22.12.2021**Last Revision Received:** 09.01.2022**Accepted:** 13.01.2022**Published Online:** 14.03.2022

Citation: Bulbul, S., İsiacik, S., & Aytac, S. (2022). Measurement of perceived psychological safety: integration, review and evidences for the scale in the context of Turkiye. *Journal of Economy Culture and Society*, 65, 15-28.
<https://doi.org/10.26650/JECS2021-974757>

ABSTRACT

Psychological safety can predict many positive individual and organizational outcomes at work, and previous research addressed how psychological safety contributes to positive work attitudes and behaviors. In Turkey, there is quite an amount of research showing the contributing role of psychological safety perception on employees' positive performance behaviors and organizational effectiveness and innovativeness. However, previous research in Turkey does not adequately show the reliability and validity of the psychological safety scale, which was developed by Edmondson (1999). Based on the suggested requirement, this study aimed to investigate the psychological safety perceptions of individuals who work in various sectors in Turkey. The adapted version of the psychological safety scale was used to gain evidence for the reliability and validity of the instrument in Turkey. In total, 585 individuals working in various industries and from various occupational groups participated in the research. Both exploratory factor analysis and the confirmatory factor analysis showed that Turkish adapted version of the psychological safety scale was valid and reliable.

Keywords: Psychological Safety, Scale Reliability, Scale Validity, Turkey

1. Introduction

Today, the growing organizations function with the works that are performed collaboratively, and the business environment requires more creative employees to gain performance and to be sustainable. When compared to previous work systems, today, employees mostly engage in cognitive efforts rather than physical efforts. The cognitive abilities, problem-solving qualities, and collaborative behaviors of employees stand out as the requirements for today's business environments. Particularly, these qualifications have become more essential in specific industries, such as information technologies, marketing, services, education, tourism and hospitality, and product research and development. Organizational research addressed psychological safety as an important concept in understanding how individuals collaborate to accomplish tasks and to attain common goals (Edmondson, 2002; Edmondson & Lei, 2014), hence making it an important subject for further research.

On the other side, individuals encounter several difficulties and workplace risks in organizations. Obviously, employees develop several perceptions regarding these. For example, they may perceive interpersonal risks, especially when they exhibit discretionary behaviors. Thus, such kind of risk perception may become an obstacle for the beneficial voluntary attitudes and behaviors, including creativity and innovative behaviors. Conversely, a psychologically safe work environment where employees feel safe may reduce risk perceptions (Edmondson & Lei, 2014) and eliminate the hesitations for engaging in cooperative and innovative behaviors. Individuals may not exhibit creative behaviors or avoid actively expressing their actual opinions within decision-making processes if they perceive them as risky. As cognitive appraisal theory (Lazarus, 1966) states, cognitive appraisal occurs when a person perceives stressors and uses the required resources to minimize, eliminate, or tolerate the effect of stressor, which majorly contribute to his/her response to stress. In that sense, the feeling of psychological safety acts as a personal resource that enables the person to minimize the feeling of threat and perceived harm of expressing innovative ideas or behaving collaboratively within task groups. In other words, people make cognitive appraisals and regulate their workplace perceptions in order to sustain their personal well-being and performance. Psychological safety preserves as a socio-emotional resource that leads to tolerating the risk perceptions and taking part in collaborative activities and actively displaying different opinions in the workplace. Hence, such a perception contributes to achieving shared goals, building participative decision-making, and becoming a high-performing organization.

Further, stress is increasingly recognized as a central occupational health and safety (OHS) topic in both a theoretical and practical manner. Its potential effects on employees' health and psychological well-being have been demonstrated (Terry, Nielsen, & Perchard, 1993; Tsaur & Tang, 2012). An individual's ability to think, feel, and behave healthily both inside and outside of the work environment defines psychological health. Just as physical hazards can be a threat to employees' physical safety (Beyazit, 2006; Narter, 2015), psychological hazards influence the wellness of organizational members. In this context, a psychologically safe work environment can reduce psychological hazards, job stress, and improve OHS.

Besides the contributions to employees' positive work attitudes, collaborative work environment, and organizational performance, psychological safety has been found to be related to several positive organizational outcomes, such as high-performing team behaviors, learning behaviors, creativity, innovative employee behaviors, and team performance (Delizonna, 2017; Edmondson, 1999; Newman, Donohue, & Eva, 2017). Supporting this suggestion, there is a growing body of conceptual and empirical research that has investigated psychological safety by determining its linkages with employee, team, and organization-level consequences.

Considering the crucial importance of psychological safety for individuals and organizations, the goal of this study is first to review the extant literature on psychological safety and then to present the discussion of the empirical findings, including practical and conceptual implications, and future directions. What makes this study noteworthy is that the reason behind the execution of the research is to gain insight into the evaluation of a specific population's psychological safety perception as well as to validate the measurement of the concept. In sum, this study has the aim to investigate the psychological safety perceptions of employees who have been working in Turkey. Although there are several studies that have shown the importance of psychological safety for employees and organizations in Western literature, the reflection of this concept in the Turkish context should be examined clearly to gain more understanding about psychological safety. The concept of psychological safety was developed in a social context and culture where there is a low power distance and individualism (see Hoftsedde, 2011). Therefore, studying this concept across different societies is valuable for providing insights and implications for the relevant literature and practice.

Edmondson (1999) developed a psychological safety scale that has been used extensively among researchers. The adaptation of Edmondson's (1999) scale to the Turkish language was performed by both Yener (2015) and Üçok and Torun (2016) at different times. Although the original scale is one-factor, a previous adaptation study within Turkish sample groups indicated two subfactors called "Toleration" and "Initiative" (Yener, 2015). The first factor included reverse items, and the second subfactor of toleration was used for the measurement of psychological safety; however, in the present study, the original scale was used with all its items. Before applying the scale, the researchers of this study have performed the Turkish translation for each item, and the items were corrected because of the possibility of misunderstanding. Following the procedures and the outcomes of the previous research and applying the correction for the reverse items, this study assessed the validity and reliability of the scale among the participants from Turkey.

In sum, the study unfolds as beginning with a brief literature review, comprising the conceptual definitions and historical outline of the psychological safety concept. Then, the empirical evidence related to the antecedents and consequences of the concept is briefly presented. The study continues with the description of the research methods and the evaluations of the research findings. Further, the suggestions about what has been learned from the current study and the critical results that may contribute to the controversies and gaps in the literature are discussed. Then, the future directions to be investigated are stated, and the limitations of the research are identified. Finally, the conceptual, managerial, and practical implications of this study are briefly suggested. The study is concluded with the wish that it will encourage academicians to reveal new findings and perspectives of psychological safety and will bring awareness for the managers to create psychologically safe work environments in organizations.

2. Literature Review and the Research Ground

In the relevant literature, the concept of psychological safety has its roots in organizational change studies. Schein and Bennis (1965) argued that psychological safety might be essential to feel secure in organizational challenges. Schein (1993) later argued that feeling psychologically safe helps people to overcome problems such as anxiety. Along with the suggestions of Schein and Bennis' (1965) study, Schein (1993) addressed that when individuals feel psychological safety, they were freer to focus on group goals and were proactive in solving problems rather than being focused on self-protective strategies. The ongoing studies have examined psychological safety in organizational settings. Kahn (1990) also investigated psychological safety with serial qualitative

studies that showed how psychological safety contributes to individual work engagement in organizations. Drawing from Kahn (1990)'s qualitative study findings, it was underlined that psychological safety affects individuals' willingness to "employ or express themselves physically, cognitively, and emotionally during role performances," rather than disengage or "withdraw and defend their personal selves" (p.694).

As it can be seen, first explored by pioneering organizational scholars in the 1960s and 1990s, psychological safety research held its importance and continued in the 2000s to the present. The common argument of psychological safety works is that it has a fundamental role in reducing interpersonal risk, which also diminishes uncertainty avoidance and resistance to change (Edmondson, 1999; Kahn, 1990; Schein & Bennis, 1965). Particularly, psychological safety has become a theoretically and practically significant phenomenon in the last decades because of the crucial importance of organizational learning and innovation in today's globalized business environments. However, psychological safety conceptualization was uncovered by Edmondson (1999), and the later studies followed Edmondson's (1999) definition. Edmondson (1999) defined the concept as individuals' positive beliefs about interpersonal risk in the workplace. Employees think that they will not be rejected for what they think and say. In a psychologically safe work environment, it is expected that individuals respect each other's knowledge, skill, and abilities. Also, employees feel safe to produce new ideas and to take risks. The reason for this comes from employees' beliefs about not facing embarrassment, ridicule, and shame when they speak and act differently (Edmondson & Lei, 2014).

The concept of psychological safety might have its theoretical root from Maslow's hierarchy of needs. According to Maslow (1943), psychological safety is about "detachment out fear and anxiety" (Chen, Van Assche, Vansteenkiste, Soenens, & Beyers, 2015). Maslow (1943) also argued that safety comes after the basic physiological needs, such as eating and sleeping. Although the discussions about psychological safety have been updated since the reference, four main characteristics have been stated as related to employees' psychological safety:

- First, employees perceive social support in organizations. As a result, they can have psychological safety perceptions.
- Second, psychological safety is generally shaped by several group characteristics, such as group size, status, norms, and some informal interpersonal relationships.
- Third, a supportive leader can provide psychological support to employees through consistent attitudes and behaviors. For this reason, individuals' psychological safety can increase (Edmondson, 1999; Kahn, 1990).

Psychological safety can be studied as a contrasting concept of negative workplace attitudes. Individuals' psychological safety perceptions in everyday work life can be analyzed in the light of positive workplace attitudes. Understanding psychological safety contributes to organizations positively (Chen et al., 2015). Psychological safety is extensively seen in public spaces where individuals feel the need to manage the impressions about them. When people perceive that they have an inferior status in a social environment, they are less likely to feel psychologically safe since they should manage their appearance/ impression in front of other people to avoid critics. Psychological safety is important in situations like risk-taking social contexts that have challenges (Wanless, 2016).

Previous studies clarified the significant role of psychological safety in creating high-quality relationships and relational coordination as well as enhancing individuals to focus on shared goals, shared knowledge, and mutual respect accompanying innovativeness and organizational

performance. For instance, psychological safety enables employees to share information and knowledge (Collins & Smith 2006; Siemsen, Roth, Balasubramanian, & Anand, 2009), to put forward suggestions for organizational improvements (Detert & Burris 2007; Liang, Farh, & Farh, 2012), and to act autonomously to develop new products and services (Baer & Frese, 2003). The impacts of psychological safety on employee knowledge-sharing has been showed in extensive works (e.g., Frazier, Fainshmidt, Klinger, Pezeshkan, & Vracheva, 2017; Kessel, Kratzer, & Schultz, 2012; Siemsen et al., 2009). Past research has shown that psychological safety increases team learning (Bunderson & Boumgarden 2010; Carmeli & Gittell 2009; Kostopoulos & Bozionelos, 2011), organizational learning, and performance (Carmeli, Tishler, & Edmondson, 2012; Collins & Smith 2006; Schaubroeck, Lam, & Peng, 2011; Walumbwa & Schaubroeck, 2009). In particular, psychological safety was found to be effective in innovative work behaviors (Tatan & İiaık, 2020), employee involvement in creative work (Carmeli, Riter- Palmon, & Ziv, 2010), creative team performance (Kessel, Kratzer, & Schultz, 2012), helping behaviors, and creativity (Guchait, Wang, & Abbott, 2016).

The current study identified theoretical and empirical studies for the literature review through various approaches, comprising searches in scientific databases (e.g., Business Source Complete, ISI Web of Science, and PsycInfo), and the authors' evaluations on the recent meta-analyses (e.g., Frazier et al., 2017). Further, comprehensive reviews were performed on the conceptual definitions, construct validations, and empirical articles which have been carried out in different cultural contexts (e.g., Arslan & Yener, 2016; Carmeli et al., 2010; Chughtai, 2016; Derin, 2017; Edmondson 2004; Edmondson et al., 2007; Yener, 2015; Zhang, Fang, Wei, & Chen, 2010). During the adaptation of the concept to the Turkish language, psychological safety sometimes has been understood and translated as 'security.' Although security refers to not being exposed to fear and anxiety, psychological safety is usually explained by having psychological comfort. Feeling psychologically safe is about considerations that one is not getting hurt and harmed emotionally. According to the previous researches, psychological safety is a cognitive statement related to the workplace and affects workplace outcomes; meanwhile, trust is more about thinking about psychological vulnerability (Newman et al., 2017; Yener, 2015).

Putting aside the concepts related to psychological safety, such as cooperative work, goal achievement, innovative work behavior, creativity, team learning, interpersonal trust, organizational climate, and organizational performance, the authors have preferred limiting the study's focus to explicitly confirm the measurement of psychological safety within a specific cultural setting, Turkey. In sum, the present study has been grounded on the need to explore the psychological safety perceptions of employees in Turkey and to evaluate the reliability and validity of the measurement instrument.

3. Methodology

In the following part, the research method of the study is described. First, the sampling method and the procedure are explained, then the measure used to assess the study variable is displayed.

3.1. Sample and Procedure

Regarding the structure of the survey, the first section of the questionnaire included demographic information, and the second section aimed to measure individuals' psychological safety. All the participants responded to demographic items, including their age, marital status, educa-

tional background, tenure level, and the current position in their current organization. Before collecting data, the ethical approval of the survey was attained from the Marmara University research ethics committee.

The convenience sampling method was performed, and the data for the present study was gathered from participants working in a variety of sectors in Turkey. The study concentrated on investigating employees' workplace perceptions in terms of psychological safety. In this respect, the sample of the study was limited to the individuals who were employed in organizations from different sectors. The participants were employees in managerial and non-managerial positions without senior management responsibilities. The data was gathered through online professional platforms and the contacts of the researchers. Additionally, the sample was randomly divided into two groups to carry out explanatory and confirmatory factor analysis. In the first stage, in order to examine the factor structure of the scale, 400 participants were reached. After the evaluation of factor structure of the scale, separate data was collected from different groups for validity and reliability analysis. In the second stage, the sample included 585 employees from varied industries and occupational groups with more male participants (N= 366, 62.5%) than females (N= 219, 37.4%). Most respondents were married (N= 341, 58.2%), followed by single (N= 242, 41.3%) individuals. The majority age interval of the sample was between 26-33 (N= 249, 42.5%), and most of the sample comprised of 249 (42%) individuals who have at least a bachelor's degree. 61.1% (N= 361) of the respondents were working in non-managerial positions; the remaining were working as managers (N=31, 5.3%).

3.2. Measurement

Edmondson (1999)'s "Psychological Safety Scale" was used to assess individuals' psychological safety in this study. The instrument is grounded in a construct definition based on a review of the literature through which Edmondson (1999) synthesized them into the construct of psychological safety comprising of 7 items. This measure assesses the extent to which a member of an organization feels psychologically safe to take risks, speak up, and discuss issues openly. Participants responded via a 5- point Likert scale that was varied from "Totally Disagree" (1) to "Totally Agree" (5). The Cronbach alpha value of the scale was found as 0.79 in Edmondson (1999)'s original study whereas it was found as 0.93 in Üçök and Torun's (2016) study. Also, the Cronbach Alpha value was found as 0.76 in Yener (2017)'s study and 0.92 in Taştan and İşıaık (2020)'s research. The 7 items scale's Turkish adaptation has been performed by Üçök and Torun (2016) and Yener (2015) at different times. The scale is unidimensional with reverse items in Edmondson (1999)' original study, yet they were reversed to positive statements for the current research. Previous research (Turgut & Erden, 2013) showed that negatively phrased items in the scale formed a separate factor apart from the original factor; however, the correction of the negatively phrased items into positive phrasing supported the original factor structure of the scale. Considering that evidence, the results of a different study (Taştan & İşıaık, 2020) indicated that despite the transformation of the negatively phrased items of the psychological safety scale into positive phrasing, the original factor structure of the scale was still supported. Thus, it was seen that it would be significant to transform negatively phrased items into positive phrasing in the present study. Example items that were used in this study were "No one in this workplace would deliberately act in a way that undermines my efforts," and, "Members of this work can bring up problems and tough issues." Thus, the higher mean scores of the items indicated higher psychological safety perception. The full item list is shown in the Appendix.

3.3. Data Analysis

Before testing the validity of the scale, the factor structure of the scale was identified through principal component analysis with varimax rotation, and the results were cross validated by using confirmatory factor analysis. Further, reliability analysis was conducted for the scale.

4. Findings

4.1. Factor and Reliability Analyses

To understand the validity of the scale, factorial analyses were performed. Data were split into two categories. In the Time I study, analyses captured the data of 400 participants while the total data of 585 participants were included for the second Time II study analyses.

Time I Analysis: Exploratory Factor Analysis

An Exploratory Factor Analysis (EFA) on the psychological safety measure was performed, and this procedure produced a uni-dimensional model. The one-factor construct comprising psychological safety had factor loadings ranging from 0.687 to 0.778 and explained 62.74% of the variance. The KMO index was higher than 0.6, and the results of Bartlett's test of sphericity were significant ($p < 0.05$). The result of the factor analysis was satisfactory for the scale. Internal consistency analysis was also performed on the psychological safety scale, and the results showed that the psychological safety scale was reliable. The Cronbach's α for this measure was 0.89, similar to the reliability of 0.82 reported in Edmondson (1999)'s study. The results of the EFA have been presented in Table 1.

Table 1: The Results of Principal Component Analysis

Factor name	Item Numbers	Factor Loadings	Cronbach alpha (α)
Psychological Safety	6. No one on this team would deliberately act in a way that undermines my efforts.	0.778	0.889
	7. Working with members of this team, my unique skills and talents are valued and utilized.	0.769	
	2. Members of this team are able to bring up problems and tough issues.	0.729	
	3. People on this team sometimes reject others for being different. *	0.719	
	1. If you make a mistake on this team, it is often held against you. *	0.715	
	5. It is difficult to ask other members of this team for help. *	0.697	
	4. It is safe to take a risk on this team.	0.687	

Note: Kaiser Meyer Olkin Measure of Sampling Adequacy= .885; Bartlett's Test of Sphericity Approx. Chi-Square= 1428. 923; df= 21; p value= .000; N=400; *The items were transformed to positive statements.

Time II Analysis: Confirmatory Factor Analysis

As previously stated, an EFA was used for considering the structure of research, and the confirmatory factor analysis (CFA) was utilized to examine the construction of the psychological safety scale. Hence, for the evaluation of construct validity, a confirmatory factor analysis was performed with the data obtained from 585 participants. The fit of the CFA model to the observed data was tested since it was sought to report evidence of the construct validity of the exogenous and endogenous variables. Using a CFA, a second-order measurement model was tested to assess

whether each of the measurement items would load significantly onto the scale with which they were associated (Nunnally & Bernstein, 1994; Şimşek, 2007). The results of the overall CFA showed an acceptable fit with the data, and other goodness-of-fit statistics (RMSEA= .07) was obtained. Standardized coefficients from items to factors ranged from 0.52 to 0.87. The results for the CFA indicated that the relationship between each indicator variable and its respective variable was statistically significant ($p < .01$), establishing the posited relationships among the indicators, showing convergent validity (Hair, Black, Babin, & Anderson, 2010, p.724). Hair et al. (2010, p.721) stated that when normalized chi-square X^2/df is below Table 2, the model has very high goodness-of-fit, and when it is below 5, the model is acceptable. In addition, it was indicated that the model can be accepted when the RMSEA value is under 0.10 ($p < .05$). With that respect, it can be concluded that the goodness-of-fit statistics ($\chi^2/df=2,25$, $sd=142$, $RMSEA=0,067$, $GFI=,94$, $CFI=0,92$, $AGFI=,91$) of the psychological safety variable (model) is within acceptable values based on the implications of Hair and colleagues (2010, p.721) and Kline (2011, p.134). Moreover, to confirm the internal consistency of the research scale, Cronbach’s alpha value was evaluated to see if the scale items were measuring the same construct and have highly intercorrelations. The results revealed that the reliability values were above 0.80 showing that all items were interrelated (Hair, Black, Babin, & Anderson, 2010).

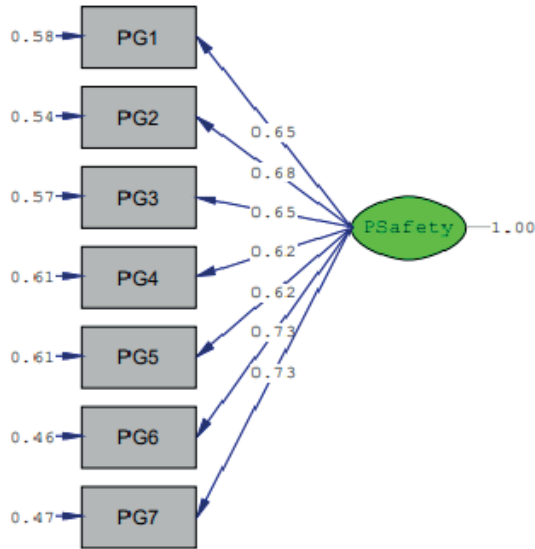
The documented results of CFA of psychological safety is presented in Table 2. Figure 1 shows the CFA model of psychological safety scale.

Table 2: Fitness Indices of Study Variable Based on CFA

Fitness indices	Psychological Safety	Principle
Chi-square/df	2.2553	< 3
P-value	0.00	< 0.05
RMSEA	0.067	< 0.10
GFI	0.94	> 0.9
CFI	0.92	> 0.9
AGFI	0.91	> 0.9

Furthermore, the construct reliability of the psychological safety scale was 0.85, indicating internal consistency of the dimension. Average variance extracted (AVE) shows the overall amount of variance accounted for by the latent construct. A level of 0.50 or above, and 0.45 for new scales, is acceptable (Netemeyer, Bearden, & Sharma, 2003). As it can be seen from Table 3, the AVE’s was above 0.45.

In sum, the suggested one-factor measurement model fit with the data. Compared to the criteria given above and the resulting congruence coefficients, the corresponding items of the scale concluded that a model of psychological safety has been validated. Further findings showed that some of the items had relatively higher meaning than others (see Table 3). Interestingly, perceptions regarding a team member’s deliberately undermining attitudes and behaviors for one’s efforts affected psychological safety mostly ($M= 3.84$, $SD= 1.112$). Likewise, valuing one’s skills and talents had the second-highest meaning in the overall construct ($M= 3.78$, $SD= 1.165$).

Chi-Square=50.64, df=14, P-value=0.00000, RMSEA=0.067

Figure 1: Standardized Solution Model of Psychological Safety Scale

Table 3: Construct (Composite) Reliabilities and Explained Variances for the Psychological Safety Scale

Construct	Item number	Cronbach Alpha	Construct reliability	Average Variance Extracted
Psychological safety	7	0.87	0.85	0.55

Table 4: The Descriptive Results of the Items of the Study Variable

Psychological Safety Items	Mean (M)	Std. Dev.(SD)	Factor Loadings
1. If you make a mistake on this team, it is often held against you. *	3.36	1.335	0.65
2. Members of this team are able to bring up problems and tough issues.	3.62	1.173	0.68
3. People on this team sometimes reject others for being different. *	3.67	1.219	0.65
4. It is safe to take a risk on this team.	3.28	1.277	0.62
5. It is difficult to ask other members of this team for help. *	3.72	1.285	0.62
6. No one on this team would deliberately act in a way that undermines my efforts.	3.84	1.112	0.73
7. Working with members of this team, my unique skills and talents are valued and utilized.	3.78	1.165	0.73

Note: N=585, *The items were transformed to positive statements.

5. Discussion and Conclusion

In today's business life, psychological safety is an important concept to understand employees' attitudes towards accomplishing tasks, attaining common goals, and expressing oneself (Edmondson, 1999; Edmondson & Lei, 2014). Psychological safety (Edmondson 2003), which refers employee's perception of the consequences of risks undertaken in the work environment is crucial for employee performance and engagement in work processes. Psychological safety perception in the workplace would have a reflection on the work quality of the individual and performance in the organization, especially during the incidents that require urgent decision-making and when employees are in direct contact with other individuals (e.g., co-workers, customers, etc.). In this respect, determining individuals' psychological safety is worthy for better organizational and individual outcomes.

Considering that employees' perception of psychological safety is gained through experiences (Edmondson, 1999), it is expected that this perception is positive. Since psychological safety can be expected to reflect on the job quality of individuals, an individual's performance will increase. Likewise, in a learning organization, the organization will benefit from the positive results of psychological safety as it is displayed in a positive employee attitude towards identifying mistakes in order to actively correct them (Rybowiak, Garst, Frese, & Batinic, 1999; Senge, 1990). Hence, understanding the psychological safety of individuals and objectively evaluating it is important for today's work conditions. Depending on this rationality, the current study was carried out in order to determine the perceptions of psychological safety of employees working in different organizational settings in Turkey. The study aimed to assess the reliability and validity of the psychological safety scale through extended research. Taken together, the results obtained in the current study suggested that the psychological safety scale is a valid and reliable measurement tool to show individuals' perceptions about interpersonal risks in their workplaces. More importantly, this study presented a comprehensive review and quantitative empirical evidence on psychological safety in organizations of Turkey. Another result of this study is that perceptions about whether team members value one's effort and appreciating her/his skills and talents had the highest meanings in the overall construct, respectively ($M = 3.84$, $SD = 1.112$; $M = 3.78$, $SD = 1.165$). This evidence is consistent with İşıaıık (2019) and Taştan and İşıaıık (2020)'s research, which the item "Working with members of this team, my unique skills and talents are valued and used," had the highest factor loadings in the psychological safety scale. However, the reversely coded item that was turned to a positive statement for the research, "people on this team sometimes reject others for being different," had another highest factor loading in the mentioned research. Hence, it may be assumed that individuals have also given importance to being accepted for who they are in order to feel psychologically safe. Differently, feeling psychologically comfortable when asking for help and being able to bring up problems and tough issues showed the highest value in Üçok (2016)'s research when factorial structure of the scale is investigated. The reason for the mentioned differences may come from the unique characteristics of the sample in the current study. Although the study attempted to reach a larger sample size for this research, the sample is still biased due to its properties of consisting of relatively young and highly educated participants. Future research may reach a wider range of participants who differ in terms of demographical characteristics to unveil the crucial perceptions regarding the psychological safety of individuals in Turkey. By that, the organizational practices and interventions that aim to improve psychological safety can be formed in a more accurate way, and the cultural and socio-economical mechanisms behind psychological safety can be understood better. Also, some psychological factors

(e.g., personality and individuals' mental wellness) and environmental effects (e.g., leader behaviors and sector-specific behavioral patterns) were not examined because of the scope of the study. Future research should highlight the moderating role of them.

Ethics Committee Approval: Before collecting data, the ethical approval of the survey was attained from the Marmara University research ethics committee.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Conception/Design of Study- S.B., S.İ., S.A.; Data Acquisition- S.B., S.İ., S.A.; Data Analysis/Interpretation- S.B., S.İ., S.A.; Drafting Manuscript- S.B., S.İ., S.A.; Critical Revision of Manuscript- S.B., S.İ., S.A.; Final Approval and Accountability- S.B., S.İ., S.A.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

References

- Arslan, A., & Yener, S. (2016). Okul Yöneticilerinin Güdüleyici Dili ve Öğretmen Örtük Bilgi Paylaşımı İlişkisinde İşgören Sessizliğinin Aracı Rolü ve Psikolojik Rahatlık Algısının Düzenleyici Rolü. 16. *İstanbul Üniversitesi İşletme Kongresi*, 26–29.
- Baer, M., & Frese, M. (2003). Innovation is not enough: Climates for initiative and psychological safety, process innovations, and firm performance. *Journal of Organizational Behavior: The International Journal of Industrial, Occupational and Organizational Psychology and Behavior*, 24(1), 45–68.
- Beyazıt, S. (2006). İş Sağlığı ve Güvenliği ÇMİS OHSAJ 18001 Projesi. İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku Türk Milli Komitesi, 30.
- Bunderson, J. S., & Boumgarden, P. (2010). Structure and learning in self-managed teams: Why “bureaucratic” teams can be better learners. *Organization Science*, 21(3), 609–624.
- Carmeli, A., & Gittell, J. H. (2009). High-quality relationships, psychological safety, and learning from failures in work organizations. *Journal of Organizational Behavior: The International Journal of Industrial, Occupational and Organizational Psychology and Behavior*, 30(6), 709–729.
- Carmeli, A., Reiter-Palmon, R., & Ziv, E. (2010). Inclusive leadership and employee involvement in creative tasks in the workplace: The mediating role of psychological safety. *Creativity Research Journal*, 22(3), 250–260.
- Carmeli, A., Tishler, A., & Edmondson, A. C. (2012). ‘CEO relational leadership and strategic decision quality in top management teams: the role of team trust and learning from failure’. *Strategic Organization*, 10, 31–54.
- Chen, B., Van Assche, J., Vansteenkiste, M., Soenens, B., & Beyers, W. (2015). Does psychological need satisfaction matter when environmental or financial safety are at risk?. *Journal of Happiness Studies*, 16(3), 745–766.
- Chughtai, A. A. (2016). Servant leadership and follower outcomes: Mediating effects of organizational identification and psychological safety. *The Journal of Psychology*, 150(7), 866–880.
- Collins, C. J., & Smith, K. G. (2006). Knowledge exchange and combination: The role of human resource practices in the performance of high-technology firms. *Academy of Management Journal*, 49(3), 544–560.
- Delizonna, L. (2017). High-performing teams need psychological safety. Here’s how to create it. *Harvard Business Review*, 8, 1–5.
- Derin, N. (2017). İşyerinde kişiler arası güven ile işgören sessizliği arasındaki ilişkide psikolojik rahatlığın aracılık rolü. *Yönetim Bilimleri Dergisi/Journal of Administrative Sciences*, 15(30), 51–68.
- Detert, J. R., & Burris, E. R. (2007). Leadership behavior and employee voice: Is the door really open?. *Academy of Management Journal*, 50(4), 869–884.
- Edmondson, A. (1999). Psychological safety and learning behavior in work teams. *Administrative Science Quarterly*, 44(2), 350–383.
- Edmondson, A. C. (2002). *Managing the risk of learning: Psychological safety in work teams* (pp. 255-275). Cambridge, MA: Division of Research, Harvard Business School.
- Edmondson, A. C., & Lei, Z. (2014). Psychological safety: The history, renaissance, and future of an interpersonal construct. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 1(1), 23–43.
- Frazier, M. L., Fainshmidt, S., Klinger, R. L., Pezeshkan, A., & Vracheva, V. (2017). Psychological safety: A meta-analytic review and extension. *Personnel Psychology*, 70(1), 113–165.
- García-Herrero, S., Mariscal, M. A., García-Rodríguez, J., & Ritzel, D. O. (2012). Working conditions, psychological/physical symptoms and occupational accidents. Bayesian network models. *Safety Science*, 50(9), 1760–1774.
- Guchait, P., Lee, C., Wang, C. Y., & Abbott, J. L. (2016). Impact of error management practices on service recovery performance and helping behaviors in the hospitality industry: The mediating effects of psychological safety and learning behaviors. *Journal of Human Resources in Hospitality & Tourism*, 15(1), 1–28.
- Hair, J., Black, W., Babin, B. & Anderson, R. (2010). *Multivariate Data Analysis*. Englewood Cliffs, NJ: Pearson Education.
- Hofstede, G. (2011). Dimensionalizing cultures: The Hofstede model in context. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(1), 2307–0919.
- İşiaçık, S. (2019). *The impact of perceived corporate social responsibility and workplace spirituality on innovative work behaviors: the role of psychological safety perception* (Unpublished Master’s thesis). Marmara University Social Sciences Institute, İstanbul.

- Kahn WA. (1990). Psychological conditions of personal engagement and disengagement at work. *Academy of Management Journal*, 33, 692–724.
- Kessel, M., Kratzer, J., & Schultz, C. (2012). Psychological safety, knowledge sharing, and creative performance in healthcare teams. *Creativity and Innovation Management*, 21(2), 147–157.
- Kline, R. B. (2015). *Principles and practice of structural equation modeling*. Guilford publications.
- Kostopoulos, K. C., & Bozionelos, N. (2011). Team exploratory and exploitative learning: Psychological safety, task conflict, and team performance. *Group & Organization Management*, 36(3), 385–415.
- Lazarus, R. S. (1966). *Psychological stress and the coping process*. McGraw-Hill.
- Liang, J., Farh, C. I., & Farh, J. L. (2012). Psychological antecedents of promotive and prohibitive voice: A two-wave examination. *Academy of Management Journal*, 55(1), 71–92.
- Madera, J. M., Kapoor, C. E., Kapoor, C., & Solomon, N. (2011). Understanding and managing generational differences in the workplace. *Worldwide Hospitality and Tourism Themes*.
- Maslow, A. H. (1943). Preface to motivation theory. *Psychosomatic Medicine*.
- Narter, S. (2015). İŞ Kazası ve Meslek Hastalığında Hukuki ve Ceza Sorumluluk. *Ankara: Adalet Yayınevi*.
- Netemeyer, R. G., Bearden, W. O., & Sharma, S. (2003). *Scaling procedures: Issues and applications*. Sage Publications.
- Newman, A., Donohue, R., & Eva, N. (2017). Psychological safety: A systematic review of the literature. *Human Resource Management Review*, 27(3), 521–535.
- Nunnally, J.C. & Bernstein, I. H. (1994). *Psychometric theory* (3rd ed.), McGraw-Hill, NY.
- Rybowiak, V., Garst, H., Frese, M., & Batinic, B. (1999). Error orientation questionnaire (EOQ): Reliability, validity, and different language equivalence. *Journal of Organizational Behavior: The International Journal of Industrial, Occupational and Organizational Psychology and Behavior*, 20(4), 527–547.
- Schaubroeck, J., Lam, S. S. K., & Peng, A. C. (2011). Cognition-based and affect-based trust as mediators of leader behavior influences on team performance. *Journal of Applied Psychology*, 96(4), 863–871
- Schein, E. H., & Bennis, W. G. (1965). *Personal and organizational change through group methods: The laboratory approach*. New York: Wiley.
- Schein, E. H. (1993). On dialogue, culture, and organizational learning. *Organizational Dynamics*, 22(2), 40–51.
- Senge, P. M. (1990). *The fifth discipline: the art and practice of the learning organization*. New York: Doubleday/Currency.
- Siemsen, E., Roth, A. V., Balasubramanian, S., & Anand, G. (2009). The influence of psychological safety and confidence in knowledge on employee knowledge sharing. *Manufacturing & Service Operations Management*, 11(3), 429–447.
- Solnet, D., & Hood, A. (2008). Generation Y as hospitality employees: Framing a research agenda. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 15(1), 59–68.
- Şimşek, Ö. F. (2007). *Yapısal eşitlik modellemesine giriş:(temel ilkeler ve LISREL uygulamaları)*. Ekinoks.
- Taştan, S., & İŐiaık, S. (2020). Kurumsal sosyal sorumluluk algısı ve yenilikçi iş davranışları arasındaki ilişkide psikolojik güvenlik algısının rolünün incelenmesi. *International Journal of Management and Administration*, 4 (7), 84–99.
- Terry, D. J., Nielsen, M., & Perchard, L. (1993). Effects of work stress on psychological well-being and job satisfaction: The stress-buffering role of social support. *Australian Journal of Psychology*, 45(3), 168–175.
- Tsaur, S. H., & Tang, Y. Y. (2012). Job stress and well-being of female employees in hospitality: The role of regulatory leisure coping styles. *International Journal of Hospitality Management*, 31(4), 1038–1044.
- Turgut, T., & Erden, N. S. (2013). Olumsuz test ifadelerinin i tutarlılığa ve faktör yapısına etkileri. *Istanbul University Journal of the School of Business Administration*, 42(2), 1–25.
- ok, D. I. (2016). The relationship of group cohesiveness, psychological safety, control over work, and competitive work environment with organizational silence:the mediating role of motives of silence. (Unpublished Doctoral Dissertation). Marmara University Social Sciences Institute, İstanbul.
- ok, Ö. G. D. I., & Torun, A. A. (2016). The relationship of group cohesiveness, psychological safety, control over work, and competitive work environment with organizational silence: The mediating role of motives of silence. *Uluslararası İŞletme, Ekonomi ve Yönetim Perspektifleri Dergisi*, 4, 62–80.

- Wanless, S. B. (2016). The role of psychological safety in human development. *Research in Human Development, 13*(1), 6–14.
- Walumbwa, F. O., & Schaubroeck, J. (2009). Leader personality traits and employee voice behavior: mediating roles of ethical leadership and work group psychological safety. *Journal of Applied Psychology, 94*(5), 1275.
- Yener, S. (2015). Psikolojik Rahatlık Ölçeğinin Türkçe Formunun Geçerlik ve Güvenilirlik Çalışması. *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 5*(13), 280–305.
- Yener, S. (2017). The Mediating Role of Psychological Safety Between Social Gender Perception and Feminine Role Stress. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 13*(4), 819–831.
- Zhang, Y., Fang, Y., Wei, K. K., & Chen, H. (2010). Exploring the role of psychological safety in promoting the intention to continue sharing knowledge in virtual communities. *International Journal of Information Management, 30*(5), 425–436.

Appendix: The Scale Items Used in the Research Study

- 1 Bu işyerinde bir hata yaparsanız, bu tüm çalışanlar tarafından aleyhinizde kullanılmaz.
 - 2 Bu işyerinde çalışanlar karşılaştıkları problemleri açıkça dile getirirler.
 - 3 Bu işyerinde çalışanlar, diğer çalışanların fikirlerine sırf farklı oldukları için karşı çıkmazlar.
 - 4 Bu işyerinde işlerin yürümesi için hesaplı risk alınabilir ve sonunda çalışan zarar görmez.
 - 5 Bu işyerinde çalışanlardan kolayca yardım istenebilir.
 - 6 Bu işyerinde hiç kimse benim çabalarımı kasıtlı olarak engelleyecek şekilde davranmaz.
 - 7 Bu işyerinde insanlar ile çalışırken, bana, özel beceri ve yeteneklerime değer verilir.
-

Journal of Economy Culture and Society

E-ISSN: 2645-8772

Research Article

The Millennial Generational Style: New Global Political and Economic Orientations

Neslihan K. ÇEVİK¹

¹Associate Fellow, University of Virginia,
Institute for Advanced Studies in Culture,
Virginia, USA

ORCID: N.K.Ç. 0000-0002-9003-5682

Corresponding author:

Neslihan K. ÇEVİK
University of Virginia, Institute for Advanced
Studies in Culture, Virginia, USA
E-mail: neslihancev@gmail.com

Submitted: 04.08.2021

Revision Requested: 09.12.2021

Last Revision Received: 10.12.2021

Accepted: 22.12.2021

Published Online: 26.01.2022

Citation: Cevik, N.K. (2022). The millennial generational style: new global political and economic orientations. *Journal of Economy Culture and Society*, 65, 29-46. <https://doi.org/10.26650/JECS2021-978819>

ABSTRACT

In this paper, using Mannheim, I identify Millennials (covering both Gen Y and Gen Z) as a global generation that has spawned a new generational style. I provide a brief overview of the historical conditions that have shaped Millennials' life experiences. In a nutshell, Millennials have come of age in a new world marked by an ongoing shift in actorhood from macro structures to micro agents. I argue that this formative experience has impelled at least three meaningful norms that distinguish Millennials' generational style: *self-reliance, quotidianism and regeneration*. I then trace manifestations of these norms in politics and the economy. I suggest that in politics, the push for self-reliance takes the form of a *self-responsible citizen*, quotidianism is manifested through a shift towards *politics of the ordinary*, and regeneration is embodied in *Do-it-Yourself (DIY) politics*. In economics, on the other hand, the self-reliant actorhood is reflected through the *new occupational profile of the 'maker'*; quotidianism is expressed through *non-traditional types of work* monetizing individuality and personality, and finally regeneration takes the form of *critical making*. I conclude with implications for social theory on youth and change. The paper attempts to move beyond the dichotomous view of youth either as threats or as heroic figures and propose a broader conceptualization of young adult's agency to capture how ordinary youth create new centers of configuration in society, from new citizenship norms to new market patterns.

Keywords: Millennials, Passion economy, Generation Z, Mannheim, Generational Style

1. Introduction

In June 2020, Turkey's President Erdogan for the very first time had a publicly streamed online meet-up via YouTube with students preparing to take the annual university entrance exam. The meet-up, in a matter of minutes, resulted in almost half a million dislikes and the hashtag #Oy-MoyYok—no votes for you. This public protest was a reaction to the government's decision to not delay the nation-wide exam despite the pandemic. The majority of students saw this decision as a move that sacrificed their health and future for the sake of protecting summer tourism. The fact that the Minister of Culture and Tourism owns travel sites and hotels only reinforced this view. What came next was even more striking. The 17-year-olds mobilized to drop negative comments and low scores to hotels and travel agencies owned by the Minister. In the matter of a night, the Zoomers lowered the ranking of the Minister's companies' score on Google Play from 4.1 to 1.1.

Just like the global youth protests of the 2010s led by the Generation Y (Gen Y), the dislike event starred by Zoomers, or Generation Z, offers us a critical moment to study generational change and observe how new members of the society transform politics and life more broadly.

One such generational change revealed by the dislike event is the redefinition of the political. Differing from previous generations, what mobilized Zoomers were not grand ideological narratives, partisanship, or collectivist rhetoric. Instead, the youth was mobilized around civil, personal, and quotidian demands: concerns about health and education and anxieties about one's future. The event also revealed that the youth bear a certain fluidity on arenas of political confrontation. While previous generations have been rooted to the ballot box, unions, and political parties, the youth are generating new spaces for political confrontation and new spheres of authority that remain outside the control of the state. Online travel sites, for example, have become new arenas for protest and struggle; importantly one on which not the state but digitally savvy youth have greater authority and mastery. There are several other political novelties we can observe through this event; overall, however, the youth is reorganizing political engagement along more supple, network-oriented, and applicable sites.

Generational change spawned by contemporary youth in Turkey or elsewhere is certainly not limited to the political arena. Rather, new generational orientations transform almost any aspect of life from religion to leisure, science, education, and economy. Consider, for example, citizen journalism, political tourism, citizen science, crowd-work, and "passion economy" (Jin, 2019; Davidson, 2020); all spearheaded by Millennials. Similarly, consider Islamic content produced by young Muslim influencers, who tap into the Quran to formulate practical advice for establishing a successful company or to draw self-help mantras.

It is these new ways of relating to life constructed by a new generation, namely the Millennials, that constitute the main scope of this paper. By using the label Millennials, I refer both to Gen Y (born between 1980-1996) and Zoomers (born between 1996-2010), viewing them as separate waves of the same generation—Gen Y being the first and Zoomers constituting the second wave¹.

A vast amount of quantitative research has been done measuring various attitudes of Millennials: marital, educational, employment patterns, social and cultural values, and psychological traits—even on their responses to the Covid-19 induced quarantines (see for example Gerhardt, 2020). Yet despite the data overload on specific aspects of Millennials, we still lack a cohesive understanding of this generation. This paper constitutes a step towards building that missing generational profile

1 For a similar view supported quantitatively see, Parker, K., Graf, N., & Igielnik, R. (2019). Generation Z looks a lot like Millennials on key social and political issues. *Pew Research Center*, 17.

of Millennials by inquiring into its distinctive worldview or *mentalité*. By building such a profile, we would also be able to infer specific Millennial attributes across spheres of society.

I built the framework of this inquiry on Mannheim's work on generations (1952) and conceptualize Millennials as a 'new global generation' that has spawned a 'new generational style' (a *mentalité* or *entelechy*).

In this paper, I first briefly review the global formative experiences of Millennials, which have shaped and formed their generational style. I then detail the content of this style and identify its core elements or norms. I argue that the Millennial generational style is marked by at least three meaningful and distinctive social norms: *self-reliance*, *quodidianism* and *regeneration*.

Self-reliance refers to a normative orientation to the self (and the individual) viewed as an actor that 'is' and that 'should be' central to the course of events. By *quodidianism*, I refer to a shift in focus and interest from grand narratives, ideologies and rhetoric toward quodidian issues, everyday life problems, and practical solutions. Finally, *regeneration* is the refusal of normative orientations and interpretations (tactics, meanings, values) imposed by macro, impersonal systems (the state, big corporations, IP services, experts, etc.) in exchange for greater public participation in production of things, processes, or interpretive schemes— whether regarding what it means to be a citizen, how to repurpose IKEA products, how to be spiritual, or how to define economic growth.

While generational change spawned by Millennials can be observed in almost any area of life, in this paper, I focus on documenting empirical manifestations of this new style and its core elements in the realms of politics and the economy. I conclude the paper with implications for social theory on youth and social change.

2. Theoretical Framework: Mannheim and the Millennial Mentalité

Although the dislike event motivated greater public and media attention on the new generation in Turkey, discussions quickly took a conventional course focusing on such questions as the youth's party preferences, electoral turn around, and ideological affinities. In a way this is instinctive given that Zoomers will make up about 4 million first-time voters in the next election (2023). Yet the conventional content of this debate is also expressive of an abiding problem that continues to inform our approach to the youth.

Since the 1970s, youth studies have been primarily concerned with the question of the continuation of the social order (see for example, Parsons, 1942; Eisenstadt, 1956) and in parallel have treated the youth as a subset of the general population, larger class cultures (Musgrove, 1964), or a biological stage in the life cycle (Elder, 1974; Cain, 1964).

The most problematic result of these approaches is that understanding the youth as new members of society has been equated with measuring their attributes against the standards of previous generations. In turn, the potential agency of the youth for transforming the established order and standards is overlooked.

For instance, at the turn of century, Gen Y was measured to have alarmingly low levels of political participation when compared to previous generations. Subsequent examinations have demonstrated, nonetheless, that it was not that Millennials were disengaged; rather, they were engaging politics through new forms. These novel forms differed from the 'dutiful citizen' of the 20th century and its associated standards (such as voting, party affiliation, joining labor unions) (Earl et al., 2017; Sander & Putnam, 2010) and took new forms, such as volunteering and everyday life activism (Zukin et al., 2006).

This suggests that to inquire into lasting changes Millennial youth are creating, we first need to consider the youth as more than a mere subset of the society or biological groups and instead conceptualize the category of youth critically. We find this critical conceptualization in Mannheim's seminal work, *The Problem of Generations* (1952).

Differing both from functionalists and transition approaches, Mannheim understood generation as a formative social category—such as class position—denoting an individual's or group's location in the social structure (Pilcher, 1994). More specifically, he defined generation by referring to two connected elements: participation in a 'common destiny' (similar problems and similar experiences within a certain period) and as a result of that generational experience, forming an original mentalité or a generational style (Gilleard & Higgs, 2005). As such, for him, generations are not categorically the same as age-cohorts, and they do not emerge mechanically in terms of the biological succession (Thorpe & Inglis, 2019). Rather, whilst being young predisposes one to fresh mental patterns, "the biological rhythm must work itself out through the medium of social events' (Mannheim, 1952: 286). In fact, generations emerge, Mannheim writes, where the tempo of social change is so rapid that:

"...traditional patterns of experience, thought, and expression are no longer possible... the various new phases of experience are consolidated somewhere, forming a clearly distinguishable new impulse, and a new centre of configuration. We speak in such cases of the formation of a new generation style, or of a new generation entelechy." (1952: 309).

Following Mannheim, I identify Millennials as a global generation shaped by a global common destiny, and who as a result of that common generational experience, have consolidated a new generational style.

Regarding the nature of this generational style, some scholars have advanced a primarily political reading and described Millennials as a "new political generation" (Milkman, 2017; Pickard, 2019). Others have called for an enlarged understanding of generations (Woodman and Wyn 2015; Gilleard & Higgs 2005; Bourdieu 1984; 1993), viewing 'generation' as a cultural field with a cultural content (for more on this scholarly division, see Aboim & Vasconcelos, 2014). These works also emphasize the role not only of political traumas and ideologies (precarious employment, terrorism, intercontinental immigration, etc.) but also cultural/aesthetic products and experiences (digitalization, higher levels of education, accessible travel, global flow of ideas, etc.) in the formation and binding of a new generation (Thorpe & Inglis, 2019).

Following this latter stream of work, this paper too opts for a more cultural interpretation, treating generation as a cultural field. I therefore view Millennials not merely as a new political generation but as a 'new generation', and the Millennial generational style not merely to be political but covering a huge array of practices, discourses, tastes, and values.

The core elements of Millennial generational style I identify in the paper (self-reliance, regeneration, quotidianism) impact not only political attitudes but transform how the youth relate to life more generally. In any case, politics is not a neatly closed box we can set apart from the rest of the society; if historical conditions were strong enough to create new political novelties, they must have created other new centers of configuration across other areas of life (economy, religion, leisure, etc).

The last theoretical point that needs clarification regards how this paper delineates the boundaries of who it identifies as the Millennial generation. Even though it is commonplace to see Zoomers and Generation Y as two separate generations, I view them both as waves of one large Millennial generation. Although Gen Y and Zoomers are members of different birth cohorts, sharing a common historical location or destiny, they are part of the same cultural field.

Finally, I view the Millennial generation to be a global generation, experiencing a common destiny that is not only globally connected but of which origins are entangled and transnational (Philipps, 2018). (Thorpe & Inglis, 2019; Edmunds & Turner, 2005; Beck, 2008; Beck & Beck-Gernsheim, 2009). The idea that millennials are a global generation does not suggest that other locations such as nationality, ethnicity, class, gender, or religion play no role or that Millennials are a homogenous bunch without individual differences and division. In fact, a generation, as Mannheim argued (1952), is composed of several ‘generational units’ (*Generationseinheiten*) with different and opposing responses to a shared generational location, such as conservative versus liberal youth movements of 19th century Germany.

Comparably, if we consider 9/11 as a common generational experience, we will observe that it generated various and even opposing responses between Muslim and non-Muslim Millennials as well as within Muslim Millennials—some became more cosmopolitan, some insular (Edmunds & Turner, 2005); some became ‘engaged-’ and others ‘dissenting-citizens’ (Masquelier & Soares, 2016). Despite varying responses, nonetheless, the Millennial generation has been bounded by the unfolding of 9/11 (regarding travel, security, civil liberties, religious and national identities) as well as a number of other globally shared life situations (climate change, epidemics, immigration, mass shootings, massive destruction by large corporations, etc.), which create new collective memories, understandings, and impulses. In brief, different generational units can only be decoded to the extent that they belong to each other and are representative of the same generational *Zeitgeist* (Aboim & Vasconcelos, 2014). Therefore, it makes good analytical sense to conceive of Millennials not as a set of self-contained territorial units but as a global generation facing an essentially transnational cultural heritage and common destiny (Philipps, 2018; Cicchelli and Octobre, 2018).

In the following, I provide a brief overview of the common historical destiny that has shaped the experience and mindset of the Millennial generation. In a nutshell, Millennials have come of age in a world where actorhood has shifted away from macro-structures to micro-agents through a wave of socioeconomic transformations. While a detailed review of these transformations exceeds the scope of the paper, several theoretical generalizations will be made to demonstrate how this new order has prompted new collective impulses, self-reliance, quotidianism and regeneration among the new generation.

3. The Common Destiny of Millennials: the Macro-to-Micro Shift

From the 1970s onwards, a new world order in terms of governance and authority has been put in motion by a wave of global socioeconomic transformations, primarily including neo-liberalization of trade and economy and globalization on the one hand, and digitalization of life and a ‘skill revolution’ (Rosenau, 2003) on the other.

The large result of these transformations has been a macro-to-micro shift. Macro structures (the state, large corporations, intergovernmental organizations, knowledge-experts, traditional bodies) have been gradually losing their legitimacy and disciplinary power for being the primary bodies of governance, authority, and identity. In tandem, the same processes have both compelled and enabled the rise of micro-agents, particularly the individual, as new actors to take part in the shaping and steering of their own lives and that of societies.

3.1. Neo-Liberalization and Globalization

One large process that underlies this shift has been the neo-liberalization of trade and economics. Across the world, while neo-liberalization opened space for civil mobilization, it has also

typically offloaded the state's welfare functions and severely reduced state subsidies, deepening as a result socio-economic inequalities and polarization.

This cumulative hammering of social and economic protections since the 1970s has gradually created a context of social and economic uncertainty and risk. By the time Millennials come of age, start applying for jobs, get an education, and manage health, interpersonal relations, and lifestyles (Beck, 2008), previously well-working patterns of growth or national prosperity already have lost their potential to help social actors solve economic and social challenges and attain their material and mental goals (Zacharia, 2021). This transformation has resulted in a loss of trust in the state (and state-oriented institutions such as political parties, representative democracy, collectivist structures) as an actor that can be relied upon for social and individual protection and progress.

The neo-liberal state's authority and governance crisis has been elevated by globalization. Globalization has reduced the state's monopolistic control over the flow of people and things (goods, jobs, pollution, ideas, crime) across national borders (Rosenau, 2017). From about the 1990s onwards the acceleration of the global flow of things, ideas and people has introduced to citizens' daily lives problems that are no longer simply local or national but transnational (terrorism, drug trade, pandemics, climate change, immigration, etc.). These problems require equally transnational solutions, making the state a "...host to forces that it can no longer adequately rein in" (Comaroff & Comaroff, 2006: 22).

Challenges to the state are not confined to material issues either; as globalization increases, a 'culture of immediacy' (Tomlison, 2007) has emerged: a sense of connectedness and an increasing sensitivity to distant events, people, and processes (Rosenau, 2003). Territorial and national attachments remain relevant and important. However, people simultaneously attach to non-territorial and virtual communities around shared issues and perspectives and tap into new repositories to form their identity.

Beck demonstrated that this culture of immediacy has been paralleled by a "global culture of comparison" (Beck, 2008: 208). As sources of attachments and identity have moved outside of national boundaries, people's moral gaze have also moved beyond their territories, prompting a generalized sensitivity to global politics and global inequality (Gül, 2009). These cosmopolitan affiliations have also been underpinned by the growing centrality of human rights in a post-colonial context, rivalling the notion of citizenship-based rights (Frank & Meyer, 2002). Additionally, as Zacharia (2021) points out, Millennials have witnessed a series of events that have exposed the undermining of the moral order in society. This moral decay was both caused both directly by macro-structures, such as unethical leadership in businesses and politics, or indirectly as these structures could not help solving such global problems as terrorism or mass shootings.

Overall, these long-term processes have created a decentralized and multicentric world, shifting actorhood away from the state and state-centric units to micro agents, particularly individuals.

As individuals can no longer rely on macro structures for wrestling risk (Giddens, 1991), are wary of once well-working and collectively monitored tactics and lifepaths and move beyond territorial attachments to form their identity (Young, 1994; Bauman, 2001), they are also compelled to take action and solve collective and individual problems (Lash 2001). In other words, rather than delegating matters and responsibility solely to representative structures (formal organizations or political parties), citizens are now pressured to become self-reliant and responsible across various polities, from education, religion, family formation and political engagement to health, environmental protection, and women's rights (Frank & Meyer, 2002; Rosenau 2017; Giddens 1991; Bennett, 2012; Micheletti, 2002).

The increased mandate for self-reliance for articulating and aggregating collective and individual demands and needs also undermines previous cultural appeal and function of narratives associated with macro structures —ideologies, rhetoric, collectivist identities (Micheletti, 2002). Instead, people turn to everyday life and quotidian issues, practical solutions, and personalized expressions of identity and causes as new references and triggers for social and political engagement. Scholars have drawn on a variety of concepts to describe this change, including most notably: “personalized political action” (Bennett, 2012); “individualized collective action” (Micheletti, 2002); “everyday makers” (Bang & Eva, 1999; Bang, 2005); “life-politics” (Giddens, 1991); “sub-politics” (Beck, 1996).

The concept of “seriality” (Young, 1994) is particularly helpful to comprehend these emerging political and social subjectivities. Whereas in the state-centric world, political institutions, ideologies, fixed structures (class or ethnicity) positioned people politically and socially, in a decentralized multicentric world, individuals position themselves in and through a ‘series’ of identities, positions and causes: “...[one] can identify... as a taxpayer, bike rider, political consumer, dog owner, political scientist, or a local citizen irritated with the municipal park service. Each ... can lead to solidarity with others in the same situation and spark people into collective action” (Micheletti, 2002:10-11).

Furthermore, as individuals are more pressured to intervene in an ever-growing number of politics and aspects of life, they question what is habitual, handed down and defined by impersonal systems, bureaucracy, and the state. Instead, they manufacture and regenerate new standards, normative orientations, organizational settings, and operating procedures. Millennials have starred in this process of regeneration: citizen journalism and YouTube streams compete against established media; non-hierarchical informal virtual networks compete against centralized, formal party membership; everyday activism competes against voting; social entrepreneurship competes against traditional civil society organizations; street-stylers and social-media influencers compete against traditional brand campaigns as well as career-movie stars.

3.2. Skill Revolution and Digitalization of Life

Historical processes that culminated into the macro-to-micro shift have not only compelled but also enabled that shift. That is, as much as individuals have been forced to take up self-reliant actorhood, they have also simultaneously been empowered to do so. In Rosenau’s terms, there has been a ‘skill revolution’ (2003): people everywhere have become more analytically and emotionally skillful and the public is more competent in coping with crises that mark contemporary life. With greater skills and responsibilities people have also become more cognizant of their power over macro-structures and the impact of their everyday acts and footprints (ecological or ethical) on the planet and societies.

Various factors are associated with this up-skilling of individuals, including higher education, transnationalization of life, easier travel, and most remarkably the rising internet literacy and the digitalization of life. By linking people to dense transnational networks, digital communication technologies increased people’s access to all sorts of information, their capacity to generate information, and their ability to share that information (Castells 1996).

Digitalization, however, has played a much greater role than simply linking people in terms of the macro-to-micro shift. It has levelled the playing field between individuals and impersonal systems (large corporations, the state, macro actors) by lowering barriers (reduced costs and space, access to information and capital, access to dense social networks, etc.) to impactful action,

by making it possible for small actions to become globally scalable, and by enabling individuals to create tipping points— whether in respect to ordinary youth building a global company from scratch (consider, AirB&B, Uber, or Evernote) or triggering a global political protest.

So far, I have tried to briefly lay out the historical conditions that have come to build the biography of the Millennial generation, defined by the macro-to-micro shift. While this shift has impacted all generations, it has impacted Millennials the most, shaping and forming their life situations. This is unsurprising given the simple fact that Millennials were born into this new order. Empirical findings enforce this view. Millennials are the first generation of digital natives (Milkman, 2017). They are more skilled and educated than any previous generation but are met with the greatest levels of precarious employment and labor insecurity. They are exposed to increased environmental and health risks and a prolonged, non-linear transition to adulthood (Kalleberg 2011). They came of age in a global institutional setting supposedly cosmopolitan, diverse but they are confronted with persistent racism, discrimination, and exclusion. They have lower levels of trust in and satisfaction with democracy and political institutions than previous generations (Andretta & della Porta, 2020).

None of this is to suggest that all Millennials share the same levels of agency, capability, and access or that they share the same global orientations. Moreover, macro institutions, the state and territorial boundaries are still powerful and intact. The important point, however, is that in the new epoch, which constitutes the formative experience of the Millennials, agency is no longer limited to statesmen, large corporations, and impersonal systems. Change is no longer reserved for revolutionary events mobilized through grand narratives. Rather, the individual has become a significant variable and daily and often mundane domains, acts, and spaces have become significant places for restructuring societies and life.

In the following, I detail how the key Millennials norms (self-reliance, quotoidianism, and regeneration) are manifested in politics and economics. I suggest that in politics, the push for self-reliance takes the form of the self-responsible citizen, quotidianism is manifested through a shift towards ‘politics of the ordinary, and regeneration is embodied in Do-it-Yourself (DIY) politics. In economics, on the other hand, the self-reliant actorhood is reflected through the new occupational profile of the ‘maker’, quotidianism is expressed through non-traditional types of work monetizing individuality and personality, and finally regeneration takes the form of critical making.

4. The Millennial Style Examined

4.1. The Political Arena

The Millennial generational style and its key elements have created new political subjectivities in the political arena transforming the ways in which young people think and act as citizens.

4.1.1. Self-Reliance and Self-Responsible Citizen

One globally applicable observation is that the mandate for *self-reliance* has given way to a new notion of citizenship among Millennials.

Conventional notions of citizenship are based on a logic of collectivism: political engagement is realized through representative organizations and interest groups (party or union membership) and within structured behaviors (electoral participation, handing out brochures, showing up at meetings, becoming a member, etc). Political identity, similarly, is shaped and molded through the priorities and agenda of those collective units (for more on this see Michelletti, 2003).

The push for self-reliance, however, impels a different logic. Being a citizen is defined less in terms of collective units and more in terms self-responsible individuals who are to take direct and personalized charge of matters they deem important. Political action needs not to be confined to a predefined set of behaviors, and is constituted through alternative social and political forms, ideas, practices, and commitments (della Porta, 2019). Political identity, similarly, is not limited to what is offered by organizational settings, such as partisan affiliations or collectivist preferences; a personally felt cause or an interest (environmental protection, high taxes, racial or gender inequality) can spontaneously create a strong enough self-responsibility response to become politicized.

Various terms have been used to define this new notion of citizenship: ‘self-responsible citizen’ (Micheletti, 2002), ‘self-actualizing citizen’ (Bennett, 2012), ‘activated citizenship’ (Cavatorta, 2012), and ‘everyday makers’ (Bang & Eva, 1999). The common empirical result underpinning these concepts is, however, that when Millennials participate politically, they tend to do so on their own terms (Collin, 2015; Harris & Roose, 2014). This is not to suggest that they completely disengage mainstream politics. Milkman (2017), for example, demonstrated that Millennial movements in the US—namely, Black Lives Matter, Occupy, Sexual assault, Dreamers—engaged both conventional and non-conventional politics, pursuing both such traditional political outcomes as changes in legislations and broader aims such as altering habits and raising awareness.

The important point is that Millennials predominantly prefer action that has a self-responsibility dimension. That is, they participate in decentralized, noninstitutionalized, intermittent forms of political action, engaging various targets (governmental, manufactures, retailers, celebrities, etc.) horizontally rather than in a hierarchy. Finally, their political activism takes place within various flows stretching from neighborhoods to national and global arenas. The Arab Spring showcased these youth-driven political subjectivities, which, differing both from the 1980s Eastern European uprisings and the anti-colonial struggles of the 20th century, were decentralized and lacking in charismatic leaders and hierarchy (Cavatorta, 2012).

4.1.2. Quotidianism and Politics of the Ordinary

Quotidianism is another key element that shapes how Millennials relate to politics and life more broadly. Respective to the political arena, quotidianism is embodied in a shift toward ‘politics of the ordinary’ (Tiidenberg & Allaste, 2016). With that I mean a shift away from ideology, grand narratives, and rhetoric to issues, concrete problems, and practical solutions. The youth-led protests in the early 2000s evinced growing quotidian and personalized orientations among the youth globally. These mobilizations differed both from conventional movements based on ideology and formal group identifications (parties, Islamism, nationalism, etc.) and the ‘new’ social movements of the 1960s which focused on group identity and meaning (Bennett, 2012). Both in the West and in the Muslim world, however, the youth mobilized by being concerned primarily with action that would improve their daily life, and coded their politics through personalized expressions of diverse needs and causes.

The Arab Awakening was particularly telling. Once thought to be mobilizable only by political Islam, the Arab street has become a site exposing new political codes and demands among the youth. What mobilized the streets was not exclusive ideological battles or slogans (Islamism, Western liberalism, socialism, etc) but demands for greater individual rights, a better life, and an end to collective inertia against authoritarianism (Challand, 2011). This observation included even youth affiliated with the Muslim Brotherhood and Nasserist youth activists in Egypt (Hana-

fi, 2012). Overall, militant, religious, sectarian, and particularistic slogans, such as ‘Islam is the solution’, remained culturally and morally inferior to civil and quotidian political proposals (cleaner streets, liberties, greater life quality, etc.) (Hanafi, 2012).

Like the Arab Spring, the Indignados in Spain, Desperate Generation in Portugal, Israeli protests in 2011 or Occupy camps in the United States did not use conventional collective action frames based on class, party affiliation or ideological rhetoric. The Moroccan 20 Fevrier movement and movements in Russia in 2017 or Hong Kong in 2016 aimed, similarly, “...to fight corruption and make the government more accountable, particularly for their future” (Shana, 2017:7).

Largely, Millennial movements across the globe have articulated a new vocabulary capitalizing common societal problems (urban pollution, low quality education, or high taxes) around inclusive personal action frames, such as #Me-too or #We-are-the-99% (Bennett 2012). Importantly, inclusive action frames and an emphasis on issue-positions over ideological positions have lowered barriers for identification, enabling protests not only to diffuse nationally but also become transitionally connected. In Madrid, for example, Indignados viewed the Arab Spring as a legitimate youth movement and consciously “...framed their demands as ‘youth issues’ and avoided the typical political divisions in the post-Franquist context...” (Oettler & Schwarz, 2017:7).

4.1.3. Regeneration and DIY Politics

Finally, the Millennial impulse for *being regenerative* is embodied in the political arena through what can be loosely identified as Do-it-Yourself (DIY) politics. While DIY activity had previously been characterized primarily in terms of youth subcultures (McKay1998), the term now highlights a general desire to emancipate from the expertise and edicts of impersonal systems and make one’s own decisions about aspects of life (Davies, 2017). In politics, similarly, DIY refers to the diversity of ways citizenship is enacted and performed by ordinary people, who hope and claim to define their own citizenship path (Ratto & Boler, 2014).

Electoral politics is still important; however, under the framework of DIY, political participation takes multiple new forms ranging from cyber-activism to working on the self (committing oneself to ‘to be a good person’ or to recycling), cultural production (writing for a local youth magazine or posting blogs), volunteer work and social activities with peers (hosting a community fashion parade, raising awareness and mobilizing supporters), ad hoc issues-based campaigns (ranging from migrant rights to environmental protection), political consumerism (both boycotting and “buycotting”), and guerilla art. In a nutshell, DIY politics expands and transforms the political topography.

The #oy-moy-yok digital protest in Turkey, for example, revealed new citizen action in unpredicted and seemingly apolitical locales, such as Google P lay. Young activists also brought into their protest equally unexpected actors. While their message was addressing political leaders, they also involved in their protest online travel agencies from across the world and even foreign tourists, who the youth wished to influence through scorings and comments on hotels owned by the Minister of Tourism.

Importantly, the desire to make your own culture and politics through DIY is not driven by self-centered beliefs that reject any collective notion, commitments, or ties. Focusing on the Arab youth and protests, Hanafi (2012) highlighted that the political subjectivity of the Arab revolution was not a total rejection of social structures, but not a domination by those structures either. Rather, it involved “...the constant negotiation of an actor with the existing social structure to realize a (partial) emancipation from it and to resist their disciplinary power” (203). In a sense, Millenni-

als' regenerative muscle can be understood as an attempt to regain some control over one's life in a chaotic world by enhancing the agency of ordinary people in politics or livelihood.

Additionally, the regenerative (DIY) activity is oriented, both explicitly and implicitly, to furthering public good, and personalized frames are acted out collectively. For example, as a personal act, recycling has immediate collective results and is an attempt to make the world a better (e.g., fairer, greener) place. Pickard (2019) has successfully picked up on this aspect and proposed the term Do-it-Ourselves (DIO) politics over DIY: "an entrepreneurial political participation that operates ...through political initiatives and lifestyle choices in relation to ethical, moral, social and environmental themes..." (375).

Whether nonelectoral and socially interventionist DIY activities can lead to substantial political change is not examined in this paper. Yet, it is noteworthy that the DIY activities have already expanded access to public discussion and spheres of those who are silenced due to hegemonic exclusion. Both in the Arab Spring and #oy-moy-yok protests, using their mastery of digital media, the youth were able to voice their concerns, but more than that, they outwitted and circumnavigated the state and its disciplinary control.

4.2. Economy and Markets

Following the global youth protests of the 2000s, many have logically focused on the political arena to understand Millennial generational novelties. However, Millennials have also spearheaded tectonic changes in the economy and markets, generating new market concepts and patterns, new growth industries, and new types of jobs. This is in fact unsurprising given that consumer markets are particularly susceptible to youth participation (Zachara, 2021). As such, by examining how key Millennial norms are materialized in the economy, we not only deepen our understanding of the Millennial mentalité but also detect possible future configurations of the modern economy.

4.2.1. Self-Reliance and the Creator

To begin with, in economics and markets, *the mandate and push for self-reliance* has created a new and a more complex type of occupational profile inspired and demanded by the youth : the 'creator' or 'maker' (Davies, 2017). The creator aspires to generate wealth directly from audiences by monetizing creativity, individual skills, and services through directly using loose networks and technology rather than the mediation of centralized corporations (Morgan & Nelligan, 2018).

This new profile resettles boundaries of economic participation, occupational identity and working life set by the 20th century's centralized, large-scale Fordist economy (De Stefano, 2015). The 20th century's market economy revolved around predictability, standardized production, and controlled improvements (Audretsch and Thurik, 2004). School-to-work transition and career directions were rather linear with a laid-out road map composed of structured economic behavior (graduate, land an internship, apply for jobs, climb the corporate ladder, etc.) (Morgan & Nelligan, 2018). Working life was defined primarily through salaried-employment at rigid organizational structures and communities of practices, which provided life-long employment and a safety net (Manyika et al., 2016). Occupational ethics capitalized compliance to hierarchy, mastering of rules and bureaucratic producers, and a separation of 'work and play' –where play refers to fun, meaning, leisure, passion, and emotions (Morgan & Nelligan, 2018).

The creator is a response to a new paradigm, where market experience is being rebuilt around uncertainty and risk and the erosion of social codes, road maps, and strategies (education, compli-

ance, etc.) that were once able to provide certain labor outcomes (Zachara, 2021). As a result, similar to the self-responsible citizen, the creator aspires and demands to be emancipated from centralized corporations and structured economic behavior. There is instead a growing commitment to the idea that one is responsible to shape one's own work life and look out for opportunities. As working life and career direction move away from Fordist connotations and previously useful collective guides, Millennials' working life take more individually shaped, and consequently non-linear forms, marked by back-tracking, frequent breaks in employment, and retraining among multiple careers (Furlong, et al., 2006).

These changes are embodied in the rapid growth of, in the last two decades or so, non-traditional economies such as lean start-up businesses, gig economy, crowd-work, and the 'passion economy'. Consider, for example, the UBER drivers across the globe, or the Turkish job-search apps such as Hemenis and Armut, which connect job seekers with performance seekers on-demand (ranging from home renovation, driving, cleaning, moving, teaching, fitness training to health services).

Across these non-traditional economies, the youth outsource their activities to individuals and crowds rather than managers and complex companies (De Stefano, 2015), enjoy more choices and control than what the 9-to-5 work structure offers, juggle multiple careers and skills, and make up rules as they go based on instant customer reviews/ratings rather than bureaucratic, managerial performance-reviews.

While cross-national data on gig economy and non-traditional types of work are yet to be developed, a number of conventional measurements have already captured the growth of self-reliant attitude in the economy among the youth. In labor preferences, for example, Millennials globally favor self-employment or working for a start-up over corporate jobs and public employment; the latter is true even in the Gulf region where public employment comes with voluminous benefits (BNP Paribas 2015; Buckner, et al., 2017; Momani 2017). Importantly, this is not driven merely by economic necessity ; for example, a majority of MENA youth prefer self-employment and a large part among those indicate this preference to be related to a quest for greater independence (Buckner, et al., 2017). On the other hand, when Millennials opt for employment, they seek a management culture that would allow them to pursue 'individual purpose': inserting personal ideals into the organization, contributing to innovation, rapid advancement, investing in personal skills, and establishing a work-life balance (Zachara, 2021).

To reiterate, the Millennial turn towards self-reliance as a generational element has been driven both by necessity and new opportunities. In the economy too, self-reliance has been compelled both by uncertain economic contexts as well as the empowerment of the self through a skill revolution and digital technologies. In terms of its implications too, self-reliance produces both new economic opportunities and new economic vulnerabilities, such as a severe commodification and informalization of work (De Stefano, 2015). The point, however, is that differing from past generations, the formative experience of Millennials has generated a new genre of economic agency, where ordinary individuals can circumnavigate large units to generate income, as such, resetting the boundaries of enterprises and working life.

4.2.2. Quotidianism and Passion Economy

In the political realm, the push for self-reliance has been accompanied with a shift away from grand- ideological narratives towards a politics of the ordinary. In their economic orientations too, we find Millennials to be drifting away from growth ideologies and grand market narratives (such

as the belief in the capitalism - democracy nexus) to more everyday-life based, practical, and personalized conceptions of prosperity, economic agency, and economic function.

More specifically, Millennials are turning away from the 20th century state-centric growth notions, which revolved around such traditional symbols of material status as wealth accumulation, greater affluence, and achieving superiority (Zacharia, 2021). Disillusioned by this primarily material and national-bounded framework, Millennials rethink economics in more technology- and human-oriented and global frames (Zacharia, 2021). They orient economics (production, forms of businesses, working life, power structures, capital to environment relationship, etc.) to "...producing social use value rather than mere monetary exchange value" (Zachara, 2021:13), identification of human needs, being part of solving global problems, and bringing about social and political change.

This economic thinking is well manifested in Millennials' holistic approach to market institutions: they think of market institutions to be comparable to non profits and political organizations and thus assign them roles and responsibilities in shaping social realities (Zachara, 2021). Both as consumers and employees, for example, they "...expect companies to care about social issues and are ready to build their relations with commercial partners and employees dedicated to the idea of the greater good...". (Zachara, 2021:5).

Yet, more than influencing consumption patterns, marketing and management culture, the Millennial economic orientation has resulted in new forms of market practices and economies. The most recent example of this is the "passion economy", a market which now involves about 50 million self-defined content creators worldwide, composed mostly of Generation Z, generating income either full-time or as amateurs.

While the passion economy is part of the broader non-traditional gig and crowd work, it is unique in the sense that it monetizes individuality, creativity, hobbies, passions, personality, and talent (Morgan & Nelligan, 2018)— ranging from producing music, streaming e-sports or games, video production, writing blogs or poetry, teaching classes, etc. This content-driven economy also replaces one-to-one services to selling intellectual property digitally on a one-to-many basis, thereby enabling ordinary individuals (as young as sixteen or seventeen years old) to acquire a great amount of wealth in as little as a few years. On Substack, a writers' platform, for example, the top 10 creators collectively bring in more than \$7 million annually (Fatemi, 2021).

The argument here is not that all Millennials of each country have the same access to, skills for or the interest in the passion economy, nor that each who is engaged will be equally rewarded financially. Rather, the passion economy showcases the emerging definitions of production and consumption. While the 20th century's corporate capitalism banished passion, creativity, personality, and emotions from working life and culture, seeing them as antithetical to productive labor (Morgan & Nelligan, 2018), passion economy turns them into new commodities for profit generation. More broadly, it fuses work and play and also ethics, where the definition of labor also changes from a purely economic function to a 'talent,' producing passionate, authentic, and artistic work (Morgan & Nelligan, 2018).

4.2.3. Regeneration and Critical-Making

The growth of non-traditional economies such as the passion economy, more broadly, represents the *regenerative* capacity of Millennials. In the political arena, regeneration is embodied in DIY- forms of citizenship, where ordinary individuals seek to define their own citizenship paths beyond what is offered by traditional political actors.

In the economy and markets too, Millennials resist the hegemony of impersonal structures (governments, big corporations, IP services, and experts) and are reluctant to settle down with market philosophies, tactics, and normative orientations imposed by these structures (Wehr, 2013; Zacharia, 2021). In simpler terms, they are not content with ‘black-boxes’ that surround modern societies, whether these relate to technology, material products, or global financial agreements that exclude public participation.

Millennials instead have adopted a new mindset, which we may conceptualize as ‘critical-making²’: seeking to create new economic realities, rules, and interpretive schemes. In essence, critical-making is about pushing for greater public participation in the production of things, tactics, solutions, and systems. This urge is manifested in various forms. Some of these are more institutionalized. For example, maker-spaces in Turkey, Egypt, Spain, Nigeria or elsewhere provide technologies and tools to ordinary individuals that used to be accessible only by big firms and industries. These tools enable individuals to fabricate innovative or customized products that may better reflect individual and collective needs.

Some critical-making practices are more causal, such as YouTube videos on how to change tires, make cleaning products, produce your own keyboard, or manage finances. These are all intended to remove middlemen and authoritative experts and allow the public to take part in production of things and control their engagement with the material world. Critical-making as such is not just about certain skills but more broadly is an approach to relate to the material world and processes.

While the refusal to take things and products for granted aligns well with the self-reliant attitudes of Millennials, critical-making is neither self-centered individualism nor merely artistic self-expression. On the one hand, the urge for public participation is rooted in such communal normative orientations as sharing information, experience, data, autonomy, self-determination, and promoting ‘interoperability’ so that things/systems that are opaque to the everyday user and the public have become open, accessible and known.

On the other hand, public participation and emancipation from the hegemony of impersonal systems are considered as ways to improve the public good, making and optimizing products, processes, businesses, and, more broadly, “the way we handle the world” (Gauntlett 2013). The content of such optimization ranges: identifying vulnerabilities in social and material systems, formulating better/cheaper/faster solutions, or revealing previously unseen opportunities. Such acts can be used to optimize solutions in any sector of society for any problem, spiraling from domestic hacks (e.g., sharing recipes for baking bread at home on YouTube) to citizen science (e.g., producing one’s own bio diesel) to sandboxing policy problems across health, urban transportation, gender-equality, or animal rights.

By promoting public participation and regeneration, critical-making additionally bears new normative meanings and values to markets, production, and growth: disruption, taking things apart, re-designing, tinkering, customization and playful cleverness take precedence over values of the 20th century’s managed economy such as maintaining the status quo, hierarchy, mass-production, and standardization.

Overall, critical-making points to new ways of relating to markets and material spaces which distinguish Millennials. In the lives of previous generations, the direction and evolution of the

2 The term was originally used by Ratto (2011) to describe the connection between critical thinking and physical making.

economy has been mainly driven by large institutions via global agreements and national policies. Such processes and actors are still pivotal. Nonetheless, in the lives of Millennials there is a growing demand as well as space for bottom-up economic processes to impact and influence the direction of the economy and markets (Zacharia, 2021).

Whether these bottom-up processes, led mainly by Millennials, can reshape socioeconomic realities remains to be seen. Although the legitimacy of large economic actors and the neo-liberal vision of the economy continue to weaken, critical-making efforts to escape the power of markets and bureaucracies have already been co-opted both commercially and politically (consider Obama's Nation of Makers initiative) (Ratto & Boler, 2014). Moreover, Millennials still operate within a top-down socioeconomic environment (Zacharia, 2021). What is critical is that based on their formative experiences, Millennials have already produced new market practices and normative orientations, which require us to at least acknowledge their potential to challenge established forms of socio-economic organization.

5. Conclusion

In this paper, using Mannheim, I identified Millennials (covering both Gen Y and Gen Z) as a global generation that has spawned a new generational style. I provided a brief overview of the historical conditions that shaped Millennials' life experiences and argued that these formative experiences have impelled at least three meaningful norms that distinguish Millennials' generational style: *self-reliance*, *quodidianism* and *regeneration*. I then traced manifestations of these norms in politics and the economy. The paper as such is a step towards building a cohesive generational profile of Millennials.

By treating Millennials as a new generation, this paper attempts to move beyond the dichotomous view of the youth either as a threat to the social order or as heroic figures representative of their generation. This dichotomous view more largely treats young people as passive receivers of adult-driven agendas and policies and rarely as interactive subjects of substantial political, social, or economic change. As a result, such approaches miss the links between social change and new members of society. The broad implication is that we need broader conceptualizations of young adult's agency.

This paper also attempts to move beyond a romanticized perspective of youth and social change by linking Millennial novelties with their formative experiences and thus grounds change driven by youth within a specific historical context. By examining these links, this paper also allows space for an interaction between structure (history, international and national policies and economic ideology and trends) and agency (how actors relate to and respond to macro processes).

Such a grounded and broader conceptualization of youth agency is particularly important for Muslim youth as orientalist depictions inform how their agency is approached and understood. Such orientalist perspectives view Muslim youth either as foot soldiers for or against Islamism, supposedly trapped in a stagnant religion in contrast to young people in other, dynamic parts of the world. These orientalist depictions ignore a large middle category of ordinary Muslim youth who are neither leaders nor troublemakers, but who create new centers of configuration in society, from new citizenship and economic norms to new ways of reviving, experiencing, and practicing religion.

Subsequent empirical work is needed to examine more precisely the Millennial generational style and its core norms as identified here. One future direction would be looking at religion and another would be education. If the profiling here is correct, we would find manifestations of the three elements identified here in other areas of life as well.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

References

- Aboim, S., & Vasconcelos, P. (2014). From political to social generations: A critical reappraisal of Mannheim's classical approach. *European Journal of Social Theory*, 17(2), 165–183.
- Andretta, M., & della Porta, D. (2020). *When millennials protest. Italian Youth in international context: Belonging, constraints and opportunities*. Routledge.
- Audretsch, D. B., & Thurik, A. R. (2004). A model of the entrepreneurial economy. *International Journal of Entrepreneurship Education* 2(2): 143–166.
- Bang, H. P., & Eva, S. (1999). The everyday maker: A new challenge to democratic governance. *Administrative Theory & Praxis*, 21(3), 325–341.
- Bang, H. P., (2005) Everyday Makers and Expert Citizens: Active Participants in the Search for a New Governance, In J. Newman (Ed.), *Remaking Governance: Peoples, Politics and the Public Sphere* (pp. 159–179). Policy Press.
- Bauman, Z. (2001). Individually Together. In (Ed.) U. Beck, & E. Beck-Gernsheim, *Individualization: institutionalized individualism and its social and political consequences*. (pp xiv–xx). Sage.
- Beck, U. (2008). Global generations in world risk society. *Revista CIDOB d'Afers Internacionals*, 203–216.
- Beck, U., & Beck-Gernsheim, E. (2009). Global generations and the trap of methodological nationalism for a cosmopolitan turn in the sociology of youth and generation. *European sociological review*, 25(1), 25–36.
- Bennett, W. L. (2012). The personalization of politics: Political identity, social media, and changing patterns of participation. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 644(1), 20–39.
- Bourdieu, P. 1984. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bourdieu, P. 1993. "Youth' Is Just a Word." In P. Bourdieu (Ed.), *Sociology in Question*. (pp 94–102). London, UK: Sage.
- Buckner, E., Beges, S., & Khatib, L. (2012). Social Entrepreneurship: Why is it important Post Arab Spring? *Online Survey Report*. Stanford University. Retrieved from https://fsi-live.s3.us-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/White_Paper_Social_Entrepreneurship.pdf
- Cavatorta, F. (2012). Arab Spring: the awakening of civil society: a general overview: 75–81. *European Institute of the Mediterranean Yearbook* (pp. 75–81). Barcelona, Spain: IEMed Press.
- Cavatorta, F. (2012) 'Arab Spring: The Awakening of Civil Society: A General Overview',
- Challand, B. (2011). The Counter-Power of Civil Society and the Emergence of a New Political Imaginary in the Arab World. *Constellations*, 18(3), 271–283.
- Collin, P. (2015). *Young citizens and political participation in a digital society: addressing the democratic disconnect*. Springer.
- Constine, J. (2020) SignalFire's creator economy market map. [Blog post] *Signal Fire*. Retrieved from <https://a16z.com/2019/10/08/passion-economy/>
- Cain, L. D. (1964). Life Course and Social Structure In (Ed.) R. E. L. Faris, *Handbook of Modern Sociology*. (pp 272–309). Chicago: Rand McNally.
- Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society, Volume I of The information age: economy, society and culture*. Oxford: Blackwell
- Comaroff, J., & Comaroff, J. (2006). Reflections on youth, from the past to the postcolony. In M.S. Fisher, G. Downey (Eds.), *Frontiers of capital: Ethnographic reflections on the new economy* (pp. 267–81). Duke University Press
- Cicchelli, V., & Octobre, S. (2018) *Aesthetico-Cultural Cosmopolitanism and French Youth: The Taste of the World*, London: Palgrave.

- Davidson, A. (2020). *The Passion Economy: The New Rules for Thriving in the Twenty-first Century*. Vintage.
- Davies, S. R. (2017). *Hackerspaces: making the maker movement*. John Wiley & Sons.
- della Porta, D. (2019) “Deconstructing generations in movements: Introduction. *American Behavioral Scientist*. 63(10), 1407–1426.
- De Stefano, V. (2015). The rise of the just-in-time workforce: On-demand work, crowd work, and labor protection in the gig-economy. *Comparative Labor Law and Policy Journal*, 37 (3), 471–503.
- Edmunds, J., & Turner, B. S. (2005). Global generations: social change in the twentieth century. *The British Journal of Sociology*, 56(4), 559–577.
- Elder, G. H. (1974). *Children of the great depression*. Routledge.
- Eisenstadt, S.N. (1956) *From generation to generation*. New York: The Free Press.
- Frank, D. J., & Meyer, J. W. (2002). The profusion of individual roles and identities in the postwar period. *Sociological Theory*, 20(1), 86–105.
- Fatemi, F. (2021, January 20) The Rise of substack—And what’s behind it. *Forbes*. Retrieved from <https://www.forbes.com/sites/falonthatemi/2021/01/20/the-rise-of-substack-and-whats-behind-it/?sh=36fff85e159f>
- Furlong, A., Cartmel, F., & Biggart, A. (2006). Choice biographies and transitional linearity: re-conceptualizing modern youth transitions. *Papers: Revista de sociologia*, 79, 225–239.
- Gauntlett, D. (2013). *Making is Connecting*. John Wiley & Sons.
- Gerhardt, M. (2020) Coronavirus quarantine? Gen X was made for this. Boomers and Gen Z, not so much. *NBC news* Retrieved from <https://www.nbcnews.com/think/opinion/coronavirus-quarantine-gen-x-was-made-boomers-gen-z-not-nenai168021>
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Stanford University Press.
- Gilleard, C., & Higgs, P. (2005). *Contexts of ageing: Class, cohort and community*. Polity.
- Hanafi, S. (2012). The Arab revolutions; the emergence of a new political subjectivity. *Contemporary Arab Affairs*, 5(2), 198—213.
- Harris, A., & Roose, J. (2014). DIY citizenship amongst young Muslims: Experiences of the ‘ordinary’. *Journal of Youth Studies*, 17(6), 794—813.
- Jin, L. (2019, October 8). The Passion Economy and the Future of Work. [Blog post] Andreessen Horowitz. Retrieved from <https://a16z.com/2019/10/08/passion-economy/>
- Kalleberg, A. (2011). *Good Jobs, Bad Jobs*. New York: Russell Sage Foundation.
- Lash, S (2001). Individualization in a Non-Linear Mode. In (Eds.) U. Beck, & E. Beck-Germshien, *Individualization: institutionalized individualism and its social and political consequences*. (pp. vii—xiv). Sage.
- Mannheim, K (1952). “The Problem of Generations”. In P., Kecskemeti (Ed.). *Essays on the sociology of knowledge: Collected works* (Vol. 5). (pp. 276–322). New York: Routledge.
- Masquelier, A., & Soares, B. F. (Eds.). (2016). *Muslim youth and the 9/11 generation*. University of New Mexico Press.
- Manyika, J., Lund, S., Bughin, J., Robinson, K., Mischke, J., & Mahajan, D. (2016). *Independent-Work-Choice-necessity-and-the-gig-economy*. McKinsey Global Institute. Retrieved from <https://www.mckinsey.com/~media/mckinsey/featured%20insights/employment%20and%20growth/independent%20work%20choice%20necessity%20and%20the%20gig%20economy/independent-work-choice-necessity-and-the-gig-economy-executive-summary.pdf>
- Milkman, R. (2017). A new political generation: Millennials and the post-2008 wave of protest. *American Sociological Review*, 82(1), 1-31.
- McKay, G. (Ed.). (1998). *DIY culture: Party & protest in nineties Britain*. Verso.
- Momani, B. (2017). *Entrepreneurship: An Engine for Job Creation and Inclusive Growth in the Arab World*. Brookings Doha Center. Retrieved from https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2017/03/entrepreneurship_in_the_arab_world.pdf
- Morgan, G., & Nelligan, P. (2018). *The creativity hoax: Precarious work in the gig economy*. Anthem Press.
- Musgrove, F. (1964) *Youth and the social order*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Micheletti, M. (2002, August). Individualized collective action. Paper for the *Nordic Political Science Association’s Meeting*, Aalborg, Denmark (pp. 14-17). Retrieved from <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.202.9849&rep=rep1&type=pdf>

- Parker, K., Graf, N., & Igielnik, R. (2019). Generation Z looks a lot like Millennials on key social and political issues. *Pew Research Center*, 17. Retrieved from <https://www.pewresearch.org/social-trends/2019/01/17/generation-z-looks-a-lot-like-millennials-on-key-social-and-political-issues/>
- BNP Paribas (2015). 2016 Bnp PariBas global entrepreneur report: The emergence of the 'Millennipreneur'. Retrieved from <https://wealthmanagement.bnpparibas/content/dam/bnpparibas/pdfs/entrepreneur-report-2016/2016-BNP-Paribas-Global-Entrepreneur-Report.pdf>
- Parsons, T. (1942) 'Age and sex in the context of the United States', *American Sociological Review*, 7: 604–16.
- Pickard, S. (2019). *Politics, Protest and Young People*. Springer.
- Pilcher, J. (1994). Mannheim's sociology of generations: an undervalued legacy. *British Journal of Sociology*, 45 (3): 481—495.
- Philippis, J. (2018). A global generation? Youth studies in a postcolonial world. *Societies*, 8(1), 14.
- Ratto, M. (2011). Critical making: Conceptual and material studies in technology and social life. *The information society*. 27(4), 252—260.
- Ratto, M., & Boler, M. (2014). Introduction. In M. Ratto & M. Boler (Eds.). *DIY citizenship: Critical making and social media* (pp. 1—22). MIT Press.
- Rosenau, J. N. (2003). *Distant proximities: Dynamics beyond globalization*. Princeton University Press.
- Rosenau, J. N. (2017). Globalization and governance: bleak prospects for sustainability. In Pfaller, A., & M. Lerch (Eds.). *Challenges of globalization: New trends in international politics and society* (pp. 201-216). Routledge.
- Sander, T. H., & Putnam, R. D. (2010). Democracy's past and future: still bowling alone? The Post-9/11 Split. *Journal of Democracy*, 21(1), 9—16.
- Tiidenberg, K., & Allaste, A. A. (2016). Perceptions of participation and the share button. *Studies of Transition States and Societies*, 8(2), 52—63
- Thorpe, C., & Inglis, D. (2019). Do 'global generations' exist? : From Mannheim to Beck and beyond. *Youth and Globalization*, 1(1), 40—64.
- Tomlinson, J. (2007). *The culture of speed: The coming of immediacy*. Sage.
- Oettler, A., & Schwarz, C. (2017). Political temporalities of youth. *Middle East - Topics & Arguments*. 9. 5-14.
- Wehr, K. (2013). *DIY: The Search for Control and Self-reliance in the 21st Century*. Routledge.
- Woodman, D., & Wyn, J. (2015) *Youth and generation: Rethinking continuity and change in the lives of young people*, London: Sage.
- Young, I. M. (1994) Gender as seriality: Thinking about women as a social collective, *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 19: 713–38.
- Zachara-Szymańska, M. (2021). A Postcapitalistic people? Examining the Millennial generation's economic philosophies and practices. *Sustainability*, 13(7), 3784.
- Zukin, C., Keeter, S., Andolina, M., Jenkins, K., & Delli Carpini, M. X. (2006). *A new engagement? Political participation, civic life, and the changing American citizen*. Oxford, England: Oxford University Press.

Journal of Economy Culture and Society

E-ISSN: 2645-8772

Research Article

Evaluation of the Psychometric Properties of the Ethnocentrism Scale

Asena ALBAYRAK¹ , Özkan TÜTÜNCÜ²

ABSTRACT

Ethnocentrism is the evaluation of different cultures in various societies according to the preconceptions of one's own culture and with one's own culture at the center. It has some distinct features compared to tourism, since one of the main motivations of tourism is to know different cultures. The purpose of this study was to adapt "the ethnocentrism scale," which was developed by Neuliep and McCroskey, into Turkish and to test the validity and reliability analysis of the scale. The study was conducted through a self-administered questionnaire and distributed to 422 residents of Alaçatı, Izmir (Turkey). As a result of Robust Diagonally Weighted Least Squares (RDWLS) analysis, it was concluded that the adapted ethnocentrism scale was three-dimensional rather than one-dimensional as in its original structure. None of the items were excluded from the study. Results showed that scale is valid and reliable with some limitations for the Turkish version. The ethnocentrism scale was found in the literature for the first time in three dimensions, and the names of the dimensions were determined for the first time in this study.

Jel Codes: D31, D10, D33, D12

Keywords: Ethnocentrism Scale, Validity, Reliability, Alaçatı

¹Ph.D., Dokuz Eylül University, Department of Tourism, Izmir, Turkey

²Prof. Dr., Dokuz Eylül University, Necat Hepkon Faculty of Sports Sciences, Izmir, Turkey

ORCID: A.A. 0000-0003-0021-1417;
Ö.T. 0000-0002-2482-0893

Corresponding author:

Asena ALBAYRAK,
Dokuz Eylül University, Department of
Tourism, Izmir, Turkey
E-mail: asenaalbayrak91@gmail.com

Submitted: 10.04.2021

Revision Requested: 05.12.2021

Last Revision Received: 28.02.2022

Accepted: 01.03.2022

Published Online: 13.05.2022

Citation: Albayrak, A., & Tutuncu, O. (2022). Evaluation of the psychometric properties of the ethnocentrism scale. *Journal of Economy Culture and Society*, 65, 47-59.
<https://doi.org/10.26650/JECS2021-912701>

1. Introduction

A sense of discrimination by societies and groups toward their peers has come to the fore with the rise of nationalism in the world in recent years (Antonsich, 2020; Bieber, 2018). This leads to the strengthening of policies that marginalize those who are different from “us.” The marginalizing attitudes against minorities in many countries can result in crimes. Although all these developments have been examined in by many different disciplines, there is no research that examines them in a tourism context (Kock et al., 2019). It is important to be able to measure the extent to which tourists or local people are ethnocentric, especially when there is a tendency towards nationalism around the world, as is the case now.

Ethnocentrism can be described as a person’s overall evaluation of other cultures based on her/his own culture. A person who evaluates other cultures by assuming that her/his own culture is “normal” will have an ethnocentric attitude by centering his own culture (Bizumic, 2015, p. 536). This ethnic centralism is a phenomenon that contradicts tourism practices because the most important thing that drives tourism is people’s curiosity. This sense of wonder is an emotion that can develop about different cultures, lifestyles, languages, religions, and architecture. Curiosity is one of the most important motivations for traveling (Doğan, 2004; Faubert, 2018, p. 7). Further to this, local people living in a touristic destination may also have ethnocentric attitudes towards tourists in the region. This situation may be caused by reasons such as income inequality, lifestyle differences, jealousy, stereotypes, etc. The ethnocentric attitudes and feelings of local people in Alaçatı towards tourists coming to Alaçatı is an issue discussed in the context of this research. The reason for choosing Alaçatı is that it has become a very popular and crowded destination in recent years (Alkan, 2015, p. 6695). This density and crowd causes more interaction between local people and tourists.

The aim of this study is to analyze the validity and reliability of the ethnocentrism scale. If the scale is found valid and reliable as a result of the research, it will be suitable for use by researchers who want to do research in the field of ethnocentrism in tourism. There is no validity and reliability study of the revised version of the ethnocentrism scale, which consists of 22 statements in English. The purpose of this study is to examine the validity and reliability of the ethnocentrism scale in Turkish, as well as to test the usability of the scale in tourism research by focusing on the attitude of local people in a touristic destination towards tourists.

2. The Concept of Ethnocentrism

Ethnocentrism, which means ethnic centralism, is people’s perception and interpretation of another culture’s features according to their own culture. These cultural features can be tangible or intangible. People from all cultures think that the moral understanding, way of dressing, understanding of beauty, and marriage and other customs of their own culture are the most correct, and they have a bias against different cultures (Kock et al., 2019). Ethnocentric ideas are more common in traditional and isolated societies. Ethnocentric ideas are less common in modern societies. Instead of “not,” the word “less” is used in this observation because according to Hofstede (1991), every individual in every society has a slightly ethnocentric attitude since he/she comes to the world as belonging to and within a certain culture.

The concept of ethnocentrism was first used by Sumner in 1906. According to Sumner, ethnocentrism is the glorification of people’s own culture and all kinds of features about themselves and the underestimation of the cultures and characteristics of others (Sumner, 1906). Although there are many definitions and uses of ethnocentrism, its main focus is demographic differences

such as cultural, linguistic, ethnic origin, and population differences (Myers, 2015, p. 204). At the same time, there is a distinction between inner group and outer group within ethnocentrism. Even if they are from the same culture, members of the inner group may tend to belittle the outer group while glorifying their own group (LeVine & Campbell, 1972). There are researchers who argue that ethnocentrism has positive and negative features (Nagel, 1994, p. 154). For example, according to Hammond and Axelrod (2006), ethnocentrism focuses on unity and commitment in the inner group rather than underestimating the outer group. Even though the concept of ethnocentrism emerged in the early 1900s, the first scientific study on this subject was conducted by Adorno et al. (1950). According to this study, ethnocentrism is a type of racism and is based on the distinction between inner group and outer group. The factors feeding this distinction are stereotypes, negative images and hostile behaviors (Adorno et al., 1950). According to Tung et al. (2019), stereotypes are produced by the reflex of uncertainty that occurs when we do not have any information about the outer group. These stereotypes, produced by both locals and tourists, are information that can be passed on from generation to generation. Stereotypes are learned by means of accessing secondary data, such as mass media, that may affect the relations between tourists and local people negatively (Tung et al., 2019, p. 40). Similar to stereotypes, bias affects intercultural relations. According to the study by Taylor and Jaggi (1974), which is the first study in which the phrase “ethnocentric bias” was used, while individuals have positive bias against the groups they belong to, they have negative bias against outer groups. For example, while the success of one of the inner groups is regarded as a huge event, the same success of one of the outer groups may be met by downplaying the success as simply “good luck.”

Grant and Brown’s (1995) work also brought a new dimension to ethnocentrism. According to their studies, people start to show ethnocentric behavior when they feel their social and cultural identity is under threat. This situation causes them to place themselves in the outer group position by developing a defense mechanism against the threatening element (Grant, 1992-1993; Grant & Brown, 1995). Neuliep, Chaudoir, and McCroskey (2001) illuminated the communication dimension of ethnocentrism in their studies. They found that high ethnocentric behavior would negatively affect intercultural communication. In a study by Neuliep and McCroskey in 2005, the trust dimension of ethnocentrism was revealed. According to this research, internal groups tend to feel insecure towards the communities they consider to be outgroups (Neuliep & McCroskey, 2005, p. 45). Marginalization is another dimension of ethnocentrism. People who display ethnocentric behaviors have a sense of marginalizing outgroups. The ingroup members think that the outer group is less successful, less virtuous, less valid, etc., than themselves and they see the outer group in an “other” and “lower” position; this creates a dangerous dimension of ethnocentrism (Swartz, 1961, p. 76–77). Finally, respect and tolerance constitute the final dimension of ethnocentrism. When it comes to intercultural differences, tolerance and respect are values that are emphasized in the context of developing and strengthening communication. The realization of healthy, unbiased, developed communication is possible with the presence of tolerance and respect (Verkuyten et al., 2019, p. 8).

UNESCO (1994) defines ethnocentrism, gender discrimination, racism, fascism, imperialism, abuse, religious oppression, and exploitation as intolerance. The key point is the level of ethnocentrism. Neuliep and McCroskey (1997) state that ethnocentric behavior is functional in terms of increasing group loyalty, patriotism, and group belonging (Neuliep & McCroskey, 1997, p. 389). The reflections of ethnocentric behavior in the tourism discipline also show themselves in the necessity of supporting the domestic tourism economy. Both local people and tourists feel the

obligation and internal pressure to support domestic tourism morally, and they can show favoritism toward the ingroup (Kock et al., 2019, p. 2). In addition, the ethnocentric attitudes of local people towards tourists gain importance in the tourism context.

3. Method

3.1. Research Setting and Sampling

The reason for selecting the destination of Alaçatı for research is the fact that it has become a popular tourist destination in Turkey in recent years, its culture has drawn attention, and Çeşme has some characteristics of snob tourism. The population of the Alaçatı region is 9,745, so the number of participants included in the study had to be at least 370 (Krejcie & Morgan, 1970). However, the participants who qualified to be the sample of the research were people who have lived in Alaçatı for at least two years. The sample of the study is 422 Alaçatı residents who were selected according to the convenience and snowball sampling methods. Non-probability sampling techniques were chosen and some of the data were collected online due to pandemic (Covid-19) conditions. Based on the snowball sampling method in the data collected online, people who reside in Alaçatı were included in this study. Also, a face-to-face questionnaire was applied; selection was made according to the convenience sampling method. Data were collected from the local participants in cafeterias and shops. A total of 430 questionnaires were administered initially, but only 422 of them were found suitable for analysis. Before giving the questionnaire to the participants, the question "Are you from Alaçatı?" was asked. A questionnaire was administered to those who had lived in Alaçatı for at least 2 years and only to those who defined themselves as being from Alaçatı. Although reaching 370 participants was sufficient, a larger number of data collection processes were applied, considering that there might be missing values due to the Covid-19 pandemic. With 422 participants in the study, this requirement was met.

3.2. Measurement and Data Analysis

Within the scope of the research, the data were obtained through a survey form created with the ethnocentrism scale revised by Neuliep and McCroskey (2013). Some data were collected online between March 16 and June 13, 2020, and some were collected by the researcher face-to-face at the destination. Twenty-five percent of the data was collected face-to-face. The reason for collecting data online initially is the legal restrictions that arose due to the Covid-19 disease reaching a pandemic dimension. After the lifting of restrictions (such as the curfew), the researchers went to Alaçatı and continued the data collection process. SPSS for Windows (version 22) was used for demographic dispersions and reliability analysis. The Factor program was conducted for the analysis of Robust Diagonally Weighted Least Squares (RDWLS) (Lorenzo-Seva & Ferrando; 2019a).

3.3. The Ethnocentrism Scale (Translating into Turkish)

The Ethnocentrism Scale developed by Neuliep and McCroskey in 1997 and revised in 2013 consists of 22 statements. It was designed as a 5-point Likert-type scale (5 = Strongly Agree, 4 = Agree, 3 = Neither Agree nor Disagree, 2 = Disagree, and 1 = Strongly Disagree). There is no reverse expression in the scale. The Cronbach's alpha coefficient was found to be .88 as a result of the 16-item reliability analysis of the ethnocentrism scale, while the Cronbach's alpha coefficient was found to be .92 as a result of the 24-item reliability analysis (Neuliep & McCroskey, 1997). After the scale was translated into Turkish, it was reconsidered in accordance with the destination, Alaçatı. In line with the opinions of eight academicians who are experts in their fields, the

statements that referred to “my culture” were changed to “the culture of Alaçatı” The reason for this is that the study measures ethnocentrism on the basis of people who live in Alaçatı and its culture. This translation and adaptation phase was carried out in accordance with the opinions and suggestions of four faculty members from the Tourism Management Department of Dokuz Eylül University, whose English levels are sufficient and who are experts in their fields. The original version of the scale was determined to be one-dimensional by Neuliep and McCroskey (2013). A study of the ethnocentrism scale’s adaptation into Turkish was previously conducted by Üstün (2011); however, this study did not give the results of total variance explained and internal consistent reliability. For these reasons, and in line with the opinions of four lecturers and the researcher, it was decided to adapt the scale again in order to demonstrate its validity and reliability.

Table 1: Ethnocentrism Scale

<i>Original Version of Ethnocentrism Scale</i>	<i>English Version of Ethnocentrism Scale that was Adapted to Alaçatı</i>
1. I respect the values and customs of other cultures.	1. I respect the values and customs of other cultures.
2. My culture should be the role model for other cultures.	2. Alaçatı culture should be a role model for other cultures.
3. I see people who are similar to me as virtuous.	3. I see people who are similar to me as virtuous.
4. Lifestyles in other cultures are just as valid as those in my culture.	4. Lifestyles in other cultures are just as valid as those in Alaçatı culture.
5. Most people would be happier if they lived like people in my culture.	5. Most people would be happier if they lived like people in Alaçatı culture.
6. I have many friends from different cultures.	6. I have many friends from different cultures.
7. People in my culture could learn a lot from people in other cultures.	7. People in my culture could learn a lot from people in other cultures.
8. Most people from other cultures just don’t know what’s good for them.	8. Most people from other cultures just don’t know what’s good for them.
9. Most other cultures are backward compared to my culture.	9. Most other cultures are backward compared to Alaçatı culture.
10. Other cultures are smart to look up to our culture.	10. Other cultures are smart to look up to Alaçatı culture.
11. Other cultures should try to be more like my culture.	11. Other cultures should try to be more like the culture of Alaçatı.
12. I am not interested in the values and customs of other cultures.	12. I am not interested in the values and customs of other cultures.
13. People in my culture have just about the best lifestyles of anywhere.	13. People in Alaçatı culture have just about the best lifestyles of anywhere.
14. Lifestyles in other cultures are not as valid as those in my culture.	14. Lifestyles in other cultures are not as valid as those in my culture.
15. I am very interested in the values and customs of other cultures.	15. I am very interested in the values and customs of other cultures.
16. I apply my values when judging people who are different.	16. I apply my values when judging people who are different.
17. People from other cultures act strange when they come to my culture.	17. People from other cultures act strange when they come to Alaçatı culture.
18. I do not cooperate with people who are different.	18. I do not cooperate with people who are different.
19. Most people in my culture just don’t know what is good for them.	19. Most people in my culture just don’t know what is good for them.
20. I do not trust people who are different.	20. I do not trust people who are different.
21. I dislike interacting with people from different cultures.	21. I dislike interacting with people from different cultures.
22. I have little respect for the values and customs of other cultures.	22. I have little respect for the values and customs of other cultures.

Previously, a study was carried out in which two scales were used together: the short, 16-item, American adapted version of the Ethnocentrism scale (A United States ethnocentrism scale (USE)) and the General Ethnocentrism Scale (A generalized ethnocentrism scale (GENE)), consisting of 21 statements (Neuliep & McCroskey, 1997). In the study, which was conducted in 1997, many expressions in the GENE scale were changed and/or removed. New expressions were added to the scale in place of the removed items. For example, the word “My country” was changed to “My culture” in all statements, and statements such as “My country is a poor example of how to run a country” and “A lot of other countries are primitive compared to my country” were completely omitted from the scale. There are many studies using the GENE scale (Nameni, 2020; Mortazavi Ganji Ketab, 2019; Logan et al., 2016). However, in both Neuliep and McCroskey’s study and in those of other researchers who did their research using this scale later, it was determined that they did not share the findings regarding the validity and reliability analysis of this scale. Therefore, in this study, the validity and reliability analysis of the ethnocentrism scale developed by Neuliep and McCroskey, which was revised and finalized in 2013, will be conducted.

4. Results

4.1. Demographics of the Participants

One hundred eighty-one (42.9%) of the participants were female and 226 (57.1%) were male. Of the participants, 193 (45.7%) were married, 226 (53.6%) were single, and the mean age was 36 years. 196 (46.4%) of the participants were undergraduate, 84 (19.9%) were high school graduates, 54 (12.8%) were postgraduate, 53 (12.6%) were associate degree graduates, and 35 (8.3%) were primary school graduates. Of the participants, 272 (64.5%) were employees, 106 (25.1%) were unemployed, 40 (9.5%) were retired, and 2 (0.5%) were “other.”

4.2. Findings Related to Validity Studies of Ethnocentrism Scale

The aim of this study was to perform the validity and reliability analysis of the ethnocentrism scale developed by Neuliep and McCroskey (2013) and applied to Alaçatı, a touristic destination. Explanatory factor analysis for the ethnocentrism scale was conducted in order to check the validity.

4.2.1. Explanatory Factor Analysis

When the scale was examined for the validity analysis, it was seen that the structure of the scale was in the form of a polychoric scale rather than an interval scale. Analysis of Mardia’s (1970) multivariate asymmetry skewness and kurtosis revealed a significant kurtosis level at $P < 0.001$. Polychoric correlation is suggested when the distribution of ordinal items has excess kurtosis (Muthen & Kaplan, 1985-1992). In polychoric scales, Diagonally Weighted Least Squares (DWLS) estimators generally use the full weight matrix noted in the Weighted Least Squares (WLS) equation (i.e., asymptotic covariance matrix) to more accurately estimate standard errors of parameter estimates and the overall model chi-square index. RDWLS estimators have been determined to perform better than full WLS estimation in conditions problematic for WLS, such as small sample sizes and larger model sizes (Flora & Curran, 2004). In addition, robust techniques that might be applied to the WLS formula contain the weighted least squares mean and variance adjusted estimator, the weighted least squares-mean adjusted estimator, and DWLS (Muthen & Kaplan, 1985). Robust estimation techniques could prove helpful when data are categorized or follow nonnormal distributions (Finney & DiStefano, 2006). Therefore, RDWLS analysis was conducted for the sample of this research. Before the DWLS analyses, Cattell’s (1966) scree plot test, Horn’s parallel analysis (1965), and Loren-

zo-Seva et al.'s Hull method (2019a) were used on the data set to determine the number of factors. As a result of these analyses, it was found that the Ethnocentrism scale was three-dimensional, unlike its original one-dimensional structure.

Bartlett's test of sphericity was significant ($\chi^2(231) = 4752.9, P < 0.001$) and the Kaiser–Meyer–Olkin measure of sampling adequacy value was .87, which was above the suggested value of .60 (Hair et al., 2010). The RMSEA value for the measurement model in the parallel test was calculated as .04. Therefore, it is possible to say that this measurement model is a model with good fit. It has emerged as Good Fit Index = 1.00, Adjusted Good Fit Index (AGFI)= 1.00, and Schwarz's Bayesian Information Criterion = 868.439. Kelley's criterion was found to be .048. Since this number is expected to be below .6, the scale provided the required condition (Kelley, 1935, p. 146; Harman, 1962, p. 21). The root mean square of residuals (RMSR) was .051. Therefore, it can be said to have a good fit criterion (Hair et al., 2010; Tabachnick & Fidell, 2001). Weighted RMSR was .046; values under 1.0 are recommended for good fit (Yu & Muthen, 2002). Therefore, it has been revealed that the ethnocentrism scale has a valid structure.

Factors explained .56 of common (shared) variance in RDWLS. In this study, the robust diagonal rotation promin technique was used. Oblique rotation computes a perfectly simple matrix and uses this matrix as a target pattern in the rotation. There are examples of this rotation such as promax (Hendrickson & White, 1964), simplimax (Kiers, 1994) and promin (Lorenzo-Seva, 1999). The promin technique focuses on maximizing the simplicity of the rotated solution, even if some of the variables are complex (Lorenzo-Seva & Ferrando, 2019b, p. 101). Therefore, promin is to be a simple-to-use rotation method.

Table 2: Factor Analysis for RDWLS

Statements/Dimensions	Cultural Intolerance	Cultural Superiority	Cultural Tolerance
	F1	F2	F3
Most people from other cultures just don't know what's good for them.	.48		
I am not interested in the values and customs of other cultures.	.67		
Lifestyles in other cultures are not as valid as those in my culture.	.48		
People from other cultures act strange when they come to Alaçatı culture.	.73		
I do not cooperate with people who are different.	.52		
Most people in my culture just don't know what is good for them.	.74		
I do not trust people who are different.	.56		
I dislike interacting with people from different cultures.	.79		
I have little respect for the values and customs of other cultures.	.82		
Alaçatı culture should be a role model for other cultures.		.68	
I see people who are similar to me as virtuous.		.61	
Most people would be happier if they lived like people in Alaçatı culture.		.79	
Most other cultures are backward compared to Alaçatı culture.		.73	
Other cultures are smart to look up to Alaçatı culture.		.73	
Other cultures should try to be more like the culture of Alaçatı.	.34	.49	
People in Alaçatı culture have just about the best lifestyles of anywhere.		.84	
I apply my values when judging people who are different.		.40	
I respect the values and customs of other cultures.			.67
Lifestyles in other cultures are just as valid as those in Alaçatı culture.			.48
I have many friends from different cultures.			.67
People in my culture could learn a lot from people in other cultures.			.61
I am very interested in the values and customs of other cultures.			.47

As a result of the rotation technique of the Robust Diagonal Promin, it was concluded that the ethnocentrism scale creates a 3-factor structure. This 3-factor structure explains .56 of the total variances. The factor consisting of items 8, 12, 14, 17, 18, 19, 20, 21, and 22 was defined as “cultural intolerance,” the factor consisting of items 2, 3, 5, 9, 10, 11, 13, and 16 was defined as “cultural superiority,” and the factor consisting of items 1, 4, 6, 7, and 15 was defined as “cultural tolerance.” No items were excluded from the study. The minimum factor loading was calculated using Norman and Streiner’s formula (1994) and found to be .25. The minimum factor loading in rotation was .40 and this was above the value recommended by Norman and Streiner.

4.3. Findings Related to the Reliability Studies of the Ethnocentrism Scale

The Cronbach’s alpha value calculated for the internal consistency reliability analysis was determined to be .87 for all items. In cases where Cronbach’s alpha value is .70 and above, the scale is considered to be reliable (Nunnally, 1967).

Table 3: Factor determinacy index for RDWLS

Factors	Sensitivity Ratio	Expected Percentage of True Differences	ORION	Factor Determinacy Index
1	4.093	.95	.94	.97
2	3.185	.93	.91	.95
3	2.038	.89	.80	.90

Factor determinacy index values were above .90 (minimum = .90; maximum = .97), marginal reliabilities were above .80 (minimum = .80; maximum = .94), the sensitivity ratios were above 2 (minimum = 2; maximum = 4), and the expected percentage of true differences was above .90, except for the third factor (minimum = .89; maximum = .95).

Although Cronbach’s alpha is a good reliability measurement method, it may be insufficient on its own, especially in research on communication between cultures. For this reason, it is recommended to use other reliability methods besides Cronbach’s alpha (Wigley III, 2011, p. 284). The concept of ethnocentrism, which focuses on the relationship between different cultures and the marginal reliability value of ORION was also examined in addition to the Cronbach’s alpha value. If the ORION value is above .80, the research is considered reliable. It is seen that this situation is provided for all three dimensions [Table 3].

Table 4: Intercorrelations of Factors for RDWLS

Factors	1	2	3
1- Cultural Intolerance	1.00		
2- Cultural Superiority	.44*	1.00	
3- Cultural Tolerance	-.26*	-.80*	1.00

*P<0.001. SD: Standard deviation

According to the results of the correlation analysis, a significant positive correlation was found between the first and second factors with .44, and a significant negative correlation was found between second and third factors with -.80. The third factor (Cultural Tolerance) indicates conceptually opposite judgments with the items of the second factors. That’s why this result was expected. On the other hand, weak and negative significant correlation was found between the first and third factors with -.26.

5. Discussion and Conclusions

As a result of the analysis, the ethnocentrism scale has turned out to be three-dimensional, as opposed to the one-dimensional original form (which Neuliep and McCroskey revised and finalized in 2013) as well as the two-dimensional GENE Scale version (which Neuliep and McCroskey put forward in 1997). Based on the conceptual framework and the variables that the concept of ethnocentrism contains, the expressions in the ethnocentrism scale can be grouped under the following three factors: cultural intolerance, cultural superiority, and cultural tolerance. Unlike in previous studies (Logan et al., 2016; Mortazavi Ganji Ketab, 2019), the ethnocentrism scale was found to be three-dimensional and no items were excluded from the scale in this study. No previous research found a three-dimensional solution. In the literature, the concept of ethnocentrism often focused on the distinction between inner group and outer group. Previous studies showed mixed results with two dimensions and deleted items. Many researchers have studied ethnocentrism only with its good and bad sides (Taylor & Jaggi, 1974; Neuliep & McCroskey 1997, 2001; Michailova et al., 2017). The results showed that, with the emergence of the three-dimensional scale of ethnocentrism, the cultural intolerance dimension, which is generally ignored in the literature, should actually be taken into account. Our research fills the gap in the literature and expands the perspective of ethnocentrism critique.

The first dimension (*Cultural Intolerance*) revealed that there was an indifferent attitude stemming from prejudice against different cultures. This can be interpreted as follows: this factor indicated that some people ignore other cultures in a sense by avoiding cooperation and communication with people from different cultures. Although the cultural intolerance dimension generally defines indifference towards different cultures, it is possible to say that it basically includes it as an indifference caused by the person seeing other cultures as lower, and that it is apathy resulting from not knowing other cultures. In both cases, there is a prejudice against different cultures. According to Duckitt (2010), prejudices negatively affect the relationship between cultures. The second dimension (*Cultural Superiority*) has items that indicate the negative sides of ethnocentric attitudes. There are statements that other cultures are inferior to one's own culture, less valid, and less normal. The cultural superiority dimension indicates people's negative viewpoints, feelings, and attitudes towards different cultures. As stated in Grant and Brown's (1995) studies, it is possible to see different cultures as a threat. On the other hand, this dimension consists of expressions about people seeing their culture and things belonging to their culture as superior and more normal by favoring them. The downsides of ethnocentrism are compounded under its cultural superiority dimension. The last dimension emerging as a result of the explanatory factor analysis is *Cultural Tolerance*. The expressions included in this dimension aim to have positive thoughts and attitudes towards different cultures. It shows that other cultures are as valid, respectable, and important as one's own culture. There are positive feelings, attitudes, and behaviors towards different cultures in the cultural tolerance dimension of ethnocentrism. As Neuliep and McCroskey (2005) emphasized, ethnocentrism also has its advantages, and these aspects include trusting both people from one's own culture and people from different cultures, without discrimination. In addition, as Verkuyten (2019) points out, respect for different cultures is one of the prominent elements of this dimension.

Another point on which these studies differ from previous studies is the sampling groups. Previous studies focused on students for samplings (Neuliep & McCroskey, 1997; Demir and Üstün, 2017). However, the sample in this study is that of local people living in a touristic destination. In other words, these observations were obtained from real life conditions and practices.

However, there are some interesting results raised by the analysis of current research. The weak and significant correlation between the first and the third factor is one of them. In addition, EPTD value for the third factor was found to be .89 [Table 3] and it is lower than the suggested value of .90. Results revealed that there was no linear relationship for the cultural tolerance and cultural intolerance dimensions. On the other hand, the relationship is significant with cultural superiority and these dimensions. This can be the nature of ethnocentrism.

The last important point is that the 11th statement of the scale has a high cross loadings [Table 2]. This statement has been placed under the cultural superiority dimension in this study, because what the statement means is a negative ethnocentric attitude. However, this item may force participants into a dilemma.

6. Limitations and Future Research

The main limitation of this study is that the data were collected while the Covid-19 pandemic was ongoing. One reason for this limitation is the collection of data from participants through a questionnaire form created on the internet. Another reason is the question of whether there was a decrease in the ethnocentric attitudes of participants during the pandemic; this is controversial. Despite all the limitations, the scale is valid and reliable as a result of the analysis. Although this version is better than the existing Turkish version of the Ethnocentrism Scale, the results of this study indicate that this scale needs to be repeatedly tested for different populations in different destinations. The use of the scale in different cultures will be beneficial for future research on this issue, especially when intercultural differences are taken into account and considering that ethnocentrism can emerge at different degrees in different cultures. In this study, both the validity and reliability study of the ethnocentrism scale revised by Neuliep and McCroskey in 2013 was conducted and it was demonstrated that it is generally valid and reliable when adapted to Turkish. This scale can be used in the context of the measuring locals' and tourists' satisfaction in future studies in the tourism discipline. In addition, this scale will be useful in determining macro policies by local governments and improving behavior towards tourists coming to a touristic destination.

Ethics Committee Approval: N/A.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Conception/Design of Study- A.A., Ö.T.; Data Acquisition- A.A.; Data Analysis/Interpretation- A.A., Ö.T.; Drafting Manuscript- A.A., Ö.T.; Critical Revision of Manuscript- Ö.T.; Final Approval and Accountability- A.A., Ö.T.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

References

- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, K., Levinson, D., & Sanford, R. N. (1950). *The Authoritarian Personality*. New York: Harper & Brothers.
- Alkan, C. (2015). Sürdürülebilir turizm: Alaçatı destinasyonuna yönelik bir uygulama. *Journal of Yasar University*, 10(40), 6692–6710.
- Antonsich, M. (2020). Everyday nation in times of rising nationalism. *Sociology*, 54(6), 1230–1237.
- Bieber, F. (2018). Is nationalism on the rise? Assessing global trends. *Ethnopolitics*, 17(5), 519–540.
- Bizumic, B. (2015). *Ethnocentrism*. Vocabulary for the Study of Religion (Vol. 1), 533–539. Leiden, Netherlands: Brill Academic Publishers.
- Cattell, R. B. (1966). The scree test for the number of factors. *Multivariate Behavioral Research*, 1, 245–76.
- Demir, S., & Üstün, E. (2017). An analysis of intercultural sensitivity and ethnocentrism levels of teacher candidates. *Inönü University Journal of the Faculty of Education*, 18(3), 01–11. Doi:10.17679/inuefd.354129
- Doğan, H. Z. (2004). *Socio-cultural basics of tourism*. (2. Ed.) Ankara, Turkey: Detay Publishers. (In Turkish).
- Duckitt, J. H. (2010). *Historical overview*. (Edited by: John F. Dovidio, Miles Hewstone, Peter Glick and Victoria M. Esses), The SAGE Handbook of Prejudice, Stereotyping and Discrimination, 29–44. London, UK: Sage.
- Foubert, L. (2018). Men and women tourists' desire to see the world: 'Curiosity' and 'A longing to learn' as (self-) fashioning motifs (first–fifth centuries C.E.). *Journal of Tourism History*, 10(1), 5–20.
- Finney, S. J., & DiStefano, C. (2006). *Nonnormal and categorical data in structural equation modeling*. In G. R. Hancock & R. O. Mueller (Eds.), *Structural equation modeling: A second course*, 269–314. Greenwich, CT: Information Age.
- Flora, D. B., & Curran, P. J. (2004). An empirical evaluation of alternative methods of estimation for confirmatory factor analysis with ordinal data. *Psychological Methods*, 9, 466–491.
- Grant, P. R. (1992). Ethnocentrism between group of unequal power in response to perceived threat to social identity and valued resources. *Canadian Journal of Behavioral Science*, 24, 348–370.
- Grant, P. R. (1993). Ethnocentrism in response to a threat to social identity. In J. W. Neuliep (Ed.), *replication research in the social sciences*. *Journal of Social Behavior and Personality*, 8, 143–154.
- Grant, P. R., & Brown, R. (1995). From ethnocentrism to collective protest: responses to relative deprivation and threat to social identity. *Social Psychology Quarterly*, 58, 195–211.
- Hair, J. F., Black, W. C., Barry, J. B., & Rolf, E. A. (2010). *Multivariate data analysis: A global perspective* (7. Ed.). London, UK: Pearson Prentice Hall.
- Hammond, R. A., & Axelrod, R. (2006). The evolution of ethnocentrism. *Journal Of Conflict Resolution*, 50(6), 926–936.
- Harman, H. H. (1962). *Modern factor analysis* (2. Ed.). Chicago, USA: University of Chicago Press.
- Hendrickson, A. E., & White, P. O. (1964). PROMAX: A quick method for rotation to oblique simple structure. *British Journal of Statistical Psychology*, 17, 65–70.
- Hofstede, G. (1991). *Culture and organizations: Software of the mind*. London, UK: McGraw-Hill.
- Horn, J. L. (1965). A rationale and test for the number of factors in factor analysis. *Psychometrika*, 30, 179–85.
- Kelley, T. L. (1935). Essential traits of mental life. *Harvard Studies in Education* (Vol. 26). Cambridge, USA: Harvard University Press.
- Kiers, H. A. L. (1994). Simplicon: oblique rotation to an optimal target with simple structure. *Psychometrika*, 59, 567–579.
- Kock, F., Josiassen, A., Assaf, A. G., Karpen, I., & Farrelly, F. (2019). Tourism ethnocentrism and its effects on tourist and resident behavior. *Journal of Travel Research*: 1–13.
- Krejcie, R. V., & Morgan, D. W. (1970). Determining sample size for research activities. *Educational and Psychological Measurement*, 30, 607–610.
- LeVine, R. A., & Campbell, D. T. (1972). *Ethnocentrism*. New York: John Wiley.
- Logan, S., Steel, Z., & Hunt, C. (2016). Intercultural willingness to communicate within health services: Investigating anxiety, uncertainty, ethnocentrism and help seeking behaviour. *International Journal of Intercultural Relations*, 54, 77–86.

- Lorenzo-Seva, U. (1999). Promin: A method for oblique factor rotation. *Multivariate Behavioral Research*, 34, 347–365.
- Lorenzo-Seva U., & Ferrando P. J. (2019a). *Factor. Ver. 10.9.02*. [Windows]. Tarragona, Spain: Rovira i Virgili University.
- Lorenzo-Seva U., & Ferrando P. J. (2019b). Robust promin: A method for diagonally weighted factor rotation. *Liberabit*, 25(1), 99–106. Retrieved from: <https://doi.org/10.24265/liberabit.2019.v25n1.08>
- Mardia, K V. (1970). Measures of multivariate skewness and kurtosis with applications. *Biometrika*, 57, 519–30.
- Michailova, S., Piekkari, R., Storgaard M., & Tienari, J. (2017). Rethinking ethnocentrism in international business research. *Global Strategy Journal*, 7(4), 335–353. Retrieved from: <https://doi.org/10.1002/gsj.1159>
- Mortazavi Ganji Ketab, S., Pahlevan Sharif, S., Mehrabi, D., & Binti Abdul Rahman, N. A. (2019). Effects of ethnocentrism and online interethnic interactions on interethnic bridging social capital among university students: The moderating role of ethnicity. *International Journal of Intercultural Relations*, 71, 48–59.
- Muthén B., & Kaplan D. A (1985). Comparison of some methodologies for the factor analysis of non-normal Likert variables. *British Journal of Mathematical and Statistical Psychology*, 38, 171–89.
- Muthén, B. & Kaplan D. (1992). A comparison of some methodologies for the factor analysis of non-normal Likert variables: A note on the size of the model. *British Journal of Mathematical and Statistical Psychology*, 45, 19–30.
- Myers, M. B. (2015). Ethnocentrism: A literature overview and directions for future research. *Proceedings of the 1995 Academy of Marketing Science (AMS) Annual Conference*: 202–207.
- Nagel, J. (1994). Constructing ethnicity: Creating and recreating ethnic identity and culture. *Social Problems*, 41(1), 152–176.
- Nameni, A. (2020). Research into ethnocentrism and intercultural willingness to communicate of Iraqi and Iranian medical students in Iran. *Journal of Intercultural Communication Research*, 49(1), 65–85.
- Neuliep, J. W., & McCroskey, J. C. (1997). The development of a U.S. and generalized ethnocentrism scale. *Communication Research Reports*, 14(4), 385–398.
- Neuliep, J. W., Chadoir, M., & McCroskey, J. C. (2001). A cross-cultural comparison of ethnocentrism among Japanese and United States college students. *Communication Research Reports*, 18, 137–146.
- Neuliep, J. W., Hintz, S. M., & McCroskey, J. C. (2005). The influence of ethnocentrism in organizational contexts: Perceptions on interviewee and managerial attractiveness, credibility, and effectiveness. *Communication Quarterly*, 53(1), 41–56.
- Neuliep, J. W., & McCroskey, J. C. (2013). *Ethnocentrism scale*. Measurement Instrument Database for the Social Science. Retrieved from: https://www.jamescmccroskey.com/measures/ethnocentrism_scale.htm
- Norman, G. R., & Streiner, D.L. (1994). *Biostatistics: The Bare Essentials*. St. Louis MO: Mosby.
- Nunnally, J. C. (1967). *Psychometric theory*. New York, USA: McGraw-Hill.
- Sumner, W. G. (1906). *Folkways*. Boston, USA: Ginn.
- Swartz, M. J. (1961). Negative ethnocentrism. *The Journal of Conflict Resolution*, 5(1), 75–81.
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2001). *Using multivariate statistics*. Boston, USA: Pearson.
- Taylor, D. M., & Jaggi, V. (1974). Ethnocentrism and casual attribution in a South Indian context. *Journal of Cross Cultural Psychology*, 5, 162–171.
- Ten Berge, J. M. F., & Kiers, H. A. L. (1991). A numerical approach to the exact and the approximate minimum rank of a covariance matrix. *Psychometrika*, 56, 309–315.
- Tung, V., King, B. E. M., & Tse, S. (2019). The tourist stereotype model: positive and negative dimensions. *Journal of Travel Research*, 59(1), 37–51.
- UNESCO (1995). The declaration of principles on tolerance. Retrieved from: <http://unesdoc.unesco.org/images/0015/001518/151830eo.pdf> 9 May 2020.
- Üstün, E. (2011). The factors affecting the intercultural sensitivity and ethnocentrism levels of teacher candidates. *Unpublished Master Thesis*. Yıldız Teknik University. (In Turkish).
- Verkuyten, M., Yogeeswaran, K., & Adelman, L. (2019). Intergroup toleration and its implications for culturally diverse societies. *Social Issues Policy Review*, 13(1), 5–35.

- Wigley III, C. J. (2011). Cronbach's alpha versus components of variance approach (COVA): Dispelling three myths about alpha and suggesting an alternative reliability statistic for communication trait research. *Communication Research Reports*, 28(3), 281–286.
- Yu, C., & Muthen, B. (2002). Evaluation of model fit indices for latent variable models with categorical and continuous outcomes. *Paper presented at the annual meeting of the American Educational Research Association*, April. New Orleans, L.A.

Journal of Economy Culture and Society

E-ISSN: 2645-8772

Araştırma Makalesi / Research Article

Haber Medyası Okuryazarlığı Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması

News Media Literacy Scale: Validity and Reliability

Ayşad GÜDEKLİ¹ , Seçil DEREN VAN HET HOF² , Mehmet Taha ESER³ ,
Mehmet Sebih ORUÇ⁴

¹Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi İletişim
Fakültesi, Antalya, Türkiye

²Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi İletişim
Fakültesi, Antalya, Türkiye

³Dr. Öğr. Gör., Aydın Adnan Menderes
Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Aydın, Türkiye

⁴Arş. Gör., Akdeniz Üniversitesi İletişim
Fakültesi, Antalya, Türkiye

ORCID: A.G. 0000-0002-6599-8452;
S.D.V.H.H. 0000-0002-8939-0142;
M.T.E. 0000-0001-7031-1953;
M.S.O. 0000-0002-7695-2441

Corresponding author:

Seçil DEREN VAN HET HOF
Akdeniz Üniversitesi, İletişim Fakültesi,
Antalya, Türkiye
E-mail: sdvhof@gmail.com

Submitted: 10.12.2020

Revision Requested: 24.04.2021

Last Revision Received: 12.11.2021

Accepted: 18.11.2021

Published Online: 28.01.2022

Citation: Gudekli, A., Deren Van Het Hof, S.,
Eser, M.T., & Oruc, M.S. (2022). Haber medyası
okuryazarlığı ölçeği: Geçerlik ve güvenilirlik
çalışması. *Journal of Economy Culture and
Society*, 65, 61-80.
<https://doi.org/10.26650/JECS2021-837512>

Öz

Haber medyası okuryazarlığı kavramı, bireylerin haber medyasıyla nasıl ve neden etkileşime girdiğini, bireylerin tükettikleri şeyleri nasıl anlamlandırdıklarını ve bireylerin kendi haber tüketiminden nasıl etkilendiğini anlamaya yöneliktir. Haber medyası okuryazarlığı, şüpheli bir eğilimi temsil etmektedir ve haber içeriğinin yanı sıra üretime ve dağıtımına karşı eleştirel bir tavır teşvik etmekle ilgili bir kavramdır. Haber medyası okuryazarlığının ölçülmesi bu noktalar göz önünde bulundurulduğunda oldukça önemlidir. Bu bağlamda mevcut araştırma kapsamında *Haber Medyası Okuryazarlığı Ölçeği* geliştirilmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu 499 katılımcı oluşturmaktadır. Açıklayıcı faktör analizi sonucunda faktör yükleri 0.54 ile 0.82 arasında değişmekte olan ve 2 alt boyutta yer alan toplamda 10 madde olduğu gözlemlenmiştir. Maddelerin açıkladığı toplam varyans yaklaşık olarak %40'tır. Gerçekleştirilen ilk doğrulayıcı faktör analizi sonucunda ölçme aracından bir madde çıkarılmıştır. Gerçekleştirilen ikinci doğrulayıcı faktör analizi sonucunda uyum/uyumsuzluk indeksleri (Ki-kare/serbestlik değeri: 2.46; RMSEA: 0.084; SRMR: 0.064; TLI: 0.87; CFI: 0.91; GFI: 0.95 ve AGFI: 0.91) kabul edilebilir sınırlar içinde bulunmuştur. Ölçeğin alt boyutları ve tümüne ilişkin Cronbach Alfa ve McDonald'ın Omega değerleri 0.83 ile 0.86 arasında değişiklik göstermektedir. Aynı zamanda araştırma kapsamında kapsam geçerliği ve yakınsama geçerliğinin sağlandığı sonucuna ulaşılmıştır. Sonuç olarak araştırma kapsamında gerçekleştirilen analizler, iki alt boyut ve toplamda dokuz maddeden oluşan haber medyası okuryazarlığı ölçeğinin geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Haber medyası okuryazarlığı, ölçek geliştirme, iletişim

ABSTRACT

The concept of news media literacy is aimed at understanding how and why individuals interact with the news media, how individuals make sense of what they consume, and how individuals are affected by their

news consumption. News media literacy represents a skeptical tendency, promoting a critical attitude toward the production and distribution of news content. The study group of the research comprised 499 participants. Exploratory factor analysis indicated that the factor loads of items in the scale vary between 0.54 and 0.82, the scale consists of two sub-dimensions, 9 items in total—the total variance explained by the dimensions is 40%. Confirmatory factor analysis confirmed the fit indices (Chi-square/df: 4.70; RMSEA: 0.084; SRMR: 0.064; TLI: 0.87; CFI: 0.91; GFI: 0.95; AGFI: 0.91) were found within acceptable limits. The Cronbach's Alpha and McDonald's Omega values for the sub-dimensions and the whole of the scale vary between 0.83 and 0.86. Simultaneously, it was concluded that content validity and convergence validity were provided within the scope of the research. As a result, the analyses conducted within the scope of the research show that the News Media Literacy Scale is a valid and reliable measurement tool.

Keywords: News media literacy, scale development, communication

EXTENDED ABSTRACT

Although the spread of misinformation is not a new problem, it has gained new importance due to the role of social media being seen as the primary source of news gradually by more people. The speed with which disinformation spreads on social media cannot be readily compensated for or halted. This situation is even more surprising in light of the current global epidemic. Under these circumstances, the ability to restrict the propagation of false messages and conspiracy theories, as well as the dissemination of accurate information to the public, becomes a top responsibility. Çerçi et al. (2020) found that 75.4% of the participants were informed about social media in their studies, where they investigated the use of social media as a means of information during the Covid-19 outbreak. "What is the most common source of information you use to get information about the Covid-19 outbreak?" In the answers given to the question, 32.5% of the participants stated television, 28% stated social media, and 22% stated the Minister of Health. These current conditions point to the need to study news media literacy separately from media literacy.

News media literacy is about understanding how and why people interact with news media, how they make sense of what they consume, and how individuals are affected by their news consumption (Maksl et al., 2015; Vraga and Tully, 2016). It is about promoting a skeptical disposition and a critical attitude toward its production and distribution as well as news content. Based on past conceptualizations and research, this study aims to create a News Media Literacy Scale. There is evidence of news media literacy in terms of news access, consumption, and appraisal. This behavior is determined by self-efficacy and critical performance. It is thought that the "News Media Literacy Scale" developed within the scope of the research will make a significant contribution to the literature. The fact that the research was conducted under the Covid-19 pandemic context adds to the importance of measuring news media literacy.

First, exploratory factor analysis was performed within the scope of the study to determine the construct validity of the scale. As a result of the exploratory factor analysis, a measurement instrument with two sub-dimensions and items with sub-dimensions explaining 40% of the total variance was developed. Following the exploratory factor analysis, the confirmatory factor analysis, which is the second stage in terms of concept validity, was performed. As a result of the confirmatory factor analysis performed, the fit indices (Chi-square/freedom value: 4.70; RMSEA: 0.086; SRMR: 0.064; TLI: 0.86; CFI: 0.90; GFI: 0.94; AGFI: 0.90) were found within acceptable limits. Two sub-dimensions consisting of 9 items in total, which were formed by exploratory factor analysis, were confirmed. At the same time, the CGI \geq CGO criterion was verified in terms of determining the content validity using the Lawshe method and it was concluded that the content validity of the scale was statistically significant.

After determining the structure and scope validity, Cronbach's Alpha and McDonald's Omega values were calculated to obtain information about the level of purity of measurement results from random errors. The number of items on the Cronbach's alpha coefficient scale has an effect on its structure. In scales with few items, Cronbach's alpha may produce lower values than the genuine dependability value (Osburn, 2000). As a result, it is advised that the Cronbach's alpha coefficient from reliability estimates for scales with few elements not be used (Deng and Chan, 2017). For this purpose, calculations were made with the McDonald Omega coefficient, which is not affected by the number of items, to reveal the true reliability value of the relevant dimensions. When the Cronbach's alpha values, which indicate the reliability in terms of internal consistency regarding the sub-dimensions of the scale and the whole, were examined, it was found that these values were 0.86 for the self-efficacy dimension, 0.85 for the critical performance dimension, and 0.83 for the whole scale; McDonald's Omega coefficient is approximately 0.85 for the self-efficacy dimension; it was determined that it was approximately 0.83 for the critical performance dimension and 0.83 for the whole scale. According to these results, it was concluded that the measurement tool developed within the scope of the research is reliable.

Finally, the correlation coefficients between the latent variables and the square roots of the AVE values were analyzed, and it was determined that convergence validity had been attained. As a result, the News Media Literacy Scale was introduced into the literature, with valid and trustworthy assessment results.

Giriş

Dijital demokratikleşmiş bilgi çağında, yanlış, yanıltıcı ve abartılı bilgiler, özellikle de komplo teorileri her zamankinden daha kolay erişilebilir durumdadır. Gerçeğin birbiriyle yarışan versiyonlarını sunan ve şüpheli hikayelerin sosyal medya aracılığıyla yaygın ve hızlı bir şekilde paylaşılmasına imkan sağlayan çok çeşitli haber ve bilgi kaynakları izleyicilerin iyiyi kötüden ayırmasını zorlaştırabilmektedir. İnsanların güvenilir, inandırıcı bilgiyi doğrulanmamış ve önyargılı bilgilerden ayırmada karşılaştıkları güçlüğü, demokratik hayata katılma yeteneklerini tehdit etmesi olasılığı endişe vericidir (Maksl, Craft, Ashley ve Miller, 2017).

Dış dünya ve “kafamızdaki resimler” yeni bir endişe değildir (Lippmann, 1922), ancak güvenilir bilginin elde edilmesi gittikçe zorlaştığı için dijital çağ yeni bir zorluklar dizisi sunmaktadır. Benzer şekilde, “aşırı bilgi yüklemesi” (Toffler, 1970) yeni bir kavram değildir, ancak haber tüketicilerinin bir medya içeriği denizinde ayakta kalabilme yetenekleriyle ilgili yoğun endişe vardır. Haberlerin güvenilirliği ve seçici maruziyetle (Festinger, 1957) ilgili sorular da yeni değildir, ancak internet ve sosyal medya suları daha da bulanıklaştırmıştır. Toplumsal etkileşimlerin haberlerin yayılmasını etkilemesi de yeni bir şey değildir, fakat günümüzde sosyal medya, ister dolaylı olarak arkadaşlarından ister sosyal medyadaki haber kuruluşlarından olsun, insanların haberlerle nasıl karşılaştıklarında merkezi hale gelmiştir (Craft, Ashley, ve Maksl, 2017). Dijital ortamda haber kaynakları haline gelen sosyal medya, bloglar ve video içerik sitelerinin tümü, bilginin yıldırım hızında hareket etmesine izin verirken, kontrol edilmeyen ve çoğu zaman yanlış bilgilerin yayılmasına da izin verir (Jang ve Kim, 2018). Öte yandan, Twitter gibi sosyal medya siteleri, homojen partizan gruplar arasında söylentilerin yayılmasını kolaylaştırırken, yanlış bilgilerin düzeltilmesinde aynı derecede etkili değildir (Shin, Jian, Driscoll, ve Bar, 2016). Yanlış bilgi ve yanlış algılamaların yayılması yeni bir sorun olmasa da son yıllarda yeni bir önem kazanmıştır. Bunda sosyal medyanın giderek daha çok insan tarafından birincil haber kaynağı olarak görülmesinin rolü büyüktür. Her tür bilgi sosyal medyada hızla yayılmakta, ve ne var ki yanlış bilgiler düzeltme girişimleri yetersiz kalmaktadır (Tully, Vraga ve Smithson, 2020b). Dolayısıyla “post-truth” karşısında en etkili araç haber medyası okuryazarlığı olarak görülmektedir (Tully, Vraga ve Bode, 2020a, s. 24).

Yanlış haberlerin yayılması içinde bulunduğumuz küresel salgın koşullarında daha da dikkat çekici olmaktadır. Doğru bilginin insanlara ulaşması kadar, yanıltıcı mesajların ve komplo teorilerinin yayılımının kontrol edilebilmesi de bu koşullar altında öncelik kazanmaktadır. Çerçi, Canöz ve Canöz (2020), bireylerin Covid-19 salgını döneminde bilgilenme aracı olarak sosyal medya kullanımı araştırdıkları çalışmalarında, katılımcıların %75,4’ünün sosyal medyadan bilgilenmelerini tespit etmişlerdir. “Covid-19 salgınıyla ilgili bilgilenmede en fazla kullandığınız bilgi kaynağı hangisidir?” sorusuna verilen yanıtlarda katılımcıların % 32,5’i televizyonu, %28,‘i sosyal medyayı ve %22’si Sağlık Bakanını belirtmiştir. Bu güncel koşullar, haber medyası okuryazarlığının, medya okuryazarlığından ayrı olarak çalışılması gereğine işaret etmektedir.

1. Haber Medyası Okuryazarlığı

Dijital kültür, geleneksel haber tanımlarını ve haber tüketim yöntemlerini radikal biçimde değiştirmiştir (Maksl, Ashley ve Craft, 2015) Bu yeni medya ortamı, geleneksel haber kuruluşlarının genel olarak işleyiş şeklini ve haberleri nasıl bildirip yaydıklarını da değiştirmiştir. Bu değişim medya okuryazarlığının bir alt alanı olarak haber medyası okuryazarlığı alanına dikkatleri yoğunlaştırmıştır. Haber medyası okuryazarlığına ilişkin bu ilgi ve araştırma gereksinimi, son yıllarda başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere tüm dünyada çarpıcı biçimde değişen

dijital medya haber ortamı ile ilgilidir. Haber medyası okuryazarlığı, bu değişimler ve bireylerin, grupların, izleyici kültürlerinin bu yeni haber ortamında nasıl haber aradıkları, haberlere nasıl tepki verdikleri, haberlerden nasıl etkilendikleri, haberlerden ne anladıkları ve hatta habere nasıl katıldıklarını anlamayı amaçlar (McWhorter, 2020). Demokratik yönetimin bilgili bir vatandaşlığa dayandığı kabulüyle haber medyası okuryazarlığı, haber tüketicilerinin içinde yaşadıkları siyasal ve toplumsal yapılarla ilgili bilinçli kararlar alabilmeleri için yararlı ve doğru bilgileri arama ve ayırıştırma kapasiteleri ile ilgilenir. Bir bireyin hangi haber kaynaklarına güveneceğini nasıl belirlediği, farklı hatta rakip gerçeklik iddialarını nasıl değerlendirdiği, bunların siyasal iletişime ve katılıma nasıl yansdığı haber medyası okuryazarlığıyla ilgili temel konulardır. Görüldüğü üzere, dijital medyanın gelişmesi ve yaygınlaşmasıyla, insanların bu dijital mecralar aracılığıyla aktarılan bilgileri eleştirel bir şekilde değerlendirmeye her zamankinden daha fazla ihtiyacı vardır (Shoemaker ve Reese, 2013). Bu nedenle, haber medyası okuryazarlığı, bireylerin haberlerle eleştirel bir şekilde ilgilenme becerilerini öğrenmelerine ve dolayımli mesajlarla ilişkilerini kontrol etmelerine yardımcı olmak için giderek daha önemli hale gelmektedir (Vraga, Tully, Kotcher, Smithson ve Broeckelman-Post, 2016).

Schwarz, haber medyası okuryazarlığını “demokratik topluma aktif yurttaşlar olarak katılabilmek için eleştirel olarak değerlendirme, yorumlama ve işlem yapma ve haber medyasına ve gazetecilik içeriğine katılma” olarak tanımlamıştır (2011:l aktaran McWhorter 2020, s. 147). Haber medyası okuryazarlığı, daha geniş medya okuryazarlığı alanının bir alt kümesidir (Ashley, Maksl ve Craft, 2013). Medya okuryazarlığı alanının büyümesiyle eşzamanlı olarak, bilgi okuryazarlığı, dijital okuryazarlık, eleştirel okuryazarlık, halkla ilişkiler okuryazarlığı ve haber okuryazarlığı gibi çeşitli alt kümeleri üzerinde çalışmalar yapılmaya başlamıştır. Medya okuryazarlığı, medyayı dünyayı görmek ve kendini ifade etmek için bir mercek veya pencere olarak görürken, bilgi okuryazarlığı ise bilgiyi dünya üzerinde hareket etmek için bir araç olarak görür. Haber okuryazarlığı, sivil katılımı bağlantısı ve belirli bir mesaj türüne, yani haberlere odaklanmasıyla medya ve bilgi okuryazarlığının kesişme noktasındadır (Maksl ve ark., 2017). Haber medyası okuryazarlığı, medya okuryazarlığının geniş hedeflerini (medyaya erişme, analiz etme, değerlendirme ve yaratma yeteneği) alır ve bunları özellikle haber üretiminin bağlamlarına odaklanarak haber içeriğine uygular (Ashley, Maksl ve Craft, 2017).

Medya okuryazarlığının merkezinde, medya mesajlarında temsil ve gerçeklik arasında bir boşluk, eksiklik ya da yanlışlık olduğu fikri vardır. Araştırmalar bunun özellikle haber medyası mesajları için de geçerli olduğunu öne sürmektedir. Haberleri genel olarak medyadan ayıran ve onu ayrı bir araştırmaya – ve belki daha fazla incelemeye değer kılan – demokratik sistemlerde vatandaşların bilgilenmesinde oynadığı roldür. Geleneksel haber kaynakları kaybolurken ortaya çıkan dijital medya ürünleri, çevrimiçi bilgilerin hem vaatlerini hem de tehlikelerini gözler önüne sermiştir. Bu nedenle haber izleyicilerinin, haberin üretildiği koşullara karşı daha duyarlı ve haber medya ürünlerini değerlendirme konusunda daha donanımlı olmaları gerekmektedir (Maksl ve ark., 2015). Medya okuryazarlığının, özellikle de haber medyası okuryazarlığının, haber tüketicilerinin yanlış bilgilendirmenin etkilerine karşı direnmelerinde ve kendilerini korumalarında etkin çözüm olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla, alanyazındaki farklı medya okuryazarlığı tanımları, farklı noktalara vurgu yapmakta; ancak genellikle aracılı mesajları analiz etme, değerlendirme ve işleme becerisine atıfta bulunmaktadır (Craft ve ark., 2017). Haber medyası okuryazarlığı, insanların haber medyasıyla nasıl ve neden etkileşime girdiğini, ne tükettiklerini, nasıl anlamlandırdıklarını ve bireylerin kendi haber tüketimlerinden nasıl etkilendiklerini anlamaya yöneliktir (Maksl ve ark., 2015, Vraga ve Tully, 2019, Tully ve Vraga, 2018). Haber medyası okur-

yazarı olmak, şüpheli bir eğilim ve haber içeriğinin yanı sıra, haberin üretimi ve dağıtımına karşı da eleştirel bir tavırla ilişkilendirilmektedir. Bu nedenle, haber medyası okuryazarlığı yüksek olan bireylerin düşük okuryazarlık seviyesine sahip olanlara göre komplo teorilerine daha dirençli olması beklenmektedir (Craft ve ark., 2017). Aşağıda, haber medyası okuryazarlığı ile ilişkili olduğu düşünülen (Shoemaker ve Reese, 2013; Vraga ve ark., 2016; Ashley ve ark., 2017) operasyonel tanımlara ilişkin bilgiler yer almaktadır.

1.1. Operasyonel Tanımlar

Eleştirel Haber Tüketimi: Eleştirel Haber Tüketimi, medya mesajlarının gömülü ideolojisini ve toplumsal değerlerini okuma yeteneğini ifade eder (Lee, Chen, Li ve Lin, 2015). Bir kişinin haber tüketme etkinliğindeki kendi eleştireliliğini kendisinin raporlamasına dayanan bir anketle ölçülmesi iki alt boyutu ölçmeyi amaçlamaktadır: öz-yeterlik ve eleştirel performans.

Öz-yeterlik: Albert Bandura'ya (1993, 1997) göre, algılanan öz yeterlik, kişisel yeterlilik yararıyla ilgilidir. Öz-yeterlik duygusal bir değişken, yani bir inanç veya duygu olmasına rağmen, insanların nasıl düşündüğünü, kendilerini nasıl motive ettiğini ve nasıl davrandığını belirler. Albert Bandura'nın açıklamasını takiben, katılımcıların haberlere ilişkin kendi eleştirelilik düzeylerini nasıl değerlendirdikleri ölçülmüştür. Bu kapsamda tasarlanan sorular kişilerin kendi yeterliklerini değerlendirmelerini amaçlamaktadır. Bu sorular onay sorgulayan Likert tipi derecelendirilmiş bir ölçme aracının kullanımına uygundur.

Eleştirel performans: Gerçek eleştirel performans, proaktif bir bilgi arama davranışıdır. Araştırmamızda bir görselde arama yapmak, haber kaynağı ve haberin yazarı hakkında sorgulama yapmak, alternatif kaynakları aramak (arkadaşlar, diğer haber siteleri, kamu ofisleri, doğruluk kontrol siteleri) ve son olarak olgu kontrol siteleri ile iletişime geçmek gibi davranışlar eleştirel performans göstergeleri olarak tanımlanmıştır. Bu maddeler davranış temelli olduğundan sıklık sorgulayan Likert tipi derecelendirilmiş bir ölçme aracının kullanımına uygundur.

1.2. Haber Medyası Okuryazarlığı ve Ölçek Geliştirme Çalışmaları

Potter (2004), dört bileşenden oluşan bilişsel bir medya okuryazarlığı modeli oluşturmak için araştırma alanyazınında bir dizi kavramsallaştırmayı bir araya getirmiştir. Bunlar; bilgi yapıları, kişisel konum, yeterlilikler ve beceriler ve bilgi işlemedir. Bilgi yapıları bileşeni, medya endüstrisi, medya içeriği ve etkileri hakkındaki bilgilerin yanı sıra “gerçek dünya” ve benlik hakkındaki bilgileri kapsar. Kişisel konum, bir bireyin bu bilgi yapıları üzerine çıkarım yapma ve nihayetinde erişilen bilgileri işleme ve anlamlandırma görevlerini yerine getirerek giderdiği ihtiyaçlar, dürtüler ve entelektüel yetenekler kümesidir. Medya okuryazarlığının diğer kavramsallaştırmalarından farklı olarak bilişsel model, “bilginin bilinçli olarak işlenmesi”ne ve “maruz kalmaya hazırlık”a odaklanır (Potter, 2004).

Potter'ın bilişsel medya okuryazarlığı modelini haber alanına uyarlayan çalışmalar, haber medyası okuryazarlığı ölçeği geliştirirken, haber medyası okuryazarı bireylerin medya deneyimleri hakkında derinlemesine düşündüklerini varsayımlardır (Ashley ve ark., 2013; Maksel ve ark., 2015). Bu çalışmalar haber medyası okuryazarı bireylerin medyanın etkisini kontrol edebildiklerine inandıklarını ve medya içeriği, endüstriler ve etkileri hakkında yüksek düzeyde temel bilgiye sahip olduklarını varsayar. Bu çalışmaların ortaya koyduğu ölçek, bilinçli ve otomatik bilgi işleme, medya etkileri üzerinde algılanan kontrol ve haber üreten kurumlara ilişkin bilgi, haber içeriğinin üretilme şekli ve bu içeriğin olası etkilerinin farkındalığı ile ilgili maddeleri içermektedir (Maksel ve ark., 2015; Maksel ve ark., 2017).

Maksl ve ark. (2015), üç alt ölçekten oluşan Haber Medyası Okuryazarlığı ölçeği geliştirmişlerdir: “Medya Bilgi Yapıları”, haber medyası endüstrileri, içeriği ve etkileri ile ilgili bir dizi bilgi ögesi içerir; “Biliş İhtiyacı” ve “Medya Kontrol Odağı”, Potter modelinin motivasyonlarını ve ihtiyaç bileşenlerini temsil eder. Maksl ve ark. (2015), medya bilgilerinin bilişsel işlemesine dayalı bir ölçme aracı geliştirmiştir. Araç, genel haber medyası okuryazarlığını ölçmek için kurama dayalı bir kılavuz sağlamakta ve haber medyası okuryazarlık düzeyi ile onu etkileyebilecek davranışlar arasındaki ilişkileri araştırmaya imkan sağlamaktadır. Bu ölçek haber medyası okuryazarlığının üç yönüne odaklanmaktadır: dikkatli düşünce işleme, kontrol odağı ve bilgi yapıları. Dikkatli düşünce işleme, insanların haberleri işledikleri belirli yollara odaklanır. Kontrol odağı, medya kullanıcılarının haber deneyimlerini ne ölçüde kontrol ettikleri ile ilgilidir. Son olarak, bilgi yapıları, medya kullanıcılarının haber yapma süreci hakkında sahip oldukları bilgiyi ifade eder. Bu kavramsallaştırma haber medyası okuryazarlığının özellikle eleştirel düşünme bileşenleri kullanılarak ölçülebileceğini göstermektedir (McWhorter, 2020). Bu ölçek, “Haber Medyası Okuryazarlığı bilgisini tanımlamak ve ölçmek için deneysel olarak sağlam ve istatistiksel olarak anlamlı ilk girişimlerden biri” olduğu için önemli bulunmuştur (Ashley ve ark., 2017, s. 82).

Ashley ve ark. (2013) haber tüketim ve üretim alışkanlıklarını temel alarak haber medyası okuryazarlığı düzeyini belirlemeye çalışmaktadır. Model üç boyuta odaklanmaktadır: İzleyicilerin kâr ve etki için nasıl hedeflendiği, içeriğe ve çeşitli prodüksiyon tekniklerine dayalı mesajların izleyicilerin bakış açısını nasıl etkilediği ve gerçekliği filtreleyen ve bilgiyi atlayan mesajların kullanıcıların gerçeklik algısını nasıl etkileyebileceği.

Türkiye’de Korkmaz ve Yeşil (2011) *Medya ve Televizyon Okuryazarlık Düzeyleri Ölçeği* Hamutoğlu, Güngören, Kaya Uyanık ve Gür Erdoğan (2017) *Dijital Okuryazarlık Ölçeği*, Erişti ve Erdem (2017) *Medya Okuryazarlığı Becerileri Ölçeği* geliştirmişlerdir. Bu çalışmalarda da görüldüğü üzere medya okuryazarlığı kavramını temel alan ölçekler geliştirilmesine rağmen Türkçe alanyazın tarandığında haber medyası okuryazarlığına ilişkin geliştirilmiş olan herhangi bir ölçme aracına rastlanmamıştır. Haber medyası okuryazarlığını ölçmek için alanyazında üzerinde uzlaşmış bir yöntem bulunmamaktadır (Ashley ve ark., 2013; Maksl ve ark., 2015). Bu araştırmanın amacı, önceki kavramsallaştırmalara ve araştırmalara dayanarak bir Haber Medyası Okuryazarlığı Ölçeği geliştirmektir. Haber Medyası okuryazarlığı ile ilintili olduğu düşünülen erişim, çözümleme, değerlendirme ve üretim basamakları ile eleştirel haber tüketimi, öz-yeterlik ve eleştirel performans kavramları göz önünde bulundurulduğunda, diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de önemli bir sorun olan haber medyası okuryazarlığını çözümlenekte “Haber Medyası Okuryazarlık Ölçeği”nin alanyazına önemli bir katkısının olacağı düşünülmektedir. Ölçek geliştirme çalışmasına katılanların, haber medyası okuryazarlığının önemini üst düzeye taşıdığı Covid-19 salgını dönemini yaşamakta olan bireyler olması araştırmanın önemini arttırıcı bir diğer unsur olarak görülmektedir.

2. Yöntem

2.1. Çalışma Grubu

Bu araştırmanın evrenini 18 yaş ve üzeri Türk haber tüketicileri oluşturmaktadır. Araştırma kapsamında, araştırmacılar tarafından kolayca erişilebilen örnek birimlerin seçilmesini içeren uygun / tesadüfi örnekleme yöntemi benimsenmiştir. Bu örnekleme tekniği sonuçları genellemeye izin vermemesine rağmen (Phua, 2004: 197), yine de haberlere yönelik tutumları keşfetmeye ve sahte haber kontrol sitelerine ilişkin deneyimleri ölçmemize izin vermektedir. Online

anket formları, çeşitli sosyo-ekonomik statü gruplarına ulaşma amacıyla sosyal medyada dağıtılmıştır. Online anket formu internet forumlarının yanı sıra çeşitli bakanlık memurları, akademisyenler, öğretmenler, emekli personel, özel sektör çalışanları ve öğrenci gruplarından oluşan whatsapp gruplarına gönderilmiştir.

Araştırmanın, toplanan veriler üzerinde Açıklayıcı Faktör Analizi uygulanan birinci çalışma grubunu % 47'sini kadın %53'ünü erkekler olmak üzere toplamda 150 katılımcı; üzerinde Doğrulamalı Faktör Analizi uygulanan ikinci çalışma grubunu ise %53'ünü kadın %47'sini erkek olmak üzere toplamda 349 katılımcı oluşturmaktadır. Katılımcıların %22'sinin (110 kişi) lise, %57.6'sının (288 kişi) lisans ve %20.2'sinin (101 kişi) yüksek lisans mezunu olduğu; aynı zamanda katılımcıların %46'sının (230 kişi) 18-30, %45'inin (225 kişi) 31-40 ve %8.8'inin (44) ise 41 ve üzeri yaş aralığında olduğu göze çarpmaktadır. Araştırmaya kapsamında dış geçerliğin artırılması amacıyla çalışma grupları mümkün olduğunca geniş tutulmaya çalışılmıştır. Çalışma gruplarının geniş tutulması test edilecek olan modelin gücünü de arttırmaktadır (Weston ve Gore, 2006; Gorsuch, 1983; Kline, 1979), faktör analizi çalışmaları kapsamında çalışma grubu büyüklüğünün en az 100 olması gerektiğini vurgulamışlardır. Bu bilgiler ışığında, araştırma kapsamında belirlenen çalışma grubu büyüklüklerinin yeterli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

2.2. Veri Toplama Aracı

Araştırma kapsamında verilerin toplanması amacıyla kullanılan ölçme aracı iki bölümden meydana gelmektedir. Ölçme aracının ilk bölümü demografik özelliklere ilişkin bilgi elde etme amacıyla tasarlanmıştır ve bu bölümde cinsiyet, yaş ve eğitim durumunu içeren üç madde yer almaktadır. Ölçme aracının pilot formuna ilişkin maddelerin yazımında herhangi bir ölçek doğrudan uyarlanmamış, ölçme aracı haber medyası okuryazarlığı literatürüne dayanarak geliştirilmiştir. Tutum ifadeleri oluşturulduktan sonra pilot çalışma ile kontrol edilmiş ve gerekli değişiklikler yapılmıştır. Araştırma kapsamında geliştirilen ölçek, 5'li Derecelendirilmiş Likert Tipi bir ölçektir. 5'li derecelendirilmiş Likert tipi ölçeklerin kendi kendine raporlanan veriler üzerinde basit, güvenilir ve geçerli bir ölçüm aracı olduğu düşünülmektedir. Ölçme aracı kapsamında derecelendirme Kesinlikle katılmıyorum (1), katılmıyorum (2), Nötr (3), Katılıyorum (4), Kesinlikle katılıyorum (5) şeklindedir. Ölçekten elde edilen puan en az 10 en fazla 50'dir. Ölçekten elde edilen puan ne kadar fazla olursa bireyin haber medyası okuryazarlık düzeyinin o derece fazla olduğu söylenebilir.

2.3. Verilerin Analizi

Araştırma kapsamında, birinci çalışma grubundan elde edilen veriler üzerinden Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA); ikinci çalışma grubundan elde edilen veriler üzerinden Doğrulamalı Faktör Analizi (DFA), güvenilirlik analizleri ve kapsam geçerliğine ilişkin analiz gerçekleştirilmiştir. Ölçek geliştirme kapsamında analizlere 28 maddeden meydana gelen bir madde havuzu ile başlanmıştır. Gerçekleştirilen analizlerde R programı kullanılmıştır. R programı, istatistiksel analizlerin gerçekleştirilmesine imkan tanıyan açık kaynak kodlu ve özgür bir yazılımdır (Eser, Aksu ve Güzeller, 2019). R programı kapsamında gerçekleştirilen analizlerde *sem*, *lavaan*, *psych* ve *semtools*, paketleri kullanılmıştır.

3. Bulgular

Araştırmanın bulgular kısmında, katılımcıların demografik özelliklerine, ölçeğin yapı geçerliğine, kapsam geçerliğine ve son olarak da güvenilirlik sonuçlarına yer verilmiştir. Araştırmaya

katılanların demografik özellikleri incelendiğinde, katılımcıların %51'inin kadın, %49'unun erkek olduğu gözlemlenmiştir. Aynı zamanda katılımcılara ilişkin yaş kategorileri incelendiğinde, katılımcıların %46'sının 30 yaş ve altı; %45'inin 31-54 yaş aralığı; %9'unun ise 55 yaş ve üzerinde olduğu gözlemlenmiştir.

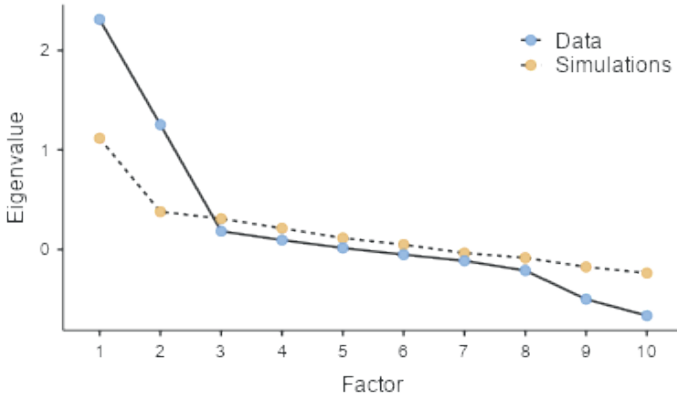
3.1. Açıklayıcı Faktör Analizi

Araştırma kapsamında yapı geçerliği anlamında verilerin faktör analizine uygunluğunun tespit edilmesi amacıyla Kaiser-Mayer-Olkin (KMO) değerini incelenmiş ve Bartlett testi gerçekleştirilmiştir. Bartlett Küresellik Testi, ölçek geliştirme anlamında veri setinde yer alan değişkenlerle ilişkin korelasyon matrisinin birim matris karşısında test edilme ilkesi dayanmakta ve sonuçta veri setinin AFA için uygunluğu konusunda bilgi vermektedir. Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ölçütü verilerin faktör analitik model ile örneklenip örneklenmeyeceğine ilişkin bir ölçüttür (Aksu, Eser ve Güzeller, 2017). Gerçekleştirilen analizler sonucunda Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) değeri 0,71; Bartlett küresellik testi sonucu ise istatistiksel olarak manidar bulunmuştur ($\chi^2= 397$; $sd= 45$; $p >.05$). Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) değerinin 0.50 ve üzerinde olmasının yeterli olacağı vurgulanmaktadır (Field, 2000). Ayrıca analiz sonucunda elde edilen her bir değişkene ilişkin KMO ölçütleri incelendiğinde, bu değerlerin 0,70 ile 0,77 aralığında değişiklik gösterdiği gözlemlenmiştir. Veri setinin bütününe ilişkin KMO ölçütünün yüksek olması sonucunda veri setine faktör analizinin uygulanabileceği sonucuna varılmış; Bartlett küresellik testinin anlamlı olması sonucunda analiz ile elde edilen korelasyon matrisinin birim matris olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Aksu ve ark., 2017).

Gerçekleştirilen açıklayıcı faktör analizi sonucuna göre, 1.,8.,16.,21. 24.,34. ve 35. maddenin herhangi bir faktöre tutunamadığı; 9.,10.13.,14.,15.,17.,18.19.,36. ve 37. maddenin faktör yük değeri olarak araştırmacılar tarafından kesme faktör yük değeri olarak belirlenen 0.4'ün altında kaldığı; 20. maddenin ise binişik madde olduğu gözlemlenmiştir. İlgili açıklayıcı faktör analizi sonuçları tekrar incelendiğinde, 2,3,4,5,6,7. maddenin kesme faktör yük değeri olan 0.4'ün üzerinde olduğu ve bu maddelerin tek bir faktör altında toplandığı; 11,12,22,23. maddelerin de kesme faktör yük değerlerinin 0.4'ün üzerinde olduğu ve başka bir faktör altında toplandığı gözlemlenmiştir.

Gerçekleştirilen ikinci AFA sonucunda herhangi bir faktöre tutunamayan ve binişiklik sorunu olduğu gözlemlenen toplam 18 madde ölçme aracından çıkartılmış ve geriye kalan 10 maddeye ilişkin faktör sayısı ve faktör yapılarını belirlemek amacıyla tekrar AFA gerçekleştirilmiştir. Faktör sayısını belirleme noktasında Yamaç Birikinti Grafiği ve Özdeğer-Bileşen grafiğine ilişkin görsel elde edilmiştir.

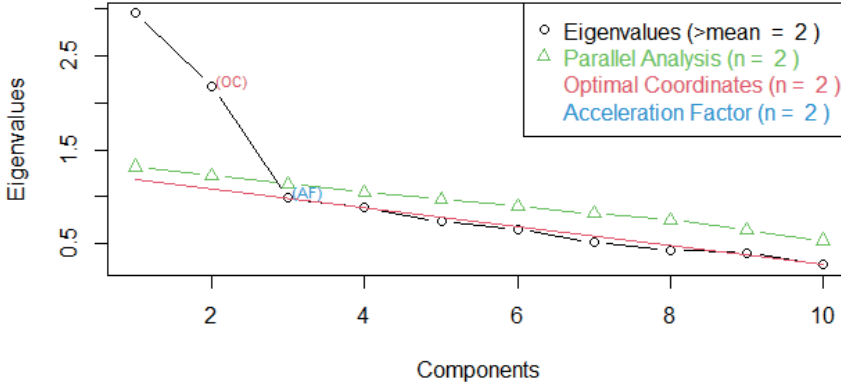
Şekil 1'de ideal faktör sayısına ilişkin yamaç birikinti grafiği yer almaktadır. Şekil 1 incelendiğinde, hem veri seti temel alınarak program tarafından türetilen simüle edilmiş verilere hem de veri setini temel alarak gerçekleştirilen faktör analizine ilişkin her iki eğri için de varyansın önemli bir kısmının birinci faktör ve ikinci faktör tarafından açıklandığı, ikinci faktörden sonra gelen faktörlerin öz değerlerinin birbirine yakın olduğu görülmektedir. Bir başka deyişle, ikinci faktörden sonraki faktörlerin varyansa yaptıkları katkı hem çok az hem de yaklaşık olarak aynıdır. Sonuç olarak ideal faktör sayısını belirlemede yamaç birikinti grafiği temel alındığında ideal faktör sayısının 2 olduğu söylenebilir.

Şekil 1: Yamaç Birikinti Grafiği

İdeal faktör sayısını belirleme anlamında son adım olarak, bazı yöntemlerin hem görsel hem de sayısal anlamda karşılaştırılmasına imkan veren Şekil 2'de yer alan Özdeğer-Bileşen Grafiği incelenmiştir. Şekil 2 incelendiğinde, hızlanma faktörü (acceleration factor) özdeğerler (eigenvalues), optimal koordinatlar (optimal coordinates) ve paralel analiz (parallel analysis) sonuçları göz önünde bulundurulduğunda ideal faktör sayısının 2 olduğu görülmektedir.

Non Graphical Solutions to Scree Test

Şekil 2: Özdeğer-Bileşen Grafiği

İdeal faktör sayısını belirlemeye ilişkin araştırma kapsamında kullanılan her iki yönteme ilişkin sonuçlar bütüncül bir şekilde değerlendirildiğinde, çalışma kapsamında geliştirilen ölçeğe ilişkin ideal faktör sayısının 2 olduğu sonucuna varılmıştır. 6 maddeden oluşan boyut *Öz-yeterlik*

Boyutu; 4 maddeden oluşan boyut ise *Eleştirel Performans Boyutu* olarak adlandırılmıştır. Boyutların isimlendirilmesi ve ilişkilendirilmesi aşamasında öz-yeterlik kavramının, öz-değerlendirmenin, analitik ve yansıtıcı becerilerin bireylerin karar verme sürecinde, düşünme tarzlarında ve problem çözme yaklaşımlarında önemli rol oynadığı görüşü (Bandura, 1989; Dweck ve Leggett, 1988) göz önünde bulundurulmuştur.

Tablo 1’de, gerçekleştirilen AFA kapsamında ideal faktör sayısı olarak belirlenen 2 boyuta faktör yükü ile bağlanmış maddelere ilişkin faktör yükleri, boyutlara ilişkin nispi varyans ve toplam varyans yer almaktadır. Tablo 1 incelendiğinde, maddelerin faktör yüklerinin 0.45 ile 0.82 arasında değiştiği görülmektedir. AFA kapsamında faktör yüklerinin büyüklüğü en az 0.30 olmalıdır (Barnes, Cote, Cudeck ve Malthouse, 2001) ve faktör yüklerinin 0.45 ve 0.45’ten fazla olması yeterli kabul edilmektedir (Comrey ve Lee, 1992). Araştırma kapsamında maddelere ilişkin kesme faktör yük değeri olarak 0.4 olarak belirlenmiş dolayısıyla faktör yük değeri 0.4’ün altında olan maddeler ölçekten çıkartılmıştır. Araştırma kapsamında hangi döndürme yönteminin kullanılacağına karar verme aşamasında öz-yeterlik kavramının, öz-değerlendirmenin, analitik ve yansıtıcı becerilerin birbirleri olan pozitif korelasyonları (Bandura, 1997; Phan, 2010) ve gerçekte faktörlerin ilişkisizliği durumunun pek olası olmaması görüşü (Rennie, 1997) göz önünde bulundurularak eğik döndürme yöntemlerinden *Promax* tercih edilmiştir.

Tablo 1’de yer alan maddelerin faktör yüklerinin 0.45 ile 0.82 arasında değiştiği göz önünde bulundurulduğunda, maddelerin faktör yüklerinin iyi olduğu söylenebilir. Tablo 1’de aynı zamanda açıklanan varyansa ilişki bilgileri yer almaktadır. Tablo 1 incelendiğinde, ölçme aracını meydana getiren 2 faktörün açıkladığı toplam varyansın 0.40 olduğu görülmektedir. Bilgi hassaslığının (kesinliğinin) daha az olduğu sosyal bilimlerde çok yüksek açıklanan varyans miktarlarına genellikle ulaşılamadığı için %40 ile %60 arasında değişen varyans oranları yeterli kabul edilmektedir (Gorsuch, 1983; Dunteman, 1989; Kline, 1994). Bu doğrultuda ölçeceği meydana getiren 2 faktörün açıkladığı toplam varyans yeterli olarak kabul edilmiştir.

Tablo 1: Açıklayıcı Faktör Analizi Sonuçları

	Faktör	
	1	2
Madde1	0.450	
Madde2	0.545	
Madde3	0.694	
Madde4	0.731	
Madde5	0.720	
Madde6	0.528	
Madde7		0.822
Madde8		0.733
Madde9		0.481
Madde10		0.518
Özdeğer	2.299	1.756
Açıklanan Varyans	0.230	0.176
Açıklanan Toplam Varyans	0.230	0.405

3.2. Doğrulamalı Faktör Analizi

Araştırma kapsamında ölçekten elde edilen verilerin yapı geçerliğine ilişkin kanıt sunmak ve ölçüğün sahip olduğu boyut yapısının doğrulanması amacıyla DFA gerçekleştirilmiştir. Fakat

daha önce araştırma kapsamında DFA için çok değişkenli normal dağılım varsayımı test edilmiştir. Çok değişkenli normal dağılımın test edilmesinde ilgili varsayımın test edilmesinde R programı kapsamında “MVN” paketinden faydalanılmıştır. Analiz çıktısında DFA kapsamında kullanılacak olan değişkenlerin (maddelerin) “Mardia basıklık ve çarpıklık değerleri” ne ilişkin p değerlerinin alfa düzeyi olan .05’ten büyük olduğu gözlemlenmiş ve çok değişkenli normalliğin karşılandığı sonucuna varılmıştır. Çok değişkenli normallik varsayımının test edilmesi sonrasında DFA gerçekleştirilmiştir. Gerçekleştirilen ilk DFA’ya ilişkin yol grafiği incelendiğinde madde 6 (Bir haber metninin dayandığı temel varsayımlar açık değilse bile ben bu varsayımları görüp eleştirebilirim)’nin faktör yükünün çok düşük olması ve madde 6 ile aynı faktördeki diğer maddelere ilişkin faktör yükü farkının 0.15’in çok üzerinde olması sebebiyle madde 6 çıkarılmış ve kalan dokuz madde ile tekrar DFA gerçekleştirilmiştir. Gerçekleştirilen ikinci DFA’ya ilişkin parametrik sonuçlar Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2 kapsamında DFA sonuçları yer almaktadır. Tablo 2’de tahmin, standart hata ve z değerlerine ilişkin sayısal bilgiler bulunmaktadır. Tablo 2 incelendiğinde, standartlaştırılmamış tahmin değerlerinin genel anlamda 0’a yakın veya 1’in çok az üzerinde olduğu ve z değerlerinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu göze çarpmaktadır.

Tablo 2: Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Faktör	Madde	Tahmin Değeri	Standart Hata	z değeri	p
Faktör 1	I1	0.411	0.041	10.2879	< .001
	I2	0.432	0.047	10.631	< .001
	I3	0.543	0.035	15.795	< .001
	I4	0.584	0.037	17.331	< .001
	I5	0.461	0.039	13.201	< .001
Faktör 2	I6	1.098	0.061	18.606	< .001
	I7	1.009	0.061	17.0771	< .001
	I8	0.561	0.063	9.000	< .001
	I9	0.535	0.062	8.741	< .001

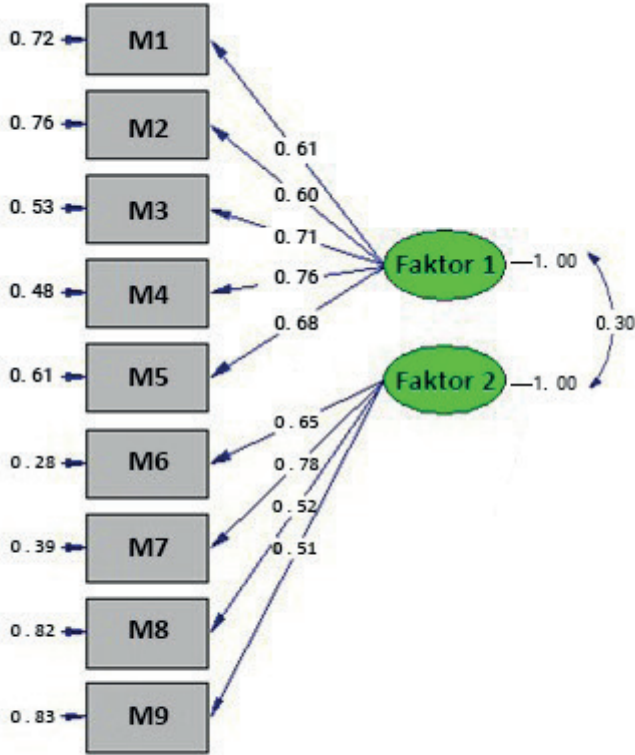
DFA’ya ilişkin model uyum indeksleri Tablo 3’te yer almaktadır. Tablo 3’te yer alan uyum indeksleri incelendiğinde görelî ki-kare değerinin (χ^2/sd) 2.46 olduğu göze çarpmaktadır. χ^2/df (368.531/151)’nin 5’ten küçük olması kabul edilebilir bir uyuma işaret etmektedir (Çelik ve Yılmaz, 2013; Aksu ve ark., 2017). Tablo 3 incelendiğinde, SRMR değerinin 0.06; TLI değerinin 0.87; CFI değerinin 0.91; GFI değerinin 0.95; AGFI değerinin ise 0.91 olduğu görülmektedir. SRMR’nin 0.08’den küçük olması iyi bir uyuma (Maydeu-Olivares, Shi ve Rosseel, 2017); TLI değerinin 0.85 ile 0.9 arasında olması iyi bir uyuma (Bentler ve Bonett, 1980); CFI değerinin 0.8 ile 0.9 arasında olması kabul edilebilir bir uyuma (Bentler, 1990); GFI değerinin 0.9’dan büyük olması iyi bir uyuma (Tanaka ve Huba, 1985); AGFI değerinin 0.8’e eşit ya da 0.8’den büyük olması kabul edilebilir bir uyuma işaret etmektedir. Tablo değerleri ve ölçüt değerler bütüncül bir şekilde değerlendirildiğinde model veri uyumunun sağlandığı söylenebilir.

Tablo 3: Modele İlişkin Uyum İndeks Değerleri

χ^2/sd	RMSEA	SRMR	TLI	CFI	GFI	AGFI
2.46	0.084	0.064	0.87	0.91	0.95	0.91

DFA sonucunda elde edilen iki boyutlu modele ilişkin faktör yükleri Şekil 3’te yer almaktadır. Şekil 3’te yer alan *Haber Medyası Okuryazarlığı* ölçeğinin faktör yapılarına ilişkin görsel

incelendiğinde, ölçme aracını meydana getiren maddelerin iki farklı alt boyuta ilişkin faktör yükleri 0.50 ile 0.85 arasında değiştiği gözlemlenmektedir ve bu faktör değerleri parametrik sınaama kapsamında t değerlerine göre istatistiksel olarak manidar bulunmuştur. Bir diğer taraftan, faktör yüklerinin istatistiksel sınaama şartı göz önünde bulundurulmaksızın 0,5 değerinden büyük olması (Şimşek, 2007) ölçütü de sağlanmıştır.

Şekil 3: Haber Medyası Okuryazarlığı Ölçeği Faktör Yapıları

3.3. Kapsam Geçerliği

Çalışmada kapsamında kapsam geçerliğini test etmek amacıyla Lawshe metodundan yararlanılmış ve bu amaçla 10 farklı uzmandan görüş alınmıştır. Kapsam geçerliliğinin hesaplanması ve sonuçların objektifliği doğrultusunda puanlayıcı olarak görev alan uzmanların niteliği ve sayısı (5-40 arası) önemli bir noktadır (Lawshe, 1975). Lawshe (1975) metodu kapsamında uzmanlar her bir maddeyi “Uygun”, “Uygun Ancak Düzeltmeli” ve “Çıkartılmalı” şeklinde puanlamaktadır. Gerçekleştirilen puanlamalar sonucunda Lawshe tekniğine ilişkin Kapsam Geçerlik Oranı(KGO) ilgili formül kullanılarak hesaplanmış ve ölçme aracını meydana getiren maddelerin KGO değer-

lerinin 0'dan büyük olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Uzmanların görüşleri göz önünde bulundurularak yapılan hesaplamalar sonucunda tüm maddelere ilişkin KGO'ların ortalamaları alınarak Kapsam Geçerlik İndeksi(KGİ) hesaplanmış ve bu değer (0.80) olarak bulunmuştur. Maddelerin istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığının belirlenmesinde kullanılan bir ölçüt olan Kapsam Geçerlik Ölçütü 0.05 anlamlılık düzeyinde 10 uzman için 0.78'dir. Bu sonuçlar ışığında KGİ \geq KGO ölçütü doğrulanmış ve ölçeğin kapsam geçerliğinin istatistiksel düzeyde anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

3.4. Ölçüt Geçerliği

Ölçüt geçerliğine ilişkin delil toplama anlamında ise Erişti ve Erdem (2017) tarafından geliştirilmiş olan "Medya Okuryazarlığı Becerileri" ölçeği alt boyutları (Erişme/Analiz/Değerlendirme/İletme) ile araştırma kapsamında geliştirilmiş olan "Haber Medyası Okuryazarlığı Ölçeği" alt boyutları (Öz-yeterlik/Eleştirel performans) arasındaki Pearson çarpım momentleri korelasyon katsayıları incelenmiştir. Alt boyutlar arasındaki korelasyonların 0,64 ile 0,73 arasında değiştiği ve istatistiksel olarak manidar olduğu gözlemlenmiştir. Alt boyutlar arasında elde edilen korelasyon değerlerinin kabul edilebilir düzeyde olduğu (Köklü, Büyüköztürk ve Coklu, 2006) göz önünde bulundurulduğunda, araştırma kapsamında geliştirilmiş olan "Haber Medyası Okuryazarlığı Ölçeği" ne ilişkin ölçüt geçerliğinin sağlanmış olduğu sonucuna varılmıştır.

3.5. Güvenirlik

Haber Medyası Okuryazarlığı ölçeğinin uygulanmasıyla elde edilen veriler ile yapılan çözümlenmede elde edilen AVE ve yapısal güvenirlik değerleri Tablo 4'te verilmiştir.

Analitik Düşünme Eğilimleri Ölçeğinin ölçme sonuçlarına ilişkin iç tutarlılık anlamındaki güvenirliği hesaplarken Cronbach Alfa, McDonald's Omega, ve Bileşik güvenirlik (composite reliability) katsayısı incelenmiştir. Tablo 4'te yer alan ölçeğin alt boyutlarına ve tümüne ilişkin iç tutarlılık anlamındaki güvenirlige işaret eden Cronbach Alpha değerleri incelendiğinde bu değerlerin sırasıyla 0.86, 0.85 ve 0.83 olduğu görülmektedir.

Cronbach alfa katsayısı ölçeği yapı olarak ölçeği meydana getiren madde sayısından etkilenmektedir. Az maddeden meydana gelen ölçeklerde Cronbach alfa katsayısı gerçek güvenirlik değerinden daha düşük sonuçlar verebilmektedir (Osburn, 2000). Bu sebepten ötürü madde sayısı fazla olmayan faktörlere sahip olan ölçeklere ilişkin yapılan güvenirlik hesaplamalarından Cronbach alfa katsayısının kullanılmaması önerilmektedir (Erkuş, 1999). İlgili boyutların gerçek güvenirlik değerini açığa çıkarmak amacıyla madde sayısından etkilenmeyen McDonald Omega katsayısı ile de hesaplamalar yapılmıştır. McDonald Omega (toplam) katsayısı hem genel hem de spesifik faktörleri göz önünde bulundurarak güvenirlik kestirimi gerçekleştirmektedir. Araştırma kapsamında öz-yeterlik boyutu için McDonald Omega katsayısının yaklaşık olarak 0.85; eleştirel performans boyutu için yaklaşık olarak 0.83, ölçeğin tümüne ilişkin ise 0.83 olduğu tespit edilmiştir. Cortina (1993) ve Schmitt (1996)'in Cronbach alfa katsayısının .70 üzerinde olmasının yeterli olabileceğini belirtmiştir. Nunnally ve Bernstein (1994) bir ölçeğe ilişkin ölçme sonuçlarınının güvenilir olarak kabul edilebilmesi için o ölçeğin güvenirlik katsayısının 0.70'in üzerinde olması gerektiğini vurgulamıştır. Aynı zamanda araştırma kapsamında alt boyutlara ve ölçeğin tümüne ilişkin bileşik güvenirlik (composite reliability) değerleri hesaplanmıştır. Araştırma kapsamında öz-yeterlik boyutu için bileşik güvenirlik katsayısının yaklaşık olarak 0.77; eleştirel performans boyutu için yaklaşık olarak 0.72 ölçeğin tümüne ilişkin ise 0.85 olduğu tespit edilmiştir. Ölçeğe tümüne ve alt boyutlarına ilişkin Cronbach Alfa; McDonald Omega ve bileşik güvenirlik

katsayılarının 0.7'nin üzerinde olması göz önünde bulundurularak ölçeğe ilişkin güvenilirlik değerlerinin kabul edilebilir olduğu söylenebilir.

Çalışma kapsamında aynı zamanda boyutlara ve ölçeğin tümüne ilişkin Çıkarılmış Ortalama Varyans (Average Variance Extracted-AVE) değerleri hesaplanmıştır. Araştırma kapsamında ilişkilendirme boyutu için AVE değeri 0.39; ayırt edicilik boyutu için 0.42 ve ölçeğin tümü için 0.41 olarak hesaplanmıştır. Yakınsama geçerliği anlamında AVE değerlerinin iç tutarlık güvenilirlik değerlerinden (Yapısal Güvenirlik) küçük olması ve her bir AVE değerinin ise 0,5 değerinden büyük olması gerekmektedir (Fornell ve Larcker, 1981). Aynı zamanda Fornell ve Larcker (1981), iç tutarlık anlamındaki güvenilirliğin 0.6'dan büyük olması sonucunda AVE değerleri 0.5'den küçük olsa bile yapıya ilişkin yakınsak geçerliğin kabul edilebilir olduğunu belirtmiştir. Bu bilgiler ışığında ilişkilendirme boyutu, ayırt edicilik boyutu ve ölçeğin tümü için elde edilen AVE değerlerinin kabul edilebilir olduğu söylenebilir.

Çalışma kapsamında aynı zamanda ölçeğin yakınsama geçerliği incelenmiştir. Araştırma kapsamında öz-yeterlik boyutu için çıkarılan ortak varyans (AVE) değeri 0.34; eleştirel performans boyutu için 0.40; ölçeğin tümü için 0.38 olarak hesaplanmıştır. Yakınsama geçerliği anlamında AVE değerlerinin iç tutarlık güvenilirlik değerlerinden (Yapısal Güvenirlik) küçük olması ve her bir AVE değerinin ise 0,5 değerinden büyük olması gerekmektedir (Fornell ve Larcker, 1981). Aynı zamanda Fornell ve Larcker (1981), iç tutarlık anlamındaki güvenilirliğin 0.6'dan büyük olması sonucunda AVE değerleri 0.5'ten küçük olsa bile yapıya ilişkin yakınsak geçerliğin kabul edilebilir olduğunu belirtmiştir. Bu bilgiler ışığında öz-yeterlik boyutu, eleştirel performans boyutu ve ölçeğin tümü için elde edilen AVE değerlerinin kabul edilebilir olduğu söylenebilir.

Tablo 4: Ölçek Boyutlarına İlişkin Güvenirlik Katsayıları ve AVE Değerleri

	Öz-Yeterlik	Eleştirel Performans	Ölçeğin Tümü
Cronbach Alfa	0.86	0.85	0.83
McDonald's Omega	0.85	0.83	0.83
AVE	0.34	0.40	0.38

Fornell ve Larcker (1981) paylaşılan varyans (yapılar arası korelasyonun karesi) kestirimlerinden daha büyük AVE değerlerinin ıraksak geçerliği desteklediğini belirtmiştir. Yani, AVE değerlerinin kareköklerinin gizil değişkenler arasındaki ilişki katsayılarından daha yüksek olması ayırt edici geçerliğin kanıtıdır. Tablo 5 kapsamında gizil değişkenler arasındaki ilişki katsayıları ve AVE değerlerinin karekökleri yer almaktadır. Tablo 5 incelendiğinde, AVE değerlerinin kareköklerine karşılık gelen matrisin köşegen elemanları, matrisin köşegen olmayan elemanlarından daha büyüktür. Bu sonuca göre araştırma kapsamında yakınsama geçerliğin desteklendiği söylenebilir.

Tablo 5: Gizil Değişkenler Arasındaki İlişki Katsayıları ve AVE Değerlerinin Karekökleri

Boyutlar	Öz-yeterlik	Eleştirel Performans
Öz-yeterlik	0.59*	0.30
Eleştirel Performans	0.30	0.64*

*Çıkarılan ortak varyans değerinin karekökünü göstermektedir.

4. Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Bu çalışma kapsamında, teknolojinin insan yaşamındaki vazgeçilmezliği ve yerinin artışıyla birlikte önemi de hızla artan “Haber medyası okuryazarlık” kavramına ilişkin bireylerin düzeylerinin belirlenmesinde kullanılabilir geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı geliştirilmek amaçlanmıştır. Araştırma kapsamında öncelikle, ölçeğin yapı geçerliğini belirlemek amacıyla ilk olarak açıklayıcı faktör analizi gerçekleştirilmiştir. Açıklayıcı faktör analizi sonucunda iki alt boyuttan meydana gelen ve alt boyutların toplam varyansın %40’ını açıkladığı 10 maddeden oluşan bir form elde edilmiştir. Açıklayıcı faktör analizinden sonra yapı geçerliği anlamında ikinci basamak olan doğrulayıcı faktör analizi gerçekleştirilmiştir. İlk doğrulayıcı faktör analizi sonucunda bir madde çıkarılmıştır. Gerçekleştirilen ikinci doğrulayıcı faktör analizi sonucunda uyum/uyumsuzluk indeksleri (Ki-kare/serbestlik değeri: 4.70; RMSEA: 0.086; SRMR: 0.064; TLI: 0.86; CFI: 0.90; GFI: 0.94 ve AGFI: 0.90) kabul edilebilir sınırlar içinde bulunmuş ve ölçeğin toplamda 9 maddeden oluşan iki alt boyutlu yapısı doğrulanmıştır. Aynı zamanda Lawshe metodu kullanılarak kapsam geçerliğinin belirlenmesi anlamında $KG\bar{I} \geq KGO$ ölçütü doğrulanmış ve ölçeğin kapsam geçerliğinin istatistiksel düzeyde anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yapı ve kapsam geçerliğinin belirlenmesinden sonra ölçme sonuçlarının tesadüfi hatalardan arınlık düzeyine ilişkin bilgi elde etme amacıyla Cronbach Alfa ve McDonald’ın Omega değerleri hesaplanmıştır. Ölçeğin alt boyutlarına ve tümüne ilişkin iç tutarlılık anlamındaki güvenilirliğe işaret eden Cronbach Alpha değerleri incelendiğinde bu değerlerin sırasıyla öz-yeterlik boyutu için 0.86, eleştirel performans boyutu için 0.85 ve ölçeğin tümü için 0.83 olduğu; McDonald’ın Omega katsayısının ise özyeterlik boyutu için yaklaşık olarak 0.85; eleştirel performans boyutu için yaklaşık olarak 0.83, ölçeğin tümüne ilişkin ise 0.83 olduğu belirlenmiştir. Bu sonuçlara göre araştırma kapsamında geliştirilen ölçme aracının güvenilir olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Son olarak, gizil değişkenler arasındaki ilişki katsayıları ve AVE değerlerinin karekökleri incelenmiş ve yakınsama geçerliğinin sağlandığı sonucuna ulaşılmıştır.

Türkçe alanyazın incelendiğinde, haber medyası okuryazarlık düzeyini ölçmek amacıyla kullanılabilir bir ölçme aracına rastlanmamıştır. Bu amaçla bir ölçme aracı geliştirilmesinin alanyazındaki bu boşluğu dolduracak olmasının önemli olduğu düşünülmektedir. Araştırmada haber medyası okuryazarlığından elde edilen ölçümlerin yapı geçerliği ve güvenilirliğinin tespit edilmesine ilişkin tek bir kanıt yerine birden fazla kanıt sunulması da çalışmanın güçlü yönleri arasında yer almaktadır. Örneğin, ölçme sonuçlarının güvenilirliği anlamında Cronbach Alfa ve McDonald’ın Omega katsayısından yararlanılmıştır. Yapı geçerliği anlamında ise hem AFA hem DFA uygulanmıştır. Çalışma kapsamında aynı zamanda yakınsama geçerliği ve kapsam geçerliği incelenmiştir.

Bu çalışmanın değeri, ölçme sonuçları geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı geliştirilmesi yoluyla haber medyası okuryazarlığının kavramsallaştırılmasına ve geliştirilmesine olan katkısında yatmaktadır. Araştırma kapsamında geliştirilen ölçek kullanılarak haber medyası okuryazarlığının partizan tutumlar, siyasal tercihler, siyasal katılım davranışı ile ilişkilerine yönelik yeni araştırmalar gerçekleştirmek mümkündür. Ayrıca haber medyası okuryazarlığının cinsiyet, yaş ve sosyoekonomik statü ekseninde nasıl yansıtacağı da araştırılmaya açıktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Çalışma Konsepti/Tasarım- A.G., S.D.V.H.H., M.T.E., M.S.O.; Veri Toplama- A.G., S.D.V.H.H., M.T.E., M.S.O.; Veri Analizi/Yorumlama- A.G., S.D.V.H.H., M.T.E., M.S.O.; Yazı Taslağı- A.G., S.D.V.H.H., M.T.E., M.S.O.; İçeriğin Eleştirel İncelemesi- A.G., S.D.V.H.H., M.T.E., M.S.O.; Son Onay ve Sorumluluk- A.G., S.D.V.H.H., M.T.E., M.S.O.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Conception/Design of Study- A.G., S.D.V.H.H., M.T.E., M.S.O.; Data Acquisition- A.G., S.D.V.H.H., M.T.E., M.S.O.; Data Analysis/Interpretation- A.G., S.D.V.H.H., M.T.E., M.S.O.; Drafting Manuscript- A.G., S.D.V.H.H., M.T.E., M.S.O.; Critical Revision of Manuscript- A.G., S.D.V.H.H., M.T.E., M.S.O.; Final Approval and Accountability- A.G., S.D.V.H.H., M.T.E., M.S.O.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Aksu, G., Eser, M. T., Güzeller, C. O. (2017), *Açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi ile yapısal eşitlik uygulamaları*, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Ashley, S., Maksl, A., Craft, S. (2013), Developing a news media literacy scale, *Journalism & Mass Communication Educator*, 68(1), 7–21.
- Ashley, S., Maksl, A. S. (2017), News media literacy and political engagement: what's the connection?, *Journal of Media Literacy Education*, 9(1), 79 – 98.
- Bandura, A. (1989), Human agency in social cognitive theory, *American Psychologist*, 44(9), 1175–1184.
- Bandura, A. (1993), Perceived self-efficacy in cognitive development and functioning, *Educational Psychologist*, 28(2), 117–148.
- Bandura, A. (1997), *Self-efficacy: the exercise of control*, W.H. Freeman and Company: New York.
- Barnes, J., Cote, J., Cudeck, R., Malthouse, E. (2001), Factor analysis - checking assumptions of normality before conducting factor analysis, *Journal of Consumer Psychology*, 10(1,2), 79–81.
- Bentler, P. (1990), Comparative fit indexes in structural models, *Psychological Bulletin*, 107(2), 238–246.
- Bentler, P., Bonett, D. (1980), Significance tests and goodness of fit in the analysis of covariance structures, *Psychological Bulletin*, 88(3), 588–606.
- Çelik, H. E., Yılmaz, V. (2013), *Lisrel 9.1 ile yapısal eşitlik modellemesi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Çerçi, Ü.Ö., Canöz N., Canöz, K. (2020), Covid-19 krizi döneminde bilgilendirme aracı olarak sosyal medya kullanımı, *Selçuk Ün. Sos. Bil. Ens. Der.* 44, 184–198.
- Comrey, A. L., LEE, H. B. (1992), *A first course in factor analysis*, (2nd ed.). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Cortina, J. M. (1993), What is coefficient alpha? an examination of theory and applications, *Journal of Applied Psychology*, 78, 98–104.
- Craft, S., Ashley, S., Maksl, A. (2017), News media literacy and conspiracy theory endorsement, *Communication and the Public*, 2(4), 388–401.
- Deng, L., Chan, W. (2017), Testing the difference between reliability coefficients alpha and omega. *Educational and Psychological Measurement*, 77(2), 185–203.
- Dunteman, G. H. (1989), *Principal components analysis*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Dweck, C.S., Leggett, E. L. (1988), A social-cognitive approach to motivation and personality. *Psychological Review*, 95(2), 256–273.
- Eristi, B., Erdem, C. (2017), Development of media literacy skills scale, *Contemporary Educational Technology*, 8(3), 249–267.
- Eser, M. T., Aksu, G., Güzeller, C. O. (2019), *R programlama dili ile temel istatistikler ve raporlama*, Ankara: Pegem Akademi.

- Festinger, L. (1957), *A theory of cognitive dissonance*, Row, Peterson and Company.
- Field, A. (2000), *Discovering statistics using SPSS for Windows*, London, Thousand Oaks, Sage Publications.
- Fornell, C., Larcker, D. F. (1981), Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error, *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39–50.
- Gorsuch, R. L. (1983), *Factor analysis*, (2nd. Ed). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Hamutoğlu, N.B., Güngören, Ö. C., Kaya Uyanık, G., Gür Erdoğan, D. (2017), Dijital okuryazarlık ölçeği: Türkçe 'ye uyarlama çalışması, *Ege Eğitim Dergisi*, 18(1), 408–429.
- Jang, S. M., Kim, J. K. (2018), Third person effect of fake news: fake news regulation and media literacy interventions, *Computers in Human Behavior*, 80, 295–302.
- Kline, P. (1979), *Psychometrics and psychology*, London: Academic Press.
- Kline, P. (1994), *An easy guide to factor analysis*, London: Routledge.
- Korkmaz, Ö., Yeşil, R. (2011), Medya ve televizyon okuryazarlık düzeyleri ölçeği geçerlilik ve güvenirlik çalışması, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 8(2), 110–126.
- Köklü, N., Büyüköztürk, Ş., Coklu, Ö. (2006) Sosyal bilimler için istatistik. PegemA Yayınları, Ankara.
- Lawshe, C. H. (1975), A quantitative approach to content validity, *Personnel Psychology*, 28, 563–575.
- Lee, L., Chen, D.-T., Li, J.-Y., Lin, T.-B. (2015), Understanding new media literacy: the development of a measuring instrument, *Computers & Education*, 85, 84–93.
- Lippmann, W. (1922), *Public opinion*, New York: Harcourt, Brace and Co.
- Maksl, A., Ashley, S., Craft, S. (2015), Measuring news media literacy, *Journal of Media Literacy Education*, 6, 29–45.
- Maksl, A., Craft, S., Ashley, S., Miller, D. (2017), The usefulness of a news media literacy measure in evaluating a news literacy curriculum, *Journalism and Mass Communication Educator*, 72(2), 228–241.
- Maydeu-Olivares, A., Shi, D., Rosseel, Y. (2017), Assessing fit in structural equation models: A Monte-Carlo evaluation of RMSEA versus SRMR confidence intervals and tests of close fit, *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 25(3), 389–402.
- Mewhorter, C. (2020), The role of agenda melding in measuring news media literacy, *Journal of Media Literacy Education*, 12(1), 145–158.
- Nunnally, J. C., Bernstein, I. H. (1994), The assessment of reliability, *Psychometric Theory*, 3, 248–292.
- Osburn, H. G. (2000), Coefficient alpha and related internal consistency reliability coefficients, *Psychological Methods*, 5, 343–355.
- Phan, H. P. (2010), Students' academic performance and various cognitive processes of learning: An integrative framework and empirical analysis, *Educational Psychology*, 30(3), 297–322.
- Phua, V. (2004), Convenience sample, M.S. Lewis-Beck, A. E. Bryman içinde, *The Sage Encyclopedia of Social Science Research Methods* (s. 197) California: Sage Publications.
- Potter, W. J. (2004), *Theory of Media Literacy: A Cognitive Approach*, Thousand Oaks, California: Sage Publications.
- Rennie, K. M. (1997), Exploratory and confirmatory rotation strategies in exploratory factor analysis, *Bildiri Güneybatı Eğitim Araştırmaları Birliğinin Yıllık Toplantısında Sunulmuştur*, Austin: Texas.
- Schmitt, N. (1996), Uses and abuses of coefficient alpha, *Psychological Assessment*, 8, 350–353.
- Shin, J., Jian, L., Driscoll, K., Bar, F. (2016), Political rumoring on Twitter during the 2012 US presidential election: rumor diffusion and correction, *New Media & Society*, 19(8), 1214–1235.
- Shoemaker, P. J., Reese, S. D. (2013), *Mediating the message in the 21st century: a media sociology perspective*, London: Routledge.
- Şimşek, Ö. F. (2007), *Yapısal eşitlik modellemesine giriş temel ilkeler ve Lisrel uygulamaları*, Ankara: Ekinoks Yayıncılık.
- Tanaka, J., Huba, G. (1985), A fit index for covariance structure models under arbitrary GLS estimation, *British Journal of Mathematical And Statistical Psychology*, 38(2), 197–201.
- Toffler, A. (1970), *Future shock*, New York: Bantam Books.
- Tully, M., Vraga, E. K. (2018), Who experiences growth in news media literacy and why does it matter? examining

- education, individual differences, and democratic outcomes, *Journalism & Mass Communication Educator*, 73(2), 167–181.
- Tully, M., Vraga, E. K., Bode, L. (2020a), Designing and testing news literacy messages for social media, *Mass Communication and Society*, 23(1), 22–46.
- Tully, M., Vraga, E. K., Smithson, A. (2020b) News media literacy, perceptions of bias, and interpretation of news, *Journalism*, 21(2), 1–18.
- Vraga, E. K., Tully, M. (2016), Effective messaging to communicate news media literacy concepts to diverse publics, *Communication and the Public*, 1(3), 305–322.
- Vraga, E. K., Tully, M. (2019), Engaging with the other side: using news media literacy messages to reduce selective exposure and avoidance, *Journal of Information Technology & Politics*, 16(1), 77–86.
- Vraga, E. K., Tully, M., Kotcher, J. E., Smithson, A.-B., Broeckelman-Post, M. (2016), A multi-dimensional approach to measuring news media literacy, *Journal of Media Literacy Education*, 7(3), 41–53.
- Weston, R., Gore, P. A., Jr. (2006), A brief guide to structural equation modeling, *The Counseling Psychologist*, 34(5), 719–751.

HABER MEDYASI OKURYAZARLIĞI ÖLÇEĞİ

Değerli katılımcımız, bu ölçek haber medyası okuryazarlık düzeyinizi ölçmek için hazırlanmıştır. Lütfen maddeleri dikkatle okuyunuz. Tüm maddeleri doldurduğunuzdan emin olunuz. Bütün maddeleri içten bir şekilde cevaplandırmanız bilime katkı açısından önem taşımaktadır. Katılımınızdan dolayı teşekkür ederim.

	Kesinlikle katılmıyorum	Katılmıyorum	Nötr	Katılıyorum	Kesinlikle katılıyorum
1. Bir konuda karara varmadan önce bilgi toplarım.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
2. Bir konuda anlatılan/yapılmış bir haberin doğru olup olmadığını anlarım.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
3. Okuduğum haberde sunulan bilgiler arasındaki zıtlıkları bulabilirim.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
4. Haberde öne sürülen iddiaların nesnellliğini değerlendirebilirim.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
5. Aynı haber metnindeki verilerle yorumları birbirlerinden ayırt edebilirim.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
6. Haber sitelerinin künye bilgilerine bakarak sahibi, editörü v.b. konularda bilgi edinirim.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
7. Haberin yazarının kim olduğunu araştırırım.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
8. Doğrulama sitelerine bakarım.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
9. Doğrulama siteleriyle iletişim kurarak araştırmalarını isterim.	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)

Journal of Economy Culture and Society

E-ISSN: 2645-8772

Araştırma Makalesi / Research Article

Salgında Yas Bağlamı: Mekânlar, Ritüeller, Gidenler ve Kalanlar

Context of Mourning During the Pandemic: Spaces, Rituals, Outgoings, and Survivors

Ömer CANPOLAT¹ , H. Yaprak CİVELEK²

Öz

Covid-19 salgını sırasında akrabalarını kaybeden kişilerin ölümle bağdaşık deneyimlerini, ölümü anlamlandırma ve baş etme biçimlerini mekân ve ritüellerle oluşturdukları hazin resimle ele alan bu çalışmada anlatılara dayalı olarak bir niteliksel veri oluşturulmuştur. Derinlemesine görüşmeler, Kocaeli ilinin çeşitli mahallelerinde ikamet eden ve sosyo-ekonomik, kültürel, etnik, mezhebi ve yaşa dayalı farklılıklara sahip on beş gönüllü katılımcı ile gerçekleştirilmiştir. Salgın kaynaklı olarak bildirilen ölümlere ve bu ölümlerle mütecanis mekânlarla, ritüellere, insan duygusu ve deneyimlerine odaklanılmıştır. Salgın süresince ölüm ve yaşam arası eşikte yaşayan bir katılımcı grubundan gelen anlatılar, ortaya çıkan ölümlerle baş etmede dini inançların, manevi değerlerin ve dayanışmanın hâlâ çok önemli olduğunu göstermektedirler. Menfi ekonomik etkilerin; bilhassa yoksulluğun artmasının, virüse ilişkin belirsizlik yaratan çeşit çeşit bilgi ve görüşlerin, ritüellerin yarattığı bir araya geliş ve dayanışma duygusunun eksikliklerine dayalı yalnızlığı ve acının yoğunluğunu derinlemesine aktarmışlardır. Başkasının ölümü karşısında değişen hüznün ve anlayış, salgına yakalanan bireylerin ötekileştirilişi, günümüz insanının ve toplumların salgınların ortaya çıkışındaki faydacılıkla belirlenmiş katkıları dikkate değer meselelerdir. Salgın ve ölüme dair metodolojik süreç kuramsal kurgu için fenomenolojik yaklaşım rehber alınmıştır. Ağırlıkla sosyolojik ve antropolojik yaklaşımlarla geliştirilen bir argüman yaratılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ölüm, Ölüm sosyolojisi, Salgın, Covid-19, Mekânlar, Ritüeller

ABSTRACT

This research deals with the experiences of people who lost relatives during the COVID-19 pandemic, the ways they understand and cope with death, and the sad picture they create through space and rituals. Qualitative data was composed based on narratives gathered with in-depth interviews with 15 volunteer participants who reside in Kocaeli and have socio-economic, cultural, ethnic, religious, and age-based

¹Dr, Milli Eğitim Bakanlığı, Pendik Sabahattin Zaim İho, İstanbul, Türkiye

²Doç. Dr, Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi Sosyoloji Bölümü, Eskişehir, Türkiye

ORCID: Ö.C. 0000-0002-1813-909X;
Y.C.0000-0002-5551-4696

Corresponding author:

Ömer CANPOLAT

Milli Eğitim Bakanlığı, Pendik Sabahattin Zaim İho, İstanbul, Türkiye

E-mail: omercanpolat@gmail.com

Submitted: 22.09.2021

Revision Requested: 22.12.2021

Last Revision Received: 27.12.2021

Accepted: 27.12.2021

Published Online: 00.00.0000

Citation: Canpolat, O., & Civelek, H.Y. (2022).

Salgında yas bağlamı: Mekânlar, ritüeller, gidenler ve kalanlar. *Journal of Economy Culture and Society*, 65, 81-104.

<https://doi.org/10.26650/JECS2021-998811>

differences. The focus was on pandemic-reported deaths and the locations, rituals, and human feelings and experiences associated with these deaths. Narratives from a group of participants who lived at the threshold between death and life during the pandemic showed that religious beliefs, spiritual values, and solidarity are still crucial in dealing with the resulting decimation. They deeply conveyed the loneliness and intensity of pain based on adverse economic effects, particularly the increase in poverty, the decidable knowledge and opinions that create uncertainty about the virus, the lack of a sense of coming together and solidarity created by rituals. The changing sadness and understanding in the face of someone else's death, the marginalization of individuals caught in the pandemic, the utilitarian contributions of today's people and societies in the emergence of pandemics are remarkable issues. The phenomenological approach was taken as a guide for the methodological process—theoretical fiction touching the pandemic and death. An argument was developed mainly using sociological and anthropological approaches.

Keywords: Death, Sociology of Death, Pandemic, COVID-19, Places, Rituals

EXTENDED ABSTRACT

It is believed that it is important to understand the death-related experiences of individuals who lost their relatives during the COVID-19 pandemic and the ways of coping with death. The pandemic not only affects states and their economies but also deeply affects the people psychologically and sociologically. In this context, people experience difficulties during the COVID-19 pandemic because they are constrained to stay away from each other, unable to visit each other, unable to go to funerals and burials, being alone or unable to mourn and perform rituals. The pandemic is also said to have caused an increase in poverty. In this study, in addition to all these factors, we focused on the deaths reported due to the pandemic and the places, rituals, human emotions, and experiences associated with these deaths. In-depth interviews were conducted with 15 volunteer participants residing in various districts of Kocaeli province and having socio-economic, cultural, ethnic, sectarian, and age-based differences.

The paper begins with the definitions of the death phenomenon and also examines the meaning of death for societies in the past. The characteristic observed in almost all pre-modern societies is the sociality of the body and death, and that every aspect of both exists within the systems of sociality and kinship. Conversely, modern societies that build themselves on the body phenomenon, attempt to stay away from both death itself and thoughts of death, or erase such thoughts. Likewise, the fact that people die alone in modern societies and these lonely deaths accompany modern life show that while the face of death changes, places also change. When it comes to the deaths that occurred during the pandemic, it was revealed that the relatives of the individuals who died—without having their traditional death rituals—are as lonely as the people they lost. The rituals that exhibit the basic principles of the social structure are discussed, after which it is emphasized that places, other risks to society, past epidemics, and culture cause significant changes, transformations, and developments in the economic and social field together with human deaths. Taking the phenomenological approach as a guide for the theoretical fiction on the pandemic and death, in-depth interviews were conducted with individuals who lost their relatives and an argument, with sociological and anthropological approaches, was developed. The participants who voluntarily took part in the study also mentioned many other effects of the COVID-19 pandemic. The pandemic has affected the social solidarity mechanism the most, but it has also brought about other negative situations and concerns. The inability to perform rituals and therefore the inability to come together affects people very deeply. There is also the inability to carry out social/cultural activities, and the pandemic creates fears that people have become asocial; children have become dependent on technological devices; the pandemic distances people from each other; and the risks for people increase. In this situation, where the usual order seems to have undergone changes, the individual and the community cannot even mourn their losses.

It has often been said that the COVID-19 pandemic will inevitably bring about many sociological (and accordingly, political), economic, and psychological effects on all world societies. It has already been observed that many social and cultural changes are being experienced, human relations have weakened, consumption habits have changed, and even religious rituals have changed. In addition to these, it should be emphasized that the COVID-19 pandemic has made the existing and known inequalities more visible worldwide. In summary, according to the findings of the study—the narratives from the participants who lived at the threshold between death and life during the epidemic—religious beliefs, spiritual values, and solidarity are still very important in coping with the deaths that occur. Further, the changing sadness and understanding in the face of someone else's death, the othering of individuals caught in the epidemic, and the contributions of today's people determined by utilitarianism in the emergence of pandemics are remarkable issues.

1. Giriş

Modernizm, toplum ve salgın bağıntısını bir taban olarak alırsak, bir argüman geliştirme çabamızın ilk basamağında Beck (2011)'in birçok felaketin insanların ölümüne neden olabileceği, küresel grip salgınlarınınmsa elbet ölümler getirebileceği uyarısının yer aldığını söylemeliyiz. Zira tüm tanıklıklar ve hikayeler böyle başlamıştır: İnsanların bugün mücadele ettiği Covid-19 salgını, Beck'in küresel işleyişin *tabiatına uygunlukla* sunduklarına bir “destek” atmış, ortaya çıkan risklerin de var olan toplumsal sınıflar için ayırım gözetmeksizin geçerli bir tehdit oluşturduklarını göstermiştir. Bu yaygınlaşan eşitlikçi tehdit durumunun, üretilen risklerin, bililtizam insan sağlığı ve çevre ile ilgili risklerin, çoktan ulusal sınırları aştığını (Giddens, 2008, s.1019) gözlemlemek mümkündür. Öyle ki; günümüz dünyasında risk büyük bir sektör haline gelmiştir (Furedi, 2001, s.29). Hatta küresel salgının, bir risk toplumu imgesinin fiiliyata geçişine denk düştüğü kolaylıkla kavranabilir. Nitekim insanlar, her zaman başka insanlardan gelen şiddet, doğal afetler, kaza ve yangın gibi risklerle yüz yüze gelmişlerdir (Giddens ve Sutton, 2020, s.116). Sadece bugünlere ve hatta gelecektekilere salgınlar da eklenmiş görünüyor. Salgının tüm diğer çeşitli olgular gibi ne tür durumların risk olarak ele alınacağı bazında kültürel olarak farklılık gösterişi de ayrı bir tanıklıktır (Giddens ve Sutton, 2020, s.119). Medya gibi aygıtlar (Althusser, 2016) ve diğer kurumlar neyin risk olduğunu belirlerken aynı zamanda bu bilincin arka planında toplumsal bir dinamik olduğunu gösterirler (Furedi, 2001, s.31-32). Nitekim teknoloji ve salgın ilişkisi noktasında modern dünyada riskle ilgili gelinen nokta, teknolojik avantajların ve dezavantajların uluslararası düzlemden beşeri düzleme kadar var olan umarsız pragmatizmin iyi analiz edilmesidir. Zira kapitalizmin ve küresel azılı pragmatik tavrın hakim olduğu bir atmosferde insanlar artık oldukça zengin olmalarına şahit olurlarken, ekolojik felakete yaklaşmanın hızında (Giddens, 2008, s.1019) görebiliyoruz.

Öte yandan gözetim toplumu tartışması da sürüp gitmektedir. Her ülkenin nüfus kayıtları üç temel hayati istatistikten oluşur: Doğum, ölüm ve göç. Her üçü de demografik ve politik konulardır. Dahası, her biri gözetimin bir parçasıdır. Bugün teknoloji ile yenilenmiş hayati istatistiklere dair kurumsal kayıtlanma, toplumsal gözetim noktasında da hem hayatta kalanların gözetimini hem de ölümlerin toplumsal gözetimini sanal mekânlar yoluyla sağlayabilmektedir (Sağır, 2014, s.73). Ulusal ve uluslararası internet siteleri, valiliklerin ve belediyelerin verdikleri hizmetler, hastane kayıt sistemleri gibi koronavirüs nedeni ölümlerin verileri tüm medya kanalları tarafından gündelik olarak sunulmaktadır. Hatırlamak gerekirse, Agamben de ölüm ve hayat kavramlarının siyasi kavramlar olduklarını ve her an bir kişinin vereceği kararlar siyasallaştıklarını (2013, s.196) anlatmıştır. Ölümlerin politik ve sosyal gözetime tabi tutuluşuyla hissedilen bir disiplin toplumu imgesi hayati kayıtlar üzerinden kolayca fark edilebilir. Ezcümle bireyin bedeni üzerine odaklanan iktidar teknikleri (Foucault, 2013, s.247) ve modern toplumun bir disiplin toplumu olmasıyla, devlet aygıtının bir iktidar teknolojisine dönüşmesi arasında paradoksal bir nedensellikten (Deleuze, 2013, s.45; akt. Bayır, 2020, s.2) söz edilebilir. Ayrıca bireylerin bedenleri üzerinde tahakküm kuran iktidar ile istenilen yaşam biçimlerini dayatan biyoiktidar (Foucault, 2011, s.146) zaman ve mekân tanımaksızın varlığını sürdürmektedir. Bu noktadan bakıldığında her bedende iktidarın bir biçim alışı (Foucault, 2013, s.43), bedenin toplumsal ve kültürel yapı içinde inşa edilişi ve tüketen bir beden üretme amacı modern toplumların en önemli projeleri arasındadır (Okumuş, 2009, s.2). Lyotard'a göre, öteki'ni anlamının gerçekleşebilmesi için temel koşul, bireyin, kendisi için saf bir saydamlık olmadığı gerçeğidir ve elbette burada mesele yine bedendir. Beden, devlet üzerinden konumlandırıldığında soykırımların ve iç çatışmaların devletler eliyle toplumları ölümlerle terbiye etme yöntemi akla gelir ki, bu, ölümün ötekinin varlığı üzerinden

gündeme gelmesinin de nedenidir (2007, s.8). Diğer taraftan modernizm ve modern toplumların ölüme yüklediği anlamlar, bilimsel ve teknolojik gelişmelerle birlikte ölümün anlamını da değişikliğe uğratmaktadır (Sağır, 2014, s.12). Hassaten teknolojik ilerlemelerin ürünü olarak öne sürülen risk toplumunun, Ulrich Beck'e göre (1995), dikkate değer tarafı, tehlikelerinin mekânsal, zamansal ya da toplumsal olarak kısıtlı olmamasıdır (Giddens, 2008, s.1019). Bugün baktığımızda da herhangi bir mekânsal, zamansal ve/veya toplumsal engelle ilgilenmeyen koronavirüs, “insanların daha önce zihinlerinde soyut duran küresel tehditleri, fikirleri ve imkânları somutlaştırıp, onu gerçek bir bedene kavuşturarak, daha önce kayıtsız kalabildikleri ötekinin probleminin gerçekte tam da kendi problemleri olduğunu görmelerini sağlayabilir” (Kocabaş, 2020, s.411). Vakıa virüs insanlara artık ne kadar birbirlerine geçmiş olduklarını göstermiştir. Girift “modern” yaşamları, mutant-virüs dalgaları da hesaba katılırsa, tehdit ya da riskin somut halleri karşısında umarsızca kendi millî sınırları içine iterek, ulusal politikalar ve önlemlerle baş başa bıraktığı da ortadadır.

2019 yılı itibariyle koronavirüs, salgın ve kapanma, sınırlılık, karantina, korunma, evde kalma, su-sabun-hijyen derken hastalık algılarında çeşitlilik, salgın stratejileri geliştirmede bu algılara da bağlı davranış ve tutumlar, risk altında olmak ya da olmamak gündelik hayata yeni bir dil yaymıştır. Bu dille birlikte aslında yeryüzünde toplumların sahip oldukları risk saplantılarının da gün gibi ortaya çıktığı (Furedi, 2001, s.14), ayrıca risk toplumunda modernitenin pek özgüvenli bireyinin, karşılaştığı risklerle mücadelede çaresizleşmeye başladığı gözlenmektedir (Giddens, 2010, s.159). Hâlbuki tarihte insanoğlunun karşılaştığı risklerle ve hatta doğaya verdiği zararlardan kaynaklı oluşan risklerle büyük oranda başa çıktığı görülmüştür. Geçmişten bu güne kadar çok ağır salgınlarla ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele eden toplumların, modern sanayi toplumlarına dönüşmesi ve ikinci dünya savaşından sonra bulaşıcı hastalıkların önemli ölçüde azaldığı da (Turner, 2011, s.133) fikirlerle, istatistiklerle ortalara dökülmüştür. Fakat hem koronavirüs salgını hem de geçmişte ortaya çıkan salgınlarda (Kara veba, Çiçek, Cüzzam, İspanyol gribi gibi mesela) çok sayıda insan yaşamını yitirdiği gibi, yine bu salgınlar ekonomik, sosyal, politik sistemlerde devinimlere neden olmuşlardır.

Yaşlılar ve kronik rahatsızlığı olanlar üzerinden virüsün bir sınıfsal ayrıma gittiği, sınıfsal eşitsizlikler yarattığı ayrı bir tartışmadır. Aşırı risk altında olanlar; “yoksullar/yoksunlar, evsizler, yaşlı ve bakım evleri, cezaevleri, barınma evlerinde yaşayanlar ve işçi barınaklarında yaşayan veya aşırı kötü koşullar altında çalışan göçmen işçileri ve mülteciler” (Kocabaş, 2020, s.397; Bamba, vd. 2020) olarak tanımlanmış, bu tanım, Beck'te riskin eşit dağılımı meselesini çelişkili bulan fikirlere ortam hazırlamıştır. Zira dezavantajlı grupların sağlık hizmetlerine erişimleri daha kısıtlıyken (Bamba, vd. 2020), yoksulların hastalıkları ise genellikle tedavisi olmayan hastalıklardır (Illich, 2004, s.114). Yapılan araştırmalarda, yoksul kesimlerde koronavirüse yakalanma olasılığının da daha yüksek olduğu ortaya konulmuştur (Davidai, vd. 2020). Bu yüzden salgının ayırım yapmadığı söyleminin bilhassa gelişmiş/gelişmekte olan yoksul ülkelerdeki sınıfsal yapıları ihmal eden bakış açısı eleştirilmektedir. Aynı zamanda salgının ya da salgına bağlı tedbirlerin yarattığı sağlık, ekonomik, eğitim gibi alanlardaki eşitsizliklerle (Beyaz Özbey, 2021) birlikte salgın hem tıbbi, psikolojik, sosyolojik hem de bir iktisadi krizin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Söz konusu krizden en çok etkilenenlerin de yoksullar, işçiler, işsizler ve göçmenler (Aktan, 2020: akt. Kocabaş, 2020, s.396) oldukları vurgulanmaktadır. Gelişmişlik ve medikal-

1 Bknz. Balta E. Koronamilliyetçilik. Ziyaret Tarihi: 18/4/2021. <https://www.perspektif.online/koronamilliyetçilik/18/04/2020> ve Korona virüsü bize ayna tutuyor. Ziyaret Tarihi: 18/4/2021. <https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2020/03/28/evren-balta-korona-virusu-bize-bir-ayna-tutuyor/>

zasyon arasındaki ilişkide Türkiye’yi de baz alırsak hanelerin birer hastaneye çevrildiğini gözlemek açıkça mümkündür. Salgınla birlikte yaşa özel bir itina anlayışının hâkimiyetinde evlere kapanıldı, hane içi tüm süreçler, aile üyelerinin takip ve tavırları haneyi ve hane içi ilişkileri medikalleştirdi. En açık haliyle hastalananların yaşadıkları evlerin çoğu, hastane süreci başlayana kadar hastanenin görevini yerine getirdiler. Bu noktada, Covid-19 teşhisleri ile birlikte, yaşam ve ölüm arasında bilhassa yoğun bakımda, adeta bir liminal varlık haline geliş (Turner, 2018, s.96), korkuyla ve ölümlle mücadelede gerek hane halkı gerekse bireyler için yalnız bırakılma, en zor deneyim haline geldi.

Arnold van Gennep’in pek bilinen liminalite kavramı, özellikle doğum, ölüm ve evlilik gibi geçiş ritüellerinde eşik ve sınırların ritüele özgü belirli sosyo-kültürel davranışlar ve sembolik kodlar ile işaretlendiği çeşitli konumları, zamanları ve mekânları nitelemektedir (van Gennep, 1960, s.10-11,21; Turner, 1987a, s.102; akt. Kınılı ve Yükselsin, 2016, s.377). Ayrıca insan yaşamı üzerindeki yenilenme ve değişim, sosyal dünyada ölüm ve yeniden doğum ritüellerinde karşılık bulan geçiş ritüelleri aracılığıyla tamamlanmakta, ölüm ve doğum ile bunlara eşlik eden ritüeller, sosyal dünyada evrenin kendine özgü yenilenme ve değişim dönemlerine eşlik etmektedirler. Geçiş ritüelleri, kargaşalar ve belirsizlikler karşısında birer bariyerdirler. Van Gennep’e göre geçiş ritüelleri “bir durumdan başka bir duruma, kozmik ya da sosyal dünyadan bir diğerine geçişe eşlik eden seremonik kalıpların tümüdür.” Bu kültürel kalıplar ya da geçiş ritlerini damgalayan evreler ise ayrılma, geçiş ve birleşme olmak üzere üç aşamadan oluşmaktadır (Turner, 2018, s.95; Şahin, 2019, s.206-207). Bu bağlamda “herhangi bir toplumdaki bir bireyin yaşamının”, “bir devreden diğerine bir dizi geçiş olduğunu” (van Gennep, 1960, s.3; akt. Kınılı ve Yükselsin, 2016, s.377) belirten van Gennep, geçiş ritüellerini mekân, durum, toplumsal statü ve yaştaki her değişime eşlik eden ritüeller (Turner, 2018, s.95) şeklinde tanımlamaktadır. O halde geçiş ritüelleri toplumsal varlık ve süreklilik açısından elzemdirler. Cemaat toplumlarında sıkça rastlanılır türden bir dayanışmanın, kanıksanmış kültürel sembollerin zamansal transferini mümkün kılarken, mekânların, atmosferin ve duyguların transferini de mümkün kılmaktadırlar. Çalışmamızın içinde rasyonel bir argüman geliştirmeyi umduğumuz çerçevede de koronavirüs ile yeniden kurgulanan mekân, ritüel ve insan ilişkilerinin; ölüm, cenaze, ölenler, törene katılanlar ile değerler ve duygular üzerinden toplanan anlatıların analizinden oluşturulmaktadır. Öncelikle ölüm, salgın ve ritüellere dayanan sosyolojik, antropolojik yaklaşımlar ve yazınlar, ardından bunlarla beslenmeye çalışılmış bir alan yorumu yer almaktadır. Koronavirüs salgını kapsamındaki deneyim ve duygu anlatıları üzerinden ilerleyen bu bütünüyle yoruma açık veri oluşturma çabası içinde derinlemesine görüşmeler, Kocaeli yöresinde, koronavirüs nedeniyle yakınlarını kaybetmiş on beş (15) kişi ile gerçekleştirilmiştir.

2. Gerçeklik Teması ve Ortamın Kuramsallığı

İnsan var olduğundan bu yana ölümler birlikte anılmaktadır. Ölüm, insanlarca *tek gerçek* olarak açıklanmakla birlikte farklı betimlemelere de sığdırılmaktadır: Yaşlanmanın sonu (Turner, 2011, s.149), insanlar için kaçınılmaz ontolojik bir gerçeklik (Adrian ve Eliason, 2007), insanların başına gelen en belirleyici, en nihai, en eşitlikçi ve en kaçınılmaz gerçek (Badur, 2004, s.93), dünyadan göç etme, dünyada var olma durumunun kaybı (Ökten, 2004, s.129), bir soru işareti, dönüşü olmayan bir gidiş ya da cevabı olmayan bir soru (Levinas, 2006, s.19), canlılarda hayatın tam ve kesin olarak son bulması, ahiret yolculuğu, ebedi uyku (TDK, 2021), tenin ruhtan ayrılması ve ruhun tenden ayrılarak var olmaya devam etmesidir (Platon, 2001, s.20). Dahası, hayatın bir simgesi ya da bir dönüşümdür (Kellehear, 2015). Bunlar, Bauman (2000)’a göre varlığın mutlak

ötekisi ve tanımlanması olanaksız olarak görülen ölümün sığdırıldığı kalıplardır. Ayrıca ölüm odaklı çalışmalarda, ölüm nosyonunun toplumsal, kültürel ve dönemsel farklılıklarla anlamlandırıldığı görülmüştür (Zafer, 2019, s.65). Ölümü tarif ederken “son” ve “gerçek” ifadelerinin ağırlıklı kullanılışı ve bu noktadan soluk almanın anlamlandırılması, Seneca (2018, s.122) yazınında da rastlanan türde bir düşünce olarak ölümün adilane ve zorunlu oluşu, diğer vurgulardır. Bu bakış açılarıyla canlıdan bağımsız bir şekilde gerçekleşen, “zorlama” ölüm (Ökten, 2016, s.109) diye addedilen ölüm biçimi salgın kaynaklı ölümler için kullanılabilir: Salgın kaynaklı zorunlu (doğal olmayan) bir ölüm. Ayrıca ölüme yüklenen tüm bu anlamların insan psikolojisi ve sosyal ilişkilerle bağıntılı olduğu da (Sağır, 2014, s.29) söylenebilir.

İlkel toplumlarda ölümü inceleyen Baudrillard, bu toplumlarda biyolojik anlamda bir ölüm kavramı olmadığını, ilkel toplumlar için ölümün, toplumsal bir ilişki biçimi ve toplumsal bir tanımlamaya sahip olduğunu belirtmektedir. Bu durumun temelini, ölümün ve ölü bedenlerin simgesel bir değiş-tokuşa tabi tutulması oluşturmaktadır. Modern öncesi dönem toplumlarının çoğunda gözlenen nitelik, beden ve ölümün toplumsallığıdır. Her ikisine ilişkin çeşitli görünüm-ler, toplumsallık ve akrabalık sistemleri içinde mevcuttur. Biyolojik ölümden, beden ve ölüm, birbirlerini yüceltmek yerine birbirlerini etkisiz hale getirme (Baudrillard, 2016, s.286) mücadelesi içindedirler. Fakat yalnızca biyolojik bir alan açılımında ele alınmaması gereken ölüm (White, 2009), artık sosyologların genellikle psikolojik ve sosyolojik ölüm olmak üzere üç biçimden söz ettikleri (Turner, 2011, s.149) bir olguya dönüşmüştür. Mesela Ortaçağ’da etkisini gösteren sistem içinde beden ölümü ve ölümler, dansın ve eğlencenin ön planda gözüktüğü folklorik bir yapının varlığı dikkati çekmektedir (Baudrillard, 2016; Nazlı, 2006, s.3). Farklı ölüm biçimlerinden söz edilmesinin nedeni ise çok sayıda toplumsal olguyu içermesi ve birçok temsile sahip olmasıdır. Başka bir deyişle; iktidar, cinsiyet, sosyal sınıf, etnisite, sermaye, teknoloji, risk, mekân, tüketim, mahremiyet gibi çok sayıda konuyu barındırmaktadır (Gabe ve Monaghan, 2013; akt. Demir, 2017, s.191). Ölüm ve ölüm sıklıklarına dair biyolojik, psikolojik, sosyolojik, teolojik vb. açılardan çeşitli açıklamalar yapılmakta (Burcu ve Akalın, 2008, s.31) ve tarihsel olarak bakıldığında, bahsi geçen değişkenler güncelliklerini daima korumaktadırlar.

Diğer taraftan, özellikle beden ve selameti koşulu üzerinden kendilerini inşa eden modern toplumlarda ölümlülük, hayati istatistiklerden biri olarak tanımlanmaktadır. *Kullan-at* modelini benimseyen modernitenin elden çıkaramadığı tek şey (Demir, 2016, s.288-289) olmasının yanı sıra ötekileştirme ve korku araçlarından biridir (Kübler-Ross, 2014) ve onun taktiklerine rağmen, günümüzde insanlar için kaçınılmaz gerçeklik kategorisinde yerini almaya devam etmektedir (Sağır, 2014, s.31). Bu gerçekliğin en acı tarafı, Ariès’in “insanlar artık evlerde ailenin içinde değil, hastanelerde yalnız başlarına ölmektedir” şeklinde işaret ettiği bir başına ölümdür (1991, s.87). Ölü bedenler şehir dışına, günlük hayattan ve gözden uzak mekânlara taşınmakta, ölümün kendisi de düşüncesi de bilimsel ve günlük deneyimlerden silinmeye çalışılmaktadır (Baudrillard, 2016, s.14). Artık modern toplumlarda yalnız ölümler gerçekleşmekte ve bu yalnız ölümler aslında kendilerini önceleyen kalabalık ölüm ritüellerinin ardından gelmektedirler (Ariès, 1991) ve aslında ölümün çehresinin değişirken mekânların da değiştiğini göstermektedirler. Yalnız ölümün ve hatta ölüm sonrası yalnız kalmanın hoş karşılanmadığı toplumlarda, bilhassa bugün salgınla birlikte gelen ölümler söz konusu olduğunda, kâfilikle gerçekleşemeyen ritüellerle birlikte ölen bireylerin akrabaları da kaybettikleri insanlar kadar yalnız kalmışlardır.

Özgün mekânlarında işleyen ritüeller, toplumsal yapının temel ilkelerini sergilerler ve sosyo-kültürel hayatta toplumsal yaşamın belli başlı dinamikleri arasında yer almaktadırlar (Turner, 2018, s.56; Karaman, 2010, s.227). Mesela ölüm, tüm doğallığına rağmen, mekân ve ritüel bağıntı-

tısında kültürel olarak onanmış haliyle öteden beri toplumsal etkilemektedir. Bunun anlamı, toplumsal hafıza ve düşünce sisteminde ölümün, inanç sistemlerinin ve ritüellerinin beraberce barınışlarının birtakım sosyal sonuçlar yaratma potansiyeline sahip oluşudur. Bauman (2000, s.75), yaşamını yitirenler için yapılan törenlerin aslında geride kalanların ruhsal açıdan rahatlamaları ile ilgili olduğunu savunmaktadır. Semboller de grup ya da topluluklar için dini birliğin sağlanması (Turner, 2018, s.61) anlamına geliyorsa, ki menziline dayanışma ve teselli inşası yer almaktadır, işlevdeki aksaklık toplumun ruhu için büyük ihtimalle incitici olacaktır.

Bauman'ın (2000, s.39) sürekli uygulanan ve evrensel bir nitelik kazanan çıkış yolu, ölüyü dışlama -ölünün varlığını sona erdirmeye- yoluyla yaşam ve ölümü birbirinden uzay bağlamında ayırmaktır. Benzer şekilde Baudrillard (2016) mezarlıkların ilk gettolar olduğunu ve daha sonra ortaya çıkacak bütün gettolar için bir model teşkil ettiklerini savunmaktadır. Aslında bütün ölüm törenlerinin, birbirlerinden farklı biçimde düzenlenseler de, birer dışlama hareketi olarak değerlendirilmeleri fikri oldukça ilgi uyandırıcıdır: Bulaşıcı hastalıkları olan ya da yanlış tedaviye maruz kalmış kişilere uyguladıkları yöntemin aynısını ölümlere de uygulayarak, onları, uzakta tutuldukları sürece güçlerini kaybeden tehditlerin arasına sokarlar. Böylece onları kendilerinden uzakta tutmak için oldukça çaba harcarlar: Ölüler, hastalar, deliler ya da suçlular gibi gözetim altına alınırlar ve “belgeli profesyonellerin bakımı”na (Anderson, 1986, s.16, akt. Bauman, 2000, s.40) bırakılırlar. Bu sayede sadece göz önünden değil; aynı zamanda zihinden de uzaklaşıp ortadan kaybolacakları düşünülür. Oysa bir ritüel dahilinde ölünün gömülmesi aslında bir kendini kandırma şeklidir; Bauman'ın açıkladığı gibi, ölümlerin kaderi yaşayan herkesin geleceğinde olduğu için ölümler geçmişe gömülemezler. “Birer kapatılma yeri olarak mezarlıkların, cüzzamlılar ya da deliler hastanesinin ya da hapishanelerin yarısı kadar bile güvenli olmadıkları” (Bauman, 2000, s.39-40) unutulmamalıdır.

Salgın hastalıkların tarihi, genellikle, geçmişten bugüne ortaya çıkan salgınların başladıkları noktadan haber vererek yayıldıkları düşüncesine dikkati çeker (Kılıç, 2020, s.17). Ariès de eskiden ölümün haber vermeden saldırıya geçmediğini (2004, s.214) söylemiştir. Dahası ölüm asla üstlenilmez, kendisi gelir (Levinas, 2004, s.162). Ölümün haber vermeden saldırıya geçmemesi, insanların ölüme karşı daha hazırlıklı oldukları ya da ölümü bekledikleri hatta olağan bir durumun gerçekleşmesi olarak düşündükleri şeklinde yorumlanabilir. Ancak modern toplumlar, ölümü ertelemekte büyük bir başarı sağlamışlardır. Ölüm artık doğal bir süreç olmaktan her zaman olduğundan daha uzaktır (Bernasconi, 2004, s.177). Bu modern toplumların, modern yaşamları insan ile ölüm arasına birçok bariyer yerleştirmelerinden dolayı ölüme yabancılaştıkları da (Sağır, 2014, s.30) gözlenmektedir. Bu yabancılaşma ile birlikte, iktidarın müdahale alanı dışında gösterilen ya da müdahale edemediği bir yer olarak görülen ölüm (Foucault, 2003, s.248), aslında bu görüşün tam aksine (modern toplumlarda) tam da iktidarın müdahale ettiği bir olgu haline gelmiştir. Ayrıca iktidar, “özne ile yabancılaştığı kendi bedeni, birey ile yabancılaştığı toplumsal beden ve insan ile yabancılaştığı emeği” arasına aynı şekilde yerleşmektedir. Fakat söz konusu bu durumun örneği olarak, her bireyin ya da grubun ölümlerinden “koparılması” olduğunu bilmekte yarar vardır. Ölümün güdülenmesi ve yönetilmesi üzerine inşa edilen her türlü iktidar şeklinin üzerine bu türden bir kokunun sinmesi kaçınılmazdır (Baudrillard, 2016, s.228). Aynı zamanda modern toplumda ölümün, yaşa göre planlandığı (Sağır, 2014, s.27) vurgulanmaktadır. Günümüzün Covid-19'unun da yaşa ve kusura göre kırılğan bedenlerin ortamdaki elenmesine yönelik gidişatı malumdur. Ölümün kapitalizm tarafından dönüşüme maruz bırakılan bir şey haline gelmesi (Sağır, 2014, s.32) fikri de sanki en iyi bu gidişatla örneklendirilebilir. Zira kapitalizmin ölümle işi, ölümün aktif süreçlerini hızla yönetme, çabucak bertaraf etme üzerine kurulu bir arzu sis-

temi üzerinden belirlenmiştir. Illich der ki; “burjuva ailesinin yükselmesiyle birlikte, ölümün eşitlikçiliği son bulur; gücü yeten parasını verip ölümü uzaklaştırır” (Illich, 2004, s.112). Velhasıl farklı yöntemler aracılığıyla, hayatı uzatma ve ölümü erteleme amacı durumun demokratikleştirilmesi bağlamında oldukça tartışmalı olmasına rağmen güncel tıbbın da gündeminde (Badur, 2004, s.93) yer etmiştir. Bu noktada Epikouros’u hakkıyla hatırlamak gerek. İnsanın ölümsüzlük arayışıyla ilgili farklı yollara başvurduğunu ve aşırı dindarlık, aşırı zenginlik, güç ve onur kazanmak için verilen büyük çabanın, insanların ölümsüzlük arayışının sahte bir modeli (Yalom, 2008, s.75, akt. Sağır, 2014, s.61) olduğunu söylemişti. Ölülerin toplum belleğini kurumsallaştırmak için harcadığı yoğun ve titiz dikkat, azımsanmayacak bir ölçüde, yaşayanların ölümsüzlük isteklerine bir dayanak ve bu isteği gerçekleştirmeye yönelik olası çabalara bir adres arayışına hizmet ediyor gibidir (Bauman, 2000, s.75). Ayrıca ölümsüzlük için gösterilen bireysel çabalar toplum tarafından desteklenmektedir. Ölümsüzlüğün siyasi ekonomisi, daha yakından incelenirse görülebileceği gibi, yalnızca başka bir katmanlaşma politikasıdır, belki de bu politikaların en etkilisidir (Bauman, 2000, s.76). Bu aynı zamanda biyo-politiğin yerleştiği mekanizmaların yaşamı uzatma gerekliliği (Foucault, 2013, s.252) olarak okunmaktadır. Ölümsüzlük olmasa da rahat ve kaliteli bir ölümün istendiği ve doğal bir ölümün bireysel burjuva hukukunda vazgeçilmez bir hak olarak görüldüğü bilinmektedir. Aslında hem beden hem de ölüm tartışmaları bağlamında öznenin mütemadiyen yaşama hakkına sahip olması, yani ölümsüzlük fikri, doğal ve kişisel bir haktır. Bu arzunun sonsuzluğa dayanan imgesinden vazgeçilememekte (Baudrillard, 2016, s.320) olunduğu da gerçeğin öteki yüzüdür.

Anlaşılan şu ki, ölüme dair düşünceler ve ritüeller temel olgular konumundadırlar ve insana özgü bir açmazın tüm öğeleri arasında bireysel ölümlülüğün ayrıcalığını yansıtmaktadırlar (Bauman, 2000, s.38). Ölüm olgusunun insanın kendi ördüğü anlamlılık ağıyla (Geertz, 2010, s.19); kültürle, ilişkisine bakıldığında, farklı kültürlerde ve aynı zamanda benzer topraklarda muhtelif şekillerde ifade edilen ve yazın dünyasının da ilgisini çeken antropolojik değerinin, tıp alanının da önemli bir uğraşısı (Badur, 2004, s.93) haline geldiğini görmek mümkündür. Antropolojik değer şunu da ifade eder: Ölüm gibi ölüm kaygısı da kültürler ve dinler arasında kaçınılmaz ve yaygın birer fenomendir (Pandya ve Kathuria, 2021, s.1). Fakat ölümden ziyade doğada (hastanın bedeninde) doğal bir durum olarak görülen şeyin hastalık olduğu fikrinden yola çıkarak Turner, fiziksel ve zihinsel rahatsızlık kavşaklarını aldığı gibi felsefi ve sosyolojik açılardan da problematik olan zihin ve beden ayrımının kültürel karşılıkları olarak koyuverir (2011, s.11). Bir anlamda her iki kavşakta da insanın kendi ölümünden duyduğu endişe kültürüdür. Ancak Bauman için ölüm üzerinden endişeye mahal yoktur; insanlar kendi ölümlerini deneyimleyemezler. İnsanın öldüğü anda düşünmesi mümkün olmadığı için kendi ölümünü deneyimlemesi de olası değildir (Özoran, 2015, s.98). Ölüm bir son olarak da düşünülmebilir, çünkü kültürel bellek içerisinde farklı görünümlemlerle ortaya çıkabilmektedir (Sağır, 2014, s.25). Söz gelimi “anma törenleri ölümün son olmadığına birer provasıdır” (Bauman, 2000, s.75) ve hafızalarda yer bırakmaktadır. Düşünmeye hafızaya göre çok daha fazla değer atfedilmesi olasılığına istinaden Sontag (2004, s.115), hatırlamanın etik bir edim, kendi başına ve kendisi olarak etik değeri olan bir olgu olduğuna aktarmıştır. Hafıza, acı verici de olsa, ölümlerle kurulabilecek yegâne bağ niteliğindedir.

Simgesel olarak bir statüden başka bir statüye geçiş anlamına gelen ölüm (Emiroğlu ve Aydın, 2003, s.657) şüphesiz sosyal ilişkiler alanında da statü ve rol eksilmesine sebep olmaktadır. Merasimler ve törenler, yaratılan boşluğun acıya ortaklıkla doldurulmasını sağlamaktadırlar, fakat daha geniş bir bakışla, aslında toplumun geleneksel özelliklerinin sürekliliklerinin sağlanması için birer araç oldukları da anlaşılmaktadır (Sağır, 2014, s.37). Adeta modern toplumunun ör-

tülen (Foucault, 2013, s.253) ve ötekileştirilen ölüm anlayışına odaklı gibi bugün Covid-19 salgınında tören ve merasimlerin kâfilikle yapıl(a)maması statü, rol kaybının, eksiklik ya da boşluk duygularının devamlılığıyla birlikte inancın, özellikle ritüelin bireyler arasındaki geleneksel toplumsal bağları güçlendirme (Geertz, 2010, s.169) işlevini olumsuz etkilemektedir. Dahası bugün, her zaman kültürel alan araştırmacıları için dikkate değer hermenetik açılımlar yaratan cenaze yerleri, törenleri, taziye evleri, ziyaretler, yemek, ibadet biçimleri, salgınla birlikte kâfi düzeyde veda içermediklerinden, manevi kopuşun yaşanmaması gibi bir psikolojik vurgu yükselmektedir. Bu vurgu; eksikle gelen yeni hayata alışmakta zorlanma, yas ve ritüellerin yerine getirilememesinden kaynaklı vicdani sorumluluk/rahatsızlık, ekonomik kayıplar ve buna bağlı olarak da kaybedilen iş, rol veya statüden dolayı bulanım gibi olası seçenekleri de kapsamaktadır. Geçmişte de salgın hastalıklardan dolayı “zamansız gömülme olayları hayatın dehşet verici gerçekliklerinden birisi” (Sağır, 2014, s.75) idi. Şüphesiz bugün de öyle. Aslında zamansız ya da zamanlı, hafif ya da dehşet verici, neşeli ya da üzücü, eylemsizlik ya da eylem üretici fark etmez; duygular değerlidir. Çünkü hepsi kaçınılmazca bir tecrübeyle denk düşerler. Baker de duyguların yaşanmış deneyimler olduklarını, deneyimlerin yeniden formülasyonu olmadıklarını ifade etmiştir (2015, s.138). Sadece insanların değil, her türlü canlının ölümü kayıp karşısında ağır bir duygusallığın ortaya çıkışıdır. Söz konusu başkasının ölümü dahi olsa, bireye, kendisinin ya da yakınının başına gelene kadar uzak olan ölüm, aynı zamanda çok yakındır ve manası, dünya hayatında artık olmamaktır (Sağır, 2014, s.30; Ökten, 2004, s.128). Başkasının ölümü acının rengini açmaktadır; ölüme dair taziye bildirimini yapıldıktan sonra alışlagelmiş tavır içinde yaşamı sürdürme eğilimi devam eder. Fakat yakının ölümü, rengin koyulaştığı, eksik olanın boşlukla acıttığı o nihai noktada kanıksamayla şekillenecek bir başlangıca da işaret etmektedir.

Mekân, ritüel, insan ve ölümü üzerine tartışırken Durkheim’in topluma tam olarak entegre olduklarında bireylerin geldikleri fedakârlık ve ölüm arasındaki duygusal çizgiye yaptığı vurgu üzerine de bir düşünülebilir (Durkheim, 2018, s.112). Şöyle ki; bireyin içinde yaşadığı topluma aşırı derecede dâhiliyet hissetmesi, kendisini toplum için feda etmesini getirebilmektedir (Özmen Akalın, 2020, s.6). Tıpkı bugün sağlık çalışanlarının Covid-19 salgınına karşı verdikleri mücadelede kendilerini toplum için feda edişlerinin örnekleri gibi. Diğer yandan Bourdieu’da habitus, toplumsal aktörlerin belirli şekillerde davranmasını sağlayan bir yatkinlikler bütünüdür (Bourdieu, 1998, s.25). Başka bir deyişle, bireyin mutlak bir durum karşısında ne yapması gerektiğini belirleyen bir bütündür. O halde salgınlarda yapılması gereken, sağlık çalışanlarından gözlenebilir bir fedakârlık yapmaları ya da bunu beklemek değildir; yalnızca bilinen ve uygun yöntemlerle müdahalelerde bulunmalarıdır. Beklenen şey, ölümüne fedakârlık değil, Covid-19 salgınıyla birlikte tüm dünyada sağlık çalışanlarının dikkat ve kullanımlarına verilmesi sağlanmış araçlarla birlikte salgına karşı *olması gereken* tüm yatkinlikleri gösterebilmeleri olmalıdır.

3. Yönteme Dair

Fenomenoloji, en basit tanımla farkında olduğumuz ancak derinlemesine ve ayrıntılı bir anlayışa sahip olmadığımız olgulara odaklanılması olarak adlandırılmaktadır (Baş ve Akturan, 2017; Creswell, 2018; Yıldırım ve Şimşek, 2018, s.69). Fenomenolojik yaklaşımda, bireylerin tecrübeleriyle birlikte, anlam ve inançlara dayalı davranışların amaçlılığı çok önemlidir (Baş ve Akturan, 2017, s.86; Kümbetoğlu, 2020, s.36; Layder, 2013, s.122). Çalışmamızın perspektifi tam da bu hayati tecrübelerden doğru bilme üzerinden kurulmuştur (Husserl, 1962). Kullandığımız derinlemesine görüşme tekniği ise, çalışılan konunun tüm yönlerini içeren, daha çok açık uçlu soruların sorulduğu ve ayrıntılı cevapların alınmasına, yüz yüze, birebir görüşülerek bilgi top-

lanmasına olanak sağlayan bir veri toplama tekniği (Kümbetoğlu, 2005, s.72; Tekin, 2006, s.101) şeklinde tanımlanmaktadır.

Katılımcılar, Kocaeli’de yaşayan ve salgında akrabalarını virüs nedeniyle kaybeden farklı sosyo-ekonomik, kültürel ve eğitim durumuna sahip 15 kişiden oluşmaktadır. 21-65 yaş arası dokuz erkek ve altı kadından oluşan katılımcılardan on bir kişi evlidir. Yalnızca iki kişi emeklidir. Genel olarak orta gelir düzeyine sahip olduklarını belirtmişlerdir. Ayrıca Kocaeli’nin Darıca, Çayırova, Gebze ve Kartepe ilçelerinde ikamet eden katılımcılar, farklı eğitim düzeyleri ve meslek gruplarındadırlar (avukat, üniversite öğrencisi, işçi, ev kadını, emekli, müteahhit, hemşire gibi) ve dokuz kişi de bizzat salgın hastalığı atlatmıştır. Kocaeli yaklaşık iki milyon kadar nüfusuyla bir sanayi ve ticaret kenti olarak çeşitli etnik ve kültürel özellikleri coğrafyasında barındırmaya devam etmektedir. Son zamanlarda artan göçlerin de etkisi ile farklı sosyo-ekonomik düzeylerde yaşama tutunan sakinlere sahip kalabalık bir kente dönüşmüştür.2 Kocaeli’nin katılımcı sakinlerinin gönüllülük esasıyla düşüncelerini aktardıklarını belirtmemiz gerekir. Bu, aynı zamanda, amaçsal bir katılımcı seçme eylemini destekleyen de bir taleptir. Amaçsal örnekleme yöntemi; herhangi bir konuda kapsamlı bilgiye ulaşılması noktasında bir çalışmanın ana sorusuna dair derinlemesine ve ayrıntılı niteliksel araştırma yapılmasıdır (Büyükoztürk, vd., 2019, s.90). Aynı zamanda araştırmacıya kurguladığı soru rehberine akıcı cevap(lar) alabileceği bir katılımcı grubunun seçimi yetkisi tanıyarak esneklik sağlamaktadır.

Derinlemesine görüşme rehberi kullanılarak veri oluşturulmuştur. İlk bölüm katılımcıların doğum yerleri, yaş ve cinsiyetleri, medeni durumları, eğitim düzeyleri, meslekleri, nerede ve kimlerle yaşadıkları, gelir düzeyleri ve kaybettikleri kişi ile akrabalık dereceleri gibi sosyo-demografik bilgilerinin alınmasına yöneliktir. İkinci bölüm ise farklı ana başlıklardan ve çoğu ön denemelerle belirlenmiş alt maddelerden oluşmaktadır.

Analizde ilk adım anlatıların sağladıkları ortak inançların, duyguların ve anlayışların (Baş ve Akturan, 2017, s.118) yanında çarpıcı değerlendirmelerin tespitidir. İçerik analizinin ana özellikleri olan kalıpların, temaların, önyargıların ve anlamların seçilmesi, bunların üzerinden ayrıntılı ve sistematik incelemeye geçilmesi ve yorumlanmaları (Berg ve Latin, 2008; Leedy ve Ormrod, 2005; Neuendorf, 2002, akt. Bruce ve Lune, 2015, s.380; Kümbetoğlu, 2020, s.111) dikkate alınmıştır. Bu çaba, ulaşılan bilgileri açıklayabilecek kavram ve ilişkileri de elde etmek anlamına gelmektedir (Canpolat, 2020, s.46). Anlatılarda, genel düzlemde temalar, ölüm, salgın, kültür, başkasının ölümü, cenaze ritüelleri, yas süreci, ölümün sırasında ve sonrasında hissedilenler üzerinden şekillenmiştir.

4. Mekân-Ritüel Koşullarında Ölüm ve Teslimiyetin Tinsel Tahlili

Birçok araştırmacı hem sağlık çalışanlarının hem de ailelerin hayat ve ölüm hakkındaki fikirleri, bunlarla birlikte yaşamın nasıl olduğu ve duruma göre olumsal yöntemlerle kabullendiklerini araştırmayı seçmiştir. Yapılan yorumlar, tıptaki ve sosyal bilimlerdeki meslektaşların yürüttükleri uzun süreli çalışmaların ölüm alanının belirleyicilerinin haricinde aslında ölümü basitçe bir biyolojik deneyim değil bir sosyal ilişki biçimi olarak görmelerine dayanmaktadır (Kellehear, 2008, s. 1536). Kellehear bu vurguyu detaylandırırken Kalish’in 1968’de yazdığı, Türkçesi “Yaşam ve ölüm: görünmeyi bölme” (Life and death: dividing invisible) olarak çevrilebilen çalışmasına referansla ölümün, organik, klinik ve sosyal algılarının nasıl tartışmaya değer olduğunu, bunların

2 Kocaeli Gazetesi, TÜİK açıkladı! İşte Kocaeli’nin nüfusu. Güncelleme: 04/02/2021. Ziyaret Tarihi:19/04/2021 <https://www.kocaeligazetesi.com.tr/haber/6347655/tuik-acikladi-iste-kocaelinin-nufusu#>

hepsinin akışkan fikirler olduklarını ve ölen kişi ile ona bakanlar açısından birlikte var olabilirler ve değişebilirler. Özellikle aileler, akrabalar açısından yalnızca bedensel bir süreç değil aynı zamanda kişisel ve sosyal bir deneyimdir (Kellehear, 2008, s. 1536-37). Bu kişisel ve sosyal deneyimin bir parçası olan cenaze törenleri, bu törenlerin dinsel ve mekânsal aidiyetlerine bağlı olarak onanmış işleyiş biçimleri, aile bireyleri ve akrabaların (yıkama, dua, toprağa verme gibi durumlar için) görev ve rolleriyle ölümün ve yasın kişisel ve sosyal görünüşleri aynı zamanda sosyo-kültürel bir bağlam ortaya koymaktadır. Nitekim, bizim Kocaeli’de tam da bu tür bir bağlamda yaptığımız çalışma da, cenaze törenleri ve mekânlarda kurgulanış tarzları, gidenin kati gidişinin ardından hak ettiği elvedanın kültüre özgülikle belirlenmiş deneyimlerle gerçekleşmesi hedefini/idealini gözler önüne sermiştir. Belli ki bu elvedanın bünyesinde taşıdığı yas, bedeninin artık başkalarının duyularına maruz kalan bir nesne oluşundan çıkışı, kayboluşunun zamana yayılışı, ardında bıraktıklarının gündelik yaşamlarına dönebilmeleri için (Aydın, 2016, s.103) ihtiyaç duydukları edimi ve hissiyatı birlikte barındırmaktadır. Bu gerekliliğin izahı anlatılarda çoğunlukla “tek gerçeklik” meselesine bağlanmıştır. Tek gerçeklik, kültür ve dini inanç otağında sönük gözlerdeki zorunlu ve ilahi teslimiyeti kolayca gözlemlemeye imkân veren, asla değişmeyen, ilahi bir sonuçtur. Ölümü anlamak, “ölümün tek gerçek olduğu”nu kabul etmekle başlar.

İnançtan da Öte Bir Şey, Ölüm Gerçeği Değişmiyor!

Cenaze sonrası yasın tasavvuru içinde, ölüm gibi çaresiz ve adil bir gerçekliğin “ne ile ya da ne yüzünden” meydana geldiği tali bir konum alınmakta, gidenin varlığıyla biçimli geçmiş ve geleceğin birleştiği şimdinin verdiği tahammül sınavı geçilmektedir. Allah’a inanmak, ondan gelene tevekkül etmek, ona emanet etmek, hayatta kalan için ölümden gelen yoksunluğa karşı en güvenli sığınaktır. Zira ölüm tamamen tanrısaldır; “Allah’tan gelen bir şey”dir. İnsanın kendine dışsal tanımı ile “Eş, dost, aile, kardeş, abi, yakın akrabayı kaybetmek...” (Erkek, 47, Darıca) ile tahammül derinliği derecelendirilebilen bir yoksunluğuna düşmektir. Başka bir deyişle, ölümün tanımı, hayattan eksilen yakın ya da uzak ilişkinin tam da kendisiyle oturtulmaktadır; keder dahi yakınlık derecesi ile müsemmadır. Salgın nedenli bir ölüm, ölümün doğallığı üzerine konuşulurken çaresizce ifadenin ardında kalmaktadır:

“...aklıma öncelikle kişinin yaşamı boyunca edinmiş olduğu düşüncelerinin son noktası geliyor. Yani aslında bu hayattaki belki de maddi olarak tek gerçek. Çünkü insanın inancı veya insanın duyguları gibi şeyler her zaman değişkenlik gösterebiliyor. Daha sonra da edinilebiliyor, ancak ölüm mutlak son, tek gerçek. Bazen inançtan da öte bir şey. Çünkü bir insanın inancı da değişebilir, ama ölmeyeceği değişmiyor.” (Erkek, 25, Çayırova)

Fikrîsel değişimler yaşamsal döngülerin esasıdır. Ancak ölümün mutlaklığı noktasında gelişen teslimiyet ve ardına vurulan tahayyüller birçok insan için benzerdir. Bilhassa birinci dereceden akraba ölümünün, hayat kadar ölümün de doğal olduğunu kavratma dersinin çok daha ictidarlı ve içli olduğunu düşündürten katılımcımızın *tabut* yerine “o şey” diyerek ürpertiyle ve korkuyla bir anda hayata yanaşması, cenaze ritüeli içinde babasının bedeninin defnedilişle birlikte ruhunda bir tür yüzleşmenin ortaya çıkışını detaylara vuruşu dikkate değerdir:

“Gerçekten ölmekten de korkuyorum... Mesela o şeyin içerisine girdiğinde aslında ölmemişim de o duyguyu yaşayacağım gibi. Ama babamın ölümünde biraz daha hayatın gerçeği olduğunu, aslında ölümün hep var olduğunu anladım... günah ve sevap kavramı ile yetiştirildik... alevi de olsam, yine de bu kültürle yetiştirildim... babamı mezarlığa koyduğumuzda... işlediğim günahları düşündüm ve ölümün aslında çok, aslında hayatta en önemli gerçek olduğunu gerçekten anladım.” (Kadın, 40, Gebze)

“Ölüm bazı insanlara kurtuluş, bazı insanlara tabi ki korku... Bu dünyadan öbür dünyaya, ahirete intikal etmek ve dini boyutuna da bakarsan ameli iyiye ne mutlu ona. Ölümden çoğu insan korkar. Yani bu bir gerçektir... Ölüme iki türlü bakmak lazım... Birincisi, dini boyutuyla bakmak lazım. İkincisi de işte mantık boyutuyla, kafa boyutuyla... Yani kabullenme boyutuyla bakmak lazım” (Erkek, 54, Darıca).

Spinoza'nın *Ethicasına* göre ölüm korkusu duymak zihni alabildiğine bağlayan bir şeydir. Özgür insanın ölümü en az düzeyde düşünmesi gerekir. Çünkü özgür insanın felsefesi yaşam üzerine bir tefekkürden ibarettir. O halde ölüm korkusunda, akıl denetimiyle hissiyatın denetlenmesi koşulu elzemdir. İnsanın kendi doğasını tanıması duygularının da gücünü tanıması demektir. Bu tanıma aynı zamanda denetimin kaynağıdır ve aklıyla eylemde bulunan ve hatta etkide bulunan insanın ölüm korkusunun yükünden sıyrılarak kederden uzak bir yaşam felsefesine dönmesi kurtarıcıdır. Zira insanoğlunun doğru belleyen akılı Tanrı'nın sonsuz aklının bir parçasıdır (Merkit, 2020, s.439).

“Ölümün benim için herhangi bir tarifi yok, çünkü günler, aylar, hatta yıllar bile geçse bir yerlerden çıkacakmış gibi hissi hep var.” (Erkek, 24, Darıca)

“Yaratılış amacı gereği insanın ait olduğu yere dönmesi. Dünya hayatının son bulması, sonsuz hayata kavuşmak. Dünyadaki iyiliklerinin karşılık bulacağı sonsuz yaşama gitmek...” (Kadın, 21, Gebze)

“Ölüm... yokluk işte... yalancı dünyayı beynine vurmakla görevli bir olay!” (Erkek, 51, Gebze)

Nitekim anlatılardaki vurgular içinde, iyiliklerin ya da iyi insan olmanın ölçütlerinin günah-tan uzak durmak, din ile akıl ya da mantık arasındaki ilişkiyi dengeli kurmak olduğu düşüncesi yer almaktadır; yaşam felsefesine dönüşün formülü, bir anlamda kabulleniş, ölüm karşısında tevekkülü iyilikle beslemek ve mantıkla desteklemektir. Ölüm daima insanoğlunun içinde ürperti veren bir duygu olmasının yanı sıra önünde duran ve dönüşü olmayan bir geçit olduğundan bu formül elbette önemlidir, ancak asıl önemli olan konu, aklın ya da mantığın birer nosyon olarak ortaya çıkışları ile birlikte ilginç biçimde Spinoza gibi düşünmek için pek olumlu bir patika yaratmakta olmalarıdır.

“En çok biri öldüğünde [ölümü] aklıma getiririm... Zaten topırağa verdikten hemen sonra gide-ni anılara bağlıyorsun... Emanet et, gel. Ölüm var ama iş, güç, çocuklar, problemler var... O dişli teker hala dönüyor; yaşamaya devam ediyorsun.” (Kadın, 42, Darıca)

Mesafeli Yaşam, “Asosyal” Yaşam

Cenaze törenlerini, mekânları ve vedaları konuşurken, bu üçlemenin tüm kutsanmış özellikleriyle bir arada olamayışlarının verdiği duyguları da tartışırken, zaten genel sosyal ortama yayılmış olan “mesafeli yaşam” kurgusunun hayata oturuşunun bütün bunların içinde bulunduğu yer önemlidir: Bugün bu *viral* ortamda, bu üçlemenin iç içe ve kâfilikle işlememelerinin yanında yakalanma korkusu ve mesafenin payıyla sosyal dayanışmada bir yırtığın hissedilmesi gibi algılandığını görmek mümkün.

“Bir kere insanlar tamamen asosyal bir hale geldiler... pandemi insanları birbirine bağlamadı bence. Bağlamasını beklerdim. Evet, eskiden, anne ve babamızın dönemindeki o aile kültürleri ve bağlılık son zamanlarda zaten yoktu... pandemiyle birlikte bu güçler birbirine girmedi, kenetlenmedi...” (Kadın, 40, Gebze)

“İnsanlarda bir korkunun yeşerdiğini düşünüyorum... sokakta, markette ya da herhangi bir yerde hapşırın, öksüren ya da burnu akan birisini gördüğümüz zaman ister istemez o ortamdaki kaçma duygusuna sahip oluyoruz ve bu da insani ilişkilerin körelmesine sebep olabilir. Hatta pandeminin süresine göre yok bile olabilir.” (Erkek, 24, Darıca)

“Ben bunda [sosyal mesafe] ötekileştirme filan aramazdım, kendi kabuğuna çekilip, artık iyice sığınmak derdim... zaten var olan yalnızlığın yükselişi derdim.” (Kadın, 42, Darıca)

Bu gelişmeye, bir bireyselleşme uzamının daha ortaya çıkışıyla birlikte kolektif yaşam anlayışının ya da kamusal alanın çözülmesi denilebilir. Ya da her ikisi! Duyulan endişe ise var olan ve modern yaşam tarzının dayattığı bireyselleşmenin çok daha radikal biçimlerde kolektif yaşamın unsurlarına zarar vermesindedir. Daha da açıkçası, bireyin tercihine göre faydasına olanın aynı zamanda ortak toplumsal tercih ve faydaya da uygun olmasının iyiden iyiye terk edilmesinin söz konusu olup olmadığıdır. Kamusal yaşam kültürü modernizm duvarına çarpa çarpa zaten ölümün eşliğine gelmiştir (Aydemir, 2011; Giddens, 2008; Bauman, 2012). Salgın, tedbir, karantina, yaşa özel kapanma, sosyal mesafe, bulaş riskleri derken kamusal kültür alanı artık bitme noktasına gelmiş olabilir. Yani kamusal alan artık katılımcıların “asosyallık” olarak tanımladıkları içe kapanmalarla, birbirinden uzak, bireysel yaşam tercihleriyle iyice tükenmiş olabilir ve kim bilir, cenaze törenlerinde acıyı paylaşamamak en derindeki başlangıç noktası olabilir. Gerçi salgın gibi olağanüstü durumlarda kırılğan grupların (yaşlı, çocuk, engelli, kronik hasta, yoksul gibi), sosyo-ekonomik savunmasızlık içinde damgalayıcı bir tutumla karşılaşmaları, ayrımcılığa uğramaları ve öteki olarak üretilmeleri beklenen bir sonuçtur (Yasin, 2020; Başterzi vd., 2020). Balta'nın da isabetli bir saptamasıyla “viral ötekiler³” yaratılmıştır ve birçok kişi ya da kurum da damgalanmıştır (Ertem, 2020). Mesela, hastalığa yakalananlar bir tarafa, yakınlarını kaybedenlere acımanın fakat mesafe de koymanın yanında, cenazesi olanların da defin tarihlerine ve çağrılarına “yalnızca çok yakınlar” yazılmıştır. Türü ne olursa olsun maneviyatla bağı güçlü olan “eksik” ritüeller her coğrafyada, geleneksel olarak onanması güç, toleranssız bir pratiktir. Bulaşa maruz kalma riski üzerinden inşasıyla (Yıldırım, 2020) bugün bu salgın, usulca, bir tür ötekileştirme daha yaratmaktadır.

Kolektif Feveran

Ölümün kendisi, ölüyor olmanın kanıklığı, defnedilme, yas süresi, anmalar, verili bir coğrafya ve kültürde hayat içinde insanların inanç sistemlerine de dayalı olarak nasıl davrandıkları, ölüme nasıl yaklaştıkları, ölüm korkusu duyup duymamaları ile ilgilidirler; bunlara göre biçim alırlar, hâsılı bağlamsaldırlar. Kellehear'a göre (2008) ise, ölümü kabul etme ya da kabul etmeme ölümcül hastalığa yakalanmış olan kişi ile etrafındaki diğerleriyle ilişkileri tarafından yönetilmektedir. Hangi nedene bağlı olarak ölümün gelebilir olabileceği hakkındaki egemen sosyal fikirler, “ölümün geri çevrilebilirliği” düşüncesiyle birlikte işler elbette, fakat “giden” ile kurulu bağın ve vicdani sorgulamaların da cenaze törenlerinde sosyal-psikolojik bir söz alanı açtıkları anlaşılmaktadır.

“Ablam... Ağrı'ya defnettiler. Hem mesafe uzaktı ve hem de ölüm korkusundan dolayı gidemedim. Yaşadığım ezikliği ruhumda hissediyorum.” (Kadın, 51, Kartepe)

“Kaybettiklerinizin acısını tek başınıza yaşıyorsunuz. Hâlbuki insanların birbirine daha çok kenetlenmesi gereken bir dönemdi bence. Ama herkes birbirinden, kardeş öz kardeşinden bile korkar oldu.” (Kadın, 40, Gebze)

“[Cenazeye katılmak]...bir son görev olduğu için insanların bunu istediği şekilde yapamaması besbeten... daha da derin bir üzüntü... bunu kendi iç dünyalarında taşıyorlar.” (Erkek, 25, Çayırova)

Hatta Kastenbaum ve Aisenberg ölümün rölatifliğinin kimin ölümüyle ilgili olduğu, ne türlü biçimleneceğini, nasıl bir başkalaşım getireceği, sosyal refleksleri, ritüelleri, mekânları, bireyleerin davranış ve hallerini kapsadığını anlatmışlardır (Akalın, 2006, s.8-10).

3 Salgın ve İktidar. Evren Balta. Anadolu Üniversitesi Çevrimiçi Seminer Konuğu. 13.01.2021 Bknz. Koronavirüsün yayılması. <https://www.perspektif.online/koronaviruseyicilik/18/04/2020>

“Herkesin cenazesi birbirine benzedi. Camide, cem evinde, kilisede... Giden eksik gitti, gönderenler eksik kaldı... Fakirin de zengin de merasim alanı dolmadı... kurallara uymayanlar hariç. Hepsinin içine bir kat daha acı atıldı... Benimki gibi...” (Erkek, 50, Darıca)

Cenaze ve mahrum kalma/yitirme arasındaki ilişkide ortaya çıkan duyguların ve onların kelimelerle ifade edilmelerinde bu “görelilik” unsurları araçsallaşırlar. Her ne yolla olursa olsun cenaze ritüellerinin başlıca önemli fonksiyonu kaybın meşruluk kazanmasıdır; cenaze törenleri “kopuş”u üstlenmişlerdir. Bu kopuş yalnızca kaybın duygusal gerçekliği ile çabucak başa çıkma zorunluluğu ve yaşam felsefesine dirayete dönüş ile ilgili değildir; kişilere ölüme dair ritüellerin sosyal istikrar ve ontolojik kaygılarına ilişkin meseleleri bir kenara atma şansı da vermektedirler (Charmaz, 1980; Gire, 2014). Diğer taraftan Bauman (2000, s.77), cenaze törenleri ve ritüellerin belli bir sosyal sınıfın üyesi olmaya göre değiştiğini söylemişti. Küresel bir salgın mikrobinin yarattığı korku, sosyal mesafelilik, ölüme dair sınırlılıklar, dayanışma arayışındayken yalnızlaşma deneyimi, tüm bunlar da sınıfsallık kavramıyla tartışılabilir elbette, ancak, kendi iç dünyalarında kayıplarını yaşayanların kopuşlar ve duygular noktasında çok benzer psikolojik yaralar aldıkları düşünülebilir.

Durkheim (1995, s.213-217) sosyal toplanma ve etkileşimin bir çeşit elektrik ürettiğinden bahsetmiştir. Öyle ki, bu elektrik, insanları *yüceliğin olağanüstü aşamasına* çıkaran bir güç üretmektedir. Günlük sosyal yaşam insanların içlerinden çıkıp yayılan enerji ile ilişkili akıp gider ve ritüellerde etkileşim, dolayısıyla enerji en yoğun noktasına ulaşır. Durkheim, ritüellerde ortaya çıkan bu yoğun enerjiyi, pozitif ya da negatif bir tür isteriye işaret ettiğini düşünebileceğimiz *“kolektif feveran”* olarak tanımlamıştır. Bu feveran aynı zamanda kolektif ahlaki yaşamın içinde, birleştiren bir güce işaret etmektedir. İşte sembol, o şeyin sembolü, burada doğar. O sembol ki, o şeyin mekânı ortaya çıkar, duyguları ortaya çıkar ve yayılır. Bunların hepsi birden sembole transfer edilir. O sembol ki sevilir, korkulur, saygı duyulur.

“Bir toplum olsa insana hiç olmazsa kendini, biraz derdini hafiflettirir. Yani insan bir araya geldi mi, konuşuyor... Ama olmayınca tabi insan... çok yalnız kalıyor, ağır yaşıyor.” (Erkek, 47, Darıca)

“Bu salgın döneminde de acılarımız ile yanıp kavrulduk. Ne sevinçlerimizden ne de acılarımızın dan hiç bir şey anlamadık. Çünkü birlik beraberlik kalmadı.” (Kadın, 37, Darıca)

Düşün ya da cenaze mekânı ve ritüeli fark etmez; topluluklar ve ritüeller arasındaki feveranlı ilişkinin sembol üretimlerine katkıları düşünüldüğünde, şunu söylemek mümkün: İnsanların bir araya gelemeyişleri üzerinden ürettikleri o üstün enerjiden yoksun kalış, kolektif feveranın ahlaki tabanlı birleştirici yanının eksikliği, mekânsızlık ve mekânsız duyguların doğuşu bu salgının en zor tarafıdır. Bir arada olmanın kolektif hareketi ve dayanışmayı doğurmasının ön kabulü ile bir yasin “ağır” ama kolektif deneyiminden uzak kalınması, Tanrı sevgisini, korkusunu ve saygınlığını korumakta, hatta ondan doğru ölümün saygınlığını da korumakta ancak, sembolün feyz aldığı kolektif gücün eksilişini açıkça ortaya koymaktadır.

“Hem salgın hastalıktan yakınıni kaybedip hem de sevdiklerinin yanında olamaması çok zor. Ama...babamı kaybettiğimde... aklımda olan tek şey babamdı. İşte o an yanında kimin olduğunun farkında bile olmuyorsun.” (Kadın, 21, Gebze)

“Bizim kültürümüz, örfümüz, âdetimiz bu şekilde gelmiş. Diyor ki “yalnız bırakmayalım”... Bu kültürel faaliyetlerin bir nebze durulması gerekir. Kalben olurlar bir arada.” (Erkek, 54, Darıca)

“Bu uzun sürer ise, yani bu tür işlerde insanlar, düğünlerde, cenazelerde bir araya gelip hasbihâl edip birbirlerinden haberdar oluyordu... Şimdi bu tür olaylar olmayınca insanlar daha çok yalnız kalmaya başladı, içine kapanık olmaya başladı. (Erkek, 52, Gebze)

Kolektif gücün eksilişinin getirebileceklerini yine anlatı dili ortaya koymaktadır: a) kendisi kadar başkasını koruma güdüsü ile hareket etme, fakat bu mesafe anlayışının getireceği küskünlükleri düşünmeden duramama. b) Bu mesafe anlayışının kalıcı olması endişesi. c) Psikolojik etkilerin artışı; yalnızlık duygusu, acıyla bir başına başa çıkma zorunlulukları, içe kapanma, asgari paylaşım düzeyi, karamsarlık. d) Paylaşarak kendini iyileştirme arzusunun kişisel ve pragmatik yönüyle birlikte, kolektif dayanışmanın öneminin ortaya dökülmesi.

Bir Dağın İçini Ancak Başka Bir Dağ Bilebilir!

Monika Hein, “Empati” (2018, s.18) adlı kitabında, acı ve sevincin, kederin ve mutluluğun açıkça görülebilen, hissedilebilen, elle tutulabilen ve ruh halimizi belirleyen unsurlar olduğundan bahseder. İnsanların toplandıkları her noktada çeşit çeşit duygular da onlarla birlikte toplanırlar. Hein’e göre tüm bu duygularla ne yapacağımız; onlara izin verip vermememiz; başkalarına ait duygulara da yer açıp açmamamız; duygulardan etkilenip etkilenmememiz, onlara emniyetli, risksiz bir mesafeden sadece bakmayı tercih edip etmemiz bizimle ilgilidir. Salgın döneminde kaçınılmazca acı ve keder üzerinden tabanı kurgulanmış olan bu çalışmanın bir gerçekliği de başkalarının ölümü ile ortaya çıkan keder ve üzüntünün kısa süreli oluşuna anlatılar üzerinden yaptığımız tanıklıktır. Başkasının acısı karşısında empatinin yoğunluğu “başına gelmeden bilememek”le ilgilidir. Hâsılı, acının derinliğiyle ölçülen empatinin gücü, aynı derecede akrabalık düzeyi ya da sevgi duyumuna bağlı bir yakını kaybetmekle anlaşılabilir, yoksa başkasının ölümü daima kıymet açısından eksiktir. Çünkü mekânıyla, anısıyla, duygusuyla, kaybın getirdiği yoksunluk düzeyiyle acı, tam olarak onu yaşayana aittir.

“Frida Kahlo... diyor ki “bir dağın içini ancak [başka] bir dağ bilir” Bir insanın... yaşamış olduğu bir duyguyu başka bir insan gerçekten yaşamadan anlayamaz. “Birisini ölmüş” derler, bir de “benim babam, benim annem, benim oğlum, işte benim dedem ölmüş” derler...” (Erkek, 25, Çayırova)

“O insanların ne hissettikleri, ...taziyedeki insanların yanlarından uzaklaştıkları zaman hayatlarına devam edecekleri düşüncesi ve senin için hiçbir şeyin eskisi gibi güzel olmayacağı gerçeği yüzünüze vurur.” (Erkek, 24, Darıca)

“Tanımadığın birine üzülyyorsun, ama aileden biriye bu insanın canını daha çok acıtıyor. ... ama sebebin salgın hastalıktan olması... daha fazla yaralıyor... öfkeliendiriyor...” (Kadın, 21, Gebze)

Hatırlamak gerekirse, pek aşına olduğumuz bu anlamlandırma düzeyini Suzan Sontag (2004, s.63), başkalarının acısına bakmaya dayalı fotoğraf analizlerinde ortaya koymuştu: Baktığı fotoğraf kaybettiği yakınına aitse kişinin hissettiği acı çok daha farklıdır. Darıcalı orta yaşlı katılımcımız bu farkın doğuşunu oldukça çarpıcı bir biçimde ortaya koyuyor: “*Babamın vefatından önce ister istemez insan ölümüne üzüldüm. Fakat yanmış bir odun tekrar yanmıyor...*”

Var Olduğumuz Sürece Yas Bítmez!

Touraine, “Modernliğin Eleştirisi”nde (2014, s.243), Ressam Jean Dubuffet’in kültürün suni oluşumlarının gizledikleri gerçeklikler üzerine fikirlerine değinir. Bunlara göre, biçimler bireyselleşmiş nesnelere, tinin icadıcıdır ve iskambil kâğıdı misali karıştırılıp ortaya sürülürler; yani karmaşıktırlar. Mutlak olanın özü ise -biçimlerden- çok farklıdır. Tin konuşmaları içinde biçimler vasıtasıyla düşünebilme, her şeyi kendi penceresinden “aşlında aldatıcı” şekilde görme tartışmaları modernizm ve postmodernizmin arasındaki çelişkinin bir parçasıdır. Ölüm de başından itibaren bir mutlaklık olarak kabul edildiğine göre, biçimler ve onlara duyulan arzular ardın-

da nasıl bir töze sahiptir? Büyük olasılıkla asıl olan ölümün mutlaklığı karşısında yalnız ya da kalabalık bir vedayı arzulamanın biçimlerle yoğrulmuş bireysel bakış açılarının durup dururken ruhumuzu ezmekten başka bir şey olmadığıdır. Hâliyle yas sürecinin sembolik unsurları, yas evi mesela, bu biçimlere tekabül ederler ve kurulamayan yas evleri yanında daha birçok ritüelin yapılamaması ya da katılımın sınırlı olması sosyokültürel bağlamın içerdiği temel biçimsel yapının ve ona eşlik eden “eksik” duyguları ifade ederler (Yıldız, 2007; Turner, 2009). Baker (2015)’in gündelik yaşamın pratiğinde kullanıldıklarını söyleyerek pek ihmal edilen duygulara kattığı mühim işlevsellik, salgının sevinç veya keder yüklü her mekâna ve ritüele etkisi ile yeniden biçim almış ve kendisini sosyal bilimcilerin eleştirel perspektiflerinin ağında bulmuştur. Çünkü bireylerin doğaları gereği yaşadıkları yas süreci, aynı zamanda onlar için kaçınılmaz ve zor bir süreçtir, ancak yararlıdır ve gereklidir (Cesur, 2017, s.292; akt. Çubuk, 2020, s.92). Söz gelişi, yas süreci kültürden kültüre değişir, özgülikle şekillendirilmiş tarzı ile gereklidir; Rosenblatt’ın çalışmasına göre (1976), örnekleme giren 79 toplumdan 78’inde cenazelerde ağlamak ortak pratiktir, farklı olarak Bali’de ağlamak onanmasına rağmen pratikte rastlanmamaktadır. Elbette buna çok daha fazla toplum ve kültür çalışması eklenmesi beklenebilir, ancak kültürel olarak belirlenen şeyin yalnızca mekân-ritüel-insan bazlı bir değişkenlikle değil, aynı zamanda duygulardaki değişkenlikle de gündeme getirilmesi elzemdir (Üçer, 2020, s.13).

Cenazelerde dini ritüellerin gerçekleştirildiği Cami ve Cemevi gibi ibadet mekânlarına dair görüşler çoğunlukla grup üyeliği ve dayanışması ile ilişkilendirilirler (Collins, 2004, s.49) ki, sosyolojide bilhassa kaybetme, kahr, yas, mersiye gibi duygusal unsurlar; cenaze ve cenaze sonrası bir araya gelişler gibi törenlerle ele alınırlar. Salgın sürecinde toplumu bir araya getirmeyi, toplu ibadeti amaçlayan ibadethaneler de insanlarla birlikte adeta fiili bir teslimiyet yaşamışlardır (İmrl, 2020, s.84). Kültürel olarak kutsanmış ve onanmış ibadet mekânlarındaki cenaze törenlerinin, faraza camide cenaze namazlarının, işlevleri artık dünyevi hayatın, sosyal etkileşimin içinde yer almayana yoksunluk hissiyatıyla (Dershimer, 1990) sunulan esaslı bir veda ile birlikte bizatihi ölümü hatırlatmalarıdır. Ancak dikkati cezbeden mesele, kimi ifadelerde yaşama ve ölüme saygı duyma ile birlikte kimlik duygusunun gündeme getirilmesi, kimilerinde ölümün demokratik özelliğinin vurgulanışıdır.

“Cami ve Cemevleri ibadet yapılan yerlerdir... Din, dil, ırk fark etmeksizin kapısı her zaman herkese açık olan kutsal bir ibadethanedir.” (Kadın, 37, Darıca)

“Tabi ölümü hatırlatıyor. Bir Müslüman her zaman ölümü hatırlayacak. Cami, Allah’a kulluk vazifesini hatırlatan bir ibadethanedir.” (Erkek, 54, Darıca)

“Camilerde cenazelerde üstümüzdeki ilahi gücü yeniden anlıyorum... ölüm de normal diyor, hem korkutuyor hem alıştırtıyor bir garip yani... Hristiyan dostum da gitti, abim de gitti, yani ölüm gelir, ona var sana yok diye bir şey de yok...” (Kadın, 49, Gebze)

İbadet mekânlarında ritüele katılanların aynı mekânda fiziksel varlıklarının birbirlerini etkilediklerini ve duygu paylaşımı yaşadıklarını söyleyen Collins (2004, s.48), bu durumda ritüele katılmayanların duygusal olarak dışlandıklarını savunur. Ritüele katılanlar birbirlerine odaklanırlar ve böylece ortak ruh halini ya da duygusal tecrübeleri paylaşırlar. Kim oldukları, nereli oldukları, inanç sistemleri, kültürleri, yaşam biçimleri ortadadır. En önemlisi, ölümün tek gerçeklik noktasına bir geri dönüşle; devasızlığıyla herkes için orada oluşudur.

“Var olduğumuz sürece yas bitmez.” (Erkek, 25, Darıca)

“Annemiz Eskişehir’de, biz İstanbul’da... diyemedik oğlun gitti. Üç tane kardeşi, işte eşler, bir imam gönderdik. Kimi gelmedi, kimi uzaktan baktı... Gözümüz de görmedi, kimini tanımadık bile... Umursamadık... Herkes kendi ocağının derdinde şimdi.” (Kadın, 49, Gebze)

Bu nedenle bugün yas sürecinde bu birlikteliklerin kâfilikle kurulamamasının ortak ruh hali, kişisel ruh hali ve duygusal tecrübelerle yansıttıklarını tartışmak zaman kaybı olmayacaktır. Zira tamamı yas sürecine dâhildir. Örneğin Anadolu coğrafyasında cenazeler sonrası kurulan yas evleri maddi ve manevi ihtiyaçla kurulu bir bütünlüğe sahiptir. “Normal zamanlar” da yakın ölümü karşısında duyulan toplu telaş, sarılma, hatıratı ve acıyı paylaşma, tanıdıkların ritüellerde buluşmaları, ebediyete gidene değerinin gösterilmesi yas evlerinin temel vazifeleriydi. Velhasıl salgın, sosyologların ve antropologların gündemlerine ölümü, bu coğrafyada kültürel işlevsellikte bozulma, tenhalaşma, yalnızlaşma, yabancılaşma duygularını bütün bunların sekteye uğramaları ile birlikte taşımıştır. Ancak bu pandemi kurgulu mekândan, ritüelden taşınıp gelen duyguları incelerken daha mistik bir konu geride kalanlar için bir üzüntü kaynağı yaratmaktadır; elveda denilen kişi, cenaze töreni, yas evinin içi, katılım düzeyi bu kadarla kalsın ister miydi? Şüphesiz o da yalnızdı, yalnız bir ölüydü.

“Birinci derece akrabalarımız bile sırayla gelmek zorunda kaldılar. Babam yaşarken cenazesinin hep kalabalık olmasını isterdi. Bu şekilde ölmeyi asla istemezdi. İnsanlar toplansın, arkasından hayır duaları etsin, hatimler okunsun isterdi...” (Kadın, 38, Darıca)

“Biz dört kişi tulumları giydik ve uzaktan seyrettik sadece.... sadece birinci dereceden akrabalarımız katılabildi... herkes birbirine uzak... Bir cenaze evinde bile insanlarla bir araya gelemedik... Kimseyle acını paylaşamıyorsun.” (Erkek, 54, Darıca)

“Annem zaten bunun üzüntüsünü çok yaşadı; şu gelmedi, bu gelmedi diye... Mevlit bile okunmadı.” (Kadın, 40, Gebze)

“Darıca’nın tanınmış insanlarından biridir... Ama biz bile gidemedik. Uzaktan seyrettik... Sanık kimsesizmiş gibi toprağa verildi.” (Kadın, 38, Darıca)

Bir sosyal bilim araştırmacısı için bu arzu, ölümün belli bir kültürel anlamla kuşattığı etkileşim ağı içinde ölüme atfedilen kişisel anlamla alakalıdır. Başka bir deyişle, bu dünyayı terk eden ölümüyle ilgili kişisel tecrübe ve fikirlerine bağlı olarak ölümü anlamlandırma tarzı mevcuttur. Ölümün sosyal yaşamda nedenler ve vukuatlar eşliğinde anlam kazanışı karşısında, Charmaz (1980)’ın da işaret ettiği gibi, bireyin ölümlerle ilgili neler anlattığına, hatta neler anlattığından ziyade neler yaptığına bakmak gerekir.

“Kimse cenazeye gelmediğinde sönük bir balon gibi hissediyorsun...” (Erkek, 54, Darıca)

“Babamın hastanede ve yoğun bakımda ölmesi bizi çok üzdü... Evde vefat etseydi biz başında otururduk... Duamızı ederdik ve son anına kadar yanında olurduk.” (Kadın, 37, Darıca)

“Hastalık, cenaze, defin... Hiçbirinde annesi yanında yoktu... Başka şehirdeydi, 78 yaşında. Arkadaşları da yoktu. Çok sosyaldı... Cami bahçesini bir yerlerden görüyorsa çok üzülmiştir.” (Erkek, 52, Gebze)

Kalabalık cenazeler de kuşkusuz belli başlı kültürel biçimselliklerle yoğunlaşmış fenomenlerdendir. Genellikle ölenin sevdikleri, birçok âdetleri pratiğe dökemeseler bile, ailenin üzüntüsünü paylaşmak, psikolojik dalgalanmalarını dengelemek için teselli edici ifadeler kullanmaktadırlar. Baş sağlığının yaygın biçimi “ölü evini” ya da yas evini ziyaret ederek bizzat iletme. Ayrıca bütün bunlar ölü için de gereklidir; kendisi için artık dua edemeyen ölünün “öte dünyaya” geçireli bir geçiş yapması, toplumun zihnindeki öte dünyanın tasarımına göre ölümden sonraki yaşamında huzurlu olması sevdiklerinin ellerindedir (Örnek, 1971, s.92).

“Suresini, duasını yaptık. Dostlar da evlerinden ettikleri kadar. Mevlid de okuttuk... Üç beş kişi çaresiz... Güzelce, rızalı rızalı hani bol bol dualarla emanet edilen, öte dünyada kurtarılır.” (Erkek, 57, Darıca).

Ezcümle, ölü için, kadirşinas bir kalabalık, cenazede iyi, sevilen ve kıymet verilen bir insanın ölmüş olduğunun göstergesi kabul edilmekle birlikte öte dünya huzuru için çok dua almanın ve günahların bağışlanmasının yolunu açmaktadır. Cenazeye katılanlar ve taziyeye devam edenler içinse bir hakkıyla emanet etme biçimidir.

5. Sonuç Yerine

Ölümlü olmak insana aittir; ölümsüzlük, insanın kendi oluşturacağı bir şeydir (Bauman, 2000, s.17). Yeryüzünde var olan dinler, kültür ve coğrafyalarına göre “ölümün kabullenilmesi” koşuluna ya da ölümün bir gerçeklik oluşuna dair farklı ifadelere sahiplerdir. Mesela Hristiyanlıkta ölüm, ölüm sonrası ölümsüzlüğe varışla bağdaştırılır ve bu yalnızca günahlardan arınmışlıkla mümkündür. Böylesine günahahtan bağımsız bir ruh Tanrı'nın kutsal ideal kulları olarak sonsuz yaşama kavuşurlar⁴. O halde bağlamsallıkları ya da özgüllükleri gözden kaçırılmadan dini doktrinlerin insan, ibadet, yaşam ve ölüm ilişkisinde ve bunlara dair pratiklerde ana kaynaklar oldukları düşünülebilir (Ünal, 2011, s.132; Badur, 2004; Okutan Davletov, 2020). Bu nedenle, küresel salgında kaybedilen insanlarla birlikte ölüme dair sosyal ve bireysel pratiklerin değiştiği gerçeğiyle birlikte ölüm ve ritüelleri bağlamında, kendi coğrafyamızda yeniden biçimlenen “mekân ve geride kalanlar atmosferi” ilgimizi çeken bir mesele olmuştur. Eliade'ye göre (2017, s.163) ölüm, basitçe ruhun bedeni terk edişinden ibaret olmayıp, yeni bir varoluşsal alan ve sosyal alan açması yüzünden karmaşık bir olgudur. Dinsel ilkeler, uygulamalar, duygular halinde dışavurumcu bir hal ortaya çıkar. En belirgin duyguysa kaybın ardından gelen yoksunluk hissidir ve cenaze törenlerinin kendileri ve gerçekleştirildikleri mekânlar bu yoksunluk hissini güçlü dışavurum kaynaklarından ve “ondan yoksun” hayatın başlangıçlarıdır.

Biyolojik, antropolojik ve sosyolojik toplumlarda ölümü inkâr eden, kabul etmeyen bir taraf yok, çünkü ölümün gerçekleşmesi dâhilinde tasarlanmış pek çok kültürel tören ve yas standardı belirlenmiştir: Cenaze törenleri, tedavi şansı olmadığından ölümün kıyısına gelmiş insanlar için kurulan darülacezeler, çeşitli inanç tarzlarına göre tasarlanmış mezarlıklar ve mezar taşları ve sonrası yas evleri, mezarlara belirli zamanlarda yasal ziyaretler (ya da ziyaretin uygun bulunmaması) ve daha birçok uygulamanın tamamı bir inkârın değil aslında bir kabulün göstergeleridir. Ölümün ve ölüyor olmanın bilgisine sahip olma tarihsel ve sosyolojik olarak insan için bir arzudur. Bilmek isteriz çünkü, kaçınmak ve bu kaçınılmazdan uzak durmak için çalışmak durumundayızdır (Kellehear, 2008b. s. 82-84). Bu kaçınmanın temelinde her topluluk için bir kolektif bilinç düzeyi yaratılmaktadır ve yaşla ilgili sosyal ilişkilerin biçimlenişini, özellikle dayanışmayı incelemeye değer kılmaktadır. Benzer şekilde, salgın sürecinde yaptığımız bu çalışmada da anlatılardan akan iki temel husus bulunmaktadır: Birincisi, ölüm kaçınılmaz bir gerçeklik olarak eninde sonunda bir teslimiyeti barındırmaktadır ve sabrının gücü dini inancın ya da maneviyatın gücüyle belirlenmektedir. İkincisi, cenaze ve yas mekânları, elbette ritüellerle birleşik olarak, korunmuş geleneksel-dayanışmacı atmosferleri ile anlamlıdır. Mesela ölünün sevdiği insan sayısı ve dualarıyla tamı tamına uğurlanması iyilikle bu dünyada yaşamış oluşunun göstergesi olması kadar, geride kalanların ne onun adına ne de kendi adlarına görevlerini tamamlamış olmaları konusunda kuşku duymadan yaşamaları demektir. Dini pratiklerin birlik sağlama işlevi ve bu epistemolojik olayın ölümü toplumsallaştırması (Akpolat, 2013, s.122) bu şekilde gözlenebilir bir hal almaktadır. Ölüm, yarattığı eksiklik duygusuna rağmen, önceleri insanların bir araya gelmelerini, toplumsal ve rutin bir dayanışmayı da sağlayarak acı paylaşımını ve sabretmeyi kolaylaştıran bir olguydu. Ancak salgının getirdiği yas sürecine dair kısıtlar, anlatılara göre, “mesafeli” yaşamların, eksik gidişlerin ve yeterince

4 Bakınız: İncil, Romalılar 6: 22-23.

vedalaşamamanın; yitirilenin arzu etmeyeceği türden bir cenaze tarzının gerçekleşmesinin; acı paylaşımında yalnızlığın kendileri açısından da doğuşunun verdiği yükümlülüklerle gelmişlerdir.

Yasların tutulması ve ritüellerin yerine getirilmesi toplumsallığın devamı ve toplumsal bağları güçlendirmesi (ya da bir arada tutması) açısından önemlidir, ancak, daha psikolojik bir basamağa geçilirse, bireylerin de kişisel iyilik halleri ve yalnızlık hissiyatından uzaklaşmaları açısından önemlidirler (Bauman, 2000; Geertz, 2010; Turner, 2018). Dolayısıyla ölümün ciddiyetle ve kaçınılmazca insan hayatında oluşunun kaybı, eksikliği ve kederi ifade etmesi ile kişisel direnci ve hayatla kurulan bağın korunması, hatta güçlendirilmesi (Bostantzi, 2008, s.72) arasındaki köprüyü törenler, ritüeller ve mekânda toplanan insanlar inşa etmektedirler. Bu inşa alanından mesele mütalaa edildiğinde, koronavirüs salgınının resmi ve resmi olmayan (bireyi kendi koruma stratejileriyle baş başa bırakan kısmı) kısıtlarla gelişinin “ölüm kaygısını artırmasının” (Turhan, 2021) ve tıbbi, demografik, ekonomik, politik ve sosyolojik endişelerin yanı sıra psikolojik kaygılar zemini yarattığı açıkça gözlenebilir.

Modern zamanların ölümü bertaraf etmeye ve sonuna kadar insanın aktif bedeninden faydalanmaya çalışan bencil ruhunun, birdenbire koronavirüs salgınıyla ölümü hatırlaması, Bozok'un isabetle işaret ettiği gibi; ölümün zamansal olarak adeta bir bumerang gibi geriye dönüşü (Bozok, 2020, s.221) bu atmosferi sosyolojik perspektif için daha dikkate değer kılmıştır. Ölümün bu amansız geri dönüşünü değerlendirirken yakınlarını yitiren ve kâfilikle ya da hakkıyla cenaze ve yas ritüellerini yerine getiremeyen insanlar, katılımcılarımız, yakınlık derecelerine bağlı olarak kurulan acı hiyerarşisini, başkasının ölümünü, ölümdaki yalnızlık imgesini, cenaze ve yas ritüellerinin pratikteki “eksiklikler” üzerinden zihinlerinde kurdukları yeni manaları aktarmışlardır.

“Ölüm terbiyesi” (2018) başlıklı eserini yazarken Sayın, temel amacının “mezarı esirgenen, mezarına saldıran ölümlere yapılan kabalağa, üstüne silgi çekilen tarihe, uzun (aynı zamanda İslami) bir geleneğin bilinçaltıyla yanıt vermeyi, unutulmuş bir nezaket ve ölüm terbiyesini hatırlatmak” olduğunu belirtmiştir. Belki benzer şekilde, salgın koşullarına özgü zorunluluklarla yaratılmış arzu etmedikleri biçimde uğurlanarak gidenleri, kalanların yastayken yoksunlukla yalnızlık içinde ya da daha az paylaşım baş edişlerini, hatta mekânın ve ritüelin kendi mahrumiyetlerini bulduğumuz anlatıları, bütün o imgelerle ve manalarla, bu tür bir gelenek ve terbiye ilişkisi üzerine sosyolojik, antropolojik ve felsefi bir güzergâh üzerinden okumanın gerekli ve değerli olduğunu söyleyebilir ve hatırlatabiliriz.

Etik Kurul Onayı: Anadolu Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'ndan izin alınmıştır. Karar No: 64696.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Çalışma Konsepti/Tasarım- Ö.C., H.Y.C.; Veri Toplama- Ö.C., H.Y.C.; Veri Analizi/Yorumlama- Ö.C., H.Y.C.; Yazı Taslağı- Ö.C., H.Y.C.; İçeriğin Eleştirel İncelemesi- Ö.C., H.Y.C.; Son Onay ve Sorumluluk- Ö.C., H.Y.C.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Ethics Committee Approval: Permission was obtained from Anadolu University Social and Human Sciences Ethics Committee. Decision No: 64696.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Conception/Design of Study- Ö.C., H.Y.C.; Data Acquisition- Ö.C., H.Y.C.; Data Analysis/Interpretation- Ö.C., H.Y.C.; Drafting Manuscript- Ö.C., H.Y.C.; Critical Revision of Manuscript- Ö.C., H.Y.C.; Final Approval and Accountability- Ö.C., H.Y.C.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Adrian, T., & Eliason G. T. (2007). *Existentialism and death attitudes, existential and spiritual issues in death attitudes* (Ed. A. Tomer, G. T. Eliason and P. T. Wong). London, England: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Agamben, G. (2013). *Kutsal insan: Egemen iktidar ve çıplak hayat* (2.bs). (İsmail Türkmen, Çev.). İstanbul, Türkiye: Ayrıntı Yayınları.
- Akalın, A. E. (2006). *Ölümün ve ölmenin sosyolojisi üzerine kuramsal bir çalışma*. (Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Akpolat, Y. (2013). Ölüm sosyolojisine dair: Ölüm ideolojisi ya da ölümün toplumsallaştırılması olarak Eshab-ı Kehf miti. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 51, 121–134.
- Althusser, L. (2016). *İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları* (Alp Tümertekin, Çev.). İstanbul, Türkiye: İthaki Yayınları.
- Ariès, P. (1991). *Batılının ölüm karşısındaki tavırları* (Mehmet Ali Kılıçbay, Çev.). Ankara, Türkiye: Gece Yayınları.
- Ariès, P. (2004). Ölüm döşeğinden mezara (B. O. Doğan, Çev.). *Cogito*, Sayı: 40, 213–242.
- Aydemir, M. A. (2011). *Sosyal sermaye*. Konya, Türkiye: Çizgi Kitabevi.
- Aydın, A. (2016). Ölümün ve hayatın üretimi üzerine: *Öteki olarak ölmek* içinde (Der. Evrim C. İflazoğlu ve A. Aslı Demir), Ankara, Türkiye: Dipnot Yayınları.
- Badur, S. (2004). Ölüm üzerine tıbbi çeşitlemeler. *Cogito*, Sayı: 40, 93–105.
- Baker, U. (2015). *Kanaatlerden imajlara: Duygular sosyolojisine doğru* (4.bs). İstanbul, Türkiye: Birikim Kitapları.
- Bambra, C., Riordan, R., Ford, J., & Matthews F. (2020). The Covid-19 pandemic and health inequalities. *J Epidemiol Community Health*.
- Baş, T. ve Akturan, U. (2017). *Sosyal bilimlerde bilgisayar destekli nitel araştırma yöntemleri* (3.bs). Ankara, Türkiye: Seçkin Yayıncılık.
- Başterzi, A. D., Cesur, E., Güvenç, H. R., Taşdelen, R. ve Yılmaz, T. (2020). *Covid-19 ve damgalanma*. TTB, Covid-19 Pandemisi Altıncı Ay Değerlendirme Raporu, 415–424.
- Baudrillard, J. (2016). *Simgesel değiş tokuş ve ölüm* (4.bs). (Oğuz Adanır, Çev.). İstanbul, Türkiye: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Bauman, Z. (2000). *Ölümlülük, ölümsüzlük ve diğer hayat stratejileri* (Nurgül Demirdöven, Çev.). İstanbul, Türkiye: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2012). *Akışkan aşk: İnsan ilişkilerinin kırılabilirliğine dair* (Işık Ergüden, Çev.). İstanbul, Türkiye: Versus Kitap.
- Bayır, M. (2020). Michel Foucault'da biyoiktidar ve benlik teknikleri. *Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*, 6, 1–13.
- Beck, U. (2011). *Risk toplumu: Başka bir modernliğe doğru* (Bülent Doğan, Çev.). İstanbul, Türkiye: İthaki Yayınları.
- Bernasconi, R. (2004). Felsefe ve ölüm kültürleri: Heidegger, Levinas ve Derrida. *Cogito*, Sayı: 40, 177–191.
- Beyaz Özbey, İ. (2021). Koronavirüs salgınının toplumsal yapı üzerindeki etkileri: Erzurum örneği. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(3), 821–839.
- Bostantzi, C. (2008). *Yunanistan Gümölcine ili Mehrikoz bölgesindeki doğum, sünnet, evlenme ve ölüm ile ilgili örf ve adetlerin sosyolojik açıdan değerlendirilmesi*. (Yüksek Lisans Tezi). İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Bourdieu, P. (1998). *Practical reason*. California, USA: Stanford University Press.
- Bozok, N. (2020). N. Rosi Braidotti'nin düşüncesinde beden farklarının açtığı yaralar ve yaşamların birbirine kavuşması arzusu. *Bedenin Sosyolojisi: Gündelik Hayatın Cisimleşme Deneyimleri, Tıbbileştirme ve Dijital Gözetim*. (Der., G. Demez, M. Timurturkan ve C. Ertan), İstanbul, Türkiye: Bağlam Yayınları.
- Bruce, L.B ve Lune, H. (2015). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (Hasan Aydın, Çev. Ed.). Konya, Türkiye: Eğitim Kitabevi Yayınları.
- Burcu, E. ve Akalın. (2008). Ölüm olgusu üzerine sosyolojik tartışmalar. *Türkiyat Araştırmaları*, 8(2), 29–54.
- Büyükköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2019). *Eğitimde Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara, Türkiye: Pegem Akademi Yayınları.

- Canpolat, Ö. (2020). *Aynı dili konuşamama–ötekileştirilme–yabancılaşma üçgeninde sıkışmalar: Ortaokul ve lise öğrencilerinin durumları (İstanbul ve Batman’da yapılan karma çalışma, 2019)*. (Doktora Tezi). Maltepe Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Charmaz, K. (1980). *The social reality of death: Death in contemporary America*. New York, USA: Random House.
- Collins, R. (2004). *Interaction ritual chains*. New Jersey, USA: Princeton University Press.
- Creswell, J. W. (2018). *Nitel araştırma yöntemleri* (4.bs). (Mesut Bütün ve Selçuk Beşir Demir, Çev. Ed.). Ankara, Türkiye: Siyasal Kitabevi.
- Çubuk, B. (2020). Covid-19 ile gelen kayıp nesne, yas ve depresyon. *Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(21), 90–99.
- Davidai S., Day M.V., Goyatocchetto D., et al. (2020). *Covid-19 provides a rare opportunity to create a stonger, more equitable society*. (Retrieved from <https://psyarxiv.com/hz4c7>).
- Demir, S. T. (2016). Modern kültürde hastalık ve ölüm: Şimdi’ye ve sonsuzluk’a dair. *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy*, 6(1), Doi: 10.18491/bijop.xxxx.
- Demir, S. T. (2017). Modernite ve ölüm: Açık erişimli ölüm döşeginden izole yoğun bakım ünitelerine beden in ve ölmenin değişen yüzü. *Global Media Journal TR Edition*, 7(14), 190–202.
- Dershimer, R.A. (1990). *Counseling the bereaved*, New York, USA: Pergammon Press.
- Durkheim E. (1995). *The elementary forms of religious life* (Translated by Karen E. Fields). Free Press, 464.
- Durkheim, E. (2018). *İntihar* (Zühre İlkelen, Çev.). İstanbul, Türkiye: Pozitif Yayınları.
- Eliade, M. (2017). *Kutsal ve kutsal-dışı* (Ali Berktaş, Çev.). İstanbul, Türkiye: Alfa Basım.
- Emiroğlu, K. ve Aydın, S. (2003). *Antropoloji sözlüğü*. Ankara, Türkiye: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Ertem, M. E. (2020). Covid-19 pandemisi ve sosyal damgalama. *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 5(2), 135–138.
- Foucault, M. (2003). *Society must be defended, s. Lectures at the college de France 1975–1976*. New York, USA: Picador.
- Foucault, M. (2011). *Büyük kapatılma-Seçme yazılar-3* (Işık Ergüden ve Ferda Keskin, Çev.). İstanbul, Türkiye: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2013). *Toplum savunmak gerekir* (6.bs). (Şeyhsuvar Aktaş, Çev.). İstanbul, Türkiye: Yapı Kredi Yayınları.
- Furedi, F. (2001). *Korku kültürü: Risk almamanın riskleri* (Barış Yıldırım, Çev.). İstanbul, Türkiye: Ayrıntı Yayınları.
- Geertz, C. (2010). *Kültürlerin yorumlanması* (Hakan Gür, Çev.). Ankara, Türkiye: Dost Kitabevi Yayınları.
- Giddens, A. (2008). *Sosyoloji* (C. Güzel ve H. Özel, Çev.). İstanbul, Türkiye: Kırmızı Yayınları.
- Giddens, A. (2008). *Ulus-devlet ve şiddet* (2.bs). (Cumhur Atay, Çev.). İstanbul, Türkiye: Kalkedon Yayınları.
- Giddens, A. (2010). *Modernite ve bireysellik-kimlik: Geç modern çağda benlik ve toplum* (2.bs). (Ümit Tatlıcan, Çev.). İstanbul, Türkiye: Say Yayınları.
- Giddens, A. ve Sutton, P. W. (2020). *Sosyolojide temel kavramlar* (4.bs). (Ali Esgin, Çev.). Ankara, Türkiye: Phoenix Yayınevi.
- Gire, J. (2014). How Death Imitates Life: Cultural Influences on Conceptions of Death and Dying. *Online Readings in Psychology and Culture*, 6(2). <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1120>.
- Hein, M. (2018). *Empati* (Figen Sile Kösebay, Çev.). İstanbul, Türkiye: İletişim Yayınları.
- Husserl, E. (1962) *Ideas: General introduction to pure phenomenology* (Trans. by W. R. Boyce Gibson). New York, USA: Collier Books.
- Illich, I. (2004). *Ölüme karşı ölüm* (E. E. Ç., Çev.). Cogito, Sayı: 40, 107–120.
- İmrl, M. (2020). Kutsal dünyanın virüsle imtihanı: Post-Pandemik dönem ve din. *Dini Araştırmalar*, 23(57), 65–94.
- Karakaş, M. (2020). Covid-19 salgınının çok boyutlu sosyolojisi ve yeni normal meselesi. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 40, 541–573. <https://doi.org/10.26650/SJ.2020.40.1.0048>.
- Karaman, K. (2010). Ritüellerin toplumsal etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2010(21), 227–236.

- Kalish, R. A. (1968). Life and death: dividing the indivisible. *Social Science & Medicine*, 2, 249–259.
- Kellehear, A. (2008a). Dying as a social relationship: A sociological review of debates on the determination of death. *Social Science & Medicine* 66, 1533–1544.
- Kellehear, A. (2008b). Modern death - who cares? Allan Kellehear argues that end of life care is lagging behind other health areas: The process of dying is poorly understood and frequently unprovided for in the modern health service. *Soundings*, 38, Spring, pp. 82+.
- Kellehear, A. (2015). *Ölme üzerine bir inceleme: Bireysel bütünlük, bedensel çöküş ve ruhsal dönüşüm* (Barış Zeren, Çev.). İstanbul, Türkiye: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Kılıç, O. (2020). *Tarihte küresel salgın hastalıklar ve toplum hayatına etkileri*. Küresel Salgının Anatomisi: İnsan ve Toplumun Geleceği (M. Şeker, A. Özer ve C. Korkut, Ed.). Ankara, Türkiye: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Kınlı, H. D. ve Yükselsin, İ. Y. (2016). Eşikler, müzikler ve liminalite: Profesyonel Roman müzisyenler ve Bergama yöresi evlilik ritüellerindeki liminal rolleri. *International Journal of Human Sciences*, 13(1), 375-399. Doi:10.14687/ijhs.v13i1.3481.
- Kocabaş, A. (2020). Eşitsizlik ve Covid-19. *Türk Tabipleri Birliği Covid-19 İzleme Kurulu, Covid-19 Pandemisi Altıncı Ay Değerlendirme Raporu*. ISBN 978-605-9665-58-2.
- Kübler-Ross, E. (2014). *On death and dying: What the dying have to teach doctors, nurses, clergy and their own families*. New York, USA: Scribner.
- Kümbetoğlu, B. (2005). *Sosyolojide ve antropolojide niteliksel yöntem ve araştırma*. İstanbul, Türkiye: Bağlam Yayınları.
- Kümbetoğlu, B. (2020). *Niteliksel araştırmalarda analiz*. İstanbul, Türkiye: Bağlam Yayınları.
- Layder, D. (2013). *Sosyolojik araştırma pratiği: Teori ve sosyal araştırmanın ilişkilendirilmesi* (Serdar Ünal, Çev.). Ankara, Türkiye: Heretik Yayıncılık.
- Levinas, E. (2004). *Ölüm ve öteki*. Cogito, 40, 157–175.
- Levinas, E. (2006). *Ölüm ve zaman* (Nami Başer, Çev.). İstanbul, Türkiye: Ayrıntı Yayınları.
- Liotard, J. F. (2007). *Fenomenoloji* (İsmet Birkan, Çev.). Ankara, Türkiye: Dost Kitabevi Yayınları.
- Merkit, N. (2020). Spinoza ve Nietzsche'nin felsefesinde ölüm sorunu. *FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)*, 30, 437–450.
- Nazlı, A. (2006). Bedenin ölümü: Modern öncesinden postmoderne beden ve ölüm. *Sosyoloji Dergisi*, (16).
- Okumuş, E. (2009). Bedene müdahalenin sosyolojisi. *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*-www.e-sarkiyat.com- ISSN: 1308-9633 Sayı: II, Kasım 2009.
- Okutan Davletov, N. (2020). Yenisey Kırgızlarından Hakaslara ölüm algısı. *Türkbilim/Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, (39), 15–27.
- Ökten, K. H. (2004). *Heidegger'in varlık ve zamanındaki ölüm çözümlemesi*. Cogito, Sayı: 40, 123–155.
- Ökten, K. H. (2016). *Ölüm kitabı: Ölüm düşüncesinin temel metinleri*. İstanbul, Türkiye: Agora Kitaplığı.
- Örnek, S. V. (1971). *Anadolu folklorunda ölüm*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 2018.
- Özmen Akalın, F. A. (2020). Türk üniversite gençliğinin ölümüne bakış açısı: Alturist ve mutlu ölüm olgusu. *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 1–17.
- Özoran, B. A. (2015). Ölümlülük, ölümsüzlük ve diğer hayat stratejileri (Kitap Eleştirisi). *İletişim Araştırmaları*, 13(1), 97–104.
- Pandya, A., & Kathuria, T. (2021). Death anxiety, religiosity and culture: Implications for therapeutic process and future research. *Religions*, 12(61). <https://doi.org/10.3390/rel12010061>.
- Platon. (2001). *Phaidon* (H. R. Atademir ve Kemal Yetkin, Çev.). İstanbul, Türkiye: Sosyal Yayınlar.
- Sağır, A. (2014). Modern dünya ve ölüm: Batılının ölüm karşısında tavırları. *Journal of History Culture and Art Research*, 2(4), 213–221.
- Sağır, A. (2014). *Ölüm sosyolojisi* (2.bs). Ankara, Türkiye: Phoenix Yayınevi.
- Sayın, Z. (2018). *Ölüm terbiyesi*. İstanbul, Türkiye: Metis Yayınları.
- Seneca, L. A. (2018). *Ahlak mektupları* (Türkan Uzel, Çev.). İstanbul, Türkiye: Jaguar Kitap.

- Sontag, S. (2004). *Başkalarının acısına bakmak* (Osman Akınhay, Çev.). İstanbul, Türkiye: Agora Kitaplığı.
- Şahin, İ. (2019). Arada kalmak: Kalıcı bir Liminalite örneği olarak Türk modernleşmesi. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5(2) (Ağustos-2019), 203–222.
- Tekin, H. H. (2006). Nitel araştırma yönteminin bir veri toplama tekniği olarak derinlemesine görüşme. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 13, 101–116.
- Touraine, A. (2014). *Modernliğin eleştirisi* (Hülya Uğur Tanrıöver, Çev.). İstanbul, Türkiye: Yapı Kredi Yayınları.
- Turhan, E. H. (2021). Ölüm sosyolojisi ekseninde ölüm kaygısı ve koronavirüs. *Habitus Toplum Bilim Dergisi*, (2), 85–101.
- Turner, J. H. (2009). The sociology of emotions: Basic theoretical arguments. *Emotion Review*, 1(4), 340–354.
- Turner, S. B. (2011). *Tıbbi güç ve toplumsal bilgi* (Ümit Tatlıcan, Çev.) Bursa, Türkiye: Sentez Yayıncılık.
- Turner, V. (2018). *Ritüeller-Yapı ve anti-yapı* (2.bs). (Nur Küçük, Çev.). İstanbul, Türkiye: İthaki Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (TDK). (2021). Türk dil kurumu sözlükleri (Erişim Adresi: <https://sozluk.gov.tr/>).
- Üçer, M. B. (2020). *Orta sınıfın utancı: Duygu Sosyolojisi açısından 1980'ler Türkiye'sinde toplumsal değişme*. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, İstanbul.
- Ünal, M. S. (2011). Zamansız ölüm: Geleneksel ve modern toplum karşıtlığında ölümün yeri. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11(2), 121–133.
- White, K. (2009). *An introduction to the sociology of health and illness*. London, Thousand Oaks, New Delhi and Singapore: Sage.
- Yasin, Y. (2020). *Kırılgan gruplar ve Covid-19*. Türk Tabipler Birliği, Covid-19 Pandemisi Altıncı Ay Değerlendirme Raporu, 425–440.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara, Türkiye: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, S. (2020). Salgınların sosyal-psikolojik görünümü: Covid-19 (Koronavirüs) pandemi örneği. *Electronic Turkish Studies*, 15(4).
- Yıldız, E. (2007). İnsan duygularına yeni bir bakış: Duygu sosyolojisi. *Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Yeni Düşünceler Hakemli E-Dergisi*, (2), 235–253.
- Zafer, C. (2019). Ölüm olgusu ve ölümün sosyolojik etkileri. *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (MÜSBİD)*, 8(15), 64–82.

Journal of Economy Culture and Society

E-ISSN: 2645-8772

Research Article

How Do the Crises of Falling Oil Prices and COVID-19 Affect Economic Sectors in the Rentier Economies? Evidence from the GCC Countries

Hazem Al SAMMAN¹ , Erhan AKKAS^{2,3}

¹Assistant Professor, Dhofar University,
Department of Finance and Economics,
Dhofar, Oman

²Dr., Lecturer, Agri Ibrahim Cecen University,
Faculty of Economics and Administrative
Sciences, Ağrı, Türkiye

³Dr., Visiting Research Fellow, Durham
University, Durham University Business
School, Durham, UK

ORCID: H.A.S. 0000-0001-9377-1004;
E.A. 0000-0002-7370-6050

Corresponding author:

Erhan AKKAS,
Dr., Lecturer, Agri Ibrahim Cecen University,
Faculty of Economics and Administrative
Sciences, Ağrı, Turkey; Dr., Visiting Research
Fellow, Durham University, Durham
University Business School, Durham, UK
E-mail: erhakkas@gmail.com

Submitted: 28.12.2020

Revision Requested: 18.03.2021

Last Revision Received: 27.09.2021

Accepted: 14.10.2021

Published Online: 26.01.2022

Citation: Al Samman, H., & Akkas, E.
How do the crises of falling oil prices and
COVID-19 affect economic sectors in the
rentier economies? Evidence from the GCC
countries. *Journal of Economy Culture and
Society*, 65, 105-127.
<https://doi.org/10.26650/JECS2021-848096>

ABSTRACT

This study analyses the impacts of unprecedented falling oil prices and the COVID-19 outbreak in early 2020 on the stock markets of GCC countries – countries considered as natural resources-based rentier economies. To this end, the research uses daily data for 295 companies under the categories of services, industrial, and financial sectors in GCC countries from January 1, 2020, to February 23, 2021. The analysis was conducted over two phases. The first phase extended from January 1, 2020, to July 30, 2020, while the second phase extended from August 01, 2020, to February 23, 2021. The research utilised 18 random effect models in each phase to capture the impact of the oil price crisis and COVID-19 outbreak on each economic sector in each of the GCC countries. This study's findings reveal that the decline in oil prices and the spread of the COVID-19 epidemic were strong in the first phase, while this impact diminished in most economic sectors in the Gulf countries in the second phase. However, the GCC countries have not been impacted equally by the crisis of falling oil prices and the COVID-19 outbreak. The results show that the hardest-hit countries are Saudi Arabia, United Arab Emirates, and Qatar, respectively, while the least impacted countries are Oman, Bahrain, and Kuwait. Furthermore, the sector-wise analysis results reveal that the industrial sector in Saudi Arabia is the sector most affected by the oil price crisis, and the financial sector in Saudi Arabia is the sector most impacted by the COVID-19 outbreak in the GCC countries.

Keywords: COVID-19, Oil Prices, Stock Markets, GCC Countries

1. Introduction

COVID-19 has created fear and uncertainty in both economic and social life by spreading all across the world in a very short time. When the first infection case occurred in Wuhan, China, on December 31, 2019, its impact was initially thought to be local, but the disease spread far and wide - first in China, then to the entire world. Subsequently, the COVID-19 outbreak was announced as a pandemic by the World Health Organisation (WHO) on March 11, 2020. Consequently, some restrictions against economic activities are required to curb the spreading effect of COVID-19, and these negatively impact the global supply and demand, tourism, and aviation sectors. These measures cause a sharp decrease in consumption and economic output for all firms and industries (Mazur, Dang, & Vega, 2020). Therefore, this decrease also adversely affects the economic and financial sectors (Zhang, Hu, & Ji, 2020). Due to these circumstances, policymakers and academicians have discussed the economic and social effects of the pandemic on the real economy, financial sector, and oil prices since COVID-19 was announced as a pandemic, as presented in this paper's literature section. A sudden drop in oil prices occurred due to a fall in global demand on March 9, 2020, just before WHO's pandemic declaration. Following this, there was a decrease in oil prices of more than 20% in one day. Furthermore, the pandemic's negative effect has spilled over into the financial markets (Albulescu, 2020). Thus, it is possible to state that COVID-19 has negatively affected the real economy and financial sector, as well as public health (Huang, & Zheng, 2020).

In April 2020, United States (US) oil prices became negative for the first time in history due to dwindling demand (BBC, 2021). This can be attributed to the economic slowdown that emerged with COVID-19 (Gharib, Mefteh-Wali, & Jabeur, 2020). The global financial market was adversely affected due to the contraction in the commodity market, especially in terms of oil prices during the COVID-19 pandemic. This sudden decline reflects the most significant sharp drop since the Gulf war (Muhherjee, & Bardhan, 2020). In this case, the negative impact of COVID-19 on oil prices and the stock market poses a double challenge to policymakers because the markets are interdependent (Hung, 2020). From this perspective, it should be noted that the impact of oil prices on the stock market as a result of the impact of COVID-19 on the real economy has manifested itself, particularly in natural resources-based rentier states. Thus, in addition to the negative impact of COVID-19, the falling oil price resulting from COVID-19 has also impacted the stock market. Therefore, the stock markets, especially in oil-dependent countries, have been adversely affected by COVID-19 and oil prices (Prabheesh, Garg, & Padhan, 2020b). Among these oil-dependent countries, Gulf Cooperation Council (GCC) countries (Bahrain, Kuwait, Oman, Qatar, Saudi Arabia, and the United Arab Emirates) have become players in the global financial system due to earning a high income from their natural resources. However, the stock market in these countries has been knocked by oil price and COVID-19 during the pandemic. Therefore, the economies of GCC countries have faced two severe shocks similar to the US economy: the COVID-19 pandemic and oil price decline (Sharif, Aloui, & Yarovaya, 2020). These shocks present a long-term economic slump, which is directly related to stock volatility.

Along with this negative impact from the COVID-19 pandemic, oil prices play a crucial role in the stock market performance of oil-exporting countries. It can be argued that a decline in oil prices decreases stock prices in oil-exporting countries as there is a consensus that a rise in oil price leads to increased stock prices in oil-exporting countries (Prabheesh, Padhan, & Garg, 2020a) or vice versa. Furthermore, there is also a consensus that COVID-19 adversely affects stock market performance. From this perspective, it is essential to analyse the impact of COVID-19 and oil prices on stock market performance in oil-exporting countries, such as the GCC countries.

Corresponding with this argument, the paper's main question empirically analyses how COVID-19 and oil prices affect stock market performance in the GCC countries. This paper aims to answer this question by reviewing the literature, which focuses on the impacts of pandemics and oil prices on stock market performances. This paper consists of six sections. Following the introduction, the second section, *Reviewing the Role of Oil Prices and COVID-19 in Stock Market Performances*, examines the impact of COVID-19 and oil prices on stock market performances. The third section, *How Do COVID-19 and Oil Prices Affect the Stock Market Performance?*, delivers the GCC countries' current situation regarding COVID-19, oil prices, and stock market performances. The fourth section, *Methodology*, uses the random-effect model as Hausman test in panel analysis using daily data for COVID-19 cases, oil prices, and stock prices from the six GCC countries by considering each sector and country. The fifth section, *Data and Empirical Test*, includes the data collection and econometric analysis results. The last section presents the overall general results and evaluation.

2. Reviewing the Role of Oil Prices and COVID-19 in Stock Market Performances

Stock market performances have been relatively fragile in crises arising from diseases such as Severe Acute Respiratory Syndrome (SARS), Ebola Virus Disease (EVD), and COVID-19 (Al-Awadhi, Al-Saifi, Al-Awadhi, & Alhamadi, 2020; Ashraf, 2020; Baker et al., 2020; Liu, Manzoor, Wang, Zhang, & Manzoor, 2020; Ozili, & Arun, 2020; Zhang et al., 2020; Chen, Lee, Lin, & Chen, 2018; Ichev, & Marinč, 2018; Beutels et al., 2009; Chen, Chen, Tang, & Huang, 2009; Chen, Jang, & Kim, 2007), in oil crises (Sakurai, & Kurosaki, 2020; Prabheesh et al., 2020a, 2020b; Sharif et al., 2020; Mukherjee, & Bardhan, 2020; Mensi, Sensoy, Vo, & Kang, 2020; Hung, 2020; Salisu, Ebul, & Usman, 2020; Gharib et al., 2020; Mhalla, 2020; Adekoya, & Oliyide, 2020; Iyke, 2020; Devpura, & Narayan, 2020; Narayan, 2020; Fu, & Shen, 2020; Liu, Wang, & Lee, 2020a; Albulescu, 2020) as well as crises arising from environmental issues (Alsaifi, Elnahass, & Salama, 2020; Guo, Kuai, & Liu, 2020), political issues (Bash, & Alsaifi, 2019; Shanaev, & Ghimire, 2019), and economic factors (Bala, & Takimoto, 2017; Cakan, Doytch, & Upadhyaya, 2015) all over the world.

According to the literature related to COVID-19, oil prices, and stock market performances, Sakurai, & Kurosaki (2020) examined the relationship between oil and stock market performance in the US since COVID-19 became effective. According to their findings, correlation asymmetry changed with COVID-19, so that a positive oil shock was better for the stock market during the COVID-19 pandemic than a similar one before the crisis. Prabheesh et al. (2020b) investigated the relationship between oil prices and the stock market in the major oil-exporting countries during COVID-19. It was found that a decline (an increase) in the oil prices negatively (positively) affected the stock return in the oil-exporting countries during COVID-19, and Saudi Arabia was the most affected country among the sample. Prabheesh et al. (2020a) examined the same relationship with a different model, DCC-GARCH, and found that a decline in oil prices negatively impacts stock returns, which is a similar result with their previous paper.

Sharif et al. (2020) used the Granger causality test to examine COVID-19, oil prices, stock market, geopolitical risk, and policy uncertainty nexus in the US economy. The results demonstrated that COVID-19's impact on geopolitical risk was higher than the impact on the economic uncertainty in the US. Furthermore, the finding shows that although oil volatility shocks are a transitory risk which can be dealt with through OPEC agreements, the price of oil can be further affected by COVID-19. Mukherjee, & Bardhan (2020) analysed the relationship between gold

prices, oil prices, and stock prices during the COVID-19 period. According to the findings, crude oil prices and volatility of crude oil and gold prices have been the main drivers of the stock price during the COVID-19 period. Similarly, Mensi et al. (2020) examined the impact of COVID-19 on the multifractality of gold and oil prices. The findings demonstrated that gold and oil prices have been more inefficient during up- and down-trends during COVID-19. Additionally, they have been sensitive to scales, market trends, and the COVID-19 pandemic.

With a similar result, Hung (2020) examined the relationship between oil price and stock returns during COVID-19 in the UK, Spain, Italy, Germany, and France. There was a significant relationship between crude oil and stock markets in these countries during COVID-19 compared to the time before the COVID-19 pandemic. In another study (Salisu et al., 2020), which examined the oil prices and stock market nexus during COVID-19, the effects were significant for both stock and oil, but more so for oil. In a similar study, Gharib et al. (2020) investigated the causal relationship between crude oil and gold prices during the COVID-19 pandemic and found that oil and gold prices were negatively related. In a similar vein, Mhalla (2020) analysed the impact of COVID-19 on oil and aviation industries and concluded that COVID-19 negatively affected these industries in the global economy.

In a broader perspective, Adekoya, & Oliyide (2020) investigated the role of COVID-19 on the link between traded commodities and financial assets like oil, gold, stocks, bitcoin, and dollar-euro exchange rates at a global level. The study found that COVID-19 has had a significant impact on the links between the assets, and investors have encountered a decrease in stock prices and risks arising from volatility in oil prices. Similarly, Lyke (2020) examined how oil and gas producers responded to the COVID-19 pandemic and found that 28% of returns and 27% of return volatility could be substantially explained by COVID-19. In a similar vein, Devpura, & Narayan (2020) analysed the effect of COVID-19 cases and deaths on oil price volatility and found that COVID-19 cases and deaths increase oil price volatility by 8% to 22%. In another study, Narayan (2020) evaluated how COVID-19 cases and oil price news affected oil prices. It was found that when the number of COVID-19 cases went beyond 84,479, it had a more significant impact on oil prices. In a manner similar to studies in the literature, Fu, & Shen (2020) studied the impact of COVID-19 on energy companies in China and concluded that COVID-19 has a negative and significant impact on energy companies. In contrast with the literature in terms of their results, Liu et al. (2020a) investigated the interaction between the COVID-19 pandemic, oil returns, and stock returns through the TVP-VAR model. They found that COVID-19 has a positive and significant impact on crude oil returns and stock returns as well as finding a negative relationship between oil returns and stock returns. Finally, Albuлесcu (2020) examined the effect of new COVID-19 cases on the international oil prices by utilising ARDL estimation and found a negative and significant effect of COVID-19 cases on oil prices. However, COVID-19 has an indirect impact on oil prices because it initially impacts the financial markets, as shown in Figure 1. This is the starting point of this study.

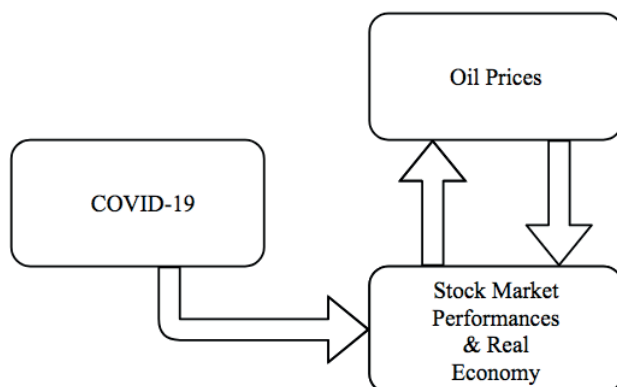

Figure 1: The Relationship between COVID-19, Oil Prices, and Stock Market Performance

Based on the literature review, it can be stated that to the best of our knowledge, the impact of COVID-19 and oil prices on the sectorial stock markets in oil-exporting economies such as those of the GCC countries has not been examined from this perspective in the literature. It is clear from the literature that there is a negative relationship between COVID-19, oil prices, and the stock market. However, this paper examines how COVID-19 and crude oil prices affected the stock market during the early and subsequent phases of COVID-19. This study provides two phases of analysis to capture the impact of the COVID-19 pandemic and oil prices on each economic sector in the GCC countries in those phases of the COVID-19 pandemic. These two phases of analysis help to fulfil the literature gap. Furthermore, this paper argues that stock returns, which have been decreased by COVID-19, negatively affect oil prices (Albulescu, 2020), then as a second wave, that decreased oil prices directly affect the stock markets. Accordingly, COVID-19 adversely affects the oil price, as seen in the literature. This relationship between COVID-19, oil prices, and the stock markets is worth examining for the GCC countries as oil-exporting countries.

3. How Do COVID-19 and Oil Prices Affect the Stock Market Performance?

The COVID-19 pandemic has caused an increase in stock market uncertainty; hence stock markets have been negatively affected by the COVID-19 pandemic (Adekoya, Oliyide, & Oduyemi, 2020). COVID-19 has also indirectly affected oil prices because it has had an impact on the real economy. The current economic situation has caused oil prices to steadily decline, as shown in Figure 2. Moreover, a decrease in oil prices can negatively affect stock markets, especially in oil-exporting countries like the GCC.

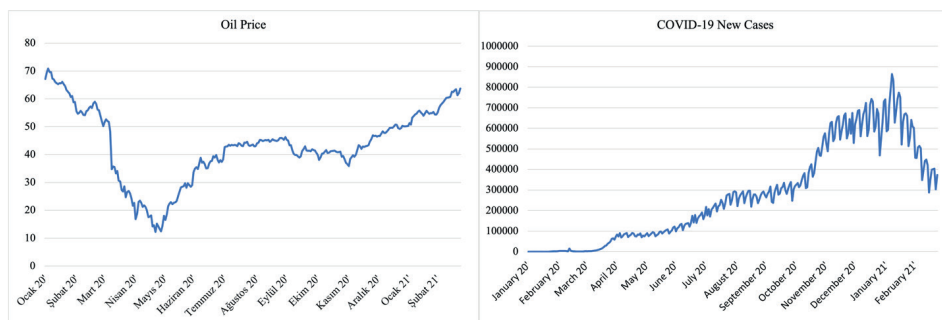

Figure 2: COVID-19 Cases and Oil Price in the World

Source: Thomson Reuters, Datastream; and Organization of the Petroleum Exporting Countries

As shown in Figure 2, the oil price suddenly dropped in March 2020 when COVID-19 cases spiked. With the markets’ adjustment to COVID-19’s adverse effects, oil prices began to rise in May. Due to the new variants of COVID-19, oil prices also fell as COVID-19 cases increased again in September. Oil prices, however, were back to pre-pandemic levels as of February 2021.

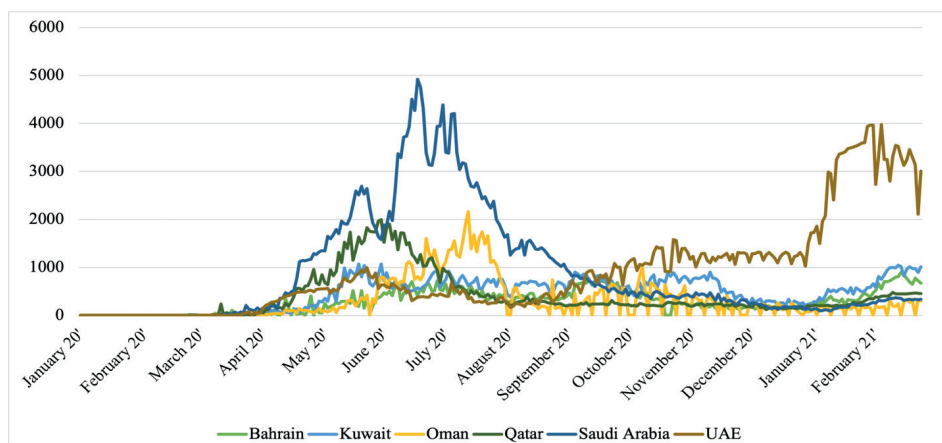

Figure 3: COVID-19 New Cases in the GCC countries

Source: Thomson Reuters, Datastream

The first case in the GCC countries was seen in the United Arab Emirates (UAE) on January 29, 2020 (Duncan, 2020). Since then, GCC countries have taken certain measures, including closing schools, cancelling flights, and closing workplaces simultaneously with other countries. However, despite the measures, increases in new cases were seen throughout the region, particularly after March, as shown in Figure 3. Saudi Arabia had approximately 50,000 cases, the highest number in the GCC region by October 2020, as seen in Figure 3. The most significant reason why Saudi Arabia had the highest number of cases is that it has the largest population (about 80% of the region’s population). In October, however, new COVID-19 cases in the UAE surpassed those in Saudi Arabia, reaching the highest level in the region. Figure 3 also shows that Qatar, a country with the lowest

population in the region, had the most COVID-19 cases in the early stage of the pandemic, followed by Saudi Arabia. Furthermore, despite having the highest population in the region after Saudi Arabia, Oman had the fewest cases of COVID-19 in the region as shown in Figure 3.

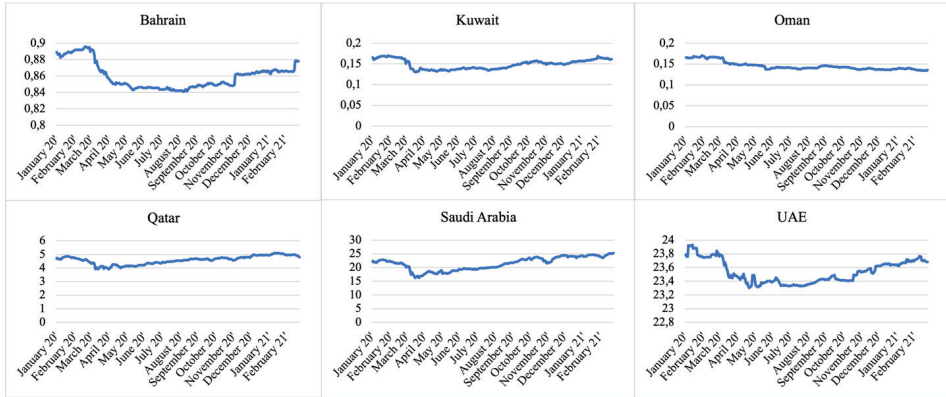

Figure 4: The Performance of the GCC Stock Markets in the Financial Sector during COVID-19
 Source: Thomson Reuters, Datastream

Figure 4 illustrates the sharp decline in the financial sectors of the GCC countries. For example, even though a number of government interventions in the financial system were made before March, there was a sudden decline in the UAE. On the other hand, direct government interventions lead to sharp ups and downs in the UAE. Overall, Figure 4 shows that the financial sector performance in GCC stock markets has increased with partial fluctuations in particular periods since March, except for Oman.

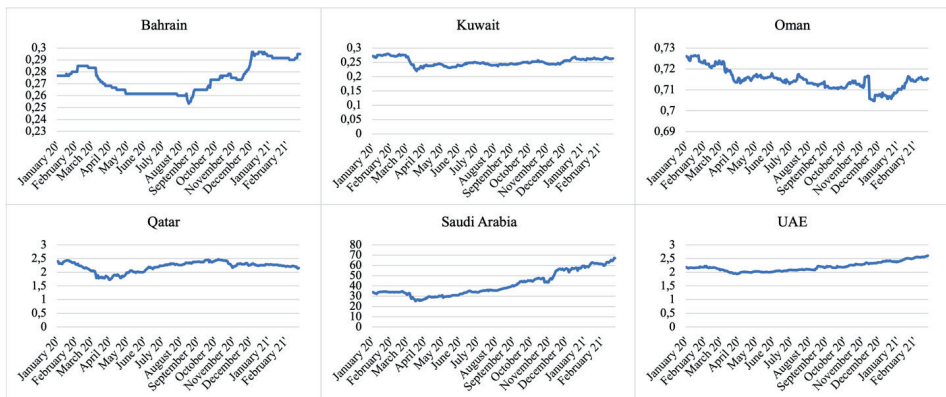

Figure 5: The Performance of the GCC Stock Markets in the Industrial Sector during COVID-19
 Source: Thomson Reuters, Datastream

As illustrated in Figure 5, following the start of COVID-19, the industrial sector experienced a decline in stock market performance, but this decline only occurred sharply in March. Saudi

Arabia, which has the most developed industrial sector in the region, recorded the highest decrease. The UAE, with other developed industrial sectors, ranked second. In general, Figure 5 shows that industrial stock market performance in the GCC countries increased after March, except for in Oman, which was the most volatile.

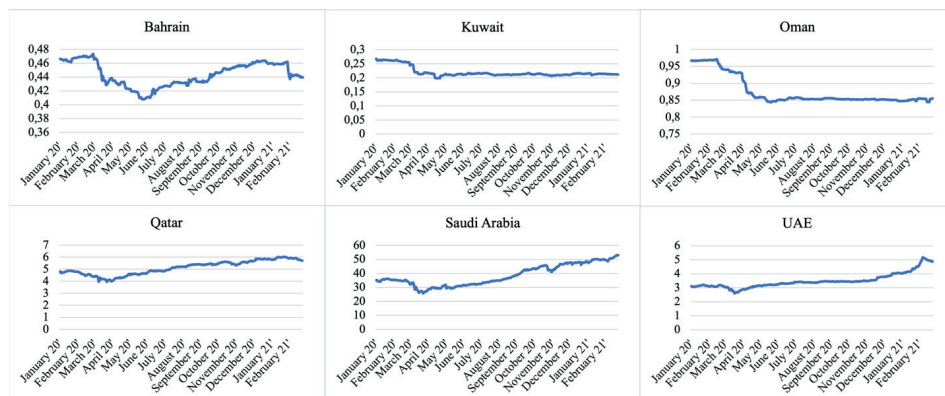

Figure 6: The Performance of the GCC Stock Markets in Service Sector during COVID-19
 Source: Thomson Reuters, Datastream

Figure 6 shows significant breaks in the service sectors of GCC countries, in particular those of Bahrain, Oman, and Saudi Arabia, since services are developed in GCC countries due to natural resource income. As shown in Figure 6, the sudden decline began in Bahrain, Saudi Arabia and Kuwait in March, while in Oman it began in April. The fluctuation seen in Qatar and the UAE was less than that of other countries and this may be due to government interventions in the sector. Following the early stage of the pandemic, it was observed that the stock market performance of the service sector of Bahrain, Saudi Arabia, the UAE and Qatar increased, while Kuwait and Oman experienced more stable progress after the initial decline stopped.

In summary, the presence of a large population in Saudi Arabia made it the most affected country in the GCC region due to COVID-19. In addition, GCC countries have also been affected by oil prices, which have indirectly affected COVID-19 in oil-exporting countries, as shown in Figure 2. This descriptive explanation requires an econometric analysis in order to present the relationship.

4. Methodology

This study employs a random-effect model, as suggested by the Hausman test results, in sectors of the six GCC countries. The study utilised daily data for 295 companies in the service, industrial, and financial sectors listed in stock markets within the six GCC countries from January 1, 2020, to February 23, 2021. The analysis was conducted in two phases. The first phase extended from January 1, 2020, to July 30, 2020, while the second phase extended from August 01, 2020, to February 23, 2021.

4.1. Research Model

Based on the research data, including time-series and cross-sectional, panel data analysis is most appropriate for getting reliable results and coping with multicollinearity among independent

variables. Additionally, the panel data analysis reduces bias and provides a better analysis than time-series or cross-sectional data analysis (Greene, 2012; Hsiao, 2007).

Before proceeding with the analysis, the panel unit root test was applied using the Phillips-Perron Fisher unit root test to check the stationarity of the research variables to avoid spurious regression. The equation of the Phillips-Perron Fisher unit root test is stated below;

$$\Delta y_t = \Delta y_{t-1} + \beta x_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

This study applies the Hausman test to select the appropriate model between the fixed-effect and random-effect models. The null hypothesis of the Hausman test is that the random-effects model is appropriate, and the alternative hypothesis is that the fixed-effects model is appropriate. Equation (2) shows the Hausman test equation (Baltagi, 2005, pp. 65–73).

$$H' = (b_{FE} - b_{MEANS})' [Asy. Var[b_{FE}] + Asy. Var[b_{MEANS}]]^{-1} (b_{FE} - b_{MEANS}) \quad (2)$$

The research model, which is based on the random-effect model represented in equation (3)

$$PRICE_{it} = a_0 + \beta_1 COVID_{it} + \beta_2 OIL_{it} + \beta_3 MC_{it} + (v_i + \varepsilon_{it}) \quad (3)$$

where the dependent variable *PRICE* captures the price of stock *i* at day *t*, $i=1, \dots$ and *N* represents the number of companies in each sector in each country (cross-sectional panel companies for the period *t*), $t=1, 2, 3 \dots T$ represents the number of periods.

The independent variables in this study are represented by COVID-19, measured by the logarithm of the total confirmed world cases, OIL, measured by the logarithm of daily oil price, and MC, the logarithm of daily market capitalisation. v_i is the residual as a whole where the residual is a combination of cross-section and time series, ε_{it} represents the individual residual, representing the random character of unit observation.

5. Data and Empirical Tests

5.1. Data Collection

The study used daily data for 295 companies in the service, industrial, and financial sectors listed in stock markets in the six GCC countries between January 1, 2020, and February 23, 2021. The data were sourced from Thomson Reuters DataStream for stock prices, Organization of the Petroleum Exporting Countries (OPEC) for oil prices, and Wealth Health Organization through Thomson Reuters DataStream for COVID-19 cases.

5.2. Descriptive Statistics

Descriptive statistics and correlation matrix data is presented in Table Annex 1, 2 and 3. The correlation matrix in Table Annex 2 shows that there was a negative relationship between the total number of world cases of COVID 19 and the stock price in all the sectors in all GCC countries in the first phase of analysis, which extended from 01-01-2020 to 30-07-2020. In contrast, the correlation matrix in Table Annex 3 indicates that there was no significant negative relationship between the total number of world cases of COVID 19 and the stock price in all the sectors in all GCC countries in the second phase, which extended from 01-08-2020 to 23-02-2021. On the other

hand, the correlation matrix shows a positive relationship between the falling oil prices and the stock prices in all GCC countries' sectors in the first phase of analysis. However, the second phase of analysis showed that the correlation coefficient was weak and was not statistically significant in most sectors in GCC countries.

5.3. Empirical Tests

Table 1: Estimation of Panel Unit Root Test (Phillips-Perron) in the UAE

	Method	Statistic	Prob.**
Prices in the Services Sector	PP - Fisher Chi-square	2434.23	0.0000
	PP - Choi Z-stat	-48.0849	0.0000
Prices in the Industrial Sector	PP - Fisher Chi-square	1075.00	0.0000
	PP - Choi Z-stat	-31.9488	0.0000
Prices in the Financial Sector	PP - Fisher Chi-square	3205.28	0.00000
	PP - Choi Z-stat	-54.9764	0.00000
COVID-19	PP - Fisher Chi-square	2179.39	0.00000
	PP - Choi Z-stat	-45.3946	0.00000
Oil Prices	PP - Fisher Chi-square	2360.39	0.00000
	PP - Choi Z-stat	-47.3307	0.00000

Table 1 presents the panel unit-root test results using the Phillips-Perron Fisher unit root test for all research variables in the UAE. The results indicate rejection of the null hypothesis of the test, that the series has a unit root. Accordingly, it is concluded that the research variables are stationary. Table 2 shows the results of three random-effect models for the impact of oil price and COVID-19 on stock prices in each of the service, industrial and financial sectors in the UAE. The samples include 18, 8, and 25 companies from the service, industrial, and financial sectors, respectively. In all economic sectors, it is seen that the null hypothesis of the Hausman test cannot be rejected, indicating that the random-effect model is in favour of the fixed-effect model.

Table 2: Results of Random Models for the Effect of Oil Prices on Stock Markets in the UAE

Sector	Random-Effect Model from 01-01-2020 to 30-07-2020			Random-Effect Model from 01-08-2020 to 23-02-2021		
	Services	Industrial	Financial	Services	Industrial	Financial
Log World COVID 19 Cases	-0.01513***	-0.001***	-0.0503***	0.12726***	0.19504***	0.0711***
Logoil	0.27315***	0.05419***	0.16843***	0.43873***	-0.2519***	0.52017***
Logcap	0.37541***	0.94117***	1.71012***	1.4206***	2.12593***	1.46095***
Constant	-4.0782***	-11.3779***	-19.5546***	-23.2238***	-29.4574***	-19.4319***
Adjusted R-squared	0.2888	0.6459	0.229	0.4672	0.7702	0.1683
F-statistic	368.89***	734.9781***	374.67***	773.96***	1313.84***	248.92***
Hausman Test Chi-Sq. Statistic	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000

Note: *** represents a significant level at 1%.

The first phase results show that the coefficients of oil prices on stock prices in services, industrial and financial companies were positive and statistically significant at 1 per cent. This re-

sult means that the decreasing oil prices pattern during the research period has decreased the stock prices in all sectors in the UAE. Consequently, oil prices dropped due to the sudden unease that swept the financial markets. The coefficients of the COVID-19 outbreak indicate a negative relationship between stock prices and the number of COVID-19 confirmed cases, which in turn led to a drop in stock prices across all economic sectors in the UAE. The second phase of analysis results show the disappearance of the negative impact of the increase in confirmed cases of COVID-19 on the stock prices in the three sectors in the UAE.

Table 3: Estimation of Panel Unit Root Test (Phillips-Perron) in Saudi Arabia

	Method	Statistic	Prob.**
Prices in the Services Sector	PP - Fisher Chi-square	4588.15	0.0000
	PP - Choi Z-stat	-65.9699	0.0000
Prices in the Industrial Sector	PP - Fisher Chi-square	4720.79	0.0000
	PP - Choi Z-stat	-66.9357	0.0000
Prices in the Financial Sector	PP - Fisher Chi-square	3147.19	0.00000
	PP - Choi Z-stat	-54.6528	0.00000
COVID-19	PP - Fisher Chi-square	2905.85	0.00000
	PP - Choi Z-stat	-52.4172	0.00000
Oil Prices	PP - Fisher Chi-square	3147.19	0.00000
	PP - Choi Z-stat	-54.6528	0.00000

Table 3 below presents the panel unit root test results based on the Phillips-Perron Fisher unit root test for all research variables in Saudi Arabia. According to the results, the null hypothesis is rejected. Therefore, the research variables are stationary.

Table 4: Results of Random Models for the Effect of Oil Prices on Stock Markets in Saudi Arabia

Sector	Random-Effect Model from 01-01-2020 to 30-07-2020			Random-Effect Model from 01-08-2020 to 23-02-2021		
	Services	Industrial	Financial	Services	Industrial	Financial
Log World COVID 19 Cases	-0.12982***	-0.03513*	-0.2268***	-0.18924	2.38712***	-0.29347***
Logoil	1.17242***	4.14743***	2.13441***	2.32343***	9.76199***	2.62265***
Logcap	19.55033***	6.31723***	3.32787***	36.16255***	46.6353***	25.2165***
Constant	-261.037***	-77.5933***	-35.0489***	-511.8250***	-721.718***	-362.588***
Adjusted R-squared	0.544318	0.343544	0.583973	0.704571	0.450125	0.815738
F-statistic	2104.936***	949.103***	1696.189***	4090.325***	1444.727***	5205.747***
Hausman Test Chi-Sq. Statistic	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000

Note: * and *** represent a significant level at 10% and 1%, respectively.

Table 4 demonstrates the results of three random-effect models for the impact of oil price and COVID-19 on stock prices in the services, industrial, and financial companies of Saudi Arabia. The three models are based on 35, 36, and 24 companies in the service, industrial, and financial sectors, respectively. The Hausman test confirms that the random-effect model favours the fixed-effect model in all economic sectors in Saudi Arabia. The first phase results show that the coefficients of oil prices on stock prices in services, industrial and financial companies were positive and statistically significant at 1 per cent.

The second phase of analysis results show that stock prices in all sectors in Saudi Arabia continue to be affected by oil prices. This implies that the decline of stock prices is associated with falling oil prices in Saudi Arabia in early 2020. This may reflect the investors' perspective that a decrease in oil prices usually lowers the economic growth in the oil-based country, which, in turn, leads to a decline in the corporations' profits, leading to a negative impact on stock prices. In contrast, the first phase of analysis results show that the coefficients of the COVID-19 outbreak confirm the negative relationship between stock prices and COVID-19 cases. Accordingly, an increasing number of confirmed COVID-19 cases in Saudi Arabia results in stock prices declining across all economic sectors. However, the results of the second phase of analysis show that the share prices of financial companies and service companies continue to be affected by the increase in confirmed COVID-19 cases. Finally, a direct result of the unprecedented crisis of falling oil prices and COVID-19 can be seen in the drop of stock prices in all the economic sectors in Saudi Arabia.

Table 5: Estimation of Panel Unit Root Test (Phillips-Perron) in Qatar

	Method	Statistic	Prob.**
Prices in the Services Sector	PP - Fisher Chi-square	1350.27	0.00000
	PP - Choi Z-stat	-35.8179	0.00000
Prices in the Industrial Sector	PP - Fisher Chi-square	1045.45	0.00000
	PP - Choi Z-stat	-31.4766	0.00000
Prices in the Financial Sector	PP - Fisher Chi-square	1774.36	0.0000
	PP - Choi Z-stat	-40.9260	0.0000
COVID-19	PP - Fisher Chi-square	1695.08	0.00000
	PP - Choi Z-stat	-40.0343	0.00000
Oil Prices	PP - Fisher Chi-square	1835.86	0.00000
	PP - Choi Z-stat	-41.7418	0.00000

Table 5 presents the panel unit root test results by using the Phillips-Perron Fisher unit root test for all research variables of Qatar. The results indicate a rejection of the null hypothesis of the test. Thus, it can be concluded that the research variables are stationary.

Table 6: Results of Random Models for the Effect of Oil Prices on Stock Markets in Qatar

Sector	Random-Effect Model from 01-01-2020 to 30-07-2020			Random-Effect Model from 01-08-2020 to 23-02-2021		
	Services	Industrial	Financial	Services	Industrial	Financial
Log World COVID 19 Cases	-0.00218***	-0.00023	-0.02786***	0.04084*	-0.03005***	0.02293*
Logoil	0.22835***	0.06228***	0.13069***	0.50914***	-0.1122***	0.12813***
Logcap	2.0572***	1.5347***	1.86278***	3.26284***	2.04284***	2.7055***
Constant	-27.392***	-20.799***	-22.3897***	-47.5861***	-27.188***	-35.397***
Adjusted R-squared	0.4604	0.596250	0.502941	0.57923	0.6049	0.5972
F-statistic	430.161***	595.158***	713.67***	675.081***	600.658***	1017.592***
Hausman Test Chi-Sq. Statistic	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000

Note: * and *** represent a significant level at 10% and 1%, respectively.

Table 6 shows the results of three random-effect models for the impact of oil price on stock prices in Qatar's economic sectors. The three models are built on 10, 8, and 14 companies in the service, in-

dustrial, and financial sectors, respectively. The Hausman test's null hypothesis cannot be rejected, which means that the random-effect model favours the fixed-effect model in all economic sectors.

It is seen from the results of the first phase of analysis that the coefficients of the effect of oil prices on stock prices in services, industrial and financial companies were positive and statistically significant at a 1 per cent level. This shows that Qatar's stock market prices declined because of low oil prices during the research period. This may be seen that during periods of low oil prices, investors usually in resource-dependent economies become more uncertain about the outlook for corporate earnings, which may, in turn, lead to lower stock prices. Moreover, the results of the second phase of analysis show that the stock prices of service and financial companies in Qatar continue to be affected by oil prices.

Additionally, the coefficients of the COVID-19 outbreak in the first phase of analysis confirm the negative relationship between stock prices and COVID-19 cases. This signifies that increasing the confirmed cases of COVID-19 led to decreasing stock prices in all economic sectors in Qatar. Nevertheless, the results of the second phase of analysis show that the share prices of industrial companies in Qatar continue to be affected by the increase in confirmed COVID-19 cases. Therefore, it can be concluded that the decline in oil prices and the spread of the COVID-19 pandemic are among the main factors that led to the decrease in the shares prices of companies in all economic sectors in Qatar.

Table 7: Estimation of Panel Unit Root Test (Phillips-Perron) in Kuwait

	Method	Statistic	Prob.**
Prices in the Services Sector	PP - Fisher Chi-square	2009.62	0.00000
	PP - Choi Z-stat	-43.5131	0.00000
Prices in the Industrial Sector	PP - Fisher Chi-square	1855.63	0.0000
	PP - Choi Z-stat	-41.9328	0.0000
Prices in the Financial Sector	PP - Fisher Chi-square	2972.51	0.00000
	PP - Choi Z-stat	-52.4855	0.00000
COVID-19	PP - Fisher Chi-square	2784.78	0.00000
	PP - Choi Z-stat	-51.3136	0.00000
Oil Prices	PP - Fisher Chi-square	3016.06	0.00000
	PP - Choi Z-stat	-53.5021	0.00000

Table 7 displays the panel unit root test results by using the Phillips-Perron Fisher unit root test for all research variables of Kuwait. The results indicate rejection of the null hypothesis of the test. Therefore, it can be concluded that the research variables are stationary.

Table 8: Results of Random Models for the Effect of Oil Prices on Stock Markets in Kuwait

Sector	Random-Effect Model from 01-01-2020 to 30-07-2020			Random-Effect Model from 01-08-2020 to 23-02-2021		
	Services	Industrial	Financial	Services	Industrial	Financial
Log World COVID 19 Cases	-0.00677***	-0.00061**	-0.0017***	-0.03939***	0.00729***	-0.00548***
Logoil	-0.01881**	0.0101***	0.00794***	-0.04775***	-0.0036	0.00973***
Logcap	0.57308***	0.2051***	0.18126***	0.59145***	0.0939***	0.29458***
Constant	-5.90221***	-1.86642***	-1.9478***	-5.46496***	-0.77299***	-3.26358***
Adjusted R-squared	0.3249	0.4841	0.6421	0.3428	0.2659	0.6876
F-statistic	388.355***	661.972***	2077.68***	409.849***	249.334***	2481.126***
Hausman Test Chi-Sq. Statistic	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000

Note: ** and *** represent a significant level at 5% and 1%, respectively.

Table 8 depicts the results of three random effect models for the impact of oil price on stock prices in Kuwait's economic sectors. The three models rely on 16, 14, and 23 companies in services, industrial, and financial sectors, respectively. The Hausman test results suggest that the random-effect model favours the fixed-effect model in all economic sectors of Kuwait.

It is evident from the results of the first phase of analysis that the coefficients of oil prices on stock prices in industrial and financial companies are statistically positive while it is statistically negative in service companies. Similar results are obtained through the second phase of analysis. However, the coefficients' values are small in all sectors in Kuwait, which implies minor effects of oil prices falling on stock prices. Likewise, the coefficients of the COVID-19 outbreak on stock prices in all sectors are also small. However, the negative impact of increased COVID-19 cases on industrial companies faded during the second phase. These results can be interpreted by the stock market participants' response to the government support to mitigate oil prices and the COVID-19 crisis by launching economic stimulus packages. Finally, therefore, it can be stated that the unprecedented decline in oil prices and the spread of COVID-19 played significant roles in stock price changes in all economic sectors of Kuwait.

Table 9: Estimation of panel unit root test (Phillips-Perron) in Bahrain

	Method	Statistic	Prob.**
Prices in the Services Sector	PP - Fisher Chi-square	271.507	0.00000
	PP - Choi Z-stat	-15.4179	0.00000
Prices in the Industrial Sector	PP - Fisher Chi-square	793.498	0.00000
	PP - Choi Z-stat	-27.4397	0.00000
Prices in the Financial Sector	PP - Fisher Chi-square	1218.04	0.0000
	PP - Choi Z-stat	-34.0124	0.0000
COVID-19	PP - Fisher Chi-square	1089.70	0.00000
	PP - Choi Z-stat	-32.0989	0.00000
Oil Prices	PP - Fisher Chi-square	1180.20	0.00000
	PP - Choi Z-stat	-33.4679	0.00000

Table 9 presents the panel unit root test results using the Phillips-Perron Fisher unit root test for all research variables of Bahrain. The results indicate rejection of the null hypothesis of the test. Therefore, it can be concluded that the research variables are stationary.

Table 10: Results of Random Models for the Effect of Oil Prices on Stock Markets in Bahrain

Sector	Random-Effect Model from 01-01-2020 to 30-07-2020			Random-Effect Model from 01-08-2020 to 23-02-2021		
	Services	Industrial	Financial	Services	Industrial	Financial
Log World COVID 19 Cases	-0.00729***	-0.00029***	-0.00263***	0.01461***	0.0229***	-0.00329***
Logoil	0.03778***	-0.00114***	0.00451	-0.04904***	-0.00857	-0.00511
Logcap	-0.00229	0.36362***	0.30127***	0.87031***	0.17143***	0.13567***
Constant	0.48987***	-3.33713***	-3.48847***	-8.78762***	-1.79306***	-1.34352***
Adjusted R-squared	0.260	0.96675	0.584	0.7830	0.6784	0.4212
F-statistic	107.011***	8771.129***	636.535***	1060.656***	620.576***	321.713***
Hausman Test Chi-Sq. Statistic	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000

Note: *** represents a significant level at 1%.

Table 10 shows the results of three random-effect models for the impact of oil price on stock prices in Bahrain's economic sectors. The three models are based on 6, 6, and 9 companies in services, industrial, and financial sectors, respectively. The random-effect model is used in all economic sectors in Bahrain, as suggested by the Hausman test results.

It is noted from the first phase of analysis that the coefficients of the effect of oil prices on stock prices in services, industrial, and financial companies were not statistically significant. Moreover, the second phase of analysis shows that the coefficients of oil prices on stock prices in services, industrial, and financial companies were negative and only statistically significant in services companies. Hence, it can be stated that the stock market in Bahrain was not affected negatively by falling oil prices in 2020. Likewise, the coefficients of the COVID-19 outbreak are too small, reflecting the negligible impact of COVID-19 on the stock markets. Additionally, the negative impact of COVID-19 on stock prices disappeared in industrial and financial companies in the second phase of analysis. This result reflects the quick response of the stock market and economy to government support by launching an economic stimulus package amounting to USD 11 billion to support individuals and companies (KPMG, 2020).

Table 11: Estimation of panel unit root test (Phillips-Perron) in Oman

	Method	Statistic	Prob.**
Prices in the Services Sector	PP - Fisher Chi-square	1674.66	0.0000
	PP - Choi Z-stat	-39.7544	0.0000
	PP - Fisher Chi-square	1381.10	0.0000
Prices in the Industrial Sector	PP - Choi Z-stat	-36.2448	0.0000
	PP - Fisher Chi-square	2531.89	0.0000
Prices in the Financial Sector	PP - Choi Z-stat	-48.4050	0.0000
	PP - Fisher Chi-square	2421.55	0.00000
COVID-19	PP - Choi Z-stat	-47.8502	0.00000
	PP - Fisher Chi-square	2622.66	0.00000
Oil Prices	PP - Choi Z-stat	-49.8910	0.00000

Table 11 shows the panel unit root test results using the Phillips-Perron Fisher unit root test for all research variables of Oman. The results indicate rejection of the null hypothesis of the test. Thus, it can be concluded that the research variables are stationary.

Table 12: Results of Random Models for the Effect of Oil Prices on Stock Markets in Oman

Sector	Random-Effect Model from 01-01-2020 to 30-07-2020			Random-Effect Model from 01-08-2020 to 23-02-2021		
	Services	Industrial	Financial	Services	Industrial	Financial
Log World COVID 19 Cases	0.00527***	-0.001***	-0.00032**	0.01237***	0.00703***	-0.00022
Logoil	-0.00957	0.00562***	-0.00364***	0.03111***	0.00292	0.00209
Logcap	1.5294***	0.15757***	0.19683***	0.4772***	0.16113	0.06127
Constant	-15.25277***	-1.23649***	-1.88924***	-4.61974***	-1.39866	-0.49137
Adjusted R-squared	0.5179	0.6675	0.5311	0.523160	0.8133	0.7354
F-statistic	703.638***	1010.703***	1140.811***	699.512***	2134.447***	2723.302***
Hausman Test Chi-Sq. Statistic	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000

Note: ** and *** represent a significant level at 5% and 1%, respectively.

Table 12 presents the results of panel data of fixed and random effect models for the impact of oil price on stock prices in the economic sectors. It is shown from the results of the first phase of analysis that the coefficients of the effect of oil prices on stock prices were negative in services and financial companies and positive in industrial companies. However, the coefficients of oil prices are too small, reflecting the modest impact of fall oil prices on Oman's stock markets. The second phase of analysis results show that only the service companies started to be affected significantly by the falling oil prices. On the other hand, the first phase of analysis shows that the coefficients of the COVID-19 outbreak are small, which reflects the modest impact of COVID-19 on stock markets again. Furthermore, the second phase results show that the negative impact of COVID-19 on stock prices in all Oman's economic sectors faded in the second phase. These results imply that market participants in the stock market responded positively to the Omani government's comprehensive economic incentive package to support the companies and inject additional liquidity of over USD 20.78 billion into the economy (OECD, 2020).

6. Conclusion

In early 2020, the falling oil prices and the COVID-19 outbreak were considered as critical factors in the global stock markets, especially for natural resources-based economies. Therefore, this study examines the effect of falling oil prices and the COVID-19 outbreak on GCC countries' stock markets. Furthermore, the study uses daily data for 295 corporations categorised as services, industrial, and financial sectors listed in the stock markets in the six GCC countries for January 1 and February 23, 2021. The analysis is divided into two phases. The first phase extends from January 1, 2020, to July 30, 2020, while the second phase extends from August 01, 2020, to February 23, 2021.

This research presents the belief that falling oil prices and the COVID-19 outbreak were the key driving factors that played an essential role in decreasing the GCC stock prices in early 2020. The empirical results of the analysis of the first phase of the impact of the decline in oil prices (Hung, 2020; Albulescu, 2020;) and the spread of the COVID-19 pandemic (Adekoya and Oliyide, 2020; Fu and Shen, 2020) confirm that stock prices responded quickly during the first stage and also that the negative impact was strong, by presenting similar results with other studies (*see*: Prabheesh, 2020a; Prabheesh, 2020b) focussing on the oil-exporting countries. Since oil-dependent economies are heavily dependent on natural resource revenues and do not have diversified economies, on the basis of the first stage results, it is possible to state that these economies are adversely affected by the decrease in production in the real economy. In contrast, the analysis results of the second phase indicate that the negative impact of the crisis of low oil prices and the outbreak of the COVID-19 pandemic diminished in most economic sectors in the Gulf countries in a similar vein with the findings of Sakurai and Kurosaki (2020). According to the results from the second stage, it appears that government support contributed to a reduction in the negative effects of oil and COVID-19 on stock prices among oil-rich countries. However, the GCC countries have not been impacted equally by the crisis of falling oil prices and the COVID-19 outbreak. Despite support of the companies and injection of liquidities into the economy by the Gulf states, the results of the first phase confirm that Saudi Arabia is the most impacted country (Prabheesh, 2020b) among the GCC countries, followed by the UAE and Qatar, respectively. In contrast, the least affected countries are Oman, Bahrain and Kuwait, respectively. Furthermore, the sector-wise analysis results show that the service sector is the sector most impacted by falling oil prices and the COVID-19 outbreak in all GCC countries. However, the industrial sector in Saudi Arabia is hit hardest by the falling oil prices, and the financial sector in Saudi Arabia is the most affected by COVID-19 among the GCC countries.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Conception/Design of Study- H.A.S., E.A.; Data Acquisition- H.A.S., E.A.; Data Analysis/Interpretation- H.A.S., E.A.; Drafting Manuscript- H.A.S., E.A.; Critical Revision of Manuscript- H.A.S., E.A.; Final Approval and Accountability- H.A.S., E.A.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

References

- Adekoya, O. B., & Oliyide, J. A. (2020). How COVID-19 drives connectedness among commodity and financial markets: Evidence from TVP-VAR and causality-in-quantiles techniques. *Resources Policy*. doi: 10.1016/j.resourpol.2020.101898.
- Adekoya, O. B., Oliyide, J. A., & Oduyemi, G. O. (2020). How COVID-19 upturns the hedging potentials of gold against oil and stock markets risks: Nonlinear evidences through threshold regression and markov-regime switching models. *Resources Policy*. doi: 10.1016/j.resourpol.2020.101926.
- Al-Awadhi, A. M., Al-Saifi, K., Al-Awadhi, A., & Alhamadi, S. (2020). Death and contagious infectious diseases: Impact of the COVID-19 virus on stock market returns. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 27. doi: 10.1016/j.jbef.2020.100326.
- Albulescu, C. (2020). Coronavirus and oil price crash. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3553452. doi: 10.2139/ssrn.3553452.
- Alsaifi, K., Elnahass, M., & Salama, A. (2020). Market responses to firms' voluntary carbon disclosure: Empirical evidence from the United Kingdom. *Journal of Cleaner Production*, 262. doi: 10.1016/j.jclepro.2020.121377.
- Ashraf, B. N. (2020). Stock markets' reaction to COVID-19: Cases or fatalities? *Research in International Business and Finance*, 54(2020). doi: 10.1016/j.ribaf.2020.101249.
- Baker, S. R., Bloom, N., Davis, S. J., Kost, K. J., Sammon, M. C., & Viratyosin, T. (2020). The unprecedented stock market impact of COVID-19. [Working Paper]. Retrieved from <https://www.nber.org/papers/w26945>. doi: 10.3386/w26945.
- Bala, D. A., & Takimoto, T. (2017). Stock markets volatility spillovers during financial crises: A DCC-MGARCH with skewed-t density approach. *Borsa Istanbul Review*, 17(1), 25–48. doi: 10.1016/j.bir.2017.02.002.
- Baltagi, B. (2005). *Econometric analysis of panel data*. London: John Wiley and Sons.
- Bash, A., & Alsaifi, K. (2019). Fear from uncertainty: An event study of Khashoggi and stock market returns. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 23, 54–58. doi: 10.1016/j.jbef.2019.05.004.
- BBC. (2020). US oil prices turn negative as demand dries up. *BBC News*. Retrieved from <https://www.bbc.co.uk/news/business-52350082>
- Beutels, P., Jia, N., Zhou, Q. Y., Smith, R., Cao, W. C., & De Vlas, S. J. (2009). The economic impact of SARS in Beijing, China. *Tropical Medicine & International Health*, 14(1), 85–91. doi: 10.1111/j.1365-3156.2008.02210.x.
- Cakan, E., Doytch, N., & Upadhyaya, K. P. (2015). Does US macroeconomic news make emerging financial markets riskier? *Borsa Istanbul Review*, 15(1), 37–43. doi: doi.org/10.1016/j.bir.2014.10.002.
- Chen, C. D., Chen, C. C., Tang, W. W., & Huang, B. Y. (2009). The positive and negative impacts of the SARS outbreak: A case of the Taiwan industries. *The Journal of Developing Areas*, 43(1), 281-293. doi: 10.1353/jda.0.0041.
- Chen, M. P., Lee, C. C., Lin, Y. H., & Chen, W. Y. (2018). Did the SARS epidemic weaken the integration of Asian stock markets? Evidence from smooth time-varying cointegration analysis. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 31(1), 908–926. doi: 10.1080/1331677X.2018.1456354.
- Chen, M.H., Jang, S. S., & Kim, W. G. (2007). The impact of the SARS outbreak on Taiwanese hotel stock performance: an event-study approach. *International Journal of Hospitality Management*, 26(1), 200–212. doi: doi.org/10.1016/j.ijhm.2005.11.004.
- Devpura, N., & Narayan, P. K. (2020). Hourly oil price volatility: The role of COVID-19. *Energy Research Letters*, 1(2), doi: 10.46557/001c.13683.
- Duncan, G. (2020). Coronavirus in the UAE: A Timeline of New Cases and Recoveries. *The National*. Retrieved from <https://www.thenational.ae/uae/health/coronavirus-in-the-uae-a-timeline-of-new-cases-and-recoveries-1.985824>.
- Fu, M., & Shen, H. (2020). COVID-19 and corporate performance in the energy industry. *Energy Research Letters*, 1(1), doi: 10.46557/001c.12967.

- Gharib, C., Mefteh-Wali, S., & Jabeur, S. B. (2020). The bubble contagion effect of COVID-19 outbreak: Evidence from crude oil and gold markets. *Finance Research Letters*. doi: 10.1016/j.frl.2020.101703.
- Greene, W. H. (2012). *Econometric analysis*. London: Pearson.
- Guo, M., Kuai, Y., & Liu, X. (2020). Stock market response to environmental policies: Evidence from heavily polluting firms in China. *Economic Modelling*, 86, 306–316. doi: 10.1016/j.econmod.2019.09.028.
- Hsiao, C. (2007). Panel data analysis—Advantages and challenges. *Test*, 16(1), 1–22. doi: 10.1007/s11749-007-0046-x.
- Huang, W., & Zheng, Y. (2020). COVID-19: Structural changes in the relationship between investor sentiment and crude oil futures price. *Energy Research Letters*, 1(2). doi: 10.46557/001c.13685.
- Hung, N. T. (2020). Dynamic spillover effects between oil prices and stock markets: New evidence from pre and during COVID-19 outbreak. *AIMS Energy*, 8(5), 819–834. doi: 10.3934/energy.2020.5.819.
- Ichev, R., & Marinč, M. (2018). Stock prices and geographic proximity of information: Evidence from the Ebola outbreak. *International Review of Financial Analysis*, 56, 153–166. doi: 10.1016/j.irfa.2017.12.004.
- Iyke, B. N. (2020). COVID-19: The reaction of US oil and gas producers to the pandemic. *Energy Research Letters*, 1(2). doi: 10.46557/001c.13912.
- KPMG. (2020). Government and institution measures in response to COVID-19: Bahrain. Retrieved from <https://home.kpmg/xx/en/home/insights/2020/04/bahrain-government-and-institution-measures-in-response-to-covid.html>.
- Liu, H., Manzoor, A., Wang, C., Zhang, L., & Manzoor, Z. (2020). The COVID-19 outbreak and affected countries stock markets response. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(8). doi: 10.3390/ijerph17082800.
- Liu, L., Wang, E. Z., & Lee, C. C. (2020a). Impact of the COVID-19 pandemic on the crude oil and stock markets in the US: A time-varying analysis. *Energy Research Letters*, 1(1). doi: 10.46557/001c.13154.
- Mazur, M., Dang, M., & Vega, M. (2020). COVID-19 and the march 2020 stock market crash. Evidence from S&P1500. *Finance Research Letters*. doi: 10.1016/j.frl.2020.101690.
- Mensi, W., Sensoy, A., Vo, X. V., & Kang, S. H. (2020). Impact of COVID-19 outbreak on asymmetric multifractality of gold and oil prices. *Resources Policy*, 69. doi: 10.1016/j.resourpol.2020.101829.
- Mhalla, M. (2020). The impact of novel coronavirus (COVID-19) on the global oil and aviation markets. *Journal of Asian Scientific Research*, 10(2), 96–104. doi: 10.18488/journal.2.2020.102.96.104.
- Mukherjee, P., & Bardhan, S. (2020). Assessing the Impact of COVID-19 on Interactions among Stock, Gold and Oil Prices in India. *Trade and Development Review*, 13(1), 33–56. Retrieved from <http://tdrju.net/index.php/tdr/article/view/127>.
- Narayan, P. K. (2020). Oil price news and COVID-19—Is there any connection?. *Energy Research Letters*, 1(1). doi: 10.46557/001c.13176.
- OECD. (2020). COVID-19 Crisis Response in MENA Countries. Retrieved from <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/covid-19-crisis-response-in-mena-countries-4b366396/>.
- Ozili, P. K., & Arun, T. (2020). Spillover of COVID-19: impact on the Global Economy. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3562570. doi: 10.2139/ssrn.3562570.
- Prabheesh, K. P., Garg, B., & Padhan, R. (2020). Time-varying dependence between stock markets and oil prices during COVID-19: The case of net oil-exporting countries. *Economics Bulletin*, 40(3), 2408–2418. Retrieved from <http://www.accessecon.com/Pubs/EB/2020/Volume40/EB-20-V40-I3-P210.pdf>.
- Prabheesh, K. P., Padhan, R., & Garg, B. (2020). COVID-19 and the oil price–stock market nexus: Evidence from net oil-importing countries. *Energy Research Letters*, 1(2). doi: 10.46557/001c.13745.
- Sakurai, Y., & Kurosaki, T. (2020). How has the relationship between oil and the US stock market changed after the Covid-19 crisis?. *Finance Research Letters*, 37. doi: 10.1016/j.frl.2020.101773.
- Salisu, A. A., Ebuh, G. U., & Usman, N. (2020). Revisiting oil-stock nexus during COVID-19 pandemic: Some preliminary results. *International Review of Economics & Finance*, 69, 280–294. doi: 10.1016/j.iref.2020.06.023.
- Shanaev, S., & Ghimire, B. (2019). Is all politics local? Regional political risk in Russia and the panel of stock returns. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 21, 70–82. doi: 10.1016/j.jbef.2018.11.002.
- Sharif, A., Aloui, C., & Yarovaya, L. (2020). COVID-19 pandemic, oil prices, stock market, geopolitical risk and policy uncertainty nexus in the US economy: Fresh evidence from the wavelet-based approach. *International Review of Financial Analysis*, 70. doi: 10.1016/j.irfa.2020.101496.
- Zhang, D., Hu, M., & Ji, Q. (2020). Financial markets under the global pandemic of COVID-19. *Finance Research Letters*, 36. doi: 10.1016/j.frl.2020.101528.

Table Annex 1: Descriptive Statistics

Country	Sector	Number of Companies	Number of Observations	Average Price	Average Market Capitalisation
Bahrain	Services sector	6	1800	0.5165	62717.95
	Industrial sector	6	1800	0.274422	105841.7
	Financial sector	9	2700	0.325626	1131555.
Kuwait	Services sector	16	4800	0.683771	399761.3
	Industrial sector	14	4200	0.345010	92554.85
	Financial sector	23	6900	0.270578	716536.3
Oman	Services sector	13	3900	0.716410	63634.09
	Industrial sector	10	3000	0.255900	27408.16
	Financial sector	20	6000	0.155457	130627.5
Qatar	Services sector	10	3000	4.976360	7622477.
	Industrial sector	8	2400	2.51	31533556.7
	Financial sector	14	4200	4.7	19022084.4
Saudi Arabia	Services sector	35	10500	20.22	84248530.6
	Industrial sector	36	10800	23.6	555072
	Financial sector	24	7200	20.83446	24644876
UAE	Services sector	18	5400	5.52	25021630.07
	Industrial sector	8	2400	1.675613	1782938.
	Financial sector	25	7500	4.866521	13175166

Table Annex 2: Correlation Matrix for the First Phase from 01-01-2020 to 30-07-2020

		Probability	PRICE	LOGCASES	LOGCAP	LOGOIL
Bahrain	Services Sector	PRICE	1			
		LOGCASES	-0.09483***	1		
		LOGCAP	0.616981***	-0.220946***	1	
		LOGOIL	0.084434**	-0.587462***	0.163698***	1
	Industrial Sector	PRICE	1			
		LOGCASES	-0.06916**	1		
		LOGCAP	0.371456***	-0.010591	1	
	Financial Sector	LOGOIL	0.054054	-0.587462***	0.009116	1
		PRICE	1			
LOGCASES		-0.15576***	1			
LOGCAP		0.540251***	-0.064848**	1		
Kuwait	Services Sector	LOGOIL	0.116920***	-0.587462***	0.049486*	1
		PRICE	1			
		LOGCASES	-0.06025***	1		
		LOGCAP	0.413332***	-0.06219***	1	
	Industrial Sector	LOGOIL	0.052918***	-0.587462***	0.067177***	1
		PRICE	1			
		LOGCASES	-0.07537***	1		
	Financial Sector	LOGCAP	0.674851***	-0.056843***	1	
		LOGOIL	0.079972***	-0.587462***	0.058093***	1
PRICE		1				
LOGCASES		-0.13094***	1			
Oman	Services Sector	LOGCAP	0.714261***	-0.06637***	1	
		LOGOIL	0.121607***	-0.587462***	0.063547***	1
		PRICE	1			
		LOGCASES	-0.09129***	1		
	Industrial Sector	LOGCAP	-0.30236***	-0.0649***	1	
		LOGOIL	0.062264***	-0.587462***	0.044591**	1
		PRICE	1			
	Financial Sector	LOGCASES	-0.08499***	1		
		LOGCAP	0.571394***	-0.051622**	1	
LOGOIL		0.058359**	-0.587462***	0.030084	1	
PRICE		1				
Qatar	Services Sector	LOGCASES	-0.11272***	1		
		LOGCAP	0.083903***	-0.046727***	1	
		LOGOIL	0.091590***	-0.587462***	0.041538**	1
		PRICE	1			
	Industrial Sector	LOGCASES	-0.02919	1		
		LOGCAP	0.581553***	-0.021952	1	
		LOGOIL	0.056119**	-0.587462***	0.053455*	1
	Financial Sector	PRICE	1			
		LOGCASES	-0.04207	1		
LOGCAP		0.06359**	-0.0274	1		
LOGOIL		0.097212***	-0.587462***	0.069541**	1	
Financial Sector	PRICE	1				
	LOGCASES	-0.04597**	1			
	LOGCAP	0.654072	-0.021701	1		
	LOGOIL	0.054575**	-0.587462***	0.037501*	1	

Saudi Arabia	Services Sector	PRICE	1			
		LOGCASES	-0.07583***	1		
		LOGCAP	0.35859***	-0.04368***	1	
		LOGOIL	0.094638***	-0.587462***	0.060303***	1
	Industrial Sector	PRICE	1			
		LOGCASES	-0.06797***	1		
		LOGCAP	0.227007***	-0.020573	1	
		LOGOIL	0.114909***	-0.587462***	0.046635***	1
	Financial Sector	PRICE	1			
LOGCASES		-0.13028***	1			
LOGCAP		0.446126***	-0.023977	1		
	LOGOIL	0.142278***	-0.587462***	0.036652**	1.000000	
UAE	Services Sector	PRICE	1			
		LOGCASES	-0.0419**	1		
		LOGCAP	0.706922***	-0.033415*	1	
		LOGOIL	0.055002***	-0.587462***	0.066452***	1
	Industrial Sector	PRICE	1			
		LOGCASES	-0.07738***	1		
		LOGCAP	0.324607***	-0.051164*	1	
		LOGOIL	0.110241***	-0.587462***	0.072614**	1.000000
	Financial Sector	PRICE	1			
LOGCASES		-0.0299*	1			
LOGCAP		0.360411***	-0.048747***	1		
	LOGOIL	0.025962	-0.587462***	0.045640***	1	

Table Annex 3: Correlation Matrix for the Second Phase from 01-08-2020 to 23-02-2021

		Probability	PRICE	LOGCASES	LOGCAP	LOGOIL
Bahrain	Services Sector	PRICE	1			
		LOGCASES	0.015018	1		
		LOGCAP	0.665706***	0.00462	1	
		LOGOIL	-0.007337	0.741031***	-0.002791	1
	Industrial Sector	PRICE	1			
		LOGCASES	0.098568***	1		
		LOGCAP	0.548379***	0.000858	1	
	Financial Sector	LOGOIL	0.070582**	0.741031***	0.001540	1
		PRICE	1			
LOGCASES		-0.00602	1			
Kuwait	Services Sector	LOGCAP	0.62613***	0.004928	1	
		LOGOIL	-0.010748	0.741031***	-0.001456	1
		PRICE	1			
		LOGCASES	0.001619	1		
	Industrial Sector	LOGCAP	0.40994***	0.03075	1	
		LOGOIL	0.001810	0.741031***	0.026752	1
		PRICE	1			
	Financial Sector	LOGCASES	0.037102*	1		
		LOGCAP	0.700962***	0.046921**	1	
LOGOIL		0.028624	0.741031***	0.038749*	1	
Oman	Services Sector	PRICE	1			
		LOGCASES	0.045937***	1		
		LOGCAP	0.714032***	0.026351	1	
		LOGOIL	0.022679	0.741031***	0.012733	1
	Industrial Sector	PRICE	1			
		LOGCASES	-0.00388	1		
		LOGCAP	-0.26943***	-0.02094	1	
	Financial Sector	LOGOIL	-0.002805	0.741031***	-0.018393	1
		PRICE	1			
LOGCASES		0.058088**	1			
Qatar	Services Sector	LOGCAP	0.560926***	0.030161	1	
		LOGOIL	0.053846**	0.741031***	0.030526	1
		PRICE	1			
		LOGCASES	-0.02926	1		
	Industrial Sector	LOGCAP	0.217795***	-0.03455*	1	
		LOGOIL	-0.021152	0.741031***	-0.026301	1
		PRICE	1			
	Financial Sector	LOGCASES	0.050925*	1		
		LOGCAP	0.544912***	0.046563*	1	
LOGOIL		0.041713	0.741031***	0.030906	1	
Industrial Sector	PRICE	1				
	LOGCASES	-0.03358	1			
	LOGCAP	-0.01797	-0.01294	1		
Financial Sector	LOGOIL	-0.031290	0.741031***	-0.011389	1	
	PRICE	1				
	LOGCASES	0.030691	1			
		LOGCAP	0.601696***	0.022945	1	
		LOGOIL	0.028002	0.741031***	0.020205	1

Saudi Arabia	Services Sector	PRICE	1			
		LOGCASES	0.081415***	1		
		LOGCAP	0.221087***	0.051589***	1	
	Industrial Sector	LOGOIL	0.048710***	0.741031***	0.027671**	1
		PRICE	1			
		LOGCASES	0.189953***	1		
	Financial Sector	LOGCAP	-0.00095	0.0904***	1	
		LOGOIL	0.141671***	0.741031***	0.060924***	1
		PRICE	1			
Services Sector	LOGCASES	0.092738***	1			
	LOGCAP	0.355119***	0.020744	1		
	LOGOIL	0.063599***	0.741031***	0.011375	1	
Industrial Sector	PRICE	1				
	LOGCASES	0.050659***	1			
	LOGCAP	0.604481***	0.032079*	1		
Financial Sector	LOGOIL	0.047238**	0.741031***	0.027682	1	
	PRICE	1				
	LOGCASES	0.113471***	1			
Industrial Sector	LOGCAP	0.419318***	0.03705	1		
	LOGOIL	0.094950***	0.741031***	0.038400	1	
	PRICE	1				
Financial Sector	LOGCASES	0.013242	1			
	LOGCAP	0.36375***	0.025519	1		
	LOGOIL	0.012344	0.741031***	0.018909	1	

Journal of Economy Culture and Society

E-ISSN: 2645-8772

Araştırma Makalesi / Research Article

Su Hizmetlerinde Yaşanan Dönüşüm: Suyun Özelleştirilmesi ve Ülke Uygulamaları ile Kazanılan Deneyimler*

Transformation of Water Services: Lessons Learned from Water Privatization in Multiple Countries

Mikail PEHLİVAN¹ , Nazan SUSAM²

*Bu çalışma, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Yüksek Lisans programında hazırlanan "Neoliberal Politikalar ile Su Hizmetinde Yaşanan Dönüşüm: Özelleştirmeler, Dünya'da ve Türkiye'de Alternatif Su Hizmeti Modelleri" konulu tezden yararlanılarak hazırlanmıştır.

¹Araştırma Görevlisi, Trakya Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, Edirne, Türkiye

²Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Maliye Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: M.P. 0000-0002-7273-333X;
N.S. 0000-0003-4078-3217

Corresponding author:

Mikail PEHLİVAN,
Trakya Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi, Maliye Bölümü, Edirne, Türkiye
E-mail: mikailpehlivan@gmail.com

Submitted: 27.05.2021

Revision Requested: 15.10.2021

Last Revision Received: 18.11.2021

Accepted: 26.01.2022

Published Online: 14.04.2022

Citation: Pehlivan, M., & Susam, N. (2022). Su hizmetlerinde yaşanan dönüşüm: Suyun özelleştirilmesi ve ülke uygulamaları ile kazanılan deneyimler. *Journal of Economy Culture and Society*, 65, 129-160.
<https://doi.org/10.26650/JECS2021-943895>

ÖZ

Su ve su hizmetlerinde yaşanan dönüşüm son otuz yıl içerisinde uluslararası düzeyde dünyanın gündemine girmiş olan konulardan bir tanesidir. Uluslararası kuruluşların tavsiyeleri devletlerin su politikalarını etkilemekle birlikte, kamu-özel iş birliği şeklinde gerçekleştirilen özelleştirmeler, uluslararası kuruluşların neoliberal politikaları temelinde, küresel su şirketlerine yeni pazarlar açma fikri çerçevesinde gelişmektedir. Tarama ve değerlendirme yöntemi izlenen bu çalışmada su hizmetlerinin özelleştirilmesinin altında yatan nedenler ve farklı ülke örnekleri çerçevesinde özelleştirme uygulamalarının incelenmesi amaçlanmıştır. Sonuç olarak, uluslararası örgütler tarafından özelleştirmelerin kredi şartı olarak sunulduğu ülkeler (Hindistan, Arjantin, Bolivya ve Türkiye) bir yana, herhangi bir zorlama olmaksızın özelleştirmelerin gerçekleştirildiği Fransa ve İngiltere gibi gelişmiş ülkelerde dahi diğer ülkeler için örnek teşkil edecek bir başarı söz konusu değildir. Öte yandan birçok gelişmiş ve gelişmekte olan ülke şehirlerinde su hizmetlerinin yeniden belediyeleştirmeler ile tekrar kamu otoritesine geçmiştir. Kısacası özelleştirmelerin tecrübe edildiği şehirlere bakıldığında finansman, yatırım ve etkinlik bakımından başarısızlıkla sonuçlandığı görülmektedir. Bu özelleştirmeler, su yönetimine alternatif bir çözüm olmadıkları gibi ülkelere ek maddi külfetler de yüklemiştir.

Anahtar Kelimeler: Su hizmetleri, Su hizmetlerinde yaşanan dönüşüm, Suyun özelleştirilmesi, Özelleştirme, Yeniden belediyeleştirme

ABSTRACT

The transformation of water services is among the issues that have entered the world agenda in the last 30 years. Although recommendations from international organizations affect water policies of individual countries, water privatization realized as public-private cooperation has been spurred by the idea of establishing new markets for global water companies. This transition is rooted in the neoliberal policies of

such international organizations. This study, which follows the literature review method, aims to examine the reasons underlying the privatization of water services as well as the privatization practices implemented in different countries. The results reveal that excluding the countries where privatization is offered as a credit requirement by international organizations (India, Argentina, Bolivia, and Turkey), in developed countries (France and England) where privatization is conducted without coercion, water services management has not been successful and cannot be used as an example for other countries. In contrast, many cities in developed and developing countries have recently implemented remunicipalization, returning the control of water services to public authorities. Finally, countries that have implemented privatization have failed in terms of financing, investment, and efficiency, and the privatization process has imposed additional financial burdens. Water privatization, therefore, cannot be considered as a solution to water management.

Keywords: Water services, Transformation of water services, Water privatization, Privatization, Remunicipalization

EXTENDED ABSTRACT

Although water assumes as an independent course of movement under natural conditions, more and more intervention occurs daily due to human interference. Amidst factors such as population growth, urbanization, industrialization, and agriculture, natural water cycles are affected, creating consequences for water balance, water resources, and water access.

Considering water is a basic need for all individuals, the framing of water as a scarce commodity with limited usage rights that should be managed by the private sector has highlighted the issue of the commodification of water. In this narrative, the privatization of water services for the sake of efficient and effective management is presented as the only solution. Although recommendations from international organizations affect water policies of individual countries, water privatization realized as public-private cooperation has been spurred by the idea of establishing new markets for global water companies. This transition is rooted in the neoliberal policies of such international organizations.

According to neoliberal water policies, water is an economic good. By defining water in this manner, it becomes possible to price and subsequently commercialize the resource, enabling privatization. Therefore, the change of definition allows for the change in management approach. In the current system where public institutions are witnessed as inefficient and unproductive, the path to privatization is built through the deployment of various private sector participation methods in water services.

The study aims to examine the reasons underlying the privatization of water services as well as the privatization methods implemented in different countries. Factors that make the idea of privatization possible and the methods of the private sector for realizing this idea were included in the study, and the water service privatization models of selected countries were examined.

Although water is a natural resource without substitute, water services have been privatized in many countries through the efforts of global capital. In fact, privatization has been presented to many countries by international organizations as a credit condition. Global economic policy, rooted in neoliberalism and capitalism, presents the private sector solution, as the only alternative water management solution to defend against water scarcity. However, this market approach does not reflect the real needs of water management. If efficiency and productivity are the main goals of water management, considering that most water services worldwide are managed via the public sector, then it should be witnessed as rational to identify and eliminate deficiencies than to change the existing order as a whole. However, national water services are being entrusted to global water companies via privatization. Yet when we explore the countries where privatizations have happened, we witness that they have failed in terms of financing, investment, and efficiency, and that the privatization process introduced additional financial burdens. Privatization cannot therefore be witnessed as a practical solution to water management.

After reaching its peak in the 1990s, private sector investment in developing countries started to decline. Multinational companies have been unable to generate sustainable returns, and the privatization process in the water sector has lacked public support and has met with strong political opposition. Moreover, the private sector participation model has nowhere met the exaggerated expectations promised by its advocates. According to the results of the research (Marin, 2009; Zerah ve Jaglin, 2011), which analyzed the performance of more than 65 private sector participation models in developing countries using four criteria (scope extension, service quality, operational efficiency, and tariff changes), very few instances of private sector participation fulfilled even one or two of these criteria. In addition, with water privatizations, it was expected that competition would increase, thereby increasing benefit. However, the expected beneficial competitive environment did not occur for two reasons. The first is that a few water companies operate in the international arena, limiting the potential for competition, and the second is that competition becomes difficult in the presence of long-term agreements such as leasing and concession.

The failure of water privatization is rooted in the haste to entrust water management to the private sector completely, thereby ignoring its social, cultural, and ecological roles. Individuals and the environment always require water. One of the focal points of environmental sustainability and sustainable development is water; therefore, efficiency and productivity must be achieved in water use. In this regard, the public sector should also do its part regarding transparency, accountability, and effective surveillance. The deficiencies of the state in terms of water supply should be eliminated and strengthened. Water is a public good provided by nature, and should therefore, not be subject to profit maximization.

1. Giriş

Dünya'da var olan suların yalnızca yüzde 2,5 oranı insanların içme suyu ihtiyacını karşılayabilecek tatlı suların oluşmaktadır ancak bu suların tamamı da kullanılamamaktadır. Bu suların büyük bir kısmı buzullarda donmuş halde ve yeraltı suyu olarak bulunmaktadır. Bu durum, canlı yaşamı için erişilebilecek tatlı su oranının ne kadar sınırlı olduğunu gözler önüne sermektedir (Alpaslan, Tanık ve Dölgen, 2008, s. 29; Babkin, Klige ve Vuglinsky, 2004, s. 13).

Su, doğal şartlar altında kendi içerisinde bir devinime sahip olmakla beraber insan etkileri nedeniyle her geçen gün daha fazla müdahaleye uğramaktadır. Nüfus artışı, kentleşme, sanayileşme, tarım gibi nedenler dolayısıyla bu doğal döngü etkilenmekte ve su dengesi, su kaynakları ve suya ulaşılabilirlik açısından önemli sonuçlar doğurmaktadır. Kullanım dolayısıyla yeraltı sularının azalması, yapılan barajlar nedeniyle su akıntısının yavaşlaması ve biriken atıklar yüzünden suyun kalitesinin düşmesi, okyanusların çeşitli atıklarla kirletilmesi gibi nedenler suyun sürdürülebilirliğini etkilemektedir (Babkin ve ark., 2004, s. 17).

Günümüzde 5,2 milyar insan güvenli bir şekilde temiz suya erişim sağlayabilirken, 844 milyon insan hâlâ temel içme suyu hizmetine sahip değildir. Ayrıca, 263 milyon insan, su kaynağına erişim sağlamak için 30 dakikadan fazla bir süre harcarken, 159 milyon insan ise doğrudan yüzey sularından ihtiyaçlarını gidermektedir (WHO ve UNICEF, 2017, s. 3). Dünya genelinde her 3 kişiden 1'inin güvenli içme suyuna erişimi bulunmamaktadır (WHO ve UNICEF, 2019).

Niteliksel veya niceliksel anlamda su kıtlığının oluşması birçok ülkenin gelişmesinde güçlükler meydana getirmekte ve sosyal, politik ve ekonomik anlamda sorunlara neden olmaktadır (Saleth ve Dinar, 2004, s. 1). Tarihsel açıdan bakıldığında, insanların suyla ilişkisi sürekli olmakla beraber artarak devam etmiştir. Zaman içerisinde değişen ve gelişen toplumların yeni ihtiyaçlarıyla beraber suya olan talep daha da artmıştır. Bu durum, ikamesi olmayan bir kaynak olan su üzerindeki baskıları daha da artırmaktadır. Su kıtlığı değişen iklim koşullarının yanı sıra nüfusa bağlı olarak da artmaktadır. Enerji sektöründe, gıda üretiminde, endüstride ve rekreasyon amaçlı kullanım gibi birçok alanda suyun kullanımı doğal olarak talepte bir artışa neden olmaktadır.

Su, insanlar için temel bir ihtiyaç olmakla birlikte suyun kıt bir mal olması, kullanım hakkının sınırlı olması ve özel sektör tarafından yönetilmesi yönündeki yaklaşımlar, süreç içerisinde suyun metalaştırılması konusunu gündeme taşımıştır. Bu kapsamda suyun kamusal yönü bir tarafa bırakılarak, verimli ve etkin yönetim gerekçesi ile su hizmetlerinin özelleştirilmesi tek çare olarak gösterilmektedir. Uluslararası kuruluşların tavsiyeleri devletlerin su politikalarını etkilemekle birlikte, kamu-özel iş birliği şeklinde gerçekleştirilen özelleştirmeler, uluslararası kuruluşların neoliberal politikaları temelinde, küresel su şirketlerine yeni pazarlar açma fikri çerçevesinde gelişmiştir.

Bu çalışmanın amacı su hizmetlerinin özelleştirilmesinin altında yatan nedenlerin (neoliberal düşünce) ve hem detaylı olarak ele alınan farklı ülkelerdeki özelleştirmelerin hem de özelleştirmelerin gerçekleştirildiği birçok farklı şehre değinilerek geniş bir çerçevede özelleştirme sonuçlarının değerlendirilmesidir. Bu kapsamda çalışmada öncelikli olarak özelleştirme fikrini mümkün kılan unsurlara ve özel sektörün bu fikri gerçekleştirebilecek yöntemlerine yer verilmiş, daha sonra birçok şehirde gerçekleştirilen özelleştirme tecrübesi ve özelleştirme sonrasındaki genel eğilim incelenerek su hizmetinin özelleştirilmesi hakkında değerlendirmede bulunulmuştur.

2. Su Hizmetinde Yaşanan Dönüşüm: Özelleştirme

Kentleşme, sanayileşme ve nüfus artışıyla beraber artan tüketim olgusu, çevrenin nicel ve nitel olarak kirlenmesini artırmıştır. Düşünülen aksine, bu kirlilik doğanın kendisini yenileme

hızının üzerine çıkmış ve böylece ekolojik sorunlar hızla artmaya başlamıştır (Ökmen, 2004, s. 332–334). Hedefi kâr maksimizasyonu olan kapitalizm ise insani ihtiyaçları piyasa mekanizmasına konu ederek ekolojik krizin derinleşmesine yardımcı olmaktadır. Su krizinin ortaya çıkışı da bu çerçevede değerlendirilmelidir (Lebowitz, 2010, s. 7). Kıtık söylemi metanın değerini artıracığı için su kıtlığı tartışmaları da suyu ekonomik bir mal olarak gündeme getirmiştir. Böylece su krizi özel sektörün yeni yatırım aracı olarak görülmeye başlanmıştır.

Diğer yandan, 1970’li yıllarda meydana gelen ekonomik durgunluk ile beraber devlet destekli ekonomik büyümenin yerini özelleştirme ve ticarileşmeye bırakması, kendine yeni yatırım alanları arayan uluslararası sermaye için su hizmetlerinin yeni bir yatırım alanı oluşturmasını desteklemiştir. Suyun uluslararası sermaye tarafından bir ihtiyaç olarak görülmesi, özelleştirilebilir ve yatırım yapılabilir bir sektör olmasının yolunu açmıştır (Yılmaz, 2013, s. 163).

Uluslararası örgütlerin iddiasına göre, su hizmetindeki bütün etkisizlikleri minimize etmek fiyatlandırma mekanizması ile mümkündür. Suyu ekonomik bir mal olarak kabul etmek bu yaklaşımı basitleştirmektedir. Çünkü yüksek fiyatlar, su kullanımını değerli kılacak ve atık su miktarını azaltacaktır. Böylece su kaynaklarında ve hanehalkları için kullanılabilir su miktarında artış olacaktır. Bunun sonucunda, su kaynakları korunacak ve suyun sürdürülebilirliği artmış olacaktır (Bluemel, 2004, s. 962–963).

Uluslararası sermaye kuruluşları bu kapsamda su kaynaklarının daha iyi yönetilmesi için kamusal planlamalara değil, daha iyi işleyen serbest piyasaya ihtiyaç olduğunu ön plana çıkarmışlardır. Su piyasasının iyi işleyebilmesi için güvenilir ve devredilebilir mülkiyet haklarının iyi tanımlanması gerekmektedir. Çünkü mülkiyet haklarının kesin bir şekilde tanımlanması su piyasasına olan yatırımları teşvik etmesi açısından oldukça önemlidir (Cuzan, 1979, s. 325–326; Miliman, 1959, s. 46–47).

Su hizmeti özelleştirilirken iki faktör ön plana çıkmaktadır. Birincisi, 1980’de yaşanan ideolojik değişimdir ki, bu dönemde su özelleştirmelerinin hem mümkün hem de kârlı olacağı düşünülmüştür. İngiltere bu konuda örnek olmuş bir ülkedir. İkinci faktör ise, Dünya Bankası (DB) ve diğer uluslararası kuruluşlar tarafından benimsenen, gelişmekte olan ülkelerde su özelleştirmelerinin teşvik edilmesi stratejisidir. Bu teşviklerin arkasında, özelleştirme ile kamu kesiminden daha iyi bir fiyat, yatırım ve yönetim şekli gerçekleştirileceği düşüncesi yatmaktadır (Hall ve Lobina, 2008, s. 5–6).

Böylece 1980’li yıllardan itibaren hız kazanan özelleştirmeler kapsamına su hizmetleri de dâhil edilmiştir. Hatta, uluslararası finans kurumları su hizmetlerinin özelleştirilmesini önemli bir borç verme koşulu haline getirmiştir (Globalization Challenge Initiative, 2001). Doğal bir hak olarak tanımlanan su, 1990’lı yıllardan itibaren ekonomik bir mal olarak görülmeye başlanmış ve kapitalist sistemde sermaye birikiminin gücü, suyu piyasaya konu olabilecek bir mal haline dönüştürmüştür (Sarı ve Tuluay, 2011, s. 57).

Uluslararası su şirketleri, DB başta olmak üzere uluslararası finans kuruluşları, uluslararası kalkınma ajansları ve dünya su konseyi gibi organizasyonlar tarafından desteklenen özelleştirme faaliyetlerinin yukarıda ifade edilen sebepleri üç kategoride toplanabilir: (i) Kamu kesiminin mali kısıtları, (ii) su hizmetinde maliyetleri azaltma ve etkinlik kazanımları, (iii) politik süreçler ve ideolojik tutumlar (Bel ve Fageda, 2007, s. 520–522). Bunun yanı sıra genellikle yerel ve uluslararası sivil toplum kuruluşları, sendikalar ve akademisyenler su hizmetinde özelleştirmelerin yapılmaması gerektiğini savunmaktadırlar. Bu kesimin özelleştirme karşıtı argümanları ise şu şekilde ifade edilebilir: (i) Uluslararası su şirketlerinin tekel konumlarından faydalanarak su fiyatlarında artışa gidebilmeleri, (ii) özelleştirme ile gerçekleştirilecek maliyet düşüşlerinin ve

hizmet kalitesinde iyileştirmelerin çeşitli nedenler dolayısıyla şüpheli görülmesi: İlk olarak su hizmeti, ihale sürecine gerçek rekabeti dâhil etmenin zor olabileceği bir ekonomik faaliyettir. En iyi ihtimalle sınırlı sayıda teklif verenlerle bu sürecin tamamlanması söz konusudur. İkincisi, kâr maksimizasyonu ilkesi altında, özel şirketlerin kentsel su hizmetlerinin kalitesi pahasına kâra öncelik verme eğiliminde olmaları beklenmektedir. Bu da genellikle çok maliyetli olsa da, özel şirketlerin performansının izlenmesi ihtiyacını doğurmakta ve maliyetleri artırmaktadır. Üçüncüsü, yine denetimle ilişkili olarak, özelleştirme sözleşmelerinin uygulanmasıyla ilgili işlem maliyetleri söz konusudur, yani bilgi asimetrisi, sözleşmelerin yönetimi ve izlenmesi ile ilgili maliyetler bulunmakta ve bunların kentsel su hizmetlerinin doğrudan yönetiminin maliyetlerini bile aşabilme ihtimali bulunmaktadır. Dördüncüsü ise su endüstrisindeki ölçek ekonomilerinden yararlanmanın tek yolunun özelleştirme olup olmadığının sorgulanabilir olmasıdır (Ruiz-Villaverde, González-Gómez ve Picazo-Tadeo, 2015, s. 165–167).

2.1. Küresel Su Unsurları

Küresel anlamda ekonomik bir mal olarak ele alınan su politikasının üç unsuru bulunmaktadır. Bunlar;

- Havza yönetimi sisteminin kurulması;
- Suyun arza göre kamu eliyle değil, talebe göre sermaye eliyle yönetimi;
- Su ve su kaynaklarının küresel serbest ticaret kapsamına alınmasıdır (Yıldız, 2007, s. 98).

Havza yönetimi sistemi, suların doğal sınırlarına göre kurulacak birimler tarafından yönetilmesini ifade etmektedir. Bu modelde katılımcılık savunulmaktadır ve bu sayede, su bölgesinde bulunan toprak sahipleri ve yönetimde bulunan şirketlerin kamu otoritesini paylaşma gücüne sahip olmaları mümkün olacaktır.

1970’li yılların ortalarından itibaren küresel durgunluk ile beraber, aşırı birikim krizi (kâr oranlarının düşmesi, sermaye birikiminin yavaşlaması ve kamu harcamalarının artması) olarak görülen refah devleti çerçevesinde sunulan hizmetler, bütçe açıkları sebep gösterilerek kısıtlanmaya başlanmıştır. Akabinde, kamu hizmetlerinin özelleştirilmesinin önü açılarak ülkelerin su politikalarında ve su altyapı yatırımlarında bazı teşviklerin terk edilmesi gündeme gelmiştir. 1980’li yıllarla birlikte ise arz yanlı sermaye birikimi koşullarını destekleyecek politikalar yerine talep yönlü politikalar uygulanmaya başlamıştır. Böylece, devletin elindeki varlıklar ve ortak mülkiyete konu olan değerler piyasaya konu edilmiştir. Bu şekilde, küresel sermayenin karşısına çıkan yeni kârlı alanların bir süreliğine de olsa kapitalizmin aşırı birikim sorununu çözmesi beklenmiştir. Söz konusu kârlı alanların arasına uluslararası örgütlerin girişimleri ile 1990’lı yıllarda su da katılmıştır (Çınar, 2006a, s. 50)

2007 yılında yapılan bir çalışmada, küresel su piyasasının yıllık 425 ila 700 milyar dolar arasında bir hacme sahip olduğunun su uzmanları tarafından belirtildiği ifade edilmektedir (German ve Kanyinda, 2007, s. 23). Bu hacim, yıllar içerisinde giderek artmaktadır. Ayrıca suyun finansal piyasalarda da önemli bir değer olduğu kabul edilmektedir. Finansal istikrarsızlık dönemlerinde dahi, şirketler için suyun güvenli bir liman olarak görülmesi bu durumu doğrulamaktadır (Fiorelli ve Mele, 2017, s. 630).

2.2. Su Hizmetlerinde Özel Sektör Katılım Yöntemleri

Günümüzde, mevcut tartışmalarda “özel” kavramı, kamu sektörü dışında kalan ve kâr amacı güden şirketleri ifade etmekte kullanılmaktadır. Bu doğrultuda “özelleştirme” kavramı, su arzı altyapısı için mülkiyet veya yönetim sorumluluğu devri yoluyla, kontrolün kamudan özel sektöre

geçişine işaret etmekte; suyun ticarileşmesi anlamına gelmektedir. Su hizmetlerinin yapılmasında özel sektörün tercih edilmesinin nedeni (*rasyonalitesi*), devlet kurumlarının çoğu zaman birbiriyle çelişen hedefleri yerine açık, tutarlı hedefler ve araçlar içermesine ve özel bir işletmecinin kâr güdüsü ile daha verimli çalışmasına dayandırılmaktadır (Marin, 2009, s. 19–22).

Kamu-özel işbirlikleri özel sektör (hükümet dışı) kuruluşları, kamu sektörü kuruluşları, devlet daireleri ile tüketici grupları arasında su ve sanitasyonun sağlanması ile ilgili çok çeşitli anlaşmaları veya ortaklıkları kapsayacak genel bir terim olarak kullanılmaktadır. Kamu-özel işbirliklerinin bazı avantajlara sahip olması nedeniyle de tercih edilmektedir. Bu süreçte özel sektörün sahip olduğu avantajlar kamu sektöründe var olan dezavantajlara dayanmaktadır. Bu dezavantajlar; i) Devlet işlerinde var olan bürokrasi ii) Devlet kurumlarının makul düzeyde hizmet sunma veya hizmet kalitesini iyileştirme kapasitelerinin eksikliği iii) Kamu kurumlarının mali zayıflığı nedeniyle hizmet talebinde gerçekleşen bir artışa yanıt verememesi iv) Kamu sektöründeki aşırı istihdam nedeni ile hizmetlerde etkinsizlik oluşması şeklinde sayılabilir (Sohail, 2005, s. 43).

Tablo 1: Özel Sektör Katılım Yöntemleri

Özel Sektör Katılımının Artması

	Hiz. Söz.	Yön. Söz.	Kira (Affer.) Söz.	Kira (Lea.) Söz.	İmtiyaz Söz.	Yap-İşlet-Devret	Tam Özelleş. (Div.)
Varlık Mülkiyeti	Kamu	Kamu	Kamu	Kamu	Kamu	Kamu/Özel	Özel
Sermaye Yatırımı	Kamu	Kamu	Kamu	Kamu	Özel	Özel	Özel
Ticari Risk	Kamu	Kamu	Paylaşımlı	Paylaşımlı	Özel	Özel	Özel
İşletim/Bakım	Kamu/Özel	Özel	Özel	Özel	Özel	Özel	Özel
Sözleşme Süresi (Yıl)	1-2	3-5	8-15	8-15	25-30	20-30	Süresiz

Kaynak: UN-Habitat, 2013, s. 169.

Tablo 1’de yer alan özel sektör katılım yöntemlerinden;

Hizmet sözleşmeleri (*service contract*), genellikle kısa vadeli sözleşmelerdir. Özel bir yüklenici, sayaçların kurulması, boruların onarılması veya faturaların toplanması gibi belirli bir görev için sorumluluk almaktadır. Ücretler, genellikle sabit veya birim başınadır ve önceden kararlaştırılmıştır. Bu tür bir sözleşme, yalnızca belirtilen görevlerden sorumlu olduğu için, özel sektöre en az sorumluluğu tahsis etmektedir. Hizmetin idaresi için, genel sorumluluğu kamu sektörü elinde tutmaktadır (Sohail, 2005, s. 50; UN-Habitat, 2013, s. 169).

Yönetim sözleşmeleri (*management contract*), genellikle, özel sektörün yatırım yapmak için çok riskli gördüğü ülkelerde ve şehirlerde kullanılmaktadır. Bazen daha fazla taahhüt altına girmeden önce su hizmetini test etmek isteyen özel şirketler, giriş noktası olarak bunu kullanmakta ve devamında imtiyaz sözleşmeleri yapabilmektedirler. Bir yönetim sözleşmesi kapsamında hükümet, su veya kanalizasyon şebekesinin işletilmesi ve bakımının sorumluluğunu özel sektöre devretmektedir. Ancak, özel yatırım için sermaye taahhüdünü vermemektedir. Bazen kamu kesimi, faturalama ve gelir tahsilatı gibi belirli yönetim kısımlarını kontrol altına almayı tercih edebilmektedir (OECD, 2009, s. 169; Sohail, 2005, s. 50).

Kira sözleşmesi (*affermage*), yönetim sözleşmesine benzemektedir, ancak özel işletmeciye tüm işletme ve bakım işlevlerinin (teknik ve ticari bakımdan) sorumluluğunu yüklemektedir. Yüklenici firma, tarife gelirini toplamaktadır. Bunun yanı sıra yükleniciye, üretilen ve dağıtılan her bir su birimi için üzerinde anlaşılmış ücreti ödemek üzere elde edilen para oluşturulan bir fona git-

mektedir. İşletme ve bakım masraflarının ödenen ücretten daha yüksek olması durumunda, yüklenicinin ticari zarar riski bulunmaktadır. Diğer taraftan, hükümetin firma zararını karşılayacağını garanti etmesi durumunda, *yüklenicinin su tarifesi ile ilgili zarar riski ortadan kalkmaktadır* (OECD, 2009, s. 169)

Kira sözleşmesi (lease contract), yukarıda bahsedilen kira (affermage) sözleşmesine benzerle beraber; farklı olduğu nokta, gelirin yalnızca tarife ile belirlenmesidir. Yüklenici firma, tarife sözleşmesiyle aynı kira (affermage) sözleşmesindeki gibi tarife gelirini toplamakta, kira bedelini kamu sektörüne ödemekte ve böylece farkı korumaktadır (Nickson, 1997, s. 173–174; OECD, 2009, s. 169).

İmtiyaz sözleşmeleri (concession contract), son yıllarda özelleştirmeyle ilgili tartışmaların odak noktası haline gelmiş, özellikle Latin Amerika ve Asya’da özel sektöre verilen kapsamlı imtiyazlar dikkat çekmiştir. Tam imtiyaz modelinde, su tedarik sisteminin tamamı için işletme ve yönetim sorumluluğu ile beraber, risk ve finansman sorumluluğunun büyük bir kısmı özel sektöre aktarılmaktadır. Büyük çaplı yatırımları telafi etmek için, imtiyazlar genellikle 25 ila 50 yıl arasında uzun dönemli olarak verilmektedir (Gleick, Wolff, Chalecki ve Reyes, 2002, s. 28; Johnstone, Wood ve Hearne, 1999, s. 3–4).

Yap / Sahip ol / İşlet / İyileştir / Devret sözleşmeleri, imtiyaz sözleşmelerine benzerler. Fakat bu sözleşmeler genellikle yeşil projeler için kullanılmaktadırlar. Çünkü bu projelerde özel sektör altyapıyı yapmayı da üstlenmektedir. Ayrıca dağıtım şebekelerinden ziyade su arıtma ve kanalizasyon arıtma tesisleri için de kullanılmaktadırlar. Özel sektör altyapıyı güçlendirirken, devlet de tedarik edilen suyu satın almaktadır. Diğer bir deyişle kamu otoritesi, tedarik edeceği belli bir hacimdeki suyu satın almayı garanti etmektedir. Genellikle, yatırım oldukça büyüktür ve buna göre sözleşme süresi de sermaye harcamalarının geri kazanılmasına izin verecek kadar uzun olmaktadır. Sözleşmenin sonunda varlıklar, özel şirkette süresiz olarak kalabilmekte veya önceden belirlenmiş bir ücret karşılığında devlete geri teslim edilebilmektedir (Johnstone ve ark., 1999, s. 3; OECD, 2009, s. 170).

Tam Özelleştirme Sözleşmeleri (divestiture), birkaç küçük ve izole örnek dışında sadece İngiltere ve Galler’de uygulanmıştır. Özel şirket, varlıklarını devletten satın almakta ve işletimi ile bakımını bir iş olarak ticari kurallar gereği yerine getirmektedir. Ancak İngiltere ve Galler’de, özel su şirketleri diğer kamu şirketlerine uygulanmayan düzenlemelere tabi olmuşlardır. Örneğin, su şirketlerinin iflas başvurusunda bulunmalarına izin verilmemiştir. Bununla birlikte, gelişmekte olan ülkelerde, tam özelleştirme çeşitli nedenlerden dolayı geri planda kalmaktadır. Bu nedenler; özel sektörün ilgisizliği, doğal tekelin özelliklerinden kaynaklı olarak regülasyonun zorluğu ve yerel yatırım kaynakları ile sermaye piyasasının eksikliği şeklinde sıralanabilmektedir (Johnstone ve ark., 1999, s. 4; Nickson, 1997, s. 176; OECD, 2009, s. 170).

3. Su Hizmetlerinin Özelleştirilmesinde Ülke Örnekleri

Gelişmiş ülkelerde özel veya kamu üretimi arasındaki seçim, kamu ekonomisinin bir alt kümesi olan optimal vergilendirme teorisine dayanmaktadır. Bu teori, hangi işletme formunun “*mutlak etkinlik avantajına*” sahip olduğunun belirlenmesi ve hizmeti gerçekleştirecek kesime (*kamu ya da özel*) buna göre karar verilmesi gerektiğini öne sürmektedir (Dore, Kushner ve Zumer, 2004, s. 50). Diğer yandan gelişmekte olan ülkelerde, devletlerin maddi olarak su hizmetini sağlamada zorlandıkları noktada özelleştirmeler, küresel şirketlerin baskısı ile (*doğrudan ya da dolaylı yönlendirmelerle*) sihirli bir çözüm olarak sunulmuştur (Spronk, 2007, s. 126). Özelleştirmeden beklenen ise etkinlik, verimlilik, kamu maliyesini güçlendirme, finansal derinlik oluşturma, rekabetin artması ve oluşan bu rekabetten faydanın artırılmasıdır.

Çalışmanın bu kısmında coğrafi konumları, gelişmişlik düzeyleri ve sosyo-kültürel özellikleri birbirinden farklı olan ülkeler ele alınmıştır.¹ Bu ülkelerde gerçekleşen su reformları da iki olguya dayandırılabilir. Birincisi, 1980'lerde başlayan ekonomi, politika ve sosyal hayata etki eden bir süreç olan neoliberalizm düşüncesi; ikincisi ise neoliberalizm olgusu ile bağlantılı olmak suretiyle suyun ekonomik bir mal olarak ele alınması ve desantralize edilmesi (*yerelleşme*) gerektiğinin düşünülmesidir. Ülke örnekleri özelleştirmelerin gerçekleştirildikleri zamanlar dik-kate alınarak, özelleştirmelerin gerekçesi, uygulama süreçleri ve sonuçları başlıkları altında değerlendirilecektir.

3.1. Fransa

1980'li yıllarda Fransa'da içme suyu ve atık su hizmetlerini yönetmede “*komünler (communes)*” olarak adlandırılan Fransız belediyeleri; teknik, operasyonel, ticari, finansal, kurumsal ve çevresel anlamda birçok problemle karşı karşıya kalmıştır. Su özelleştirmeleri, yerel idarelerin su ve kanalizasyon şebekelerinin teknik veya mali açıdan yetersiz hale geldiği bu dönemde, Avrupa standartlarını yakalamak amacıyla gerçekleştirilmiştir (Dore ve ark., 2004, s. 46). 1982 ve 1992 yıllarında çıkarılan “*Desantralizasyon Kanunu ve Su Kanunu*” ile beraber kamusal su arzının etkinliğini artırmak amacıyla yeni alternatif çareler aranmış ve sonuçta su hizmetinin özelleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca, buna destek olarak 2000 yılında kabul edilen “*Avrupa Birliği (AB) Su Çerçeve Direktifi*” doğrudan bir yaptırım uygulamasa da belediyeleri, hizmetlerin devri noktasında yönlendirmiştir (Elnaboulsi, 2001, s. 510–531).

Uygulama örnekleri;

Fransa-Grenoble'da su hizmeti, 1989 yılında özelleştirilene kadar belediye yönetimi altında sunulmuştur. 1984 yılında Grenoble Belediye Başkanı Alain Carignon tarafından gaz, elektrik ve su hizmetlerinde özel sektör katılımını destekleyen politika savunulmuş ve 1989 yılında 25 yıllık sözleşme ile Suez'in alt şirketlerinden biri olan Compagnie de Gestion des Eaux du Sud-Est'e (COGESE) verilmiştir (Lobina ve Hall, 2007, s. 96). Sözleşme süresi zarfında tarifelerde, yapılan yatırımların üzerinde artış görülmüştür. Su hizmeti devredilirken altyapının iyi durumda ve şirket tarafından yapılan yatırımların sadece bakım ve işletim harcamalarına ait olduğu raporlanmış ve bu tarife yüksekliğini haklılaştıracak bir durumun olmadığı açıklanmıştır. Ayrıca sözleşme süresinin çok uzun olması belediye meclisinin tekrar anlaşma fırsatını uzun dönemli olarak elinden almakla birlikte; sözde yatırımlar ile yükselen su fiyatları nedeni ile 25 yıl içerisinde (Katma Değer Vergisi hariç) yerel halkın ve su kullanıcıların üzerine 1 milyar frank maliyet olarak yük-leneceği öngörülmüştür (Lobina ve Hall, 2007, s. 97–98).

1 Söz konusu ülkelerin seçilme nedenleri şu şekildedir:

- i) Fransa, 19. yüzyılda sadece Fransa'da özel şirketler tarafından su hizmetlerinin sunumu devam etmesi ve günümüzde dünyanın en büyük su şirketleri olan Suez ve Veolia şirketlerinin Fransa kökenli olması bakımından;
- ii) İngiltere, su hizmetlerinde tam özelleştirme uygulayan ülke olması bakımından,
- iii) Hindistan, Asya kıtasında nüfus miktarı yüksek ve gelişmekte olan bir ülke olması bakımından,
- iv) Arjantin, gerçekleştirilen en yüksek miktarda özelleştirmeye sahip olması bakımından,
- v) Bolivya, özelleştirme sonucu yaşanan iç karışıklık sonucunda tarihe “Cochamamba Su Savaşı” olarak geçmesi bakımından,
- vi) Ürdün ise, kurak bir iklime sahip olması nedeniyle beklenenin aksine, özel sektör katılımını gerçekleştirmesi bakımından,
- vii) Türkiye, DB'nin su hizmetinin özelleştirilmesini kredi şartı olarak sunması ve bunun neoliberal politikalarının somut bir yansıması olması bakımından önem arz etmektedir.

1995 yılı Grenoble için bir dönüm noktası olmuştur. Belediye Başkanı Alain Carrignon ve Suez'in başkanı yolsuzluk yaptığı gerekçesi ile mahkeme, haklarında hapis cezası vermiştir. Aynı yıl seçimler olmuş ve kazanan partinin, su hizmetinin yeniden belediyeleştirilmesi için 150 ila 400 milyon frank arasında değişen tazminatın ödenmesine bağlı olduğu görülmüştür. Bu nedenle kamu-özel işbirliğine gidilmiş ve 1996 yılında %51'i belediyeye, %49'u ise özel firmaya ait olmak üzere Societe des Eaux de Grenoble (SEG) kurulmuştur. Ancak özel şirket, tüm önemli kararlar üzerinde ve özellikle de yatırım politikası, diğer belediyelerle yapılan sözleşmelerin sonuçlandırılması, Grenoble Belediyesi ile anlaşmaların değiştirilmesi ve personel değişikliği ile ilgili kararlar üzerinde veto hakkını elinde tutmuştur (Hall ve Lobina, 2001; Schiffler, 2015, s. 92).

Fakat su hizmetinin özelleştirilmesine en başından karşı çıkan, ekolojinin korunması fikrini savunan Association Démocratie-Écologie-Solidarité (ADES) partisinin üyesi Raymond Avriplier, su hizmetinin COGESE'ye transferinin daha en baştan yolsuzluklar nedeni ile yasadışı olduğunu ve 1996 yılında yeniden uzlaşma sağlanırken belediyenin kamuoyunu bilgilendirmediği ve rekabetin de engellendiğini savunarak mahkemeyi kazanmıştır. Buna paralel olarak, "İmdat Su (Eau Secours)" adlı sivil toplum kuruluşu da bu konuda halkla ilişkiler ve lobicilik çalışmaları ile sürekli olarak düzenli bildirimler sunmuş ve internet sitesi üzerinden yaptığı açıklamalar ile halkı bilgilendirerek belediye meclisi üzerinde baskı kurmuştur. Tüm bu çabalar sonuç vermiş ve su hizmeti 2000 yılında yeniden kamu sektörüne geçmiştir (Hachfeld, 2008, s. 5).

Bu süreçte, su tedarikinin özel sektöre devri ve daha sonra özel sektörden kamu-özel işbirliği ile oluşturulan şirkete devri, su kullanıcıları ve Grenoble vatandaşlarının aleyhinde olmuş ve yeni sözleşmeler özel şirkete daha fazla kâr sağlamıştır (Hachfeld, 2008, s. 5).

Uygulamada ortaya çıkan sorunlar;

Fransa'da su hizmetleri, kamu tarafından sunulan fiyatlara göre yaklaşık %40 daha yüksek fiyatlarla çeşitli özel sektör katılım yöntemleri ile sunulmuştur (Dore ve ark., 2004, s. 49). Fiyatların kamu sektörüne göre daha yüksek olduğu Tablo 2'deki veriler ile gösterilmektedir.

Tablo 2: Fransız Frangı Cinsinden Su Fiyatları (1994-1999)*

YÖNETİM TÜRÜ	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Belediye	1,489	1,621	1,716	1,803	1,848	1,841
Özel	1,784	1,908	1,993	2,050	2,100	2,100
Kamu-Özel İşbirliği	1,734	1,812	1,963	2,014	2,076	2,101

*Yıllık 120 m³ su tüketimi için ortalama fiyat düzeyi.

Kaynak: Hall ve Lanz, 2001, s. 30.

Fransa'da, temel politika hedefi ev, endüstri ve tarım çerçevesinde kirlilik ile ilgili yeni AB standartlarına uymak ve talebi karşılamak için yeterli su rezervlerini korumaktır. Bu hedeflere ulaşmak için kirleten-öde stratejisi kabul edilmiştir. Ancak kirlilik vergisi, tam bir kirleten-öde aracı olarak atık deşarj miktarıyla ilgili olmadığı için, kirleten-öde politikası kendi içinde doğal sorunlar oluşturmuştur (Dore ve ark., 2004, s. 46).

Fransa'da, kentsel nüfusun artması ile beraber, özelleştirme oranlarının 1990'lı yıllarda hızla artmıştır. Rekabetçi piyasa ortamının oluşturulması ve maliyetlerinin düşürülmesi yönündeki beklentilere rağmen, uygulamada devlet müdahalesi devam etmiş ve istenen başarı sağlanamamıştır (Dore ve ark., 2004, s. 47; Neto, 1998, s. 112). Fransız su sistemi de özelleştirmeden sonra devam eden sübvansiyonlar nedeniyle; merkezileştirilmiş, politize edilmiş ve piyasa güçlerinden izole edilmiştir.

Fransa hükümeti tarafından verilen sübvansiyonlar, piyasaya negatif etki eden tek unsur değildir. Örneğin; mevzuat gereği, sözleşmeyi kazanan şirket istihdam ettiği kişi sayısını azaltamaz ya da ücretleri düşüremez aksi takdirde çok maliyetli olan Fransız tazminat sistemine uymak zorunda kalacaktır (Dore ve ark., 2004, s. 48).

Özelleştirme uygulamalarında yabancı şirketlerin piyasaya girmesi istenmemiştir. Fransa da su sektöründe piyasanın yaklaşık %96'sı üç büyük yerli şirkete aittir (%18.8'i Suez, %36.7'si Veolia ve %40'ı SAUR) (Dore ve ark., 2004, s. 48). Fransa'nın piyasayı bu şekilde korumasının sonucunda bu yerli şirketler uluslararası şirket haline gelmiştir. Finansal olarak güçlü ve işinde profesyonel çalışanlara sahip olan bu şirketler; en kompleks yapıları bile yönetebilme yeteneğine sahiptir. Bu da doğal olarak, şirketlere çok önemli bir manevra kabiliyeti vermektedir (Elnaboulsi, 2001, s. 522–523)

Özel şirketlerin çoğu, devlet sübvansiyonlarından yararlanmaya devam etmiş ve sadece sermayesinin üçte birini kullanarak altyapı yenilemelerini gerçekleştirmiştir. Bu sözleşmeler ve sübvansiyonlar, az sayıda olan şirketlerin büyüyüp gelişerek, uluslararası su şirketlerine dönüşmesini sağlamıştır (Dore ve ark., 2004, s. 49).

3.2. İngiltere

1989'a kadar, İngiltere'deki su ve kanalizasyon tesisleri, çoğunlukla kamu sektörü tarafından yürütülmüş, 1989'da İngiliz hükümeti, su ve kanalizasyon hizmetlerini tamamen özelleştirme kararı ile sıra dışı bir adım atmıştır. Özelleştirme kararı verilirken etkili olan rekabet, yatırım ve hizmet kalitesinde artışa dair argümanların yanı sıra su sektöründe devletin başarısız olmasının özel sektörün başarısız olmasından daha maliyetli olacağı düşünülmüştür (Bakker, 2001, s. 145; Dore ve ark., 2004, s. 42–43).

Özelleştirme sürecinde, üç düzenleyici kurum kurulmuştur. Su Hizmetleri Dairesi (OFWAT-The Office of Water Services), İçme Suyu Müfettişliği (DWI-The Drinking Water Inspectorate) ve Çevre Ajansı (EA-The Environment Agency). OFWAT su fiyat rejimini düzenlemekle, DWI su kalitesini izlemekle, EA ise, nehir ve çevre kirliliğini izlemekle görevlendirilmiştir (Dore ve ark., 2004, s. 43).

Uygulama örnekleri ve uygulamada ortaya çıkan sorunlar;

Özelleştirmeden birkaç yıl sonra, özelleştirilen su şirketlerinin uyguladıkları aşırı fiyatlar, aşırı kâr politikası ve kötü performans sonuç olarak kötü bir itibara sahip olmalarına neden olmuş ve popülerliklerini yitirmişlerdir.

Bu durum parlamento komitesi tarafından şu şekilde özetlenmektedir:

Özelleştirme sonrası -1990/1 ve 1997/8 arasında- reel olarak şirketlerin kârları yükselmeye başladıktan sonra, su ve kanalizasyon şirketlerinin vergi öncesi kârları, müşterilerin sürekli fiyat artışları yaşadığı bir dönemde %147 oranında artmıştır. Su ve kanalizasyon fiyatları, 1994-1995 döneminde meydana gelen artışın büyüklüğü ile beraber 1988'den 1998'e sırasıyla %36 ve %42 oranında (reel olarak) artış göstermiştir. Yöneticilerin ve firmaların yüksek kârları kamuoyunda tepkiye neden olmuştur (HCSCE, 2000). Buna yönelik gelişmelere aşağıda Tablo 3'te yer verilmiştir.

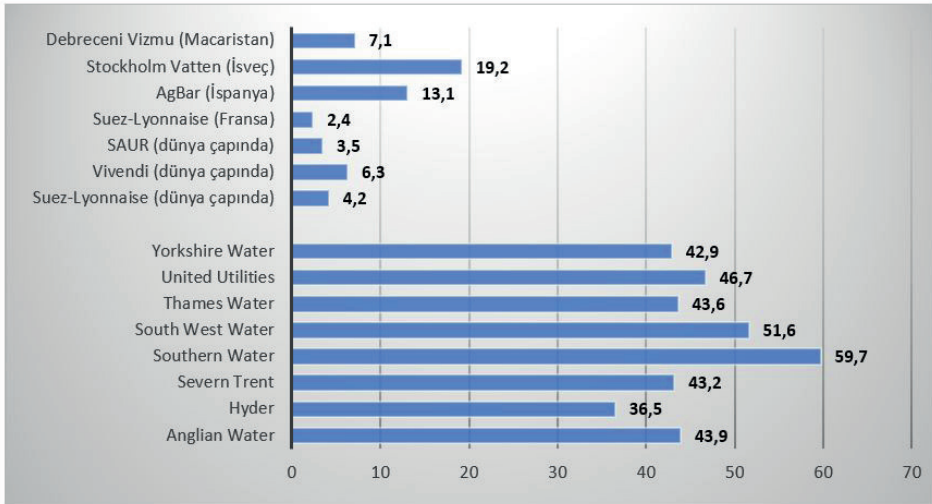
Tablo 3: 1989-98 Yılları Arasında Şirket Kârları (milyon pound, 1997/98 fiyatlarıyla)

Şirket	1989/90	90/91	91/92	92/93	93/94	94/95	95/96	96/97	97/98	89/90-97/98
Anglian	106	188	202	212	148	236	252	215	274	158%
DwrCymru	46	158	163	177	162	132	119	215	209	351%
NorthWest	52	265	271	282	302	298	368	396	394	658%
Northumbrian	14	58	72	79	70	99	97	129	135	898%
SevernTrent	176	307	313	308	316	292	395	373	351	100%
Southern	81	120	136	136	143	157	175	b.y.	b.y.	115%
SouthWest	61	109	106	106	104	69	115	118	106	72%
Thames	218	263	278	287	271	332	242	384	419	92%
Wessex	31	81	91	98	116	128	142	150	139	351%
Yorkshire	137	141	146	158	161	155	172	223	206	50%
Toplam	992	1690	1776	1844	1794	1898	2077	2203	2232	142%

* b.y.: bilgi yok

Kaynak: Downing ve Richards, 1998, s. 51.

İngiltere'deki su şirketlerinin kârları ile diğer ülkelerdeki bazı su şirketlerinin kârları karşılaştırıldığında (Şekil 1) İngiltere'deki şirketlerin diğerlerine göre birkaç kat daha fazla kâr ettiği görülmektedir.² Fakat buna rağmen, DWI, suların tam anlamıyla iyileştirilemediğini; EA ise, çevre kirliliği sorunlarının devam ettiğini ve şirketlerin bu konuda ceza aldıklarını raporlamıştır (Hall ve Lobina, 2001).

Şekil 1: İngiltere'deki Su Şirketleri ile Diğer Ülke Şirketlerinin Kâr Marjlarının Karşılaştırılması (%)

Kaynak: Lobina ve Hall, 2001, s. 14.

2 İngiltere'deki su şirketlerinin kârları, siyasi açıklamalardan farklı olarak basın tarafından da dikkat çekilmiştir. Bu durumu 1994 yılında Daily Mail, "Büyük Su Soygunu" başlığı altında, "Su faturalarının hem hanehalkı hem de sanayi bazında yükseldiğini, İngiltere'nin ilk on su şirketinin yöneticileri ve hissedarları tarafından, İngiltere tarihindeki en büyük lisanslı soygun eylemini gerçekleştirmek için monopol konumlarını kullandıklarını" gündeme taşımışlardır (Hall ve Lobina, 2001).

İngiltere’de özelleştirmelerle çevresel kazanımların (tartışmalı olmakla beraber) gerçekleştirildiği ön planda tutulmakla birlikte sivil toplumun düşüncesi, çevresel kazanımların maliyetini özel sektöre yüklemek için yapılan uygulamaların kamu yararını göz ardı ettiği yönündedir. Uygulama sürecinde İngiltere halkının özelleştirme ile ilgili temel kaygısı, *artan su maliyetleri, su mevcudiyeti ve özelleştirilen su şirketlerinin finansal stratejileri ile* daha da artmıştır (Buller, 1996, s. 470, 480). Diğer taraftan hizmetlerde etkinliğin artırılması, çevrenin korunması ve AB standartlarına ulaşılması amacıyla serbest piyasa mekanizması içinde devlet dışarıda tutularak gerçekleştirilen su hizmetinde, güçlü şirketlerin; öngörülebilir, hesap verebilir ve şeffaf bir hizmet sunduğu da iddia edilmektedir. Sonuç olarak, İngiltere uygulaması talep odaklı bu yönetim şekli sayesinde suyun fiyatlandırılmasını mümkün kılmış ancak suyu insani bir hak olmaktan çıkarmıştır (Taşkın, 2006, s. 142–143).

3.3. Hindistan

Hindistan hükümeti, ilk olarak 1991 yılında elektrik sektörünü özel sektöre açma politikasını ilan etmiştir. Akabinde, hidroelektrik santrallerinin de özel sektöre açılması ile suyla ilgili diğer alanlarda da özelleştirmelerin başladığı görülmüştür. Suyun, ekonomik olarak düşük gelirli bölgelere ulaştırılması için altyapı hizmetlerinin gerçekleştirilmesi adına özel sektör iş birliğine önem verilmiştir (Bala ve Muniraju, 2013, s. 71).

Hindistan’ın su sektöründeki temel değişim, Birleşmiş Milletler ve DB gibi küresel güçler tarafından desteklenen, kuvvetli finansal ve politik etkileri olan *Suez-Degremont, Veolia, Coca-Cola, Pepsi, Tata ve Reliance* gibi şirketlerin, çeşitli özel sektör katılım yöntemleri ile su sektörüne dâhil olmaları ile başlamıştır (Dwivedi ve Dharmadhikary, 2007, s. 12).

Özel sektörün altyapı yatırımlarına katılımı ise 1990-2000 yılları arasında Asya-Pasifik Bölgesinin en büyük üç “yardım” kuruluşu olan Asya Kalkınma Bankası (ADB-Asian Development Bank), DB ve Japonya Uluslararası İşbirliği Bankası’nın (JBIC-Japan Bank for International Cooperation) kredilerini, özel sektör katılımına veya kamu-özel işbirliği şartına bağlaması ile gerçekleşmiştir. Bu uygulama öngörülmüş, ancak gerçekleştirilecek işbirliklerinin kamu refahı açısından faydalı olup olmadığı dikkate alınmamıştır (Corral, 2007).

Hindistan’da su fiyatlarının artışı, yapısal uyum kredileri karşılığında DB ve Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından hükümetlere uygulanan koşulların dolaylı bir sonucudur. Ayrıca su hizmetlerinin özelleştirilmesi, genellikle bu tür krediler için bir koşul olmakla kalmayıp, aynı zamanda özelleştirmenin ön koşulu olarak DB ve IMF tarafından tam maliyet fiyatlaması da talep edilmiştir (Sampath ve ark., 2003).

Uygulama örnekleri ve uygulamada ortaya çıkan sorunlar;

Hindistan’daki su özelleştirme uygulamaları sonucunda su fiyatlarının yükselmesi, şirket kârlarının artması, yatırımlarda özel şirketleri kamu kesiminin finanse etmesi, şirket kârlarına garantilerin verilmesi ve etkinlik anlamında net bir artışın olmaması tecrübe edilmiştir (Dwivedi ve Dharmadhikary, 2007, s. 19–29).

Diğer yandan su fiyatlarının aşırı artışı, gelir durumu düşük aileler için su, gıda, eğitim ve sağlık arasında tercih yapma zorunluluğunu beraberinde getirmiştir. Sadece hissedarlarına karşı sorumlu olan su şirketlerinin tek amacı kâr elde etmektir. Su şirketleri, kârlarını maksimize etmek için sürdürülemez su madenciliği yapmaya başlamıştır. Suyun, pazarlanabilir bir meta haline gelmesi ve bir şirkete belli bir su kütlesine sahip olma hakkı verilmesi, şirkete istediği kadar

su madenciliği yapma hakkını da vermiştir³. Büyük şirketler tarafından Hindistan'da gerçekleştirilen su madenciliği, birçok kuyunun kuruması ve kirlenmesi ile sonuçlanmıştır (Sampath ve ark., 2003).

3.4. Arjantin

Latin Amerika sahip olduğu büyük akarsular (*Amazon, Paranm, Orinoco, Magdalena*) ve göller (*Maracaibo, Titicaca, Poopo*) nedeni ile tatlı su bakımından zengindir. Fakat kentleşme, kirlilik, gelir bölüşümünün kötü olmasından kaynaklanan suya ulaşımdaki adaletsizlikler gibi nedenlerden dolayı 1980'li yıllarda Latin Amerika'da da su kıtlığı yaşanmaya başlamıştır. Bu krizi gören uluslararası su şirketleri ise durumu kendi lehlerine çevirmek istemişlerdir (Barlow ve Clarke, 2004, s. 16). Böylece Latin Amerika, su sektöründe, dünyanın diğer bölgelerine göre özelleştirmelerin en çok gerçekleştirildiği bölge haline getirilmiştir.

Latin Amerika ülkelerindeki su özelleştirmelerinin üç nedene bağlanabilir.

- Birincisi, özel sektör için dikkat çeken yeterli nüfusa sahip şehirlerin yeterli miktarda orta gelirli nüfusu barındırması,
- İkincisi, borçluluk miktarının fazla olması, istikrarsız kamu maliyesi ve su hizmetlerinin kamu sektörü tarafından kötü yönetilmesi,
- Üçüncüsü, finans kuruluşlarının dayattığı şartlar nedeniyle neoliberal politikaların diğer bölgelerden daha fazla benimsenmesidir.

Arjantin de diğer birçok Latin Amerika ülkesi gibi 1980'lerde borç krizini yaşayan ve borçluların yeniden düzenlenmesi için kreditor bankalar ve IMF ile müzakere yapmak zorunda kalan ülkelerden birisidir. Bu sebeple, neoliberal politikalar çerçevesinde kamu işletmelerinin özelleştirilmesine zorlanmıştır (Baer ve Montes-Rojas, 2008, s. 2; Budds ve McGranahan, 2003, s. 108).

Uygulama örnekleri ve uygulamada ortaya çıkan sorunlar;

Arjantin'de su hizmetlerinin özelleştirildiği ilk şehir Buenos Aires olmuştur (Morgan, 2011, s. 118). Buenos Aires'de su hizmetlerinin özelleştirilmesi hükümet tarafından 1989 yılında istenmiş, fakat kamuoyu yoklamaları ile reddedilmiştir.

Akabinde, hükümet özelleştirme isteklerinde ısrar ederek, kısa bir süre içerisinde kamuoyunun fikrini değiştirilmesinde başarılı olmuştur. Hükümet bu başarısını, banliyölere su ve kanalizasyon erişimini ulaştırma ve halihazırda bağlı olanların tarifelerini azaltma sözü vermesine borçludur. Böylece, hükümet verimlilik ve yüksek miktarda sermaye gerektiren yatırımların finansörü olması bakımından özel sektöre güvenirken, halk ise hükümetin verdiği sözlere güvenerek, 1993 yılında *Aguas Argentinas*⁴ konsorsiyumu ile ülkedeki ilk özelleştirme gerçekleştirilmiştir. Ayrıca bu özelleştirme dünyadaki en büyük imtiyaz sözleşmesi olduğu için özel şirketler açısından önemi çok büyüktür. Çünkü bu kazanım özel şirketler tarafından aynı zamanda liberalleşme, küreselleşme ve özelleştirme öğretilerinin de bir başarısı olarak görülmektedir (Schiffler, 2015, s. 33–38).

3 Bu durumda şirket, su kütlesini yeniden dolmasından daha hızlı bir şekilde tüketirse, hükümet yetkililerinin ve bu durumdan etkilenen halkın, şirketi engelleyebilmek için yasal anlamda yapabilecekleri de çok sınırlıdır.

4 Konsorsiyumu oluşturan şirketlerin hisse dağılımı şu şekildedir: Toplamda hisselerin %50,4'ü yabancı şirketlere aittir (Suez %25,3, gerçekte yine Suez tarafından kontrol edilen İspanyol şirket Aguas de Barcelona %12,6, Veolia %8 ve Anglian Water %4,5'ine sahiptir). %39,6'ı ise, Arjantin kökenli şirketlere aittir (Sociedad Comercial del Plata %20,7, Meller Group %10,8 ve Argentine Banco de Galicia %8,1'ine sahiptir). Geriye kalan %10'luk hisse ise şirket çalışanları için ayrılması sözleşme gereği belirlenmiştir (Schiffler, 2015, s. 38).

Özel şirketlerle yapılan imtiyaz sözleşmelerinin ön değerlendirmelerinde teknik ve finansal açıdan şirketlerin yeterlilikleri aranmıştır. Teknik açıdan uygun görülen firmalar arasında ise tarifeleri en ucuz uygulayabilecek olan firma tercih edilmiştir. Uygulamaya geçildikten sonra 1999 yılında Arjantin Başkanı Fernando de la Rúa, tarifelerde yaklaşık %27 oranında düşüş taahhüt edilmesine rağmen toplamda %20 oranında bir artış gerçekleştiğini açıklamıştır. Bu fiyat artışları, orantısız bir şekilde dağıtıldığı için yoksul kesim tarafından yüksek görülmüştür. Ülkede su faturalarını ödemeyenlerin oranı %30'u bulmuş ve su hizmetinde kesintiler yapılmıştır (Loftus ve McDonald, 2001, s. 185–190).

Arjantin su hizmetlerindeki yapılan yeni düzenleme sonrasında Aguas Argentinas'ın su ve kanalizasyon hizmetlerine erişim konusunda beklenen performansı gösteremediği Tablo 4'ten görülmektedir.

Tablo 4: Su ve Kanalizasyon Hizmetlerine Ulaşım (Hedef ve Gerçekleşen)

	1993	Hedef (2002)	Gerçekleşen (2002)
Suya Erişim	%70	%88	%79
Kanalizasyon Hizmetine Erişim	%58	%74	%63

Kaynak: Schiffler, 2015, s. 42.

Kanalizasyon hizmetlerinde bir geliştirme yapılmaması ve atıkların doğrudan akarsulara dökülmesi, özellikle Matanza ve Riachuelo akarsularında çevre ve sağlık sorunlarına neden olmuştur (Loftus ve McDonald, 2001, s. 194).

Özelleştirmelerdeki diğer bir sorun, yolsuzluk tartışmaları olmuştur. 1997 yılında tarifeler üzerinde yeniden anlaşmaların gerçekleştirilmesi sırasında içinde siyasilerin de bulunduğu milyon dolarlık yolsuzlukların yapıldığı haberleri duyulmaya başlamıştır (Loftus ve McDonald, 2001, s. 193). Bu sürecin batılı kreditorler ve hükümetler tarafından bastırılarak, çokuluslu şirketlerin ceza almadan faaliyet göstermesine izin verildiği gündeme gelmiştir (Hawley, 2000).

Buenos Aires'de gerçekleştirilen bu imtiyaz sözleşmesi büyüklüğü itibarıyla özel sektör tarafından bir amiral gemisi olarak gösterilmektedir. Özelleştirme sonrasındaki yıllarda hizmetin kapsama alanının genişletilmesi, su fiyatlarının düşürülmesi ve hizmet kalitesinin artırılması gibi hedeflerin başarısızlıkla sonuçlanmasıyla bu amiral gemisi batırılmıştır (Casarin, Delfino ve Delfino, 2007, s. 246). Fakat süreç içerisinde bu başarısızlık hikâyesinin ortaya çıkmaması için DB ve yan kuruluşu olan Uluslararası Finans Kurumu (IFC-International Finance Corporation), Aguas Argentinas'a 1993-1997 yılları arasında üç farklı su hizmeti projesinin hayata geçirilmesi için 911 milyon dolar kredi sağlamıştır. IFC ise, 7 milyon dolar daha katkıda bulunarak Aguas Argentinas'ın hisselerinin %5'ini almıştır. Böylece DB, sadece yardım sağlamakla kalmamış, aynı zamanda Aguas Argentinas'ın ortağı da olmuştur (Akdoğan, 2006, s. 188).

Başlatılan bu sürecin sonunda hükümetler, özel şirketlerin kötü performansı nedeniyle sözleşmeleri süresinden önce feshetmişler ve su hizmetlerini kamu sektörüne tekrar geri döndürmüşlerdir (Baer ve Montes-Rojas, 2008, s. 2; Budds ve McGranahan, 2003, s. 108).

3.5. Bolivya

Bolivya'da, su ve kanalizasyon hizmetleri için 1972 yılında belediye tarafından Belediye İçmesuyu ve Kanalizasyon Servisi (SEMAPA-Servicio Municipal de Aguapotable y Alcantarillado) kurulmuştur. Ancak gelir olarak aldığı pay su hizmetleri için harcadıklarını karşılamayınca, 1986 yılında özelleştirilerek sudan elde ettiği tüm gelir kendisine kalacak şekilde yeniden dü-

zenlenmiştir. SEMAPA'nın organizasyon yapısı ve etkinlik düzeyi, ülkede özelleştirilmiş birçok kurumdan daha iyi olmasına rağmen kamu kesimi altında hizmet yürüten bu kurumun etkinlik ve verimlilik problemleri olduğu iddia edilmiştir (Marvin ve Laurie, 1999, s. 348).

DB'nin ve IMF'nin, 1980'li yıllarda uyguladığı yapısal reformlar çerçevesinde Bolivya ekonomisi yeniden düzenlenirken su politikaları da ele alınmıştır. Neoliberal politikalar ışığında, piyasaların serbestleştirilmesi, kamu işletmelerinin özelleştirilmesi ve su hizmetlerinin yerine getirilmesinde özel sektörün de dahil olması desteklenirken; Bolivya'da da bu noktada, su hizmetlerinin özelleştirilmesi yönünde ilk girişim, 1994 yılında DB tarafından sağlanan ek kredi kapsamında ön koşul olarak sunulması ile gerçekleştirilmiştir. DB, 1997 yılında, Cochabamba ve La Paz şehirlerindeki su ve kanalizasyon hizmetlerinin özelleştirilmesi ön koşul olmak üzere, finansman, altyapı ve iş sektörlerinde gerekli yasa ve düzenlemelerin hazırlanması için 20 milyon dolar destek sağlamıştır (Bonardeaux, 2009, s. 1; Oğuz ve Atvur, 2015, s. 228). Bu durum ise, Cochabamba Su Savaşı'na giden süreci başlatmıştır.

Uygulama örnekleri ve uygulamada ortaya çıkan sorunlar;

Bolivya hükümeti tarafından, 1999 yılında Cochabamba su hizmetlerinin özelleştirilmesi için ihale yapılmıştır. İhalede tek teklif Aguas del Tunari konsorsiyumu tarafından verilmiştir (Finnegan, 2002). Yapılan anlaşmaya göre şirket, her yıl yapacağı yatırımlardan %15 ila %17 arasında bir kârı garanti etmiştir. Fakat bu kârın elde edilmesi için su fiyatlarının artırılması gerekmiştir⁵ (Bustamante, 2004, s. 39–40).

İhaleden bir buçuk ay sonra kabul edilen 2029 sayılı “*İçme Suyu ve Kanalizasyon*” adlı kanun ile konsorsiyumla yapılan sözleşme bir nevi yasa haline gelmiştir. Çünkü kanun açıkça piyasa kriterlerine göre çalışan özel sektörü desteklemektedir. Ayrıca imtiyaz sahiplerinin imtiyaz alanı üzerindeki haklara da sahip olmasını sağlayarak; kooperatif ve dernekler gibi yerel birimlerin (bu birimlerin açtığı su kuyuları, su kanalları vb.) şirketler tarafından sözleşme yapmaya zorlanmasını mümkün kılmaktadır. Etkinlik (kıt kaynak sorununu çözmek) ve ekonomik yeterlilik (iyileştirme maliyetlerini ve işletme harcamalarını garantiye alma) kriterlerini takip eden özel sektörün, bu iki kriter arasında herhangi bir çelişki olması durumunda ikincisini takip edeceği de açıkça belirtilmektedir. Bu durum, açıkça suyu kamusal niteliğinden ayırıp ticari bir mala dönüştürmüş, fakat sürecin bu şekilde ilerlemesi “su savaşı” denilen toplumsal direnişe doğru ülkeyi sürüklemiştir (Assies, 2003, s. 17–18).

Özelleştirme gerçekleştirildikten sonra, Aguas del Tunari 1999 yılında keskin bir şekilde su tarifelerini artırmıştır. Anlaşmaya göre, su fiyatlarında tavan limitin %35 olmasına rağmen, %150-200 oranında bir artışın yapılması ve su fiyatlarının asgari ücretin yaklaşık %25'ne tekabül etmesi, protestoların artmasına neden olmuştur (Lobina, 2000). Betchel'in şirketleri tarafından, su fiyatlarında ülkenin en yoksul kesimlerine %10 artışın uygulanacağı iddia edilmiş olsa da, gerçekte %43'ün üzerinde bir artışın gerçekleştirildiği görülmüştür (Apps, 2002). Su fiyatlarında yapılan bu yüksek artışlar karşısında topyekün direnç gösteren halk, daha sonra “Cochabamba Su Savaşı” olarak anılacak toplumsal bir zafere imza atmıştır. Sonuçta, Coordinadora'nın baskılarına dayanamayan hükümet, imtiyaz sözleşmesini feshetmek zorunda kalmıştır. Ayrıca, 2066 sayılı yeni Su Kanunu ile 2029 sayılı Kanun'da değişiklik yapılmıştır (Morgan, 2011, s. 102–105).

5 1999 yılında su hizmetleri özelleştirildiğinde, su fiyatlarının yükseleceği yönünde endişe duyarak tepki gösteren ve toplumu harekete geçiren dernekler, su kooperatifleri ve Cochabamba Fabrika İşçileri Federasyonu biraraya gelerek “Su ve Yaşam Hakkının Korunması Koordinasyonu (Coordinadora-Coordnadora de Defensa del Agua y de la Vida)” adını almıştır. Böylece, mücadeleyi ve müzakereleri yürütecek olan birlik de oluşmuştur (Oğuz ve Atvur, 2015, s. 228).

Tapia (2008, s. 222–223), Cochabamba’da verilen mücadalenin dünya çapında bir su savaşı olduğunu belirtmekte ve uluslararası solun neoliberalizme karşı gösterdiği direnişin ikonlarından biri olarak tanımlamaktadır.

Son olarak, Coordinadora’nın sözcüsü Oscar Olivera, mücadele sonrası Presencia gazetesine verdiği röportajda, kazanılan mücadelenin, kazanılacak mücadelelerin habercisi olduğunu, bu kazanımın demokrasi ve halkın sesinin duyurulması için iyi bir örnek olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra, Washington’da, DB ve IMF’ye karşı yapılan protestolarda da yer alan Olivera, sorunun kaynağında (uluslararası örgütlerin suyu ele alma biçiminde) değişiklik yapılması gerektiğini göstermiştir (Oğuz ve Atvur, 2015, s. 231).

3.6. Ürdün⁶

Ürdün, siyasi nedenlerden dolayı su fiyatlarının düşük tutulduğu ve dünyada en çok su kıtlığı yaşayan ülkelerden biridir. Bu nedenle, Ürdün’de suyun özelleştirilmesinin mümkün olmayacağı düşünülebilir. Fakat Ürdün aktif olarak özelleştirme işine 1996 yılında girmiş ve 2000 yılında Özelleştirme Kanunu kabul edilmiştir. Kanun’a göre özelleştirme, özel sektörün ulusal ekonomideki rolünü artırmak ve yönetimin ticari bir temele dayanması gerektiğini belirten kamu-özel sektör işbirliklerini de içerecek şekilde bir ekonomi politikasının benimsenmesi olarak tanımlanmaktadır (Abu-Shams ve Rabadi, 2003, s. 159–162).

Uygulama örnekleri ve uygulamada ortaya çıkan sorunlar;

Ürdün’de üç tane kamu-özel işbirliği projesi gerçekleştirilmiştir:

- Birincisi, başkent Amman’da yapılan yönetim sözleşmesi;
- İkincisi, Amman ve Zerka şehirlerine hizmet edecek ülkenin en büyük atık su arıtma tesisinin yapımı ve finansmanı;
- Üçüncüsü ise, başkente su hizmetinin götürülmesi amacıyla yapılan büyük su boru hattı sistemidir.

Amman’da yapılan yönetim sözleşmesi, 1999 yılında Suez ile imzalanmıştır. Sözleşmeye göre, su hizmetlerinin yönetimi özel şirkete tevdi edilmiş olup; mülkiyet ise devlette kalmıştır. Özel şirkete DB kredisinden sabit miktarda ödeme yapılırken; ayrıca net gelir artışından performans dayalı değişken bir ödeme de söz konusu olmuştur. Bu yapılandırma su tarifeleri yükseltilmeden maliyet düşürülerek kâr elde edilmesi amaçlanmış ve performans olarak da zaman içerisinde iyi sonuçlar alınmıştır.

Buna benzer bir diğer uygulama olan 2011 yılında ülkenin kuzey bölgesi için Veolia ile yapılan sözleşme, performans olarak iyi sonuçlar vermemiştir. İçerdiği sorunlar, yüksek maaşlar nedeni ile yapılan grevler ve bu sözleşmeyi destekleyecek politik irade eksikliği nedeni ile bir buçuk yıl sonra sözleşme sonlandırılmıştır. Amman’daki başarının devamının getirilememesi tek tip uygulamanın her zaman başarılı olmayacağını göstermiştir. Hatta, belli bir zamanda başarılı olmuş bir modelin farklı bir zamanda başarılı olmayabileceği de tecrübe edilmiştir.

6 Ürdün ile ilgili inceleme aksi belirtilmedikçe Manuel Schiffler’in (2015) “Water, Politics and Money: A Reality Check on Privatization” adlı kitabından yararlanılarak yazılmıştır.

Ürdün'de kullanılan diğer bir özelleştirme modeli ise Yap-İşlet-Devret⁷ (YİD) yöntemidir. YİD'lerde de yönetim sözleşmesi gibi tarifeler düşük tutulabilmektedir. Çünkü devlet sözleşme gereğince ödeme garantisi sunmaktadır. Ürdün'de bu sözleşme tarzındaki uygulamanın iki örneği bulunmaktadır. Birincisi, Samra Atıksu Arıtma Tesisi; ikincisi ise, Disi-Amman Konveyörü'dür.

Samra Atıksu Arıtma Tesisi kamu-özel sektör finansmanı ile yapılmıştır. Bu tesis, 2002 yılında imzalanan 169 milyon dolarlık bir sözleşme sonucunda kurulmuştur. İhaleyi kazanan konsorsiyum Amerikan inşaat şirketi Mroganti ve Fransız uluslararası su şirketi Suez'dir. Bunun yanı sıra, aşağıda Tablo 5'te görüldüğü üzere, Amerikan Hükümeti 78 milyon dolar hibe etmiş, ticari kredi olarak da Arap bankalarından 60 milyon dolar çekilmiştir. 169 milyon dolarlık proje için Ürdün hükümeti yıllık 17 milyon dolar olmak üzere 22 yıl konsorsiyuma ödeme yapacaktır. Bu ödeme, tesisin işletimi ve bakım masrafları ile özel sektörün faiz ve kârını da kapsamaktadır.

Tablo 5: Samra Atıksu Tesisi için YİD Sözleşmesinin Finansmanı (milyon dolar)

Kamu Fonları	Amerika Hükümeti Hibe	78	92
	Ürdün Hükümeti	14	
Özel Fonlar	Şirketler	17	77
	Banka Kredileri	60	
Toplam		169	169

Kaynak: Schiffler, 2015, s. 57.

Samra projesine paralel olarak, ikinci fakat daha büyük çaplı (yaklaşık 1.1 milyar dolar) YİD sözleşmesi olan Disi-Amman Konveyörü projesi on yıllık hazırlık sürecinin sonunda 2007 yılında başlatılmıştır. Samra projesi gibi kamu-özel finansmanı içeren bu projede, farklı olarak yabancı ülke hibesi bulunmamaktadır (Tablo 6).

Tablo 6: Disi-Amman Konveyörü için YİD Sözleşmesinin Finansmanı (milyon dolar)

Kamu Fonları*	Ürdün Hükümeti Hibe	300	400
	Hükümet Desteği	100	
Özel Fonlar	Şirketler	200	675
	Banka Kredileri	475	
Toplam		1075	1075

*Ürdün hükümetinin destekleri Avrupa Yatırım Bankası ve Fransız Kalkınma Ajansı tarafından borçlanarak sağlanmıştır.

Kaynak: Schiffler, 2015, s. 58.

7 YİD'ler kısa vadeli somut faydalar sağlamaktadır. Özel şirket; yapı, işletim ve tasarımı yüklenmesi nedeniyle yatırım maliyetini kısa vadede geri almak için elindeki imkânları en uygun şekilde kullanacaktır. Kamu kurumunun gerçekleştireceği bu tip bir projede, gecikmeler vergilerle ödenmektedir. Fakat özel sektör için, para veya iş kaybetme teşvik sağlayıcı unsurlar olarak bulunmaktadır. Bu sebepler dolayısıyla, özel sektör aracılığı ile bu projeleri gerçekleştirmek daha pozitif görülebilir. Fakat bu durum, kamu sektörünün verimsiz olduğundan değil, işleyişinden kaynaklanan bir sorundur. Öte yandan, özel şirkete yıllık ödenen ücretler içerisinde belli bir faiz oranı ve kâr garanti edildiğinden, kulfeti daha büyüktür. Tarifeler düşük tutulsa bile, özel sektörün elde ettiği faiz ve kâr dolaylı olarak yine vergilerle ödenecektir. Bu nedenle, YİD'ler gizli bir borç biçimidir. Borç, vergilerle ödendiğinden resmi bir borç olarak açıkça görülmektedir. Fakat garanti edilen miktarlar kamu tarafından ödenemez hale geldiğinde, hükümet bunu kurtarmak zorunda kalacak ve gizli borç, açık borç halini alacaktır. Böylece, şarta bağlı yükümlülük hükümet için gerçek bir sorumluluk halini almaktadır. Bu nedenle, YİD veya diğer türde sözleşmeler yapılırken üzerinde çok iyi düşünülmeli; eğer bu şekilde özelleştirilecek olan sektör su ise, bu durum daha çok önem kazanmaktadır.

YİD projelerinin hazırlanması zaman açısından bir dezavantaj oluşturmaktadır. Disi-Amman projesinin hazırlığı on yıl sürmüştür. Ayrıca proje sahibi şirketin zaman içerisindeki sözleşmeye dayalı talepleri ve proje için devlet ödemeleri daha uzun yıllar boyunca hem hükümet hem de halk üzerinde külfet oluşturmuştur.

3.7. Türkiye

Suyun piyasada alınıp satılabilen bir metaya dönüştürülmesinin nedenleri konusunda Türkiye’de ileri sürülen tezleri dört ana grup altında toplamak mümkündür.

- Bunlardan birincisi, “temiz su kıtlığı” çerçevesinde, küresel ısınma ve iklim değişikliği gibi doğanın kendi çevrimlerine dayandırılan tezlerdir.
- İkincisi, temiz su kıtlığını nüfusun hızlı artmasıyla ilişkilendiren tezlerdir.
- Üçüncüsü, yine temiz suyun giderek kıtlaştığı verisinden hareket eden, fakat sorunun kendisini de çözümünü de bir yönetim meselesi gibi kabul eden tezlerdir.
- Dördüncüsü, bir bütün olarak toplumsal sistemi yani kapitalist üretim, dolaşım ve tüketimi sorgulayan tezlerdir (Yılmaz, 2013, s. 241).

Su sorununda, nedeni birbirinden farklı yerlerde arayan bu tezlere karşı çözüm arayışında, uluslararası kuruluşlar her zaman aynı sonuca varmaktadır: Su hizmetinde özel sektör katılımı.

Türkiye’de su hizmetlerinin özelleştirilmesi, yerel yönetimlerin borç yüklerinin artmasıyla beraber DB, IMF, Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) ve Hizmet Ticareti Genel Antlaşması (GATS-The General Agreement on Trade in Services) hükümleri doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Bu özelleştirmelerin kurumsal altyapısının oluşturulması 1980’li yıllara dayanmaktadır. Bu dönemde ilk olarak, 1984 yılında Ankara, İstanbul ve İzmir’de başlatılan Su ve Kanalizasyon İdareleri modeli diğer şehirlere de hızla yayılmıştır. Özerk bir yapı olan bu idarelerde, su fiyatının en az %10 kârlılık ile belirlenmesi ilkesi benimsenmiştir. Bu yöntemle, sudan kâr elde edilerek, DB’nin harca- ma geri dönüşümü veya oto-finansman uygulaması teşvik edilmektedir. Bu süreçte, Türkiye’de su hizmetlerinin özelleştirilmesi 1990’larda uygulanan yeni bir yöntemle ivme kazanmıştır (Akgün, 2010, s. 124).

Suya ilişkin küresel politikalar, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde su politikasında dönüşüme neden olurken, Türkiye’de de 1990’lı yıllarda dış finansmanla, tüm kanalizasyon yatırımlarının yarısını kapsamak suretiyle kendisini göstermiştir. Daha önceki zamanlarda su hizmetleri ve yatırımlarında kamu kredileri kullanılırken, neoliberal politikalar doğrultusunda merkezi yönetim örgütlenmesi dönüşüm içerisine girmiş ve sistemin genel yapısı değişerek içme suyu ve kanalizasyon hizmetlerinde dış finansman uygulamaları ile birlikte su hizmetlerinin özelleştirilmesi gerçekleşmiştir.

Neoliberal politikalar ile merkezi ve yerel yönetimlerde benimsenen bu finansman türü, kamu hizmeti çerçevesinde sübvansiyona dayalı ödeme gücüne göre belirlenen ücret politikalarını kaldırmış, onun yerine neoliberal politikaları yansıtan kirleten öder veya kullanan öder düşüncesini yerleştirmiştir. Türkiye’de genel olarak, su hizmetlerinin özelleştirilmesinde YİD yöntemi kullanılmakla beraber, dış finansman olarak Avrupa Yatırım Bankası ve DB, konsorsiyuma katılan küresel su şirketi olarak da Suez, Thames ve Serco ön plana çıkmaktadır (Çınar, 2006b, s. 239–246).

Türkiye’de mevcut Özelleştirme Ana Planı, 1986 yılında dönemin Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı’na danışmanlık yapan The Morgan Bank tarafından hazırlanıp; hükümete sunulan tavsiyelerden oluşmaktadır. Bu planda, kamu hizmetlerinin özelliklerine göre, farklı yöntemlerin uygulanması gerektiği ifade edilmektedir.

Yönetim ve denetim mekanizmaları devletin elinde olduğu fakat finansmanın bir kısmının ya da tamamının özel sektöre verildiği bu yöntemlerde, gerektiğinde hizmet bedellerinin özel sektör tarafından toplandığı imtiyaz hakkı da verilmektedir. Ayrıca, tüketicimin düşük olması ihtimaline karşı girişimciyi korumak adına Hazine garantisi de verilebilmektedir. Bunun gerekçesi, kamu hizmetinin sürekliliğinin sağlanmasıdır (Yaşar, 2007, s. 69,70,80'den aktaran Yılmaz, 2013, s. 245–246).

Türkiye’de su hizmetlerinin özelleştirilmesine bir dayanak ve teşvik noktası da 2004 tarihli 5216 sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu’ndaki suyla ilgili ifadelerde görülmektedir. Kanun’da 7. maddenin “r” bendinde yer alan “*Su ve kanalizasyon hizmetlerini yürütmek, bunun için gerekli baraj ve diğer tesisleri kurmak, kurdurmak ve işletmek; derelerin ıslahını yapmak, kaynak suyu veya arıtma sonunda üretilen suları pazarlamak*” ifadesi ile suyun metalaştırılması ve piyasaya konu edilmesinin önü açılmaktadır.

Uygulama örnekleri;

Türkiye’de de biri Antalya’da diğeri ise, Çeşme-Alaçatı’da olmak üzere iki önemli özelleştirme gerçekleştirilmiştir.

Antalya Su ve Atıksu Genel Müdürlüğü (ASAT), 1996 yılında DB ile yapılan borç anlaşması sonucunda suyla ilgili yetkilerini 10 yıllığına Fransız su şirketi Suez ile Türk şirketi Enka konsorsiyumunun oluşturduğu Antalya Su İşletmeleri Anonim Şirketi’ne (ANTSU)⁸ ve ASAT’a müşavirlik ve danışmanlık hizmeti verecek olan 1995 yılında kurulan Antalya Altyapı Yönetim ve Danışmanlık Hizmetleri Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi’ne (ALDAŞ) devretmek üzere sözleşme imzalanmıştır. ANTSU, su hizmetlerinin 1997 yılında hali hazırda bulunan veya inşa edilecek/iyileştirilecek su ve atıksu hizmetlerini yönetme, işletme ve bakım yapma sorumluluğunu devralmıştır. Şirket, su hizmetlerini o dönemki kanunların izin verdiği tüm yetkilerle almasına ilaveten, ASAT-ANTSU sözleşmesinin 19. maddesine göre; ANTSU su kesmek, sayaç okuma ve tamir amacıyla evlere girme hakkına ve taraflar arasında doğacak sorunların tahkim ile çözümlenmesine yer verilmiştir (Kayır ve Akıllı, 2006, s. 317, 338).

Antalya’da özelleştirme sonrası 2000-2005 yılları arası fiyat artış oranları incelendiğinde; “2000 yılında tüm içme suyu kalemlerinde yılın ikinci altı ayında %25’lik bir fiyat artışı olduğu ve yıl sonuna kadar da devam ettiği görülmektedir. 2001 yılında ise ilk altı aydan sonra %13-33 arasında değişen bir su fiyatı artışı gözlemlenmektedir. En yüksek artışın resmi dairelerde, belediyeler ve kamu hizmet kuruluşlarına yansıdığı görülmektedir. %20’lik ikinci büyük artış da meskenlerde kullanılan su fiyatında olmuştur. 2002 yılı diğer yıllara kıyasla en yüksek fiyat artışının kaydedildiği yıl olarak görülmektedir. Yılın ilk ayları ile son ayı arasındaki fiyat farkı oranını %42’ye ulaştırmıştır. Bu zaman, ANTSU A.Ş.’nin tasfiyesine denk düşmektedir. 2003 yılında içme suyu fiyatları artış oranlarının yıl içinde yaklaşık %9-10 civarında kaldığı görülmektedir. 2004 ve 2005 yıllarında içme suyu fiyatlarının yıl sonuna kadar zam görmeden sabit kaldığı görülmektedir.” Genel olarak 2000-2005 yılları arasında ise, %300 oranında su fiyatlarında artış gerçekleştirilmiştir (Kayır ve Akıllı, 2006, s. 355–356).

Böylece, bu yöntem ANTSU’nun kâr etmesine yönelik işlemiştir. Akabinde, artan tepkiler nedeniyle ve şirket tarafından su hizmetlerinin iki katından fazla, kanalizasyon hizmetlerinin ise on katından fazla tarife artış tekliflerinin belediye tarafından reddedilmesi üzerine 2002 yılında faali-

8 Enka, 1998 yılı başında ortaklıktan ayrılmış ve şirket tamamen yabancı sermayeli haline gelmiştir (Güler ve ark., 1999, s. 164).

yetine son verilerek, tahkim davasına gitmiştir. 10 yıllık süre ile yola çıktıktan sonra 5 yıl dolmadan feshedilen bu özelleştirme serüveni; yerel düzeyde kaynak israfı, teknik ve yönetsel yükümlülüklerin yerine getirilmemesi ve gelir bölüşümünde adaletsizlik oluşturacak seviyede su fiyatlarının artırılması ile sonuçlanmıştır (Hall ve Lobina, 2009; Kayır ve Akıllı, 2006, s. 361–362).

Antalya projesine benzer şekilde dış kredi kullanılarak gerçekleştirilen bir diğer önemli su ve kanalizasyon hizmeti projesi de Çeşme-Alaçatı Su Temini ve Kanalizasyon Projesi'dir. 1580 sayılı eski Belediye Kanunu'nun ilgili maddelerine dayanılarak; 1997 yılında Bakanlar Kurulu kararı ile kurulan Çeşme ve Alaçatı Çevre Koruma Altyapı Tesisleri Yapma ve İşletme Birliği (ÇALBİR), DB ile yapılan anlaşmanın kamu tarafını temsil etmektedir (Çınar, 2009, s. 361).

Çeşme ve Alaçatı Belediyeleri, iç kaynak bulma sıkıntısı nedeniyle su hizmetleri ile ilgili sorunları çözmek amacıyla dış krediye başvurmuşlardır. Kredi konusunda DB ile anlaşılmış, fakat DB su hizmetlerinde yönetim, işletme ve bakım işlemlerinin özel sektöre devredilmesini kredi ön koşulu olarak sunmuştur. Projenin bütçesi ise, toplamda 24 milyon dolar (finansmanın 13.1 milyon doları DB, 5.5 milyon doları Turizm Bakanlığı, 5.4 milyon doları da ÇALBİR tarafından üstlenilmektedir) olarak belirlenmiş, ancak 1998 yılında DB ile ÇALBİR arasında 13.1 milyon dolarlık sözleşme imzalanmış olmasına rağmen DB 8.3 milyon dolar, Türk Hükümeti 6 milyon dolar ve ÇALBİR'de 1.9 milyon dolar ile projeyi finanse etmişlerdir. Sözleşme birtakım siyasi nedenler dolayısıyla 2003 yılında resmi olarak ÇALBİR ile özel şirket konsorsiyumu (Fransız şirket Compaigne Generale des Eaux ve Türk şirket Tekser İnşaat) tarafından kurulan Alaçatı-Çeşme Su İşletmeleri Sanayi Ticaret Anonim Şirketi (ALÇESU) arasında 10 yıllık süre için imzalanmıştır. Daha sonra isim değişikliği nedeniyle ALÇESU; Veolia Water ve Tekser İnşaat ortaklığı olmuştur (Çınar, 2009, s. 361–362; Topçu, 2006, s. 380–381).

Uygulama sonuçları;

Su hizmetlerinde etkinlik üç gösterge ile izlenebilmektedir:

- (i) kayıplar (ya da su üretiminin yüzdesi olarak faturalandırılmayan su),
- (ii) fatura toplama (faturalanan su yüzdesi olarak) ve
- (iii) faturalanan su birimi başına işletme maliyetleri (dolar/m³ olarak ölçülen)

Aşağıda Tablo 7 ile 1998-2004 yılları arasında uygulanan özelleştirme sonuçlarına göre projede belirlenen üç hedeften ikisine (kayıplar ve faturalanan su birimi başına işletme maliyetleri) ulaşılamadığı ve dolayısıyla başarısız bir performans sergilendiği ortadadır. Su kayıpları istenilen seviyeye getirilememiş olup; hizmetin özel sektöre devredilmesiyle işletme maliyeti iki kat artmıştır (Topçu, 2006, s. 390–391).

Tablo 7: Performans Göstergeleri (Tahminler ve Gerçekler)

Yıl	1997 (Gerçek)	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Kayıplar (ya da su üretiminin yüzdesi olarak faturalandırılmayan su %)								
Tahmin	68	67	62	59	56	53	52	-
Gerçek	68	-	75	74	70	67	65	57
Fatura toplama (faturalanan su yüzdesi olarak %)								
Tahmin	85	85	85	87	90	92	95	-
Gerçek	85	-	-	-	-	-	95	94
Faturalanan su birimi başına işletme maliyetleri (dolar/m³)								
Tahmin	0.52	0.52	0.50	0.45	0.42	0.39	0.40	-
Gerçek	0.52	-	-	0.75	0.46	0.58	0.98	1.07

Kaynak: Topçu, 2006, s. 391.

Dünya Bankası Uygulama Sonuç Raporuna göre, Türkiye’de yaşanan 2001 krizi ve Antalya’da özel sektörün piyasadan çekilmesinin oluşturduğu risk nedeniyle tarifelerin iki kat artırılması teklif edilmiştir (Çınar, 2009, s. 362). 2001 yılındaki su fiyatlarına bakıldığında; İstanbul, Ankara ve İzmir şehirlerinde suyun m³’ü 112 bin TL ila 440 bin TL arasında değişmekteyken; Çeşme’de m³’ü 1 milyon 100 bin TL düzeyindedir. Böylece, en pahalı şebeke suyu söz konusu tarihte Çeşme’de satılmıştır (Hürriyet, 2001).

DB’nin kredi ön koşulu olarak uygulanan su hizmetlerinin özelleştirilmesi; su hizmetinin ucuz ve kaliteli sunumunu başaramamıştır. Hizmette kâr güdüsü ön plana geçince kamu hizmeti mantığı geri planda kalmıştır. Özelleştirme, istenilen sonuçlara ulaşılması bir yana, bitirilemeyen yatırımlar, çözümlenemeyen su kayıpları ve yükselen su fiyatları gibi sonuçlar doğurmuştur.

Türkiye’de Su Kaynakları Yönetimi, Darboğazlar ve Çözüm Önlemleri;

Su kaynakları yönetimi; sosyal, ekonomik ve çevresel ihtiyaçları karşılayacak düzeyde suyun insanlara düşük maliyetle, yeterli kalitede, ihtiyacın olduğu zamanda ve yerde sunulmasıdır. Türkiye’de su kaynaklarının yönetimi kurumsal açıdan; karar verme, yönetim ve kullanıcılar olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır (Kalkınma Bakanlığı, 2018, s. 67; Muluk ve ark., 2013, s. 37). Karar verme mekanizmalarında bakanlıklar, yönetim sürecinde bağlı kuruluşlar ve kullanıcılar tarafında ise su tüketicileri bulunmaktadır (Tablo 8).

Tablo 8: Türkiye’de Su Yönetiminde Yer Alan Kurumlar ve Görevleri

Kurum	Görev
Su Yönetimi Genel Müdürlüğü	Tarım ve Orman Bakanlığı’na bağlı bu müdürlük, su yönetimi ile ilgili görevlerde koordinasyon sağlamak ve özellikle planlama ve politika belirleme ile ilgili görevleri tek elden yerine getirmek ve suyun yönetimini sağlamak üzere oluşturulmuştur.
Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü	Tarım ve Orman Bakanlığı’na bağlı bu müdürlük, ülkemizdeki bütün su kaynaklarının plânlaması, geliştirilmesi ve işletilmesinden sorumlu, kamu tüzel kişiliğine sahip özel bütçeli yatırımcı bir kuruluştur.
İller Bankası Genel Müdürlüğü	İl Özel İdareleri, belediyeler ve bağlı kuruluşlarına danışmanlık hizmeti vermek, teknik mahiyetteki kentsel projeler ile alt ve üst yapı işlerinin etüt, proje ve yapım işlerini yürütmek ve her türlü kalkınma ve yatırım bankacılığı işlerini yerine getirmek olarak belirlenmiştir.
Belediyeler	Belediyelere şehir suyu şebekesi, kanalizasyon ve arıtma tesisi inşası gibi birçok yetki ve görev verilmiştir.
Çevre Yönetimi Genel Müdürlüğü	Çevre ve Şehircilik Bakanlığı’na bağlı bu müdürlüğe, su ile ilgili, (i) yeraltı ve yerüstü sularının, denizlerin ve toprağın korunması, kirliliğin önlenmesi veya bertaraf edilmesi amacıyla kirletici unsurlar ile kirliliğin giderilmesi ve kontrolüne ilişkin usul ve esasları tespit etmek ve uygulamayı sağlamak, acil müdahale planları yapmak ve yaptırmak, çevrenin korunması amacıyla uygun teknolojileri belirlemek ve bu maksatla kurulacak tesislerin vasıflarını tespit etmek ve bu çerçevede gerekli tedbirleri almak ve aldırarak; (ii) atıksu arıtma tesislerinin tasarım esaslarını ve kriterlerini Tarım ve Orman Bakanlığı ile birlikte belirlemek, onay işlemlerini yürütmek, görevleri verilmiştir.
Sağlık Bakanlığı	İçme-kullanma (şebeke suları), ambalajlı sular (kaynak suları, içme suları ve doğal mineral sular) yüzme suları ve sağlık amacına yönelik olarak kullanılan jeotermal sularla ilgili görevleri bulunmaktadır.
Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü	Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı’na bağlı bu müdürlük, jeotermal ve mineral su kaynaklarının araştırılması çalışmalarını yürütmektedir.
Dışişleri Bakanlığı	Başta Tarım ve Orman Bakanlığı olmak üzere ilgili Bakanlıklar ile koordineli olarak sınır aşan sular ile ilgili kararların alınmasını sağlamaktadır.

Tarım Reformu Genel Müdürlüğü	Tarım ve Orman Bakanlığı'na bağlı bu müdürlüğe, arazi toplulaştırılması, tarım arazilerinin değerlendirilmesi ile su kaynaklarının ve sulama tesislerinin geliştirilmesine yönelik projelerin uygulanması ve desteklenmesi yönünde görevler verilmiştir. Bu müdürlüğe bağlı olarak kurulan <i>Arazi Islahı ve Sulama Sistemleri Daire Başkanlığı</i> 'na sulamanın ve su kaynaklarının geliştirilmesi konusundaki görevler verilmiştir. Aynı bakanlık bünyesindeki Tarımsal Araştırmalar ve Politikalar Genel Müdürlüğüne bağlı <i>Toprak ve Su Kaynakları Daire Başkanlığı</i> 'na ise toprak ve su kaynaklarının etkin ve doğru kullanımının sağlanması için yeni teknikler geliştirmek konusunda araştırma projeleri hazırlamak, hazırlamak, uygulamak, izlemek ve değerlendirmek görevleri verilmiştir.
Kültür ve Turizm Bakanlığı	Turistik bölgelerde içme suyu temini ve kentsel atıksu bertarafı konularında görevlidir.
Kalkınma Bakanlığı	Bu bakanlığa bağlı kuruluşları olan; Güneydoğu Anadolu Projesi, Doğu Anadolu Projesi, Doğu Karadeniz Projesi ve Konya Ovası Projesi Bölge Kalkınma İdareleri bölgelerinde plânlama, yatırımcı kurumlar arasında eşgüdüm sağlama, izleme ve değerlendirme çalışmalarını yürütmektedir.
Türkiye Su Enstitüsü	Tarım ve Orman Bakanlığı'na bağlı bu kurum, su ile ilgili ulusal ve uluslararası kuruluşların çalışma, bilgi üretimi ve istatistik faaliyetleri ile diğer dış gelişmeleri takip etmek, ulusal ve uluslararası su sektörünün işbirliği içinde çalışması için gerekli faaliyetleri yürütmek gibi görevleri bulunmaktadır.

Kaynak: Kalkınma Bakanlığı, 2018, s. 9–17.

Mevcut durumdaki darboğazlar;

- Su yönetiminde çok fazla kurumun görev alması,
- Bazı kamu kurum ve kuruluşlarında yetki çatışması söz konusu olması,
- Yerel yönetimlerin su ile ilgili mevzuat ve planlar konusunda kurumsal ve teknik kapasitelerinin artırılması gerekliliği gibi sorunların yanı sıra, genel kapsamda havza yönetimi, iklim değişikliği, su kalitesi, arıtma tesisleri, su kirliliği, su verisi izleme, içme ve kullanım suyu, sulama ve yeraltı suları hakkında aşılması gereken çeşitli kısıtlar bulunmaktadır (Kalkınma Bakanlığı, 2018, s. 67–76).

Geleceğe yönelik çözüm önlemleri (2023 vizyonu/plan dönemi);

Kalite, verimlilik, şeffaflık ve çevreye uyum odak noktaları olmak üzere tasarlanan amaçlar, hedefler ve stratejiler bağlamında yukarıda ifade edilen darboğazlar hakkında birçok planlama yapılırken ön plana çıkan iki kilit nokta aşağıda ifade edilmektedir.

- Kurumlar arasındaki yetki çatışmasının önlenmesi ve görev tanımlarının netleştirilmesi adına hazırlanacak olan “Su Kanunu” çerçevesinde gerekli diğer mevzuat düzenlemelerinin yapılması.
- Bütünleşik su yönetimi düşüncesi çerçevesinde, Nehir Havza Yönetim Planları doğrultusunda 25 havza için kurulacak olan Havza Yönetim Heyetleri ve İl Su Koordinasyon Kurulları.

Kalkınma Bakanlığı Su Kaynakları Yönetimi ve Güvenliği Raporunda Mevcut yönetimde dikkat çeken önemli bir nokta bulunmaktadır: *“Kamu kurumlarınca tanınan kullanım hakları önce kullanma hakkını içerir, satılamaz ve devredilemez. Su kaynakları kullanım hakkı özel hukuk kapsamındadır ve mülkiyeti tapu kütüğünde kayıt olmalıdır. 1960'a kadar yeraltı suları da bu rejime tabiydi ancak 1960'dan sonra yeraltı suları özel mülkiyet kapsamından kamuya geçti. Ancak, yerüstü sularının kullanım hakkı ve mülkiyetiyle ilgili yasal düzenleme açık değildir”* (Kalkınma Bakanlığı, 2018, s. 9).

Türkiye'nin öncelikle, su zengini bir ülke olmadığı bilincinde hareket edilmek üzere (SUEN, 2021, s. 8); su kalitesinin artırılması, iklim değişikliğinin su kaynakları üzerindeki etkilerinin araştırılması ve tedbirlerin alınması, üretim ve tüketimde su verimliliğinin sağlanması ve insanların sağlıklı temiz suya erişimi; sosyal, ekonomik ve çevresel bağlamda su kaynaklarının sürdürülebilirliğinin ve yönetiminin önemini ortaya koyarken, yukarıda ifade edilen muğlaklık ile özelleştirme tecrübeleri birlikte düşünüldüğünde suyun nitelikleri göz önünde bulundurularak bu konudaki belirsizliğin giderilmesi elzem görünmektedir.

4. Özelleştirme Deneyimlerinin Vardığı Nokta: Yeniden Belediyeleştirme

Özel şirketlerin, kamu yararını öncelik olarak görmelerindeki başarısızlıkları ve karşılıksız vaatlere karşı verilen bir cevap olarak, ülkelerin su yönetimindeki özelleştirmelerden vazgeçerek yeniden su yönetimini belediyeleştirerek kamu otoritesi altına aldıkları görülmektedir. 1990'lı yıllarda tahmin edilemeyecek olan bu dönüşüm, neoliberal teorilere, uluslararası finans kuruluşlarına ve bu kurumların özel sektörün performans olarak üstün olduğu bakış açılarına ters düşmektedir. Fakat özelleştirme ile elde edilen tecrübelerle dayanılarak; su yönetiminin kamu otoritesi tarafından gerçekleştirilmesinin kamu yararı için daha faydalı olacağı düşünülmektedir (Lobina, 2017, s. 2).

Özelleştirilen su yönetimlerinde ortak özellikler olarak görülen zayıf performans, altyapı yatırımlarının yetersizliği, tarife yükselişleri, düşük hizmet kalitesi, denetleme zorlukları, şeffaf olmayan finansal işlemler ve çevresel tehlikeler gibi nedenler su yönetiminde kaliteyi sağlamak ve sürdürülebilir su yönetimini gerçekleştirmek üzere kamu yönetimine olan inancı teşvik etmiştir (Kanakoudis ve Tsitsifli, 2014, s. 35; Lobina, Kishimoto ve Petitjean, 2014, s. 3–4).

Gelişmekte olan ülkelerde altmış beşten fazla özel sektör katılım performansını dört katedoriye, “kapsam genişletme, hizmet kalitesi, operasyonel verimlilik ve tarife değişiklikleri” analiz eden araştırma sonuçlarına göre özel sektör katılımlarının çok azının bu kriterlerin bir veya ikiden fazlasını yerine getirdiği görülmüştür (Marin, 2009; Zerah ve Jaglin, 2011, s. 261). Ayrıca su hizmetinde gerçekleştirilen özelleştirmelerle beraber, rekabetin artması ve bu rekabetçi ortam sayesinde faydanın artması beklenilmiştir. Fakat iki nedenden dolayı beklenen rekabetçi ortam oluşmamıştır. Bunlardan birincisi, uluslararası alanda faaliyet gösteren şirketlerin az olması, ikincisi ise, anlaşmaların uzun dönemler halinde kiralama ve imtiyaz verme şeklinde yapılmasıyla rekabetin güçleşmesidir (Hall ve Lobina, 2007, s. 68).

Tablo 9: ADB Tarafından Seçilmiş Şehirlerdeki Su Hizmetine Dair Bazı Göstergeler

		Manila	Jakarta	18 Şehrin Ortalaması
Su Temini	(%)	58	51	79
Kanalizasyon Erişimi	(%)	7	2	51
Su Kaybı	(%)	62	51	34
Sermaye Harcaması/Şebeke Ağı	\$	18	47	88

Kaynak: Asian Development Bank, 2004, s. 3.

2004 yılında ADB tarafından su hizmetlerine yönelik bir çalışma yapılmıştır. Tablo 9 ile gösterilen aralarında 2 adet özel sektör imtiyazının (Manila ve Jakarta) bulunduğu toplamda 18 şehri kapsayan bu çalışmada, özel sektörün özellikle su ve kanalizasyon temini, su kaybı ve yatırım noktalarında kamu kesimi tarafından yürütülen hizmetlere göre kötü durumda olduğu görülmektedir. Diğer göstergelerde de (birim üretim maliyetleri, gelirin giderleri kapsama yüzdesi,

aylık sabit kullanım düzeyinin tüketicilere maliyeti, 24 saat tedarik, tarife düzeyi, bağlantı ücreti) performansları olağanüstü değil, ortalama düzeydedir. Fakat özel sektör iki göstergede nispeten iyi performans göstermektedir: Gelir toplama verimliliği ve 1000 bağlantı başına düşen personel sayısının en aza indirilmesi.

Genellikle özel sektörün kamu kesiminden daha etkin bir performansa sahip olduğu varsayılmaktadır. Çünkü teorik olarak piyasa ekonomisi kurallarına göre hareket eden firmaların siyasi kontrol altında bulunan bürokratik yapılardan daha iyi performansa sahip olmaları beklenmektedir. Fakat su hizmetlerinde özel sektörün kamu kesimi karşısında etkinlik düzeyinde önemli bir üstünlüğe sahip olmadığı farklı bölgelerde yapılan birçok çalışma ile ortaya konulmuştur (Estache, Perelman ve Trujillo, 2005, s. 12; Kirkpatrick, Parker ve Zhan, 2006; Clarke, Kosec ve Wallsten, 2009; Estache ve Rossi, 2002; Saal, Parker ve Weyman-Jones, 2007; da Silva e Souza, de Faria ve Moreira, 2007). Nitekim Tablo 10 ile gösterilen yeniden belediyeleştirmeler sonucunda elde edilen çıktılar bu durumu desteklemektedir.

Tablo 10: Yeniden Belediyeleştirme Sonrası Çıktılar

Şehir	Sebepler	Çıktılar
Barcelona	<i>Genel Sebepler:</i> Özel sektör su yönetimindeki negatif çıktılar (su fiyatlarındaki artış, hizmet kalitesinde düşüş, şeffaflığın olmaması, yolsuzluk skandalları, özel sektör su yönetimlerinin meşruiyet kaybı).	<i>Berlin:</i> 440 milyon Euro tasarruf edilmiş ve su fiyatlarında %17 düşüş gerçekleştirilmiştir.
Berlin		<i>Grenoble:</i> 40 milyon Euro tasarruf etmiştir.
Bordeaux		<i>Hamilton:</i> 1.2. milyon Kanada doları tasarruf etmiştir.
Cordoba		<i>Houston:</i> 2 milyon dolar (%17) tasarruf etmiştir.
Grenoble		<i>Paris:</i> İlk yılda su fiyatlarında %8 düşüş ve 35 milyon Euro tasarruf etmiştir. Borçluluk miktarında önemli oranda bir azalış gerçekleştirilmiştir.
Marseille		<i>Genel çıktılar:</i> Su fiyatlarında düşüş, şeffaflıkta artış, suya erişimde sosyal adalette artış, su tüketiminin çevresel sürdürülebilirliğinin iyileşmesi, su yönetiminde katılımçılığın artması.
Montpellier		
Paris		
Rostock		
Sofya		
Stuttgart		
Terrassa		
Valladolid		
Napoli		

Kaynak: Turri, 2021, s. 6–8; Hall ve Lobina, 2012; Kishimoto, Petitjean ve Lobina, 2015, s. 119; Lobina, Wegmann ve Nicke, 2021.

Gelişmekte olan ülkelerdeki özel sektör yatırımı 1990'lı yıllarda zirveye ulaştıktan sonra düşmeye başlamıştır. Özel sektör katılım modeli, hiçbir yerde savunucuları tarafından vaat edilen abartılı beklentileri yerine getirememiş ve su sektöründeki özelleştirme süreci yaygın bir şekilde etkisini kaybettiği gibi, güçlü bir politik muhalefetle de karşı karşıya kalmıştır (Hall, Lobina ve Motte, 2005, s. 286).

Elde edilen veriler, küresel çapta -özellikle gelişmekte olan ülkelerde- yeniden belediyeleştirme yöneliminin güçlü olduğunu göstermektedir. Küresel olarak, yeniden belediyeleştirmeler 2000 yılında 2 ülkede 2 vaka olarak görülmüşken -ki bu tarihte yaklaşık 1 milyon insan etkilenmiştir- 2015 yılına gelindiğinde 37 ülkede 235 vaka ile 100 milyon insanı etkilemiştir. Son 15 yıl içerisinde, yüksek gelir grubuna ait ülkelerde 184 vaka gerçekleşirken; orta ve düşük gelir grubuna ait ülkelerde 51 vaka gerçekleşmiştir.

Yeniden belediyeleştirmelerin en çok yoğunlaştığı ülkeler yüksek gelir grubuna ait olan 94 ve 58 vaka ile sırasıyla Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri olmuştur. Yüksek gelir grubundaki ülkelerde gerçekleşen hızlanma ile 2005 ila 2009 yılları arasında 59 vaka gerçekleşirken; 2010 ila 2015 yılları arasında 104 vaka gerçeklemiştir. 2009 yılı sonrasında yeniden belediyeleştirme vakaları iki kat artış göstermiştir. Orta ve düşük gelir grubuna ait ülkelerde yeniden belediyeleştir-

melerin hızlanması daha az belirgin olmasına rağmen ön plana çıkmış etkileyici vakalar şunları içermektedir: *Akra*, (Gana); *Almatı* (Kazakistan); *Antalya*, (Türkiye); *Bamako* (Mali); *Bogota* (Kolombiya); *Budapeşte*, (Macaristan); *Buenos Aires*, (Arjantin); *Conakry* (Gine); *Dar es Salaam* (Tanzanya); *Jakarta* (Endonezya); *Johannesburg*, (Güney Afrika); *Kampala* (Uganda); *Kuala Lumpur*, (Malezya); *La Paz* (Bolivya); *Maputo* (Mozambik); ve *Rabat* (Fas). Orta ve düşük gelir grubuna ait ülkelerde etkilenen insan sayısı yüksek gelir grubu ülkelerine göre çok daha fazladır (Lobina, 2017, s. 4).

Tüm bu dönüşüme rağmen bilinmelidir ki yeniden belediyeleştirme süreci kolay değildir. Çünkü bu süreçte özel şirketler tarafından açılacak olası davalar söz konusudur. Özel şirketlere verilen garantiler nedeniyle öngörülen kârlar için tazminat davası açılabilir. Dünya çapında 92 yeniden belediyeleştirme vakası, sözleşmenin iptal edilmesi ile gerçekleşirken, 69 vaka sözleşmenin geçerlilik süresinin bittikten sonra yenilenmemesi şeklinde olmuştur. Bu sözleşmelerin sürdürülemez oldukları süreç içerisinde anlaşılmasına rağmen, sürelerinin bitmesi beklenmiştir. Çünkü ülkeler dava süreleri bakımından zaman, tazminat nedeniyle de ciddi anlamda mali bir külfet ile karşı karşıya kalabilmektedir. Özelleştirmeler gerçekleştirilirken bu gibi olası riskler göz önünde bulundurulmalıdır (Lobina ve ark., 2014, s. 5–9).

Bu sürecin ana fikri şudur ki; yeniden belediyeleştirme, sadece özelleştirme öncesi duruma dönmekle ilgili değildir, özelleştirme başarısızlıklarından dersler çıkararak kamusal su yönetimini yeniden inşa etmektir. Bu nedenle, vatandaşların ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir su hizmeti sunmak için bir fırsat olarak görülmelidir. Yeniden yapılanma sürecinde bu dönüşüm özelleştirmenin aksine daha güvenilir, gerçekçi ve cazip bir seçenek olarak görülmektedir (Hoedeman, Kishimoto ve Pigeon, 2012, s. 106–107).

5. Sonuç ve Değerlendirme

Neoliberal su politikalarına göre, su ekonomik bir mal olarak değerlendirilmektedir. Çünkü su kaynaklarının ve hizmetlerinin özelleştirilmesi için suya atfedilen statünün değişmesi gerekmekte olup, suyun ekonomik bir mal olarak tanımlanması, aşırı fiyatlandırılmasını ve akabinde ticarileştirilmesini mümkün kılmaktadır. Bu statü değişimi ise, beraberinde su yönetiminin değişmesine imkân vermektedir. Kamu kurumlarının etkin ve verimli görülmediği bu sistemde, su hizmetlerinde çeşitli özel sektör katılım yöntemlerinin uygulanması ile özelleştirmelerin önu açılmaktadır.

Halbuki su, insanların yanı sıra tüm canlı yaşamının sürdürülebilmesi için gerekli temel bir kaynaktır. Zamanla insanların yaşam şartlarının değişmesi; sanayileşme, göçler, nüfus artışı ve küresel ısınma gibi beşeri faktörler nedeniyle suya olan talep her geçen gün daha fazla artmaktadır. Bu bağlamda, suyun bir yönetim krizi içinde olduğu kabul edilebilir. Aynı zamanda, suyun ikamesiz bir kaynak olması ve yüksek değeri dolayısıyla, küresel şirketler tarafından su hizmetlerinin piyasada rekabete söz konusu edildiğinde elde edilecek çok yüksek kâr öngörüsü “su sektörü piyasası” düşüncesini oluşturmuştur. Bu yüksek kâr öngörüsü ile motive olan küresel şirketler, ülkelerin su hizmetlerini özelleştirmeleri için uluslararası çapta faaliyetlerde bulunmaktadır.

Küresel sermaye, su krizine karşı savunduğu piyasacı bakışı açısından, su yönetiminde alternatif tek çare olarak göstermektedir. Fakat bu piyasacı yaklaşım gerçeği yansıtmadığı gibi eğer su yönetiminde etkinlik ve verimlilik temel amaçsa, mevcut düzeni bir bütün olarak değiştirmek yerine (dünyada neredeyse su hizmetlerinin tamamı kamu kesimi tarafından gerçekleştirilmektedir) eksikliklerin tespit edilip giderilmesi daha rasyonel bir davranış olarak görülmektedir. Üstelik özelleştirmeler neticesinde ulusal su hizmetleri küresel su şirketlerine tevdi edilmektedir.

Nitekim özelleştirmelerin tecrübe edildiği ülke örneklerine bakıldığında finansman, yatırım ve etkinlik bakımından başarısızlıkla sonuçlandığı görülmektedir. Bu özelleştirmeler, su yönetimi-ne alternatif bir çözüm olmadıkları gibi, ülkelere ek maddi külfetler de yüklemiştir.

Kamu kurumları ile özel şirketler arasındaki hizmet sunumlarının altında yatan temel paradigma farklılığı, su hizmetlerinin özel şirketler tarafından sunumunu imkansızlaştırmaktadır. Aksi takdirde; su adaleti, gelir durumu düşük kişilerin aleyhine olacak şekilde bozulacaktır. Çünkü hizmet sunumunda kâr maksimizasyonu amaçlayan özel şirketlerin, gelir durumunun düşüklüğü nispetinde su yoksunluğu çeken kimseleri dikkate almaları mümkün olamamaktadır. Su, talebinin fiyat esnekliği düşük bir kaynak olması nedeniyle vazgeçilmez niteliktedir ve bu bağlamda, gerçekleştirilecek fiyat artışları gelirin mecburi olarak suya harcanmasına neden olacaktır.

Su hizmetlerinin özelleştirilmesinin altında yatan nedenler ve farklı ülke örnekleri çerçevesinde özelleştirme uygulamalarının incelendiği bu çalışmada, uluslararası örgütler tarafından özelleştirmelerin kredi şartı olarak sunulduğu ülkeler (Hindistan, Arjantin, Bolivya ve Türkiye) bir yana, özelleştirmelerin herhangi bir zorlama olmaksızın gerçekleştirildiği Fransa ve İngiltere gibi gelişmiş ülkelerde dahi diğer ülkeler için örnek teşkil edecek bir başarı söz konusu değildir. Üstelik bu gelişmiş ülkeler çeşitli düzenleyici kurumlar ve yasal düzenlemelerle su şirketlerini sıkı bir şekilde kontrol etmişlerdir. Öte yandan Grenoble ve Paris'te su hizmetlerinin yeniden kamu otoritesine geçmesiyle gösterdikleri performans artışı da ortadadır. Ayrıca yeniden belediyeleştirmeler sonucunda elde edilen kazanımlar göstermektedir ki kamu kesimine isnat edilen etkisizlik, finansman yoksunluğu, yönetsel kapasite eksikliği, esneklikten uzak aşırı bürokratik sürdürülemez bir yapıya sahip olduğu gibi özelleştirme yanlısı düşünceler dayanaksız kalmaktadır. İster bir politika (Fransa, İngiltere ve Ürdün) olsun, ister bir zorunluluk (Hindistan, Arjantin, Bolivya ve Türkiye) olsun, temel problemin suya olan neoliberal bakış açısında olduğu görülmektedir.

Uzun yıllardır dünyada neredeyse su hizmetlerinin tamamının kamu kesimi tarafından sunulması, aynı zamanda en çok deneyimin, uzmanlığın ve en iyi uygulama örneklerinin de kamu kesiminde olduğunu göstermektedir. Fakat kamu kesiminin temel motivasyonu kâr güdüsü olmadığı için neoliberal politika yanlıları tarafından kamu kesiminin geniş kaynak havuzu göz ardı edilmiş ve hatta özelleştirmeler zorunlu tutularak bu kaynaklardan yararlanılması engellenmiştir. Su hizmetlerinin yönetiminde etkinliğin ve yatırımların artırılması adına kamu kesiminin mevcut bilgi ve tecrübesinden faydalanılması ve daha katılımcı bir yönetim anlayışının gerçekleştirilmesi için kamu-kamu işbirlikleri ve topluluk temelli yaklaşımlar etkili olabilir. Böylece işlem maliyetleri, karmaşık sözleşmeler, tekel fiyatlandırma, ticari sır altında bilgi asimetrisi, kur riski ve meşruiyet kaybı gibi özel sektörün negatif çıktıları da söz konusu olmayacaktır.

Su, üretimi yapılamayan sayılı doğal kaynaklardan biridir. Su üretimi, su kaynaklarına çeşitli şekillerde müdahale edilerek su birikimi sağlanmasına ve böylece piyasada arz edilmesine neden olacaktır. Su kaynakları üzerinde gerçekleşecek bu müdahaleler suyun doğadaki yenilenme hızını yavaşlatarak temiz suya erişimi daha çok zorlaştıracaktır. Ayrıca, suyun ticarileşmesi yerleşik kültürün değişmesine neden olacak ve böylece suya olan talebi de etkileyecektir. Normal şartlarda piyasada üretimi gerçekleştirilen malların arzında devamlılık sağlanması için işgücü ve sermayeye ihtiyaç varken, su konusunda bu iki faktörün bir araya gelmesi arzın azalmasına neden olmaktadır. Teknik olarak piyasada arzı mümkün olan her hizmetin ticarileşmesi, tahmin edilenlerin yanı sıra, tahmin edilemeyen negatif sorunları da içerisinde barındırmaktadır. Bu çerçevede, suyun piyasada arzı teknik olarak mümkün olsa da sahip olduğu özellikler bakımından piyasaya konu edilemeyecek bir doğal kaynaktır.

Özelleştirmelerin başarısız olması, suyun sosyal, kültürel ve ekolojik rollerinin unutulması ve özel sektöre verilmemesi aceleci davranılmasından kaynaklanmaktadır. İnsanların ve çevrenin suya her zaman ihtiyacı vardır. Çevresel sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir kalkınma gibi hedeflerin odak noktalarından biri sudur. Bu nedenle, su kullanımında etkinlik ve verimlilik sağlanmalıdır. Bu konuda şeffaflık, hesap verilebilirlik ve iyi bir gözetim altında kamu kesimi de üzerine düşeni yapmalıdır. Devletin su sağlama noktasında eksiklikleri giderilmeli ve güçlendirilmelidir. Unutulmamalıdır ki su doğası gereği kamusal bir maldır bu nedenle kâr maksimizasyonuna konu edilmemelidir.

Etik Komite Onayı: Bu çalışma etik kurul izni gerektirecek kategoriye girmemektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Çalışma Konsepti/Tasarım- M.P., N.S.; Veri Toplama- M.P., N.S.; Veri Analizi/Yorumlama- M.P., N.S.; Yazı Taslağı- M.P., N.S.; İçeriğin Eleştirel İncelemesi M.P., N.S.; Son Onay ve Sorumluluk- M.P., N.S.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Ethics Committee Approval: This study does not fall into the category that requires ethical committee approval.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Conception/Design of Study- M.P., N.S.; Data Acquisition- M.P., N.S.; Data Analysis/Interpretation- M.P., N.S.; Drafting Manuscript- M.P., N.S.; Critical Revision of Manuscript- M.P., N.S.; Final Approval and Accountability- M.P., N.S.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Abu-Shams, I., & Rabadi, A. (2003). Commercialization and public-private partnership in Jordan. *International Journal of Water Resources Development*, 19(2), 159–172.
- Akdoğan, A. (2006). Latin Amerika'da su özelleştirmeleri. T. Çınar, & H. Özdiç (Ed.), *Su yönetimi: Küresel politika ve uygulamalara eleştiri* içinde (s. 179–223). Ankara: Memleket Yayınları.
- Akgün, İ. (2010). Su hizmetlerinin özelleştirilmesi ve buna karşı dünyada ve Türkiye'de yürütülen mücadeleler. *Uluslararası Su Hakkı Sempozyumu*. Diyarbakır. Erişim Adresi: <https://www.suhakki.org/wp-content/uploads/2011/03/dybkrsempweb.pdf>
- Alpaslan, N., Tanık, A., & Dölgen, D. (2008). *Türkiye'de su yönetimi sorunlar ve öneriler*. İstanbul: TÜSİAD Yayınları.
- Apps, G. (2002). *Bechtel vs. Bolivia: Cochabamba's water bills from Bechtel*. Retrieved from The Democracy Center: <https://democracyctr.org/archive/the-water-revolt/cochabambas-water-bills-from-bechtel/>
- Asian Development Bank. (2004). *Water in Asian cities: Utilities, performance and civil society views*. Asian Development Bank. Retrieved from <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/28452/water-asian-cities.pdf>
- Assies, W. (2003). David versus Goliath in Cochabamba: Water rights neoliberalism, and the revival of social protest in Bolivia. *Latin American Perspectives*, 30(3), 14–36.
- Babkin, V., Klige, R., & Vuglinsky, V. (2004). The earth and its physical features. In I. Shiklomanov, & J. C. Rodda (Eds.), *World water resources at the beginning of the twenty-first century* (pp. 1-18). Cambridge: Cambridge University Press.
- Baer, W., & Montes-Rojas, G. (2008). From privatization to re-nationalization: What went wrong with privatizations in Argentina. *Oxford Development Studies*, 36(3), 323–337.
- Bakker, K. (2001). Paying for water: water pricing and equity in England and Wales. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 26(2), 143–164.

- Bala, J., & Muniraju, Y. (2013). Privatisation of water resource management: Looking beyond profiteering. *Nitte Management Review*, 7(2), 70–78.
- Barlow, M., & Clarke, T. (2004). The struggle for Latin America's water. *NACLA Report on the Americas*, 38(1), 15–43.
- Bel, G., & Fageda, X. (2007). Why do local governments privatise public services? A survey of empirical studies. *Local Government Studies*, 33(4), 517–534.
- Blumel, E. (2004). The implications of formulating a human right to water. *Ecology Law Quarterly*, 31, 957–1006.
- Bonnardeaux, D. (2009). The Cochabamba “Water War”: An anti-privatisation poster child? *International Policy Network Report*, 1–18. Retrieved from <https://fcpp.org/pdf/09-03-23-Cochabamba.pdf>
- Budds, J., & McGranahan, G. (2003). Are the debates on water privatization missing the point? Experiences from Africa, Asia and Latin America. *Environment and Urbanization*, 15(2), 87–114.
- Buller, H. (1996). Privatization and Europeanization: The changing context of water supply in Britain and France. *Journal of Environmental Planning and Management*, 39(4), 461–482.
- Bustamante, R. (2004). Water war: Resistance against privatisation of water in Cochabamba, Bolivia. *Revista de Gestión del Agua de América Latina*, 1(1), 37–46.
- Casarin, A., Delfino, J., & Delfino, M. (2007). Failures in water reform: Lessons from the Buenos Aires's concession. *Utilities Policy*, 15(4), 234–247.
- Clarke, G., Kosec, K., & Wallsten, S. (2009). Has private participation in water and sewerage improved coverage? Empirical evidence from Latin America. *Journal of International Development*, 327–361.
- Corral, V. (2007). Water Privatization and ADB, Its impacts and responses from peoples' movements. *People's Forum on ADB*. Japan: Kyoto. Retrieved from http://am-net.org/water/0506/1_ADB_Water-privatization_vpc_kyoto_apr07_eng.pdf
- Cuzan, A. (1979). A critique of collectivist water resources planning. *Western Political Quarterly*, 32(3), 320–326.
- Çınar, T. (2006a). Su yönetimi ve finansmanında strateji, model ve aktörler. T. Çınar, & H. Özdiñç (Ed.), *Su yönetimi: Küresel politika ve uygulamalara eleştiri* içinde (s. 43–91). Ankara: Memleket Yayınları.
- Çınar, T. (2006b). Türkiye'de içmesuyu ve kanalizasyon hizmetleri: Yönetim ve finansman. T. Çınar, & H. Özdiñç (Ed.), *Su Yönetimi: Küresel politika ve uygulamalara eleştiri* içinde (s. 227–252). Ankara: Memleket Yayınları.
- Çınar, T. (2009). Privatisation of urban water and sewerage services in Turkey: Some trends. *Development In Practice*, 19(3), 350–364.
- da Silva e Souza, G., de Faria, R., & Moreira, T. (2007). Estimating the relative efficiency of brazilian publicly and privately owned water utilities: A stochastic cost frontier approach. *Journal of the American Water Resources Association*, 1237–1244.
- Dore, M., Kushner, J., & Zumer, K. (2004). Privatization of water in the UK and France-What can we learn? *Utilities Policy*, 12(1), 41–50.
- Downing, E., & Richards, P. (1998). *Water industry bills*. London: House of Commons Library Research Paper 98/117.
- Dwivedi, G., & Dharmadhikary, S. (2007). *Water, private limited: Issues in privatisation, corporatisation, and commercialisation of water sector in India*. Bhopal: Manthan Adhyayan Kendra.
- Elnaboulsi, J. (2001). Organization, management and delegation in the French water industry. *Annals of Public and Cooperative Economics*, 72(4), 507–547.
- Estache, A., & Rossi, M. (2002). How different is the efficiency of public and private water companies in Asia? *The World Bank Economic Review*, 139–148.
- Estache, A., Perelman, S., & Trujillo, L. (2005). Infrastructure performance and reform in developing and transition economies: Evidence from a survey of productivity measures. *World Bank Policy Research Working Paper*.
- Falkenmark, M. (1989). The massive water scarcity now threatening Africa: Why isn't it being addressed? *Ambio*, 112–118.
- Finnegan, W. (2002). *Letter from Bolivia: Leasing the rain*. 24.12.2018 Retrieved from The New Yorker: http://www.newyorker.com/archive/2002/04/08/020408fa_FACT1
- Fiorelli, C., & Mele, M. (2017). Water gain: As a common good becomes a financial opportunity. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 7(2), 626–630.

- Geman, H., & Kanyinda, A. (2007). Water as the next commodity. *The Journal of Alternative Investments*, 10(2), 23–30.
- Gleick, P., Wolff, G., Chalecki, E., & Reyes, R. (2002). *The new economy of water. The risk and benefits of globalization and privatization of fresh water*. California: Pacific institute for studies in development, environment, and security.
- Globalization Challenge Initiative. (2001). *IMF and World Bank push water privatization and full cost recovery on poor countries*. Retrieved from https://www.iatp.org/sites/default/files/IMF_and_World_Bank_Push_Water_Privatization_an.pdf
- Güler, A., Baran, A., Boztaş, N., Karabıyık, T., Kartal, F., Mutlu, G., . . . Tulumtaş, S. (1999). *Su hizmetleri yönetimi genel yapı*. Ankara: TODAİE.
- Hachfeld, D. (2008). The remunicipalisation of water—some reflections on the cases of Potsdam and Grenoble. *The Public-Alternatives to Privatisation at the European Summer University of Attac*. Saarbrücken. Retrieved from <http://www.who-owns-the-world.org/wp-content/uploads/2008/08/attac-summer-school-hachfeld.pdf>
- Hall, D., & Lanz, K. (2001). A Critique of the 2001 PricewaterhouseCoopers report on water services in Austria. Prinz-Eugen-Straße: Bundeskammer für Arbeiter und Angestellte. Retrieved from http://unpub.eclipse.homepagetool.ch/var/m_e/eb/eb3/24631/7248232-2001-12-W-Austria-PWC-en.pdf
- Hall, D., & Lobina, E. (2001). Private to public: International lessons of water remunicipalisation in Grenoble, France. *AWRA Conference University of Dundee*. England.
- Hall, D., & Lobina, E. (2007). International actors and multinational water company strategies in Europe, 1990–2003. *Utilities Policy*, 15(2), 64–77.
- Hall, D., & Lobina, E. (2008). Water privatization. *Public Services International Research Unit*, 1–32.
- Hall, D., & Lobina, E. (2009). The private sector in water in 2009. *Public Services International Research Unit*. Retrieved from <http://gala.gre.ac.uk/1706/1/2009-03-W-companies.pdf>
- Hall, D., & Lobina, E. (2012). Water companies and trends in Europe 2012. *Public Services International Research Unit*, 1–43.
- Hall, D., Lobina, E., & Motte, R. (2005). Public resistance to privatisation in water and energy. *Development In Practice*, 15(3–4), 286–301.
- Hawley, S. (2000). Exporting corruption: Privatisation, multinationals and bribery. *The Corner House Briefing*, 19, 1–24.
- HCSC. (2000). *House of Commons select committee on the environment seventh report: Water prices and the environment*. Publications, environmental audit committee: Retrieved from <https://publications.parliament.uk/pa/cm199900/cmselect/cmenvaud/597/59703.htm>
- Hoedeman, O., Kishimoto, S., & Pigeon, M. (2012). Looking to the future: What next for remunicipalization?, In M. Pigeon, D. A. McDonald, O. Hoedeman, & S. Kishimoto (Eds.), *Remunicipalisation: Putting water back into public hands* (pp. 106–112). Amsterdam: Transnational Institute.
- Hürriyet. (2001). *En pahalı suyu çeşmeliler içiyor*. Erişim adresi: <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/en-pahalı-suyu-cesmeliler-iciyor-39240779>
- Johnstone, N., Wood, L., & Hearne, R. (1999). The regulation of private sector participation in urban water supply and sanitation: Realising social and environmental objectives in developing countries. *International Institute Environmental and Development*, 1–20.
- Kalkınma Bakanlığı. (2018). *Su kaynakları yönetimi ve güvenliği özel ihtisas komisyonu raporu (11. Kalkınma Planı 2019–2023)*. Ankara.
- Kanakoudis, V., & Tsitsifli, S. (2014). Doing the urban water supply job: From privatization to remunicipalisation and the third pillar of the performance based service contracts. *Water Util Journal*, 8, 31–46.
- Kayır, G., & Akıllı, H. (2006). Antalya su hizmetlerinde özelleştirme. T. Çınar, & H. K. Özdiç (Ed.), *Su yönetimi: Küresel politika ve uygulamalara eleştiri* içinde (s. 317–377). Ankara: Memleket Yayınları.
- Kirkpatrick, C., Parker, D., & Zhan, Y.F. (2006). State versus private sector provision of water services in Africa: An empirical analysis. *The World Bank Economic Review*. 20(1). Retrieved from <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.476.5282&rep=rep1&type=pdf>
- Kishimoto, S., Petitjean, O., & Lobina, E. (2015). Reclaiming public water through remunicipalisation. In S. Kishimoto, E. Lobina, & O. Petitjean (Eds.), *Our public water future the global experience with*

- remunicipalisation* (pp. 112–127). Amsterdam/London/Paris/Cape Town/Brussels: Transnational Institute (TNI)/Public Services International Research Unit (PSIRU).
- Lebowitz, M. (2010). *The socialist alternative real human development*. New York: Monthly Review Press.
- Lobina, E. (2000). Cochabamba–water war. *Focus*, 7(2), 1–6.
- Lobina, E. (2017). Water remunicipalisation as a global trend: Calling for progressive policies. *Encuentro de Ciudades por el Agua Pública*. Madrid.
- Lobina, E., & Hall, D. (2001). UK water privatisation: A briefing. *Public Services International Research Unit (PSIRU)*, 1–30.
- Lobina, E., & Hall, D. (2007). Experience with private sector participation in Grenoble France, and lessons on strengthening public water operations. *Utilities Policy*, 15(2), 93–109.
- Lobina, E., Kishimoto, S., & Petitjean, O. (2014). Here to stay: Water remunicipalisation as a global trend. *Public Services International Research Unit (PSIRU), Transnational Institute (TNI) and Multinational Observatory*, 1–16.
- Lobina, E., Wegmann, V., & Nicke, K. (2021). Water remunicipalisation in Paris, France and Berlin, Germany. *Public Services International Research Unit*.
- Loftus, A., & McDonald, D. (2001). Of liquid dreams: A political ecology of water privatization in Buenos Aires. *Environment and Urbanization*, 13(2), 179–199.
- Marin, P. (2009). *Public-Private Partnerships for urban water utilities: A Review of experiences in developing countries*. Washington: The World Bank.
- Marvin, S., & Laurie, N. (1999). An emerging logic of urban water management Cochabamba, Bolivia. *Urban Studies*, 36(2), 341–357.
- Milliman, J. (1959). Water law and private decision-making: a critique. *The Journal of Law and Economics*, 2, 41–63.
- Morgan, B. (2011). *Water on tap: Rights and regulation in the transnational governance of urban water services*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Muluk, Ç., Kurt, B., Turak, A., Türker, A., Çalışkan, M., Balkız, Ö., . . . Zeydanlı, U. (2013). *Türkiye’de suyun durumu ve su yönetiminde yeni yaklaşımlar: Çevresel perspektif*. İş Dünyası ve Sürdürülebilir Kalkınma Derneği-Doğa Koruma Merkezi.
- Neto, F. (1998). Water privatization and regulation in England and France: A tale of two models. *Natural Resources Forum*, 22(2), 107–117.
- Nickson, A. (1997). The public-private mix in urban water supply. *International Review of Administrative Sciences*, 63(2), 165–186.
- OECD. (2009). *Managing water for all: An OECD perspective on pricing and financing-key messages for policy makers*. OECD Publishing. Retrieved from <http://www.oecd.org/env/resources/42350563.pdf>
- Oğuz, C., & Atvur, S. (2015). Direnişten iktidara: Bolivya’da toplumsal hareketlerin siyasal dönüşümdeki rolü. *Mülkiye Dergisi*, 39(2), 217–246.
- Ökmen, M. (2004). Çevre ve politika. M. Marin, & U. Yıldırım (Ed.), *Çevre sorunlarına çağdaş yaklaşımlar içinde* (s. 327–365). İstanbul: Beta Yayını.
- Rijsberman, F. (2006). Water scarcity: Fact or fiction? *Agricultural Water Management*, 80(1–3), 1–14.
- Ruiz-Villaverde, A., González-Gómez, F., & Picazo-Tadeo, A. (2015). The privatisation of urban water services: Theory and empirical evidence in the case of Spain. *Journal of Regional Research*, 157–174.
- Saal, D., Parker, D., & Weyman-Jones, T. (2007). Determining the contribution of technical change, efficiency change and scale change to productivity growth in the privatized English and Welsh water and sewerage industry: 1985–2000. *Journal of Productivity Analysis*, 127–139.
- Saleth, R., & Dinar, A. (2004). *The institutional economics of water: A cross-country analysis of institutions and performance*. Cheltenham-Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Sampath, A., Kedarnath, B., Ramanujam, C., Haidery, H., Rao, R., Arunachalam, R., . . . Jeet, V. (2003). Water privatization and implications in India. *Association for India’s Development*. Retrieved from http://www.doccentre.org/docsweb/water/water_privatization.pdf

- Sarı, S., & Tuluay, F. (2011). Küresel su yönetimi ve suyun ticarileştirilmesi. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(22), 54–83.
- Schiffler, M. (2015). *Water, politics and money: A reality check on privatization*. Switzerland: Springer.
- Sohail, M. (2005). Domestic water supply-public private partnership. In J. Lehr, J. Keeley, & J. Lehr (Eds.), *Domestic, municipal and industrial water supply and waste disposal* (pp. 42–51). New Jersey: John Wiley & Sons.
- Spornk, S. (2007). The politics of water privatization in the third world. *Review of Radical Political Economics*, 39(1), 126–131.
- SUEN. (2021). *Water governance in Turkey*. İstanbul: Türkiye Su Enstitüsü.
- Tapia, L. (2008). Bolivia: The left and the social movements. *The new Latin American Left: Utopia Reborn*, 215–231.
- Taşkın, T. (2006). Birleşik Krallıkta Su yönetimi ve özelleştirme süreci. T. Çınar, & H. Özdiñç (Ed.), *Su yönetimi: Küresel politika ve uygulamalara eleştiri* içinde (s. 121–144). Ankara: Memleket Yayınları.
- Topçu, F. (2006). Yerel yönetim birliği eliyle su özelleştirilmesi: ÇALBİR Örneği. T. Çınar, & H. K. Özdiñç (Ed.), *Su yönetimi: Küresel politika ve uygulamalara eleştiri* içinde (s. 379–405). Ankara: Memleket Yayınları.
- Turri, V. (2021). Understanding European drinking water services remunicipalisation: A state of literature analysis. *Cities*, 120, 1–14.
- UN-Habitat. (2013). *Water and sanitation in the World's cities: Local action for global goals*. London: Earthscan Publications.
- WHO, & UNICEF. (2017). *Progress on drinking water, sanitation and hygiene: 2017 Update and SDG baselines*. Geneva: WHO-UNICEF.
- WHO, & UNICEF. (2019). *1 in 3 people globally do not have access to safe drinking water*. Retrieved from <https://www.who.int/news/item/18-06-2019-1-in-3-people-globally-do-not-have-access-to-safe-drinking-water-unicef-who#:~:text=It%20is%20estimated%20that%201,who%20drink%20untreated%20surface%20water>
- Yaşar, S. (2007). *Türkiye’de kullanılan özelleştirme yöntemlerinin analizi*. İstanbul: Beta Basım (Aktarılan Kaynak).
- Yıldız, D. (2007). *Su raporu, ulusal su politikası ihtiyacımız*. Ankara: Ertem Matbaa.
- Yılmaz, G. (2013). *Suyun metalaşması: Kıtılığın nedeni kılığa çare olabilir mi?* İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Zerah, M., & Jaglin, S. (2011). Water in cities: Rethinking services in transformation., (s. 260–272). Retrieved from <http://www.idfc.com/pdf/report/2011/Chp-17-Water-in-Cities-Rethinking-Services-in-Transfor.pdf>

Journal of Economy Culture and Society

E-ISSN: 2645-8772

Research Article

The Effect of Conspicuous Consumption Behavior on Wasteful Consumption Behavior: The Intermediary Role of Hedonic Consumption Behavior

İbrahim AVCI¹

¹Lecturer, Dr., Gümüşhane University, Vocational School of Social Sciences, Department of Management and Organization, Gümüşhane, Türkiye

ORCID: I.A. 0000-0001-9112-5076

Corresponding author:

İbrahim AVCI,
Gümüşhane University, Vocational School of Social Sciences, Department of Management and Organization, Gümüşhane, Türkiye
E-mail: ibrahimavcimail@gmail.com

Submitted: 06.02.2021

Revision Requested: 04.04.2021

Last Revision Received: 04.04.2021

Accepted: 21.09.2021

Published Online: 18.11.2021

Citation: Avci, İ. (2022). The effect of conspicuous consumption behavior on wasteful consumption behavior: the intermediary role of hedonic consumption behavior. *Journal of Economy Culture and Society*, 65, 161-179.
<https://doi.org/10.26650/JECS2021-875642>

ABSTRACT

The concept of consumption, which has an important place in people's lives, is generally expressed as the use of produced goods and services in line with needs. Consumption now includes the psychological needs of people as well as their physical needs. Consumers can buy things they do not need by acting pleasure-orientedly, and they exhibit consumption behaviors to provide psychological satisfaction. One of the consumer-purchase patterns is found to demonstrate others in the social environment. Therefore, non-need consumption focused on pleasure and display causes excessive consumption; this situation can also cause wastefulness. Accordingly, in the present study, the aim was to examine the effect of conspicuous consumption behavior on wasteful consumption behavior and the mediating role of hedonic consumption behavior in this effect. With the online survey form prepared, 519 participants were reached between the dates of 21.05.2020-06.07.2020. The data obtained were analyzed with the SPSS 21, AMOS 24, and PROCESS 3.5 programs. After the analysis, it was concluded that conspicuous consumption behavior has an effect on wasteful consumption behavior and that hedonic consumption behavior has a mediating effect.

Keywords: Consumption Behavior, Conspicuous Consumption, Wasteful Consumption, Hedonic Consumption, Mediation Effect

1. Introduction

There have been changes in the consumption behavior of consumers with the developments in consumption from the past to the present. Consumption behavior, which is generally defined as purchasing and using products and services in line with the needs of consumers, has emerged today as a necessity to meet not only physical needs but also social and psychological needs (Solomon, Bamossy, Askegaard, & Hogg, 2006). Consequently, consumption behaviour has reached an important point in human life by taking into account social, psychological, and cultural factors as well as meeting needs. Nowadays, consumers are engaged in consumption activities for needs such as gaining reputation and prestige, realizing themselves, and belonging to a group as well as activities to meet primary needs such as food and water. Marketers have to study the needs, preferences, desires, and shopping and purchasing behaviors of their target customer groups and influence their purchasing decisions (Kotler, 2000). With these developments, consumers have a conspicuous consumption behavior to show themselves to the groups they belong to, wasteful consumption behavior with consumption activities out of need, and hedonic consumption behaviors that express consumption activities carried out to enjoy things besides physical needs.

Conspicuous consumption, one of the consumption styles emerging in today's consumption society, refers to the separation of a consumer from the consumption patterns of the social class and engaging in consumption activities to imitate the consumption patterns of the upper class. Consumers who have conspicuous consumption behavior intend to show and display what they have to other consumers. These consumers also care about symbolic factors that differentiate them such as luxury, exclusivity, and wealth. Consumers who have conspicuous consumption behavior believe that these symbols allow them to approach the next class by showing themselves as wealthier and more distinguished (Thoumrungroje, 2014). The concept of conspicuous consumption was first mentioned in the book "The Theory of The Leisure Class," written by Veblen and published in 1899. In this book, it was stated that consumption takes place to show off and that the main purpose of consumption activities for show is to resemble the upper class. While it was stated that the conspicuous consumption behavior was realized even in those years, in today's consumption society, especially with globalization and the removal of international commercial borders, overconsumption activities and conspicuous consumption behaviors are also increasing. Economic, technological, and cultural changes and developments along with globalization have caused consumption behavior to spread rapidly all over the world. With the increase in both conspicuous consumption and overconsumption activities, another consumption style, wasteful consumption behavior, has emerged (Bagwell & Bernheim, 1996). Wasteful consumption behavior has emerged as non-need consumption prevails over the in-need consumption behavior. Wasteful consumption is defined as the consuming of products and services that are not needed by consumers or the consuming of something needed more than is necessary. Wasteful consumption behaviors also increased with the increase in conspicuous consumption and excessive consumption activities to meet the endless consumer needs. In particular, both the consumers' taking the opportunities offered by the companies and pleasure-oriented consumption behaviors cause wasteful consumption. Pleasure-oriented consumer behavior refers to the hedonic consumption behavior of consumers for the purpose of getting pleasure and enjoyment while purchasing a product or service. Now, consumers desire to stabilize the gap between self-pleasure and rational benefit in the products and services they will buy, and thus, they have hedonic consumption behavior (Öz & Mucuk, 2015). Therefore, it can be stated that conspicuous consumption, wasteful consumption, and hedonic consumption behaviors are in a relationship with each other.

When the literature is examined, it is seen that there are studies (Veblen, 1899; Kilsheimer, 1993; Amatulli & Guido, 2012; Reisman, 2012; Watkins, 2015; Açıklan & Yaşar: 2017; Dal & Akbaba) on these three consumption behaviors. However, there is no study examining three consumption behaviors together in the literature. Therefore, conspicuous consumption, wasteful consumption, and hedonic consumption behaviors are examined together in the present study. In the present study, examining 3 consumption styles together and examining the mediating role of hedonic consumption on conspicuous consumption and wasteful consumption behaviors reflect the scientific value of the research. In this context, the aim of the study is to determine the effect of conspicuous consumption behavior on wasteful consumption behavior and to investigate whether hedonic consumption behavior has a mediating role on the effect of conspicuous consumption behavior on wasteful consumption behavior. The research consists of three parts; The first section includes the conceptual framework and literature review, the second section includes the methodology and findings, and the last section includes conclusions and recommendations.

2. Conceptual Framework and Literature Review

Consumer behavior is the science that studies the behavior of consumers in a market and examines the reasons for these behaviors. By examining consumer behavior, answers are sought for questions such as what consumers buy, where consumers buy from, why consumers buy what they buy, etc. With changing consumer behavior, these questions are also changing, and the examination of consumer behavior becomes more important. Along with the changes in the consumption area, consumers have different consumption behaviors (Kavas, Katrinli, & Özmen, 1995). Some of these behaviors are conspicuous consumption, wasteful consumption, and hedonic consumption. The conceptual framework and literature review regarding these researched consumption behaviors is given below.

2.1. Conspicuous Consumption Behavior

The conspicuous consumption behavior is basically described in the Leisure Class Theory developed by Veblen (1889). In this theory, it is stated that the bourgeoisie class in the United States of America (USA) imitates the aristocratic class in Europe in terms of consumption behaviors and displays their wealth with conspicuous consumption behavior (Veblen, 2005). According to this theory, there is a signal and a message in the consumption behavior of consumers. Consumers give signals and messages to reference groups by consuming products that are indicators of status, wealth, and image (Chen, Yeh, & Wang, 2008). This signal and message are wealth-oriented and expensive to obtain. Because inexpensive products are easier to imitate and obtain, these products cannot transmit the signal or message of wealth (De Fraja, 2009), and therefore, conspicuous consumption is usually realized in expensive products. According to Veblen (1889), there is a desire to establish social connections and imitate social classes that are at the highest level in terms of economy at the basis of the consumption behavior of consumers. At the end of the 19th century, these consumer behaviors, which are important in the economic development and social dynamism of the USA, were categorized as conspicuous consumption (Wooliscrof, 2012). The power and wealth in the hands of people are not enough to earn and maintain dignity. This power and wealth must be proven. Providing this proof can also be achieved with conspicuous consumption behavior. Therefore, with conspicuous consumption, a person tries to show his assets to other people and aims to gain value in their eyes. People, in wealthy conditions, desire to have higher social status by consuming luxury products and services in order to advertise their wealth. It is

claimed that this behavior is actually an unnecessary and inefficient expenditure (Bagwell & Bernheim, 1996). Conspicuous consumption behavior, which was mostly among wealthy people in the past, has spread among other consumers with the development of industrialization, the increase of social welfare, and the rise of the middle class (Hammerl & Kradschnig, 2018). The concept of conspicuous consumption, introduced into the literature by Veblen (2005), is defined as the behavior of a consumer to move himself from his social class to the higher social classes through his consumption behavior. Chaudhuri, Mazumdar, & Ghoshal (2011) defined conspicuous consumption behavior as the conscious behavior related to the purchase and use of luxury products and services in order to show personal image to other people (Chaudhuri, Mazumdar, & Ghoshal, 2011). Therefore, by comparing oneself with other people, a person can behave through conspicuous consumption in order to gain status, power, and exclusivity. Consumers who want to behave through conspicuous consumption generally want to transmit a message of status, power, and wealth to other people by purchasing expensive and luxurious products (Mazzocco, Rucker, Galinsky, & Anderson, 2012). Conspicuous consumption behavior is associated with non-utilitarian, luxurious, exaggerated, and wasteful consumption behaviors (Campbell, 1995). Consumers with conspicuous consumption behavior focus on social needs such as prestige and status as well as the physical needs they will fulfill from the products and services they purchase (Amaldoss & Jain, 2005). Therefore, not only the rich but also other consumers exhibit conspicuous consumption behaviors in order to obtain status and prestige. Imagine a consumer cannot afford to purchase a Prada suit but can buy different products (perfume, belt, wallet, etc.) of the same brand with credit card installment options. According to Scheetz, conspicuous consumption is a way to show wealth, from wearing expensive lipstick to driving an expensive car in a social environment (Shukla, 2008). Although expensive products are often purchased with conspicuous consumption, there is no difference between functionally expensive products and cheap products. For example, the basic function of expensive and inexpensive watches, such as Rolex and Timex, is the same, and both have the function of displaying the time. Thoumrungroje (2014) stated that ostentatious products provide benefits such as wealth, prestige, and status for consumers, and these benefits are shaped within the framework of hedonistic feelings. Veblen (2016) stated that there is an excessive expenditure on unnecessary things with conspicuous consumption. Since attracting attention and being successful in social life is associated with consumption, consumers try to consume material products and show these consumption behaviors to other consumers (Veblen as cited in Akkoç, 2019).

There are many studies on conspicuous consumption behavior in the literature. O’Cass and Frost (2002) determined that consumers prefer products and brands that show status in order to achieve and show off. O’Cass and McEwen (2004) investigated the relationship between conspicuous consumption and status consumption, and as a result of their research, they determined that status consumption and conspicuous consumption have different structures. As a result of the study of Souiden, M’saad, and Pons (2011), it has been determined that gaining social status is the basis of the conspicuous consumption behavior of both Canadian and Tunisian consumers. Podoshen and Zhang (2010), as a result of their study on Chinese consumers, concluded that there is an increase in consumers in terms of both materialism and conspicuous consumption behavior. Similarly, Segal and Podoshen (2013) examined materialism and conspicuous consumption behavior in terms of gender, and as a result of the research, they determined that there were significant differences in materialism and conspicuous consumption behavior in terms of gender. Shukla (2008) examined the conspicuous consumption behaviors of middle-aged consumers, taking into

account psychological and brand factors within the framework of automobile-buying behavior. As a result of the research, it was determined that psychological and brand factors have effects on conspicuous consumption behavior. Chung and Fischer (2001) investigated the relationship between ethnic identity and conspicuous consumption behavior in their study on Hong Kong consumers, and at the end of their study, they determined that there was no relationship between ethnic identity and conspicuous consumption. Friedman and Ostrov (2008) analyzed conspicuous consumption behavior accompanied by jealousy and pride factors. Taylor and Strutton (2016), who conducted research on social media and conspicuous consumption behavior, found that the increased use of social media increased jealousy and narcissism and that they also encouraged conspicuous consumption behavior. Similarly, Thourungrroje (2014), who researched social media and conspicuous consumption behavior, concluded that both social media and electronic word of mouth marketing affect conspicuous consumption. Through conspicuous consumption behavior, the aim is to obtain status by purchasing luxurious and expensive products (Paterson, 2006).

2.2. Wasteful Consumption Behavior

Wastefulness, which is expressed as the unnecessary spending of time, money, and effort in daily life, is a concept that has gained more importance in recent years. Especially recently, consumers have attributed new meanings to the concept of consumption, and products that don't meet any need are portrayed as being able to meet an actual need (Terzi & Altunışık, 2016). Marcuse (1997) stated that the capitalist system leads people to artificial consumption, thus, extravagance increased. The Turkish word for wastefulness, *müsriflik*, comes from the Arabic word "*musrif*" (Güneş, 2011), and it means not behaving thriftily and acting in a wasteful way. Wasteful people, on the other hand, are people who act in waste and spend unnecessarily (TDK, 2020). These people use the resources they have uncontrolledly and do not know the value of their resources (Kaypak, 2019). Wastefulness is defined as the difference between the number of resources purchased and the consumption of these resources, and it occurs when more resources are purchased than needed (Zhu, 2011). Wasteful consumption behavior can be defined as being inconsiderate in consumption activities and spending unnecessarily in consumption activities. Wasteful behavior occurs in two ways; one of them is material wastefulness, and the other is spiritual wastefulness. Material wastefulness refers to the unnecessary expenditure of material resources, and material extravagance emerges as substance-oriented such as product, money, and energy. Buying a needed product more than once or disposing of a product without much use can be given as examples of financial waste. Spiritual wastefulness is the waste of things like feelings, thoughts, and behavior. The wasting behavior of a person regarding his health, time, body, etc. can be given as an example of spiritual waste (Kaypak, 2019). In the 17th and 18th centuries, the wealth of a country was measured by metals such as gold and silver, and people's expenditures for ostentatious products that did not meet their basic needs were seen as wasteful. After the middle of the 1900s, there was a transition from absence to abundance, and wastefulness and waste have become values of that time. Thus, consumption behavior began to be seen as a form of freedom in this period (Baudrillard, 2004). Today, the behavior of wastefulness and wasting has become commonplace and has turned into a new lifestyle. Consumers have had to consume constantly due to both internal and external motivation, and thus, it has caused the formation of a consumer society with a new lifestyle. Wastefulness and waste cause behaviors such as excessiveness, crossing the limit, spending unnecessarily, spending out of need, and scattering (Doğdu as cited in Terzi & Altunışık, 2016). In today's consumer society, it has been seen that while the financial opportunities

of the consumers increase, their moral values decrease. Consumption and welfare are identified with each other; consumers are at the core of consumption activities. Consequently, consumers have turned into people who are insatiable, act in accordance with their desires, have unlimited desires, waste their personal and social resources, and only practice consumption behavior without question (Torlak, 2000). Unlimited consumption understanding in consumers causes wasteful consumption; instead of adapting to nature, it causes the misuse of resources and waste (Tolan as cited in Buğday, 2015). The main factor driving consumers to waste is imitation because consumers take other people as a reference in every period of their lives and care about their consumption and lifestyle (Çubukçu, 1999). Consumers who want to ascend to the upper classes spend their time and assets to look like those classes, and in this way, they behave wastefully (Kıray, 2005). Wastefulness has increased more in modern life and has a global dimension. The concept of consumption is fed by wastefulness, and consumers gain importance with their consumption behavior (Yırtıcı, 2005). Consumers' wasteful behavior is also associated with their economic conditions (Erkan, 2018). Wasteful behavior arises from consumption activities performed in order to achieve status (Watkins, 2015). The wasteful lifestyles of upper-class consumers reveal the standards to which other classes adhere (Clark, 1998). In addition, conspicuous and luxurious consumption behavior causes wastefulness (Kaypak, 2019). According to Veblen (1899), consumers who want to behave in conspicuous consumption have to behave wastefully in order to gain respect (Veblen, 2016). Veblen emphasized the importance of expense and waste in conspicuous consumption behavior. Since it will be difficult to move up from the current social class to the upper classes, their spending habits can be imitated to resemble those class members. Therefore, all consumers who act for this purpose behave in conspicuous consumption behavior and realize waste-oriented consumption (Açıkalın & Erdoğan, 2004). However, in recent years, consumer profiles, which are named as new consumers, who make controlled spending, act according to their budget, and give importance to saving, have also emerged. At the center of the new consumer understanding is consumption behavior based on consciousness and reason instead of wasteful consumption (Odabaşı, 2010). Conscious consumers, taking into account their basic needs during purchasing, care about features such as trust, quality, and durability in the products and services they will purchase, avoid wasting and wastefulness, and know their rights (Gülmez, 2006). Conspicuous consumption is a waste of products (Trigg, 2001), explains the behavior of every consumer who is not utilitarian, and appears as exaggerated, luxurious, and wasteful (Campbell, 1995). Conspicuous consumption consists of 5 dimensions: belonging to a group, materialistic hedonism, interpersonal mediation, social status indicator, and vanity. Therefore, there is a relationship between conspicuous consumption and hedonic consumption (Marcoux, Filiatrault, & Cheron, 1997). In studies conducted on hedonic consumption and wasteful consumption (luxury) in different cultures, it has been determined that there is a positive relationship between both variables (Barnier, Rodina, & Valette-Florence, 2006; Jin & Kang, 2011). Consumers differentiate themselves from other consumers with their consumption style and tend toward conspicuous consumption in order to satisfy the pleasure of being unique (Tian, Bearden, & Hunter, 2001).

2.3. Hedonic Consumption Behavior

Consumers behave in consumption behavior in line with their needs. In these needs, besides physiological needs such as eating and drinking, there are also socio-psychological needs such as obtaining pleasure and getting pleasure. Therefore, meeting these pleasure-oriented needs is considered as an important issue. Hedonism is the basis of hedonic consumption behavior. Hedonism

states that pleasure and satisfaction are the most important things, and it reflects a pleasure-oriented lifestyle. Hedonic consumption refers to the emotional focus of consumers while purchasing products and services. Therefore, hedonic consumption behaviors take place in order to satisfy the senses with values such as pleasure and entertainment (Hirschman & Holbrook, 1982). Hedonic consumption was first introduced to the literature by Hirschman and Holbrook (1982). According to Arnold and Raymolds (2003), hedonic consumption refers to appealing to many senses and behavior associated with emotional situations (Arnold & Raymolds, 2003). Hedonic consumption differs from traditional consumption in terms of product classes, usage of products, intellectual structure, and personal differences (Hirschman & Holbrook, 1982). Hedonism argues that one has to devote himself for pleasure while hedonic consumption focuses on the pleasure obtained from consumption. Consumers do not only make rational decisions in their consumption behaviors; consumers also engage in consumption behaviors in order to enjoy themselves (Öz & Mucuk, 2015). Hedonic consumption takes place based on pleasure, and therefore, consumers make decisions based on emotions such as pleasure and entertainment (Pham, 1998). These feelings can sometimes create a sense of guilt in consumers. Consumption behaviors made with hedonic feelings are associated with wastefulness, and purchases made in this way are not correct (Lascu, 1991). In the nature of hedonic consumption, consumers have the motivation to reward themselves. Consumers who act with hedonic feelings act in hedonic consumption behavior because they think that they should indulge themselves after their efforts to purchase a product and service (Kivetz & Simonson, 2002; Botti & McGill, 2011). It is also difficult to explain the expenditures on hedonic products due to the feeling of guilt in hedonic consumption and the difficulty of measuring the benefits obtained from the product and service (Okada, 2005). Products that give excitement and joy such as perfumes, luxury watches, and sports cars can be given as examples of hedonic products. These products are products that provide pleasure, excitement, and entertainment to the consumers and are related to the sensory experience (Dhar & Wertenbroch, 2000). Hedonic products are seen as a source of happiness for today's consumers (Burroughs & Rindfleisch, 2002). Shopping motivations that affect consumers' hedonic consumption behaviors are classified into six categories. These hedonic motivations are: adventure, socializing, relaxing, getting ideas, making others happy, and gaining value (Arnolds & Reynolds, 2003). Therefore, hedonic consumption motivations are effective in consumers' consumption behavior. Consumers act with hedonic feelings especially when purchasing expensive products. Therefore, consumers buy products that appeal to their hedonic feelings. Personal tastes come to the fore in hedonic consumption behavior, and consumers with hedonic values behave wastefully for pleasure (Wiedman, Hennings, & Siebels, 2009). Açıkalın and Yaşar (2017) examined hedonic, utilitarian, and conspicuous consumption behaviors and unplanned purchasing behaviors in their research. As a result of the research, it was determined that hedonic consumption and unplanned purchase behaviors were more in women while utilitarian and conspicuous consumption was more in men. Similarly, Akbaba and Dal (2019), as a result of their research examining the hedonic, utilitarian, and conspicuous consumption behaviors of consumers, found that there is a significant difference in terms of gender between the sub-dimensions of hedonic consumption behavior, such as adventure, socialization, making others happy and gaining ideas, and there is no significant difference between utilitarian consumption and conspicuous consumption behavior. Nowadays, conspicuous consumption behaviors are also performed on social media, and people try to be liked by sharing photos and videos that symbolize luxury. When positive feedback is received regarding these posts, it continues to be shown off with hedonic consumption behaviors (Sabuncuoğlu,

2015). Consumers who want to be hedonically satisfied tend toward luxury consumption (Truong & McColl, 2011). Remarkable products such as cosmetics, clothing, and jewelry have hedonic features and hedonic consumption is associated with conspicuous consumption (Hız, 2009). Since hedonic consumption is also made for the purposes of gaining prestige and following trends, it is associated with both conspicuous consumption and wasteful consumption (Öz, 2018).

3. Research Methodology

3.1. Purpose of The Research

Although there are separate studies in the literature on conspicuous consumption, wasteful consumption, and hedonic consumption behaviors, there is no study examining these three consumption behaviors together. Therefore, the aim of the research is to determine the effect of conspicuous consumption behavior of consumers on wasteful consumption, which refers to waste-oriented consumption, and also to determine whether this effect is mediated by hedonic consumption behavior, which is pleasure-centered consumption. For this purpose of the study, the literature was examined and the research model and research hypotheses below were developed.

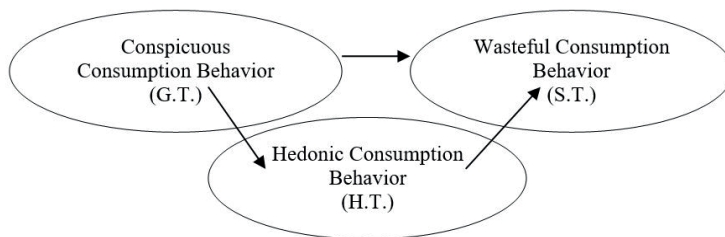

Figure 1: Research model

- H1: Conspicuous consumption behavior has a positive effect on wasteful consumption behavior.
- H2: Conspicuous consumption behavior has a positive effect on hedonic consumption behavior.
- H3: Hedonic consumption behavior has a positive effect on wasteful consumption behavior.
- H4: Hedonic consumption has a mediating effect on the effect of conspicuous consumption behavior on wasteful consumption behavior.

3.2. Research Method

In the research, data were collected using the convenience sampling method, which is one of the sampling methods. The universe of the research consists of all consumers. Due to the epidemic affecting the world, it was not appropriate to conduct a face-to-face survey, so the data were collected through an online questionnaire. The questionnaire form, which was created as a result of examining the literature related to the research subject, was revised by taking the opinions of 2 marketing experts, and the questionnaire was transferred to the online survey platform. The questionnaire form consists of 2 parts. The first part includes questions determining the demographic information of the participants while the second part includes items in accordance with the 5-point Likert scale, whose reliability and validity had been made before. There are 7 items in the conspicuous consumption behavior scale, 6 items in the wasteful consumption behavior scale (İnce, Erultunca, Kılıçsal, & Turan, 2018), and 9 items in the hedonic consumption behavior scale (Açıkalın & Yaşar, 2017). The link of the online questionnaire was shared on online platforms, and it was determined that 519 participants filled the questionnaire between the dates of 21.05.2020-06.07.2020. As a result of the analysis of the data, it was determined that 5 participants answered the questions incompletely and the data of 514 participants were included in the analy-

sis. According to Maccallum et al. (2011), four times the sum of the scale items is seen as sufficient in determining the sample size. In this context, it can be said that the number of samples reached as a result of the present research is sufficient. The obtained data were analyzed with the SPSS 21, AMOS 24, and PROCESS 3.5 programs.

4. Analysis and Findings

4.1. Demographic Characteristics of Participants

In order to determine descriptive statistics regarding the demographic information of the participants included in the study, frequency analysis was performed in the SPSS 21 program. Information on descriptive statistics obtained after frequency analysis is included in Table 1.

Table 1: Demographic Information of the Participants

		Frequency	Percent			Frequency	Percent
Gender	Female	293	57	Marital Status	Married	281	54,7
	Male	221	43		Single	233	45,3
	Total	514	100		Total	514	100
Age	17 and below	9	1,8	Income	2500 TL and below	115	22,4
	Between 18-28	224	43,6		2501 TL-5000 TL	190	37
	Between 29-39	206	40,1		5001 TL-7500 TL	103	20
	Between 40-50	45	8,8		7501 TL-10000 TL	78	15,2
	Between 51-61	25	4,9		10001 TL and above	28	5,4
	62 and over	5	1		Total	514	100
	Total	514	100		Public sector	145	28,2
Graduation Status	Primary	25	4,9	Job	Private sector	101	19,6
	Secondary	201	39,1		Self-employment	14	2,7
	Associate	52	10,1		Housewife	44	8,6
	Bachelor's	167	32,5		Student	177	34,4
	Postgraduate	51	9,9		Unemployed	21	4,1
	Doctorate	18	3,5		Retired	8	1,6
	Total	514	100		Craft	4	0,8
					Total	514	100

4.2. Confirmatory Factor Analysis

Before applying factor analysis to the scales used in the research, the KMO (Kaiser-Meyer-Olkin) and Bartlett Sphericity tests were conducted to determine whether factor analysis could be performed. The KMO test is a test that determines whether the sample is sufficient or not, and the Bartlett test determines whether factor analysis is appropriate. The KMO test value should be over 0.60 for the adequacy of the sample, and the Bartlett test value for factor analysis should be below 0.05 (Gürbüz & Şahin, 2017). The data on the test results are given in the table below.

Table 2: KMO and Bartlett's Test Results

Variables	KMO Testi	Bartlett's Testi	df	Sig.
Conspicuous Consumption Behavior	0,836	1575,836	21	,000
Wasteful Consumption Behavior	0,806	933,833	15	,000
Hedonic Consumption Behavior	0,886	2025,361	36	,000

When the KMO and Bartlett test results in the table are examined, it is seen that the sample is sufficient and suitable for factor analysis. Factor analysis is applied in two ways: Explanatory Factor Analysis and Confirmatory Factor Analysis. While Explanatory Factor Analysis (EFA) is used in scale development or in studies using scales in different languages, Confirmatory Factor Analysis (CFA) is used in cases where a previously used scale is retested. EFA is mostly used in the first stage of scale development studies to examine which factors constitute the observed variables. At the same time, in EFA, it attempts to reduce many variables in the research structure and to discover factors with higher explanatory power. DFA is also used to validate a previously developed, used, and theoretically based scale or structure. In CFA, the researcher knows how many latent variables there are, and the models composed of the most same observed variables are tested (Gürbüz & Şahin, 2017; Suhr, 2006 as cited by Yaşlıoğlu, 2017). Since the scales used in this study were used before, CFA was used in the present study. With CFA, it is determined whether the obtained data confirms the determined model or not. Fit index values are used to determine this verification. These values are X² / df, GFI, AGFI, CFI, and RMSEA. The fit index values obtained for each scale as a result of the CFA and the intervals for these fit index values are given below. It is seen that all of the fit index values obtained as a result of the confirmatory factor analysis are among the good or acceptable values.

Table 3: Confirmatory Factor Analysis Results

Variables	X ² /df	GFI	AGFI	CFI	RMSEA
Conspicuous Consumption Behavior	3,493	0,976	0,945	0,981	0,070
Wasteful Consumption Behavior	3,696	0,986	0,950	0,982	0,072
Hedonic Consumption Behavior	4,199	0,955	0,918	0,960	0,079
Goodness of Fit	X²/df	GFI	AGFI	CFI	RMSEA
Good	≤3	≥0,90	≥0,90	≥0,97	≤0,05
Acceptable	≤4-5	0,89-0,85	0,89-0,80	≥0,95	0,06-0,08

Resources: Joreskog, & Sorbom, 1984

4.3. Reliability and Validity Test Results

The Cronbach Alpha test is considered to be a measure of scale reliability. The fact that the coefficient value obtained after the Cronbach Alpha test is higher than 0.70 indicates that the scale is reliable. The fact that the coefficient value is lower than 0.40 indicates that the measuring tool used is not reliable. In studies on scale development, the coefficient value can be drawn up to 0.60 (Gürbüz & Şahin, 2017). In order to determine the construct validity of the research scales, the Composite Reliability (CR) and Convergence Validity (Average Explained Variance (AVE)) values were used. In order to ensure the validity of the scale used, the CR value should be over 0.70, and the AVE value should be over 0.50 (Fornell & Larcker, 1981). Information about the reliability and validity test results of the research scales can be found in the table below.

Table 4: Reliability and Validity Test Results

Variables	Item Numbers	Cronbach Alpha	CR	AVE
Conspicuous Consumption Behavior	7	0,864	0,897	0,554
Wasteful Consumption Behavior	6	0,807	0,862	0,512
Hedonic Consumption Behavior	9	0,874	0,900	0,505

When Table 4 is examined, it is seen that the Cronbach Alpha values of the research scales are higher than 0.70, the CR values are higher than 0.70, and the AVE values are higher than 0.50. According to these results, the reliability and validity of the research scales are ensured.

4.4. Structural Equation Model Analysis of the Research Model

After the confirmatory factor analysis, reliability and validity analyses of the research were done, and the Structural Equation Model was used to test the research hypotheses. The mediating role of hedonic consumption behavior in the effect of conspicuous consumption behavior on wasteful consumption behavior in the research model was evaluated on four stages developed by Baron and Kenny (1986). According to the method developed by Baron and Kenny, four conditions must be fulfilled in order to talk about the mediation effect. First, the independent variable (conspicuous consumption behavior) must have an effect on the dependent variable (wasteful consumption behavior). Second, the independent variable must have an effect on the mediator variable (hedonic consumption behavior). Third, the mediator variable must have an effect on the dependent variable. Finally, when examined together with the independent variable and the mediator variable, the effect of the independent variable on the dependent variable should decrease or become statistically insignificant. In cases where these conditions are met, it can be said that there is an intermediary effect. Mediation can be seen in two forms as full and partial mediation. Full mediation occurs when the relationship between the independent and dependent variables becomes statistically insignificant thanks to the mediator variable. Partial mediation, on the other hand, occurs when the relationship between the independent and dependent variable maintains the significance thanks to the intermediary variable, but there is a decrease in the level of significance (Burmaoğlu, Polat, & Meydan, 2013). Therefore, in the present study, the mediating role of hedonic consumption behavior in the effect between conspicuous consumption and wasteful consumption was examined.

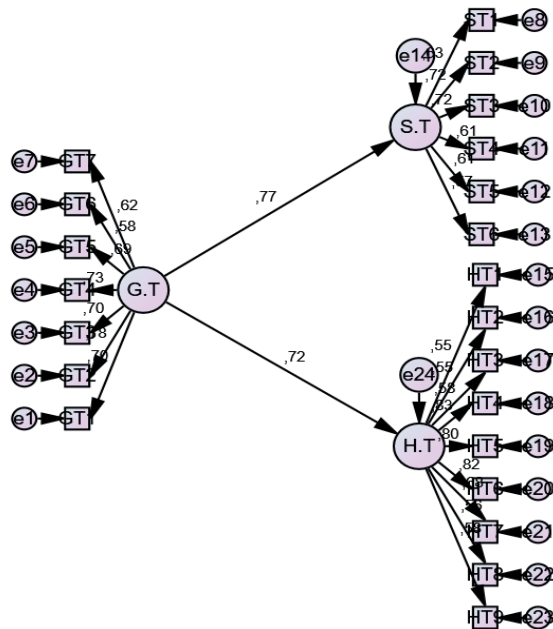

Figure 2: The Effect of Conspicuous Consumption Behavior on Wasteful and Hedonic Consumption Behaviors

As seen in the model, there is a statistically significant positive correlation of 0.77 between the conspicuous consumption behavior and wasteful consumption behavior. There is a statistically significant positive correlation of 0.72 between the conspicuous consumption behavior and hedonic consumption behavior. According to these results, it is seen that the first two conditions are met in order to examine the mediating role of hedonic consumption behavior between conspicuous consumption behavior and wasteful consumption behavior. The coefficient values obtained as a result of the Structural Equation Analysis of the first model are given in the table below.

Table 5: Structural Equation Model Coefficients

Variables	β	S.E.	P	R ²
Conspicuous Consumption Behavior - Wasteful Consumption Behavior	0,77	0,060	*	0,767
Conspicuous Consumption Behavior - Hedonic Consumption Behavior	0,72	0,052	*	0,721

*p < 0,01, **p < 0,05, ***p < 0,10

When the relationship between variables and coefficient tables are examined, it is seen that the independent variable (conspicuous consumption behavior) has a statistically significant effect on the dependent variable (wasteful consumption behavior) and the independent variable has a statistically significant effect on the mediator variable (hedonic consumption behavior). When hedonic consumption behavior is added to this model as an intermediary variable, the effect between conspicuous consumption behavior and wasteful consumption behavior should either decrease or become statistically insignificant. The figure below shows the hedonic consumption behavior added to the model as a mediator variable.

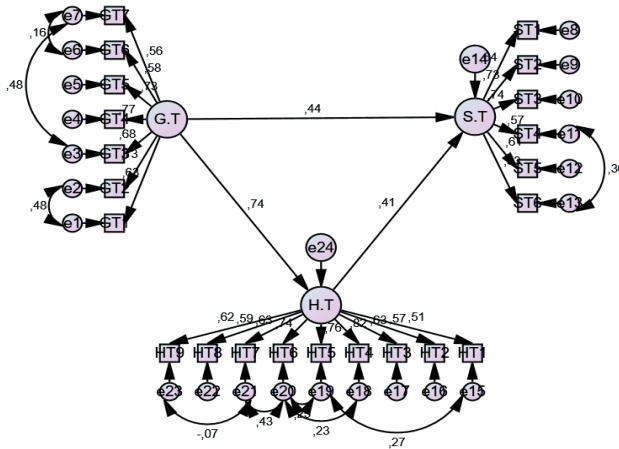

Figure 3: Conspicuous Consumption, Wasteful Consumption and Hedonic Consumption Behaviors and the Mediation Model

By including hedonic consumption behavior in the model, fit index values of the final model were used to test the structural model. Since some of the fit indices were a little lower than the range they should be, covariances were drawn within each factor items in line with the proposed modifications. The AMOS figure showing the applied covariance connections between factor

items is given below. The following table contains the required good and acceptable fit index value ranges and the fit index values obtained after the analysis of the final model.

Table 6: Structural Equation Assessment Table

Fit Indices	Good	Acceptable	Model
X2	P > 0,05 (significant)		545,153
df	-		197
X2/df	< 3	3<(x2/df)<5	2,767
GFI	>0,95	>0,90	0,913
CFI	>0,95	>0,90	0,934
RMSA	<0,05	<0,08	0,059
NFI	>0,95	>0,90	0,902
IFI	>0,95	>0,90	0,935
TLI	>0,95	>0,90	0,923

When the table is examined, the fit index values obtained after the analysis of the final model are included in the acceptable fit index value ranges. According to these results, the final model is structurally suitable. When the output of the Structural Equation Model in the figure is examined, it is seen that when hedonic consumption behavior is added to the relationship between conspicuous consumption behavior and wasteful consumption behavior, the relationship between conspicuous and wasteful consumption behaviors decreases from 0.77 to 0.44. Therefore, hedonic consumption has a partial mediating effect as it reduces the effect in this relationship. A Bootstrap confidence interval is checked to determine the degree of mediation effect (Reutter & Bigatti, 2014). In order to make the mediating effect significant, the lower and upper limit values of the Bootstrap confidence interval must be either less than zero or greater than zero (Preacher & Hayes, 2008). Hypothesis tests and Bootstrap values results of the current study are given in the table below.

Table 7: Hypothesis and Mediation Test Results

Hypotheses	Direct Effect	Indirect Effect	Mediator Effect	Bootstrap Lower Bounds	Bootstrap Upper Bounds	P value	Result
G.T→S.T	0,44					*	Accepted
G.T→H.T	0,74					*	Accepted
H.T→S.T	0,41					*	Accepted
G.T→H.T→S.T		0,304	Partial	0,173	0,393	0,020**	Accepted

*p < 0,01, **p < 0,05, ***p < 0,10

When the hypothesis test results of the research are examined, it is seen that all of the research hypotheses are supported. When the results are examined, according to the H1 hypothesis at the significance level of p < 0.01, the conspicuous consumption behavior has a positive effect of 44% on the wasteful consumption behavior and is supported; According to the H2 hypothesis, which has a significance level of p < 0.01, the conspicuous consumption behavior has a positive effect of 74% on hedonic consumption behavior and is supported; According to the H3 hypothesis, which is at the p < 0.01 significance level, it is seen that hedonic consumption behavior has a positive effect of 41% on wasteful consumption behavior and is supported. Before the hedonic consumption behavior was included in the model as a mediator variable, the effect between conspicuous

consumption behavior and wasteful consumption behavior was 77% positive at $p < 0.01$ significance level. After hedonic consumption was included in the model as a mediator variable, this effect decreased to 44% at $p < 0.01$ significance level. According to this result, it is understood that hedonic consumption behavior partially mediates the relationship between conspicuous consumption behavior and wasteful consumption behavior. Therefore, according to the H4 hypothesis, which is at $p < 0.05$ significance level, it is seen that hedonic consumption behavior partially mediates the effect of conspicuous consumption behavior on wasteful consumption behavior by 30%. For partial mediation, the Bootstrap confidence interval must be greater than 0 or less than 0 as a result of the mediation test analysis in the Structural Equation Model (Yavuz ve Sağlam, 2018). When the Bootstrap values in the table are examined, it is seen that both values are greater than 0 (lower limit 0.173; upper limit 0.393). According to these values, hedonic consumption behavior has a partial mediating effect and the hypothesis is supported.

5. Conclusion and Recommendations

Developing and changing consumption conditions have revealed different consumption behaviors such as conspicuous, wasteful, and hedonic consumption. Therefore, the aim of the present study is to investigate the effect of conspicuous consumption behaviors of consumers on wasteful consumption behavior and the mediating effect of hedonic consumption behavior on this effect. The online survey form prepared for this purpose was delivered to consumers on online platforms.

As a result of the analysis of the data, it was determined that all research hypotheses were accepted. According to the H1 hypothesis, which is the first hypothesis of the study, it was determined that the conspicuous consumption behaviors of consumers have a significant positive effect on wasteful consumption behaviors. Therefore, the increase in the conspicuous consumption behavior of a consumer increases the wasteful consumption behavior, and the decrease in the conspicuous consumption behavior decreases the wasteful consumption behavior. This result is similar to many studies (Veblen, 1899; Campbell, 1995; Clark, 1998; Kıray, 2005; Kaypak, 2019) that argue that there is a relationship between conspicuous consumption and wasteful consumption behaviors and supports the literature. According to the H2 hypothesis, which is the second hypothesis of the study, it was determined that conspicuous consumption has a significant positive effect on hedonic consumption behavior.

Therefore, if the conspicuous consumption behavior of consumers increases, hedonic consumption behaviors also increase; if conspicuous consumption behavior decreases, hedonic consumption behaviors decrease. Marcoux et al. (1997) stated that hedonism is one of the dimensions of conspicuous consumption behavior. Consumers who want to be satisfied as hedonic tend toward luxury products with hedonic features (Truong & McColl, 2011), and because hedonic consumption behavior is made for prestige, it is in relation with conspicuous consumption behavior (Hız, 2009; Öz, 2018). Sabuncuoğlu (2015) also stated that consumers show off with hedonic consumption behaviors on social media. Thus, the result obtained with the H2 hypothesis supports the literature. According to the H3 hypothesis, which is the third hypothesis of the study, it was determined that hedonic consumption behavior has a significant positive effect on wasteful consumption behavior. Consequently, the increase in hedonic consumption behavior increases wasteful consumption behavior, and the decrease in hedonic consumption behavior decreases wasteful consumption behavior. In studies (Barnier, et al., 2006; Jin & Kang, 2011) on hedonic consumption and wasteful consumption in different cultures, it has been determined that there is

a positive relationship between hedonic consumption and wasteful consumption. Öz (2018) stated that hedonic consumption is made to gain prestige and this behavior causes wasteful consumption. The result obtained with the H3 hypothesis shows parallelism with the literature. According to the H4 hypothesis, which is the last hypothesis of the study, it was determined that hedonic consumption behavior has a partial mediation in the effect of conspicuous consumption behavior on wasteful consumption behavior. Therefore, hedonic consumption behavior is effective in part of the effect of conspicuous consumption behavior on wasteful consumption behavior. In other words, conspicuous consumption behavior is effective on wasteful consumption behavior through hedonic consumption behavior.

Besides the important results, there are several limitations in the current study. One of these limitations is that not all consumers could be reached due to time and possibility limits. Another limitation is related to the research sample. Since the convenience sampling method is used as the sampling method in the research, the result of the research cannot be generalized to the whole population. In addition, collecting data through online surveys is another limitation since face-to-face surveys cannot be conducted due to the pandemic. It may be suggested to future researchers to conduct a similar study using different samples and different methods. In addition, it may be suggested that they do studies by adding different mediator variables on the subject and do difference tests according to different demographic characteristics.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

References

- Açıklın, S., & Yaşar, M. (2017). Hedonik ve faydacı tüketim bağlamında tüketici davranışlarının incelenmesi: gençlerin hedonik tüketim eğilimlerini belirlemeye yönelik bir araştırma. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(48), 570–585. <https://doi.org/10.17719/jisr.2017.1527>
- Açıklın, S., & Erdoğan, L. (2004). Veblen'ci gösteriş amaçlı tüketim. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 4(7), 1–18. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/susead/issue/28435/302893>
- Akkoç, A. (2019). Tüketim toplumunun toplumsal değerler üzerindeki etkisi. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 22(2), 1–25. <https://doi.org/10.18490/sosars.640816>
- Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S., & Yıldırım, E. (2010). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri. SPSS Uygulamalı*, Sakarya: Sakarya Yayıncılık.
- Amaldoss, W., & Jain, S. (2005). Pricing of conspicuous goods: a competitive analysis of social effects. *Journal of Marketing Research*, 42(1), 30–42. <https://doi.org/10.1509/jmkr.42.1.30.56883>
- Amatulli, C., & Guido, G. (2011). Determinants of purchasing intention for fashion luxury goods in the Italian market: a laddering approach. *Journal of Fashion Marketing and Management*, 15(1), 23–136. <https://doi.org/10.1108/13612021111112386>
- Arnold, M. J., & Reynolds, K. E. (2003). Hedonic shopping motivations. *Journal of Retailing*, 79(2), 77–95. [https://doi.org/10.1016/S0022-4359\(03\)00007-1](https://doi.org/10.1016/S0022-4359(03)00007-1)
- Bagwell, L. S., & Bernheim, B. D. (1996). Veblen effects in a theory of conspicuous. *American Economic Association*, 86(3), 349–373. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/2118201>
- Barnier, V. D., Rodina, I., & Valette-Florence, P. (2006). Which luxury perceptions affect most consumer purchase behavior? A cross cultural exploratory study in France, the United Kingdom and Russia. *Proceedings Des Congres Paris-Venise Des Tendences Marketing*, Paris.
- Baron, R. M., & Kenny, D. A. (1986). The moderator–mediator variable distinction in social psychological research: conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 11–73. <https://doi.org/10.1037//0022-3514.51.6.1173>
- Baudrillard, J. (2004). *Tüketim toplumu* (H. Deliceçaylı ve F. Keskin, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Botti, S., & McGill, A. L. (2011). The locus of choice: personal causality and satisfaction with hedonic and utilitarian decisions. *Journal of Consumer Research*, 37(6), 1065–1078. <https://doi.org/10.1086/656570>
- Buğday, E. B. (2015). *Bilinçli tüketici ölçeği geliştirme çalışması* (Doctoral dissertation, Hacettepe Üniversitesi, Ankara). Retrieved from <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Burmaoğlu S., Polat M., & Meydan, C. H. (2013). Örgütsel davranış alanında ilişkisel analiz yöntemleri ve türkçe yazında araçılık modeli kullanımı üzerine bir inceleme. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 13–26. Retrieved from <https://kutuphane.dogus.edu.tr/mvt/pdf.php?pdf=0014451&lng=0>
- Burroughs, J. E., & Rindfleisch, A. (2002). Materialism and well-being: A conflicting values perspective. *Journal of Consumer Research*, 29, 348–370. <https://doi.org/10.1086/344429>
- Campbell, C. (1995). Conspicuous confusion? A critique of veblen's theory of conspicuous consumption. *Sociological Theory*, 13(1), 37–47. <https://doi.org/10.2307/202004>
- Chaudhuri, H. Mazumdar, S., & Ghoshal, A. (2011). Conspicuous consumption orientation: conceptualisation, scale development and validation. *Journal of Consumer Behaviour*, 10(4), 216–224. <https://doi.org/10.1002/cb.364>
- Chen, E. Y. I., Yeh, N. C., & Wang, C. P. (2008). Conspicuous consumption: A preliminary report of scale development and validation. *Advances in Consumer Research*, 35, 686–687. Retrieved from <https://www.acrwebsite.org/volumes/13362/volumes/v35/NA-35>
- Chung, E., & Fischer, E. (2001). When conspicuous consumption becomes inconspicuous: the case of the migrant Hong Kong consumers. *Journal of Consumer Marketing*, 18(6), 474–487. <https://doi.org/10.1108/07363760110404378>
- Clark, B. (1998). *Political economy: A comparative approach*. Westport: Praeger Publishers.
- Çubukcu, M. İ. (1999). *Küreselleşme süreci içinde tüketim toplumu ve tüketim kültürü* (Master Dissertation, Atatürk University, Erzurum). Retrieved from <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Dal, N., & Akbaba, A. (2019). Tüketicilerin alışverişlerinde hedonik, faydacı ve gösterişli tüketim davranışları hakkında bir araştırma. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(30), 956–977. <https://doi.org/10.20875/makusobed.643655>

- De Fraja, G. (2009). The origin of utility: sexual selection and conspicuous consumption. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 72(1), 51–69. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2009.05.019>
- Dhar, R., & Wertenbroch, K. (2000). Consumer choice between hedonic and utilitarian goods. *Journal of Marketing Research*, 37, 60–71. <https://doi.org/10.1509/jmkr.37.1.60.18718>
- Doğdu, S. (1972). İsrâf. *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*. 11(3), 176–179.
- Erkan, E. (2018). *Gençlerde tüketim ve din*. İstanbul: Hiperyayın.
- Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Fornell, C., & Larcker, D.F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39–50. <https://doi.org/10.2307/3151312>
- Friedman, D., & Ostrov, D. N. (2008). Conspicuous consumption dynamics. *Games And Economic Behavior*, 64(1), 121–145. <https://doi.org/10.1016/j.geb.2007.12.008>
- Gülmez, M. (2006). Pazarlama yönü itibarıyla bilinçli tüketim ve bilinçli tüketicilere ilişkin bir saha araştırması. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler MYO Dergisi*, 9(1-2), 69–96. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/selcuksbmyd/issue/11297/135017>
- Güneş, K. (2011). *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Mektep Yayınları.
- Gürbüz, S., & Şahin, F. (2017). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Hammerl, M., & Kradschign, C. (2018). Conspicuous Consumption (Marketing and Economics). In T. Shackelford, & V. Weekes-Shackelford (Eds.), *Encyclopedia of Evolutionary Psychological Science*. New York, USA: Springer Nature.
- Hirschman, E. C., & Holbrook, M. B. (1982). Hedonic consumption: emerging concepts, methods and propositions. *Journal Of Marketing*, 46(4), 92–101. <https://doi.org/10.2307/1251707>
- Hız, G. (2009). *Gelişmekte olan ülkelerde gösterişçi tüketim: türkiye ile ilgili bir araştırma (Muğla örneği)* (Doctoral Dissertation, Muğla University, Muğla). Retrieved from <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- İnce, A., Erultunca, T., Kılıçsal, S., & Turan, A. (2018). Tüketim dinamikleri ölççeği: kurumsal din eğitimi almış bireylerde tüketim eğilimleri. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 22(1), 63–92. <https://doi.org/10.18505/cuid.377688>
- Jin, B., & Kang, J. H. (2011). Purchase intention of Chinese consumers toward a U.S. apparel brand: A test of a composite behavior intention model. *Journal of Consumer Marketing*, 28(3), 187–199. <https://doi.org/10.1108/07363761111127617>
- Joreskog, K. G., & Sorbom, D. (1984). *Lisrel VI. Analysis of linear structural relationships by maximum likelihood, instrumental variables, and least squares methods*. Mooresville, Indiana: Scientific Software.
- Kavas, A., Katrinli, A., & Özmen. Ö. T. (1995). *Tüketicici davranışları*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Kaypak, Ş. (2019). Savurganlık ve doğaya yansımaları. *Atlas Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(4), 1–16. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atlas/issue/55584/760716>
- Kilsheimer, J. C. (1993). *Status consumption: the development and implications of a scale measuring the motivation to consume for status*. Michigan: The Florida State University, UMI.
- Kıray, M. B. (2005). *Tüketim normları üzerine karşılaştırmalı bir araştırma*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Kivetz, R., & Simonson, I. (2002). Earning the right to indulge: effort as a determinant of customer preferences toward frequency program rewards. *Journal of Marketing Research*, 39, 155–70. <https://doi.org/10.1509/jmkr.39.2.155.19084>
- Kotler, P. (2000). *Pazarlama yönetimi*. (N. Muallimoğlu, Çev.). İstanbul: Beta Yayınevi.
- Lascu, D.N. (1991). Consumer guilt: examining the potential of a new marketing construct. In R.H. Holman & M.R. Solomon (Eds.), *NA - Advances in Consumer Research Volume 18* (pp. 290-295). Provo, UT: Association for Consumer Research.
- MacCallum, R. C., Widaman, K. F., Preacher, K. J., & Hong, S. (2001). Sample size in factor analysis: the role of model error. *Multivariate Behavioral Research*, 36(4), 611–637. https://doi.org/10.1207/S15327906MBR3604_06
- Marcoux, J.S., Filiatrault, P., & Cheron, E. (1997). The attitudes underlying preferences of young urban educated polish consumers towards products made in western countries. *Journal of International Consumer Marketing*, 9(4), 5–29. https://doi.org/10.1300/J046v09n04_02

- Marcuse, H. (1997). *Tek boyutlu insan: ileri işleyim toplumunun ideolojisi üzerine incelemeler* (A. Yardımlı, Çev.). İstanbul: İdea Yayınevi.
- Mazzocco, J., Rucker, D. D., Galinsky, A. D., & Anderson, E. T. (2012). Direct and vicarious conspicuous consumption: identification with lowstatus groups increases the desire for high-status goods. *Journal of Consumer Psychology*, 22(4), 520–528. <https://doi.org/10.1016/j.jcps.2012.07.002>
- O’Cass, A., & Frost, H. (2002). Status brands: examining the effects of non-product-related brand associations on status and conspicuous consumption. *Journal of Product & Brand Management*, 11(2), 67–88. <https://doi.org/10.1108/10610420210423455>
- O’Cass, A., & McEwen, H. (2004). Exploring consumer status and conspicuous consumption. *Journal of Consumer Behaviour*, 4, 25–39. <https://doi.org/10.1002/cb.155>
- Odabaşı, Y. (1996). *Tüketici davranışı ve pazarlama stratejisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Odabaşı, Y. (2010). Küresel kriz ortamında tüketici davranışları. Babaoğlu, M. ve Şener, A. (Ed.), *Tüketici yazıları kitabı* içinde (s. 67–84). H.Ü. TÜPADEM.
- Ok, Ü. (2011). Dini tutum ölçeği: ölçek geliştirme ve geçerlik çalışması. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 8(2), 529–549. Retrieved from https://arastirmax.com/tr/system/files/dergiler/161047/makaleler/8/2/arastirmx_161047_8_pp_528-549.pdf
- Okada, E. M. (2005). Justification effects on consumer choice of hedonic and utilitarian goods. *Journal of Marketing Research*, 42(1), 43–53. <https://doi.org/10.1509/jmkr.42.1.43.56889>
- Öz, A. (2018). *Sosyal medya ortamında gösterişçi tüketim: bir uygulama* (Master Dissertation, Harran University, Şanlıurfa). Retrieved from <http://acikerisim.harran.edu.tr:8080/jspui/handle/11513/1751>
- Öz, M., & Mucuk, S. (2015). Tüketici satın alma davranışı kapsamında hedonik (hazcı) tüketimin plansız alışveriş üzerine etkilerinin incelenmesi. *Pazarlama Teorisi ve Uygulamaları Dergisi*, 1(2), 37–60. Retrieved from <http://www.betadergi.com/patu/yonetim/icerik/makaleler/18-published.pdf>
- Paterson, M. (2006). *Consumption and everyday life*. New York: Routledge.
- Pham, M. (1998). Representativeness, relevance, and the use of feelings in decision making. *Journal of Consumer Research*, 25(2), 144–159. <https://doi.org/10.1086/209532>
- Podoshen, J., Li, L., & Zhang, J. (2011). Materialism and conspicuous consumption in China: a cross-cultural examination. *International Journal of Consumer Studies*, 35, 17–25. <https://doi.org/10.1111/j.1470-6431.2010.00930.x>
- Preacher, K. J., & Hayes, A. F. (2004). SPSS and SAS procedures for estimating indirect effects in simple mediation models. *Behavior Research Methods, Instruments, & Computers*, 36(4), 717–731. <https://doi.org/10.3758/BF03206553>
- Reisman, D. (2012). *The social economics of Thorstein Veblen*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Reutter, K. K., & Bigatti, S. M. (2014). Religiosity and spirituality as resiliency resources: moderation, mediation, or moderated mediation?. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 53(1), 56–72. <https://doi.org/10.1111/jssr.12081>
- Sabuncuoğlu, A. (2015). Sosyal medyanın bir gösteriş tüketimi mecrası olarak kullanımı. A. Z. Özgür ve A. İşman (Ed.). *İletişim çalışmaları kitabı* içinde (s. 369–380). Sakarya Üniversitesi.
- Segal, B., & Podoshen, J. S. (2013). An examination of materialism, conspicuous consumption and gender differences. *International Journal of Consumer Studies*, 37(2), 189–198. <https://doi.org/10.1111/j.1470-6431.2012.01099.x>
- Shukla, P.(2008). Conspicuous consumption among middle age consumers: psychological and brand antecedents. *Journal of Product & Brand Management*, 17(1), 25-36. <https://doi.org/10.1108/10610420810856495>
- Solomon, M., Bamossy, G. J., Askegaard, S., & Hogg, M. K. (2006). *Consumer behaviour: A european perspective* (3th ed.). New York: Prentice Hall.
- Souiden, N., M’saad, B., & Pons, F. (2011). A cross-cultural analysis of consumers’ conspicuous consumption of branded fashion accessories. *Journal of International Consumer Marketing*, 23, 329–343. <https://doi.org/10.1080/08961530.2011.602951>
- Suhr, D. D. (2006). *Exploratory or confirmatory factor analysis?* In:Cary: SAS Institute.
- Taylor, D. G., & Strutton, D. (2016). Does facebook usage lead to conspicuous consumption? The role of envy, narcissism and self-promotion. *Journal of Research in Interactive Marketing*, 10(3), 231–248. <https://doi.org/10.1108/JRIM-01-2015-0009>

- Terzi, H., & Altunışık, R. (2016). Müslüman tüketicilerin israf kavramına bakışı: türkiye, katar ve endonezya ölçeğinde kültürlerarası. *Journal of History Culture and Art Research*, 5, 86–103. <https://doi.org/10.7596/taksad.v5i2.524>
- Thoumrungroje, A. (2014). The influence of social media intensity and ewom on conspicuous consumption. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 148, 7–15. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.07.009>
- Tian, K. T., Bearden, W. O., & Hunter, G. L. (2001). Consumers' need for uniqueness: scale development and validation. *Journal of Consumer Research*, 28(1), 50–66. <https://doi.org/10.1086/321947>
- Tolan, B. (1991). *Toplum bilimlerine giriş* (3th ed.). Ankara: Adım Yayınları.
- Torlak, Ö. (2000). *Tüketim*. İstanbul: İnkılâb Yayınları.
- Trigg, A. B. (2001). Veblen, Bourdieu, and conspicuous consumption. *Journal Of Economic Issues*, 35(1), 99–115. <https://doi.org/10.1080/00213624.2001.11506342>
- Truong, Y., & McColl, R. (2011). Intrinsic motivations, self-esteem, and luxury goods consumption. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 18, 555–561. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2011.08.004>
- Veblen, T. (1899). *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions*. London: Penguin Books.
- Veblen, T. (2005). *Aylak sınıfın teorisi* (Z. Gültekin ve C. Atay, Çev.). İstanbul: Babil Yayınları.
- Veblen, T. B. (2016). *Aylak sınıfın teorisi* (E. Kırmızıaltın ve H. Bilir, Çev.). Ankara: Heretik Yayınları.
- Watkins, J. P. (2015). Economic waste and social provisioning: Veblen and Keynes on the wealth effect. *Journal of Economic Issues*, 49(2), 441–448. <https://doi.org/10.1080/00213624.2015.1042772>
- Wiedmann, K. P., Hennings, N., & Siebels, A. (2009). Value-based segmentation of luxury consumption behavior. *Psychology&Marketing*, 26(7), 625–651. <https://doi.org/10.1002/mar.20292>
- Wooliscroft, B., Patsiaouras, G., & Fitchett, J. A. (2012). The evolution of conspicuous consumption. *Journal of Historical Research in Marketing*, 4(1), 154–176. <https://doi.org/10.1108/17557501211195109>
- Yaşlıoğlu, M. M. (2017). Sosyal bilimlerde faktör analizi ve geçerlilik: keşfedici ve doğrulayıcı faktör analizlerinin kullanılması. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 46, 74–85. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuisletme/issue/32177/357061>
- Yavuz, N., & Sağlam, M. (2018). İşkoliklik ve İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişkide İş Yaşam Dengesinin Aracılık Rolü. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10(4), 922-952.
- Yıldırım, İ. E. (2017). *İstatistiksel araştırma yöntemleri* (3th ed.). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yırtıcı, H. (2005). *Çağdaş kapitalizmin mekânsal örgütlenmesi*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Zhu, M. (2011). *Essays on conservation and waste in consumption* (Doctoral dissertation, Carnegie Mellon University, Pittsburgh). Retrieved from <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/summary?doi=10.1.1.700.1920>

Journal of Economy Culture and Society

E-ISSN: 2645-8772

Araştırma Makalesi / Research Article

Ekolojik Habitus Bağlamında Gıda Toplulukları Üzerine Bir Alan Araştırması

A Field Study on Food Communities in the Context of Ecological Habitus

Gamze GÜRLER¹ , Birtan BOZLU²

¹Araştırma Görevlisi, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İzmir, Türkiye

²Araştırma Görevlisi, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Antalya, Türkiye

ORCID: G.G. 0000-0001-9852-2330;
B.B. 0000-0002-8435-6842

Corresponding author:

Gamze GÜRLER,
İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü,
İzmir, Türkiye
E-mail: gamze-gurler@hotmail.com

Submitted: 15.07.2021

Revision Requested: 13.12.2021

Last Revision Received: 15.12.2021

Accepted: 29.01.2022

Published Online: 26.04.2022

Citation: Gurler, G., & Bozlu, B. (2022). Ekolojik habitus bağlamında gıda toplulukları üzerine bir alan araştırması. *Journal of Economy Culture and Society*, 65, 181-201.
<https://doi.org/10.26650/JECS2021-971786>

ÖZ

Bu araştırma, toplumsal aktörlerin kültürel sermayeleri, ekolojik yakınlıkları ve gıda tüketim pratikleri arasındaki ilişkiyi ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu hedef doğrultusunda Antalya ilinde varlığını sürdüren Antalya Gıda Topluluğu üzerine nitel bir analiz gerçekleştirilmiştir. Ekolojik hareketlerin bir parçası olan alternatif gıda toplulukları, gıdaların üretim, dağıtım ve tüketimi ile ilgili kolektif taleplere ve toplumsal problemlere yönelik ortaya çıkmaktadır. Bu topluluklara katılım belli türden kültürel sermayeyi gerektirmektedir. Toplumsal aktörlerin topluluklar aracılığıyla geliştirdikleri gıda tüketim stratejileri, ekolojik habitus ile yakından ilişkili olmaktadır. Ekolojik habitus, belirli bir yerde nasıl daha iyi yaşanılacağına dair pratiğe işaret eden ve Bourdieu (1998) etkisiyle geliştirilen bir kavramdır. Bu kavramdan hareketle, bu çalışmada alternatif gıda topluluklarının ortak ekolojik habitusa sahip orta sınıftan bireylere cazip geldiği iddia edilmektedir. Bununla birlikte, alan araştırmasında gerçekleştirilen derinlemesine görüşmeler ve katılımcı gözlemler ile elde edilen veriler ışığında, üyeleri gıda topluluğuna yönelten temel motivasyonlar, mevzubahis topluluğu mümkün kılan ekolojik habitus, ürettikleri ilişki ağları ve bu üyelerin ekolojik habitus ekseninde geliştirdiği çeşitli stratejiler ve pratikler açıklanmıştır. Ayrıca, bireylerin topluluğa katıldıktan sonra gıda-dışı ekolojik ilgiler geliştirmesi, bu toplulukların Haluza-Delay'in (2008) deyimiyle "öğrenme yerleri" olarak görülebileceğini göstermektedir. Alternatif gıda toplulukları, geliştirdikleri ekolojik faaliyetler dolayısıyla gıda alışverişi için birer yer olmanın ötesine geçmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ekoloji, habitus, ekolojik habitus, kültürel sermaye, alternatif gıda toplulukları

ABSTRACT

This research reveals the relationship between social actors' cultural capital, ecological predispositions, and food consumption practices.

To achieve this, a qualitative analysis was carried out on the Antalya Food Community. Alternative food communities, which are part of ecological movements, address collective demands and social problems related to the production, distribution, and consumption of food. Participation in these communities requires certain kinds of cultural capital. Food consumption strategies are closely related to ecological habitus. Ecological habitus is a concept that points to the practice of how to live better in a particular place; the concept was developed under the influence of Bourdieu (1998). Alternative food communities are said to attract middle-class individuals who have a common ecological habitus. Information from in-depth interviews and participant observations are used to explain the main motivations of the members, the ecological habitus that makes the community possible, the relation networks they produce, and the various strategies and practices developed by these members. The fact that individuals develop ecological interests besides food after joining the community shows that these communities can be seen as “learning places” (Haluza-Delay, 2008). Thus, alternative food communities go beyond being a place for food exchange due to their ecological activities.

Keywords: Ecology, habitus, ecological habitus, cultural capital, alternative food communities

EXTENDED ABSTRACT

Social actors act according to certain perception schemes and predispositions in their daily lives based on past experiences. Bourdieu conceptualized this situation as habitus, which means “a kind of practical logic of what needs to be done in a given situation” (Bourdieu, 1998, s. 25). The first examples of the concept of ecological habitus, which explain the practical logic of how to live in a particular place, can be seen in Bourdieu-related studies in the post-2000 period (Gäbler, 2015; Haluza-Delay, 2008; Kasper, 2009; Kirby, 2017). As this concept implies, ecological dispositions are acquired through experience in formal education programs such as schools or within social movements (Haluza-Delay, 2008, s. 207–211). Ecological movements and groups are learning fields where ecological dispositions are acquired outside of formal education programs (Cooper & Baer, 2019, s. 174). It can be said that the main ecological dispositions of alternative food communities are based on supporting local food production and supplying fair and healthy food. Participation in these communities requires a certain amount of cultural capital. Cultural capital enables the individual to apply ecological knowledge in urban life and is also a requirement for acquiring ecological habitus.

This research focuses on the ecological habitus of alternative food communities. The Antalya Food Community, which carries out its activities using the Participatory Guarantee System, constitutes our working group. This study aims to reveal the ecological dispositions of the members of this community in urban life and the socio-cultural factors that determine the practices of the community. Based on this, we sought answers to the following questions in our study: (1) What are the motivations that steer people to the alternative food communities? (2) What are the networks of relations that shape the ecological habitus of food community members? (3) In the context of ecological habitus, which strategies do individuals construct in their practices in urban life? (4) How are the relationships between individuals’ class positions and cultural capital and their ecological dispositions embodied in daily life?

To get answers to these questions, we held face-to-face interviews with 20 of the 210 members of the Antalya Food Community in 2019 through semi-structured interviews and participated in their events and organizations. We analyzed the data we obtained through in-depth interviews and participatory observation techniques, focusing on specific themes. We focused on the motivation behind founding an alternative food community in a big city, the socio-cultural positioning of community members, and the strategies they developed in urban life within their ecological habitus.

We argue that alternative food communities can be considered as part of middle-class practices, based on Bourdieu’s (2015) class definition. As the findings of the study show, community members

have high education levels and work in professions that are common among the cultural middle class. The members who have high cultural capital, initially participate in the community to gain access to healthy food. However, the members, with time and experience, by developing certain common dispositions both in the group and in their daily lives, also began to embrace ecological activities and practices of the community other than healthy food shopping. After joining the food community, the members learned about many issues such as environmental pollution, ecological risks, and dangers in food production, and developed various habits by becoming aware of the importance of fair, clean, and good food, minimum waste generation, and carbon footprint. Moreover, with the realization of the importance of living better in their environment, they began to voluntarily participate in activities outside the food community such as ecological movements, environmental actions, food workshops, seed ball events, and bread production workshops.

It is important to note that individuals lacking high economic capital but having cultural capital and who recognize ecological risks and threats to conventional agricultural products, feel the need to access healthy food in urban life. However, there is an important difference between meeting this need from food communities and chain stores, supermarkets, or online shopping. If individuals decide to meet their healthy food needs in the city through food communities, they enter into a network of relationships where they can acquire ecological habitus. These communities are more than just a place for food shopping, as they produce ecological activities and are positioned against global inequality. These communities, which are “learning places” in the words of Haluza-Delay (2008), contribute to individuals’ knowledge of ecology and make the development of ecological dispositions possible. Indeed, individuals in a common field tend to have similar dispositions (Bourdieu, 1990, p. 60), which is the habitus of that group of people.

1. Giriş

Ekolojik tahribatın ve çevre kirliliğinin yarattığı problemlerden dolayı pek çok risk ve belirsizlik barındıran dünyada, gıda üretim ve tüketim meselesi en önemli problemlerden biri haline gelmiştir. Bu mesele kentsel alanlarda gıda tüketim tercihlerinin farklılaşmasına neden olmaktadır. Bireylerin gıda tüketim tercihleri sağlıklı olduğu kadar ekonomik, kültürel ve sosyal etkenlerle de ilişkilidir. Bireylerin kentsel alanda gıda tüketimine yönelik ürettikleri stratejilerde, alternatif gıda hareketlerine olan ilgilerinin artışında ve gıda tehlikesine karşı çözüm arayışlarında sadece sağlığın değil, bireyin yer aldığı toplumsal sınıfın kültürel pratiklerinin ve çeşitli ekonomik yatınlıkların önemli bir etkisi bulunmaktadır (Wills, Backett-Milburn, Roberts, & Lawton, 2011, s. 726). Gıda tercihleri, yeme-içme pratikleri ve bu alanda üretilen bireysel stratejiler temelde sınıfsal bir meseledir (Akarçay, 2016, s. 38).

Özellikle 1970’li yıllarda uluslararası sermayenin çıkarlarına yönelik konvansiyonel tarımın önünü açan ve yerel gıda üreticilerini zor durumda bırakan neoliberal politikaların etkisiyle, ilk olarak gelişmiş ülkelerde (Giménez & Shattuck, 2011, s. 111), 2000’li yıllardan itibaren de Türkiye’de varlığını hissettiren alternatif gıda hareketleri ve buna bağlı oluşturulan gıda toplulukları, yerel üreticileri desteklemeye odaklanarak, alternatif gıda üretim ve tüketim tercihleri sunmaktadır. Bireyler bu topluluklara ağırlıklı olarak sağlıklı gıdaya ulaşma hedefi doğrultusunda katılma da bu türden topluluklar bireye ekolojik duyarlılıklar ekseninde önemli kazanımlar getirmektedir. Bu nedenle bu kişiler yalnızca gıda tehlikesini gözeterek değil, bulunduğu yaşam alanında ekolojik düşünce tarzı da geliştirebilme kapasitesi olan eyleyicilerdir. Mick Smith (2001) ve Haluza-Delay (2008) bireyin ekolojik duyarlılıklarla ürettiği bu stratejileri Bourdieu’nun düşüncesinden hareketle ortaya koydukları “ekolojik habitus” kavramı üzerinden açıklamaktadırlar. Birey ait olduğu toplumsal grubun habitusu ve edindiği sermayeler ölçüsünde stratejiler üretmektedir. Böylece birey imkânları ve yatınlıkları doğrultusunda organik ürünler tüketmeye, vegetarianlik gibi diyetleri benimsemeye ya da alternatif gıda ağlarına yönelebilmektedir.

Bu çalışma, hızlı kentleşmenin getirdiği ekolojik problemlerin bir parçası olarak kentsel yaşamda sağlıklı gıda üretimi ve sağlıklı gıdaya ulaşma meselesine çözüm getirmeyi hedefleyen alternatif gıda topluluğu üyelerinin sosyo-kültürel niteliklerini, sınıfsal konumlarını, kentsel yaşamda ürettikleri ekolojik algı şemalarını ve eylem pratiklerini bağlantılı bir şekilde açıklamayı hedeflemektedir. Topluluk üyelerinin kent yaşamında ekolojik çıkarları gözeterek algı şemalarını nasıl üretebildiği, bu ekolojik pratiklerin gıda topluluklarıyla bağlantısı, bütün bu eylem pratiklerinin bireyin sermayeleri ve yatınlıklarıyla ilişkisi de çalışmamızın temellerini oluşturmaktadır.

2. Ekolojik Habitus Nedir?

Toplumsal aktörler, gündelik yaşamlarında geçmiş deneyimlere dayanan pratik bir anlayış tarzına, belirli algı şemalarına ve yatınlıklara göre hareket etmektedir (Bourdieu & Chartier, 2015, s. 52). Bourdieu “belirli bir durumda yapılması gerekli olan şeye ilişkin bir tür pratik kavrayış”ı habitus olarak ifade etmektedir (Bourdieu, 1998, s. 25). Bourdieu, habitus kavramsallaştırmasını açıklarken sıklıkla “alışkanlık oluşturan güç”, “zihinsel alışkanlık”, “zihinsel ve bedensel algı”, “beğeni ve eylem şemaları” gibi çeşitli ifadeler kullanmıştır (Swartz, 1997, s. 101). Bu habitus esasında bireyin olduğu kadar o bireyin ait olduğu toplumsal grubun da habitusudur (Thorpe, 2015, s. 171-172). Yer aldığı toplumsal sınıf ekseninde bireyde nesneleşen habitus yaşamı anlamlandırmayı, değerlendirmeyi ve belirli stratejiler üretmeyi mümkün kılmaktadır (Ritzer, 2012, s. 398).

Bourdieu habitus kavramını açıklarken herhangi bir sıfat ya da ön-ek kullanmamış olsa da kavramın kullanışlılığından dolayı pek çok isim zamanla *dini habitus*, *sonic habitus*, *askeri habitus*, *bilimsel habitus* (Lande, 2007; Lenoir, 2006; Mellor ve Shilling, 2010; Schwarz, 2015) gibi yeni kullanımlar ortaya atmıştır. Eco-habitus veya ekolojik habitus kavramı da ekoloji ve çevre konularında son dönemde gerçekleştirilen Bourdieu eksenli çalışmalarda karşımıza çıkmaktadır (Gäbler, 2015; Haluza-Delay, 2008; Kasper, 2009; Kirby, 2017; Leahy, Nilan, & Alam, 2019; Smith, 2001). Çevre temelli faaliyetlerin ve hareketlerin içerisinde, bireyin belirli bir süreçte edindiği ekolojik bilgilerle ve çevre duyarlılığıyla gelişen, sürdürülebilir yaşamı gözeten içselleştirilmiş algı şemaları (Kasper, 2009, s. 318) olarak açıklayabileceğimiz ekolojik habitus kavramı ilk olarak Mick Smith (2001) tarafından dile getirilmiştir. Mick Smith Anti-Road protestocuları ve radikal çevreciler üzerine yaptığı çalışmada, insanın çevreye verdiği zararları azaltması ve eylemlerini de bu ekseninde düzenlemesi için gerekli olan “pratik çevresel duyu” ya da “yer/çevre etiği” bağlamında ekolojik habitus kavramını kullanmıştır (Smith, 2001, s. 218). Smith yer etiği ifadesiyle bireyin gündelik hayatını şekillendirdiği ve ilişkiler kurduğu yaşam alanını kastetmekte ve bireyin bu alanda ekolojik çıkarları gözeterek strateji üretme kabiliyetine vurgu yapmaktadır. Ekolojik habitus kavramı daha sonra Randolph Haluza-Delay tarafından geliştirilmiş, “bireydeki ekolojik düşünceleri ayrıcalıklı kılan bir yönelimi” ifade etmek için kullanmıştır (Haluza-Delay, 2008, s. 207). Haluza-Delay (2008, s. 213), belirli bir yerde nasıl yaşayacağına dair pratik bir mantık ve algı şeması olarak, sosyal ve ekolojik olarak bütünleşmiş bir ekolojik habitus oluşumuna işaret etmektedir. Ekolojik habitus aynı zamanda bireyin yaşadığı alanda edinebileceği çevre merkezli bir uyum pratiğini de tanımlamaktadır (Gäbler, 2015, s. 80). Ekolojik habitus, bireyin içinde bulunduğu sosyo-ekolojik çevreye duyarlı bir yaşam tarzı da üretmekte ve bireyin yaşamını sürdürdüğü çevresel faktörlere göre çeşitlilik gösterebilmektedir (Kirby, 2017, s. 93). Haluza-Delay’a göre, belirli bir grubun içerisindeki bireylerin paylaşıacağı yatkınlıklar, mekânların veya “sosyal alanların” ortaklıklarıyla şekillenecektir. Böyle bir ekolojik alışkanlık edinmek, belirli ekoloji yanlısı davranışları ve algılama kabiliyetlerini ön plana çıkarabilecek değerleri de pekiştirecektir (Haluza-Delay, 2008, s. 207).

Öğrenme alanları olarak sosyal hareketler, ekolojik yatkınlıkların okul gibi resmi olarak organize edilmiş eğitim programları dışında, gayri resmi olarak deneyim yoluyla edinilebileceği yollardan biridir (Haluza-Delay, 2008, s. 211). Ekoloji temelli gıda toplulukları ve inisiyatifler de bireyin çevreyi gözetken, ekoloji temelli yatkınlıklarının ve algı şemalarının gelişebilmesini sağlayan platformlar, yani öğrenme alanları konumundadır (Cooper & Baer, 2019, s. 174). Bu düşünce de Bourdieu’nun bir diğer bağlantılı kavramı olan “alan” kavramına yakından bakmayı gerekli kılmaktadır. Bourdieu, toplumların modernleşme süreciyle birlikte bireylerin faaliyet alanlarının genişlemesi ve farklılaşması sonucu çeşitli toplumsal alanların oluştuğu iddiasındadır (Hilgers & Mangez, 2014, s. 3). Toplumsal uzamı oluşturan çok sayıda alan bulunmakla birlikte, her alan kendi içinde oldukça farklı karakteristik nitelikler barındırmaktadır. Bir alanın var olması ve devamlılığını sağlaması için, alan içerisindeki her türlü pratiğin belirli kurallara, potansiyel hedeflerin adaptasyonuna ve içselleştirilmesine aracılık eden habitusa, alan içerisinde eyleyici konumunda yer alan bireylere, belli çıkarlar doğrultusunda ulaşılmak istenen hedeflere (illusio) ve özgün sermayelere ihtiyaç vardır (Bourdieu, 1993, s. 18). Bu ekseninde Bourdieu, toplumsal alandaki üç temel sermaye türünü şu şekilde tanımlar: maddi zenginlik ve maddi gücü temsil eden ekonomik sermaye, sosyal ilişkiler ve ağlar yoluyla kazanılan sosyal sermaye ve alandaki bilgi ve beceriler aracılığıyla elde edilen prestij ve gücü ifade etmek için kullanılan kültürel sermaye (Bourdieu & Wacquant, 1992, s. 118-119).

Ekolojik habitusu merkeze alan saha çalışmalarını incelediğimizde (Carfagna, ve diğerleri, 2014; Cooper ve Baer, 2019; Kirby, 2018; Leahy, vd. 2019; Nilan, 2017), alan içinde tanımlanan sermayeler konusunda genel bir fikir birliğine varıldığı söylenebilir. Çevre faaliyetlerini içinde barındıran bir alanda ekonomik sermaye, alan içerisinde ekonomik anlamda hareket kabiliyeti kazanmaya ve istenilen kaynakları elde etmeye dayalı bir duruma işaret etmektedir. Sosyal sermaye ise alan içerisinde sahip olunan bütün ilişkileri kapsayan ve ekolojik yatkınlıkların edinilmesini kolaylaştıran bir niteliktedir (Cooper & Baer, 2019, s. 49). Kültürel sermaye, ekolojik habitusu ele alan saha araştırmaları içerisinde ekonomik ve sosyal sermaye türlerine göre ayrı bir noktada konumlandırılmaktadır. Kültürel sermaye, ekoloji-çevre temelli bütün alanlarda olduğu gibi, bireyin bakış açısını ve faaliyetlerini yönlendirmede önemli bir etkiye sahiptir ve bireyin ait olduğu toplumsal sınıfla ilişkilidir (Nilan, 2017, s. 373). Kültürel sermaye ekolojik bilgi, ekoloji ya da çevre eksenli beceriler, semboller, doğaya bakış açısı, doğa üzerine edinilmiş bilgi ve düşünceler, sağlıklı gıda yetiştirme-tüketme, insan dışı canlıları anlayabilme, doğayı değerlendirebilme eğilimi gibi birçok açıdan örneklendirilebilecek yatkınlık, düşünme biçimi ve faaliyetlerle ilişkilendirilmektedir (Kirby, 2018, s. 156).

Ekolojik habitus, bireyin gıda tercihlerini ve beğenilerini ekolojik bilgi ekseninde yeniden yapılandırmaktadır (Nilan, 2017, s. 373). Nilan'ın bu açıklaması Bourdieu'nun beslenme pratikleri üzerine yaptığı açıklamayla bağlantılıdır. Bourdieu'nun ünlü çalışması *Ayırım*'da (2015) özel bir yer verdiği bireyin yeme biçimi ve gıda tercihlerini ele alan bölümde ifade ettiği gibi, yemek tercihlerinin, yemek yeme şeklinin, beslenme pratiklerinin, gıda ihtiyaçlarına yüklenen anlamların arkasında toplumsal sınıf pratikleri ve sınıf habitusu yatmaktadır (Bourdieu, 2015, s. 280-281). Gıda hareketleri ve benzer etik gıda toplulukları/inisiyatifleri içerisinde yer alan birey de esasında orta sınıf olarak belirtilen grup içerisinde yer alan bireydir (Soysal Al, 2020, s. 133). Başka bir ifadeyle ekolojik habitus ekonomik sermayeden ziyade ekolojik bilgiye dayanan kültürel sermayeye sahip bireyin içerisinde yer aldığı bir tür orta sınıf habitusudur (Carfagna, ve diğerleri, 2014).

Gıda toplulukları ve gıda inisiyatifleri, kendi faaliyetleriyle bağlantılı diğer topluluklar ve hareketlerle etkileşim halinde olan ekoloji temelli dinamik yapılardır ve ekolojik hareketlerin bir parçasını oluşturmaktadır (Kirby, 2018, s. 156). İyi, temiz, adil gıdaya ulaşabilmeyi hedefleyen, ekoloji temelli faaliyetler yürüten bireylerden meydana gelmiş gıda toplulukları özerk, kendi işleyişine sahip ve belirli ilişkileri barındıran öğrenme alanları olarak konumlandırılmalıdır. Bunun yanında her gıda topluluğu ortak bir amaca, teorik bir bakış açısına, ortak toplumsal ve kültürel hedef ve anlayışlara sahip geçerli bir alan olarak düşünülmelidir.

3. Alternatif Gıda Ağlarının ve Gıda Topluluklarının Doğuşu

1940'lı yıllardan itibaren, 2. Dünya Savaşı'nın yarattığı tahribatların da etkisiyle, dünyada gıda üretimi önemli ölçüde sekteye uğramıştır. Bu probleme hızlı nüfus artışı eklenince gıda üretimini hızlandırmak ve gıda fiyatlarını satın alınabilir düzeyde tutmak göz ardı edilemeyecek bir gereklilik haline gelmiştir. İlk etapta tarımsal üretimin giderek endüstriyellemesiyle birlikte dönemin hâkim üretim anlayışına benzer şekilde Fordist üretim tarzı benimsenmiştir (Velde & Holemans, 2019, s. 2). Neoliberal ekonomi politikalarının her alanda olduğu gibi gıda üretim faaliyetlerinde de yaygınlaşması (Guthman, 2008, s. 1175), tarım alanlarında fosil yakıtların ve kimyasal ilaçların kullanımının sürekli olarak artması (Soysal Al, 2020: 130), iklim değişikliği ve çevresel felaketlerin etkisini günden güne daha fazla hissettirmesi, ulusal ve uluslararası şirketlerin gıda endüstrisi üzerindeki hakimiyetini arttırması gibi sebeplerden dolayı temel ihtiyaçların

en önemlilerinden olan gıda üretimi, sağlıklı gıdaya ulaşma ve sağlıklı beslenme gibi konularda riskler ve belirsizlikler yaratmış ve gıda güvencesizliği günümüzde büyük bir sorun haline gelmiştir (Grote, 2014, s. 189; Konyar, 2017, s. 34). Kitlesele gıda üretimi ve gıda üretim teknolojileri kentlerin hızlı büyümesine ve dengesiz nüfus artışına karşı bir çözüm olarak sunulmuş (Erbaş, 2017, s. 16), ancak bu durum üreticiler ve tüketiciler arasında bir kopuş yaratmış ve tüketici konumundaki bireylerin gıda üretim sürecine tamamen yabancılaşmasına neden olmuştur (Levenstein, 2013, s. 79). Üretim ve dağıtım sisteminde hem küresel hem de yerel düzeydeki tedarik zincirlerinin geniş mesafelere yayılması da üreticileri ve tüketicileri birbirinden tamamen uzaklaştırmıştır (Wezel, vd. 2018, s. 12).

Gıda üretimindeki bu hızlı ve negatif değişimler, konvansiyonel tarım faaliyetlerine alternatif oluşturabilecek gıda topluluklarının doğuşunda etkili olmuştur. 21. yüzyıla doğru gerçekleşen bu gelişmelere karşılık, gıda toplulukları, inisiyatifler ve çeşitli gıda temelli ekolojik hareketler sağlıklı gıdaya ulaşabilme imkânı sağlamak adına ortaya çıkmaya başlamıştır (Kaufmann ve Vogl, 2018, s. 458). Örneğin, 1971 yılında kurulan “Japan Organic Agriculture Association” (JOAA) kurucu üyesi Teruo Ichiraku, tarımsal faaliyetlerde sağlıklı ve sürdürülebilir ekonomik anlayışı gözetken, minimum çevresel kirliliği amaçlayan, üreticilerin çıkarlarını ve tüketicilerin sağlığını hedefleyen küçük ölçekli sürdürülebilir tarımın gerekliliğine vurgu yaparak topluluk destekli tarımın, gıda kooperatiflerinin, toplulukların ve inisiyatiflerin kurulmasının bir anlamda öncülerinden olmuştur (Muramoto, Hidaka, & Mineta, 2009, s. 285). Topluluk destekli tarım, kent bostanları, gıda kooperatifleri ve aracısız gıda ağları gibi pek çok faaliyet ve oluşum 1970’li yıllardan itibaren ABD, batı Avrupa ve çeşitli Asya ülkelerinde yaygınlaşmaya başlamıştır. Türkiye’deyse gıda hareketi ekseninde değerlendirebileceğimiz bu oluşumlar daha geç bir dönemde gelişim göstermiştir.

Türkiye’de alternatif tarım pratikleri ve beslenme temelli alternatif yaşam tarzlarına olan ilgi 1990’lı yıllara kadar dayandırılabilir (Kadirbeyoğlu & Konya, 2017, s. 213). Ancak alternatif gıda topluluklarının ve inisiyatiflerin ilk büyük artışı 2000’li yıllarda gerçekleşmiştir. Türkiye’de gıda temelli bir topluluk oluşumu ilk defa 2008’de Boğaziçi Üniversitesi Mensupları Tüketim Kooperatifleri’nin (BÜKOOP) kurulması ile gündeme gelmiş ve bu dönemden itibaren gıda temelli oluşumların sayısı artmaya başlamıştır (Özden, 2020, s. 90). 2010’lu yıllarla birlikte sayıları hızla artmakta olan gıda toplulukları¹, kooperatifler, ekolojik köyler ve inisiyatifler çok büyük oranda Türkiye’nin güney ve batı kıyılarındaki kentlerde ve İstanbul ve Ankara gibi metropollerde faaliyetlerini sürdürmektedir. Nitekim gıda odaklı oluşumların ortaya çıkışının Türkiye’de gıda topluluklarını ve alternatif gıda ağlarını listeleyen ekoloji haritası incelendiğinde, 43 çiftlik ve kamp; eko girişim, 34 gıda topluluğu ve kamp; ekolojik pazar, 27 ekolojik yerleşke, 23 sivil toplum kuruluşu ve diğer alternatif girişimlerin olduğu belirtilmiştir (<https://www.ekoharita.org/ekoloji-haritasi>). Bu girişimlerin İstanbul’dan Antalya’ya kadar, Trakya bölgesini de içine alarak uzanan kıyı şeridinde yoğunlaştığı, bunun dışında Ankara ve Mersin civarında da çok sayıda girişimin olduğu görülmektedir.

Burada ifade edilmesi gereken önemli bir nokta, gıda toplulukları ve gıda kooperatifi arasındaki belirli farklılıklardır. Her iki oluşum da adil bir gıda üretimi ve sağlıklı gıdaya ulaşma gibi konularda alternatif çözüm üretme, yerel üreticiyi ve yerel tüketimi destekleme ve mevcut gıda

1 Türkiye’deki, özellikle İstanbul’daki alternatif gıda toplulukları ve kooperatifleri üzerine yapılmış güncel bir çalışma için bkz: Soysal Al, İ. (2019). The promising momentum and collective practices of the recently expanding network of consumer-led ecological food initiatives in Turkey. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 40, 129–162.

endüstrisine bir alternatif yaratma gayesi taşımaktadır. Ancak kooperatifler (özellikle üretici kooperatifleri) tüzel kişiliklere dayanan daha kurumsal ve kompleks yapılar olma eğilimi taşır ve gerektiğinde yerel yönetimlerle ve diğer resmi kurumlarla resmi ilişkiler de kurabilmektedir² (Karakaya Ayalp, 2021, s. 982). Gıda toplulukları ise en genel ifadeyle kaliteli gıdaya ulaşabilme-yi daha mümkün hale getirmeyi amaçlayan ve gönüllü birlikteliklerle faaliyetlerini sürdüren, kooperatiflere göre daha basit oluşumlardır. Üreticiler ve tüketiciler arasında bir güven inşasına dayanan bu alternatif topluluklar satıcı ve alıcıyı yakınlaştıran, karşılıklı güven ve yardımlaşma imkanı yaratan gruplardır. Alternatif gıda toplulukları, gıda temelli kooperatifler ya da vakıflar gibi resmi, kurumsal ve görece kompleks bir yapıya sahip olmayabilir (Yeryüzü Derneği, 2017, s. 34). Bu topluluklar popülasyonlarını düşük tutmakta, genellikle mahalleye dayalı bir organizasyona olumlu bakmaktadır. Çok sesli yapılarından dolayı herhangi bir hiyerarşi ya da tüzel kişilik oluşturmamakta ve üyeler için bir görev mecburiyeti talep etmemektedir. Ek olarak, bulunduğu kentsel alana, coğrafyaya ve bireysel taleplere göre kendi içlerinde de çok büyük yapısal değişiklikler gösterebilmektedir.

Çalışmamızın örneklemini olan gıda topluluğu üyeleri kendilerini Katılımcı Onay Sistemi (KOS) üzerinden hareket etmeye çalışan bir gıda topluluğu olarak tanımlamasından dolayı, KOS hakkında bilgi vermek önem arz etmektedir. KOS, IFOAM (International Federation of Organic Agriculture Movements “Uluslararası Organik Tarım Hareketleri Federasyonu”) tarafından bütün paydaşların (yerel üreticiler, tüketiciler vs.) aktif katılımına dayalı, üreticileri topluluk üyelerinin belirlediği kriterlere göre değerlendiren, güven, sosyal ağ ve bilgi alışverişi temelleri üzerine inşa edilmiş, yerel gıda üretimine odaklı, bir güvence sistemi olarak tanımlanmaktadır (May, 2008, s. 11). Ayrıca, ortak bir vizyon, tüketicilerin sürece aktif katılımı, sürecin şeffaflığı ve güvenilirliği, yatay oluşum (katılımcı demokrat anlayış), aracısız ürün ağı, üyeler arasında eşit bir sorumluluk ve hak paylaşımı gibi ilkeler her gıda topluluğunun ve inisiyatiflerinin ortak noktalarıdır (May, 2008, s. 15-23). Bu topluluklar sadece üretilen gıdaların kalitesini denetleyen oluşumlar değildir; bununla birlikte pek çok ekolojik hareketle, diğer inisiyatiflerle ve gıda topluluklarıyla etkileşim halinde olan hem üreticilerle hem de tüketicilerle bilgi paylaşımlarında bulunan, ekolojik hareketlere dahil olan interaktif gruplardır (Nelson, ve ark., 2016, s. 375). Bu sebeple, sadece gıdaların kalite güvencesini sağlayan ya da sağlıklı gıdaya ulaşımı kolaylaştıran bir sistemden daha fazlasıdır. Bu sistemi benimseyerek hareket eden topluluklar, analiz kısmında da ele alındığı üzere, ekolojik yatkınlıklar ve pratikler barındırmaktadır.

4. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmamız, gıda topluluğu üyelerinin kent yaşamında gıda tüketimine dair ürettikleri stratejileri, ekoloji ve çevre temelli algı şemalarını ve hem topluluk hem de birey açısından bütün bu pratikleri belirleyen sosyo-kültürel etkenleri ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Bu hedeflere paralel olarak, bu araştırmada şu sorulara cevap aranmaktadır: (1) Bireyleri gıda topluluklarına yönelten motivasyonlar nelerdir? (2) Gıda topluluğu üyelerinin ekolojik habitusları ne tür ilişki ağları üzerinden şekillenmektedir? (3) Ekolojik habitus ekseninde birey kent yaşamındaki pratiklerinde hangi stratejileri inşa etmektedir? (4) Bireylerin sınıfsal konumları ve kültürel sermayeleri ile onların ekolojik eğilimleri arasındaki ilişkiler günlük yaşamda nasıl somutlaşmaktadır?

2 Gıda kooperatiflerinin bu niteliklerine hem uluslararası hem de Türkiye özelinde örnekler üzerinden değinen çalışmalar için bkz: «Nizam, D. (2021). *Yeni Nesil Kooperatifler: Topluluk, Aidiyet ve Yer-Temellilik*. İstanbul: Oğlak Yayınları.” ve “Nizam Bilgiç, D. (2021). Kooperatifler, Belediyeler ve Gıda Ağları: Tire Süt Kooperatifi Örneği. *Journal of Business, Innovation and Governance*, 2021; 4(1): 113 – 131.”

Araştırmanın örneklemini erişilebilirlik ve kolay ulaşılabilirlik avantajlarından yararlanmak adına Antalya Gıda Topluluğu olarak belirledik. Antalya'nın ekoloji haritasında 2 gıda topluluğu (Antalya Gıda Topluluğu ve Doğal Ürünler ve Sağlıklı Yaşam Platformu), 2 ekolojik yerleşke (Flora Akdeniz Bahçesi ve Alakır Nehri Kardeşliği), 1 alternatif eğitim okulu (Düşler Akademisi-Kaş), 1 eko-turizm alanı (Derman Bahçesi) ve 1 sivil toplum kuruluşu (EKAD- Caretta Kamp) yer almaktadır (Ekoharita, 2019). Antalya Gıda Topluluğu 2016 yılında kurulmuştur. Geçmişte farklı toplumsal hareketler, topluluklar ve inisiyatiflere katılmış ekolojik kaygılar taşıyan 7 kişilik bir arkadaş grubu topluluğun kurulması için ilk adımları atmıştır. Antalya Gıda Topluluğu, Antalya'nın şehir merkezinde kurulan ilk gıda topluluğu olma özelliğini taşımaktadır. Antalya şehir merkezi olarak kabul edilen ve Muratpaşa, Konyaaltı ve Kepez ilçelerini içine alan ve 2019 verilerine göre yaklaşık 1 milyon 300 binlik bir nüfusun yer aldığı alanda ise yalnızca araştırma grubumuzu oluşturan Antalya Gıda Topluluğu faaliyet göstermektedir. Antalya Gıda Topluluğu 7 kişi ile başlayan faaliyetlerini, gerçekleştirdikleri ilk toplantının ardından üye sayısının devamlı artmasıyla 2019 Aralık ayı itibariyle büyük bir kısmının düzenli katılım gösterdiği kayıtlı 210 üyeyi bünyesinde barındırmaktadır.

Araştırmanın amaçları doğrultusunda Antalya Gıda Topluluğu'nun 210 üyesinden 22'siyle 2019 yılı içerisinde, gerekli izinleri ve rızalarını katılımcı onam formu ile belgelendirerek aldıkları sonra, yarı-yapılandırılmış soru formu aracılığıyla yüz yüze görüşmeler gerçekleştirdik. Bunun yanında, topluluğun hem gıda alışverişi amacıyla gerçekleştirdiği hem de gıda dışı gündemi ve topluluk planlarını konuşmak adına düzenledikleri ve her biri 2 ile 5 saat arasında süren toplantılara toplamda altı kez katılarak üyeler, üreticiler, ürünler ve ekoloji-çevre-gıda ekseninde gerçekleştirilen tartışmalarla ilgili çeşitli gözlemlerde bulunduk. Bu sayede topluluk içerisindeki ilişki ağını ve grup dinamiğini, üyelerin eylemlerini ve topluluğun faaliyetlerini bizzat deneyimleme fırsatı bulduk. Gözlemlerimizi görüşmelerden elde ettiğimiz verilerle karşılaştırarak pekiştirdik. Bu sayede topluluk içerisindeki ilişki ağını ve grup dinamiğini, üyelerin eylemlerini ve topluluğun faaliyetlerini bizzat deneyimleme fırsatı bulduk.

Bu araştırmanın katılımcılarından 7'si topluluğun kurulmasına bir anlamda öncülük eden ilk üyelerdir. Geri kalan 15 üye ise topluluktan sosyal medya üzerinden ya da sosyal çevresinden haberdar olan ve sonradan katılım gösteren üyelerden oluşmaktadır. Görüşme için 7 katılımcıyı kurucu üyeler olması sebebiyle tercih ettik, geri kalan 15 katılımcıya kurucu üyeler vasıtasıyla kartopu tekniğini kullanarak ulaştık. Görüşmelerden elde ettiğimiz bilgiye göre, büyük çoğunluk 35 yaşın üzerinde olmakla birlikte, topluluk üyelerinin yaşları 24 ve 70 yaş arasında değişmektedir. Görüşmeye katılan üyeler 24-65 yaş aralığındadır ve yaş ortalaması 39'dur. 12 kadın üyeye karşılık 10 erkek üye araştırmamıza dâhil olmuştur. Bütün katılımcılar Antalya kent merkezinde ikamet etmektedir.

Derinlemesine mülakat ve katılımcı gözlem teknikleriyle elde ettiğimiz verilerin analizini önceden literatüre dayanarak belirlediğimiz temalara odaklanarak gerçekleştirdik. Katılımcı açıklamalarında yer verilen isimler rasgele belirlenmiş anonim isimler olup, katılımcıların meslekleri ve yaşlarıysa değiştirilmeden, katılımcıların aynen belirttiği şekilde aktarılmıştır. Araştırmanın hedefleri doğrultusunda, kent merkezinde bir gıda topluluğunun kuruluş motivasyonları, topluluk üyelerinin sosyo-kültürel konumları ve ekolojik yatkınlıklarını ve topluluk üyelerinin kent yaşamında ekolojik habitusları ekseninde geliştirdikleri stratejileri ana temalar olarak ele aldık.

5. Bulgular

5.1. Gıda Topluluğu Üyelerinin Temel Motivasyonları ve Ekolojik Yatkinlıkları

Görüşmeler yaptığımız gıda topluluğu yüksek eğitim seviyesine, belirli bir kültürel birikime ve çeşitli ekolojik endişelere sahip 7 kişilik bir arkadaş grubunun kararı üzerine kurulmuştur. Topluluğun kurucu üyeleri, bu topluluğun kurulmasındaki temel motivasyonun ortak ekolojik duyarlılık ekseninde iyi, temiz ve adil olarak tanımladıkları ve ekolojik çıkarları gözeterek belirledikleri standartlara göre üretilmiş gıdalara ulaşabilmek olduğunu dile getirmişlerdir:

“Biz bu topluluğu oluşturmadan önce, belirli bir arkadaş grubumuz vardı ve hepimizin ekolojik anlamda, iklim krizi, gıda gibi kaygıları vardı. Peki biz bunları konuşuyoruz ama ne yapıyoruz bunun için? Kendi gıdamızı bile hala süpermarketten alıyoruz. (...) sadece konuşmanın ötesinde, kendimizi harekete geçirmek, eleştirdiğimiz şeyin bir parçası olmamak. Kendi iyi, temiz ve adil gıdanıza nasıl ulaşabiliriz, gıda topluluğunun aslında oluşmasındaki motivasyon buydu. En basit ihtiyaçları karşılamaya yönelik başladı, bulgur, fasulye gibi besinlerle. Ondan sonra topluluk ve üretici listeleri geliştikçe, saklama kabından tut da bulgura, sabuna kadar pek çok şeye ulaşabiliyoruz artık” (Metin, Özel Sektör, 33).

Katılımcının yukarıdaki ifadesinden anlaşılacağı üzere, gıda topluluğunun kuruluş sürecinde bireylerin belli ekolojik yatkinlıklara sahip olması etkili olmuştur. Gıdaları süpermarketten almayı tercih etmemek ve yerel üreticilerle iletişime geçmek endüstriyel gıda tüketimine bir tepki niteliği taşımaktadır ve bireyin ekolojiyi ön planda tutan algılama biçimiyle de belirli bir tutarlılığı bulunmaktadır.

İlk etapta alternatif gıda alanında faaliyet gösteren topluluklarla iletişime geçen bu yeni oluşum, alternatif gıda ağlarının işleyişiyle ilgili çeşitli fikir alışverişleri yaptıktan sonra *Yeryüzü Derneği* ve Antalya'nın *Kaş-Elbademi* gibi şehrin çeperlerinde yer alan sürdürülebilir gıda faaliyetleri yürüten topluluklardan çeşitli yerel üretici listeleri almış ve bu listeler üzerinden faaliyetlerine başlamıştır. Bu fikir alışverişi, farklı gıda topluluklarının benzer ekolojik kaygılar üzerinden hareket ettiğinin de bir göstergesidir. Üyelerden aldığımız bilgilere göre, daha sonra topluluğun temel ilkelerini bir manifesto şeklinde kaleme alan kurucu üyeler bir süreliğine dışarıya açılmadan küçük bir grup halinde faaliyetlerine başlamış ve gıda alışverişlerini yürütmüştür. Daha sonra bu küçük oluşum 2017 yılının sonlarında kamusal alana açılmaya karar vermiş ve sosyal medya üzerinden yaptıkları çeşitli duyuru ve ilanlar aracılığıyla katılım gösteren yaklaşık 40 kişilik bir grupta ilk toplantılarını gerçekleştirmişlerdir. Topluluk kamusal alana açılmasının ardından çeşitli alternatif gıda ağlarından alınan üretici listeleri üzerinden ürünler temin ederek gıda alışverişlerini gerçekleştirmiş ancak daha sonra hedeflediği üzere Antalya'daki yerel üreticilere ulaşarak kendi gıda ağı listelerini yapmaya başlamıştır. Katılımcı onay sistemiyle (KOS) hareket eden topluluklara uygun şekilde, üyeler iletişime geçtikleri üreticileri değerlendirebilmek adına bir onay/güven formu örneği üzerinden kendi beklentileri, istekleri ve ilkeleri doğrultusunda bir form oluşturmuştur.

Görüşme gerçekleştirdiğimiz kurucu üyelerin hepsi (7 kişi) ve sonradan üye olup örneklemi- miz içerisinde yer alan 15 katılımcı toplulukta yer alma nedenleriyle ilgili iki temel görüş belirtmektedir. İlk olarak, toplulukta bulunma nedenini topluluğun şehir yaşamında doğal ve sağlıklı gıdalarla beslenebilme imkânı tanınması üzerinden açıklamaktadır. İkinci neden ise, topluluğun eşitlikçi, hiyerarşi barındırmayan, ekolojik kaygılar taşıyan doğrudan demokrat yapısının bazı insanlar için cezbedici olması şeklinde ifade edilebilir. Topluluğa sonradan dahil olan üyeler, topluluğun sosyal problemlere duyarlı insanlardan oluşması, ekoloji ve çevre temelli kaygılar barındırması, kolektif çalışmaya ve dayanışmaya uygun bir kitleyi içinde barındırmasının topluluğa katılmalarında temel etken olduğunu belirtmişlerdir:

“Antalya Gıda Topluluğu bir arkadaş grubunun bir duyarlılık hareketiyle oluşmuş. Ben bu topluluğa sosyal medyada gördüğüm bir etkinlik üzerine katıldım. Biraz araştırdım ve bu konuda söyledikleri, yazdıkları hoşuma gitti. Hiyerarşisiz ve adil bir topluluk. Benzer duyarlıklarımızın olduğunu ve tanışabileceğim insanlar olduğunu düşünerek katıldım. İlk tanışma toplantılarında bulundum yaklaşık 2 sene önce” (Seher, Akademisyen, 26).

Kurucu üyeler topluluğun işleyişinin nasıl olması gerektiği üzerine de bir yol haritası çizdiklerini belirtmektedir. Bu yol haritasının ne olduğunu sordüğümüzda, “her üyenin istediği ölçüde sorumluluk aldığı, hiyerarşinin olmadığı bir doğrudan demokrasi” yanıtını vermişlerdir. Özellikle görüşme yapılan kurucu üyeler gıda topluluğunu tanımlarken doğrudan demokrat yapılarını önemle vurgulamaktadır:

“Antalya Gıda Toplulukları doğrudan demokrasiyi en iyi hayata geçiren topluluklardan biri. Gıda toplulukları çalıştaylarında ya da diğer faaliyetlerde örnek veriyoruz. Sorunlarımız yok mu? Elbette var. (...) topluluk şunu sağlamak zorunda; doğrudan demokratik, kimsenin sesinin baskın çıkmadığı, cinsiyet sorununun gündeme gelmediği, etnik sorunun gündeme gelmediği bir ortamı sağlamak zorunda. Bu sayede birey hem adil gıdaya ulaşırken, diğer yandan hayatını da değiştirebilir. Bir toplulukla hareket etme, dünyayı değiştirebilme gücünü elde etme gibi kazanımları olabilir” (Gürkan, Özel Sektör, 51).

Amerika Birleşik Devletleri’nde 1960’ların sonlarındaki karşı kültür hareketleriyle ilişkili olarak halk biliminin ve doğanın yüceltilmesi, alternatif gıda topluluklarının da ortaya çıkışını mümkün kılmıştı. Endüstriyel gıdalara alternatif olarak “doğal gıdalar” sağlayan oluşumlara rağbet ve büyük firmalardan uzak durma tavrı, politik bir anlam da kazanarak sol kesime eklenmişti (Levenstein, 2013: 156). Katılımcıların yanıtlarında da sol politikanın izlerinin görülmesi, bu gıda topluluğu üyelerinin köklerindeki yatkınlığı açığa çıkarmaktadır. Gıda toplulukları, yeni toplumsal hareketlerin bir parçasıdır. Katılımcının yukarıdaki ifadesine bakıldığında, yalnızca iyi, temiz ve adil gıdaya ulaşmanın topluluk için yeterli olmadığı görülecektir. Bunun nasıl gerçekleştiği de önemlidir. Etnik ve cinsiyete dayalı ayırım mekanizmaları gerek insana gerek hayvana gerekse toprağa uygulanan her türlü şiddet biçimi topluluktan dışlanmaktadır. Öyleyse, bireyin ekolojik habitusunun salt ekolojik alanla ya da gıda tercihi ile ilişkili olmadığını, ekolojik kaygılar taşınmanın toplumsal eşitsizliklere yönelik kaygılar taşımak ile benzer yatkınlıklara dayandığını söylemek mümkündür. Bu iddiamızı güçlendirecek diğer bir nokta ise, katılımcıların yaklaşık 4’te 3’ünün (18/22) geçmişlerinde çeşitli sosyal hareketlere katılım göstermiş (kadın hakları hareketleri, LGBT grupları, ekolojik kolektifler, kent bostanları) ve düzenli olarak çeşitli kültürel faaliyetlerin (tiyatro toplulukları, okuma etkinlikleri, akademik konferanslar, seminerler, çalıştaylar) içerisinde yer almış ve hala yer alıyor olmalarıdır. Bütün bunlar dikkate alındığında, topluluk üyelerinin kültürel birikimlerinin, içerisinde yer aldıkları ilişki ağlarının ve sınıfsal konumlanmalarının paralellik gösterdiği söylenebilir.

Topluluk üyeleri, doğa ve toplumsal hayatın birbiriyle etkileşim halinde olduğunu ancak doğanın bu etkileşimde sömürüldüğünü kabul etmektedirler. Topluluk üyelerinin düşüncelerinde doğa ve toplum dikotomisi sürerken merkeze doğayı aldıkları görülmektedir. Günümüz toplumu, doğayı sömüren, tüketim odaklı düzene sahip bir alan olarak tanımlanmaktadır. Katılımcılar hem topluma hem de doğaya tahakkümün birbirinden bağımsız olmadığını, topluma hiyerarşik bakanların doğayla da hiyerarşik bir ilişki kurduklarını belirtmiştir:

“Günümüzde bütün insanları kıra taşıyamayız. Nüfus inanılmaz fazla. (...) Onun için, şehirlerde olabildiği kadar ekolojik-etik bir hayat sürdürmek gerekiyor. Bu sadece bireysel anlamda da olamaz. Az su tüketelim, az elektrik kullanalım ya da kimyasalları kullanmayalım mantığıyla

yeterli olabilecek bir şey değil. Büyük şirketlerin de engellenmesi gerekiyor. Bu da bence, doğrudan demokratik sivil itaatsizlik eylemleri ile mümkün” (Ferhat, Özel Sektör, 41).

Topluluk üyelerinin doğa ve insan ilişkisine dair açıklamalarında yabancılaşma unsuru da ön plana çıkmaktadır. Üyeler, kentlerin doğadan kopuk geliştiği, doğayla sadece sömürü üzerinden iletişim kurulduğu üzerine hemfikirdir. Topluluğun habitusunda toplumsal ayrımcılık mekanizmalarını dışlama eğiliminin yanı sıra, sömürü karşıtı bir düşünce tarzının güçlü bir biçimde mevcut olduğu görülmektedir. Bu durum bize her toplumsal alanda türlü sömürü mekanizmasının birbirleriyle ilişkili olduğunu hatırlatmaktadır.

Topluluk üyeleri gıda alışverişi için ayda en az 1 kere toplanmaktadır. Topluluğun bilgisi dâhilinde katılım gösterdiğimiz bu toplantılarda, sipariş edilen ürünler ortak bir araçla ya da bizzat topluluğun iletişimde olduğu Antalya’da faaliyet gösteren yerel küçük üreticiler tarafından kararlaştırılan alana getirilmekte ve topluluk üyeleri önceden talep ettikleri bu ürünleri temin etmektedir. Gıda ürünlerinin yanı sıra doğal-organik el yapımı kremler ve temizlik malzemeleri gibi çeşitli ürünler de topluluk envanterinde bulunmaktadır. Toplantı noktaları çoğunlukla grup içerisinde önceden belirlenmekte ve çok büyük oranda kamuya açık park ve yeşil alanlar tercih edilmektedir. Toplantı noktası ortak bir karar niteliği taşıyıp büyük oranda üyelerin bisikletle ya da yaya olarak kolayca ulaşması mümkün olan yerler tercih edilmektedir. Üyelerin bu stratejisi karbon ayak izi, çevre kirliliği ve sağlıklı yaşam düşüncelerinden şekillenmiştir.

Gıda alışverişi haricinde, üyeler topluluk hakkındaki çeşitli konuları; gıda, çevre ve ekoloji hakkındaki güncel konuları temel alan gündemlerin tartışılması için ayda bir ya da iki defa daha toplanmaktadır. Bu toplantılar da gıda alışverişine benzer şekilde park ve yeşil alanlarda veya topluluğun ilkelerine uygun bir mekânda (vejeteryan kafeler gibi) gerçekleştirilmektedir. Özellikle toplantıların yapılacağı mekânlar topluluk üyelerinin çok büyük bir çoğunluğunun vegan ve vejeteryen olmasından dolayı dikkatle seçilmekte ve bu konuya ayrı bir hassasiyet gösterilmektedir. Bu etkinliklerin mevcudiyeti, gıda topluluğunun salt gıda alışverişi yapan bir topluluk olmadığı iddiamızı güçlendirmektedir.

5.2. Bir Orta Sınıf Deneyimi Olarak Antalya Gıda Topluluğu

Geleneksel orta sınıfın aksine tüketim pratikleri ile kendisini konumlandıran yeni orta sınıf, eğitim sürecini mümkün olduğunca uzun tutan, enformasyon teknolojileri ile ilgili, “sorumluluk” sahibi ve kısmen özerk bireylerden oluşmaktadır. Bu bireyler hayat tarzlarını birer proje haline getirirler. Bu projede tüketilen gıdalar, giyilen giysiler, düzenlenen bedensel görünüşler, kullanışlı ev eşyaları ve özel bir üslup yer alır (Featherstone, 2005). Featherstone’un bu açıklaması esasında Bourdieu’nun sınıfsal konumlandırma anlayışında kendine yer bulmaktadır. Bilindiği üzere Bourdieu sınıf analizine sadece bireyin ekonomik konumunu değil, sosyal ve kültürel sermaye kavramlarını dâhil etmekte ve özellikle orta sınıf olarak tabir edilen kitlenin çeşitliliğine vurgu yapmaktadır. Bourdieu ekonomik sermaye üzerinden kendisini tanımlayan orta sınıfın yanında, özellikle belirli meslek alanlarını içerisine alan, görece daha düşük bir ekonomik kaynağa sahip olmasına rağmen kültürel sermaye birikimi üzerinden anlamlandırma biçimlerine ve yatınlıklara sahip bir kültürel orta sınıftan bahsetmektedir (Bourdieu, 2015, s. 634-654).

Topluluk üyelerinin sınıfsal konumlarına dair görüşmelerden elde edilen verileri açıklamadan önce, gıda topluluğu üyelerinin sınıfsal konumuna ışık tutacak bazı gözlemleri aktarmak önem arz etmektedir. Topluluk üyelerinin gıda alışverişi toplantılarına katılarak yaptığımız gözlemler ışığında, gıda topluluğundaki ürün fiyatlarının süpermarket fiyatlarından daha yüksek olduğu bilgisine eriştik. Gıda topluluğunun etkileşimde bulunduğu yerel üreticiler, ürünlerinde

pestisit gibi zararlı kimyasal tarım ilaçları kullanmadan iyi, temiz ve adil gıda üretim anlayışına uygun şekilde ürünler yetiştirmektedir. Ayrıca bu üreticiler ürünlerini zincir süpermarketlere de satmamaktadır. Bu durumun bir sonucu olarak süpermarketlerdeki gıda ürünleriyle gıda topluluğu üyelerinin yerel üreticilerden edindiği ürünler arasında bir fiyat farkı oluşmaktadır. Katılımcıların ifadelerinden ve gözlemlerimizden yola çıkarak, gıda topluluğundaki bir ürünün süpermarket fiyatları ile karşılaştırıldığında yaklaşık olarak %10 daha pahalı olduğunu belirtebiliriz. Elbette bu durum belirli bir gelir düzeyinin altında yaşamlarını idame ettiren bireyler için önemli sayılabilecek bir fiyat farkı olarak kabul edilebilir. Her ne kadar gıda topluluğu eşitlikçi, hiyerarşisiz, adil ve sağlıklı gıdanın herkese ulaşabilmesini amaç edinmiş gruplar olsa da ekonomik anlamda sürdürülebilirliği bu açıdan tartışmalıdır. Çünkü sağlıklı, organik gıdayı talep etme ve elde edebilme yetisi alt gelir grupları için son derece zorlayıcı bir durumdur (Nizam, 2021, s. 143). Gıda topluluğu üyelerinin de esasında uzun süredir üzerinde tartıştığı konu topluluğun bir orta sınıf ekseninde sıkışmış olduğu ve alt gelir gruplarını topluluğa çekemedikleri gerçeğidir ve bu gerçeği görüşmelerde de belirtmektedirler:

“Üzerinde en çok tartıştığımız konulardan biri bu. (...) mesela mercimek markette 10 liraysa ama bizim üreticimiz bunu 14 liraya vermek zorundaysa, asgari ücretle çalışan bir insana sen istediğin kadar adil gıdayı, temiz gıdayı anlat, o istediği kadar katılmak istesin o fiyattan almayacaktır” (Serkan, Mühendis, 34).

Topluluğa katılma nedenleri çeşitlilik göstermesine rağmen topluluk üyelerinin sosyo-ekonomik açıdan oldukça benzer bir profilde olduğunu söylemek mümkündür. Topluluk üyelerinin eğitim seviyeleri ve meslekleri, topluluğun orta sınıfın bir parçası olduğuna işaret etmektedir. Gıda topluluğu üyeleri, yüksek eğitim seviyesine ve ekolojik bilgi ve yatkınlık temelli kültürel sermaye birikimine sahip bireyler olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki, görüşme gerçekleştirdiğimiz 22 üyenin tamamı lisans ya da lisansüstü bir eğitim programından mezundur. Görüşmecilerin, avukatlık (3), öğretmenlik (5), mühendislik (3), akademisyenlik (2), psikolog (1) özel sektör (7), pilotluk (1) olmak üzere, mesleki statülerinin yüksek kabul edilen alanlarda yoğunlaştığını görmekteyiz. Ayrıca, katılımcıların görüşmeler esnasında yalnızca gıda topluluğu ile ilgili değil, gıda üretim biçimleri, ekoloji, karbon ayakizi, iklim krizi, neoliberal gıda ekonomisi gibi konularda ayrıntılı bilgiler aktarması, bu konularla bağlantılı olan Murray Bookchin ya da Vandana Shiva gibi isimlere göndermede bulunmaları ve hem topluluk ekseninde hem de bireysel olarak gündelik yaşam pratiklerini bu bilgilere göre şekillendirmesi dikkat çekicidir:

“Günümüz bilim insanları zaten antroposen çağında olduğumuzu söylüyor. (...) İnsanın etkilediği doğa, düşündüğünü düşünen insanın sert müdahalelerde bulunduğu bir ekolojik sistem var. (...) sadece kapitalist bir dayatma olduğunu düşünmüyorum. Doğaya dönüş yerine, olduğumuz noktada elimizden gelenin en iyisini yapmak gerekli. (...) 7 milyar insan bir şekilde doğaya dönmeye çalışırsak eğer bu mantıkla, ekosisteme daha da beter zarar vereceğiz. (...) Antalya’da en yüksek kanser vakaları her yıl Kumluca’da görülüyor pestisit ve insektisit kullanımından kaynaklı olarak” (Ali, Özel Sektör, 33).

Bu durum diğer ekolojik habitus temelli akademik çalışmalarla, örneğin, Kirby’nin (2018) kırsal ve kentsel çevre toplulukları üzerine yaptığı ekolojik habitus temelli çalışmasıyla, Nilan’ın (2017) Endonezya’daki çevre hareketlerine katılan öğrencilerin ekolojik habituslarını mercem altına aldığı araştırmasıyla ve Kennedy’nin (2018) gıda aktivistleri üzerine gerçekleştirdiği çalışmasıyla paralellik taşımaktadır. Yerel gıda toplulukları hem bireyin çevre ile ilgili sorumluluk duygusunu yansıtan hem de gıda üretim alanına sivil katılımını mümkün kılan bir niteliğe sahiptir ancak bu topluluklara katılımın temelini oluşturan temiz, adil ve sağlıklı gıdaya ulaşma tale-

binin sınıfsal boyutu da bulunmaktadır (Kennedy, Parkins, & Johnston, 2018, s. 153-155). Buradan yola çıkarak, katılımcıların eğitim seviyeleri, mesleki alanları, ekoloji ve gıda üzerine açıklamaları göz önünde bulundurulduğunda, özellikle gıda topluluğu üyelerinin Bourdieu'nün sermaye türleri, politik eğilim ve mesleki konumlanmalar üzerinden betimlemeler yaptığı diyagramda (Bourdieu, 2015, s. 655) görece düşük bir ekonomik sermayeye fakat yüksek kültürel sermaye birikimine sahip orta sınıfa tekabül ettiği ve özgün bir grup habitusuna sahip olduğu rahatlıkla ifade edilebilir.

5.3. Topluluk Üyelerinin Ekolojik Habitus Ekseninde Geliştirdiği Stratejiler

Kırsal bir yerleşimde ya da ekolojik bir köy alanında ekolojik habitusun bireydeki gelişimi ve yansımaları daha net gerçekleşebilir. Ancak, kentsel yaşamda da çevre hareketleri, ekolojik hareketler ve elbette bu tarz gıda toplulukları ve inisiyatifler bireydeki ekolojik yatkınlıkların gelişimi ve gündelik yaşamındaki yansımaları için, Haluze-Delay'ın belirttiği şekilde, birer “öğrenme alanı” olarak karşımıza çıkmaktadır (Haluza-Delay, 2008). Kentsel alanlarda belirli ilişki ağları üzerinden şekillenen gıda topluluklarında da bir grup habitusundan ve bu habitus ekseninde üretilen çeşitli stratejilerden söz etmek bu nedenle mümkündür. Gıda topluluğu üyeleri iyi, temiz ve adil gıdaya ulaşmak isteyen, ekolojik dengeyi gözetken, çevre kirliliğine karşı konumlanan, insan ve insan olmayan her şeyi içine alan eşitlik anlayışıyla kentsel yaşamda belirli stratejiler üretmektedir.

5.4. İyi, Temiz ve Adil Gıdayı Temin Etmek

Bu stratejilerden ilki adil, iyi ve temiz gıdaya ulaşma çabasına dayanmaktadır. Topluluk üyeleri, özellikle kentsel alanda satın aldıkları ve tükettikleri gıdaların sağlıklı olup olmaması hakkında ciddi bir endişe duymaktadır. Görüştüğümüz üyelerin çoğu gıda üretiminde kullanılan kimyasallar hakkında bilgi sahibidir. Antalya'nın tarımsal çeşitliliğe el veren bir iklime sahip olduğu; ancak endüstriyel tarımın ve seracılığın çok yaygın olduğu; tarım ürünlerinde pestisit gibi pek çok zararlı kimyasalın kullanıldığı her üyenin dile getirdiği ifadelerdir. Katılımcıların yarısı Antalya'da sürdürülebilir bir mantıkla seracılık yerine perma-kültür gibi farklı ve çevre dostu üretim tekniklerine ağırlık verilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bir katılımcı aşağıda gıdalarda bulunan kimyasallar hakkındaki endişesini şöyle dile getirmiştir:

“Yediğimiz her şey pestisit, herbisit, insektisit. (...) Mesela bunların kullanımı yüzünden Kuluca kanser vakalarının çok sık görüldüğü yerlerden biri. Yanlış olmasın, aklımda kaldığı kadarıyla, 6000 tona yakını kimyasal ilaçtan bahsediliyor yıllık olarak kullanılan. Bu epey bir kimyasal saldırı altındasınız demektir. Bu ilaçların da sadece %2'si yetiştirdiğiniz ürünün üzerinde kalıyor geri kalan havaya, suya karışıyor. (...) bu durum kendisine ilişkin ciddi yasal yaptırımlar olmaksızın -ki bu yasal yaptırımların da dediğim gibi örgütlü bir hareketin yasa yaptırımlarına baskı uygulamadan yapılması mümkün değil- çok da bir işe yaramıyor kanaatindeyim” (Gürkan, Özel Sektör, 41)

Katılımcıların gıda teknolojilerinin yarattığı risklere karşı yüksek farkındalık seviyelerinin olduğu görülmektedir. Başka bir deyişle, bu teknolojilerin birer risk olarak ele alınabilmesi için bu konuda belli bir farkındalık gerekmektedir. Üyeler bu nedenle üretiminde zararlı kimyasallar kullanılmayan gıdaları temin etme gayreti içerisinde.

Topluluğun bu konudaki diğer stratejileri, üyelerin adil, temiz ve iyi gıda tanımlamalarında açığa çıkmaktadır. Adil, temiz ve iyi gıda kavramları Slow Food hareketince ortaya atılmış kaliteli gıdayı belirlemeye yönelik ilkelerdir. İyi gıda ilkesi, gıdanın belirli bir coğrafyada ve kültürde herhangi bir değişime ve müdahaleye gerek duymadan doğallığının korunmasını; temiz gıda

ilkesi: gıdanın ekosistem gözetilerek çevre ve canlı sağlığına zarar vermeden, sürdürülebilir mantıkla üretilmesi; adil gıda ilkesi ise gıdanın insancıl koşullarda, ayrımcılık ya da sömürden uzak bir süreçte üretilmesini (SlowFood, 2015) ifade etmek için kullanılmaktadır. Görüşmeler gerçekleştirdiğimiz üyelerin yanıtlarında da adil, temiz ve iyi gıda vurgusu ön plandadır. Bunun topluluk için ne anlama geldiğini sorduğumuzda elde ettiğimiz yanıtlar şu üç küme etrafında toplanmaktadır:

- Üretim sürecinde toprağa ve kullanılan hayvana kötü davranmama/şiddet uygulamama
- İşçi, kadın, göçmen ve çocuk sömürsünün olmaması
- Zehirli tarım ilaçlarının ve kimyasalların kullanılmaması (Gülşen, Avukat, 39)

Topluluk üyeleri, gıda üretiminin hem “adil” hem de “iyi” olması gerekliliğine dikkat çekmektedir. Bunu sağlayabilmek için topluluk üyeleri karşılıklı olarak anlaşmaya vardığı üreticileri sık sık ziyaret edip hem üretici ve ailesiyle tanışmayı hem de üretim yapılan çiftliği ya da tarlayı ziyaret ederek gözlemlerde bulunmayı gönüllü olarak üstlenerek sorumluluk almaktadır. Bir katılımcı, adil gıdayı ve üreticide dikkat ettikleri noktaları şu şekilde açıklamaktadır:

“Adil gıda üretim sürecinde hiçbir sömürü olmayacak şekilde gerçekleştirilen tarım faaliyetleriyle elde edilen gıdalar. Mesela üretici olarak bir aile birlikte çalışıyorsa sadece babanın sözünün geçmemesi, herkesin söz hakkının olması gerekiyor. Kadını ya da çocuğun emeğinin sömürülmemesi gerekiyor. Mülteci sömürsü de olmayacak, herkesin hakkı gözetilecek” (İrem, Öğretmen, 47).

Bu açıklama gıda topluluğunun sadece gıda tedariki sağlayan bir oluşumdan fazlası olmasını sağlayan ilkelere biri olarak gösterilebilir. Ancak burada ifade edilmesi gereken önemli nokta, topluluğun kurucuları konumundaki 7 üye dışındaki üyelerin büyük bir çoğunluğunun adil ve iyi gıda kavramlarıyla topluluğa katıldıktan sonra tanışmasıdır. Katılımcılar topluluğa ilk etapta kent yaşamında sağlıklı gıdaya daha güvenilir ve alternatif bir şekilde ulaşabilme gayesiyle katılmaktadır. Ancak, zamanla adil gıda, iyi gıda gibi kavramlarla tanışarak ve topluluk içerisindeki ilişki ağlarının gelişimiyle belirli ekolojik yakınlıklar edinmeye başlamaktadır. Bu durum Haluza-Delay’ın çevre hareketleri ve ekolojik toplulukları için ekolojik habitusun edinildiği yer olmasından dolayı söylediği “öğrenme alanları” olma niteliğiyle uyum göstermektedir. Topluluğa katılan -ve halihazırda belirli bir eğitim seviyesine ve kültürel sermayeye sahip olan- bireyler, topluluk içerisinde zaman geçirdikçe evde kompost yapma, daha az araç kullanma ya da hiç kullanmama, minimum atık üretme, karbon ayak izine dikkat etme gibi sıralayabileceğimiz çeşitli stratejiler üretmektedir. Başka bir ifadeyle topluluk üyeleri buldukları yerde daha verimli ve iyi yaşayabilmeyi mümkün kılacak algı şemaları üzerinden hareket etmektedir.

5.5. Ekolojik Krize Karşı Karbon Ayak İzini Minimize Etme

Topluluk üyeleri gıda temelli faaliyetleri ve gıda eksenli stratejileri dışında, kentsel yaşamda ekolojik dengeyi gözeterek ve doğa dostu bir mantıkta hareket ederek çeşitli eylem pratikleri de ortaya koymaktadır. Bunlardan birisi de ekolojik kriz ve bu probleme karşı üretilecek stratejilerle ilgilidir. Görüşmecilerimiz ekolojik krizin nedenini popülasyon artışı, kapitalizm ve insan merkezilikte bulmaktadır. Bu ekseninde, özellikle karbon emisyonu sorunu hem topluluk içerisinde birçok faaliyeti ve davranışı şekillendiren hem de her bir grup üyesinin şehirdeki gündelik yaşantısını yönlendiren bir odak noktası olarak karşımıza çıkmaktadır. Şehirde ekolojik bir yaşamın nasıl mümkün olabileceğini ve bunun için üyelerin neler yaptığını soruşturduğumuzda, karşımıza gıda tüketim tercihlerinin yanı sıra, fosil yakıt kullanımından kaçınma ve minimum atık üret-

me stratejileri çıkmıştır. Adil ve iyi gıdada ısrarcı olmanın şehir hayatında karbon ayak izini düşürebilmek adına önemli bir adım olduğunu vurgulayan katılımcılar, tarım faaliyetlerinde kullanılan kimyasal ilaçların kullanımının yarattığı etkiden, kent yaşamında aşırı fosil yakıt kullanımından ve gereksiz ihtiyaç üretme probleminden de sıklıkla söz etmişlerdir.

Topluluk üyelerinin ihtiyaç duydukları ürünleri çok büyük oranda (17/22) gıda toplulukları ve çeşitli yerel pazarlardan sağladığı görülmektedir. Halihazırda hem ekolojik denge hem de sağlık için tehlikeli yöntemlerle yetiştirilen ve karbon emisyonuna büyük katkı sağlayan ürünler, şirketlere satılarak uzun mesafelere dağıtılmaktadır. Geniş bir dağıtım ağının olması karbon ayak izini artırmakta ve topluluk üyelerinin zincir-süpermarketlerden uzaklaşması için bir neden daha yaratmaktadır. Topluluk üyeleri, zincir süper marketleri gıda topluluğu envanterinden ya da yerel pazarlardan sağlanamayan ürünlerin tedariki için çok sınırlı şekilde kullanmaya gayret göstermektedir:

“Büyük marketlerden sadece gıda topluluğundan elde edemediğim şeyleri alıyorum. Temizlik ürünlerinin bir kısmını hala marketten alıyorum (...) Tabi bu ürünleri vegan olduğum için etiketlerine dikkat ederek alıyorum” (Aslı, Öğretmen, 45).

“Paketli gıda almıyorum uzun süredir. Temizlik malzemelerini evde kendim yapıyorum. Gıda topluluğu bana büyük ölçüde yetiyor bu konuda. Yerel pazarlara gidiyorum alternatif olarak.

Büyük süpermarketlerden sadece peçete, tuvalet kâğıdı gibi şeyler satın alıyorum” (Yağmur, Psikolog, 31).

Fosil yakıt kullanımı günümüzde hemen her faaliyette ve işlemden uygulanmaktadır. Bu durum eko-sisteme ciddi zararlar vermekle birlikte, birey için şehir yaşamında toprak kirliliği, hava kirliliği, su kirliliği, biyo-çeşitlilik kaybı gibi açılardan çok daha fazla hissedilmektedir. Bu nedenle fosil yakıt kullanmamak ya da en azından kullanımını minimize etmek topluluk üyelerinin gündelik yaşamda uygulamaya geçirdiği ve zamanla bir alışkanlığa dönüşmüş stratejilerden biridir. Topluluk üyeleri ulaşım biçimlerini ve topluluğun toplanma yerlerini fosil yakıt kullanımını minimuma indirmeye yönelik düzenlemektedir. Bu nedenle, topluluğun bir araya geleceği mekanlar kentin mümkün olduğunca bisikletle hatta yürüyerek ulaşılabilir noktalarından seçilmektedir. Görüşme yaptığımız 22 topluluk üyesi içinden sadece 4’ü işleri nedeniyle düzenli araç kullanmak zorunda olduğunu belirtmektedir. Onun dışında topluluk üyelerinin şehir yaşamında sadece iş, eğitim gibi zorunluluklardan dolayı toplu taşıma araçlarını tercih ettiği, onun dışında motorlu araç kullanmadığı görülmektedir:

“Çok fazla araç kullanmamaya gayret ediyorum karbon salınımını azaltmak için. Antalya bunun için gerçekten çok uygun bir şehir. Yerel yönetimler bu konuda adım atar ve bunu dert edinirse Antalya şehri örnek olabilecek bir potansiyele en azından coğrafi açıdan sahip. Bisiklet kullanımı trafik sorununu çok rahat çözebilir bence. Antalya’da kesintisiz 10 ay hatta belki de 11 ay her yere bisikletle ulaşabilirsiniz. Çok büyük altyapılara da gerek yok bence. Ben sürekli bisiklet kullanıyorum. Onun dışında güneş enerjisi Antalya için çok büyük potansiyele sahip” (Gizem, Avukat, 40).

Bu açıklama esasında ekolojik habitusun yer/çevre etiği ile olan ilişkisine ve bireyin yaşadığı çevreye göre şekillenebileceğine dair güzel bir örnek sunmaktadır. Karbon ayak izini minimize etmek ekolojik yatkınlıklar barındıran her birey için bir hedeftir. Ancak, bulunduğu çevreye/yere göre bir strateji üretmek ekolojik habitusun bir niteliğidir (Haluza-Delay, 2008; (Nilan, 2017). Büyük oranda şehir merkezi düz yollardan oluşan ve Türkiye’nin pek çok bölgesine göre yıl içinde güneşli olan bir kentte bu tarz bir bireysel girişim önemlidir.

Karbon emisyonuyla ilgili topluluk üyelerinin stratejilerinden bir diğeri, minimum atık üretmektir. Bunun için görüşmecilerin gıda topluluğu aracılığıyla ürün temin etmenin dışında, belir-

li ürünleri, özellikle temizlik ürünlerini, doğal malzemeler kullanarak evde yapma, balkonlarında kompost hazırlama, ihtiyaç temelli giyim-kuşam satın alma ve geri dönüşüm yapma gibi bireysel stratejiler ürettiği görülmektedir.

Katılımcılar şehir hayatında sürdürülebilir mantıkta ekolojik bir yaşam tarzının kusursuz bir şekilde gerçekleştirilmesinin neredeyse imkânsız olduğunu kabul etmektedir. Bunun sebepleri görüşmeciler tarafından, gıda topluluklarından ya da yerel pazarlardan temin edilemeyecek ürünlerin olması, kent yaşamının gerektirdiği mecburiyetler, eko-sisteme halihazırda verilmiş olan zarar şeklinde sıralanmaktadır.

Topluluk üyelerinin ortaya koyduğu bütün bu stratejileri tetikleyen şey, “ihtiyaç” tanımıyla ilgilidir. Görüşmeciler şehir yaşamında kişisel ihtiyaçlarını yeniden tanımlayarak ve günlük aktivitelerini buna göre belirleyerek eko-sisteme verdikleri zararı minimuma indirdiklerini ifade etmektedir.

“İhtiyacım olmayan şeyi tüketmiyorum. Doğaya doğrudan zarar veren her şeyden uzak duruyorum. Nedir benim tükettiğim şeyler? Aldığım şeyin kabı mesela, bir saklama kabı. Şişeler mesela, bu tarz şeyleri de saklıyorum. Sadece ihtiyacım olan şeylere odaklanmaya çalışıyorum. Bir şeyi sırf canım istedi diye almıyorum. Çok güzel diye ya da çok ucuz diye almıyorum. İhtiyacım yoksa bedava bile olsa almıyorum. Doğa üzerindeki etkimi bu şekilde azaltıyorum” (Barış, Mühendis, 50).

İhtiyaç sınırını belirlemek ve ihtiyaç dışı faaliyetlerden mümkün olduğunca kaçınmak topluluk üyelerinin ürettiği önemli stratejilerden bir tanesidir. İhtiyaçların minimumda tutulması bireyin şehir yaşamında ürettiği bir stratejidir ve esasında ekolojik habitusun bir üretimidir.

5.6. Gıda Alışverişi Dışında Yapılan Ortak Faaliyetler

Topluluk içerisinde kurulan ilişki ağlarının gelişimiyle birlikte, topluluk üyeleri gıda alışverişinden çok daha fazlasıyla ilgilenmeye ve yeni ekolojik aktivitelere katılım göstermeye başlamıştır. Hatta zamanla kendi ekolojik aktivitelerini gerçekleştirmeye başlamış, bazı üyelerin üniversiteler, liseler ve çeşitli ekolojik hareketler tarafından konferanslara, sempozyumlara konuşmacı olarak davet edilmeye başlandığı görüşmelerde dile getirilmiştir.

Topluluk üyelerinin yerel yönetimlerle anlaşarak gerçekleştirdiği aktivitelerden ilki “Tohum Topu” etkinliğidir. Şehirdeki çeşitli ilköğretim okulları ve kreşlerle etkileşime geçen topluluk üyeleri farklı yaş gruplarına ayrılan öğrencilere toprak, kil ve tohum kullanarak tohum topu³ yapmayı öğretmektedir. Ayrıca, bu buluşmalarda toprağa ekilen tohumun nasıl yetiştirileceğini, neler yapılması gerektiğini ve bu etkinliğin faydalarını öğrencilerle paylaşmaktadır.

Topluluğun diğer iki önemli etkinliği ise, ekmek atölyesi ve temizlik malzemeleri atölyesidir. Bu etkinliklerin ilkinde grup üyeleri evde uygulanabilecek çeşitli yöntemlerle kendi ekmeklerini yapabilmeyi, diğerindeyse sabun, deterjan, şampuan gibi çeşitli temizlik ürünlerinin organik olarak yapımını öğrenmektedir. Bu iki etkinlikteki temel amaçsa şehir yaşamında her şeyin satın alınması gerekmeyeceği ve bireyin kendi yaşamında çeşitli sorumlulukları alabileceği şeklinde açıklanmaktadır:

“Gıda dağıtımı dışında okullarla bir iletişimimiz var. Mesela tohum topu etkinliğimiz var. Onun dışında bostan yapmak gibi bir düşüncemiz var. Atölyeler yapıyoruz biz mesela. Ekmek atölyesi, temizlik malzemeleri atölyesi gibi kendi kendimize evde yapabileceğimiz şeylerin atölyelerini

3 Tohum topu, ekilecek tohumların sağlıklı bir şekilde büyüebilmesi için hazırlanan ve tohumu dış etkenlerden koruyan ufak bir top şeklindeki organik karışımlardır.

yapıyoruz. İlerde sabun atölyesi yapmayı düşünüyoruz. Bunlar tabii insanların kendi hayatının sorumluluğunu alabileceği, her şeyi satın almanın gerektiğini düşündüğümüz şeyleri kapsıyor. Kamusal alanda konferanslar gerçekleştiriyoruz. (...) Bunlarda amaç sadece temiz gıda elde etmek, adil gıdaya ulaşmak değil. Bir topluluk bilinci oluşturmak. İnsanlarda bireyin sorumluluk aldığı, doğrudan demokratik bir davranış tarzı geliştirmek de önemli.” (Ersin, Öğretmen, 45).

Yukarıdaki ifadelerde de görülebileceği üzere, topluluk bireysel sorumluluk ve bilinçlenme kavramlarına önem vermektedir. Bunun bir anlamı, ekolojik problemlere karşı yürütülecek faaliyetlerde bireylerin değişitirici/dönüştürücü güce sahip olduğunun kabul edilmesidir. Gıda topluluğunun kurulmasına öncülük eden 7 kişilik ekibi bir kenarda tutarsak, görüşmecimiz olan diğer 15 üye de kendi boş zamanlarından feragat ederek bu etkinliklere katılmayı bir anlamda gereklilik ve çevre-ekoloji duyarlılığı adına bir adım olarak gördüklerini ifade etmektedir.

6. Sonuç

Bu araştırmada Antalya Gıda Topluluğu'nun ortaya çıkışı ve topluluğun ekoloji eksenli faaliyetlerinden söz ettik. Ardından, topluluk üyelerinin sınıfsal konumlanmaları, sermaye birikimleri ve yakınlıklarına Bourdieu'nun ekoloji çerçevesinde değerlendirilen kavramları üzerinden analizimizde yer verdik. Son olarak, topluluk üyelerinin ekolojik habitus ekseninde kent hayatında ekolojik çıkarları (illusio) doğrultusunda ürettikleri ortak stratejileri ve gündelik pratiklerini ele aldık.

Araştırmamızın merkezinde yer alan Antalya Gıda Topluluğu üyeleri yüksek eğitim seviyesine, kültürel sermaye birikimine, ekoloji ve çevre konularında bilgi birikimine sahip, kentsel yaşamda sağlıklı gıdaya ulaşabilme konusunda endişeler barındıran bir kitle tarafından kurulmuştur. Zamanla eğitim seviyesi yüksek bir kültürel orta sınıf olarak tanımlayabileceğimiz yeni bireylerin topluluğa katılması ve gıda, çevre ve ekoloji konularında grup içindeki ilişki ağları sayesinde ekolojik kazanımlara sahip olmasıyla, sadece gıda alışverişi gerçekleştiren bir topluluk olmanın ötesine geçerek hem üye sayısını arttırmış hem de faaliyetlerini belirli yakınlıklar ekseninde ekoloji ve gıda başlığı altında çeşitlendirmiştir. Gıda topluluğu, üyelerin sahip olduğu ekolojik yakınlıklarla beraber topluluğun bir öğrenme alanı olmasının da getirisiyle kentsel yaşamda ekolojik stratejiler geliştirmektedir. Bu durum ekolojik hareketlerin -içine gıda topluluklarını da dahil ederek- ilişkisel anlayışa uygun olarak bir ilişki ağı olduğunu ve bireyin bu ağı bir parçası olarak ekolojik yakınlıklar geliştirdiğini ortaya koymaktadır.

Kültürel orta sınıf olarak nitelenen meslek alanlarında faaliyet gösteren ve yüksek eğitim seviyelerine dayanan bir kültürel sermayeye sahip gıda topluluğu üyeleri ilk etapta bu topluluğa kentsel yaşamda sağlıklı gıdalara ulaşabilmek adına katılım göstermiştir. Ancak, zamanla grubun sağlıklı gıda alışverişi dışındaki ekolojik etkinliklerini, ilişki ağlarını ve eylem pratiklerini benimseyerek hem grup içerisinde hem de kendi gündelik yaşamlarında belirli ortak yakınlıklar geliştirmeye başlamıştır. Üyeler gıda topluluğuna katıldıktan sonra çevre kirliliği, ekolojik riskler, gıda tehlikeleri, eşitsizliğe dayanan üretim anlayışı gibi pek çok konuda bilgi edinmiş ve adil, temiz ve iyi gıdanın öneminin, minimum atık üretmenin, karbon ayak izi farkındalığının bir bir farkına vararak çeşitli alışkanlıklar geliştirmişlerdir. Ayrıca, buldukları alanda daha iyi yaşamının önemini fark ederek ekolojik hareketler, çevreci eylemler, gıda çalışmaları, tohum topluluğu etkinliği, ekmek atölyesi gibi gıda topluluğu dışındaki faaliyetlere de düzenli olarak gönüllü bir şekilde katılım göstermeye başlamışlardır.

Topluluk üyeleri kentsel yaşamda ekoloji eksenli yaşam tarzı ortaya koyarken kendilerine ihtiyaç nedir sorusunu sormakta ve “ihtiyaç” çizgisini ekolojik duyarlılıklarını göz önünde bulundurarak çizmektedir. Bu bireysel ihtiyaç tanımı da doğal olarak belirli ekolojik yakınlıklar ve eylem şemala-

rı ekseninde gerçekleşmektedir. İhtiyaç sınırını belirlemek ve ihtiyaç dışı faaliyetlerden mümkün olduğunca kaçınmak topluluk üyelerinin ürettiği önemli stratejilerden bir tanesidir ve üyelerin ekolojik bilgi birikimlerine ve ekoloji-çevre temelli duyarlılıklarına dayanmaktadır. Bu sayede topluluk üyeleri mecbur kalmadıkça zincir marketlerden alışveriş yapmamakta, fosil yakıt tüketimini sınırlandırmakta, başta gıda olmak üzere eşitlikçi ve adil üretim anlayışını desteklemektedir.

Burada belirtilmesi gereken önemli nokta şudur; Bourdieu'nun sınıf tanımlamasında belirttiği (Bourdieu, 2015) yüksek ekonomik sermayeden yoksun ancak kültürel sermaye sahibi olan bir orta sınıftan ya da üst sınıftan bireyler de ekolojik tehlikeler ve riskler hakkında bilgi sahibi olabilir ya da günümüz konvansiyonel tarım ürünlerinin insan sağlığını tehdit eden boyutları hakkında birikim edinebilir ve kentsel yaşamda sağlıklı gıdaya ulaşma ihtiyacı hissedebilir. Ancak, bu düşüncüyü gıda toplulukları üzerinden pratiğe dökmekle, zincir-mağazalardan, süpermarketlerden ya da internet alışverişlerinden bu ihtiyacı temin etmek arasında önemli bir fark bulunmaktadır. Kentsel yaşamda sağlıklı gıda ihtiyacını gıda toplulukları üzerinden karşılamaya karar veren birey, otomatik olarak ekolojik habitus edinebileceği bir ilişkiler ağının içerisine girmektedir. Bu topluluklar basit bir gıda alışverişinin ötesinde, ekolojik faaliyetlerde bulunmaları, ekoloji, çevre ve gıda temelli aktiviteler üretmeleri ve eşitsizliğe karşı konumları sayesinde birey için salt bir gıda alışverişi mekânı olmanın ötesine geçmekte ve Haluza-Delay'in (2008) ifadesiyle "öğrenme alanları" olarak bireyin ekolojik birikimine katkı sağlamak ve ekolojik yakınlıklar geliştirmesini mümkün kılmaktadır. Son olarak, topluluk üyelerinin geliştirdiği ekolojik yakınlıkların bireysel sorumluluk ve bilinç odağında oluştuğunu, dolayısıyla ekolojik krizin bir parçası olarak gıda sorununun çözümünde başlangıç noktasının devlet politikalarından ziyade bireysel tüketim tercihleri olarak belirlendiğini söyleyebiliriz.

Etik Komite Onayı: Katılımcı onam formu mevcut olup, 2019'da gerçekleşen alan araştırması için etik kurul zorunluluğu bulunmamasından dolayı alınmamıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Çalışma Konsepti/Tasarım- G.G., B.B.; Veri Toplama- B.B.; Veri Analizi/Yorumlama- G.G., B.B.; Yazı Taslağı- G.G., B.B.; İçeriğin Eleştirel İncelemesi- G.G.; Son Onay ve Sorumluluk- G.G., B.B.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Ethics Committee Approval: There is a participant consent form, and it was not taken due to the absence of an ethics committee requirement for the field research that took place in 2019.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Conception/Design of Study- G.G., B.B.; Data Acquisition- B.B.; Data Analysis/ Interpretation- G.G., B.B.; Drafting Manuscript- G.G., B.B.; Critical Revision of Manuscript- G.G.; Final Approval and Accountability- G.G., B.B.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Akarçay, E. (2016). Yeme pratikleri üzerinden (yeni?) orta sınıf(lar)ı anlamaya çalışmak. *Sosyoloji Konferansları*, 54(2), 33–60.
- Bourdieu, P. (1990). *The logic of practice*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Bourdieu, P. (1993). *Sociology in question*. London, UK: Sage Publications.
- Bourdieu, P. (1998). *Practical reason, on the theory of action*. California, USA: Stanford University Press.
- Bourdieu, P. (2015). *Ayırım: Beğeni yargısının toplumsal eleştirisi* [La Distinction, critique sociale du jugement] (A. G.Berkkurt, & D. Fırat Şannan, Trans.), Ankara, Türkiye: Heretik Yayınları.

- Bourdieu, P., & Chartier, R. (2015). *The sociologist and the historian*. Malden, USA: Polity Press.
- Bourdieu, P., & Wacquant, L. (1992). *An invitation to reflexive sociology*. Chicago, USA: Polity Press.
- Carfagna, L. B., Dubois, E. A., Fitzmaurice, C., Ouimette, M. Y., Schor, J. B., Willis, M., & Laidley, T. (2014). An emerging eco-habitus: the reconfiguration of high cultural capital practices among ethical consumers. *Journal of Consumer Culture*, 14(2), 158–178. <https://doi.org/10.1177/1469540514526227>
- Cooper, L., & Baer, H. A. (2019). *Urban eco-communities in australia -real utopian responses to the ecological*. Parkville-Australia: Springer.
- Cuéllar-Padilla, M., & Ganuza-Fernandez, E. (2018). We don't want to be officially certified! Reasons and implications of the participatory guarantee systems. *Sustainability*, 10(4). <https://doi.org/10.3390/su10041142>
- Ekoharita-Beta. (2019, 04 27). <https://www.ekoharita.org/>. Retrieved 01 17, 2020, from Ekoharita Beta site: <https://www.ekoharita.org/ekoloji-haritasi/>
- Erbaş, H. (2017). Tarım-gıda etiği/politikası ve geleceğimiz: ekonomi-politik ve ötesi sosyolojik bir çerçeve. *Türkiye Biyoetik Dergisi*, 4(1), 14–28.
- Featherstone, M. (2005). *Postmodernizm ve tüketim kültürü* [Consumer Culture and Postmodernism] (M.Küçük, Trans.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gäbler, K. (2015). Green capitalism, sustainability, and everyday practice. *Global Sustainability: Cultural Perspectives and Challenges for Transdisciplinary Integrated Research*, 63–88. https://doi.org/10.1007/978-3-319-16477-9_4
- Giménez, E. H., & Shattuck, A. (2011). Food crises, food regimes and food movements: Rumbblings of reform or tides of transformation?, *The Journal of Peasant Studies*, 38(1), 109–144. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/03066150.2010.538578>
- Grote, U. (2014). Can we improve global food security? A socio-economic and political perspective. *Food Sec.*, 6, 187–200. DOI: 10.1007/s12571-013-0321-5
- Guthman, J. (2008). Neoliberalism and the making of food politics in California. *Geoforum*, 1171–1183.
- Haluza-Delay, R. (2008). A theory of practice for social movements: Environmentalism and ecological habitus. *Mobilization: The International Quarterly*, 13(2), 205–218. <https://doi.org/10.17813/mai.13.2.k5015r82j2q35148>
- Hilgers, M., & Mangez, E. (2014). Introduction to Pierre Bourdieu's social fields. In M. Hilgers, & E. Mangez (Eds.), *Bourdieu's Theory of Social Fields: Concepts and Applications* (pp. 1–36). New York, USA: Routledge Press.
- Home, R., Bouagnimbeck, H., Ugas, R., Arbenz, M., & Stolze, M. (2017). Participatory guarantee systems: organic certification to empower farmers and strengthen communities. *Agroecology and Sustainable Food Systems*, 526–545. <https://doi.org/10.1080/21683565.2017.1279702>
- Jourdain, A., & Naulin, S. (2016). *Pierre Bourdieu'nün kuramı ve sosyolojik kullanımları* [La théorie de Pierre Bourdieu et ses usages sociologiques] (Ö. Elitez, Trans.), İstanbul, Türkiye: İletişim Yayınları.
- Kadirbeyoğlu, Z., & Konya, N. (2017). Alternative food initiatives in Turkey. In F. Adaman, B. Akbulut, & M. Arsel (Eds.), *Neoliberal Turkey and its Discontents: Economic Policy and the Environment under Erdoğan* (pp. 207–230). London, UK: I. B. Taurus.
- Karakaya Ayalp, E. (2021). Alternatif gıda ağları ve türkiye'de yurttaş temelli gıda inisiyatifleri. *İDEALKENT*, 12(33), 965–1005 <https://doi.org/10.31198/idealkent.976618>.
- Kasper, D. V. (2009). Ecological habitus: Toward a better understanding of socioecological relations. *Organization & Environment*, 22(3), 311–326. <https://doi.org/10.1177/1086026609343098>
- Kaufmann, S., & Vogl, C. R. (2018). Participatory Guarantee Systems (PGS) in Mexico: A theoretic ideal or everyday practice?, *Agriculture and Human Values*, 457–472.
- Kennedy, E. H., Parkins J. R., & Johnston J. (2018). Food activists, consumer strategies, and the democratic imagination: Insights from eat-local movements. *Journal of Consumer Culture*, 18(1), 149–168.
- Kirby, J. (2017). Fleshing out an ecological habitus: Field and capitals of radical environmental movements. *Nature and Culture*, 12(2), 89–114. <https://doi.org/10.3167/nc.2017.120201>
- Kirby, J. (2018). Grounding and comparing ecological habitus in environmental communities. *International Journal of Urban Sustainable Development*, 10(2), 154–169. <https://doi.org/10.1080/19463138.2018.1463227>
- Konyar, H. (2017). Etik gıda tüketimine bağlı olarak ortaya çıkan beğeni tercihleri: İstanbul'da etnografik alan çalışması. *Senex: Yaşlılık Çalışmaları Dergisi*, 1, 33–47.

- Lande, B. (2007). Breathing like a soldier: Culture incarnate. *The Sociological Review*, 55(1), 95–108.
- Leahy, T., Nilan, P., & Alam, M. (2019). Learning from Greenpeace: Activist habitus in a local struggle. *Electronic Green Journal*, 1(42). <https://doi.org/10.5070/G314237888>
- Lenoir, R. (2006). Scientific habitus. *Theory, Culture & Society*, 23(6), 25–43.
- Levenstein, H. (2013). *Gıda korkusu:beslenmeye dair endişelerin tarihçesi* [Fear of Food: A History of Why We Worry about What We Eat]. (A. Özbek, Trans.) İstanbul, Türkiye: İş Bankası Kültür Yayınları.
- May, C. (2008). *Organics international. PGS guidelines. How to develop and manage Participatory Guarantee Systems for organic agriculture*. Bonn, Germany: IFOAM. Retrieved from http://www.ifoam.bio/sites/default/files/pgs_definition_in_different_languages.pdf
- Mellor, P. A., & Shilling, C. (2010). The religious habitus: Embodiment, religion, and sociological theory. In B. s. Turner (Ed.), *Sociology of Religion* (pp. 201–220). Chicester, UK: Blackwell Publishing. <https://doi.org/10.1002/9781444320787.ch9>
- Muramoto, J., Hidaka, K., & Mineta, T. (2009). Japan finding opportunities in the current crisis. In S. R. Gliessman, & M. Rosemeyer (Eds.), *The Conversion to Sustainable Agriculture. Principles, Processes, and Practices* (pp. 274–297). Florida, USA: CRC Press.
- Nelson, E., Tovar, L. G., Gueguen, E., Humphries, S., Landman, K., & Rindermann, R. S. (2016). Participatory guarantee systems and the re-imagining of Mexico's organic sector. *Agric Hum Values*, 33, 373–388.
- Nilan, P. (2017). The ecological habitus of Indonesian student environmentalism. *Environmental Sociology*, 3(2), 370–380. <https://doi.org/10.1080/23251042.2017.1320844>.
- Nizam, Bilgiç, D. (2021). *Yeni nesil kooperatifler: Topluluk, aidiyet ve yer-temellilik*. İstanbul, Türkiye: Oğlak Yayınları.
- Nizam Bilgiç, D. (2021). Kooperatifler, belediyeler ve gıda ağları: Tire Süt Kooperatifi örneği. *Journal of Business, Innovation and Governance*, 4(1): 113–131.
- Özden, F. (2020). Gıda etiği bağlamında topluluk destekli tarım modeli üzerine bir inceleme. *Türkiye Biyoetik Dergisi*, 7(3), 84–98.
- Ritzer, G. (2012). *Modern sosyoloji kuramları* [Modern sociological theory] (H. Hülür, Trans.), Ankara, Türkiye: De Ki Basım Yayın.
- Schwarz, O. (2015). The sound of stigmatization: Sonic habitus, sonic styles, and boundary work in an urban slum. *American Journal of Sociology*, 121(1), 205–242.
- Slowfood. (2015, July). Good, clean and fair: the Slow Food Manifesto for quality. Retrieved from https://www.slowfood.com/wpcontent/uploads/2015/07/Manifesto_Quality_ENG.pdf
- Smith, M. (2001). *An ethics of place: Radical ecology, postmodernity, and social theory*. New York: State University of New York Press.
- Soysal AI, İ. (2020). The promising momentum and collective practices of the recently expanding network. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 40, 129–162. <https://doi.org/10.26650/SJ.2020.40.1.0046>
- Swartz, D. (1997). *Culture and power: The sociology of Pierre Bourdieu*. Chicago, USA: The University of Chicago Press.
- Thorpe, C. (2015). İlişkisel bir sosyolojik paradigma uygulamak için eleştirel stratejiler. In C. Powell, & F. Depelteau (Eds.), *İlişkisel Sosyoloji Ontolojik ve Teorik Yönelimler* (pp. 167–192). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Velde, K., & Holemans, D. (2019). *Fair and healthy food*. Green European Foundation. Retrieved from <https://gef.eu/publication/fair-and-healthy-food-paper>
- Wallace, R. A., & Wolf, A. (1995). *Contemporary sociological theory: continuing the classical tradition*. New Jersey, USA: Prentice-Hall.
- Wezel, A., Goette, J., Lagneaux, E., Passuello, G., Reisman, E., Rodier, C., & Turpin, G. (2018). Agroecology in Europe: Research, education, collective action networks, and alternative food systems. *Sustainability*, 10(1214). <https://doi.org/10.3390/su10041214>
- Wills, W., Backett-Milburn, K., Roberts, M.-L., & Lawton, J. (2011). The framing of social class distinctions through family food and eating practices. *The Sociological Review*, 59(4), 725–740. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2011.02035.x>

Journal of Economy Culture and Society

E-ISSN: 2645-8772

Araştırma Makalesi / Research Article

Güvenlik İklimi Ölçeğinin Türkçe Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması

Validity and Reliability Study of Safety Climate Scale

Salih DURSUN¹ , Oğuz BAŞOL² , Belemir ŞENGÜL³

¹Doç. Dr. Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, Trabzon, Türkiye

²Doç. Dr. Kırklareli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, Kırklareli, Türkiye

³Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, Ankara, Türkiye

ORCID: S.D. 0000-0002-8597-3340;
O.B. 0000-0002-7523-4544;
B.Ş. 0000-0002-2223-2393

Corresponding author:

Oğuz BAŞOL,
Kırklareli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, Kırklareli, Türkiye
E-mail: oguzbasol@klu.edu.tr

Submitted: 09.06.2021

Revision Requested: 16.07.2021

Last Revision Received: 24.08.2021

Accepted: 03.10.2021

Published Online: 25.10.2021

Citation: Dursun, S., Basol, O., & Sengul, B. (2022). Güvenlik iklimi ölçeğinin Türkçe geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Journal of Economy Culture and Society*, 65, 203-216. <https://doi.org/10.26650/JECS2021-949898>

Öz

İş kazaları, yol açmış olduğu önemli ekonomik, sosyal ve psikolojik kayıplar nedeniyle günümüz çalışma hayatının önemli sorun alanlarından biri olarak kabul edilmektedir. Son yıllarda iş kazalarının önlenmesinde güvenlik ikliminin rolüne yönelik artan bir ilginin olduğu görülmektedir. Bu bağlamda güvenlik iklimi, çalışanların çalışma çevresi hakkında paylaşmış oldukları bütüncül algıdır. Bu çalışmanın amacı, Hahn ve Murphy (2008) tarafında geliştirilen 6 madde ve tek boyuttan oluşan güvenlik iklimi ölçeğinin geçerlik ve güvenirlik çalışmasını yapmak ve Türkçe literatüre katkı sağlamaktır. Çalışmanın örneklemini metal sanayiinde çalışan 191 çalışan oluşturmaktadır. Araştırma verilerinin analizinde SPSS 22 ve LISREL 8.71 programları kullanılmıştır. Yapılan analiz sonucunda, ölçekte bulunan maddelerin faktör yükleri 0,649 ile 0,836 arasında değiştiği ve açıklanan toplam varyansın %58,90 olduğu tespit edilmiştir. Gerçekleştirilen doğrulayıcı faktör analizi sonuçlarına göre, güvenlik iklimi ölçeği (Ki-kare/serbestlik değeri: 2,23; RMSEA: 0.08; NFI: 0.98; NNFI: 0.98; CFI: 0.99; GFI: 0.97 ve AGFI: 0.92) orijinal ölçekte olduğu gibi 6 madde ve tek boyuttan oluşmaktadır. Ölçeğin içsel tutarlığı 0,857 olarak hesaplanmıştır ve madde-toplam korelasyonlarının 0,519 ile 0,612 arasında değiştiği görülmüştür. Elde edilen bulgular, çalışanların güvenlik iklimi algılarını değerlendirmede güvenlik iklimi ölçeğinin geçerli ve güvenilir bir ölçüm aracı olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Güvenlik iklimi, geçerlik, güvenirlik

ABSTRACT

Occupational accidents are accepted as one of the important problems that areas of today's working life experienced due to significant economic, social, and psychological losses. In recent years, there has been a growing interest in the role of safety climate in preventing occupational accidents. A safe climate is the holistic perception shared by employees about the work environment. This research aims to adapt the safety climate scale developed by Hahn and Murphy into the Turkish language. A total of 191 metal industry employees participated in the research. Based on the confirmatory factor analysis results, the scale consists of six items and single factor safety climate scale (Chi-square/df: 2.23; RMSEA: 0.08; NFI:

0.98; NNFI: 0.98; CFI: 0.99; GFI: 0.97; and AGFI: 0.92). The internal consistency of the scale was calculated as 0.857 and item-total correlations ranged between 0.519 and 0.612. As a result, it was concluded that safety climate scale is valid and reliable for Turkish society.

Keywords: Safety climate, validity, reliability

EXTENDED ABSTRACT

The International Labor Organization (ILO) estimates that approximately 2.3 million employees around the world are exposed to work-related accidents or diseases every year. Worldwide, there are around 340 million occupational accidents and 160 million victims of work-related illnesses every year. In recent years, there has been a rapid increase in the number of studies aimed at the causes and preventions of occupational accidents. The unsafe behaviors of employees are emphasized as the primary cause of occupational accidents and it is estimated that 60%–80% of the occupational accidents are caused by unsafe behaviors of the employees (Choudhry & Fang, 2008, p. 567; Huang et al., 2018, p. 109).

There is an increasing interest in the role of safety climate in the prevention of work-related accidents and injuries (Hahn & Murphy, 2008, p. 1047). Safety climate is widely recognized as an important organizational factor in ensuring workplace safety. Studies dealing with the relationship between safety climate and outcome variables showed that safety climate is related to safety behavior of employees (Glendon & Litherland, 2001; Cooper & Philips, 2004; Sadullah & Kanten, 2009; Lu & Yang, 2011; Tholen et al., 2013; Lyu et al., 2018), safety outcome, and safety performance (Griffin & Neal, 2000; Clarke, 2006; Wu et al., 2008; Singer et al., 2009; Probst & Estrada, 2010; Beus et al., 2010).

This research aims to adapt safety climate scale developed by Hahn and Murphy in 2008 into the Turkish language. The research was conducted voluntarily with a total of 191 people working in the metal industry employees in Trabzon, Turkey. Two sections in the questionnaire were used in this research. The first part aims to determine the demographic characteristics of the participants (gender, marital status, educational age, and work experience). The second part consists of six-item scale and a single factor safety climate scale, which was developed by Hahn and Murphy (2008). Five-point Likert-type assessment (1: strongly disagree; 5: strongly agree), and SPSS 22, LISREL 8.71 programs were used for data analysis.

According to the results, all participants were male, 67% were married and 53.9% had a primary or secondary school education. The ages of the participants ranged between 21 and 54, and the mean age was 35 ± 8.12 . The duration of the experience of the participants ranged from 1 to 15 years, and the average experience duration was 5 ± 3.60 years.

The data set was found to be suitable for explanatory factor analysis (KMO: 0.839; Bartlett's p : 0.00). The results of exploratory factor analysis (the extraction method was principal component analysis, the rotation method was varimax with Kaiser Normalization), the six-item scale with factor loads ranging from 0.649 to 0.836 were collected in a single factor with 58.90% of the total variance. In this case, the items on the scale matched the factor structure in the original study.

The results of confirmatory factor analysis showed that all paths between items were significant ($t > 1.96$) and the standardized factor loadings of all items were > 0.5 . Based on the examination of the goodness of fit statistics (Chi-square/freedom value: 2.23; RMSEA: 0.08; NFI: 0.98; NNFI: 0.98; CFI: 0.99; GFI: 0.97 and AGFI: 0.92), all values are above the acceptable goodness of fit statistics; thus, it is appropriate to say that the scale is validated with a single factor. Therefore, it can be said that the scale for safety climate scale is valid.

Cronbach's Alpha was used for the reliability of safety climate scale. As a result, the value of the scale was 0.857. These values indicated that the scale is reliable.

This study shows that the internal consistency coefficient does not decrease significantly if any of the items in the scale are deleted. Therefore, the six-item scale was found to have a high level of reliability. Furthermore, item-total correlations were > 0.30 (ranged from 0.519–0.612)..

1. Giriş

İşe bağlı kaza ve hastalıklar, yol açmış olduğu psikolojik, sosyal, ekonomik ve örgütsel sonuçları dikkate alındığında günümüz çalışma hayatının önemli sorun alanlarından biri olarak dikkati çekmektedir. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) tahminlerine göre, dünya çapında yaklaşık 2,3 milyon insan her yıl işle ilgili kazalara veya hastalıklara maruz kalmaktadır. Yine dünya çapında yılda yaklaşık 340 milyon iş kazası ve 160 milyon işle ilgili hastalık kurbanı bulunmaktadır (https://www.ilo.org/moscow/areas-of-work/occupational-safety-and-health/WCMS_249278/lang-en/index.htm). Türkiye açısından bakıldığında ise benzer bir tablo dikkati çekmektedir. Türkiye'de de her yıl on binlerce iş kazası meydana gelmekte ve bu kazalarda bini aşkın çalışan yaşamını kaybetmektedir. Örneğin Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) verilerine göre, 2019 yılında Türkiye'de 422.453 iş kazası meydana gelmiş ve bu kazalarda 1147 çalışan yaşamını kaybetmiştir (SGK, 2020).

Diğer taraftan iş kazalarının nedenleri ve önlenmesine yönelik çalışmaların sayısında son yıllarda hızlı bir artış dikkati çekmektedir. İş kazalarının nedenleriyle ilgili çalışmalara bakıldığında, güvensiz davranışlar (güvenlik kurallarına uyulmaması, kişisel koruyucu donanımların kullanılmaması vb.) ve güvensiz koşullar (makinelere gerekli koruyucu düzeneklerinin olmaması, uygun olmayan fiziki çalışma koşulları, arızalı olan ve çalışanları riske atan tesisler, ekipman, makineler vb.) olmak üzere iki ana neden üzerine vurgu yapılmaktadır (Gonzales vd., 2016, s. 5; Bilir, 2016, ss. 293-294). Genellikle iş kazalarının birincil nedeni olarak çalışanların güvensiz davranışlarına vurgu yapılmaktadır ve iş kazalarının %60 ile %80'inin çalışanların güvensiz davranışlarının kaynaklandığı tahmin edilmektedir (Choudhry ve Fang, 2008, p. 567; Huang ve ark., 2018, p. 109). Heinrich's (1931) tarafından geliştirilen domino teorisine göre ise, iş kazalarının %88'i çalışanların güvensiz davranışlarından, %10'u güvensiz koşullardan ve %2'si ise bilinmeyen nedenlerden kaynaklanmaktadır (Seo, 2005, p. 188).

İş kazalarında güvensiz davranışların oynadığı rol nedeniyle son yıllarda güvensiz davranışların altında yatan nedenleri incelemeye yönelik çalışmalara olan ilgi artmıştır. Özellikle işe bağlı kaza ve yaralanmaların önlenmesinde güvenlik ikliminin rolüne yönelik artan bir ilginin olduğu görülmektedir (Hahn ve Murphy, 2008, p. 1047).

Güvenlik iklimi kavramı, örgütteki bireysel davranışın kritik bir belirleyicisi olarak kabul edilen örgüt iklimi kavramından (Payne ve ark., 2009, p. 736) yola çıkılarak literatüre giren bir kavramdır. Güvenlik iklimi, yaygın olarak işyerinde güvenliğin sağlanmasında önemli bir örgütsel faktör olarak kabul edilmektedir. Kavramı ilk tanımlayanlardan biri olan Zohar'a (1980, p. 96) göre, güvenlik iklimi, "çalışanların çalışma çevresi hakkında paylaşılmış oldukları bütüncü (molar) algılarının bir özetidir". Güvenlik iklimi, işyerinde güvenlikle ilgili politika, prosedür ve uygulamalarla ilgili algıları ifade etmektedir (Neal ve Griffin, 2002, p. 69). 1980'den beri, birçok araştırmacı (örneğin, Cooper ve Phillips, 2004; Fuller ve Vassie, 2001; Hoffman ve Stetzer, 1996; Neal ve ark., 2000) tanımı revize etmiş ve değiştirmiş, ancak güvenlik ikliminin esas niteliği değişmeden kalmıştır. Yani, güvenlik iklimi, çalışanların bir kuruluşun güvenlik çabalarına ilişkin algısını yansıtmaktadır (Johnson, 2007, p. 512).

Kavramın ilk kullanımından günümüze, güvenlik iklimi literatürü iki ana konuya odaklanma eğiliminde olmuştur. Bunlardan ilki güvenlik ikliminin faktör yapısı iken, ikincisi güvenlik iklimi ile sonuç değişkenleri arasındaki ilişkidir. Güvenlik ikliminin faktör yapısı ile ilgili olarak araştırmacılar farklı boyutlar ortaya koymuştur ve güvenlik ikliminin temel boyutları konusunda bir fikir birliği bulunmamaktadır (Neal ve Griffin, 2002, p. 69). Bu durumun temel nedenlerinden biri ise, kuruluşların yönetim tarzı ve güvenlik düzenlemeleri açısından farklılık göstermesi

nedeniyle, farklı güvenlik algılarının ortaya çıkması ve bunların daha sonra farklı faktör yapılarına yansımalarıdır (Glendon ve Litherland, 2001, p. 160).

Güvenlik iklimi ile sonuç değişkenleri arasındaki ilişkiyi ele alan araştırmalar, güvenlik ikliminin çalışanların güvenli davranışı (Glendon ve Litherland, 2001; Cooper ve Philips, 2004; Sadullah ve Kanten, 2009; Lu ve Yang, 2011; Tholen vd., 2013; Lyu ve ark., 2018) ile güvenlik çıktıları ve güvenlik performansı (Griffin ve Neal, 2000; Clarke, 2006; Wu ve ark., 2008; Singer ve ark., 2009; Probst ve Estrada, 2010; Beus ve ark., 2010) üzerinde etkili olduğunu ortaya koymaktadır.

Güvenlik ikliminin ölçümünde nicel ve nitel farklı ölçüm araçları kullanılsa da uygulanması ve yorumlanması basit ve kolay olduğu için sıklıkla ölçeklerden faydalanılmaktadır (Wiegmann ve ark., 2002, p. 13). Bazı araştırmalarda kullanılan ölçeklerde güvenlik iklimi tek bir boyut altında değerlendirilmektedir (Garcia ve ark., 2004; Dejoy ve ark., 2004; Hahn ve Murphy, 2008; Probst ve Estrada, 2010). Bazı araştırmalarda ise güvenlik iklimi birden fazla boyutla değerlendirilmektedir (Zohar, 1980; Neal ve ark., 2000; Cooper ve Philips, 2004; Evans ve ark., 2005; Wu ve ark., 2008; Yule ve ark., 2007; Vinodkumar ve Bhasi, 2008; Zhu ve ark., 2010; Huang ve ark., 2013; Taylor ve ark., 2019). Hahn ve Murphy'e (2008, p. 1048) göre bu çok boyutlu ve çok sayıda sorudan oluşan ölçekler, örgütler güvenlik ikliminin belirli yönlerini hedeflemekle ilgilendiğinde oldukça yararlıdır. Bununla birlikte, örgütler genel güvenlik iklimi algılarını verimli bir şekilde değerlendirmekle ilgilendiklerinde, kısa bir güvenlik iklimi ölçeği kullanmak yararlı olabilir. Eğer genel güvenlik iklimi ölçeğinden elde edilen değerler potansiyel güvenlik iklimi endişelerini ortaya koyuyorsa, daha derinlemesine nicel veya nitel bir değerlendirme uygun olabilir.

Türkiye'de de son yıllarda güvenlik iklimi alanında yapılan çalışmaların artmaya başladığı görülmektedir. Bu çalışmalarda genel olarak güvenlik ikliminin çalışan tutum ve davranışları üzerine etkisi incelenmektedir (Özdemir ve ark., 2016; Şantaş ve ark., 2018; Eryılmaz ve ark., 2019; Karadal ve ark., 2019). Diğer taraftan Türkiye'de güvenlik iklimi ölçeği ile ilgili sınırlı sayıda geçerlik ve güvenilirlik çalışması yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmaların birinde Türen ve ark. (2014), Choudhry, Fang ve Lingard (2009) tarafından geliştirilen çok boyutlu güvenlik iklimi ölçeğinin geçerlik ve güvenilirlik çalışmasını yapmıştır. Yapılan literatür incelemesinde Türkçe geçerlik ve güvenilirlik çalışması yapılan tek boyutlu bir güvenlik iklimi ölçeğinin olmadığı tespit edilmiştir. Bu çalışmanın amacı da Hahn ve Murphy (2008) tarafından geliştirilen tek boyutlu güvenlik iklimi ölçeğinin geçerlik ve güvenilirlik çalışmasını yapmak ve Türkçe literatüre katkı sağlamaktır.

2. Yöntem

2.1. Araştırmanın Örnekleme

Araştırma Trabzon ilinde faaliyet gösteren imalat sanayi sektöründe yer alan bir firmada gerçekleştirilmiştir. Firmada 14'ü beyaz yakalı, 285'i mavi yakalı olmak üzere toplam 299 kişi istihdam edilmektedir. Araştırmanın örneklemini, bu firmaya ait aynı bölgede bulunun iki ayrı fabrikada istihdam edilen mavi yakalı çalışanlar oluşturmaktadır. Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'ndan alınan izin ile çalışmada kullanılmak üzere hazırlanan anket, amaçlı örnekleme yöntemine göre, 23.10.2018 tarihi ile 07.11.2018 tarihi arasında mesai saatleri içerisinde çalışanlara birebir olarak uygulanmıştır. Araştırmaya katılımın gönüllü olduğu ve toplanan verilerin yalnızca bilimsel amaçlar için kullanılacağı bilgisi katılımcılarla paylaşılmış, belirtilen süre sonunda 195 katılımcının anketi tamamladığı görülmüştür. Ancak analiz öncesinde anketler incelendiğinde, 4 anketin eksik veri içerdiği tespit edilmiş ve bu nedenle değerlendirme dışında bırakılmıştır. Yapılan değerlendirme ve analizler 191 anket üzerinden gerçekleştirilmiştir.

Burada önemli olan bir başka durum ise çalışmanın geçerlik-güvenirlik araştırması olmasıdır. Buna göre, bu tip çalışmalarda ölçekte bulunan madde sayısının en az 20 katı kadar örnekleme ulaştırılması tavsiye edilmektedir (Kline, 2013, p. 179). Nitekim, 6 soruluk ölçek için gerekli olan gözlem sayısının (tavsiyeye göre en az 120 gözlem ile analizleri yapmak gerekmektedir) üzerinde ankete ulaşıldığı için araştırmadaki örnekleme büyüklüğünün yeterli olduğu düşünülmüştür.

Katılımcıların demografik özellikleri incelendiğinde; cinsiyet bağlamında, tüm katılımcıların erkek olduğu görülmüştür. Bu durum, araştırmadaki kısıtlardan da birini oluşturmaktadır. Çalışanların medeni durumları incelendiğinde 128 katılımcının evli (%67) ve 63 katılımcının bekâr (%33) olduğu görülmüştür. Eğitim durumu bakımından çalışanlar değerlendirildiğinde; 3 çalışanın (%1,6) okur-yazar, 106 çalışanın (%53,9) ilköğretim, 69 çalışanın (%36,1) lise ve 16 çalışanın (%8,4) lisans düzeyinde eğitime sahip olduğu görülmüştür. Ayrıca, çalışanların yaşlarının 21 ile 54 arasında değiştiği ve ortalama yaşın $35\pm 8,12$ olduğu; iş deneyiminin de 1 ile 15 yıl arasında değiştiği ve ortalama deneyim süresinin $5\pm 3,60$ yıl olduğu tespit edilmiştir.

2.2. Veri Toplama Aracı

Araştırma kapsamında veri toplamak için kullanılan anket formu iki bölümden oluşmaktadır. Anket formunun ilk bölümü katılımcıların cinsiyet, medeni durum, eğitim durumu yaş ve iş tecrübesi gibi demografik özelliklerini belirlemeyi hedefleyen 5 soru bulunmaktadır. Anket formunun ikinci bölümünde ise Hahn ve Murphy (2008) tarafından geliştirilen güvenlik iklimi ölçeği yer almaktadır. Söz konusu ölçek 6 madde ve tek faktörden oluşmakta (Örnek madde: Çalıştığım yerde, çalışanların sağlığı ve güvenliği yönetim için yüksek bir önceliktir) ve ölçeğin değerlendirilmesinde 5'li likert tipi ölçüm kullanılmaktadır (1: kesinlikle katılmıyorum; 5: kesinlikle katılıyorum).

2.3. Verilerin Analizi

Mevcut araştırmada verilerin analizi için SPSS 21 ve LISREL 8.71 paket programları kullanılmıştır. Bu bağlamda doğrulayıcı faktör analizi için LISREL 8.71 paket programı kullanılırken, diğer tüm analizler için SPSS 21 paket programı kullanılmıştır.

3. Bulgular

Mevcut araştırmada bulgular üç bölümde değerlendirilmiştir. İlk olarak araştırmanın dil geçerliği bulgularına, sonrasında yapı geçerliği bulgularına ve son olarak da güvenirlik bulgularına yer verilmiştir.

3.1. Dil Geçerliği

Güvenlik iklimi ölçeğinin dil geçerliği için dört aşamalı bir süreç izlenmiştir. İlk olarak, alanında görev yapan ve iki dili de iyi seviyede kullanabilen 2 bilim insanından ölçeği orijinal dilinden Türkçeye çevirmeleri talep edilmiştir. Sonrasında, farklı 2 bilim insanından ise bir adım öncesinde çevirisi yapılan ölçeği İngilizce diline yeniden çevirmeleri talep edilmiştir. Yapılan karşılaştırmada orijinal ölçek ile yeniden çevirisi yapılan ölçeğin yüksek benzerliğe sahip olduğu görülmüştür. Üçüncü adımda, ölçekteki soruların anlaşılma düzeyini tespit etmek için 6 kişiden oluşan mavi yakalı çalışan grubuyla odak grup görüşmesi gerçekleştirilmiş ve ölçeğin anlaşıldığı görülmüştür. Son aşamada ise ölçek, 41 çalışana uygulanmış ve içsel tutarlık oranının kabul edilebilir seviyenin üstünde olduğu görülmüş ve süreç tamamlanmıştır.

3.2. Yapı Geçerliliği

Mevcut araştırmada uygulanan güvenlik iklimi ölçeğinin yapı geçerliliğine sahip olduğunu göstermek için 2 aşamalı bir yol izlenmiştir. İlk aşamada ölçeğin açıklayıcı faktör analizi, ikinci aşamada ise doğrulayıcı faktör analizi gerçekleştirilmiştir.

Tablo 1: KMO ve Bartlett test sonuçları

Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Örneklem Yeterliliği Testi		0,839
Bartlett's Küresellik Testi	Yaklaşık Ki-kare	489,334
	Serbestlik derecesi	15
	p	0,000

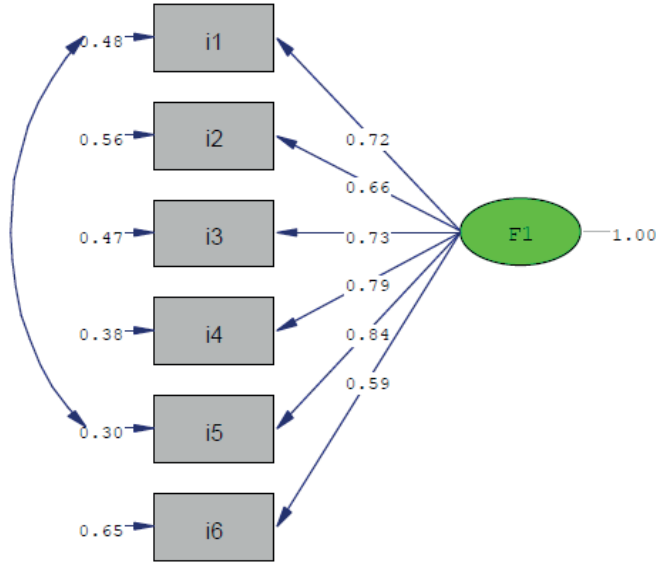
Tablo 1, araştırma kapsamında toplanan verilerin açıklayıcı faktör analizine uygunluğunu belirlemek için gerçekleştirilen KMO Örneklem Yeterliliği Testi ve Bartlett's Küresellik Testi sonuçlarını göstermektedir. Buna göre verilerin açıklayıcı faktör analizi için yeterli ve uygun olduğu tespit edilmiştir (KMO: 0.839; Ki-kare: 489,334; Serbestlik derecesi: 15; Bartlett's p: 0.00). Veri setinin açıklayıcı faktör analizi için yeterli ve uygun olduğu görüldükten sonra işleme devam edilmiştir. Açıklayıcı faktör analizinde faktör türetme yöntemi olarak "temel bileşen analizi", döndürme yöntemi olarak da "Kaiser Normalleştiricili Varimax" kullanılmış ve en düşük faktör yükü değeri 0,45 olarak belirlenmiştir (Bayram, 2004, s. 136).

Tablo 2: Varimax döndürme yöntemiyle elde edilmiş faktör yükleri

Madde No		F1
i4	Çalıştığım kurumda işçi sağlığı ve güvenliği söz konusu olduğunda alınmış önemli kısa yollar yoktur.	0,836
i5	Çalıştığım kurumda, çalışanların sağlığı ve güvenliği yönetim için yüksek bir önceliklidir.	0,821
i3	Çalışanlar ve yönetim mümkün olan en güvenli koşulları sağlamak için birlikte çalışır.	0,810
i1	Yeni çalışanlar, sağlık ve güvenlik uygulamalarını iyi takip etmeyi beklenilenden daha çabuk öğrenirler.	0,737
i2	Çalışanlar sağlık ve güvenlik uygulamalarını iyi takip etmedikleri zaman söylerler.	0,736
i6	Çalıştığım kurumda, güvenlik sorunlarını bildirmekte çekinmiyorum.	0,649
	Özdeğer	3,534
	Açıklanan Toplam Varyans	58,907

Tablo 2, Varimax döndürme yöntemiyle elde edilmiş faktör yüklerini göstermektedir. Buna göre 6 soruluk güvenlik iklimi ölçeği, özdeğeri 1'den büyük olan tek bir faktör ile açıklanmaktadır. Analiz sonuçlarına göre, güvenlik iklimi ölçeğinde bulunan maddelerin faktör yükleri 0,649 ile 0,836 arasında değişmektedir ve ölçeğin açıklanan varyans oranı %58,90 olarak hesaplanmıştır. Nitekim bu oran, sosyal bilimlerde beklenen toplam açıklanan varyans oranı olan %50'nin üzerindedir (Beavers, 2013, p. 8). Buradan hareketle ölçeğin açıklayıcı faktör analizi işleminden geçtiği ve doğrulayıcı faktör analizi işlemine hazır olduğu görülmektedir.

Ölçeğin doğrulayıcı faktör analizi LISREL 8.71 paket programı ile gerçekleştirilmiştir. Bu programda ölçeğin doğrulanması adına 2 unsur bulunmaktadır. Bunlardan ilki, ölçeğe ilişkin maddelerin anlamlı olması için modelin t değerlerinin 1,96'dan büyük olması (mavi ok işareti) gerekliliği (Şimşek, 2007, s. 86; Taşkın, 2008, s. 140) ikincisi ise ölçeğe ilişkin maddelerin standartlaştırılmış faktör yüklerinin 0,50'nin üzerinde olması gerekliliğidir (Hair ve ark., 2010, p. 708).

Chi-Square=17.85, df=8, P-value=0.02236, RMSEA=0.08

Şekil 1: İş güvenliği iklimi ölçeği standartlaştırılmış katsayı çözümleri

Şekil 1, iş güvenliği iklimi ölçeğine ilişkin standartlaştırılmış katsayı çözümlerini göstermektedir. Buna göre ölçeğe ilişkin maddelerin t değerlerinin uygun olduğu ($t > 1,96$) ve ölçeğe ilişkin maddelerin standartlaştırılmış faktör yüklerinin 0,59 ile 0,84 arasında değiştiği, diğer bir ifade ile 0,50'den yüksek olduğu görülmüştür. Katsayı çözümleriyle ilgili olarak açıklanması gereken bir diğer nokta ise ölçeğin doğrulanması için birbirine yakın algılanan maddeler arasındaki hataların dikkate alınmaması için “Set the Covariance Error Free” komutunun çalıştırılmış olmasıdır. Bu komut, ki-kare değerini en düşük hale getirmek için Lisrel programı tarafından önerildiği için tercih edilmiştir (Dülgeroğlu, 2012, s. 122). Program, araştırmaya katılanların birbirine yakın anlamlı madde olarak gördükleri maddeleri saptama ve ilgili maddeler arasındaki kovaryans hatalarını dikkate almama seçeneği sunmaktadır (Şimşek, 2007). Bu bağlamda araştırmada orijinal ölçeğe sadık kalmak için madde çıkarmak yerine maddeler arasında kovaryans hatasının dikkate alınmaması tercih edilmiştir. Buradan hareketle il “Yeni çalışanlar, sağlık ve güvenlik uygulamalarını iyi takip etmeyi beklenilenden daha çabuk öğrenirler” ile i5 “Çalıştığım kurumda, çalışanların sağlığı ve güvenliği yönetim için yüksek bir öncelikdir” değişkenleri arasındaki kovaryans hatalarının dikkate alınmaması sağlanmıştır. Böylece ölçeğe ilişkin doğrulayıcı faktör analizi tamamlanmıştır. Ancak doğrulayıcı faktör analizi sürecinde bir ölçeğin doğrulanması için yukarıda bahsi geçen 2 unsur yeterli görülmemekte, doğrulanan ölçeğin uyum iyiliği değerlerinin de incelenmesi gerekmektedir.

Tablo 3: İş güvenliği iklimi ölçeğine ilişkin uyum iyiliği indeksi değerleri

Uyum İyiliği İndeksi	Kabul Edilebilir Uyum İyiliği İndeks Değeri	Ölçeğin Uyum İyiliği İndeksi Değerleri
X^2/sd	<5	17,85/8=2,23
RMSEA	<0,08	0,08
NFI	>0,90	0,98
NNFI	>0,95	0,98
CFI	>0,95	0,99
GFI	>0,90	0,97
AGFI	>0,85	0,92

Kaynak: Şimşek, 2007; Çelik ve Yılmaz 2013, Çömlekçi ve Başol, 2019

Tablo 3, iş güvenliği iklimi ölçeğine ilişkin uyum iyiliği indeksi değerlerini göstermektedir. Buna göre iş güvenliği iklimi ölçeğinin Ki-kare/serbestlik değeri: 2,23; RMSEA: 0,08; NFI: 0,98; NNFI: 0,98; CFI: 0,99; GFI: 0,97 ve AGFI: 0,92 olarak tespit edilmiştir. Hesaplanan uyum iyiliği indeksi değerlerinin tümü kabul edilebilir değerlerin üzerindedir. Bu sonuçlara göre, ölçeğin tek faktör ve 6 madde ile doğrulandığını söylemek yerinde olacaktır. Diğer bir ifade ile araştırma kapsamında Türkçe geçerlik-güvenirlilik çalışması yapılan iş güvenliği iklimi ölçeği geçerli bir ölçektir. Bu aşamada ölçeğe ilişkin açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi süreci tamamlanmıştır. Sonraki süreçte ise ölçeğin istatistiki olarak güvenilir olduğu analiz edilmelidir.

3.3. Güvenirlilik

İş güvenliği iklimi ölçeğinin güvenirliliğini test etmek amacıyla; Cronbach's Alpha içsel tutarlık testi, madde-toplam korelasyonu ve madde silindiğinde Cronbach's Alpha değeri sonuçları incelenmiştir. Buna göre ölçeğin içsel tutarlık değerinin 0,85 olduğu görülmüştür. Nitekim bu değer sosyal bilimler tarafından kabul edilen 0,60 değerinin üzerindedir (Taber, 2018, p. 1279). Buradan hareketle iş güvenliği iklimi ölçeğinin içsel tutarlığa sahip olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Tablo 4: İş güvenliği iklimi ölçeğine ilişkin güvenirlilik sonuçları

	Madde-Toplam Korelasyonları	Madde Silindiğinde Cronbach's Alpha Değeri
i1	,612	,84
i2	,606	,84
i3	,701	,82
i4	,735	,81
i5	,719	,82
i6	,519	,85

Tablo 4, iş güvenliği iklimi ölçeğine ilişkin güvenirlilik sonuçlarını göstermektedir. Buna göre, maddelerin herhangi birinin silinmesi durumunda içsel tutarlık katsayısının artmadığı, bu sebeple 6 maddelik ölçeğin bu haliyle yüksek güvenirlilik düzeyine sahip olduğu görülmüştür. Son olarak, madde-toplam korelasyonunun 0,30'dan büyük olması maddelerin ayırt edicilik gücünün yüksek olduğunu göstermektedir (De Vaus, 2002, p. 187) nitekim maddelere dair sonuçlar incelendiğinde, madde-toplam korelasyonlarının 0,51 ile 0,73 arasında değiştiği tespit edilmiştir.

Tüm analizlerden sonra Hahn ve Murphy (2008) tarafından geliştirilen 6 madde ve tek faktörden oluşan güvenlik iklimi ölçeğinin Türkçe dilinde geçerli ve güvenilir bir ölçüm aracı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ölçeğin hesaplanması için ilgili 6 maddenin ortalaması alınmaktadır ve

puanlar 1 ile 5 arasında değişmektedir. Ölçekten alınan puanın artması örgütteki iş güvenliği ikliminin iyileştiğini, ölçekten alınan puanın azalması ise örgütteki iş güvenliği ikliminin kötüleştiğini göstermektedir (Ölçeğin uygulamaya hazır hali Ek-1'de yer almaktadır).

4. Sonuç ve Tartışma

Güvenlik iklimi işyerinde güvenliğin sağlanmasında önemli bir örgütsel faktör olarak kabul edilmektedir. Bu açıdan örgütlerin güvenlik iklimi düzeyinin değerlendirilmesi iş kazalarıyla mücadelede kritik bir rol oynamaktadır. Güvenlik ikliminin ölçümünde ise sıklıkla ölçeklerden faydalanılmaktadır. Mevcut araştırmada da Hahn ve Murphy (2008) tarafında geliştirilen 6 madde ve tek boyuttan oluşan güvenlik iklimi ölçeğinin geçerlik ve güvenirlik çalışması yapılmış amaçlanmıştır.

Araştırma kapsamında öncelikle ölçeğin dil geçerliği çalışması yürütülmüş ve ölçeğin çevirisinin anlaşıldığı tespit edilmiştir. Ölçeğin yapı geçerliği için ise açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi gerçekleştirilmiştir. Elde edilen açıklayıcı faktör analizi sonuçlarına göre; verilerin açıklayıcı faktör analizi için yeterli ve uygun olduğu (KMO: 0.830; Ki-kare: 489,334; Serbestlik derecesi: 15; Barlett's p: 0.00), maddelerin faktör yüklerinin 0,649 ile 0,836 arasında değiştiği ve ölçeğin açıklanan varyans oranının %58,90 olduğu görülmüştür. Doğrulayıcı faktör analizi sonuçlarına göre ise ölçeğin maddelerinin standartlaştırılmış faktör yüklerinin 0,59 ile 0,84 arasında değiştiği ve ölçeğine ilişkin uyum iyiliği indeksi değerlerinin uygun olduğu (Ki-kare/serbestlik değeri: 2,23; RMSEA: 0.08; NFI: 0.98; NNFI: 0.98; CFI: 0.99; GFI: 0.97 ve AGFI: 0.92) tespit edilmiştir.

Güvenlik iklimi ölçeğinin güvenirliliğini test etmek amacıyla; Cronbach's Alpha içsel tutarlık testi, madde-toplam korelasyonu ve madde silindiğinde Cronbach's Alpha değeri sonuçları incelenmiştir. Buna göre ölçeğin içsel tutarlık değerinin 0,85 olduğu, maddelerin herhangi birinin silinmesi durumunda içsel tutarlık katsayısının artmadığı ve madde-toplam korelasyonlarının 0,519 ile 0,735 arasında değiştiği tespit edilmiştir. Tüm analizlerden sonra Hahn ve Murphy (2008) tarafından geliştirilen 6 madde ve tek faktörden oluşan güvenlik iklimi ölçeğinin Türkçe dilinde geçerli ve güvenilir bir ölçüm aracı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırmada 3 temel kısıt bulunmaktadır. Bunlardan ilki, ölçeğin yalnızca Trabzon ilinde faaliyet gösteren bir imalat işletmesinde çalışan mavi yakalı katılımcılara yapılmış olmasıdır. Uygulamanın daha geniş kitlelere yayılması, ölçeğin her sektör ve pozisyon için geçerli ve güvenilir olmasıyla ilgili bilgi yaratabilir. Bir diğer kısıt ise ankete yalnızca erkek çalışanların katılmış olmasıdır. Farklı çalışmalara kadın katılımcıların da dâhil edilmesi ölçeğin kadınları kapsayacak şekilde değerlendirilmesinin önünü açabilir. Araştırmanın son kısıtı ise doğrulayıcı faktör analizinin yapıldığı paket program ile ilgilidir. AMOS gibi farklı programlarla yapılan analizlerin farklı sonuçlar verebileceği unutulmamalıdır.

Gelecekteki araştırmacılar hem farklı sektörleri hem de farklı pozisyonlarda çalışan kişileri araştırmaya dâhil ederek, iş güvenliği ikliminin yapısını daha net ortaya koyabilir. Ayrıca farklı ülkeler ile Türkiye'nin iş güvenliği ikliminin karşılaştırılması, davranışın kültürel boyutunu ortaya dökmeye faydalı olabilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Çalışma Konsepti/Tasarım- S.D., B.Ş.; Veri Toplama- B.Ş.; Veri Analizi/Yorumlama- O.B.; Yazı Taslağı- S.D., O.B. B.Ş.; İçeriğin Eleştirel İncelemesi- S.D., O.B., B.Ş.; Son Onay ve Sorumluluk- S.D., O.B., B.Ş.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Conception/Design of Study- S.D., B.Ş.; Data Acquisition- B.Ş.; Data Analysis/Interpretation- O.B.; Drafting Manuscript- S.D., O.B., B.Ş.; Critical Revision of Manuscript- S.D., O.B., B.Ş.; Final Approval and Accountability- S.D., O.B., B.Ş.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Bayram, N. (2004). *Sosyal bilimlerde SPSS ile veri analizi*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Beavers, A. S., Lounsbury, J. W., Richards, J. K., Huck, S. W., Skolits, G. J., & Esquivel, S. L. (2013). Practical considerations for using exploratory factor analysis in educational research. *Practical Assessment, Research & Evaluation, 18*(6), 1–13.
- Beus, J., Payne, S., Bergman, M., & Arthur, W. (2010). Safety climate and injuries: An examination of theoretical and empirical relationships. *Journal of Applied Psychology, 95*(4), 713–727.
- Bilir, N. (2016). *İş sağlığı ve güvenliği*. Ankara: Güneş Tıp Kitabevleri.
- Choudhry, R. M., & Fang, D. (2008). Why operatives engage in unsafe work behavior: Investigating factors on construction sites. *Safety Science, 46*, 566–584.
- Clarke, S. (2006). The relationship between safety climate and safety performance: A meta-analytic review. *Journal of Occupational Health Psychology, 11*(4), 315–327.
- Cooper, D. M., & Phillips, R. A. (2004). Exploratory analysis of the safety climate and safety behaviour relationship. *Journal of Safety Research, 35*, 497–512.
- Çelik, H. E. ve Yılmaz, V. (2013). *Lisrel 9.1 ile yapısal eşitlik modellemesi*, Ankara: Anı Yayıncılık.
- Çömlekçi, M. ve Başol, O. (2019). Sosyal medya haberlerine güven ve kullanıcı teyit alışkanlıkları üzerine Bir inceleme. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi, 30*, 55–77.
- Dejoy, D. M., Schaffer, B. S., Wilson, M. G., Vandenberg, R. J., & Butts, M. M (2004). Creating safer workplaces: Assessing the determinants and role of safety climate. *Journal of Safety Research, 35*(1), 81–90.
- Dülgeroğlu, İ. (2012). *Marka kişiliği, hizmet kalitesi, hizmete duyulan güven ve sadakat ilişkisi üzerine yapısal eşitlik modellemesi analizi*. (Doktora tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Eryılmaz, İ., Dirik, D. ve Odabaşoğlu, Ş. (2019). Güvenlik iklimi algısı ve iş performansı ilişkisinde genel öz yeterliliğin düzenleyici rolü: Helikopter teknisyenleri üzerine bir araştırma. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 8*(2), 1854–1870.
- Evans, D. D., Judd, H. M., Wiedenbeck, J. K., & Ray, C. D. (2005). Relationships between organizational climates and safety-related events at four wood manufacturers. *Forest Products Journal, 55*(6), 23–28.
- Garcia, A. M., Boix, P., & Canosa, C. (2004). Why do workers behave unsafely at work? Determinants of safe work practices in industrial workers. *Occupational and Environmental Medicine, 61*, 239–246.
- Glendon, A. I., & Litherland, D. K. (2001). Safety climate factors, group differences and safety behaviour in Rroad construction. *Safety Science, 39*, 157–188.
- Gonzalez, A., Bonilla, J., Quintero, M., Reyes, C., & Chavarro, A. (2016). Analysis of the causes and consequences of accidents occurring in two constructions projects. *Revista Ingeniería de Construcción, 31*(1), 5–16.
- Griffin M. A., & Neal, A. (2000). Perceptions of safety at work: A framework for linking safety climate to safety performance, knowledge, and motivation. *Journal of Occupational Health Psychology, 5*, 347–358.
- Hahn, S. E., & Murphy, L. R. (2008). A short scale for measuring safety climate. *Safety Science, 46*(7), 1047–1066.

- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2010). *Multivariate data analysis a global perspective*. USA: Pearson.
- Huang, L., Wu, C., Wang, B., Ouyang, Q., & Lin, H. (2019). An unsafe behaviour formation mechanism based on risk perception. *Human Factors Management*, 29, 109–117.
- Huang, Y. H., Zohar, D., Robertson, M. M., Garabet, A., Murphy, L. A., & Leea J. (2013). Development and validation of safety climate scales for mobile remote workers using utility/electrical workers as exemple. *Accident Analysis and Prevention*, 59, 76–86.
- ILO (2020). World statistics. Retrieved from: https://www.ilo.org/moscow/areas-of-work/occupational-safety-and-health/WCMS_249278/lang--en/index.htm
- Johnson, S. E. (2007). The predictive validity of safety climate. *Journal of Safety Research*, 38(5), 511–521.
- Karadal, H., Merdan, E. ve Abubakar, M. (2019). Güvenlik iklimi ve güvenlik kültürünün işyeri yaralanmaları üzerine etkisinde güvenlik davranışlarının aracılık rolü: Döküm sanayinde bir araştırma. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(6), 341–351.
- Kline, R. B. (2013). *Exploratory and confirmatory factor analysis*. Y. Petscher ve C. Schattschneider, (Ed.), Applied Quantitative Analysis in the Social Sciences (171–207). New York: Routledge.
- Lu, C. S., & Yang, C. S. (2011). Safety climate and safety behavior in the passenger ferry context. *Accident Analysis and Prevention*, 43, 329–341.
- Lyu, S., Hon, C. K. H., Chan, A. P. C., Wong, F. K. W., & Javed, A. A. (2018). Relationships among safety climate, safety behavior, and safety outcomes for ethnic minority construction workers. *International Journal Environment Research and Public Health*, 15(3), 484.
- Neal, A., & Griffin M. A. (2002). Safety climate and safety behaviour. *Australian Journal of Management*, 27, 67–78.
- Neal, A., Griffin, M. A., & Hart, P. M. (2000). The impact of organizational climate on safety climate and individual behaviour. *Safety Science*, 34, 99–109.
- Özdemir, L., Erdem, H. ve Kalkın, G. (2016). Kamu çalışanlarının güvenlik iklimi algılarının iş tatmini ve iş performansı üzerine etkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 7(15), 59–69.
- Payne, S. C., Bergman, M. E., Rodriguez, J. M., Beus, J. M., & Henning, J. B. (2010). *Leading and lagging: Process safety climate–incident relationships at one year*. In: Papers Presented at the 2009 International Symposium of the Mary Kay O'Connor Process Safety Center 23, pp. 806–812.
- Probst, T. M., & Estrada, A. X. (2010). Accident under-reporting among employees: testing the moderating influence of psychological safety climate and supervisor enforcement of safety practices. *Accident Analysis and Prevention*, 42, 1438–1444.
- Sadullah, Ö. ve Kanten, S. (2009). A research on the effect of organizational safety climate upon the safe behaviors. *Ege Akademik Bakış*, 9(3), 923–932.
- Seo, D. C. (2005). An explicative model of unsafe work behavior. *Safety Science*, 43(3), 187–211.
- SGK (2020). İstatistik yıllıkları. Erişim adresi: http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/kurumsal/istatistik/sgk_istatistik_yilliklari
- Singer, S., Lin, S., Falwell, A., Gaba, D., & Baker, L. (2009). Relationship of safety climate and safety performance in hospitals. *Health services research*, 44, 399–421.
- Şantaş, F., Şantaş, G., Özer, Ö. ve Şahin, D. S. (2018). Sağlık çalışanlarının güvenlik iklimi algılarının belirlenmesine ilişkin bir kamu hastanesinde araştırma. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 30, 297–307.
- Şimşek, Ö. F. (2007). *Yapısal eşitlik modellemesine giriş*. Ankara: Ekinoks.
- Taber, K. (2018). The use of cronbach's alpha when developing and reporting research instruments in science education. *Research in Science Education*, 48(6), 1273–1296.
- Taşkın, Ç. (2008). *Pazarlama stratejilerinin oluşturulmasında marka değerinin etkisi ve bir uygulama*. (Doktora Tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Taylor, J. A., Davis, A. L., Shepler, L. J., Lee, J., Cannuscio, C., Zohar, D., & Resick, C. (2019). Development and validation of the fire service safety climate scale. *Safety Science*, 118, 126–144.
- Tholen, S. L., Pousette, A., & Törner, M. (2013). Causal relations between psychosocial conditions, safety climate and safety behaviour: A multi-level investigation. *Safety Science*, 55, 62–69.

- Türen, U., Gökmen, Y., Tokmak, İ. ve Bekmezci, M. (2014). Güvenlik iklimi ölçeğinin geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(4), 171–190.
- Vinodkumar, M. N., & Bhasi, M. (2008). Safety climate factors and its relationship with accidents and personal attributes in the chemical industry. *Safety Science*, 47, 659–667.
- Wiegmann, D. A., Zhang, H., Von Thaden, T., Sharma, G., & Mitchell, A. (2002). A synthesis of safety culture and safety climate research. Technical Report ARL-02-3/FAA-02-2, Aviation Research Lab Institute of Aviation.
- Wu, T. C., Chen, C. H., & Li, C. C. (2008). A correlation among safety leadership, safety climate and safety performance. *Journal of Loss Prevention in the Process Industries*, 21, 307–318.
- Yule, S., Flin, R., & Murdy, A. (2007). The role of management and safety climate in preventing risk-taking at work. *International Journal of Risk Assessment and Management*, 7(2), 137–151.
- Zhu, C. J., Fan, D. Fu, G., & Clissold, G. (2010). Occupational safety in China: Safety climate and its influence on safety-related behavior. *China Information*, 24(1), 27–59.
- Zohar, D. (1980). Safety climate in industrial organizations: Theoretical and applied implications. *Journal of Applied Psychology*, 65(1), 96–102.

Ek-1: İş Güvenliği İklimi Ölçeği Uygulamaya Hazır Hali

Madde	İfade	Kesinlikle katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne katılıyorum ne katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle katılıyorum
1	Yeni çalışanlar, sağlık ve güvenlik uygulamalarını iyi takip etmeyi beklenilenden daha çabuk öğrenirler.	1	2	3	4	5
2	Çalışanlar sağlık ve güvenlik uygulamalarını iyi takip etmedikleri zaman söylerler.	1	2	3	4	5
3	Çalışanlar ve yönetim mümkün olan en güvenli koşulları sağlamak için birlikte çalışır.	1	2	3	4	5
4	Çalıştığım kurumda işçi sağlığı ve güvenliği söz konusu olduğunda alınmış önemli kısa yollar yoktur.	1	2	3	4	5
5	Çalıştığım kurumda, çalışanların sağlığı ve güvenliği yönetim için yüksek bir önceliktir.	1	2	3	4	5
6	Çalıştığım kurumda, güvenlik sorunlarını bildirmekte çekinmiyorum.	1	2	3	4	5

Journal of Economy Culture and Society

E-ISSN: 2645-8772

Araştırma Makalesi / Research Article

İş Stresini Azaltmada Kadınların ve Erkeklerin Sosyal Destek Kaynakları Değişir mi? Araştırma Görevlileri Üzerine Bir İnceleme

Do Social Support for Women and Men Change in Reducing Job Stress? An Examination on Research Assistants

Ozan BÜYÜKYILMAZ¹ , Hatice COŞKUNOĞLU KAYA²

¹Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, Karabük, Türkiye

²Doktora Öğrencisi, Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Karabük, Türkiye

ORCID: O.B. 0000-0001-5499-1485;
H.C.K. 0000-0002-3189-5092

Corresponding author:

Ozan BÜYÜKYILMAZ
Karabük Üniversitesi, İşletme Fakültesi,
İşletme Bölümü, Karabük, Türkiye
E-mail: ozanbuyukyilmaz@karabuk.edu.tr

Submitted: 15.02.2021

Revision Requested: 21.05.2021

Last Revision Received: 10.10.2021

Accepted: 14.10.2021

Published Online: 19.01.2022

Citation: Buyukyilmaz, O., & Coskunoglu Kaya, H. (2022). İş stresini azaltmada kadınların ve erkeklerin sosyal destek kaynakları değişir mi? *Journal of Economy Culture and Society*, 65, 217-237.
<https://doi.org/10.26650/JECS2021-881033>

ÖZ

İş stresi, bir çalışanın verimliliğini düşüren, iş kazası yaşama riskini arttıran, düşük performansa ve işten ayrılma niyetine neden olan önemli bir örgütsel sorun olarak kabul edilmektedir. Bu çalışmanın amacı, çalışanların iş dışı kaynaklardan algıladığı sosyal desteğin işyerinde yaşanan stresi nasıl etkilediğini ve bu etkinin kadınlara ve erkeklere göre ne şekilde farklılaştığını tespit etmektir. Çalışmada, üç sosyal destek kaynağı (aile, arkadaş özel bir insan), iş stresi ve cinsiyet arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Amaca uygun olarak hazırlanan ölçeklerin yer aldığı bir anket formu aracılığıyla bir devlet üniversitesinde görev yapan 96 araştırma görevlisinden veri toplanmıştır. Hipotezler, SmartPLS 3 programı kullanılarak kısmi en küçük kareler yapısal eşitlik modellemesi ile test edilmiştir. Çalışmanın bulgularına göre, her üç sosyal destek kaynağının da iş stresini azaltıcı etkisi bulunmaktadır. Aile desteğinin iş stresini azaltıcı etkisinin yalnızca kadınlar için ve arkadaş desteğinin iş stresini azaltıcı etkisinin ise yalnızca erkekler için anlamlı olduğu belirlenmiştir. Özel bir insan desteğinin iş stresi üzerindeki etkisi ise kadınlara ve erkeklere göre farklılaşmamaktadır. Çalışma bulgularının sosyal destek ile çalışan sağlığı ilişkisine yönelik güncel anlayışa katkıda bulunacağı düşünülmektedir. Ayrıca çalışma bulguları, iş stresinin azaltılmasına yönelik etkili önlemlerin geliştirilmesinde üniversite yönetimlerine yardımcı olacaktır

Anahtar Kelimeler: İş Stresi, Sosyal Destek, Aile Desteği, Arkadaş Desteği, Özel İnsan Desteği

ABSTRACT

Job stress is considered as a significant organizational problem that reduces employees' productivity, increases risk of suffering an occupational accident, and causes low performance and turnover. This study determines how social support perceived by employees from nonwork sources affects the stress experienced in the workplace and how this effect differs for women and men. In the study, the relationships

between three sources of social support, job stress, and gender were investigated. Data were collected through a questionnaire from 96 research assistants working at a state university in Turkey. Hypotheses were tested by partial least squares structural equation modeling using SmartPLS 3. The study findings show that all three sources of social support reduce job stress. Besides, it has been determined that the reducing effect of family support on job stress is significant only for women, and the reducing effect of friend support on job stress is significant only for men. The effect of significant other support on job stress does not differ between women and men. The findings of the study might contribute to the current understanding of the relationship between social support and employee health. Additionally, the study findings will assist the university administration in developing effective measures to reduce job stress.

Keywords: Job Stress, Social Support, Support from Family, Support from Friend, Support from Significant Other

EXTENDED ABSTRACT

This study determines how the level of social support perceived by research assistants working in universities affects the stress experienced in the workplace. The study also examines how the effect of social support on job stress differs according to gender; specifically, whether gender plays a moderator role in this relationship. In this context, the study focuses on two main problems: (1) from an employee's perception, how effective are the different sources of support from his or her social environment in reducing work stress? (2) Do the various social supports have different effects on female and male employees in reducing work stress?

Data were collected through a questionnaire containing customized scales. The questionnaire consisted of three parts. The first part contained questions to determine the participants' demographic characteristics. The second part consisted of statements aimed at determining the degree of social support and the third part consisted of statements aimed at determining the degree of job stress perceived by the participants. Two scales were used in the study. Perceived social support was measured with a 12-item scale developed by Zimet, Dahlem, Zimet, and Farley (1988). It consisted of three subscales that assessed participants' perception of family, friends, and significant other support. However, job stress was assessed by seven items derived from House and Rizzo (1972).

The population of the study comprised 240 research assistants working in Karabük University in Turkey. As it was difficult to reach the participants during the COVID-19 pandemic, an online survey technique was preferred in the study. The e-mail addresses of 228 research assistants were obtained and the necessary permissions were sought. An online questionnaire form was sent to their e-mail addresses by convenience sampling method. In total, 96 responded; thus, the sample of the study consists of 96 research assistants.

In this study, SPSS Statistics 22 and SmartPLS 3.3.2 programs were used for data analysis. Descriptive statistics were calculated by summarizing demographic characteristics with SPSS Statistics 22. Partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM) was used through SmartPLS 3 program for the reliability and validity analyses and the hypothesis tests performed subsequently.

In the study, six hypotheses were tested within the scope of the purpose. The first three hypotheses investigated whether perceived support from family, friend, and significant other support are effective tools in reducing research assistants' job stress. Analyzes have shown that the three social support sources reduce job stress. Specifically, as the support perceived by research assistants from their social environment increases, the level of stress experienced in working life decreases. The next three hypotheses examine whether the sources of social support used by research assistants to reduce stress differ among men and women. The findings reveal that gender has a moderating effect on the relation-

ship between social support and job stress. The findings show that the negative correlation between family support and job stress is valid only for women. However, the effect of friend's support on reducing job stress is significant only for men. The effect of significant other support on work stress was found to be significant for women but not for men. However, multiple group analysis revealed that this effect did not differ according to gender.

This study revealed that gender differences exist among research assistants in using social support to mitigate the effects of work stress. Thus, it provides a clear understanding of the relationship between social support and job stress. This study makes a significant contribution to the literature in understanding how social support can affect the levels of job stress among employees, how different social support sources can affect job stress, and how this effect may differ in terms of gender. The study findings also support the Tend and Befriend theory (Taylor, 2006; Taylor et al., 2000) and confirm that men and women use social support differently, which is considered to be an important coping mechanism to reduce stress.

1. Giriş

Üniversiteler, ülkenin en önemli eğitim kurumları olarak hem toplum hem de endüstri tarafından ihtiyaç duyulan beşerî sermayeyi yetiştirmekte, sosyal problemlerin çözümüne katkı sağlamakta ve bilimsel, sanatsal ve teknolojik gelişmelerin merkezinde yer almaktadır. Diğer bir ifadeyle, toplum refahını arttırmak amacıyla bilimin, sanatın ve teknolojinin geliştirilmesinde üniversiteler önemli bir role sahiptir. Bu rollerini en iyi şekilde uygulayabilmelerinde mutlaka ki çalışanlarının özellikle de akademik personelin niteliği ön plana çıkan bir faktördür. Bu çerçevede araştırma görevlileri, hem akademisyenliğin ilk basamağında yer almaları, hem sayısal olarak üniversiteler içerisinde önemli bir büyüklüğe sahip olmaları hem de üniversitelerde önemli görevleri yerine getirmeleri nedeniyle dikkate alınması ve önemsenmesi gereken bir gruptur. Dolayısıyla, araştırma görevlileri üzerine gerçekleştirilecek akademik çalışmaların üniversitelerin ve böylece ülkenin gelişimine katkı sağlayacağı düşünülebilir.

Araştırma görevlileri için çalışma hayatı ve yaptıkları iş çok önemli bir yere sahiptir. Çünkü hem öğrenme süreci içerisinde olan hem de iş hayatını sürdürmeye çalışan bu grup zamanının büyük bir bölümünü işine ayırmaktadır. Bu nedenle de araştırma görevlileri iş hayatlarında çok farklı sıkıntılar ile karşılaşabilmekte ve bu sıkıntılardan olumsuz şekilde etkilenabilmektedir. Bununla birlikte, araştırma görevlilerinin çalışma ortamı içerisinde yaşanan gerilimleri çok daha fazla ve derinden hissettikleri görülmektedir. Böyle bir ortamda çevreden algılanan sosyal desteğin özellikle araştırma görevlileri için çok daha önemli olacağı söylenebilir.

İş hayatı açısından gerilim yaratan ve sıkıntıları arttırıcı faktörlerden biri iş stresidir. İş stresi, fiziksel ve ruhsal bozukluklara neden olan bir faktör olduğu gibi, devamsızlık ve verimliliğin azalması gibi örgütsel olumsuzluklar yarattığı da düşünülen önemli gerilim türlerinden biridir (Ganster ve Schaubroeck, 1991, s. 235). Farklı araştırmalarda iş stresinin çalışanların öz-yeterliliklerini (Klassen ve Chiu, 2010) ve psikolojik iyi oluş hallerini (Daniels ve Guppy, 1994; Uncu, Bayram ve Bilgel, 2007) etkileyen olumsuz bir olgu olduğunu tespit edilmiştir. Ayrıca iş stresi, bireyin tükenmişlik yaşamasında önemli bir öncül olarak kabul edilmektedir (Bağdoğan, Yaman, Bilir ve Aytaç, 2020; Iacovides, Fountoulakis, Kaprinis ve Kaprinis, 2003). Mutlaka ki iş stresinin sonuçları yalnızca bu problemlerle sınırlı değildir. Aynı zamanda iş stresi, azalan iş çıktısı, artan kazalar, yüksek işgücü devri ve düşük performans gibi sonuçları da içeren önemli bir örgütsel sorundur (Burke, Greenglass ve Schwarzer, 1996; Jung ve Yoon, 2014; Motowidlo, Packard ve Manning, 1986; Yousaf vd., 2019).

İş stresinin hem örgütler hem de çalışanlar için ortaya çıkardığı olumsuzluklar, stres üzerinde etkili olan değişkenleri belirleyerek iş stresini azaltmayı amaçlayan araştırmaların sayısını arttırmaktadır. Bu araştırmalarda; iş-aile yaşam çatışması (Efeoğlu ve Özgen, 2007; Judge ve Colquitt, 2004; Sayıldı ve Büyükyılmaz, 2020), işyeri şiddeti (Aytaç, Bozkurt, Bayram ve Bilgel, 2009; Aytaç vd., 2011), liderlik tarzı (Sosik ve Godshalk, 2000), örgütsel adalet (Judge ve Colquitt, 2004), yaşam tatmini (Özdevecioğlu, 2004), kontrol odağı (Chen ve Silverthorne, 2008), aşırı iş yükü (Abbasi, 2015) ve olumsuz duygulanım (Bolino ve Turnley, 2005; Stoeva, Chiu ve Greenhaus, 2002) gibi birçok faktörün iş stresi üzerinde etkili olduğu belirlenmiştir. Bununla birlikte, öz yeterlilik (Schwarzer ve Hallum, 2008), duygusal zeka (Hisli Şahin, Güler ve Basım, 2009), kariyer memnuniyeti (Büyükyılmaz, Vargün ve Uygurtürk, 2020) ve iyileşme eğitim programları (Hahn, Binnewies, Sonnentag ve Mojza, 2011) gibi unsurların ise stresten korunmaya yardımcı olduğu tespit edilmiştir.

Lazarus and Folkman (1984) tarafından ortaya atılan bilişsel stres teorisine göre, bir stresli olayın bireyde olumsuz duyguları ortaya çıkartıp çıkarmayacağı, başa çıkma ve değerlendirme

sürecinden ne derece etkilendiğine bağlıdır. Sosyal desteğin kullanımı, stresli olayları iyileştiren ve bireyin sağlığını ve refahını arttıran başa çıkma sürecini etkilemenin önemli yollarından biridir (Fenlason ve Beehr, 1994). Yaklaşım ve dostluk (tend and befriend) teorisine göre ise bir insanın açlık, susuzluk, cinsel dürtüler gibi temel ihtiyaçlarının yanında, yeterli seviyede koruyucu ve ödüllendirici sosyal ilişkileri de sürdürmesi gerekmektedir. Çünkü grup bağlılığı ve etkileşimi insanlar için gerekli bir hayatta kalma mekanizması durumundadır. Bu ihtiyacı karşılamak için gerçekleştirilen sosyal temasların düşmanca olması ve destekleyici olmaması bireyin biyolojik ve psikolojik stres tepkilerini arttıracaktır. Buna karşılık, sosyal ilişkilerin destekleyici ve rahatlatıcı olması durumunda ise bireyin stres tepkilerinde azalma meydana gelecektir (Taylor, 2006; Taylor et al., 2000). Dolayısıyla, bilişsel stres teorisi ile yaklaşım ve dostluk teorisi kapsamında, iş stresi üzerinde etkili olan ve çalışanların stres seviyesini azalttığı düşünülen bir faktörün de algılanan sosyal destek olduğunu söylemek mümkündür.

Sosyal destek, en genel şekilde “yardım ilişkilerinin mevcudiyeti ve bu ilişkilerin kalitesi” olarak tanımlanmaktadır (Leavy, 1983, s. 5). Bir başka tanıma göre ise, “bireyin sosyal çevresi tarafından desteklenmesi, sevilmesi, değer verilmesi, saygı duyulması ve yalnız olmaması” anlamına gelmektedir (Tuna ve Aslan, 2018, s. 985). Sosyal destek, toplum veya örgüt araştırmalarında çok fazla incelenen olgulardan biri olmasına rağmen kavramsal ve işlevsel olarak saptanması zordur. Sosyal desteğe yönelik yaklaşımlar sosyal entegrasyonun incelenmesinden, yakın ilişkilerin araştırılmasına ve desteğin varlığına ilişkin algıların değerlendirilmesine kadar farklılık göstermektedir. Ayrıca destek kaynakları da iş dışı destek kaynakları (eş, aile, arkadaşlar) ve işyerindeki destek kaynakları (yönetici, iş arkadaşları, astlar) olarak farklı şekillerde incelenmektedir (Ray ve Miller, 1994, s. 360).

Literatürde, çalışanlar tarafından algılanan sosyal desteğin örgütsel faktörler üzerindeki etkisini inceleyen farklı araştırmalar bulunmaktadır. Bu araştırmalarda, bir çalışanın sosyal destek algısının yüksek olması durumunda tükenmişliğin (Baruch-Feldman, Brondolo, Ben-Dayan ve Schwartz, 2002; Burke vd., 1996; Halbesleben, 2006) ve işten ayrılma niyetinin (Bagger ve Li, 2014) azalacağı; öznel iyi oluşun (Gülaçtı, 2010), örgütsel bağlılığın (Rousseau ve Aubé, 2010; Tuna ve Aslan, 2018), mesleki bağlılığın (Büyükyılmaz vd., 2020), iş tatmininin (Bagger ve Li, 2014; Baruch-Feldman vd., 2002; Zhang, Lin ve Wan, 2015) ve verimliliğin (Baruch-Feldman vd., 2002) artacağı tespit edilmiştir. Sosyal destek algısının önemli çıktılarında biri de stres üzerindedir. Her ne kadar sosyal desteğin bireysel stres üzerindeki etkisini inceleyen çok sayıda araştırma olsa da, iş stresi üzerindeki etkisini inceleyen sınırlı sayıda araştırma bulunmaktadır (Chen vd., 2020; Fenlason ve Beehr, 1994; Lambert, Minor, Wells ve Hogan, 2016; Özdevecioğlu, 2004; Russell, Altmaier ve Van Velzen, 1987; Viswesvaran, Sanchez ve Fisher, 1999).

İnsanlar yaşamları boyunca başkalarıyla iletişim kurma, etkileşim içinde olma ve onların desteğini alma ihtiyacı hissederler. Algılanan sosyal destek, insanların hayatta kalmasını sağlamak, stresli yaşam olaylarıyla daha kolay başa çıkmak ve çeşitli yaşam dönemleri için problem çözme becerilerini geliştirmek için muazzam bir güce sahiptir. Diğer bir ifadeyle, çalışanın algıladığı sosyal destek iş stresini hafifleterek çalışanın örgütsel süreçlere katılımını ve güvenini arttırmakta, daha pozitif düşünmesine ve davranmasına neden olmaktadır (Yang, Kao ve Cho, 2019). Dolayısıyla, araştırma görevlilerinin algıladığı sosyal desteğin işyerinde yaşanan stresi artırıcı bir faktör olacağı düşünülebilir.

Bununla birlikte, kadın ve erkeklerin işyerinde yaşadığı ve belirttiği stres seviyesinde çok düşük bir farklılık bulunmaktadır (Liu, Spector ve Shi, 2008; Vagg, Spielberger ve Wasala, 2002). Fakat, kadın ve erkeklerin stres ile başa çıkma yollarında tutarlı farklılıklar olduğu çeşitli araştır-

malar ile tespit edilmiştir (Liu vd., 2008; Matud, 2004). Dolayısıyla, stresi azaltmada kadınlar ve erkekler farklı sosyal destek kaynaklarına başvurmaktadır (Bellman, Forster, Still ve Cooper, 2003; Lee ve Dik, 2017; Zhang, Yan, Zhao ve Yuan, 2015). Yaklaşım ve dostluk teorisine göre de kadınların ve erkeklerin stresi tamponlamak için kullandıkları sosyal destek kaynakları farklılaşmaktadır (Taylor, 2006; Taylor vd., 2000). Bu amaçla gerçekleştirilen sınırlı sayıda araştırmanın bulunması ve araştırmalarda elde edilen bulguların tutarsız olması daha fazla araştırmaya ihtiyaç olduğunu göstermektedir.

Belirtilen gerekçelerden hareketle araştırmanın amacı, üniversitelerde çalışmakta olan araştırma görevlilerinin, sosyal çevrelerinden algıladıkları destek seviyesinin işyerinde yaşanan stresi ne şekilde etkilediğini ve cinsiyetin bu ilişkide düzenleyici bir rolünün olup olmadığını tespit edebilmektir. Bu amaçla gerçekleştirilecek bir araştırmanın, sosyal destek ile iş stresi arasındaki ilişkinin daha iyi anlaşılması adına daha fazla bilgi sağlayacağına ve böylece üniversite çalışanlarına ve yöneticilerine katkıda bulunacağına inanılmaktadır.

2. Literatür Taraması ve Hipotezler

Genel olarak bireyin algıladığı sosyal desteğin kaynakları aile, arkadaşlar ve eş (veya özel bir insan) şeklinde ele alınmaktadır (Eker, Arkar ve Yıldız, 2001; Halbesleben, 2006; Ray ve Miller, 1994; Zimet vd., 1988). Bu kapsamda, bu araştırma da sosyal destek algısını üç boyutlu olarak incelemektedir. Diğer bir ifadeyle araştırmada aileden, arkadaşlardan ve özel bir insandan algılanan sosyal desteğin iş stresi üzerindeki etkisi test edilmektedir. Bununla birlikte, ampirik araştırmalar çalışanın sosyal destek algısının iş stresini azaltıcı etkisi olduğunu belirlemiştir (Lambert vd., 2016; Özdevecioğlu, 2004; Viswesvaran vd., 1999). Teorik ve uygulamalı çalışmalar kapsamında araştırmada öncelikle aşağıdaki hipotezler test edilecektir.

H1: Araştırma görevlilerinin algıladığı aile desteği arttıkça iş stresi azalmaktadır.

H2: Araştırma görevlilerinin algıladığı arkadaş desteği arttıkça iş stresi azalmaktadır.

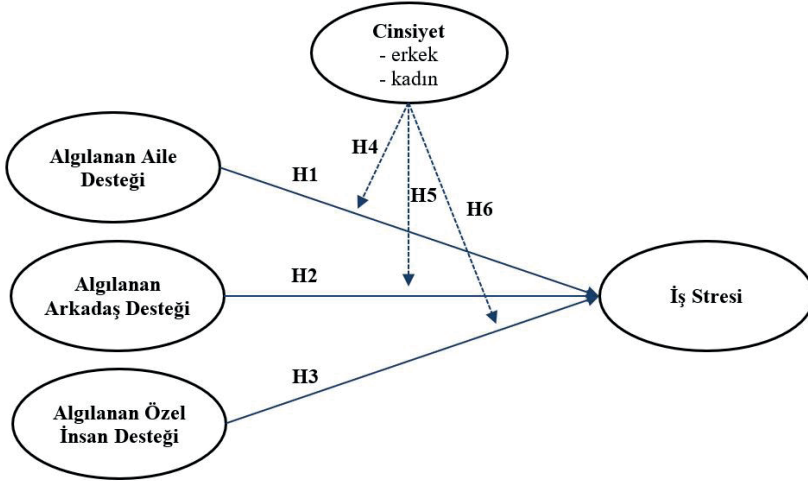
H3: Araştırma görevlilerinin algıladığı özel bir insan desteği arttıkça iş stresi azalmaktadır.

Araştırmalar, kadınların erkeklere oranla genel olarak daha yüksek sosyal destek algıladıklarını göstermektedir (Adameczyk, 2016; Kneavel, 2020; Lee ve Dik, 2017). Benzer şekilde, farklı kaynaklardan algılanan sosyal desteğin de cinsiyete göre farklılaştığı ve kadınların hem aile hem arkadaş hem de romantik eşlerinden daha yüksek derecede sosyal destek algıladığı belirlenmiştir (Kendler, Myers ve Prescott, 2005; Liebler ve Sandefur, 2002; Zhang vd., 2015). Bu kapsamda son yıllarda sosyal destek ile sağlık arasındaki ilişkinin cinsiyete göre değişip değişmeyeceği sorusuna (düzenleyici değişken olarak cinsiyet) artan bir ilgi bulunmaktadır. Bu amaçla gerçekleştirilen araştırmaların çoğunluğunda sosyal desteğin genel olarak ölçüldüğü ve sonuçların tutarsız olduğu görülmektedir. Bazı araştırmalarda erkeklerin (Bellman vd., 2003; Gadalla, 2009) bazılarında ise kadınların (Haines, Beggs ve Hurlbert, 2008; Kneavel, 2020) sosyal destek algısının sağlığa ilişkin farklı değişkenlerde daha güçlü etkiye sahip olduğu saptanmıştır. Ayrıca, cinsiyetin düzenleyici etkisine ilişkin çalışmaların, nadiren farklı sosyal destek kaynaklarına odaklandığı görülmektedir (Lee ve Dik, 2017; Rueger, Malecki ve Demaray, 2010; Zhang vd., 2015) ve bu durum, çeşitli sosyal destek kaynakları ile sağlık arasındaki ilişkide cinsiyet farklılıkları olup olmadığına dair anlayışımızın sınırlı kalmasına neden olmuştur. Dolayısıyla, bu araştırmada aile, arkadaş ve özel bir insan desteğinin iş stresi üzerindeki etkisinin cinsiyete göre farklılaşacağı düşünülmekte ve bu çerçevede aşağıdaki hipotezler test edilmektedir.

H4: Aile desteğinin iş stresine etkisi kadın ve erkek araştırma görevlilerinde farklıdır.

H5: Arkadaş desteğinin iş stresine etkisi kadın ve erkek araştırma görevlilerinde farklıdır.

H6: Özel insan desteğinin iş stresine etkisi kadın ve erkek araştırma görevlilerinde farklıdır.
Araştırma hipotezleri kapsamında test edilmek istenen ilişkilerin genel görünümü Şekil 1'de sunulmuştur.

Şekil 1: Araştırma Modeli

3. Araştırma Yöntemi

Araştırma görevlilerinin algıladığı desteğin iş stresi üzerindeki etkisini ve bu etkide cinsiyetin rolünü tespit edebilmek için gerçekleştirilen bu çalışmada, nicel araştırma deseni içinde ele alınan ilişkisel tarama modelinden faydalanılmıştır.

3.1. Örneklem ve Araştırma Süreci

Araştırmanın evreni, Karabük Üniversitesi'ndeki farklı birimlerde görev yapan tüm araştırma görevlilerini kapsamaktadır. Üniversitenin Personel Daire Başkanlığı verilerine göre, araştırmanın gerçekleştirildiği Mayıs-Haziran 2020 döneminde üniversitede toplam 240 araştırma görevlisi çalışmaktadır. Pandemi sürecinde katılımcılara ulaşmanın zor olması nedeniyle çalışmada online anket tekniği tercih edilmiştir. 228 araştırma görevlisinin elektronik posta adreslerine ulaşılmış ve gerekli izinler alındıktan sonra online olarak hazırlanan anket formu kolayda örnekleme yöntemi ile elektronik posta adreslerine gönderilmiştir. Bununla birlikte araştırma ile ilgili olarak Karabük Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'ndan Etik Kurul izni de sağlanmıştır (Karar No:2021/01). Araştırma görevlilerinin 96 tanesi geri dönüş gerçekleştirmiş ve örneklem 96 kişiden oluşmaktadır.

Örnekleme dahil olan araştırma görevlilerinin 45'i kadın (%46,9) ve 51'i (%53,1) erkektir. Ayrıca, 49'u bekar (%51) ve 47'si (%49) evlidir. Yaş dağılımına bakıldığında %30,2'si (29 kişi) 27 yaş ve altı, %41,7'si (40 kişi) 28-30 yaş arası ve %28,1'i (27 kişi) 31 yaş ve üstüdür. En küçük katılımcı 24 yaşında ve en büyük katılımcı 35 yaşındadır. Araştırmaya katılan araştırma görevlilerinin yaş ortalaması 29 olarak belirlenmiştir. Katılımcıların %47,9'u (46 kişi) lisans, %37,5'i (36 kişi) yüksek lisans ve %14,6'sı (14 kişi) doktora derecesine sahiptir. Son olarak kurumda çalışma sürelerine bakıl-

dığında, katılımcıların 22,9'u (22 kişi) 1 yıldan az süredir, %30,2'si (29 kişi) 1-5 yıldır, %31,3'ü (30 kişi) 6-10 yıldır ve %15,6'sı (15 kişi) 10 yıldan fazla süredir kurumunda çalışmaktadır.

3.2. Veri Toplama Aracı ve Kullanılan Ölçekler

Araştırmada kullanılan anket formu içerisinde 3 bölüm bulunmaktadır. İlk bölümde katılımcıların demografik bilgilerini belirlemeyi amaçlayan sorular vardır. İkinci bölüm katılımcıların algıladığı sosyal desteğin derecesini tespit etmeye yönelik ifadelerden oluşmaktadır. Üçüncü bölümde ise katılımcıların iş stresi düzeylerini belirlemeye yönelik ifadeler bulunmaktadır.

Araştırmada algılanan sosyal destek ve iş stresi olmak üzere iki farklı ölçek kullanılmıştır. Katılımcıların algıladığı sosyal desteğin derecesini tespit etmek için Zimet vd. (1988) tarafından geliştirilmiş olan çok boyutlu algılanan sosyal destek ölçeğinden faydalanılmıştır. Ölçek aile, arkadaş ve özel bir insan desteği şeklinde üç boyutludur. Toplamda ölçek içerisinde 12 ifade yer almaktadır ve her bir destek kaynağının derecesini belirlemek için 4 ifade bulunmaktadır. Ölçeğin Türkçe geçerlilik ve güvenilirlik analizi Eker vd. (2001) tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmada çok boyutlu algılanan sosyal destek ölçeği, Eker vd. (2001) çalışmasından adapte edilerek kullanılmıştır.

Katılımcıların iş stresi seviyelerini belirlemek için ise House ve Rizzo (1972) tarafından geliştirilen iş stresi ölçeği kullanılmıştır. Ölçek tek boyuttan oluşmaktadır ve ölçek içerisinde 7 ifade bulunmaktadır. Ölçeğin Türkçe formu Efeoğlu (2006) çalışmasından adapte edilerek araştırmada kullanılmıştır.

3.3. Analiz Yöntemi

Araştırmada veri analizi için SPSS Statistics 22 ve SmartPLS 3.3.2 programlarından faydalanılmıştır. Demografik özellikler SPSS Statistics 22 ile özetlenerek betimleyici istatistikler hesaplanmıştır. Değişkenlere ilişkin güvenilirlik ve geçerlilik analizleri ile sonrasında gerçekleştirilen hipotez testlerinde ise SmartPLS 3 programı vasıtasıyla kısmi en küçük kareler yapısal eşitlik modellemesi (PLS-SEM) kullanılmıştır.

PLS-SEM, Kovaryans temelli yapısal eşitlik modellemesi (CB-SEM) gibi, bir modeldeki gizil değişkenler arasında var olan ilişkileri analiz etmek amacıyla kullanılmaktadır (Haenlein ve Kaplan, 2004, s. 290). Buna karşılık, CB-SEM kovaryans odaklı hesaplama yaparken, PLS-SEM varyans odaklı hesaplama yapmaktadır. Bu yönüyle PLS-SEM bileşen temelli bir tahmin yöntemidir (Vinzi, Trinchera ve Amato, 2010, s. 48).

PLS-SEM araştırmacılara çeşitli yönlerden fayda sağlamaktadır. İlk olarak, araştırmanın tahmin odaklı gerçekleştirilmesi durumunda tercih edilmektedir. Dolayısıyla araştırmada açıklayıcı modelleme strateji tercih edildiğinde uygun bir yöntemdir. İkinci olarak ise, araştırmada kullanılan veri, analiz için belirli varsayımlara sahip olmadığında (örneğin küçük olması ve/veya verinin normal dağılmaması) sağlam tahminler ortaya koyan bir yöntemdir (Chin, 2010, s. 656; Hair, Hult, Ringle ve Sarstedt, 2017, s. 19; Hair, Sarstedt vd., 2014, s. 108). Bu araştırmada, veri yapısının yapısal eşitlik modellemesine uygun olması, örneklem hacminin küçük olması, evrenin yapısı itibarıyla örneklemin yükseltilemeyecek olması ve açıklayıcı modelleme stratejisinin benimsenmesi nedeniyle PLS-SEM yöntemi tercih edilmiştir.

4. Bulgular

Araştırma gerçekleştirilen tüm analizlerde PLS-SEM yapısal eşitlik modellemesi kullanılmıştır. PLS-SEM yönteminde iki aşama bulunmaktadır. Birinci aşama ölçüm modeline ve ikinci aşama ise yapısal modele ilişkin değerlendirmeleri içermektedir (Hair vd., 2017, ss. 11-12; Hair,

Sarstedt vd., 2014, s. 109; Henseler, Hubona ve Ray, 2017, s. 21; Vinzi vd., 2010, s. 55).

Birinci aşama olan ölçüm modeli; yapı geçerliliğine (faktör analizi), birleşim ve ayrışım geçerliliğine ve güvenilirliğe ilişkin analizleri kapsamaktadır. Yapı geçerliliği için ölçeklerin faktör yüklerine bakılmaktadır. CB-SEM'den farklı olarak PLS-SEM analizinde faktör yüklerine ilişkin eşik değer 0,70'dir (Hair vd., 2017, s. 122; Hulland, 1999, s. 198). Birleşim geçerliliği, tüm gizil değişkenler için hesaplanan Açıklanan Ortalama Varyans (AVE) değeri ile analiz edilmektedir. Değişkenin birleşim geçerliliğine sahip olabilmesi için, değişken için hesaplanan AVE değeri 0,50'den yüksek olmalıdır (Chin, 1998, s. 321; Fornell ve Larcker, 1981, ss. 45-46; Hair vd., 2014a, s. 605; Hair vd., 2017, s. 122). Ayrışım geçerliliği, AVE'nin karekök değeri ile gizil değişkenlere ait korelasyonlar karşılaştırılarak analiz edilmektedir. Değişkenin ayrışım geçerliliğine sahip olabilmesi için, AVE'nin karekök değeri her bir korelasyon çiftinden daha büyük olmalıdır (Fornell ve Larcker, 1981, ss. 45-46; Hair, Black vd., 2014, s. 605). Ölçeklere ilişkin güvenilirlik hesaplamasında ise, Cronbach Alfa (α) ve birleşik güvenilirlik (CR) değerleri kullanılmıştır. Bir ölçeğin güvenilir sayılabilmesi α ve CR değerlerinin 0,70'nin üzerinde olmasına bağlıdır (Hair vd., 2017, s. 122; Nunnally ve Bernstein, 1994, s. 265).

İkinci aşama olan yapısal model ise yol analizini kapsamaktadır. Yol analizi, araştırmada test edilmek istenilen hipotezlerle ilişkin analizleri içermektedir. Yol analizine ilişkin yorumlar; açıklanan varyans değeri (R^2), standardize regresyon katsayıları (β) ve öncül değişkenlerin boyutsal etkileri (f^2) kapsamında gerçekleştirilmektedir.

4.1. Faktör (Yapı Geçerlilik) Analizi

Yapı geçerliliği, ölçümün kullanımıyla sağlanan sonuçların, teoriye ne kadar iyi uyduğuna ilişkin kanıt sunmaktadır (Sekaran ve Bougie, 2016, s. 222). Ölçüm modeline ilişkin yapı geçerliliğini doğrulamak için maddelerin faktör yükleri kullanılmaktadır. Bu kapsamda, belirli bir yapıyı ölçmeyi amaçlayan tüm ifadeler, ölçmek için tasarlandıkları yapıya yüksek oranda yüklenmelidir. Bir ifadenin, ait olduğu yapıdan daha yüksek şekilde farklı bir yapıya yüklenmesi durumunda silinmesi gerekmektedir (Hair vd., 2017, s. 113).

Tablo 1: Faktör Yükleri ve Çapraz Yüklemeler

	Algılanan Aile Desteği	Algılanan Arkadaş Desteği	Algılanan Özel İnsan Desteği	İş Stresi
AİLEDES1	0.941**	0.429	0.286	-0.378
AİLEDES2	0.893**	0.477	0.369	-0.440
AİLEDES3	0.909**	0.521	0.293	-0.420
AİLEDES4	0.917**	0.435	0.288	-0.456
ARKDES1	0.425	0.900**	0.374	-0.430
ARKDES2	0.420	0.890**	0.454	-0.491
ARKDES3	0.519	0.919**	0.422	-0.479
ARKDES4	0.477	0.909**	0.446	-0.475
ÖZİNDES1	0.243	0.419	0.911**	-0.491
ÖZİNDES2	0.310	0.487	0.861**	-0.374
ÖZİNDES3	0.380	0.434	0.891**	-0.401
ÖZİNDES4	0.301	0.357	0.926**	-0.413
İŞSTR1	-0.326	-0.377	-0.331	0.840**
İŞSTR2	-0.373	-0.383	-0.361	0.879**
İŞSTR3	-0.334	-0.436	-0.360	0.822**
İŞSTR4	-0.425	-0.442	-0.341	0.819**

İŞSTR5	-0.371	-0.431	-0.293	0.778**
İŞSTR6	-0.508	-0.549	-0.557	0.852**
İŞSTR7	-0.296	-0.331	-0.422	0.798**

*p<0,05; **p<0,01; N=96

Tablo 1'de sunulan analiz sonuçlarına göre bütün gizil değişkenler için faktör yüklerinin 0,70'den yüksek olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca çapraz yüklemeler de eşik değer olan 0,70'den daha düşüktür. Dolayısıyla ölçümde kullanılan ölçekler yapı geçerliliğine sahiptir (Hair vd., 2017, s. 122; Hulland, 1999, s. 198).

4.2. Ayrışım ve Birleşim Geçerlilik Analizi

Ayrışım ve birleşim geçerliliği için hesaplanan açıklanan ortalama varyans (AVE), AVE'nin karekök ve korelasyon değerlerine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çerçevede Tablo 2'de tüm değerler sunulmaktadır.

Tablo 2: AVE ve Korelasyon Değerleri

Değişkenler	Kadın	Erkek	t-testi	AVE	Korelasyonlar			
	N=51	N=45			Değeri	1	2	3
	Ort (S.S.)	Ort (S.S.)	t-değeri					
1. Alg. Aile Desteği	3,423 (0,987)	2,909 (1,208)	2,294*	0.837	(0.915)^a			
2. Alg. Arkadaş Desteği	3,476 (1,082)	2,767 (0,994)	3,317**	0.818	0.510**	(0.905)^a		
3. Alg. Özel İnsan Desteği	3,385 (1,037)	2,659 (0,935)	3,569**	0.805	0.339**	0.470**	(0.897)^a	
4. İş Stresi	2,713 (1,034)	3,364 (0,951)	-3,182**	0.685	-0.465**	-0.519**	-0.472**	(0.827)^a

*p<0,05; **p<0,01; N=96; AVE: Açıklanan ortalama varyans; Ort.=Ortalama; S.S.=Standart sapma
Not: a ile belirtilen değerler AVE'nin karekök değerleridir.

Tablo 2'deki AVE değerlerine bakıldığında, hepsinin eşik değer olan 0,50'nin üzerinde olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, ölçümde kullanılan ölçeklerin birleşim geçerliliği sağlanmıştır (Chin, 1998, s. 321; Fornell ve Larcker, 1981, ss. 45-46; Hair, Black vd., 2014, s. 605; Hair vd., 2017, s. 122). Ayrışım geçerliliği kapsamında AVE'nin karekök değeri ile korelasyonlar incelendiğinde, tüm değişkenler için AVE'nin karekök değerinin her bir korelasyon çiftinden daha büyük olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgu, kullanılan ölçeklerin ayrışım geçerliliğine de sahip olduğunu göstermektedir (Fornell ve Larcker, 1981, ss. 45-46; Hair, Black vd., 2014, s. 605).

4.3. Güvenilirlik Analizi

Ölçüm modeli kapsamında güvenilirlik hem Cronbach Alfa (α) hem de birleşik güvenilirlik (CR) değerleri ile belirlenmiştir. Elde edilen bulgular Tablo 3'de sunulmaktadır.

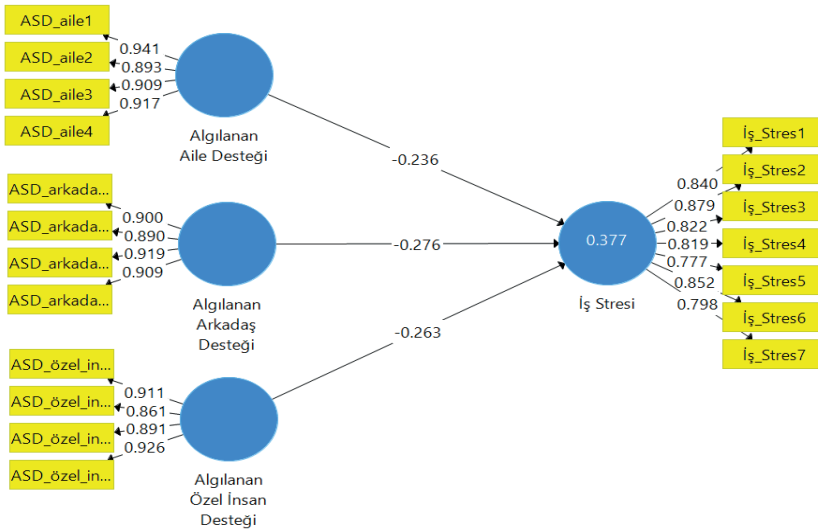
Tablo 3: Cronbach Alfa (α) ve Birleşik Güvenilirlik (CR) Değerleri

Değişkenler	Cronbach Alfa (α) Değerleri	Birleşik Güvenilirlik (CR) Değerleri
1. Algılanan Aile Desteği	0.935	0.954
2. Algılanan Arkadaş Desteği	0.926	0.947
3. Algılanan Özel İnsan Desteği	0.920	0.943
4. İş Stresi	0.923	0.938

Analiz bulgularına göre, değişkenler için tüm Cronbach alfa ve birleşik güvenilirlik değerleri eşik değer olan 0,70'den daha yüksektir. Elde edilen bulgu, araştırmada kullanılan ölçeklerin güvenilirliğe sahip olduğunu göstermektedir (Hair vd., 2017, s. 122; Nunnally ve Bernstein, 1994, s. 265).

4.4. Yol Analizi

PLS-SEM yöntemi, ölçüm modelinin kabul edilmesinin ardından ikinci aşama olarak yapısal modelin test edilmesini içermektedir. Yapısal model içerisinde hipotezleri test etmek için gerçekleştirilen yol analizi bulunmaktadır. SmartPLS programı ile uygulanan yol analizinin genel görünümü Şekil 2'de verilmiştir.

Şekil 2: Yapısal Model

Yapısal modelde ilk yapılması gereken, yordayıcı (bağımsız) değişkenlerin arasında eşzamanlılığın olup olmadığının kontrol edilmesidir. Eşzamanlılık testinde genellik varyans artış faktörü (VIF) değeri incelenmektedir. Eşzamanlılığın olmadığını söyleyebilmek için VIF değerinin 5 veya daha düşük bir değer olması gerekmektedir (Hair vd., 2017, s. 143). Analiz sonucu elde edilen değerler incelendiğinde; algılanan aile desteği VIF değeri 1,374, algılanan arkadaş desteği VIF değeri 1,561 ve algılanan özel insan desteği VIF değeri 1,306 olarak tespit edilmiştir. Tüm VIF değerlerinin 5'den daha küçük olması yordayıcı değişkenlerin arasında eşzamanlılığın olmadığını göstermektedir.

Yapısal model kapsamında gerçekleştirilen yol analizi; içsel gizil (bağımlı) değişkene ilişkin açıklanan varyans değerine (R^2), standardize regresyon katsayılarına (β) ve öncül değişkenlerin boyutsal etkilerine (f^2) ilişkin bulgular ortaya koymaktadır. Bu bulgular kapsamında hipotez test sonuçları yorumlanmaktadır. R^2 değeri için 0,67 yüksek, 0,33 orta ve 0,19 düşük kabul edilmektedir (Chin, 1998, s. 317). f^2 değeri için ise 0,35 büyük, 0,15 orta ve 0,02 küçük olarak ifade edilmektedir (Cohen, 1988, ss. 413-414). Yol analizi bulgularına Tablo 4’de yer verilmektedir.

Tablo 4: Yol Analizi Bulguları

Hipotezler			β	p	t	Standart hata	R^2	f^2	Sonuç
H1	Algılanan aile desteği	→	İş stresi	-0,236*	0,046	1,996	0,118	0,065	Kabul
H2	Algılanan arkadaş desteği	→	İş stresi	-0,276*	0,029	2,191	0,126	0,377	Kabul
H3	Algılanan özel insan desteği	→	İş stresi	-0,263**	0,006	2,753	0,095	0,085	Kabul

*p<0,05; **p<0,01; N=96

Yol analizi sonucunda hipotezlere ilişkin bulgular (Tablo 4), algılanan aile desteğinin (H1: $\beta=-0,236, p<0,05$), algılanan arkadaş desteğinin (H2: $\beta=-0,276, p<0,05$) ve algılanan özel insan desteğinin (H3: $\beta=-0,263, p<0,01$) iş stresini negatif yönlü ve anlamlı olarak yordadığını göstermektedir. Bu bulgu sonucunda H1, H2 ve H3 hipotezleri kabul edilmektedir. Dolayısıyla bireyin sosyal çevresi kapsamında ailesinden, arkadaşlarından ve özel bir insandan algıladığı desteğin iş stresini azaltıcı etkisi olduğu söylenebilir.

Analiz bulgularına göre yordayıcı değişkenler iş stresi üzerinde %37,7’lik ($R^2=0,377$) açıklama oranına sahiptir. Bunun anlamı, algılanan sosyal destek unsurları ile iş stresindeki değişimin %37,7’lik kısmının açıklanabileceğidir ve bu açıklama oranın orta derece olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, algılanan aile desteğinin iş stresi üzerindeki etki boyutu düşük ($f^2=0,065$), algılanan arkadaş desteğinin iş stresi üzerindeki etki boyutu düşük ($f^2=0,078$) ve algılanan özel insan desteğinin iş stresi üzerindeki etki boyutu düşük ($f^2=0,085$) olarak tespit edilmiştir.

4.5. Düzenleyicilik Analizi

Algılanan aile desteğinin, algılanan arkadaş desteğinin ve algılanan özel insan desteğinin iş stresine etkisinde cinsiyete göre bir farklılaşma olup olmadığı PLS çoklu grup analizi (PLS-MGA) ile test edilmiştir. Çoklu grup analizi, kavramsal olarak düzenleyici etkinin kategorik bir değişken ile gerçekleştirilmesidir ve düzenleyici değişken, “yordayıcı (bağımsız) bir değişken ile içsel gizil (bağımlı) değişken arasındaki ilişkinin gücünü veya yönünü etkileyen” değişkendir (Baron ve Kenny, 1986, s. 1174). Bu çerçevede, çoklu grup analizi, önceden tanımlanmış veri gruplarının gruba özgü parametre tahminlerinde önemli farklılıklar olup olmadığını test etmeye izin veren bir yöntemdir (Henseler, Christian ve Rudolf, 2009, s. 283). SmartPLS programı ile gerçekleştirilen çoklu grup analizi bulguları Tablo 5’de sunulmuştur.

Tablo 5: Cinsiyetin Düzenleyicilik Rolü

Yapısal İlişkiler			Kadın (N=45)			Erkek (N=51)			Çoklu Grup Analizi		
			β	t	p	β	t	p	$\Delta\beta$	p	Sonuç
H4	Algılanan aile desteği	→ İş stresi	-0,552	4,709	0,001**	-0,051	0,293	0,769	0,501	0,021*	Kabul
H5	Algılanan arkadaş desteği	→ İş stresi	-0,004	0,027	0,979	-0,520	4,542	0,001**	0,516	0,011*	Kabul
H6	Algılanan özel insan desteği	→ İş stresi	-0,323	2,922	0,004**	-0,182	1,262	0,207	0,141	0,423	Kabul Değil

*p<0,05; **p<0,01

İlk olarak analiz bulguları, algılanan aile desteğinin iş stresini azaltıcı etkisinin kadın katılımcılar ($\beta=-0,552, p<0,01$) için anlamlı olduğunu, buna karşılık erkek katılımcılar ($\beta=-0,051, p>0,05$) için böyle bir etkinin bulunmadığını göstermektedir. Kadın ve erkek katılımcılar arasında $\Delta\beta=0,501$ 'lik yol katsayısı farkı bulunmaktadır ve bu farkın 0,05 düzeyinde anlamlı olduğu belirlenmiştir ($p=0,021$). Elde edilen bulgu H4 hipotezinin kabul edildiği anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, algılanan aile desteğinin iş stresine etkisinde cinsiyet düzenleyici role sahiptir. Diğer bir ifadeyle, kadın araştırma görevlileri için aileden algılanan desteğin iş stresini azaltıcı etkisi erkek araştırma görevlilerine göre daha güçlüdür.

İkinci olarak analiz bulgularına göre, algılanan arkadaş desteğinin iş stresini azaltıcı etkisi erkek katılımcılar için anlamlıdır ($\beta=-0,520, p<0,01$). Buna karşılık, kadın katılımcılar için ise algılanan arkadaş desteğinin iş stresini azaltıcı etkisinin anlamsız olduğu tespit edilmiştir ($\beta=-0,004, p>0,05$). İki grup arasında $\Delta\beta=0,516$ 'lik yol katsayısı farkı olduğu belirlenmiştir ve bu fark 0,05 düzeyinde anlamlıdır ($p=0,011$). Dolayısıyla, H5 hipotezi kabul edilmektedir. Bunun anlamı, algılanan arkadaş desteğinin iş stresine etkisinde cinsiyet düzenleyici role sahiptir. Diğer bir ifadeyle, erkek araştırma görevlileri için algılanan arkadaş desteğinin iş stresini azaltıcı etkisi kadın araştırma görevlilerine göre daha güçlüdür.

Üçüncü olarak ise analiz bulguları kapsamında algılanan özel insan desteğinin iş stresini azaltıcı etkisinin kadın katılımcılar ($\beta=-0,323, p<0,01$) için anlamlı olduğu, erkek katılımcılar ($\beta=-0,182, p>0,05$) için ise anlamsız olduğu tespit edilmiştir. İki grup arasında $\Delta\beta=0,141$ 'lik yol katsayısı farkı olduğu bulunmaktadır, fakat bu fark 0,05 düzeyinde anlamlı değildir ($p=0,423$). Dolayısıyla her ne kadar kadın araştırma görevlilerinin algıladığı özel insan desteğinin iş stresini azaltıcı etkisi erkek araştırma görevlilerinden yüksek olsa da istatistiki olarak böyle bir farklılıktan söz edilememektedir. Bu bulgu kapsamında H6 hipotezi kabul edilmemektedir. Bunun anlamı, algılanan özel insan desteğinin iş stresine etkisinde cinsiyetin düzenleyici role sahip olmadığıdır. Diğer bir ifadeyle, kadın ve erkek araştırma görevlileri için algılanan özel insan desteğinin iş stresini azaltıcı etkisi farklılaşmamaktadır.

5.Sonuç ve Tartışma

Bu çalışma, araştırma görevlilerinin sosyal destek ve iş stresi algıları arasındaki ilişkiye ve bu ilişkide cinsiyetin rolüne odaklanmaktadır. Elbette ki sosyal desteğin stresle başa çıkmada önemli bir araç olabileceği farklı araştırmalar ile tespit edilmiştir (Halbesleben, 2006; Lambert vd., 2016; Özdevicioğlu, 2004; Russell vd., 1987; Viswesvaran vd., 1999). Fakat bu çalışmanın üç farklı sosyal destek kaynağının (aile, arkadaş, özel insan) araştırma görevlilerinin iş stresine etkisinde düzenleyici olarak cinsiyetin göreceli katkısını test eden ilk girişimlerden biri olduğu

söylenbilir. Dolayısıyla bu çalışma, algılanan sosyal destek ve iş stresi arasındaki ilişkiye dair mevcut anlayışa katkıda bulunarak iş stresinin azaltılmasına yönelik etkili önlemlerin geliştirilmesine yardımcı olabilir.

Çalışmada, amaç kapsamında altı hipotez test edilmiştir. Öncelikle, ilk üç hipotez ile, algılanan aile, arkadaş ve özel insan desteğinin araştırma görevlilerinin yaşadıkları iş stresini azaltmada etkili bir araç olup olmadığı araştırılmıştır. Analizler sonucunda her üç sosyal destek kaynağının da iş stresini azaltıcı etkisinin bulunduğu belirlenmiştir. Diğer bir ifadeyle, araştırma görevlilerinin sosyal çevresinden algıladığı destek arttıkça çalışma hayatında deneyimlenen stres seviyesinde azalma olmaktadır. Elde edilen bulgunun, Türkiye’de sosyal desteğin sonuçlarını inceleyen benzer çalışmalar ile tutarlı olduğu söylenebilir Çetinkaya ve Korkmaz, 2019; Karabacak ve Harlak, 2020; Özdevecioğlu, 2004; Polatçı, 2015). Bu kapsamda, Karabacak ve Harlak (2020) otel çalışanları üzerine gerçekleştirilen araştırma sonucunda sosyal destek algısının işten kaynaklı aile çatışmalarını azaltıcı bir etkisinin bulunduğunu belirlemiştir. Polatçı (2015) tarafından akademisyenler üzerine gerçekleştirilen araştırma, sosyal destek algısının yaşam tatminini arttıran bir yordayıcı olduğu tespit edilmiştir. Benzer şekilde Özdevecioğlu, (2004)’nun çalışması da sosyal destek algısının yaşam tatminini artırıcı etkisinin işletme sahipleri için geçerli olduğunu belirlemiştir. Bununla birlikte çalışmada sosyal desteğin mesleki stresi azaltıcı etkisinin bulunduğu da saptanmıştır. Çetinkaya ve Korkmaz (2019) tarafından yapılan çalışması ise aile, arkadaş ve özel insan desteğinin öğrencilerin stres, anksiyete ve depresyon düzeylerini azalttığı bulgusuna ulaşmıştır.

Bununla birlikte, bu çalışmada elde edilen bulgular, her üç sosyal destek kaynağının da iş stresini azaltmada düşük derecede etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca, arkadaş desteğinin iş stresinin azaltıcı etkisinin diğer sosyal destek kaynaklarından az da olsa daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Elde edilen bulgunun benzer çalışmalar ile tutarlı olduğu söylenebilir (Dean, Kolody ve Wood, 1990; Halbesleben, 2006; Viswesvaran vd., 1999; Walen ve Lachman, 2000). Bu bulgu, iş hayatında yaşanan stresle başa çıkmada iş dışından algılanan sosyal desteğin faydalı olabileceğini göstermesi açısından önemlidir. Dolayısıyla, özellikle arkadaş desteği olmak üzere bireyin sosyal çevresinden etkili bir destek algılanması durumunda, iş yaşamında yaşanan stresin miktarı da azalabilmektedir. Elde edilen bulgunun Türk kültürüne açısından uygun olduğu söylenebilir. Kolektivist bir kültürde, stresli çalışanların hem iş çevrelerinden hem de iş dışı çevrelerinden destek beklentisi daha fazla olmaktadır. Bu nedenle, aileden, arkadaşlardan veya özel bir insandan algılanan destek, stres ortamının olumsuz etkileriyle başa çıkmada ve işle meşgul olmada çalışana yardımcı olmaktadır (Peterson ve Wilson, 2002; Yousaf vd., 2019). Bu kapsamda, özellikle Türk kültürü gibi kolektivist yapıya sahip kültürlerde sosyal çevreden algılanan desteğin iş hayatındaki olumsuz duygu, tutum ve davranışlar üzerinde çok daha etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Çalışmada ikinci ve asıl olarak ise, araştırma görevlilerinin stresi azaltmada kullandıkları sosyal destek kaynaklarının kadın ve erkeklere göre farklı olup olmadığını incelenmektedir. Elde edilen bulgular, sosyal destek ile iş stresi ilişkisinde cinsiyetin düzenleyici bir rolünün bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Öncelikle, aile desteği ile iş stresi arasındaki negatif ilişkinin sadece kadınlarda gözlemlendiği tespit edilmiştir. Diğer bir ifadeyle, aile desteğinin iş stresini azaltıcı etkisinin kadın araştırma görevlileri için anlamlı ve erkek araştırma görevlileri için anlamsız olduğu saptanmıştır. Farklı araştırmalar, kadınların aile desteğine erkeklere oranla daha fazla önem verdiğini ve aile desteğinin eksikliğinin kadınların sağlığı üzerinde daha güçlü etkiye sahip olduğunu belirtmek-

tedir (Crevier, Marchand, Nachar ve Guay, 2014; Drummond vd., 2017; Morrison, 2009). Yine birçok araştırma, aile veya ebeveyn desteğinin fiziksel sağlık (Almgren, Magarati ve Mogford, 2009) ve depresif belirtiler (Kendler vd., 2005; Pettit vd., 2011; Rueger vd., 2010) üzerindeki etkisinin erkeklere oranla kadınlarda daha güçlü olduğunu göstermiştir. Dolayısıyla bu çalışmada elde edilen bulgunun diğer araştırmalar ile benzeştiği söylenebilir. Elde edilen bulgu kapsamında, ailenin, psikolojik ihtiyaçlarını karşılama ve duygusal güvenliğini artırma konusunda erkeklere oranla kadınlar için daha önemli bir birim olduğunu söylemek mümkündür. Aile üyeleri tarafından sağlanan yeterli destek, kadın araştırma görevlilerinin iş stresi düzeyini önemli ölçüde azaltabilir.

Analizler sonucunda, arkadaş desteğinin iş stresini azaltıcı etkisinin ise yalnızca erkekler için geçerli olduğu belirlenmiştir. Dolayısıyla iş stresini azaltma konusunda erkek araştırma görevlilerinin arkadaşlarından algıladığı destek etkili olurken, kadın araştırma görevlilerinin arkadaşlarından algıladığı desteğin etkisi bulunmamaktadır. Genel olarak araştırmalar diğer destek kaynaklarında olduğu gibi, arkadaş desteğinin birey sağlığına etkisinin kadınlar için daha güçlü olduğunu belirtmektedir (Schraedley, Gotlib ve Hayward, 1999; Slavin ve Rainer, 1990; B. Zhang vd., 2015). Buna karşılık, sınırlı sayıda olsa da, bu etkinin cinsiyete göre farklılaşmayacağını (Colarossi ve Eccles, 2003; Sangalang ve Gee, 2012) veya erkekler için daha güçlü olduğunu (Rueger vd., 2010) tespit eden çalışmalar da bulunmaktadır. Örneğin güncel bir araştırmaya göre, arkadaş desteğinin fiziksel sağlık sorunlarını azaltmadaki etkisi kadın yetişkinler için daha güçlü iken, depresif belirtileri azaltmadaki etkisi ise erkek yetişkinler için daha güçlüdür (Lee ve Dik, 2017). Bu çalışma kapsamında elde edilen bulguyla ise, kadınlara oranla erkek araştırma görevlileri için arkadaş desteğinin iş stresini azaltmada çok daha güçlü bir faktör olabileceği tespit edilmiştir. Dolayısıyla, bireyin çevresinden destek ihtiyacı duyması durumunda arkadaşlarının yardım edeceğine inanması, erkek araştırma görevlileri için işten kaynaklı stres kaynaklarını kontrol etme konusunda daha fazla etkili olmaktadır.

Özel insan desteğinin iş stresine etkisi ise kadınlar için anlamlı ve erkekler için anlamsız olarak tespit edilmiştir. Buna karşılık, çoklu grup analizi sonucunda bu etkinin cinsiyete göre farklılaşmadığı ortaya konulmuştur. Diğer bir ifadeyle, kadın ve erkek araştırma görevlileri için özel insan desteğinin stresi azaltıcı etkisi farklılaşmamaktadır. Literatürde daha önce benzer bulgulara ulaşan araştırmalar bulunmaktadır (Choi ve Ha, 2011; Roxburgh, 2004). Bu araştırmalarda, eş desteğinin depresif belirtileri azaltıcı etkisinin kadınlara ve erkeklere göre farklılaşmadığı saptanmıştır. Walen ve Lachman (2000) tarafında gerçekleştirilen araştırma kişinin sağlığı üzerinde özel insandan algılanan sosyal desteğin cinsiyete göre değişmediğini tespit etmiştir. Araştırma sonucunda, bir eşin cinsiyete bağlı olmadan kişinin iyi oluşu veya mutluluğu için önemli bir destek kaynağı olduğunu belirtilmektedir (Walen ve Lachman, 2000, s. 26). Bu çalışmayla da üniversitelerde görevli araştırma görevlilerinin iş stresini azaltmada özel insan desteğinin etkisinin bulunduğu ve bu etkinin kadınlara ve erkeklere göre farklılaşmadığı saptanmıştır. Elde bulgu sonucunda, cinsiyetin önemi olmaksızın, bireyin kendisine özel yakınlığı bulunan birinden sosyal destek algılamasının stresli olayları iyileştirme ve bireyin sağlığını ve refahını arttırma konusunda önemli bir destek kaynağı olabileceği söylenebilir.

Bu çalışma, iş stresinin etkilerini hafifletmek için sosyal destek kullanımında araştırma görevlilerinin cinsiyet farklılıkları olduğunu ortaya çıkartmıştır. Bu yönüyle sosyal destek ile iş stresi arasındaki ilişkinin daha açık şekilde anlaşılmasına imkan vermektedir. Özellikle sosyal desteğin çalışanların iş stres seviyelerini ne şekilde etkileyebileceğini, farklı sosyal destek kaynaklarının iş stresine etkisinin nasıl olabileceğini ve bu etkinin cinsiyet açısından ne şekilde

farklılaşabileceğini anlamak açısından literatüre önemli bir katkı sağlandığına inanılmaktadır. Çalışmanın bulguları aynı zamanda yaklaşım ve dostluk teorisini (Taylor, 2006; Taylor vd., 2000) desteklemekte ve erkeklerin ve kadınların stresi azaltmak için önemli bir başa çıkma mekanizması olduğu düşünülen sosyal desteği farklı şekillerde kullanıldığını doğrulamaktadır.

Araştırma görevlileri gibi az çalışılan bir örneklem grubu üzerinde gerçekleştirilmiş olması, ölçümün daha önce geçerliliği ve güvenilirliği kanıtlanmış ölçekler ile sağlanmış olması ve farklı sosyal destek kaynaklarının incelenmesi, bu araştırmanın güçlü yönleri olarak sıralanabilir. Birçok güçlü yönünün yanında çalışmanın bazı kısıtları da bulunmaktadır ve bu çerçevede daha sonraki araştırmalara farklı öneriler yapılabilir. Öncelikle çalışma, kesitsel veri kullanılarak gerçekleştirilmiştir ve araştırma değişkenlerine ilişkin veri tek bir zamanda elde edilmiştir. Tek bir zamanda sağlanan verinin nedenselliğe ilişkin kesin bulguları sınırladığını söylemek mümkündür. Bu kapsamda, boylamsal veriyle veya deneysel tasarımla gerçekleştirilebilecek sonraki araştırmalar ile sosyal destek, cinsiyet ve iş stresi arasındaki ilişkilere yönelik daha belirleyici nedensel kanıtlar sağlanabilir. İkinci olarak araştırma tek bir kurumda görev yapan tek bir çalışma grubuna odaklanmaktadır. Bu yönüyle her ne kadar özellikli bir çalışma grubunun iş stresini azaltıcı önlemlerin gerçekleştirilmesi için değerli bir katkı sağlanmış olsa da, farklı örneklem gruplarından elde edilen bulgular farklılaşabilir. Bu kapsamda daha sonraki araştırmaların örneklem içerisinde farklı çalışma gruplarına yer vererek benzer çalışmaları yapması ve değişkenler arasındaki ilişkileri farklı çalışma grupları açısından incelemesi önerilebilir. Üçüncü olarak araştırmanın tek bir kurumda gerçekleştirilmiş olması örneklemin sınırlı kalmasına neden olmuştur. Her ne kadar uygun yöntemler ile geçerli bulgular elde edilmiş olsa da, daha sonraki araştırmaların daha büyük örneklemlemler ile benzer ilişkileri incelemesi bu çalışma bulgularının genellenabilirliğini arttırabilir.

Sonuç olarak, bu çalışmanın bulguları, iş dışı sosyal destek kaynaklarının kullanımı ve algılanan iş stresi ilişkisinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir. İş stresini azaltmada aile desteğinin kadınlar açısından ve arkadaş desteğinin ise erkekler açısından çok daha önemli olduğu tespit edilmiştir. Özel insan desteğinin iş stresini azaltıcı etkisinin ise cinsiyete göre farklılaşmadığı belirlenmiştir. Bu çalışmayla elde edilen bulguların, cinsiyet, iş stresi ve sosyal destek üzerine gerçekleştirilecek gelecekteki araştırmalar için ilginç bir yön sağlayacağı düşünülmektedir.

Etik Kurul Onayı: Araştırma ile ilgili olarak Karabük Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'ndan Etik Kurul izni de sağlanmıştır (Karar No:2021/01).

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Çalışma Konsepti/Tasarım- O.B., H.C.K.; Veri Toplama- O.B., H.C.K.; Veri Analizi/Yorumlama- O.B., H.C.K.; Yazı Taslağı- O.B., H.C.K.; İçeriğin Eleştirel İncelemesi- O.B., H.C.K.; Son Onay ve Sorumluluk- O.B., H.C.K.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval was also obtained from the Social and Human Sciences Research Ethics Committee of Karabuk University regarding this research (Decision No: 2021/01).

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Conception/Design of Study- O.B., H.C.K.; Data Acquisition- O.B., H.C.K.; Data Analysis/Interpretation- O.B., H.C.K.; Drafting Manuscript- O.B., H.C.K.; Critical Revision of Manuscript- O.B., H.C.K.; Final Approval and Accountability- O.B., H.C.K.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Abbasi, T. F. (2015). Impact of work overload on stress, job satisfaction, and turnover intentions with moderating role of islamic work ethics. *Management Studies and Economic Systems*, 2(1), 27–37.
- Adamczyk, K. (2016). An investigation of loneliness and perceived social support among single and partnered young adults. *Current Psychology*, 35(4), 674–689. doi:10.1007/s12144-015-9337-7
- Almgren, G., Magarati, M., & Mogford, L. (2009). Examining the influences of gender, race, ethnicity, and social capital on the subjective health of adolescents. *Journal of Adolescence*, 32(1), 109–133. doi:10.1016/j.adolescence.2007.11.003
- Aytaç, S., Bozkurt, V., Bayram, N., & Bilgel, N. (2009). Violence against health workers at a university hospital in turkey. *The Journal of the World Universities Forum*, 2(3), 35–52. doi:10.18848/1835-2030/CGP/v02i03/56593
- Aytaç, S., Bozkurt, V., Bayram, N., Yıldız, S., Aytaç, M., Akıncı, F. S., & Bilgel, N. (2011). Workplace violence: A study of Turkish workers. *International Journal of Occupational Safety and Ergonomics*, 17(4), 385–402. doi:10.1080/10803548.2011.11076902
- Bagger, J., & Li, A. (2014). How does supervisory family support influence employees' attitudes and behaviors? A social exchange perspective. *Journal of Management*, 40(4), 1123–1150. doi:10.1177/0149206311413922
- Bağdoğan, S. Y., Yaman, Ü. T., Bilir, K. B. Ö., & Aytaç, S. (2020). Tükenmişlik ve işe ilişkin duygular arasında iş stresinin aracı rolü: Kamu çalışanları örneği. *Journal of Economy Culture and Society*, (61), 189–205. doi:10.26650/JECS2019-0077
- Baron, R. M., & Kenny, D. A. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1173–1182.
- Baruch-Feldman, C., Brondolo, E., Ben-Dayana, D., & Schwartz, J. (2002). Sources of social support and burnout, job satisfaction, and productivity. *Journal of Occupational Health Psychology*, 7(1), 84–93. doi:10.1037//1076-8998.7.1.84
- Bellman, S., Forster, N., Still, L., & Cooper, C. L. (2003). Gender differences in the use of social support as a moderator of occupational stress. *Stress and Health*, 19(1), 45–58. doi:10.1002/smi.954
- Bolino, M. C., & Turnley, W. H. (2005). The personal costs of citizenship behavior: The relationship between individual initiative and role overload, job stress, and work-family conflict. *Journal of Applied Psychology*, 90(4), 740–748. doi:10.1037/0021-9010.90.4.740
- Burke, R. J., Greenglass, E. R., & Schwarzer, R. (1996). Predicting teacher burnout over time: Effects of work stress, social support, and self-doubts on burnout and its consequences. *Anxiety, Stress, & Coping*, 9(3), 261–275. doi:10.1080/10615809608249406
- Büyükyılmaz, O., Vargün, H., & Uygurtürk, H. (2020). Muhasebe meslek mensuplarının mesleği bırakma niyeti üzerinde iş stresinin etkisi: Kariyer memnuniyetinin düzenleyicilik rolü. *Muhasebe ve Denetim Bakış*, 21(61), 105–124.
- Chen, J., Li, J. P., Cao, B. R., Wang, F., Luo, L., & Xu, J. J. (2020). Mediating effects of self-efficacy, coping, burnout, and social support between job stress and mental health among young chinese nurses. *Journal of Advanced Nursing*, 76(1), 163–173. doi:10.1111/jan.14208
- Chen, J. C., & Silverthorne, C. (2008). The impact of locus of control on job stress, job performance and job satisfaction in taiwan. *Leadership & Organization Development Journal*, 29(7), 572–582. doi:10.1108/01437730810906326
- Chin, W. W. (1998). The partial least squares approach for structural equation modeling. (İçinde) G. A. Marcoulides (Ed.), *Modern Methods for Business Research*. (ss. 295–336). Mahwah, NJ, US: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Chin, W. W. (2010). How to write up and report PLS analyses. (İçinde) V. Esposito Vinzi, W. W. Chin, J. Henseler, & H. Wang (Ed.), *Handbook of Partial Least Squares: Concepts, Methods and Applications* (ss. 655–690). Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg.
- Choi, N. G., & Ha, J.-H. (2011). Relationship between spouse/partner support and depressive symptoms in older adults: Gender difference. *Aging & Mental Health*, 15(3), 307–317. doi:10.1080/13607863.2010.513042
- Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences* (2. ed.). New York: Routledge.
- Colarossi, L. G., & Eccles, J. S. (2003). Differential effects of support providers on adolescents' mental health. *Social Work Research*, 27(1), 19–30. doi:10.1093/swr/27.1.19

- Crevier, M. G., Marchand, A., Nachar, N., & Guay, S. (2014). Overt social support behaviors: Associations with PTSD, concurrent depressive symptoms and gender. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 6(5), 519–526. doi:10.1037/a0033193
- Çetinkaya, F. F., & Korkmaz, F. (2019). Algılanan sosyal destek ile stres düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi: Üniversite öğrencileri üzerine bir araştırma. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20(1), 91–103.
- Daniels, K., & Guppy, A. (1994). Occupational stress, social support, job control, and psychological well-being. *Human Relations*, 47(12), 1523–1544. doi:10.1177/001872679404701205
- Dean, A., Kolody, B., & Wood, P. (1990). Effects of social support from various sources on depression in elderly persons. *Journal of Health and Social Behavior*, 31(2), 148–161.
- Drummond, S., O'Driscoll, M. P., Brough, P., Kalliath, T., Siu, O.-L., Timms, C., . . . Lo, D. (2017). The relationship of social support with well-being outcomes via work–family conflict: Moderating effects of gender, dependants and nationality. *Human Relations*, 70(5), 544–565. doi:10.1177/0018726716662696
- Efeoğlu, İ. E. (2006). *İş-aile yaşam çatışmasının iş stresi, iş doyumu ve örgütsel bağlılık üzerindeki etkileri: İlaç sektöründe bir araştırma*. (Doktora Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Efeoğlu, İ. E., & Özgen, H. (2007). İş-aile yaşam çatışmasının iş stresi, iş doyumu ve örgütsel bağlılık üzerindeki etkileri: İlaç sektöründe bir araştırma. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(2), 237–254.
- Eker, D., Arkar, H., & Yıldız, H. (2001). Çok boyutlu algılanan sosyal destek ölçeği'nin gözden geçirilmiş formunun faktör yapısı, geçerlik ve güvenilirliği. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 12(1), 17–25.
- Fenlason, K. J., & Beehr, T. A. (1994). Social support and occupational stress: Effects of talking to others. *Journal of Organizational Behavior*, 15(2), 157–175. doi:10.1002/job.4030150205
- Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39–50. doi:10.2307/3151312
- Gadalla, T. M. (2009). Determinants, correlates and mediators of psychological distress: A longitudinal study. *Social Science & Medicine*, 68(12), 2199–2205. doi:10.1016/j.socscimed.2009.03.040
- Ganster, D. C., & Schaubroeck, J. (1991). Work stress and employee health. *Journal of Management*, 17(2), 235–271. doi:10.1177/014920639101700202
- Gülaçtı, F. (2010). The effect of perceived social support on subjective well-being. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 2, 3844–3849. doi:10.1016/j.sbspro.2010.03.602
- Haenlein, M., & Kaplan, A. M. (2004). A beginner's guide to partial least squares analysis. *Understanding Statistics*, 3(4), 283–297. doi:10.1207/s15328031us0304_4
- Hahn, V. C., Binnewies, C., Sonnentag, S., & Mojza, E. J. (2011). Learning how to recover from job stress: Effects of a recovery training program on recovery, recovery-related self-efficacy, and well-being. *Journal of Occupational Health Psychology*, 16(2), 202–216. doi:10.1037/a0022169
- Haines, V. A., Beggs, J. J., & Hurlbert, J. S. (2008). Contextualizing health outcomes: Do effects of network structure differ for women and men? *Sex Roles: A Journal of Research*, 59(3-4), 164–175. doi:10.1007/s11199-008-9441-3
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2014). *Multivariate data analysis* (7th ed.). Harlow: Pearson New International Edition.
- Hair, J. F., Hult, G. T. M., Ringle, C. M., & Sarstedt, M. (2017). *A primer on partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM)* (2nd ed.). Thousand Oaks: Sage.
- Hair, J. F., Sarstedt, M., Ringle, C. M., Smith, D., & Reams, R. (2014). Partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM): A useful tool for family business researchers. *Journal of Family Business Strategy*, 5(1), 105–115. doi:10.1016/j.jfbs.2014.01.002
- Halbesleben, J. R. B. (2006). Sources of social support and burnout: A meta-analytic test of the conservation of resources model. *Journal of Applied Psychology*, 91(5), 1134–1145. doi:10.1037/0021-9010.91.5.1134
- Henseler, J., Hubona, G., & Ray, P. A. (2017). Partial least squares path modeling: updated guidelines. (İçinde) H. Latan & R. Noonan (Ed.), *Partial Least Squares Path Modeling: Basic Concepts, Methodological Issues and Applications* (ss. 19–39). Cham: Springer International Publishing.
- Henseler, J., Christian, M. R., & Rudolf, R. S. (2009). The use of partial least squares path modeling in international marketing. (İçinde) R. S. Rudolf & N. G. Pervez (Ed.), *New Challenges to International Marketing* (Vol. 20, ss. 277–319): Emerald Group Publishing Limited.

- Hisli Şahin, N., Güler, M., & Basım, H. N. (2009). A tipi kişilik örüntüsünde bilişsel ve duygusal zekânın stresle başa çıkma ve stres belirtileri ile ilişkisi *Türk Psikiyatri Dergisi*, 20(3), 243–254.
- House, R. H., & Rizzo, J. R. (1972). Role conflict and ambiguity as critical variables in a model of organizational behavior. *Organizational Behavior & Human Performance*, 7(3), 467–505. doi:10.1016/0030-5073(72)90030-X
- Hulland, J. (1999). Use of partial least squares (PLS) in strategic management research: A review of four recent studies. *Strategic Management Journal*, 20(2), 195–204. doi:10.1002/(SICI)1097-0266(199902)20:2<195::AID-SMJ13>3.0.CO;2-7
- Iacovides, A., Fountoulakis, K. N., Kaprinis, S., & Kaprinis, G. (2003). The relationship between job stress, burnout and clinical depression. *Journal of Affective Disorders*, 75(3), 209–221. doi:10.1016/s0165-0327(02)00101-5
- Judge, T. A., & Colquitt, J. A. (2004). Organizational justice and stress: The mediating role of work-family conflict. *Journal of Applied Psychology*, 89(3), 395–404. doi:10.1037/0021-9010.89.3.395
- Jung, H. S., & Yoon, H. H. (2014). Antecedents and consequences of employees' job stress in a foodservice industry: Focused on emotional labor and turnover intent. *International Journal of Hospitality Management*, 38, 84–88. doi:10.1016/j.ijhm.2014.01.007
- Karabacak, G., & Harlak, H. (2020). Otel çalışanlarının iş-aile yaşam çatışmalarının yordayıcıları olarak, iş-yaşam doyumunu, iş stresi ve algılanan sosyal destek. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(3), 1923–1940. doi:10.26677/TR1010.2020.458
- Kendler, K. S., Myers, J., & Prescott, C. A. (2005). Sex differences in the relationship between social support and risk for major depression: A longitudinal study of opposite-sex twin pairs. *The American Journal of Psychiatry*, 162(2), 250–256. doi:10.1176/appi.ajp.162.2.250
- Klassen, R. M., & Chiu, M. M. (2010). Effects on teachers' self-efficacy and job satisfaction: Teacher gender, years of experience, and job stress. *Journal of Educational Psychology*, 102(3), 741–756. doi:10.1037/a0019237
- Kneavel, M. (2020). Relationship between gender, stress, and quality of social support. *Psychological Reports*, 0(0), 1–21. doi:10.1177/0033294120939844
- Lambert, E. G., Minor, K. I., Wells, J. B., & Hogan, N. L. (2016). Social support's relationship to correctional staff job stress, job involvement, job satisfaction, and organizational commitment. *Social Science Journal*, 53(1), 22–32. doi:10.1016/j.soscij.2015.10.001
- Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York: Springer Publishing.
- Leavy, R. L. (1983). Social support and psychological disorder: A review. *Journal of Community Psychology*, 11(1), 3–21. doi:10.1002/1520-6629(198301)11:1<3::AID-JCOP2290110102>3.0.CO;2-E
- Lee, C.-Y. S., & Dik, B. J. (2017). Associations among stress, gender, sources of social support, and health in emerging adults. *Stress and Health*, 33(4), 378–388. doi:10.1002/smi.2722
- Lieber, C. A., & Sandefur, G. D. (2002). Gender differences in the exchange of social support with friends, neighbors, and co-workers at midlife. *Social Science Research*, 31(3), 364–391. doi:10.1016/S0049-089X(02)00006-6
- Liu, C., Spector, P. E., & Shi, L. (2008). Use of both qualitative and quantitative approaches to study job stress in different gender and occupational groups. *Journal of Occupational Health Psychology*, 13(4), 357–370. doi:10.1037/1076-8998.13.4.357
- Matud, M. P. (2004). Gender differences in stress and coping styles. *Personality and Individual Differences*, 37(7), 1401–1415. doi:10.1016/j.paid.2004.01.010
- Morrison, R. L. (2009). Are women tending and befriending in the workplace? Gender differences in the relationship between workplace friendships and organizational outcomes. *Sex Roles: A Journal of Research*, 60(1-2), 1–13. doi:10.1007/s11199-008-9513-4
- Motowidlo, S. J., Packard, J. S., & Manning, M. R. (1986). Occupational stress: Its causes and consequences for job performance. *Journal of Applied Psychology*, 71(4), 618–629. doi:10.1037/0021-9010.71.4.618
- Nunnally, J. C., & Bernstein, I. H. (1994). *Psychometric theory* (3rd ed.). New York: McGraw-Hill Inc.
- Özdevecioğlu, M. (2004). Sosyal destek ve yaşam tatmininin mesleki stres üzerindeki etkileri: Kayseri'de faaliyet gösteren işletme sahipleri ile bir araştırma. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(1), 209–233.
- Peterson, M., & Wilson, J. F. (2002). The culture-work-health model and work stress. *American Journal of Health Behavior*, 26(1), 16–24. doi:10.5993/AJHB.26.1.2

- Pettit, J. W., Roberts, R. E., Lewinsohn, P. M., Seeley, J. R., & Yaroslavsky, I. (2011). Developmental relations between perceived social support and depressive symptoms through emerging adulthood: Blood is thicker than water. *Journal of Family Psychology, 25*(1), 127–136. doi:10.1037/a0022320
- Polatçı, S. (2015). Örgütsel ve sosyal destek algılarının yaşam tatmini üzerindeki etkisi: İş ve evlilik tatmininin aracılık rolü. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 11*(2), 25–44.
- Ray, E. B., & Miller, K. I. (1994). Social support, home/work stress, and burnout: Who can help? *Journal of Applied Behavioral Science, 30*(3), 357–373. doi:10.1177/0021886394303007
- Rousseau, V., & Aubé, C. (2010). Social support at work and affective commitment to the organization: The moderating effect of job resource adequacy and ambient conditions. *The Journal of Social Psychology, 150*(4), 321–340. doi:10.1080/00224540903365380
- Roxburgh, S. (2004). “There just aren’t enough hours in the day”: The mental health consequences of time pressure. *Journal of Health and Social Behavior, 45*(2), 115–131. doi:10.1177/002214650404500201
- Rueger, S. Y., Malecki, C. K., & Demaray, M. K. (2010). Relationship between multiple sources of perceived social support and psychological and academic adjustment in early adolescence: Comparisons across gender. *Journal of Youth Adolescence, 39*(1), 47–61. doi:10.1007/s10964-008-9368-6
- Russell, D. W., Altmaier, E., & Van Velzen, D. (1987). Job-related stress, social support, and burnout among classroom teachers. *Journal of Applied Psychology, 72*(2), 269–274. doi:10.1037/0021-9010.72.2.269
- Sangalang, C. C., & Gee, G. C. (2012). Depression and anxiety among asian americans: The effects of social support and strain. *Social Work, 57*(1), 49–60.
- Sayıldı, H., & Büyükyılmaz, O. (2020). İş-aile çatışması, aile-iş çatışması ve iş stresi arasındaki ilişki: üniversite personeli üzerine bir araştırma. *Economics Business and Organization Research, 2*(1), 52–69.
- Schraedley, M. A. P. K., Gotlib, I. H., & Hayward, C. (1999). Gender differences in correlates of depressive symptoms in adolescents. *Journal of Adolescent Health, 25*(2), 98–108. doi:10.1016/S1054-139X(99)00038-5
- Schwarzer, R., & Hallum, S. (2008). Perceived teacher self-efficacy as a predictor of job stress and burnout: Mediation analyses. *Applied Psychology, 57*(s1), 152–171. doi:10.1111/j.1464-0597.2008.00359.x
- Sekaran, U., & Bougie, R. (2016). *Research methods for business: A skill-building approach* (7th Ed.). Chichester: Wiley.
- Slavin, L. A., & Rainer, K. L. (1990). Gender differences in emotional support and depressive symptoms among adolescents: A prospective analysis. *American Journal of Community Psychology, 18*(3), 407–421. doi:10.1007/BF00938115
- Sosik, J. J., & Godshalk, V. M. (2000). Leadership styles, mentoring functions received, and job-related stress: A conceptual model and preliminary study. *Journal of Organizational Behavior, 21*(4), 365–390. doi:10.1002/(sici)1099-1379(200006)21:4<365::aid-job14>3.0.co;2-h
- Stoeva, A. Z., Chiu, R. K., & Greenhaus, J. H. (2002). Negative affectivity, role stress, and work–family conflict. *Journal of Vocational Behavior, 60*(1), 1–16. doi:10.1006/jvbe.2001.1812
- Taylor, S. E. (2006). Tend and befriend: Biobehavioral bases of affiliation under stress. *Current Directions in Psychological Science, 15*(6), 273–277. doi:10.1111/j.1467-8721.2006.00451.x
- Taylor, S. E., Klein, L. C., Lewis, B. P., Gruenewald, T. L., Gurung, R. A. R., & Updegraff, J. A. (2000). Biobehavioral responses to stress in females: Tend-and-befriend, not fight-or-flight. *Psychological Review, 107*(3), 411–429. doi:10.1037/0033-295X.107.3.411
- Tuna, S. K., & Aslan, H. (2018). The relationship between perceived social support and organizational commitment levels of primary and secondary school teachers. *Universal Journal of Educational Research, 6*(5), 983–993. doi:10.13189/ujer.2018.060519
- Uncu, Y., Bayram, N., & Bilgel, N. (2007). Job related affective well-being among primary health care physicians. *European Journal of Public Health, 17*(5), 514–519. doi:10.1093/eurpub/ckl264
- Vagg, P. R., Spielberger, C. D., & Wasala, C. F. (2002). Effects of organizational level and gender on stress in the workplace. *International Journal of Stress Management, 9*(4), 243–261. doi:10.1023/A:1019964331348
- Vinzi, V. E., Trinchera, L., & Amato, S. (2010). PLS path modeling: From foundations to recent developments and open issues for model assessment and improvement. (İçinde) V. Esposito Vinzi, W. W. Chin, J. Henseler, & H. Wang (Ed.), *Handbook of Partial Least Squares: Concepts, Methods and Applications* (ss. 47–82). Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg.

- Viswesvaran, C., Sanchez, J. I., & Fisher, J. (1999). The role of social support in the process of work stress: A meta-analysis. *Journal of Vocational Behavior, 54*(2), 314–334. doi:10.1006/jvbe.1998.1661
- Walen, H. R., & Lachman, M. E. (2000). Social support and strain from partner, family, and friends: Costs and benefits for men and women in adulthood. *Journal of Social and Personal Relationships, 17*(1), 5–30. doi:10.1177/0265407500171001
- Yang, F.-C., Kao, R.-H., & Cho, C.-C. (2019). A multilevel study on the causal relationship in association network of work stress: Moderating effects of social support. *Policing: An International Journal, 42*(4), 624–639. doi:10.1108/PIJPSM-07-2018-0086
- Yousaf, S., Rasheed Muhammad, I., Hameed, Z., & Luqman, A. (2019). Occupational stress and its outcomes: The role of work-social support in the hospitality industry. *Personnel Review, 49*(3), 755–773. doi:10.1108/PR-11-2018-0478
- Zhang, B., Yan, X., Zhao, F., & Yuan, F. (2015). The relationship between perceived stress and adolescent depression: The roles of social support and gender. *Social Indicators Research, 123*(2), 501–518. doi:10.1007/s11205-014-0739-y
- Zhang, L., Lin, Y., & Wan, F. (2015). Social support and job satisfaction: Elaborating the mediating role of work-family interface. *Current Psychology, 34*(4), 781v790. doi:10.1007/s12144-014-9290-x
- Zimet, G. D., Dahlem, N. W., Zimet, S. G., & Farley, G. K. (1988). The multidimensional scale of perceived social support. *Journal of Personality Assessment, 52*(1), 30–41. doi:10.1207/s15327752jpa5201_2

Journal of Economy Culture and Society

E-ISSN: 2645-8772

Araştırma Makalesi / Research Article

Türkiye Basketbol Liglerinde Güvencesiz Çalışma*

Precarious Work in Turkish Basketball Leagues

Ahmet Nusret BAŞTUĞ¹

* Bu çalışma Prof. Dr. Şerife Türcan ÖZŞUCA danışmanlığında hazırlanmış olduğum "Profesyonel Sporda Güvencesiz Çalışma: Türkiye Basketbol Ligleri Örneği" isimli yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

¹Araştırma Görevlisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ankara, Türkiye

ORCID: A.N.B. 0000-0001-5314-4030

Corresponding author:

Ahmet Nusret BAŞTUĞ
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ankara, Türkiye
E-mail: ahmet.bastug@hbv.edu.tr

Submitted: 25.03.2021

Accepted: 19.10.2021

Published Online: 24.01.2022

Citation: Bastug, A.N. (2022). Türkiye basketbol liglerinde güvencesiz çalışma. *Journal of Economy Culture and Society*, 65, 239-266.
<https://doi.org/10.26650/JECS2021-903064>

Öz

Güvencesiz çalışma olgusu yalnızca belirli meslekler veya sektörler ile sınırlı kalmayarak birçok çalışma alanını kapsamaktadır. Bu çalışma alanlarından biri de; 1980'li yıllar itibarıyla profesyonelleşerek küresel boyutta ekonomik bir çalışma alanı haline gelen profesyonel spordur. ILO, 2020 yılında düzenlemiş olduğu Spor Dünyasında İnsana Yaraşır İş başlıklı Küresel Diyalog Forumunda profesyonel sporda güvencesiz çalışma sorunlarına dikkat çekerek, sorunların çözümü doğrultusunda gerçekleştirilecek düzenlemelerin gerekliliğini vurgulamıştır. Bu çalışma; ILO'nun (2020) belirlemiş olduğu profesyonel sporda güvencesiz çalışma sorunlarının Türkiye Basketbol Liglerindeki yansımaları, spor kulüpleri tarafından çalıştırılan basketbolcuların bakış açısından ortaya koyarak sorunlara ilişkin gerçekleştirilecek düzenlemelere ışık tutmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda Türkiye Basketbol Liglerinde spor kulüpleri tarafından çalıştırılan 10 profesyonel basketbolcu ile nitel araştırma yönteminin veri toplama türlerinden biri olan yarı yapılandırılmış görüşme tekniği gerçekleştirilmiş ve basketbolcuların görüşmelerde belirtmiş olduğu sorunlara ilişkin sesli ve görsel materyallerden yararlanılmıştır. Elde edilen verilerin betimsel analiz yoluyla yorumlanması ve özetlenmesiyle bulgulara ulaşılmıştır. Bu çerçevede Türkiye Basketbol Liglerinde basketbolcuların güvencesiz çalışma sorunları; ücret, sakatlık ve iş göremezlik, kayıt dışı çalışma, iş sağlığı ve güvenliği, hafta tatili, psikolojik taciz, ayrımcılık, fiziksel şiddet, sendikal temsil, eğitim, geleceğe ilişkin belirsizlik durumları ve Covid-19 sürecine ilişkin sorunlar şeklinde ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Güvencesiz çalışma, profesyonel spor, profesyonel sporcu, profesyonel spor kulüpleri, Türkiye basketbol ligleri

ABSTRACT

Precarious work is not limited to certain professions or market sectors but involves many fields of work. One such area is a professional sport that has become an economic field of work on a global scale. It has done so by becoming more professional since the 1980s. In the Global Dialogue Forum titled *Decent Work in the World of Sports* organized in 2020, the International Labor Organization (ILO) highlighted the problems

of precarious work in professional sports. It emphasized the necessity of regulations to be implemented in line with the solution of the problems. In this study, the author aimed to shed light on the regulations to be promulgated regarding the problems by demonstrating the problems of precarious working in professional sports determined by the ILO (2020) in Turkish Basketball Leagues from the perspective of basketball players employed by sports clubs. In this effort, the author employed a semi-structured interview technique, one of the data collection types of qualitative research method, with ten professional basketball players employed by sports clubs in Turkish Basketball Leagues and benefited from the audio and visual materials related to the problems provided by basketball players in the interviews. Findings were reached by interpreting and summarizing the data obtained through descriptive analysis. In this context, the precarious working problems of basketball players in Turkish Basketball Leagues have given rise to wage disparities, disability and incapacity issues, unregistered and uncompensated work, occupational health and safety problems, weekend vacation, psychological harassment, discrimination, physical violence, union representation, education, uncertainty about the future, and problems related to the Covid-19 process.

Keywords: Precarious work, professional sports, professional athletes, professional sports clubs, Turkish basketball leagues

EXTENDED ABSTRACT

Aim

The perception that professional athletes earn tremendous amounts of money and lead a luxurious lifestyle ignores their precarious working conditions. Although the social image created by few elite athletes gives the impression that sportsmanship profession is a respected field of work, most of their colleagues earn their livings from sports work under precarious working conditions. The ILO recently organized a Global Dialogue Forum titled *Decent Work in the World of Sports* in January 2020 to identify and regulate the precarious work problems of professional athletes. In this forum, the group found problems with protecting the right to pay, social insurance and unregistered work, occupational health and safety, discrimination, union representation, and education problems. This study will shed light on the regulations to be issued regarding these problems by revealing the consideration of the precarious working problems in professional sports determined by the ILO (2020) in Turkish Basketball Leagues from the perspective of basketball players employed by sports clubs.

Method

In this study, phenomenological design, which is one of the qualitative research methods, was used. The phenomenological design generally requires interviews, one of the data collection types of qualitative research methods. For this reason, the author conducted semi-structured interviews with ten professional basketball players employed by sports clubs in Turkish Basketball Leagues. Moreover, in addition to the semi-structured interviews about insecure working problems, audio and visual materials were used because of a suggestion of the interviewed basketball players to increase the validity and reliability of the study. Audio and visual materials are considered as one of the important data collection types of qualitative research methods. The findings were arrived at by applying descriptive analysis to the data obtained from the semi-structured interviews and audio and visual materials. The scope of this study constitutes the professional basketball players employed by the sports clubs in Turkish Basketball Leagues. In this context, ten professional basketball players comprise the study sample. They were determined using the same purposeful sampling method. The purposeful sampling method allows for in-depth investigation of the information obtained from individuals or groups that share certain features depending on the purpose of the study. For this reason, basketball players employed by Turkish Basketball League (TBL), Turkish Basketball Second League (TB2L), and Men's Regional

Basketball League (EBBL) clubs, where problems are more frequent, were given preference in the selection of the samples in line with the purpose of the study.

Findings & Conclusion

Precarious working problems of basketball players in Turkish Basketball Leagues including wage disparities, disability and incapacity, unregistered and uncompensated work, occupational health and safety issues, lack of a weekend break, psychological harassment, discrimination, physical violence, union representation problems, education, uncertainty about the future, and problems related to the Covid-19 process appeared in the form. Problems of precarious working in Turkish Basketball Leagues overlap with the problems of precarious working in professional sports generally as determined by the ILO (Young (1993), Grove et al. (1997), Roderick (2006), Lazarevic et al. (2014), and Schwab's (2018)). As the number of teams decrease in Turkish Basketball Leagues, the impact of precarious working problems on basketball players' working life increases. The lack of union representation of basketball players in their working lives causes precarious working problems that cannot be solved easily. In addition to all these problems, the peculiar problems presented by the Covid-19 pandemic are affecting the precarious working problems of basketball players in Turkish Basketball Leagues. Unlike other studies examining precarious working problems in professional sports, in this study, the author has considered the problems relating to the Covid-19 process in Turkey Basketball League. In this process, the problem of precarious work in Turkish Basketball Leagues has increased the perception of precarity about the future of basketball in general by stratifying specific problems with the Covid-19 process.

1. Giriş

Güvencesiz çalışma olgusu belirli işler veya sektörler ile sınırlı kalmayarak birçok çalışma alanını kapsamaktadır. Bu çalışma alanlarından biri de profesyonel spordur. Sporun, 1980'li yıllar itibariyle profesyonelleşerek küresel boyutta ekonomik bir çalışma alanı haline gelmesiyle birlikte çalışma hayatında işçi ve işveren ilişkilerinden kaynaklanan güvencesiz çalışma sorunları; profesyonel sporun çalışma aktörleri olan profesyonel sporcular ve profesyonel spor kulüpleri arasında da ortaya çıkmıştır.

Profesyonel sporda güvencesiz çalışma sorunları; sporcuların işçi veya çalışan olarak görülmemeleri sebebiyle, literatürün ve sosyal politikaların büyük ölçüde dışında bırakılmıştır. Bu nedenle Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), 2020 yılında düzenlemiş olduğu Spor Dünyasında İnsana Yaraşır İş başlıklı Küresel Diyalog Forumunda; profesyonel sporcuların yaşamış olduğu güvencesiz çalışma sorunlarına dikkat çekerek, sorunların çözümü doğrultusunda düzenlemelerin yapılması gerektiğini vurgulamıştır. Bu anlamda gelişmiş ülkelerde sporcuların güvencesiz çalışma sorunlarına ilişkin yapılan sınırlı bilimsel çalışmalar (Young, 1993; Grove, Lavalley ve Gordon, 1997; Roderick, 2006; Lazarević, Dugalić, Milojević, Koropanovski ve Stanić, 2014; Schwab 2018) ışığında düzenlemeler gerçekleştirildiği ve çalışma hayatında haklarının ve çıkarlarının korunup geliştirilmesi amacıyla sporcu sendikaları kurulduğu görülmektedir. Ülkemizde ise profesyonel sporcuların güvencesiz çalışma sorunlarının düzenlenmesi; 4857 sayılı İş Kanunu kapsamı dışında bırakılarak, 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu, 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu, 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu ve 6356 sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu çerçevesinde belirlenen hükümler ve spor federasyonları talimatlarıyla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Ancak profesyonel sporcuların 4857 sayılı İş Kanunu kapsamında işçi olarak değerlendirilmemesi, diğer belirtilen kanunlar kapsamında gerçekleştirilen düzenlemelerin sporculara özgü olmaması, sporcuların yasal düzenlemeler kapsamında belirlenen haklardan yararlanamaması ve spor federasyonları talimatlarının sporcuların çalışma koşullarının düzenlenmesi açısından yetersiz kalması, Türkiye'deki spor kulüpleri tarafından çalıştırılan sporcuların güvencesiz çalışma sorunlarını her geçen gün arttırmaktadır.

Ülkemizde profesyonel sporcuların artan güvencesiz çalışma sorunları, futbolculara özgü düzenlemelerin gerçekleştirilmesi amacıyla sınırlı da olsa bilimsel çalışmaların (Ataçocuğu, 2012; İyem, 2012; Ataçocuğu ve Zelyurt, 2016; Aydın ve ark., 2017) yapılmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim Türkiye Futbol Liglerinde çalıştırılan futbolcuların çalışma koşullarını inceleyen bilimsel çalışmaların etkisiyle futbolcuların sendikalaştığı görülmektedir. Bu anlamda basketbol, voleybol ve hentbol gibi diğer spor dallarında çalışan sporcuların güvencesiz çalışma sorunlarının ortaya çıkarılmasının gerçekleştirilecek düzenlemeleri de beraberinde getireceği düşünülmektedir. Bu nedenle çalışmanın temel problemini; Türkiye Basketbol Liglerinde güvencesiz çalışma sorunları nelerdir sorunsalı oluşturmaktır. Çalışmanın Türkiye'deki basketbolcuların güvencesiz çalışma sorunlarını inceleyen ilk bilimsel çalışma olma özelliğiyle literatüre yapacağı katkı önem taşımaktadır. Bu anlamda çalışma; ILO'nun (2020) belirlemiş olduğu profesyonel sporda güvencesiz çalışma sorunlarının Türkiye Basketbol Liglerindeki yansımaları, spor kulüpleri tarafından çalıştırılan basketbolcuların bakış açısından ortaya koyarak, sorunlara ilişkin gerçekleştirilecek düzenlemelere ışık tutmayı amaçlamaktadır.

2. Güvencesiz Çalışmaya İlişkin Kavramsal Çerçeve

İşgücü piyasalarının dört temel unsurundan birisi olan güvencesizlik olgusu çalışma hayatı içerisinde farklı tanımlamalar ile kullanılmaktadır. Giddens, güvencesizliği; farklı mesleklerde

çalışanların, işlerinin gelecekteki güvenliğine ilişkin kaygı hissi duymaları sebebiyle sağlık ve özel hayatlarındaki değişim durumu olarak tanımlamaktadır (Giddens, 2005, s. 407-409). Benzer şekilde güvencesizlik; işin gelecekteki varlığı hakkında genel endişe durumunu (Rosenblatt ve Ruvio, 1996, s. 587), mevcut işin devamlılığı için potansiyel tehdit algısını (Heaney, Israel ve House, 1994, s. 1431), tehdit altında gerçekleşen bir işin sürekliliğinin sağlanmasındaki güçsüzlüğü (Greenhalgh ve Rosenblatt, 1984, s. 438), olması gereken ve beklenen iş güvencesi ile halihazırda var olan iş güvencesi arasındaki düzey farkını ifade etmektedir (Hartley ve Jacobson, 1991, s. 7).

Standing'e göre güvencesizlik, güven üzerine kurulu bir iş kimliğinin olmaması durumunun çalışma hayatında; "emek piyasası güvenliği, istihdam güvenliği, iş güvenliği, çalışma güvenliği, vasıfların yeniden üretiminin güvenliği, gelir güvenliği ve temsil güvenliği" gibi güvencelerden birinin, birkaçının veya hiçbirinin olmaması durumudur (Standing, 2019, s. 25-26). Öte yandan güvencesizlik; yalnızca Standing'in belirtmiş olduğu ekonomik ve sosyal güvenceler ile ilişkili olmayıp aynı zamanda çalışanların bu güvencelere sahip olamama durumunun getirmiş olduğu tehditleri algılama biçimiyle de ilişkilidir. Bu nedenle güvencesizliğin algılanan tehdit unsuru, kişiden kişiye değişebilmektedir (Klandermans ve Vuuren, 1999, s. 145).

Güvencesizlik olgusu psikoloji, hukuk ve iktisadi boyutları olan bir kavramdır. (Özmen, 2016, s. 87). Güvencesizliğin psikoloji boyutu; çalışma hayatında bireylerin, işlerinin geleceğine ilişkin algıladığı kaygı düzeyi ile özdeşleştirilmektedir (Seçer, 2009, s. 308). Bu nedenle psikoloji literatüründe güvencesizlik, çalışanların güvencesizliği algılama ve değerlendirmesine göre farklılık gösterebilmektedir (Seçer, 2007, s. 167). Güvencesizliğin hukuk boyutu; çalışmanın ihlal edilmesi anlamında kullanılmaktadır. Örneğin iş sözleşmesiyle bir işverene bağımlı olarak çalışan bireyin haksız yere iş sözleşmesinin feshi, hukuki boyutta güvencesizliğe yol açmaktadır. Bu anlamda güvencesizlik, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ve ILO sözleşmelerinde yasaklanmıştır (Kaya, 1999, s. 1). Ülkemizde iş güvencesi ilk kez 2002 yılında çıkarılan 4773 sayılı İş Güvencesi Kanunu'nda yer almış, günümüzde ise 4857 sayılı İş Kanunu'nun 18. maddesinde belirtilen; "Otuz veya daha fazla işçi çalıştıran işyerlerinde en az altı aylık kıdemi olan işçinin belirsiz süreli iş sözleşmesini fesheden işveren, işçinin yeterliliğinden veya davranışlarından ya da işletmenin, işyerinin veya işin gereklerinden kaynaklanan geçerli bir sebebe dayanmak zorundadır." hükmü ile düzenlenmiştir (Demir, 2009, s. 245-263). Bu düzenleme 4857 sayılı İş Kanunu'nun 18. maddesinde belirtilen şartları taşıyan işçileri güvence altına alsın da belirtilen şartları taşımayan işçiler ve kanun kapsamında değerlendirilmeyen çalışanlar için güvencesizliğin hukuk boyutunu oluşturmaktadır. Güvencesizliğin iktisadi boyutu ise; işte kalma süresi, işsizlik ve işgücü devir oranı gibi işin sürekliliği ve istikrarını belirleyen değişkenler üzerinden ele alınmaktadır. Bu değişkenler güvencesizliğin nesnel tehditleri ve iş istikrarının ölçümüyle ilişkili olsa da istikrarlı bir işte çalışanların ve çalışma hayatına ilişkin nesnel tehditlerle karşılaşmalarının da güvencesizlik yaşayabilme ihtimalini göz ardı etmektedir (Seçer, 2007, s. 166,167).

Çalışma hayatında güvencesizlik olgusunu ortaya çıkaran faktörler; bireysel, örgütsel, ekonomik ve hukuki nedenlere göre ayrılmaktadır. Bireysel nedenler; bireylerin istihdam edilebilirliği, eğitimi, nitelikleri ve kişilik özelliklerinden oluşmaktadır. Yüksek nitelikli, eğitilmiş ve kendine güvenen bireylerin; niteliksiz, eğitimsiz ve öz güvensiz bireylere göre daha güvenceli işlerde istihdam edildiği bilinmektedir (Çakır, 2007, s. 126). Roskies ve ark.'ın çalışma hayatında güvencesizlik algısı ile bireylerin kişilik özellikleri arasındaki ilişkiyi inceledikleri bir çalışmaya göre; pozitif düşünce yapısına sahip çalışanların güvencesizlik algısı, negatif düşünce yapısına sahip olan çalışanlara göre daha düşük olduğu belirlenmiştir (Roskies, Louis-Guerin ve Fournier, 1993,

s. 627,628). Çalışma hayatında güvencesizliğe neden olan kişilik özellikleri somut bir gösterge olmasa da güvencesizliğin bireysel algılanma biçimi açısından önemli bir değişken olarak kabul edilmektedir (Kinnunen ve Nätti, 1994, s. 302). Bu anlamda pozitif kişilik özellikleri ile güvencesizlik algısı arasında ters yönlü bir ilişki olduğu söylenebilir. Örgütsel nedenler, işletmelerin maliyetlerini düşürmek ve rekabet üstünlüğü sağlamak amacıyla uyguladığı; esnekleşme, kural-sızlaşma, küçülme ve yeniden yapılanma politikalarını kapsamaktadır (Çakır, 2007, s. 126). Her ne kadar bu politikalar işletmelerin verimliliği ve kâr artışı için makul bir yönetsel mantığa sahip olsa da, bu anlamda işletmeler tarafından tercih edilen standart dışı istihdam biçimleri ve belirli süreli işler; çalışanlar tarafından tehdit olarak algılanmakta ve güvencesiz bir çalışma hayatı oluşturmaktadır (McLean Parks, Kidder ve Gallagher, 1998, s. 698; László ve ark., 2010, s. 867). Ekonomik nedenler; ekonomik krizler, özelleştirme politikaları ve yüksek işsizlik oranları sebebiyle işsiz kalanların sayısının artmasıyla oluşan güvencesizlik durumlarını belirtmektedir. Hukuki nedenler ise; bireysel, örgütsel ve ekonomik nedenlerin yasal düzenlemeler çerçevesinde meşru kılınarak norm haline getirilmesini ifade etmektedir (Çakır, 2007, s. 128). Çalışma hakkının korunması adına yapılan hukuki düzenlemeler; çalışma hakkı kavramının içeriğini boşaltarak, güvencesizliğe neden olan ve güvencesizliği meşru kılan kurallara dönüşebilmektedir (Özveri, 2012, s. 169). Örneğin iş kanunları kapsamında gerçekleşen; uzaktan çalışma, çağrı üzerine çalışma, tele çalışma, ödünç iş ilişkisi, belirli ve kısa süreli çalışma gibi standart dışı çalışma biçimleriyle birlikte toplu pazarlık ve grev hakkını kısıtlayan hukuki düzenlemeler, çalışma mevzuatını esnekleştirerek çalışma hayatını güvencesizleştirmektedir (Özveri, 2012, s. 163-164).

Literatürde yapılan güvencesizlik tanımlarından ve nedenlerinden hareketle güvencesizlik olgusuna ilişkin; belirsizlik, algılanan tehdit ve işsizlik kaygısı öğeleri ön plana çıkmaktadır. Güvencesizlik tanımlarının çalışma hayatı içerisinde genel anlamda işaret ettiği vurgu belirsizliktir (Hacısalıhoğlu, 2015, s. 244). Kalleberg'e (2009) göre belirsizlik; işçilerin bakış açısından öngörülemez ve riskli çalışma alanlarını nitelendirmektedir. Bu nedenle belirsizlik, çaresizliği ve gelecek kaygısını arttırarak yaşamın bütününe ilişkin belirsizliklere de yol açmaktadır (Çakır, 2007, s. 120; Oğuz, 2011, s. 9,10). Çalışma hayatında güvencesizlik duygusu; güvencesizliği ortaya çıkaran nedenlerin çalışanlar tarafından algılanması, değerlendirilmesi ve yorumlanmasıyla ortaya çıkmaktadır (Çakır, 2007, s. 121). Bu anlamda güvencesiz çalışmayı ortaya çıkaran nedenler, çalışanlar tarafından algılanan tehdit olarak değerlendirilmekte ve yorumlanmaktadır (Ashford, Lee ve Bobko, 1989, s. 804). De Witte (2005) güvencesizliği tanımlarken çalışanın işini kaybetmeye yönelik tehdit algısını ve bu algının birey üzerinde oluşturduğu endişe durumunu vurgulamaktadır. İşin niteliğinin birey açısından önemi arttıkça algılanan tehdit ve endişe durumu da artmaktadır (Ashford ve ark., 1989, s. 805). İşsizlik, bireyler üzerinde; başta ekonomik ve sosyal sorunlar olmak üzere fiziksel ve psikolojik sağlık sorunlarına yol açmaktadır. Bu nedenle çalışanlar, işsizliğin olumsuz sonuçlarından dolayı işlerinin sürekliliğine ilişkin kaygı yaşamaktadır. Aytaç ve Keser'e (2002) göre, çalışma hayatında güvencesizlik olgusu; çalışanların işlerinin istikrarına ilişkin korku ve kaygılarından dolayı işsizlik kaygısı şeklinde tanımlanmaktadır. İşsizlik kaygısının birey üzerinde yol açtığı güçsüzlük durumu güvencesizliğin boyutunu şiddetlendirirken (Ashford ve ark., 1989, s. 805), güvencesizlik de işsizlik kaygısını aynı şekilde arttırmaktadır. Bu nedenle güvencesizlik ve işsizlik kaygısı birbirini beslemektedir (Kara, 2018, s. 29).

Güvencesizlik tanımları, boyutları, nedenleri ve öğeleri temel alınarak değerlendirilen güvencesiz çalışma olgusu literatürde ilk kez Gerry Rodgers tarafından ele alınarak dört boyut çerçevesinde açıklanmıştır (Rodgers ve Rodgers, 1989, s. 3):

1- Zamansal Boyut: Devamlılığı belirsiz olan düzensiz çalışmalar ile kısa süreli ve iş kaybı riskinin yüksek olduğu işler güvencesiz çalışmanın zamansal boyutunu ifade etmektedir. Sözleşmeye dayalı çalışma ilişkisi türünü ve çalışma süresini temel almaktadır.

2- Örgütsel Boyut: Çalışanların ücret ve diğer çalışma koşullarının belirlenmesinde bireysel veya toplu kontrolünün yetersiz olması, güvencesiz çalışma ile ilişkilendirilmektedir.

3- Ekonomik Boyut: Yeterli ve düzenli ücret ödemesinin olmadığı çalışma alanlarını ifade etmektedir.

4- Sosyal Boyut: Ayrımcılık, haksız işten çıkarma ve kötü çalışma koşulları altında çalışanları ve sağlık sigortası, iş kazaları, emeklilik aylığı ve işsizlik sigortası gibi sosyal güvenlik sistemleri tarafından sunulan karşılıklara yasalar ve kolektif örgütlenme yoluyla ulaşamama durumunu belirtmektedir.

ILO güvencesiz çalışma olgusunu açıklarken; çalışma süresinin belirsizliğini, çok sayıda işverenin olması sebebiyle belirsiz çalışma ilişkisini, sosyal koruma kapsamında yapılan yardımların yetersizliğini, yetersiz ücret düzeyini, sendika üyesi olma ve toplu iş sözleşmesinden yararlanmada yasalar ve uygulamalardaki engelleri vurgulamaktadır (ILO, 2012, s. 27).

Literatürde güvencesiz çalışma olgusu standart dışı çalışma üzerinden de tartışılmaktadır (Özcan, Özden ve Çoban, 2017, s. 377). Standart dışı çalışma; tam zamanlı olmayan, düzensiz, istikrarsız ve geçici çalışma biçimlerini, belirli süreli iş sözleşmesiyle çalışanları, kayıt dışı çalışmayı (Whatman, 1994, s. 356) ve çalışanları iş kanunları tarafından geniş çerçevede koruyan düzenlemelerin olmadığı çalışma alanlarını kapsamaktadır (Cranford ve Vosko, 2006, s. 45).

Güvencesiz çalışmaya ilişkin literatürde yapılan değerlendirmeler ışığında bazı ortak noktaların öne çıktığı görülmektedir. Bu anlamda güvencesiz çalışma; ücret güvencesizliği, kayıt dışı çalışma, sosyal sigorta kapsamında sunulan karşılıklardan yararlanamama, iş sağlığı ve güvenliği önlemlerinin yetersizliği, ayrımcılık, sendikal temsil sorunu ve eğitim olanaklarının bulunmaması gibi çalışma hayatında güvencesizliğin boyutlarını, nedenlerini ve öğelerini taşıyan sorunları ön plana çıkarmaktadır.

3. Profesyonel Sporda Güvencesiz Çalışma

Güvencesizlik olgusu yalnızca belirli işler veya sektörler ile sınırlı kalmamakta, birçok faaliyet ve beceri alanını kapsayacak şekilde genişlemektedir (Guardiancich ve Molina, 2018, s. 13). Savul'a (2008) göre 1980'li yıllardan günümüze ulaşan hemen hemen tüm çalışma alanlarında güvencesiz çalışma sorunları görülmektedir. Bu anlamda profesyonel sporun da güvencesiz çalışma sorunlarının görüldüğü çalışma alanlarından biri olduğu düşünülmektedir.

Standart dışı çalışma biçimi olarak değerlendirilen profesyonel spor, standart çalışma ilişkisine göre çok daha yüksek düzeyde istikrarsızlık, belirsizlik, değişkenlik ve güvencesizlik içeren kısa süreli ve yüksek riskli bir çalışma alanıdır (Andreff, 2008, s. 21; EU Athletes, 2018, s. 2; Temiz, 2004, s. 56). Bu nedenle profesyonel sporcuların çoğunun çalıştırıldıkları spor kulüpleriyle bir iş sözleşmesi olmasına rağmen, sözleşmelerin kapsamı çalışma hayatının asgari güvencelelerinden yoksundur (UNI Global Union, 2013, s. 5). Profesyonel sporcuların çok para kazandığı ve lüks bir hayat sürdüğü algısı sporcuların çalışma hayatı sorunlarının önüne geçmektedir (Aydın, 2009, s. 3). Az sayıda elit sporcunun oluşturduğu toplumsal imaj, sporculuk mesleğinin saygın bir çalışma alanı olduğu izlenimini verse de hayatlarını sporculuktan kazanan meslektaşlarının çoğu güvencesiz çalışma koşullarında çalışmaktadır (FIFPro, 2016, s. 3). ILO; profesyonel sporcuların güvencesiz çalışma sorunlarının tespit edilerek düzenlenmesi amacıyla 2020 yılının Ocak ayında, Spor Dünyasında İnsana Yaraşır İş başlıklı Küresel Diyalog Forumu düzenlemiştir (ILO,

2020). Bu forumda profesyonel sporda temel olarak; ücret hakkının korunması, sosyal sigorta ve kayıt dışı çalışma, iş sağlığı ve güvenliği, ayrımcılık, sendikal temsil ve eğitim sorunlarının varlığı tespit edilmiştir. ILO'nun tespit ettiği profesyonel sporda güvencesiz çalışma sorunlarının, güvencesiz çalışmaya ilişkin kavramsal çerçevede öne çıkan unsurları bire bir yansıttığı görülmektedir. Ancak sporcuların işçi olarak, sporcuları çalıştıran spor kulüplerinin ise işveren olarak görülmemesi sebebiyle profesyonel sporda güvencesiz çalışma sorunları, gerek bilimsel çalışmalar gerekse gerçekleştirilen düzenlemeler açısından ihmal edilmektedir.

Profesyonel sporcuların iş sözleşmesinin; “işverene bağımlılık”, “iş görme” ve “ücret” unsurlarını sağlaması bakımından işçi olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Gerrard (1999); profesyonel sporcu; kulüp sahiplerine bir iş sözleşmesiyle bağımlı olarak çalışan ve bunun karşılığında oyunu üretmesinden dolayı ücret alan kişi şeklinde tanımlanmaktadır.

ILO, profesyonel sporcu; rekabetçi bir spor yapması karşılığında gelir elde eden ve yaptığı spor çalışmasının federasyon veya spor kulübü gibi spor organizasyonları tarafından kontrol edilen çalışan grubu şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanım doğrultusunda ILO, profesyonel sporcu iki temel unsur kapsamında ele almaktadır:

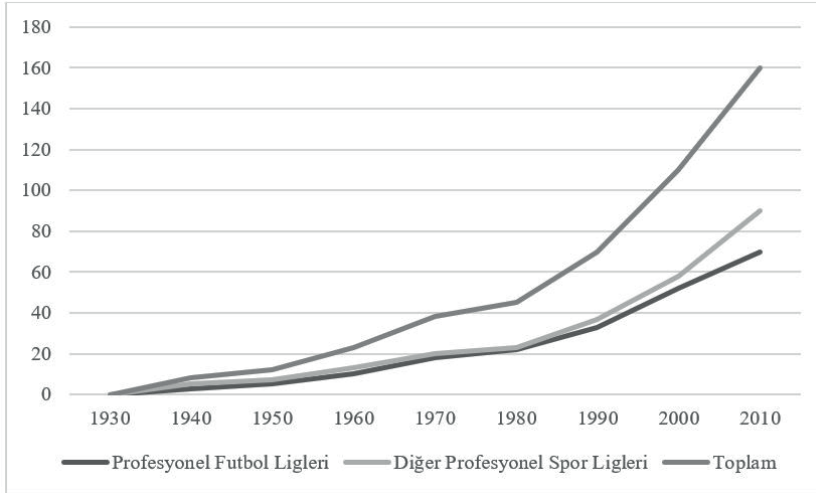
1. Bir iş sözleşmesi karşılığında spor kulübü tarafından çalıştırılmak ve profesyonel faaliyetleri sadece spor olmak.
2. Başka işleri olabilen, ancak bazı Olimpiyat disiplinlerindeki sporcular gibi gelir elde ettikleri spor çalışmasına önemli ölçüde zaman ayırarak antrenman yapmak ve yarışmalara katılarak gelir elde etmek (ILO, 2020, s. 1).

ILO'nun profesyonel sporcu tanımında ele aldığı bu iki unsur, işçilerin iş sözleşmesi unsurlarının tümünü kapsamaktadır. Nitekim ILO Örgütlenme Özgürlüğü Komitesi; profesyonel sporcuların 87 Sayılı Sendika Özgürlüğü ve Sendikalaşma Hakkının Korunması başlıklı sözleşme kapsamında işçi olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir (ILO, 2018, s. 78). Avrupa Birliği üyesi ülkelerde profesyonel sporcular, Avrupa'daki diğer tüm vatandaşlar ve çalışanlar gibi örgütlenme ve toplu pazarlık yapma hakkı kapsamında işçi olarak kabul edilmektedir (EU Athletes, 2018, s. 10).

Profesyonel spor kulüpleri ise; profesyonel sporcuları, iş sözleşmesiyle belirlenen bir ücret karşılığında kendisine bağımlı olarak çalıştıran işverenler şeklinde tanımlanmaktadır. Sporun 1980'li yıllar itibariyle küresel çapta profesyonelleşmesiyle oluşan ekonomik boyut; küresel şirketler, iş adamları ve çeşitli endüstri kollarından sermayedarlar tarafından cazip hale gelmiştir (Akşar ve Kutlu, 2006). Bu doğrultuda kâr amacı gütmeksizin amatör statüsüyle kurulan kulüpler şirketleşerek kâr amacı güden sermaye sınıflarının ilgi odağı olmuştur (Downward ve Dawson, 2002, s. 28; Aydın ve ark., 2017: 1875). Böylelikle diğer sektörlerde işveren olan sermayedarlar profesyonel sporun da işverenleri haline gelerek, sporu kâr maksimizasyonu sağlama aracı olarak kullanmıştır (El Hodiri ve Quirk, 1971, s. 1302). Örneğin ABD'de 141 profesyonel spor kulübü sahibinin birincil ekonomik çıkarlarını gösteren bir çalışmaya göre, örneklem grubunu oluşturan kulüp sahiplerinin %48'inin birincil ekonomik çıkarları spordan bağımsız bir şekilde; iletişim, ulaşım, gayrimenkul, arazi geliştirme ve petrol sektörlerinden sağlanmaktadır. Ayrıca örneklem grubunu oluşturan diğer kulüp sahipleri; bankacılık, finans ve sigorta, otomotiv ve imalat sanayi gibi sektörlerde faaliyet göstermektedir (Flint ve Eitzen, 1987, s. 20).

1980'li yıllar itibariyle sporun küresel çapta profesyonelleşmesiyle oluşan ekonomik boyutun bir sonucu olarak; işçi ve işveren ilişkilerinden kaynaklanan güvencesiz çalışma sorunları, profesyonel sporun işçileri olan profesyonel sporcular ile işverenleri olan profesyonel spor kulüpleri arasında da ortaya çıkmıştır. Bu durum, sorunların tespit edilerek düzenlenmesi amacıyla sınırlı

da olsa bilimsel çalışmalara yansımıştır. Bu anlamda Young (1993); profesyonel sporun sağlık ve güvenlik açısından maden ve petrol sondaj işlerinden daha riskli bir çalışma alanı olduğunu öne sürerek profesyonel sporda iş sağlığı ve güvenliği sorununa vurgu yapmıştır. Grove ve ark. (1997); 15 emekli profesyonel sporcu ile yapmış olduğu görüşmelerde, sporcuların tek geçim kaynaklarının yapmış oldukları spor faaliyeti olmasından yola çıkarak, spor sonrası yaşamlarına ilişkin geçimlerini sürdürebilecek akademik ve mesleki eğitimlerinin bulunmaması sebebiyle profesyonel sporcuların eğitim sorununa dikkat çekmiştir. Roderick (2006); 47 aktif ve emekli profesyonel sporcu ile yapmış olduğu görüşmelerde profesyonel sporda ücret, kayıt dışı çalışma ve sosyal sigorta sorunlarının bulunduğunu tespit etmiştir. Lazarevic ve ark. (2014); 250 profesyonel sporcu ile yapmış olduğu anket çalışmasında sporcuların ırk, yaş ve cinsiyet ayrımcılığına maruz kaldıklarını belirterek profesyonel sporda ayrımcılık sorununu ortaya koymuştur. Schwab (2018); sporcuların çalışma hayatında temel güvencelerinin kazanılması ve çalışma koşullarının iyileştirilmesi açısından sporcu sendikalarının önemini belirterek sporcuların güvencesiz çalışma sorunlarının giderilmesi amacıyla profesyonel sporda sendikalaşma ve örgütlenme sorununun çözülmesi gerektiğini belirtmiştir. Tüm bu çalışmalardan hareketle ILO (2020) profesyonel sporda güvencesiz çalışma sorunlarını; ücret hakkının korunması, sosyal sigorta ve kayıt dışı çalışma, iş sağlığı ve güvenliği, ayrımcılık, sendikal temsil ve eğitim sorunları şeklinde toparlayarak, sporcuların insana yaraşır çalışma koşullarında mesleklerini icra etmeleri için ulusal düzenlemelerin yapılması gerektiğini vurgulamıştır.

Şekil 1: Dünyada Sporcu Sendikalarının Artışı

Kaynak: Schwab, (2018), Celebrate Humanity: Reconciling Sport and Human Rights Through Athlete Activism, s.186

Profesyonel sporda güvencesiz çalışma sorunlarının ve sorunlara ilişkin gerçekleştirilen bilimsel çalışmaların etkisiyle sporcuların bir hak arama çabası olarak sendikalaşma eğilimleri arttırmıştır. Şekil 1'de görüldüğü üzere sporun 1980'li yıllar itibarıyla profesyonelleşerek ekonomik bir çalışma alanı haline gelmesiyle birlikte oluşan güvencesiz çalışma sorunları, yine bu yıllar itibarıyla sporcuların güvencesiz çalışma sorunlarının düzenlenmesi amacıyla kurdukları

sendika sayısını arttırmıştır. Ancak bu artışın büyük bir kısmını futbolcu sendikaları oluşturmuştur. Bu nedenle futbol dışındaki spor dallarında çalıştırılan sporcular sendikal düzenlemelerden büyük oranda yoksundur. Benzer durum ülkemizde de söz konusudur. Türkiye’de sporcuların güvencesiz çalışma sorunlarının düzenlenmesi amacıyla kurulan sporcu sendikalarının yalnızca Türkiye Futbol Liglerindeki spor kulüpleri tarafından çalıştırılan futbolcuları kapsadığı görülmektedir. Her ne kadar kurulan sporcu sendikalarının temsil ettiği işkoluna dahil olan tüm sporcuların sendikaya üye olma hakkı olsa da günümüze kadar kurulan sporcu sendikalarının üyeleri ve temsil ettiği çalışan grubu yalnızca futbolcular şeklinde belirlenmiştir. Bu durum ülkemizde profesyonel sporun güvencesiz çalışma sorunlarına ilişkin gerçekleştirilen bilimsel çalışmaların (Ataçocuğu, 2012; İyem, 2012; Ataçocuğu ve Zelyurt, 2016; Aydın ve ark., 2017) yalnızca futbolcuların çalışma hayatını kapsamamasından kaynaklanmaktadır. Bu doğrultuda basketbol, voleybol ve hentbol gibi diğer spor dallarında çalıştırılan sporcuların çalışma hayatına ilişkin güvencesiz çalışma sorunlarının belirlenmesi, başta sendikal düzenlemeler olmak üzere ilgili spor dalına özgü gerçekleştirilecek düzenlemelere ışık tutacağı düşünülmektedir. Ayrıca ülkemizde futbolcularda dahil olmak üzere tüm profesyonel sporcuların 4857 sayılı İş Kanunu’na dahil edilmemesi ve çalışma koşullarının yalnızca; 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu, 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu, 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu ve 6356 sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu çerçevesinde belirlenen hükümler ve spor federasyonları talimatlarıyla düzenlenmesi yetersiz kalmaktadır. Tüm bu eksikliklerden yola çıkan çalışmanın üçüncü bölümünde, ülkemizde futbol dışındaki bir spor dalı olan basketbol branşında çalıştırılan profesyonel sporcuların çalışma hayatına ilişkin düzenlemelerin gerçekleştirilmesi amacıyla; Türkiye Basketbol Liglerinde spor kulüpleri tarafından çalıştırılan basketbolcuların güvencesiz çalışma sorunları ele alınmaktadır.

4. Türkiye Basketbol Liglerinde Güvencesiz Çalışma Sorunlarına İlişkin Bir Analiz

Bu çalışma, ILO’nun (2020) belirlemiş olduğu profesyonel sporda güvencesiz çalışma sorunlarının Türkiye Basketbol Liglerindeki yansımaları, spor kulüpleri tarafından çalıştırılan basketbolcuların bakış açısından ortaya koyarak, sorunlara ilişkin gerçekleştirilecek düzenlemelere ışık tutmayı amaçlamaktadır. Çalışmanın amacı doğrultusunda aşağıda belirtilen sorulara cevap aranmıştır:

1. Türkiye Basketbol Liglerinde basketbolcuların çalışma koşullarından kaynaklanan temel sorunları nelerdir?
2. Türkiye Basketbol Liglerinde basketbolcuların örgütlenememe ve sendika kuramama nedenleri nelerdir?
3. Türkiye Basketbol Liglerinde basketbolcuların eğitim sorunları nelerdir?
4. Türkiye Basketbol Liglerinde basketbolcuların geleceğe ilişkin belirsizlik durumları nelerdir?
5. Türkiye Basketbol Liglerinde basketbolcuların Covid-19 sürecine ilişkin sorunları nelerdir?

4.1. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan olgubilim (fenomenolojik) deseni benimsenmiştir. Olgubilim çalışmaları; kaynağını felsefe ve psikolojiden alan, katılımcıların herhangi bir olguyla ilgili yaşadıkları deneyimlerin betimlendiği bir araştırma deseni olup (Creswell, 2017, s. 14) farkında olunmasına rağmen derinlemesine ve ayrıntılı bir bakış açısına sahip olun-

mayan sorunların, sorunları yansıtabilecek birey veya gruplar üzerinden ortaya çıkarılmasını sağlamaktadır (Büyüköztürk, Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 2018, s. 22). Bu nedenle benimsenen araştırma deseninin, çalışmanın amacına uygun bir yöntem olduğu düşünülmektedir. Olgubilim deseni genellikle nitel araştırma yöntemlerinin veri toplama türlerinden biri olan görüşme yapmayı gerektirmektedir (Moustakas, 1994, s. 78). Bu nedenle çalışmanın amacı doğrultusunda örneklemi oluşturan katılımcılar ile yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Ayrıca çalışmanın geçerliğinin ve güvenilirliğinin artırılması amacıyla basketbolcuların güvencesiz çalışma sorunlarına ilişkin sesli ve görsel materyallerden yararlanılmıştır. Sesli ve görsel materyaller nitel araştırma yöntemlerinin veri toplama türlerinden biri olarak değerlendirilmektedir (Creswell, 2017, s. 190).

Araştırmanın evrenini, 2019-2020 ve 2020-2021 lig sezonları kapsamında Türkiye Basketbol Ligleri arasında yer alan; Basketbol Süper Ligi (BSL), Türkiye Basketbol Ligi (TBL), Türkiye Basketbol İkinci Ligi (TB2L) ve Erkekler Bölgesel Basketbol Ligi (EBBL) kulüplerinde çalıştırılan Türk basketbolcular oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini ise Türkiye Basketbol Liginde spor kulüpleri tarafından çalıştırılan 10 profesyonel basketbolcudan oluşmaktadır. Araştırma örnekleminin oluşturulmasında amaçlı örnekleme yöntemi benimsenmiştir. Amaçlı örnekleme yöntemi, çalışmanın amacına bağlı olarak belirli bir özelliğe sahip olan kişi veya gruplardan elde edilen bilgilerin derinlemesine araştırılmasına olanak tanımaktadır (Büyüköztürk ve ark., 2018: 92). Bu nedenle çalışmanın amacı doğrultusunda sorunların daha çok yaşandığı TBL, TB2L ve EBBL kulüpleri tarafından çalıştırılan basketbolcular örnekleme seçiminde tercih edilmiştir. Ancak örneklemini oluşturan basketbolcular arasında daha önce BSL'deki kulüpler tarafından çalıştırılan basketbolcular da bulunmaktadır. Araştırmanın örneklemini oluşturan katılımcıların isimleri gizli tutularak, görüşme gerçekleştirilen basketbolcular; katılımcı 1, katılımcı 2, katılımcı 3 (K1,.....,K10) şeklinde ifade edilmiştir.

Tablo 1: Yarı Yapılandırılmış Görüşme Yapılan Katılımcılara İlişkin Bilgiler

	Yaş	Cinsiyet	Eğitim	Çalışma Süresi	Oynadığı Ligler	Medeni Durum
K1	24	Erkek	Lise Mezunu	6 Yıl	EBBL	Bekâr
K2	23	Erkek	Lise Mezunu	3 Yıl	TB2L, EBBL	Bekâr
K3	25	Erkek	Lise Mezunu	7 Yıl	TBL, TB2L	Bekâr
K4	28	Erkek	Lise Mezunu	8 Yıl	BSL, TBL, TB2L, EBBL	Bekâr
K5	25	Erkek	Lise Mezunu	7 Yıl	BSL, TB2L, EBBL	Bekâr
K6	29	Erkek	Lise Mezunu	10 Yıl	BSL, TBL, TB2L, EBBL	Bekâr
K7	23	Erkek	Lise Mezunu	4 Yıl	TBL, TB2L, EBBL	Bekâr
K8	23	Erkek	Lise Mezunu	6 Yıl	TBL, TB2L, EBBL	Bekâr
K9	26	Erkek	Lise Mezunu	8 Yıl	TB2L, EBBL	Bekâr
K10	26	Erkek	Lise Mezunu	8 Yıl	BSL, TBL, TB2L	Bekâr

4.2. Veri Toplama Teknikleri

Bu çalışmada kullanılan temel verilerin toplanmasında; nitel araştırma yöntemlerinin veri toplama türlerinden biri olan yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme tekniği hem standart soruların cevaplanmasını hem de ilgili alanda derinlemesine gidilebilmesini sağlamaktadır (Büyüköztürk ve ark., 2018, s. 159). Bu doğrultuda katılımcılara; ILO'nun (2020) belirlemiş olduğu profesyonel sporda güvencesiz çalışma sorunlarına ilişkin açık uçlu sorular sorulmuştur. Katılımcıların vermiş oldukları cevaplar doğrultusunda

da basketbolcuların bakış açısından güvencesiz çalışma sorunlarının derinlemesine ve ayrıntılı bir şekilde ortaya çıkması amacıyla standart olarak belirlenmiş sorular dışında ek sorular da yöneltilmiştir. Nitel araştırma yöntemlerinde veriler doygunluğa ulaştığında ve yeni veriler ortaya çıkmadığında veri toplama sürecinin durdurulması gerekmektedir (Charmaz, 2006, s. 18-35). Görüşmelerde 7. katılımcı itibarıyla standart sorular dışında farklı sorular sorulmasına rağmen yeni veriler ortaya çıkmamıştır. Görüşme yapılan basketbolcular; bu durumun, herkesin benzer sorunlar yaşamasından kaynaklandığını belirtmiştir. Verilerin elde edilmesinde nitel araştırma yöntemlerinin veri toplama türlerinden biri olan sesli ve görsel materyallerden de yararlanılmıştır. Sesli ve görsel materyaller genellikle sosyal medya metni, web sitesi sayfası, sesin herhangi bir biçimi, filmler veya fotoğraflardan oluşmakta olup katılımcılara kendi gerçeklerini doğrudan paylaşma imkânı sağlamaktadır (Creswell, 2017, s. 190-192). Bu doğrultuda görüşme yapılan basketbolcuların da tavsiyesi üzerine son 10 yıl içerisinde Türk basketbolcuların yaşamış olduğu güvencesiz çalışma sorunlarıyla ilgili web sitesi haberleri taranmıştır. Verilerin, katılımcılar ile yapılan görüşmelerden elde edilen verilere paralel olarak sesli ve görsel materyaller ile desteklenmesi, çalışmanın geçerliğini ve güvenilirliğini arttırmıştır. Yapılan görüşmeler ve sesli ve görsel materyallerden elde edilen veriler yazıya geçirilerek veri seti oluşturulmuştur. Oluşturulan veri seti; profesyonel sporda güvencesiz çalışma sorunlarına ilişkin belirlenen temalar çerçevesinde betimsel analize tabi tutularak özetlenmiş ve yorumlanmıştır. Aşağıda belirlenen temalar çerçevesinde bulgulara ulaşılmıştır.

1. Türkiye Basketbol Liglerinde Basketbolcuların Çalışma Koşullarından Kaynaklanan Sorunlar
2. Türkiye Basketbol Liglerinde Basketbolcuların Sendikal Temsil Sorunu
3. Türkiye Basketbol Liglerinde Basketbolcuların Eğitim Sorunu
4. Türkiye Basketbol Liglerinde Basketbolcuların Geleceğe İlişkin Belirsizlik Durumları
5. Türkiye Basketbol Liglerinde Basketbolcuların Covid-19 Sürecine İlişkin Sorunları

4.3. Araştırmanın Bulguları

4.3.1. Türkiye Basketbol Liglerinde Basketbolcuların Çalışma Koşullarından Kaynaklanan Sorunlar

4.3.1.1. Ücret Sorunu

Türkiye Basketbol Liglerinde kulüpler ile basketbolcular arasında en sorunlu alanlardan biri sporcu ücretleridir. Görüşme yapılan basketbolcuların tümü, hayattaki tek geçim kaynakları olan ücret gelirlerinin çalıştıkları kulüpler tarafından genellikle geç ve eksik ödendiğini, hatta yıllardır ödenmemiş ücretlerinin bulunduğunu belirtmiştir. Bu anlamda güvencesiz çalışmanın unsurlarından birisi olan ücret güvencesizliği Türkiye Basketbol Liglerinde görülmektedir.

Türkiye Basketbol Liglerinde ücret sorunu; ekonomik anlamda en üst düzey spor kulüplerinin yer aldığı BSL'den, en alt düzey spor kulüplerinin bulunduğu EBBL'ye kadar her lig ve kulüp-te yaşanmaktadır. Kulüpleri tarafından sözleşme ile çalıştırılan BSL ve TBL'deki basketbolcular; ücretlerinin ödenmediği durumlarda çalıştıkları kulübe dava açmalarına rağmen davaların sonuçlanmasının yıllar sürmesi ve kulübün kapanması durumunda açılan davanın hükümsüz kalması sebebiyle ödenmeyen ücretlerini çoğu zaman alamamaktadır. Kulüpleri tarafından sözleşmesiz çalıştırılan TB2L ve EBBL'deki basketbolcular ise ödenmeyen ücretler için; TBF'nin, TB2L ve EBBL'de sözleşmesiz basketbolcu çalıştırılmasını meşru kılan kayıt dışı düzenlemesi sebebiyle haklarını hiçbir şekilde arayamamaktadır. Bu liglerdeki basketbolcular; TBF'nin çalışma hakkının ihlali üzerinden gerçekleştirmiş olduğu güvencesizliğin hukuki boyutu sebebiyle

ücret sorununa ilişkin haklarını aramak ve seslerini duyurabilmek adına antrenman ve maçlara çıkmayarak iş bırakma eylemlerine gitmektedir.

Türkiye Basketbol Liglerinde basketbolcular; çalışma hayatlarında ücrete ilişkin sorunlarının kronikleşmesi sebebiyle 2-3 hafta gecikmeli ödenen ücretleri zamanında ödenmiş kabul etmekte, son 1-2 aylık ücretin ve prim gibi ücret benzeri ödemelerin ödenmediği lig sezonlarını sorunsuz geçen lig sezonu olarak görmektedir. Türkiye Basketbol Liglerinde basketbolcuların ücret sorununu katılımcı 7 şu sözleriyle açıklamıştır;

(K7): “Bu sene 9 ay sakatlığımdan dolayı maaş alamadım. Ondan önce de 3 ay maaş alamadığım oldu. Alamadığım maaşlar için 2 defa dava açtım. İlk açtığım dava üzerinden 2 sene geçti. İkinci devam 1 seneye yaklaştı. Sporcuların yaşadığı bu süreç 5-6 sene sürebiliyor ve bazen hiç alamabiliyorlar. Ben de gelecek parayı unutmaya çalışıyorum. Unutmazsam işin içinden çıkamam.”

TBL, TB2L ve EBBL’de çalıştırılan basketbolcuların, BSL’de çalıştırılan basketbolculara göre nitelik farklılıklarından kaynaklı olarak almış oldukları ücret düzeyinin daha düşük olması sebebiyle çalışma hayatlarında güvencesizliğin bireysel nedenleri öne çıkmaktadır. Türkiye Basketbol Liglerinde ücret sorununun temel nedeni; ülkemizde profesyonel sporcuların da kapsamına girdiği 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu’nun ücrete ilişkin hükümlerinin basketbolcuların çalışma hayatında ihlal edilmesi olarak belirlenmiştir. Bu durum ise Türkiye Basketbol Liglerindeki güvencesizliğin hukuki nedenlerini yansıtmaktadır.

4.3.1.2. Sakatlık ve İş Göremezlik Sorunu

Türkiye Basketbol Liglerinde basketbolcular; profesyonel sporculuk mesleğinin getirmiş olduğu sağlık risklerinden, TBF’nin ve kulüplerin yetersiz iş sağlığı ve güvenliği önlemlerinden ve antrenörlerin bilgi düzeyi eksikliğinden dolayı sakatlanarak iş göremezlik durumuna düşmektedir.

Görüşme yapılan basketbolcuların tümü iş göremezlik durumuna düşmelerine sebep olacak sakatlıklar geçirmiştir. Bunlar içerisinde en uzun iş göremezlik durumu 2 yıl sürerken en kısa iş göremezlik durumu 4 ay sürmüştür. Basketbolcuların lig sezonu içinde antrenman veya maç sırasında geçirdikleri sakatlıklar sebebiyle iş göremezliğe düşmeleri durumunda; kulüpler sakatlık süreci boyunca basketbolcuları çalıştıramamakta, basketbolcular ise tedavi ve rehabilitasyon süreçleri tamamlanana kadar çalışmamaktadır. Bu nedenle kulüpler, basketbolcuların sözleşmelerini; sözleşmelerde belirtilen ücret düzeyinin çok daha azını ödeyerek veya hiçbir ödeme yapmadan feshederken basketbolcular ise düştükleri iş göremezlik durumu sebebiyle çalıştırdıkları kulüpler ile anlaşmış oldukları ücret düzeyini alamadıkları gibi sakatlıklarının durumuna bağlı olarak gelecek lig sezonu için işsizlik kaygısı yaşamaktadır. Sakatlık süreci içinde maddi ve manevi anlamda kendi hallerine bırakılan basketbolcular, bireysel çabalarıyla sakatlık sorununu aşmaya çalışmakta veya mesleğini bırakmak zorunda kalmaktadır. Bu nedenle her maç ve antrenman basketbolcuların çalışma hayatlarını sonlandırabilecek sakatlık riskleri taşımasından dolayı basketbolcunun son antrenmanı veya maçı olabilmektedir. Bu nedenle güvencesizlik öğelerinden belirsizlik, algılanan tehdit ve işsizlik kaygısı Türkiye Basketbol Liglerinde çalıştırılan basketbolcuların çalışma hayatının temel bir parçası olarak görülmektedir. Nitekim görüşme yapılan basketbolcular; çalışma hayatları boyunca sürekli sağlıklı kalmak zorunda olduklarını, sakatlanma haklarının bulunmadığını, sakatlandıkları durumlarda ise sözleşmelerinin feshedilmemesi ve kulüplerin tedavi masraflarını üstlenmesi için sakat olmalarına rağmen çalışmak zorunda kaldıklarını belirtmiştir. Katılımcı 4, Türkiye Basketbol Liglerinde sakatlık ve iş göremezlik sorununu şu şekilde özetlemiştir;

(K4): “Genelde ağır bir sakatlık geçirince kulüp sözleşmenizi feshetmek ve tedavinizi bile yaptırmadan yol ayrımına gitmek istiyor. Sakatlanırsanız ertesi sene işsiz kalabiliyorsunuz. Bunu yaşadım. Ağır bir sakatlık sebebiyle 2 sene oynamadım. Bu sporu sadece geçimimi sağlamak için yapıyorum. Bunun için her sene sağlıklı kalmanız gerekiyor. Sağlıklı kalmazsanız, sakatlık yaşarsanız, diğer sezon işsiz kalabilirsiniz.”

Türkiye Basketbol Liglerinde sakatlık ve iş göremezlik sorunu; profesyonel basketbolculuk mesleğinin kısa süreli ve iş kaybı riskinin yüksek olmasının yanında sosyal koruma kapsamında yapılan yardımlara ulaşma konusundaki engelleri sebebiyle güvencesiz çalışmanın karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. Ayrıca basketbolcuların 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu kapsamında değerlendirilmesine rağmen kanunda belirtilen iş göremezlik karşılıklarından yararlanamama durumu; güvencesizliğin hukuk boyutunun, ücret sorununda olduğu gibi sakatlık ve iş göremezlik sorununa da yansıdığını göstermektedir.

4.3.1.3. Kayıt Dışı Çalışma Sorunu

Türkiye Basketbol Liglerinde kayıt dışı çalışma sorunu; basketbolcuların sözleşmesiz çalıştırılarak sosyal güvenlik kurumlarına hiç bildirilmemesi, sözleşmelerde belirtilen sigorta primine esas kazanç tutarının eksik bildirilmesi ve sigortaların yapılmaması şeklinde görülmektedir.

TBF; BSL ve TBL’yi sözleşmeli basketbol ligleri olarak, TB2L ve EBBL’yi ise sözleşmesiz basketbol ligleri olarak değerlendirmektedir.¹ Bu nedenle TB2L ve EBBL kulüplerinde çalıştırılan basketbolcular sözleşmesiz de çalıştırılabilmektedir.² TBF’nin kayıt dışı çalışmayı meşru kılan bu düzenlemesi özellikle bu liglerdeki kulüpler tarafından sözleşmesiz çalıştırılarak geçimlerini sağlayan basketbolcular için birçok soruna yol açmaktadır. Bu anlamda katılımcıların tümü, TB2L ve EBBL’de sözleşmesiz çalıştırılan basketbolcuların; gelir ve sağlık güvencelerinin olmadığını, tüm lig sezonunu kapsayan 10 ay boyunca ücretlerinin ödenmeyebildiğini, sorunlar karşısında haklarını arayamadıklarını, hastalanmaları ve sakatlanmaları durumunda ise sağlık güvencelerinin bulunmaması sebebiyle hastane masraflarını kendileri karşıladığını belirtmiştir. TBF’nin, TB2L ve EBBL’de sözleşmesiz basketbolcu çalıştırılmasını mümkün kılan kayıt dışı düzenlemesinin temel sebebi; bu liglerdeki kulüplere mali açıdan esneklik getirerek vergi ve sigorta primi ödemelerini kolaylaştırmak ve dolayısıyla kulüplerin bu liglere katılımını teşvik ederek liglerdeki rekabet düzeyini arttırmaktır. Ayrıca kulüpler maliyet avantajlarından dolayı sözleşmesiz çalıştırdıkları basketbolculara yüksek ücretler teklif ederek TB2L ve EBBL’de kayıt dışı çalışmayı çekici hale getirebilmektedir. Kulüplerin bu tutumu, TB2L ve EBBL’de sözleşmesiz çalıştırılan basketbolcuların çalışma hayatında güvencesizliğin örgütsel nedenlerini ortaya çıkarmakta ve aynı zamanda basketbolcuların kapsamına girdiği 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu’nun ihlali sebebiyle güvencesizliğin hukuki nedenlerini oluşturmaktadır.

BSL, TBL ve diğer liglerde sözleşme ile çalıştırılan basketbolcular da sözleşmeleri olmasına rağmen kayıt dışı uygulamalar ile karşılaşmaktadır. BSL, TBL ve diğer liglerdeki kulüpler daha az sigorta primi ödemek amacıyla; sözleşme ile çalıştırdıkları basketbolcuların sözleşmelerinde yazılı olan ücret düzeyini almış oldukları ücret düzeyinden düşük göstermektedir. Ayrıca görüşme yapılan basketbolculardan özellikle TBL ve TB2L’de sözleşme ile çalıştırılanlar; sigorta primlerinin

1 <https://www.tbf.org.tr/dokuman>

2 TB2L ve EBBL’nin sözleşmesiz basketbol ligleri olarak kabul edilmesi her basketbolcunun sözleşmesiz çalıştırıldığı anlamına gelmemektedir. Ancak TBF’nin yapmış olduğu düzenleme ile bu liglerde çalıştırılan basketbolcular ile sözleşme yapılması zorunluluk taşımamaktadır.

kendilerinden habersiz bir şekilde ödenmediğini, bu durumu hastalık veya sakatlık durumunda hastaneye gittiklerinde öğrendiklerini belirtmiştir. Bu anlamda gelişmekte olan ülkelerde güvence-siz çalışmanın yaygın olarak görülen kayıt dışı çalışma faktörü, ülkemizin diğer çalışma alanlarında olduğu gibi Türkiye Basketbol Liglerinde de çeşitli görünüşleriyle ortaya çıkmaktadır.

Türkiye Basketbol Liglerinde kayıt dışı çalışma sorununu katılımcı 4 ve katılımcı 6 şu şekilde ifade etmiştir;

(K4): “Benim oynadığım liglerde düzensiz sigorta yapılıyor. Mesela ben TBL’de 4 aydır sigortanın yatmadığını biliyorum. Sigortaya gerek yoksa sözleşmeye de gerek yok. Sürekli aslında bir yerden bir şeyler kaçıyorlar.”

(K6): “TB2L’de ve EBBL’de sözleşme zorunluluğu yok. Yapılan federasyon sözleşmesi de sadece format icabı yapılan bir sözleşme oluyor. Onun dışında birçok kulüpte sözleşme yok. Bu durumda sakatlandığınız zaman kulübün ameliyatınızı karşılamıyorum deme hakkı var.”

4.3.1.4. İş Sağlığı ve Güvenliği Sorunu

Ülkemizde uygulanan 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu’na göre; TBF ve kulüpler iş sağlığı ve güvenliği önlemlerini almak ile yükümlü tutulmaktadır. Ancak görüşme yapılan basketbolcular, TBF’nin ve kulüplerin yeterli düzeyde sağlık ve güvenlik önlemlerini almamaları sebebiyle; çalışmalarını gerçekleştirdikleri spor salonlarının, konaklama ve ulaşım şekillerinin, maçları yöneten hakemlerin ve sağlık personeli eksikliğinin sağlık ve güvenlikleri açısından sorunlara yol açtığını belirtmiştir.

TB2L ve EBBL’de çalıştırılan basketbolcular, maçların ve antrenmanların yapıldığı spor salonlarının; yeterli düzeyde ısınmaması, zeminlerinin bakımsızlıktan dolayı kayması ve soyunma odalarının hijyenik olmaması sebebiyle hastalanmakta ve sakatlanmaktadır. Bu sorunlara ilişkin kulüplerin gerekli önlemleri almaması sebebiyle basketbolcular, spor salonlarının zeminlerini ve soyunma odalarını kendileri temizlemek zorunda kalmaktadır.

Görüşme yapılan basketbolcular tüm liglerde oynanan maçlarda; basketbol sahasının zemini-ne yapıştırılan reklam afişleri nedeniyle birçok sporcunun aşıl tendonu kopması ve çapraz bağ yırtılması gibi uzun süreli iş göremezlik durumuna düşürecek sakatlıklara maruz kaldığını belirtmiştir. Türkiye Basketbol Liglerinin ekonomik seviyeleri arttıkça ticari amaçlar ile sahaya yapıştırılan reklam afişlerinin basketbolcular üzerinde oluşturduğu sorunlar da artmaktadır. Zira BSL’de gerçekleşen maçlar naklen yayınlandığı için sahaya yapıştırılan reklam afişleri de reklam gelirlerinin artması amacıyla diğer liglere göre daha fazladır. Bu nedenle BSL’de çalıştırılan basketbolcular reklam afişlerinden kaynaklı olarak diğer liglere göre daha çok sayıda ve ciddi sakatlıklar geçirmektedir. Kulüplerin ekonomik amaçları doğrultusunda basketbolcuların sağlığını ve güvenliğini hiçe sayan bu uygulama, Türkiye Basketbol Liglerinde güvencesizliğin örgütsel nedenini oluşturmaktadır. Bu sorunu eski basketbolcu Ercan Kurtuluş şu şekilde ifade etmiştir:³

“Olan oyuncularda oluyor. Kimi kaslarını yırtıyor, kimi ise aşıl tendonunu. Teknolojinin en üst noktaya ulaştığı bir devirde, halen reklamları parkeye yapıştırmak kadar aptal ve gereksiz bir olay olamaz. Oynayanlarla ilgili en kritik kararları oynamayanların vermesine hiçbir zaman anlam verememişimdir.”

3 <https://www.hurriyet.com.tr/basketbolcular-isyanda-daha-kac-kisi-sakatlanacak-28583386> (Erişim tarihi: 28.03.2015).

Görüşme yapılan basketbolculardan özellikle TB2L ve EBBL'deki kulüpler tarafından çalıştırılanlar, deplasman maçlarına giderken sağlanan ulaşım ve konaklama imkanlarının kısıtlılığını vurgulayarak; deplasman maçları için maçın oynanacağı gün yola çıkıp aynı gün geri döndüklerini, gidecekleri şehrin uzak olması durumunda ise maç sonrasında kulübün konaklayacak yer sağlayamamasından dolayı havaalanında kaldıklarını belirtmiştir. Basketbolcuların hem maç günü yolculuk yaparak dinlenmeden maça çıkması hem de maç sonrası dinlenme imkanlarının bulunmaması sakatlık risklerini arttırmaktadır.

TB2L ve EBBL'de çalıştırılan basketbolcuların sağlık güvenliği açısından risk oluşturan bir diğer sorun ise; tecrübesiz ve bilgi düzeyi yetersiz hakemlerin maçları yönetmesi olarak belirlenmiştir. TBF alt klasman hakemlerini tecrübe kazanması için TB2L ve EBBL maçlarında görevlendirmektedir. Görevlendirilen hakemler ise çoğu zaman bu liglerde oynanan maçların seviyesine ayak uyduramamaktadır. Görüşme yapılan basketbolcularda oluşan genel kanı; bu liglerdeki hakemlerin maçların sertlik seviyelerini ayarlayamamalarından dolayı basketbolcuların sakatlanmasını kolaylaştırdığı yönündedir.

Türkiye Basketbol Liglerinde TBF'nin ve kulüplerin almış olduğu iş sağlığı ve güvenliği önemleri, liglerin seviyelerine paralel olarak azalmaktadır. Bu anlamda BSL kulüpleri çalıştırdıkları basketbolcuların sağlık ve güvenliği için; kulüp doktoru, fizyoterapist, masör, kondisyoner, psikiyatrist ve malzemeci gibi kulüp personellerini istihdam ederken TBL kulüpleri genellikle kondisyoner, masör ve malzemeci istihdamı ile yetinmektedir. TB2L ve EBBL kulüplerinde ise basketbolcuların sağlık ve güvenliğine ilişkin personellerin hiçbirinin çalıştırılmadığı görülmektedir. Zira alt liglerde faaliyet gösteren kulüpler için basketbolcuların sağlık ve güvenliğine ilişkin personel istihdamı kulüp maliyetlerini arttırmaktadır. Bu nedenle kulüplerin ekonomik çıkarları basketbolcuların çalışma hayatına ilişkin temel haklarının önüne geçmektedir.

4.3.1.5. Hafta Tatili Sorunu

Türkiye Basketbol Liglerinde basketbolcular, çoğu zaman hafta tatili olmadan çalıştırılmaktadır. Görüşme yapılan basketbolcular çalışma hayatlarında hafta tatili sorununun fiziksel ve psikolojik sağlık durumlarını olumsuz etkilediğini ve sakatlık riskini arttırdığını belirtmektedir.

Türkiye Basketbol Liglerinde hafta tatili sorunu genellikle kaybedilen maçlar sonrasında basketbolcuların izin gününü ceza antrenmanı yaparak geçirmesi veya basketbolcuların yüksek verim göstermesi amacıyla daha fazla çalıştırılması şeklinde görülmektedir. Kulüpler rekabet üstünlüğü sağlamak amacıyla basketbolcuların çalışma hayatını kuralsızlaştırarak anayasal bir hak olan hafta tatili hakkını ihlal etmektedir. Bu durum aynı zamanda güvencesizliğin örgütsel nedenlerinin basketbolcuların çalışma hayatına yansımalarının bir sonucu olarak 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu'nun 421. maddesinde belirtilen hafta tatili düzenlemesinin de çiğnenmesi anlamına gelmektedir. Bu anlamda Türkiye Basketbol Liglerinde kulüplerin örgütsel nedenlerinden dolayı gerçekleşen güvencesizliğin hukuki boyutu şu şekilde aktarılmıştır:⁴

“Banvit karşısında 77-99 mağlup olan Anadolu Efes'te baş antrenör Ergin Ataman, maç sonu takıma antrenman yaptırdı. Ertesi gün içinde sabah antrenmanı, öğle antrenmanı ve akşam antrenmanı yaptırtan Ergin Ataman, oyunculara 24 saat içerisinde 4 antrenman yaptırmış oldu.”

4 <https://trendbasket.net/ergin-ataman-banvit-macindan-sonra-oyunculara-antreman-cezalari-yagdirmis/> (Erişim tarihi: 29.12.2017).

4.3.1.6. Psikolojik Taciz Sorunu

Türkiye Basketbol Liglerinde basketbolcular, çalışma hayatında sağlıkları için risk oluşturan psikolojik faktörler kapsamında psikolojik taciz ve yıldırma hareketleri ile karşılaşmaktadır. Bu sorundan daha çok sakatlık geçiren ve genç basketbolcular etkilenirken, diğer basketbolcular da kulüpler tarafından sistematik ve kasıtlı olarak psikolojik tacize uğramaktadır.

Görüşme yapılan basketbolcular; kulüplerin sakatlık geçiren basketbolculardan yararlanamaları sebebiyle sözleşmelerini feshedebilmek için tedavi süreçlerini geciktirme, sigorta primini ve sözleşmede yazan ücret düzeyini ödememe gibi yaptırımlar kullandığını belirtmiştir. Türkiye Basketbol Liglerinde psikolojik taciz sorunu ile karşılaşan diğer bir grup ise genç basketbolculardır. Genç basketbolcular (24 yaş ve altı), kendilerinden yaşça büyük basketbolcular (24 yaş üstü) tarafından sporun vermiş olduğu rekabetin etkisiyle sözlü saldırılara uğramaktadır. Görüşme yapılan basketbolcuların tümü gençlik dönemlerinde kulüp içinde yaşça büyük basketbolcuların buldukları konumu korumak adına, kendilerine sözlü saldırılarda bulduklarını belirtmiştir.

Türkiye Basketbol Liglerinde psikolojik taciz sorunu, sakatlık geçiren ve genç basketbolcular dışındaki basketbolcularda da görülmektedir. Örneğin TBL kulüplerinden biri olan Manisa Büyükşehir Belediyesi'nde çalıştırılan Orbay Kaya'nın, çalıştırıldığı kulübün sözleşmesini feshetmek istemesini kabul etmemesi üzerine karşılaştığı psikolojik taciz sorunu şu şekilde aktarılmıştır:⁵

“Kadro dışı bırakılan Orbay Kaya'ya özel idman saatleri vermişler. Manisa'da ama ilçelerinde... Bir gün Turgutlu'da (Manisa'ya olan uzaklığı 78 km), bir gün Salihli'de (Manisa'ya olan uzaklığı 118 km). Kendi antrenörlerini de göndermedikleri için o ilçelerde antrenör lisansı olan beden eğitim öğretmenlerinden yararlanmışlar antrenmanlar için... Tartan zeminlerde, plastik topraklar. Yetmedi, aynı gün iki ayrı ilçeye göndermişler. Orbay Kaya ise; antrenmana çıkmadı diye noter vasıtasıyla zabıt tutulmasını önlemek için her antrenmana gitmek zorunda kalmış...”

Türkiye Basketbol Liglerinde çalıştırılan basketbolcular; psikolojik taciz altında gerçekleşen işlerinin devamlılığını sağlamak bakımından güçsüzlük durumuna düşmeleri sebebiyle literatürdeki güvencesizlik türlerini bire bir yansıtmaktadır. Ayrıca bu soruna ilişkin yasal bir düzenleme bulunmaması ve denetimin zorlukları sebebiyle Türkiye Basketbol Liglerinde psikolojik taciz sorunu kronikleşmektedir.

4.3.1.7. Ayrımcılık Sorunu

Türkiye Basketbol Liglerinde ücret ve diğer çalışma koşullarının belirlenmesinde basketbolcuların yaşlarına, uyruklarına ve bireysel temsilcileri olan menajerlerine bağlı olarak ayrımcılık yapılmaktadır.

Görüşme yapılan basketbolcuların tümü, meslek kariyerlerinin gençlik dönemlerinde (24 yaş ve altı) antrenörleri tarafından kendilerinden yaşça büyük basketbolcular (24 yaş üstü) karşısında, yaşlarının daha küçük olması sebebiyle ayrımcılığa uğradıklarını belirtmiştir. Bu anlamda ayrımcılık; genç basketbolcular ile yaşça büyük basketbolcular arasında fırsat eşitsizliği ve eşit işe eşit ücret verilmemesi şeklinde görülmektedir. Bu nedenle genç basketbolcular mesleklerinin varlığı ve sürekliliğine ilişkin kaygılar yaşamaktadır. Nitekim çalışanların işlerinin sürekliliğine ilişkin duymuş oldukları kaygı düzeyi güvencesizlik tanımları ile özdeşleştirilmektedir. Katılımcı 4 Türkiye Basketbol Liglerinde yaş ayrımcılığı sorununu şu şekilde belirtmiştir;

5 <http://basketfaul.com/haber?haber=80031> (Erişim tarihi: 20.03.2019).

(K4): “Antrenörler genç oyuncularını kolay harcayabiliyor. Tecrübeli oyuncunun hata sayısı daha fazla oluyor ve 4-5 hatada oyundan çıkıyor ama genç oyuncu tek hatada oyundan çıkıyor. Antrenörlere göre genç oyuncu sürekli pozitif iş yapmak zorundadır, olumsuz bir iş yapamaz. Ama tecrübeli oyuncunun yaptığı olumsuz işleri antrenörler görmezden geliyor.”

Türkiye Basketbol Liglerinde gerçekleşen ayrımcılık türlerinden biri de basketbolcuların uyuşuklarından kaynaklanmaktadır. Görüşme yapılan basketbolcuların tümü; Türk basketbolcular ile yabancı uyuşuklu basketbolcular arasında ayrımcılık yapıldığını belirtmiştir. Bu anlamda kulüpler, çalıştırdıkları Türk basketbolcuların ücretlerini zamanında ödemez iken yabancı uyuşuklu basketbolcuların ücretlerinin zamanında ödediği belirlenmiştir. Benzer şekilde sakatlık geçiren Türk basketbolcuların tedavilerinde gerekli özveri gösterilmez iken aynı sakatlığı yabancı uyuşuklu basketbolcular geçirdiğinde en kısa sürede iyileşmesi adına tüm imkânların kullanıldığı tespit edilmiştir. Görüşme yapılan basketbolculara göre, Türk basketbolcuların yaşadıkları uyuşuk ayrımcılığının en üst seviyede gerçekleştiği lig BSL olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle BSL’de çalıştırılan Türk basketbolcuların uyuşuk ayrımcılığı sebebiyle istihdam edilebilirlikleri azalmakta ve bir alt lig olan TBL’de çalışmak zorunda kalmaktadır. Bu durum ise Türk basketbolcuların ücretlerinin azalmasına, çalışma koşullarının kötüleşmesine ve çalışma hayatlarında güvencesizliğin artmasına sebep olmaktadır. Türkiye Basketbol Liglerinde uyuşuk ayrımcılığının temel sebebi yabancı uyuşuklu basketbolcuların Türk basketbolculara göre daha maliyetli olmasından dolayı kulüplerde oluşan “yabancı hayranlığı” olarak görülmektedir.

Türkiye Basketbol Liglerinde ayrımcılık, sadece kulüpler ve basketbolcular arasında değil, aynı zamanda basketbolcular ve onların bireysel temsilcisi olan menajerler⁶ arasında da gerçekleşmektedir. Görüşme yapılan basketbolculardan katılımcı 7 dışında tüm katılımcılar; menajerlerin, temsil ettiği basketbolcular arasında ayrımcılık yaptığını belirtmiştir. Bu anlamda menajerler, kendilerine daha çok para kazandıran basketbolcuların çalışma koşullarının geliştirilmesi adına diğer basketbolculara göre daha çok çaba göstererek ayrımcılık yapmaktadır. Dolayısıyla menajerler de kulüpler gibi ekonomik önceliklerini basketbolcuların çalışma koşullarının önüne geçirmektedir. Menajerler; gerçekleştirmiş olduğu ayrımcılık sebebiyle çok para kazanan basketbolcuların çalışma koşullarını geliştirirken, çoğunluğu oluşturan alt liglerdeki az para kazanan basketbolcuların çalışma koşullarını daha da kötüleştirebilmektedir. Ancak basketbolcuların güvencesiz çalışma sorunlarının düzenlenebilmesi için çalışma hayatında kendilerini temsil eden başka bir alternatif bulunmaması sebebiyle menajerlerin yapmış olduğu ayrımcılıklara rağmen neredeyse her basketbolcunun menajeri bulunmaktadır.

Türkiye Basketbol Liglerinde ayrımcılık sorunu; ayrımcılığa maruz kalan basketbolcuların güvencesiz çalışma sorunlarını yorumlaması ve değerlendirmesi açısından güvencesizliğin psikoloji boyutunu yansıtmaktadır. Bu nedenle ayrımcılık sorunu, basketbolcuların güvencesizlik algısını arttırmaktadır.

4.3.1.8. Fiziksel Şiddet Sorunu

Türkiye Basketbol Liglerinde basketbolcular, özellikle altyapı dönemleri (18 yaş öncesi dönem) başta olmak üzere basketbolculuk kariyerlerinin her döneminde antrenörleri tarafından fiziksel şiddete maruz kalabilmektedir. Fiziksel şiddet; antrenörlerin, çalışma performansından memnun olmadıkları basketbolcuları uyarma ve otorite sağlama aracı olarak kullanılmaktadır.

6 Menajerlik sistemi, Türkiye Basketbol Liglerinde sendikal temsil sorunu başlığı altında açıklanmıştır.

Türkiye Basketbol Liglerinde fiziksel şiddet sorunu, basketbolcuların altyapı dönemlerinden başlamaktadır. Antrenörler küçük yaşlardaki basketbolcuların üst düzey performans göstermesi ve basketbolcular üzerinde otorite sağlamak amacıyla fiziksel şiddete başvurmaktadır. Fiziksel şiddetin boyutu çoğu zaman basketbolcuların fiziksel ve psikolojik sağlık durumlarını ciddi ölçüde olumsuz etkilemektedir. Bu anlamda görüşme yapılan basketbolcuların tümü, altyapı dönemlerinde antrenörleri tarafından fiziksel şiddete maruz kalmıştır. Genç basketbolcular antrenman veya maç sırasında hata yaptıkları zaman fiziksel şiddet göreceklerini bildikleri için hata yapma kaygısı duyduklarını ve psikolojik sağlık durumlarının olumsuz etkilendiğini belirtmiştir. Katılımcı 6, altyapı döneminde antrenörü tarafından gördüğü fiziksel şiddet sorununu şu şekilde ifade etmiştir;

(K6): “Genç takımda oynarken fazlasıyla şiddet gördüm. Yumruk, tokat gibi şeyleri katmıyorum bile. Bir gün antrenörümüz bizi dövmekten yoruldu ve birbirinizi dövün dedi. Bütün takım tek tek birbirine tokat attı ve inanın artık yanaklarımız değil ellerimiz acıyordu.”

Türkiye Basketbol Liglerinde fiziksel şiddet sorunu, ekonomik anlamda üst düzey ve kurum-sallaşmış kulüplerde de görülmektedir. Örneğin BSL kulüplerinden Galatasaray’ın 2015 yılında baş antrenörlüğünü yapan Ergin Ataman, Galatasaray’ın basketbolcusu Göktürk Uralp’in performansını beğenmemesi sebebiyle soyunma odasında fiziksel şiddete bulunmuştur. Benzer şekilde BSL kulüplerinden Fenerbahçe’nin baş antrenörü Željko Obradović; 28.01.2018 tarihinde oynanan Banvit maçının molasında, kötü performans gösteren basketbolcuları uyararak adınan kulübün basketbolcusu Melih Mahmutoğlu’na fiziksel şiddet uygulamıştır. Her iki antrenör de uygulamış oldukları fiziksel şiddetin abartılmaması gerektiğini ve olması gerekeni yaptıklarını belirtmiştir. Çalışma hayatında fiziksel şiddet, istismar ve insan onurunu kırarak her türlü davranış güvencesiz çalışmanın özelliklerinden biri olarak değerlendirilmektedir.

4.3.2. Türkiye Basketbol Liglerinde Basketbolcuların Sendikal Temsil Sorunu

Türkiye’de basketbolcuların, çalışma koşullarının düzenlenmesi amacıyla sendika kurmasının önünde yasal bir engel olmamasına rağmen şu ana kadar basketbolcular tarafından kurulmuş bir sendika bulunmamaktadır. Görüşme yapılan basketbolculara göre bu durum; basketbolcuların örgütlenememelerinden ve kendilerini bireysel olarak temsil eden menajerlerden kaynaklanmaktadır.

Alt liglerde çalıştırılan basketbolcular, üst liglerde çalıştırılan ekonomik anlamda daha güçlü ve tecrübeli basketbolcuların sendikal hareketi başlatmasını beklerken üst liglerde çalıştırılan basketbolcular ise sendikal hareketin başını çekmeleri durumunda sorunların daha fazla yaşandığı alt liglerdeki basketbolculardan yeterli düzeyde destek göremedikleri için örgütlenemeyeceklerini düşünmektedir. Ayrıca BSL’de çalıştırılan çoğu basketbolcunun güvencesiz çalışma sorunlarından daha az etkilenmesi sebebiyle sendikaya ihtiyaç duymadığı, alt liglerde çalıştırılan basketbolcuların ise sendikal hareketin içinde bulunmaları durumunda kulüp bulamama ve işsiz kalma korkusu yaşadığı belirlenmiştir.

Türkiye’de basketbolcuların sendika kurmasını olumsuz yönde etkileyen faktörlerden birinin de menajerler olduğu tespit edilmiştir. Türkiye Basketbol Liglerinde basketbolcu ve kulüp arasında gerçekleştirilen iş sözleşmesinde, basketbolcuyu temsil ederek çalıştırıldığı kulüp ile arasında hukuki bağ oluşmasını sağlayan temsilciye menajer adı verilmektedir. TBF Kulüplerin Aracı Kişilerle Çalışma Talimatına göre menajerlik; basketbolcu adına kulüpler ile çalışma şartlarını

görüşmek üzere “Aracı Kişi Sertifikasına” sahip kişileri kapsamaktadır.⁷ Basketbolcu ile menajer arasında standart basketbolcu temsil sözleşmesinin imzalanmasıyla hukuki bir temsil ilişkisi kurulmaktadır. Bu ilişki çerçevesinde menajere, temsil ettiği basketbolcunun iş sözleşmesinde belirlenen ücret tutarının belirli bir oranı basketbolcunun çalıştırıldığı kulüp tarafından ödenmektedir.⁸ Her basketbolcuyu sadece tek bir menajer temsil edebilmektedir.⁹ Bu nedenle menajelik, kolektif bir temsil mekanizmasından ziyade basketbolcuların bireysel çalışma şartlarının düzenlenmesini sağlamaktadır.

Görüşme yapılan basketbolcular; kurulacak bir sendikanın menajerlerin faaliyetlerini işlevsizleştirebileceğini ve bu nedenle menajerlik sisteminin varlığının sendikanın kurulmasını olumsuz etkilediğini belirtmiştir. Ancak menajerler bireysel olarak temsil ettiği basketbolcuların çalışma koşullarının korunması ve geliştirilmesi bir yana basketbolcular için çalışma koşullarını daha da kötüleştirebilmektedir. Katılımcı 7 dışında tüm basketbolcular kendi menajerlerinin çalışma sorunlarını çözemediğini hatta bazı zamanlar daha büyük sorunlara sebep olduğunu belirtmiştir. Bu durumu katılımcı 6 şu şekilde ifade etmiştir;

(K6): “Ben çok menajer ile çalıştım. Haziran ayı gelince transferler başlar ve menajeri hep sen ararsın, menajer seni çok aramaz. Temmuz ayı gelir ve kulüp bulamadığın için yavaş yavaş içindeki baskı artar. Menajer ise seni isteyen kulüpler var ama sonlara doğru bekleyelim, 3-4 bin lira daha fazlaya imza atarız, der. Ağustos ayı gelir, artık herkes idmana başlar ve menajer der ki bekleyelim, risk alacağız ama 6-7 bin lira daha fazla kazanacağız. Eylül ayı gelir, hâlâ kulübün yok ve der ki sana; şu an bende anlamadım piyasa çok kötü. Klasik menajerin sığındığı yalan.”

Türkiye’de basketbolcular örgütlenme sorunlarını aşarak bir sendika kursalar bile toplu iş sözleşmesi ve grev haklarını kullanmaları zor gözükmektedir. Zira basketbolculara toplu iş sözleşmesi ve grev hakkı veren 6356 sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu, aynı zamanda basketbolcuları konaklama ve eğlence işkolunda değerlendirmesi sebebiyle kurulacak bir sendikanın toplu iş sözleşmesi yapma yetkisi için geçerli olan %1’lik işkolu barajına ulaşabilmesi mümkün gözükmemektedir. Basketbolcuların toplu iş sözleşmesi ve grev hakkını kısıtlayan ve engelleyen 6356 sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu, Türkiye Basketbol Liglerinde güvencesiz çalışma sorunlarının temelini oluşturmaktadır.

4.3.3. Türkiye Basketbol Liglerinde Basketbolcuların Eğitim Sorunu

Türkiye Basketbol Liglerinde basketbolcular, profesyonel sporculuğun getirmiş olduğu yoğun antrenman ve maç temposundan dolayı eğitimlerini spor kariyerleriyle birlikte yürütememektedir. Görüşme yapılan basketbolculardan katılımcı 6 dışında tüm katılımcılar, yüksek öğrenimlerine devam etmelerine rağmen derslere ve sınavlara katılamadıklarını belirtmiştir. Katılımcı 6 ise basketbol ve eğitimi eş zamanlı olarak yürütemediği için henüz üniversite birinci sınıfta okulu bırakmak zorunda kalmıştır. Bu çerçevede basketbolcuların vasıflarını geliştirebileceği eğitim fırsatlarının olmaması güvencesiz çalışmanın öne çıkan özelliklerinden biri olarak değerlendirilmektedir.

7 <https://www.tbf.org.tr/mevzuat/talimatlar> (Türkiye Basketbol Federasyonu Kulüplerin Aracı Kişilerle Çalışma Talimatı, madde 4., s.4)

8 <https://www.tbf.org.tr/dokuman> (Sözleşmeli Ligler için Sicil Lisans Belgeleri Basketbolcu Tip Sözleşmesi)

9 <https://www.tbf.org.tr/mevzuat/talimatlar> (Türkiye Basketbol Federasyonu Kulüplerin Aracı Kişilerle Çalışma Talimatı, madde 10., s.6)

Türkiye’de basketbol ve eğitimin bir arada yürütülememesi sorunu sporcuların altyapı dönemlerinde (18 yaş öncesi dönem) başlamaktadır. Bu dönemde orta öğretim düzeyinde olan basketbolcular çalıştırıldıkları kulüplerin yanlış yönlendirmeleri sebebiyle eğitim hayatından erken kopabilmektedir. Basketbolcuların genç yaşlarında başlayan eğitim sorunu ilerleyen zamanlarda ekonomik sebeplerden dolayı kendileri için büyük pişmanlıklara sebep olmaktadır. Bu anlamda basketbolcular sporculuk mesleğini seçmek yerine iyi bir üniversitede eğitim görmeyi ve başka bir mesleğe sahip olmayı tercih etmektedir.

Basketbolcuların eğitim sorunlarına ilişkin çalıştırıldıkları kulüplerden gerekli destek verilmemektedir. Görüşme yapılan basketbolcular, sınıflarını geçebilmek için sınavlara gitmelerinin dahi çalıştırıldıkları kulüpler tarafından olumsuz karşılanacağı düşüncesindedir. Bu anlamda kulüplerin çalıştırdıkları basketbolcuların spor kariyerleri sonrasında istihdam edilebilirliklerinin artması açısından ihtiyaç duydukları akademik eğitim fırsatının önünü kesmesi; basketbolcuların hem çalışma hayatını güvencesizleştirmekte hem de spor kariyerleri sonrası geçimlerini sürdürebilecek işlerinin bulunmaması sebebiyle işsizlik kaygısına ve ekonomik belirsizliklere neden olarak sağlıklarını olumsuz etkilemektedir. Nitekim görüşme yapılan basketbolculardan katılımcı 1; basketbol ve eğitim arasında yaşamış olduğu yol ayrımlarının geleceğe ilişkin stres düzeyini arttırmamasından dolayı panik atak hastalığına yakalandığını belirtmiştir. Çalışma hayatında vasıfların geliştirilmesine ve yeniden üretilmesine engel oluşturan koşullar güvencesiz çalışmanın özelliklerinden biri olarak kabul edilmektedir.

Türkiye Basketbol Liglerinde basketbolcuların spor mesleğini eğitimlerinin önüne geçirmelerindeki temel sebebin, genç yaşta para kazanmanın çekiciliği olduğu belirlenmiştir. Bu anlamda görüşme yapılan basketbolcular; ABD’de sporcuların herhangi bir ücret almadan spor bursu ile üniversite okuduğu ve basketbol kariyerini üniversite takımında sürdürdüğü modelin, Türkiye’de de uygulanması gerektiğini belirtmiştir. Zira Amerikan Kolej Sporları Kurumu’nun uyguladığı sistem; sporcuların hem genç yaşta para kazanmalarını önlemekte hem de belirli not ortalaması tutturamayan sporcuların üniversite takımında oynamasını engelleyerek, eğitim ile spor hayatının bir arada yürütülmesine imkân vermektedir.

Türkiye Basketbol Liglerinde eğitim sorununu katılımcı 6 şu şekilde özetlemiştir;

(K6): “Altyapıdayken kulüplerimiz; okula gitmeyin, çift antrenman yapacağız, biz size izin kâğıdı yazacağız, diyorlardı. Bu nedenle okula gitmezdik. Tabi o zamanlarda küçüğüz ve okula gitmek tatlı geliyor ama geleceğin bir felaket olacağından haberimiz yok. Şu an basketbolcu olmak isteyenlere diyebiliriz ki gerekirse basketbolu bırak ama eğitim hep ilk sırada olsun. Çünkü 35 yaşında basketbolu bıraktığın zaman yanında kalacak olan şey diploman. Maalesef bunu aktif spor yaşantısında anlayamıyorsun.”

4.3.4. Türkiye Basketbol Liglerinde Basketbolcuların Geleceğe İlişkin Belirsizlik Durumları

Türkiye Basketbol Liglerinde basketbolcular; kulüpleriyle olan sözleşmelerinin genellikle 10 aylık (1 lig sezonu) olması ve emeklilikleri sonrasında geçimlerini sürdürebilecekleri işlerinin bulunmaması sebebiyle geleceğe ilişkin belirsizlik durumları yaşamaktadır.

Basketbolcular, sözleşmeli olarak çalıştırıldıkları dönemlerde; genellikle her lig sezonu için kulüpleriyle 10 aylık (30 Ağustos-30 Haziran) sözleşme yapmakta ve sözleşme süresince ücret alabilmektedir. Bu nedenle basketbolcular, her yılın temmuz ve ağustos aylarını; ücret almadan ve istihdamda kalabilmek adına gelecek lig sezonu için kulüp arayarak geçirmektedir. Basketbol-

cuların meslek kariyerleri boyunca her yıl yaşadığı bu sorun işsizlik kaygısı ve ücret belirsizliğinden kaynaklı olarak geleceğe ilişkin güvencesizliğe yol açmaktadır. Zira basketbolcular kendilerini isteyen bir kulübün olmaması durumunda işsiz kalmakta, herhangi bir kulüp ile anlaşmaları durumunda ise bir önceki lig sezonunda almış oldukları ücret düzeyinin çok daha azını alabilmektedir. Bu anlamda güvencesiz çalışmanın literatürdeki yaygın özelliklerinden olan; düzensiz, istikrarsız ve geçici çalışma biçimlerinin ve belirli süreli iş sözleşmesiyle çalışmanın basketbolcuların kronik bir sorunu olduğu görülmektedir.

Basketbolcuların çalışma hayatında geleceğe ilişkin belirsizlik durumlarından bir diğeri ise emeklilik sonrası yaşama ilişkin ekonomik belirsizliklerdir. Basketbolcular sakatlanmaları veya yaşlanmaları sebebiyle emekli olabilmekte olup emeklilik yaşı genellikle 35-40 yaş arasında değişmektedir. Görüşme yapılan basketbolcular; spor kariyerleri sonrasında emekli aylığı alabilecekleri tamamlayıcı emeklilik programının olmadığını ve bireysel emeklilik sistemine katılmadıklarını belirtmiştir. Bu anlamda genç sayılabilecek bir yaşta mesleklerine son vermek zorunda kalan basketbolcuların üniversite diplomaları bulunmaması sebebiyle spor kariyerleri sonrasında geçimlerini sürdürebilecekleri gelir olanakları kısıtlıdır. Dolayısıyla basketbolcuların emeklilik sonrasında çoğunlukla sporun içinde kalmaktan başka alternatifleri bulunmamaktadır. Ancak emekli basketbolcuların çok azı spor alanında faaliyet gösteren bir meslek sahibi olabilmektedir. Bu nedenle basketbolcuların spor kariyerleri boyunca gerçekleştirmiş olduğu birikimler aynı zamanda yaşamlarının bütününe kapsamaktadır.

Görüşme yapılan tüm basketbolcular mesleklerinin getirmiş olduğu geleceğe ilişkin belirsizliklerin oluşturduğu stres ve kaygı sebebiyle çoğu zaman profesyonel basketbolcu olmaktan pişmanlık duyduklarını belirtmiştir. Türkiye Basketbol Liglerinde basketbolcuların geleceğe ilişkin belirsizlik durumlarını katılımcı 4 ve katılımcı 5 şu şekilde ifade etmiştir;

(K4): “Her oyuncu bir sonraki sezona ne yapacağım kaygısı ile başlıyor. Belirsizlik yazın oyuncunun hazırlanmasını çok büyük ölçüde etkiliyor. Mesela bu yaz 1 ay boyunca kulüp bulup bulamayacağım konusunda sürekli kaygı içerisindeydim. Bu yüzden basketbolculuğun en kötü tarafı her sene acaba hangi kulüpte oynayacağım, ne kadar ücret alacağım gibi iş kaygılarıdır.”

(K5): “Basketbolu maksimum 30’lu yaşlara kadar oynayabiliyorsunuz, sonrası ise belirsiz. Bu nedenle hem ekonomik hem de psikolojik olarak gelecek kaygın çok büyük. Çünkü basketbolu bıraktıktan sonra para kazanacak bir işiniz yok.”

4.3.5. Türkiye Basketbol Liglerinde Basketbolcuların Covid-19 Sürecine İlişkin Sorunları

TBF, ülkemizde ilk Covid-19 vakasının görülmesiyle birlikte alınan sağlık önlemleri kapsamında yalnızca 2019-2020 lig sezonunu kapsamak koşuluyla Türkiye Basketbol Liglerinin tümünü iptal etmiş, geriye kalan maçlar oynanmadan lig sezonu sona ermiştir. Bu süreçte basketbolcular, liglerin iptal edilmesi sebebiyle normal lig sezonunun bitimine kadar kalan 3 aylık ücretlerini alamamıştır. Basketbolcuların sağlıkları açısından kaçınılmaz olan bu kararın faturası kulüpler tarafından basketbolculara kesilmiştir. Bu anlamda basketbolcuların Covid-19 öncesinde yaşamış olduğu ücret sorununun bu süreçte de katlanarak devam ettiği görülmektedir. Covid-19 sürecinde basketbolcuların ücret sorununa ilişkin yaşamış olduğu mağduriyet ve çaresizliği katılımcı 3 şu şekilde ifade etmiştir;

(K3): “Sporcuların fiziksel olarak çok zorlanacağından dolayı Covid-19 sürecinde maçların oynanmasından yana değilim. Çünkü çok uzun bir süre geçti aradan, aylardır elimize top alamamız.”

dık. Sadece evde yaptığımız antrenmanla yetiniyoruz, o da artık müsabaka derecesini kaldıracak düzeyde değil. Ama işin ekonomik boyutu olduğu için eğer maçlar oynanmazsa bizim paralarımız da sıkıntıya girecek. Bu yüzden lig sezonunun oynanmasından başka çaremiz yok.”

TBF tüm profesyonel ligler için 2020-2021 lig sezonunu; maçların seyircisiz oynanacağı, tüm basketbolculara ve sahaya çıkan kulüp personellerine maçlardan önce Covid-19 testi yapılacağı bir ortamda başlatmıştır. Liglerin başlamasıyla birlikte alınan önlemlere rağmen hemen hemen tüm kulüplerin sahaya çıkan basketbolcular ve kulüp personellerinde Covid-19 vakaları görülme-ye başlanmıştır. Türkiye Basketbol Liglerinde her maç öncesi yapılan Covid-19 testlerinde; kulübün en az 6 basketbolcusunda test sonucunun pozitif çıkması durumunda maçlar ertelenmekte, 5 veya daha az basketbolcunun test sonucu pozitif çıkması durumunda ise maçlar ertelenmeden test sonucu negatif çıkan basketbolcularla oynanmaya devam etmektedir. Maç öncesi yapılan testlerde negatif sonuç veren basketbolcuların, pozitif çıkan takım arkadaşlarıyla her gün sosyal mesafesiz antrenman yaptığı göz önüne alındığında, maçtan önceki günlerde test sonucu negatif çıkan basketbolcuların maç günü diğer basketbolculara virüsü bulaştırma olasılığı oldukça yüksektir. Nitekim görüşme yapılan basketbolcular arasında 4 ayda 2 defa Covid-19'a yakalananlar bulunmaktadır. Bu durum şu şekilde ifade edilmiştir;¹⁰

“Sürekli yer değiştirmek, havaalanlarını kullanmak, otellerde konaklamak zorunda olan oyuncuların ve teknik adamların çoğu Covid-19'a yakalandı. Bazıları zorunlu test sırasında virüs taşıdığını öğrendi, buna karşılık bazıları ise hastalığı oldukça ağır geçirdi. Bunlardan biri de Balıkesir Büyükşehir Belediyesi'nden Cemal Nalga oldu. Nalga sezon başlamadan önce ilk kez Covid-19'a yakalandı. Federasyon Kupası'nın ardından TBL'de iki maça çıktıktan sonra bir kez daha hastalandı ve ikinci Covid-19 Nalga'yı çok yordu. Nalga ikinci kez hastalandıktan sonra çok uzun süre kendisini iyi hissetmediğini belirtip, “Yaşadıklarımın yanı sıra ailem de bu sezon dinlenmemi istedi. Şimdi İzmir'de gelecek sezona hazırlanıyorum. Umarım yaşadığım son şanssızlık bu olmuştur. Basketbolu tabii ki çok özledim ancak herkes kabul etmeli ki her şeyin başı sağlık...” dedi.”

Ülkemizde tüm çalışma alanlarında sosyal mesafe ve maske önlemleri uygulanırken, bu önlemlerin uygulanmadığı tek çalışan grubu sporcular olmuştur. Zira mesleğin yapısı maske ve sosyal mesafe kurallarının uygulanmasına elverişli değildir. Bu süreçte Covid-19 olabileceklerini bilmelerine rağmen işsiz kalmamak için sahaya çıkmaktan başka çareleri bulunmayan basketbolcuların çalışma hayatlarında kaygı düzeyleri artmaktadır. Bu sorunu katılımcı 5 şu şekilde ifade etmiştir;

(K5): “İlk başlarda sporcu olmamızdan dolayı hastalığı rahat atlatacağımızı düşünmüştük. Ama bütün takım günlerce ateş, öksürük ve halsizlik içinde yattık, ağır geçti yani. Çok şükür hastalığı atlattık ama hastalığın vücutta yol açtığı tahribat sebebiyle birçok arkadaşımız antrenman ve maçlarda sakatlandı. Maçlarda sürekli ikili bir mücadele halindeyiz ve sosyal mesafe denen bir şey kalmıyor tabii. Rakibinizin nefesi sürekli yüzünüzde. Bu yüzden hem virüsü kapma riskinden dolayı hem de hastalığı atlattıktan sonra kondisyon eksikliğinden dolayı sakatlanma ve hastalanarak aynı şeyleri tekrar yaşama korkusu yaşıyoruz.”

Türkiye Basketbol Liglerinde basketbolcular arasında Covid-19 vakalarının artması, sağlıklı kalmayı başarabilen basketbolcuların da sağlıklarını olumsuz etkilemektedir. Zira Covid-19 test

¹⁰ basketfaul.com/haber?haber=92712 (Erişim tarihi: 24.02.2021).

sonucu pozitif çıkan takım arkadaşlarının karantina sürecine girmesi, takımdaki diğer basketbolcuların iş yükünü arttırmaktadır. Artan iş yükü ile birlikte Covid-19'ın psikolojik etkileri basketbolcuların fiziksel ve psikolojik sağlıklarını olumsuz etkilemektedir. Ayrıca Covid-19 sürecinde basketbolcular; diğer çalışma alanlarında uygulanan işten çıkarma yasağı, kısa çalışma ödeneği gibi haklardan yararlanamamaktadır. Bu nedenle Covid-19 sürecinde basketbolcuların güvencesiz çalışma sorunları, Covid-19'a ilişkin sorunlarla birlikte katmanlaşarak basketbolcuların çalışma hayatında güvencesizlik algısını arttırmıştır.

5. Sonuç

Sporun 1980'li yıllar itibariyle küresel çapta profesyonelleşmesiyle oluşan ekonomik boyut; profesyonel sporun işçileri olan profesyonel sporcular ile işverenleri olan profesyonel spor kulüpleri arasında yaşanan güvencesiz çalışma sorunlarının temelini oluşturmuştur. Bu doğrultuda ILO, 2020 yılında düzenlemiş olduğu Spor Dünyasında İnsana Yaraşır İş başlıklı Küresel Diyalog Forumunda profesyonel sporda güvencesiz çalışma sorunlarına işaret ederek, sorunlara ilişkin düzenlemelerin gerçekleşmesi ve sporcuların çalışma hayatının asgari güvencelerinden yararlanması gerektiğini vurgulamıştır. Bu çalışma, ILO'nun (2020) belirlemiş olduğu profesyonel sporda güvencesiz çalışma sorunlarının Türkiye Basketbol Liglerindeki yansımaları, spor kulüpleri tarafından çalıştırılan basketbolcuların bakış açısından ortaya koyarak, sorunlara ilişkin düzenlemelerin gerçekleştirilmesini amaçlamıştır. Bu kapsamda Türkiye Basketbol Liglerinde güvencesiz çalışma; basketbolcuların çalışma koşullarından kaynaklanan sorunlar, sendikal temsil sorunu, eğitim sorunu, geleceğe ilişkin belirsizlik durumları ve Covid-19 sürecine ilişkin sorunlar başlıkları altında incelenmiştir.

Türkiye Basketbol Liglerinde basketbolcuların çalışma koşullarından kaynaklanan sorunlar; ücret, sakatlık ve iş göremezlik, kayıt dışı çalışma, iş sağlığı ve güvenliği, hafta tatili, psikolojik taciz, ayrımcılık ve fiziksel şiddet olarak belirlenmiştir. Belirlenen bu sorunlar; Young (1993), Roderick (2006), Lazarevic ve ark. (2014) ve ILO'nun (2020) yapmış olduğu çalışmalara paralellik göstermiştir. Ayrıca bu çalışmalarda vurgulanan sorunlara ek olarak; psikolojik taciz ve fiziksel şiddet sorunları Türkiye Basketbol Liglerinde basketbolcuların çalışma hayatında ön plana çıkmıştır. Bu sorunların temel nedeni; literatürde profesyonel spor dışındaki çalışma alanları ile özdeşleşen güvencesizlik boyutlarının, nedenlerinin ve öğelerinin Türkiye Basketbol Liglerinin işverenleri olan spor kulüpleri ve işçileri olan basketbolcular arasında da görülmesinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle çalışmanın konusu itibariyle basketbolcuların ve ülkemizde profesyonel sporcu olarak geçimlerini sürdüren tüm sporcuların 4857 sayılı İş Kanunu kapsamında değerlendirilmesi veya kendilerine özgü spor iş kanununun çıkarılması gerekmektedir. Zira sporcuların yararlandığı mevcut kanunlar ve ilgili spor federasyonu talimatları, Türkiye Basketbol Liglerinde basketbolcuların çalışma hayatının asgari güvenceleri açısından dahi yetersiz kalmaktadır.

Türkiye Basketbol Liglerinde basketbolcuların; çalışma koşullarından kaynaklanan sorunların düzenlenmesi amacıyla 6356 sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu'na göre sendika kurmalarında ve üyesi olmalarında bir engel bulunmamaktadır. Ancak basketbolcular; örgütlenme konusunda yaşadıkları zorluklar sebebiyle günümüze kadar herhangi bir sendika kuramamıştır. Basketbolcuların çalışma hayatlarında haklarını korumak ve geliştirmek adına sendikal temsilden yoksun olması güvencesiz çalışma sorunlarını arttırmaktadır. Basketbolcuların sendika kurmaları durumunda ise; 6356 sayılı Kanun'da belirtilen işkolları arasında spor işkolunun bulunmaması sebebiyle; sporcuların "Konaklama ve Eğlence İşleri" işkoluna girmesi ve bu nedenle toplu iş sözleşmesi yapma yetkisi için belirlenen %1'lik işkolu barajını sağlayamayacak

olması, basketbolcuların çalışma koşullarından kaynaklanan sorunların düzenlenmesi amacıyla toplu iş sözleşmesi yapmasına engel oluşturmaktadır. Bu nedenle 6356 sayılı Kanun; bir taraftan basketbolcuların sendikalaşarak toplu iş sözleşmesi yapmasını öngörmekte diğer taraftan işkolu sorunu nedeniyle toplu iş sözleşmesi yapma hakkına engel oluşturarak çalışma koşullarından kaynaklanan sorunlarını kronikleştirmektedir. Bu koşullarda gerçekleştirilebilecek en uygun çözüm; konaklama ve eğlence iş kolunda faaliyet gösteren ve toplu iş sözleşmesi yapma yetkisi olan sendikaların örgütlenme politikalarını basketbolcuları (profesyonel sporcuları) da kapsayacak şekilde genişletmesidir.

Türkiye Basketbol Liglerinde basketbolcular, spor ve eğitim hayatlarını bir arada yürütmemeleri sebebiyle spor kariyerleri sonrası için işsizlik kaygısı yaşamaktadır. Basketbolcuların genç yaşlarında başlayan eğitim sorunu, profesyonel kariyerleri boyunca sürmektedir. Spor kulüpleri maç kazanmak ve ligde başarılı olmak gibi ekonomik hedeflerinden dolayı basketbolcuların eğitim hayatlarını arka plana atmaktadır. Bu anlamda basketbolcuların vasıflarını geliştirme (eğitim) imkanlarının bulunmaması literatürde güvencesiz çalışmanın yaygın özelliklerinden biri olarak kabul edilmektedir.

Türkiye Basketbol Liglerinde basketbolcular; 1 yıllık belirli süreli iş sözleşmesi ile çalıştırılmaları ve mesleklerini bırakmak zorunda kaldıklarında geçimlerini sürdürebilecek gelirlerinin bulunmaması nedeniyle geleceğe ilişkin belirsizlikler yaşamaktadır. Bu belirsizliklerin oluşturduğu işsizlik kaygısı, basketbolcular üzerinde psikolojik ve fiziksel sağlık sorunlarına yol açmaktadır. Bu anlamda güvencesizlik öğeleri olan; belirsizlik, algılanan tehdit ve işsizlik kaygısı basketbolcuların çalışma hayatında görülmektedir.

Covid-19 sürecinde Türkiye Basketbol Ligleri; salgının bulaşıcılığının azaltılması amacıyla yalnızca 2019-2020 lig sezonunu kapsamak üzere iptal edilmiş, bu süreçte çoğu basketbolcunun ücreti spor kulüpleri tarafından eksik ödenmiş veya hiç ödenmemiştir. Liglerin 2020-2021 sezonu itibariyle başlatılmasıyla birlikte mesleğin doğası gereği antrenmanların ve maçların sosyal mesafe kurallarının uyulmasına imkan vermeyen yapısı sebebiyle hemen hemen her basketbolcuda bir veya iki defa Covid-19 vakası görülmüştür. Bu durum kariyerlerinin her aşamasında sağlıklı kalmak zorunda olan basketbolcuların fiziksel ve psikolojik sağlık durumlarını olumsuz etkilemiş ve sakatlık riskini arttırmıştır. Türkiye Basketbol Liglerinde güvencesiz çalışma sorunları, Covid-19 sürecine özgü sorunlarla birlikte katmanlaşarak basketbolcuların geleceğe ilişkin güvencesizlik algısını arttırmıştır.

Teşekkür: Bu çalışmanın gerçekleşmesine önerileriyle ışık tutan değerli hocam Prof. Dr. Şerife Türcan ÖZŞUCA'ya teşekkürlerimi ve saygılarımı arz ederim.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Acknowledgements: My esteemed teacher Prof. Dr. I would like to express my gratitude and respect to Şerife Türcan ÖZŞUCA.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Akşar, T. ve Kutlu, M. (2006). *Futbol ekonomisi*. İstanbul: Literatür Yayınları.
- Andreff, W. (2008). Globalization of the sports economy. *Rivista Di Diritto Ed Economia Dello Sport*, 4(3), 13-32.
- Ashford, S. J., Lee, C., & Bobko, P. (1989). Content, cause, and consequences of job insecurity: A theory-based measure and substantive test. *Academy of Management Journal*, 32(4), 803-829, <https://doi.org/10.2307/256569>
- Ataçocuğu, M. Ş. (2012). *Futbol sektörünün emek ekonomisi açısından analizi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Ataçocuğu, M. Ş. ve Zelyurt, M. K. (2016). Profesyonel futbolda emek-sermaye ilişkileri: Alt liglerde ücret, sosyal güvence ve sendika olgusu üzerine nitel bir çalışma. *Sportif Bakış: Spor ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 3(2), 99-115.
- Aydın, U. (2009). Profesyonel spor sendikacılığında İngiltere ve Türkiye'ye öneriler. *Uluslararası Spor Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 4-18.
- Aydın, U., Özgüler, V. C., Kocabaş, F., Solmaz, D. Y., Katırcı, H., Demirkaya, S., Yüce, A. ve Etcı, H., (2017). Türkiye'de profesyonel sporcuların çalışma Koşulları ve örgütlenme eğilimleri. *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 55(4), 1873-1911.
- Aytaç, S. ve Keser, A. (2002). İşsizliğin çalışan birey üzerindeki etkisi: İşsizlik kaygısı. *ISGUC The Journal of Industrial Relations and Human Resources*, 4(2).
- Büyükköztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2018). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi.
- Charmaz, K. (2006). *Constructing grounded theory*. London, Thousand Oaks, Sage,
- Cranford, C. J., & Vosko, L. F. (2006). Conceptualizing precarious employment: Mapping wage work across social location and occupational context. *Precarious Employment: Understanding Labour Market Insecurity in Canada*, 43-66.
- Creswell, J. W. (2017). *Araştırma deseni: Nitel, nicel ve karma yöntem yaklaşımları*. (S. B. Demir, Çev.). Ankara: Eğiten Kitap.
- Çakır, Ö. (2007). İşini kaybetme kaygısı: İş güvencesizliği. *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 1(12), 117-140,
- De Witte, H. (2005). Job insecurity: Review of the international literature on definitions, prevalence, antecedents and consequences. *SA Journal of Industrial Psychology*, 31(4), 1-6, <https://doi.org/10.4102/sajip.v31i4.200>
- Demir, F. (2009). *İş Hukuku ve Uygulaması*. İzmir: Birleşik Matbaası.
- Downward, P., & Dawson, A. (2000). *The Economics of Professional Team Sports*, London: Routledge.
- El-Hodiri, M., & Quirk, J. (1971). An economic model of a professional sports league. *Journal of Political Economy*, 79(6), 1302-1319, <https://doi.org/10.1086/259837>
- EU Athletes. (2018). *Common position paper of the members of the european elite athletes association*. Brussels: European Elite Athletes Association.
- Fédération Internationale des Associations de Footballeurs Professionnels. (2016). *Global employment report: Working conditions in professional football*. Hoofddorp, Netherlands: FIFPro World Players Union.
- Flint, W. C., & Eitzen, D. S. (1987). Professional sports team ownership and entrepreneurial. *Capitalism Sociology of Sport Journal*, 4(1), 17-27.
- Gerrard, B. (1999). Team sports as a free-market commodity. *New Political Economy*, 4(2), 273-278, <https://doi.org/10.1080/13563469908406400>
- Giddens, A. (2005). *Sosyoloji* (C. Güzel, Çev.). Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Greenhalgh, L., & Rosenblatt, Z. (1984). Job insecurity: Toward conceptual clarity. *Academy of Management Review*, 9(3), 438-448, <https://doi.org/10.2307/258284>
- Grove, J. R., Lavalley, D., & Gordon, S. (1997). Coping with retirement from sport: The influence of athletic identity. *Journal of Applied Sport Psychology*, 9(2), 191-203, <https://doi.org/10.1080/10413209708406481>
- Guardiancich, I., & Molina, O. (2018). *Örgütlenmesinde güçlük çekilen çalışanların örgütlenmesi ve temsili: Türkiye için çıkarımlar*. Çalışma Hayatında Sosyal Diyalogun Geliştirilmesi Projesi, International Labour Organization.
- Hacısalıhoğlu, E. (2015). Çalışma yaşamında güvencesizleşme, belirsizlik ve korku üzerine düşünceler. *Toplum ve Hekim Dergisi*, 30(4), 243-250.

- Hartley, J., & Jacobson, D. (1991). *Mapping the context job insecurity: Coping with jobs at risk*, London: Sage Publications.
- Heaney, C. A., Israel, B. A., & House, J. S. (1994). Chronic job insecurity among automobile workers: effects on job satisfaction and health. *Social Science and Medicine*, 38(10), 1431-1437, [https://doi.org/10.1016/0277-9536\(94\)90281-X](https://doi.org/10.1016/0277-9536(94)90281-X)
- International Labour Organization. (2020). *Global dialogue forum on decent work in the world of sport*. Geneva: International Labour Office.
- İyem, C. (2012). *Kramponlu işçiler: Bir boş zaman çalışması olarak futbolcular*. İstanbul: On iki Levha Yayınları.
- Kara, L. Y. (2018). *Üniversite öğrencilerinin işsizlik kaygısı: Celal Bayar üniversitesi çalışma ekonomisi ve endüstri ilişkileri bölümü öğrencileri üzerine nitel bir araştırma*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaya, P. A. (1999). İş güvencesi: Türk çalışma mevzuatındaki düzenleme-158 sayılı ILO sözleşmesi ve Temmuz 2000 tarihli iş güvencesi yasa taslağının kısaca değerlendirilmesi. *ISGUC The Journal of Industrial Relations and Human Resources*, 3(1).
- Kalleberg, A. L. (2009). Precarious work, insecure workers: Employment relations in transition. *American Sociological Review*, 74(1), 1-22, <https://doi.org/10.1177/000312240907400101>
- Kinnunen, U., & Nätti, J. (1994). Job insecurity in Finland: Antecedents and consequences. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 4(3), 297-321, <https://doi.org/10.1080/13594329408410490>
- Klandermans, B., & Van Vuuren, T. (1999). Job insecurity: Introduction. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 8(2), 145-153, <https://doi.org/10.1080/135943299398294>.
- László, K. D., Pikhart, H., Kopp, M. S., Bobak, M., Pajak, A., Malyutina, S., & Marmot, M. (2010). Job insecurity and health: A study of 16 European countries. *Social Science and Medicine*, 70(6), 867-874, <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2009.11.022>
- Lazarević, S., Dugalić, S., Milojević, A., Koropanovski, N., & Stanić, V. (2014). Unethical forms of behavior in sports. *Facta Universitatis-Series: Physical Education and Sport*, 12(2), 155-166.
- McLean Parks, J., Kidder, D. L., & Gallagher, D. G. (1998). Fitting square pegs into round holes: Mapping the domain of contingent work arrangements onto the psychological contract. *Journal of Organizational Behavior: The International Journal of Industrial, Occupational and Organizational Psychology and Behavior*, 19(1), 697-730, [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-1379\(1998\)19:1+<697::AID-JOB974>3.0.CO;2-I](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-1379(1998)19:1+<697::AID-JOB974>3.0.CO;2-I)
- Moustakas, C. (1994). *Phenomenological research methods*. London: Sage Publications.
- Oğuz, Ş. (2011). Tekel direnişinin ışığında güvencesiz çalışma/yaşama: Proletaryadan “prekarya” ya mı?. *Mülkiye Dergisi*, 35(271), 7-24.
- Özmen, A. Ö. (2016). *Türkiye’de kamu çalışma ilişkilerinde güvencesizlik: Uyum ve direniş örüntüleri*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özveri, M. (2012). Güvencesiz çalışmanın hukuki dayanakları. *Çalışma ve Toplum*, 33(2), 147-172.
- Roderick, M. (2006). A very precarious profession: Uncertainty in the working lives of professional footballers. *Work, Employment and Society Journal*, 20(2), 245-265, <https://doi.org/10.1177/0950017006064113>
- Rodgers, G., & Rodgers J. (1989). *Precarious jobs in labour market regulation: The growth of atypical employment in western europe*. Brussels: International Institute for Labour Studies Free University of Brussels.
- Rosenblatt, Z., & Ruvio, A. (1996). A test of a multidimensional model of job insecurity: The case of Israeli teachers. *Journal of Organizational Behavior*, 17(1), 587-605, [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-1379\(199612\)17:1+<587::AID-JOB825>3.0.CO;2-S](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-1379(199612)17:1+<587::AID-JOB825>3.0.CO;2-S)
- Roskies, E., Louis-Guerin, C., & Fournier, C. (1993). Coping with job insecurity: How does personality make a difference?. *Journal of Organizational Behavior*, 14(7), 617-630, <https://doi.org/10.1002/job.4030140702>
- Savul, G. (2008) *Güvencesiz istihdam, örgütsel dönüşüm ve çalışma üzerine etkileri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Seçer, B. (2007). *Kariyer sermayesi ve istihdam edilebilirliğin iş güvencesizliği üzerindeki etkisi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Seçer, B. (2009). İş güvencesizliği: Türleri, başa çıkma süreci, belirleyicileri ve sonuçları. A. Keser, G. Yılmaz ve S. Yürür (Ed). *Çalışma yaşamında davranış: Güncel yaklaşımlar kitabı* içinde (s. 307-344). İzmit: Umuttepe Yayınevi

- Schwab, B. (2018). Celebrate humanity: Reconciling sport and human rights through athlete activism. *Journal of Legal Aspects Sport*, 28(2), 170-207, <https://doi.org/10.18060/22570>
- Standing, G. (2019). *Prekarya yeni tehlikeli sınıf* (E. Bulut, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Temiz, H. E. (2004). Eğreti istihdam: İşgücü piyasasında güvencesizliğin ve istikrarsızlığın yeni yapılanması. *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2(2), 55-80.
- Young, K. (1993). Violence, risk and liability in male sports culture. *Sociology of Sport*, 10(4), 373-396, <https://doi.org/10.1123/ssj.10.4.373>
- UNI Global Union. (2013). *An analysis of the working conditions of professional sports players*. Lyon, France: UNI Europa Sport.

Journal of Economy Culture and Society

E-ISSN: 2645-8772

Araştırma Makalesi / Research Article

Türkiye’de Yaşlı Nüfusun Huzurevi Tercihinin Mekansal Bağımlılığı

Spatial Dependence of Nursing Home Preference of Older Age Population in Türkiye

Özlem DÜNDAR¹ , Volkan ALPTEKİN²

¹Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, Çorum, Türkiye

²Prof. Dr., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, İzmir, Türkiye

ORCID: Ö.D. 0000-0002-3091-1433;
V.A. 0000-0002-4579-6802

Corresponding author:

Özlem DÜNDAR,
Hitit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, Çorum, Türkiye
E-mail: ozlemdundar@hitit.edu.tr

Submitted: 30.12.2020

Revision Requested: 18.11.2021

Last Revision Received: 24.11.2021

Accepted: 26.01.2022

Published Online: 17.02.2022

Citation: Dundar, O., & Alptekin, V. (2022). Türkiye’de yaşlı nüfusun huzurevi tercihinin mekansal bağımlılığı. *Journal of Economy Culture and Society*, 65, 267-287. <https://doi.org/10.26650/JECS2021-850000>

Öz

Son yıllarda önemli oranda artış gösteren yaşlı nüfusun bakımına yönelik verilen hizmetlerden biri olan huzurevi ihtiyacının Türkiye ekonomisine olan maliyeti önem arz etmektedir. Yaşlı nüfusun tercihinin ağırlıklı olarak, düşük gelir düzeyine sahip yaşlıların ücretsiz bakıldığı Türkiye Cumhuriyeti Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığına (ASHB) bağlı huzurevlerine yönelik olması nedeniyle kapasitelerinin dolu olduğu, özellikle söz konusu huzurevlerine olan ihtiyacın arttığı görülmektedir. Bu nedenle çalışmada 2016 yılı için huzurevlerindeki yaşlı nüfusun Türkiye’nin 26 alt bölgesi içerisinde (Türkiye İstatistik Kurumu’nun (TÜİK) ikinci düzey İstatistik Bölge Birimleri (İBBS2) sınıflandırması temel alınmıştır) sınır komşusu olanlar (ortak sınırı paylaşan bölgeler) arasındaki mekansal bağımlılığının ve söz konusu bölgelerde yaşlı nüfusun huzurevi tercihlerine etki eden sosyoekonomik faktörlerin mekansal veri analiziyle belirlenmesi amaçlanmıştır. Huzurevlerindeki yaşlı nüfus sayıları ve bakıma ihtiyacı olan yaşlı nüfus sayısına yönelik bölgesel verilerin 2016 yılı sonrasında mevcut olmaması nedeniyle 2016 yılı için mekansal veri analizi yapılmıştır. Sınır komşuluğunun yaşlı nüfusun huzurevi tercihinin pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Analizde ekonomik faktörlerden 60 yaş ve üzeri nüfusun kullanılabilir geliri, ev sahibi olma oranı ve yaşlılık aylığının yaşlı nüfusun huzurevi tercihinin etkisinin olmadığı görülmüştür. Bunun yanı sıra yaşlı nüfusun huzurevi tercihinin bakıma ihtiyacı olan yaşlı sayısı ve çekirdek aile yapısının pozitif yönde, malvarlığına karşı işlenen suçların ise, negatif yönde etkisi olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yaşlı Bakım Hizmetleri, Yaşlı Nüfusun Huzurevi Tercihi, Sosyoekonomik Faktörler, Mekansal Veri Analizi

ABSTRACT

It is important that the cost to the economy of Turkey as regards nursing home needs, which is a service provided for the care of the older population has increased significantly in recent years. As the preference of the older population becomes dense toward the nursing homes affiliated with the Turkish Republic Ministry of Family and Social Services (MFSS),

where the old with low-income levels are taken care of for free, it is observed that their capacities are full and the need for nursing homes has increased. For this reason, this study aimed to determine the spatial dependence of the elderly population in nursing homes among the border neighbors (regions that share a common border) in 26 subregions (It is based on the Turkish Statistical Institute's (TSI) Second Level Nomenclature Units for Territorial Statistics (NUTS2)) of Turkey and the socioeconomic factors that affect the elderly population's nursing home preferences in these regions using spatial data analysis for 2016. Therefore, in this study, the spatial dependence of older age population between the Turkey's neighbor subregion 26 (It is based on the TSI Second Level Nomenclature Units for Territorial Statistics (NUTS2)) for the year 2016 has been aimed to determine the socioeconomic factors affecting the nursing home preferences of the elderly population in these regions using spatial data analysis. Since the regional statistical data of the older age population in the nursing home and senior age population needing the caring service were unavailable after 2016, in this study, spatial data analysis was used just for 2016. It was concluded that the border neighborhood positively affects the older population's preference for nursing homes. In the analysis, it was shown that the disposable income of the population above 60 years, the rate of becoming a house owner, and the older pension do not affect the older age population's preference for nursing home. Additionally, it has been determined that the number of older age population needing the caring service and elementary family structure positively and crimes against the property negatively affects the older age population's preference for nursing homes.

Keywords: Older Age Caring Services, The Nursing Home Preference of the Older Age Population, Socioeconomic Factors, Spatial Data Analysis

EXTENDED ABSTRACT

Population growth brings about problems material to economic and social perspectives, such as food, housing, and employment for the entire world economy. Turkey's population is on the rise yearly, and simultaneously, the share of older age people in the population is also increasing yearly thanks to advancements in health care conditions and declining mortality rates. An increase in the proportion of the older age population in the total population, also known as the aging of the population, causes the older age population to face difficulties, such as making ends meet, housing, etc. Therefore, the significance of care service is increasing. The caring services, when examined within the scope of the OECD (Organization for Economic Cooperation and Development) and MFSS, could be inferred that caring services in Turkey occupy a small percentage compared to OECD member countries. Therefore, the weight of free care in the family that is defined as informal care in Turkey may have an effect. The increase in the number of older age population yearly increases the need for care of older age population, thus it may increase the need for older age population care in Turkey, which is lower than that in the OECD countries. The caring services for the older population are split into two, which are the home care and the institutional care. Although the institutional caring figures are lower than that in the OECD countries, the predominant preference of the older age population is in nursing homes affiliated with MFSS, where older adults with low-income levels are taken care of for free of charge. For this reason, it can be said that the capacities of these nursing homes are full. The almost full potential makes us think about the need for an increase in nursing homes at an alarming rate, and it is also commonly known that the older people are waiting to be settled in there. Although the number of these nursing homes increases, it still does not satisfy the demand, and causes costs to rise for the government. Therefore, the spatial dependence of the older age population in nursing homes between Turkey's border neighbor 26 subregions (TSI NUTS2) aimed to determine the socioeconomic factors affecting the nursing home preferences of the older age population in these regions by spatial data analysis. Since the regional statistical data of the older age population in the nursing home and senior age population needing care services

were unavailable after 2016, in this study, spatial data analysis was used for just 2016. The older age population's nursing home preference was investigated for 26 border neighborhood subregions using Likelihood Ratio (LR), according to the Spatial Autoregressive Model (SAR), Spatial Error Model (SEM), and Spatial Durbin Model (SDM). As a result of applying the LR test in the SEM model, statistically significant and positive lambda coefficient, the statistical significance of the tests (Moran MI and Getis-Ords GO) showed that there is an autocorrelation between error terms indicating that there is spatial dependence in the older age population's nursing home preference. Similarly, in the SEM model, the impact of independent variables emanating from socioeconomic factors on the number of older age population nursing homes agrees with expectations. This study concluded that the SEM model is the most proper model compared to other SAR and SDM models. The SEM model results determined that there is spatial dependence in the older age population's nursing home preference, and following IBBS2, the border neighborhood positively affects the older age population's nursing home preference. Therefore, the older age population's nursing home preference shows spillover effect among the 26 subregions; in other words, the fact that the nursing home preference grows somewhere else triggers the other neighbors to this region: this means that the older age population in the nursing homes shows spatial spillover. Additionally, in this study, following the SEM model's empirical findings and the effect of the disposable income of the population aged 60 and above, the rate of becoming a house owner, and the older age pension on the preference of the nursing home are not statistically significant. It is stated in the paper that on one hand, the older age population needing the care services and elementary family structure positively affects the nursing home preference of the older age, as crimes against property, on the other hand, negatively affects it. Additionally, the impact of the population aged 60 and over on the older age population's nursing home preference is statistically significant at 10%.

Giriş

Nüfus artışı, tüm dünya ülkeleri için ekonomik ve sosyal yönden (gıda, barınma, istihdam gibi temel sorunlarla bu sorunların yol açtığı diğer sorunlar) çeşitli sorunları beraberinde getirmektedir. Türkiye’nin nüfusu her yıl artış göstermekte, nüfus içerisinde yaşlı nüfusun payı da her geçen yıl artmaktadır. Bu durumda ölüm ve doğum oranında azalmanın etkisi söz konusudur. Nüfusun yaşlanması olarak da ifade edilen toplam nüfus içerisinde yaşlı nüfus oranındaki artış, yaşlı nüfusu geçimlerini sağlama, barınma ve bakım gibi birtakım sorunlarla karşı karşıya bırakmaktadır. Bu durumda söz konusu sorunların çözümüne yönelik hizmetlerin önemi artmaktadır. Bu hizmetlerden biri de yaşlı bakım hizmetleridir. Yaşlı bakımına yönelik hizmetler evde bakım ve kurumsal bakım şeklinde gerçekleşmektedir.

Bakım hizmetleri ülkeler kapsamında OECD ve ASHB verilerine göre incelendiğinde, Türkiye’de kurumsal bakım hizmetinin OECD ülkeleri ile karşılaştırıldığında daha düşük düzeyde olduğu söylenebilir. Bu durumda Türkiye’de enformal bakım şeklinde tanımlanan aile içindeki ücretsiz bakımın ağırlıklı olmasının etkisi olduğu düşünülebilir. Her geçen yıl yaşlı nüfus sayısında ve oranında görülen artışın yaşlı nüfusun bakım ihtiyacını arttırması, OECD ülkelerine göre daha düşük olmasına karşın Türkiye’deki yaşlılara yönelik kurumsal bakım oranlarında artış oluşturması mümkün olabilir. Türkiye’de kurumsal bakım, OECD ülkelerine göre daha düşük olsa da Karakuş (2015), ASHB’ye bağlı huzurevlerinin çoğunun kapasitelerinin dolu olduğunu, bu huzurevlere yönelik yaşlı nüfusun müracaatının yoğun olduğunu, hatta bakım için yaşlı nüfusun sıra beklediğini, sırada bekleyen yaşlıların bir kısmının bu huzurevlerinden herhangi birine yerleşmek yerine özellikle istediği huzurevine yerleşmek için sıra beklediğini öne sürmektedir. Bir başka deyişle ASHB’ye bağlı huzurevlerinin sayısında artış olmasına karşın yaşlı nüfusun özellikle bu huzurevlerinde bakım tercihi de artmakta, böylece huzurevleri yetersiz kalmaktadır. Bu durum ASHB’ye bağlı yeni huzurevlere yönelik ihtiyacı arttırmakta, devlete maliyet oluşturmaktadır. Diğer huzurevlerinin kapasitesi dolu olmasa da yaşlı nüfusun bu huzurevlere yönelik tercihi de bulunmaktadır. TÜİK verilerine göre Türkiye genelinde yaşlı nüfus mutluluk kaynağı olarak sırasıyla tüm ailelerini, çocuklarını, eşlerini ve torunlarını görmelerine rağmen yalnız yaşayan yaşlı nüfusun sayısında yıllar itibariyle artış görülmektedir. Bu durumun çekirdek aile yapısından kaynaklanabileceği ve söz konusu yaşlıların bakıma ihtiyacı olabileceği düşünülmektedir. Bu nedenle çalışmada yaşlı nüfusun huzurevi tercihinin mekansal bağımlılığının ve bu tercihe sosyoekonomik faktörlerin etkisinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda analizde yaşlı nüfusun huzurevi tercihinin etkileyeceği düşünülen değişkenlere Karakuş (2018) ve TÜİK mevcut veri seti kapsamında yer verilmiştir.

Çalışmada öncelikle yaşlılık kavramsal boyutta açıklanmakta, Türkiye’de yaşlı nüfusa ilişkin istatistiksel bilgiler verilmekte, izleyen aşamada yaşlılara yönelik bakım hizmetleri evde bakım ve kurumsal bakım hizmeti kapsamında ele alınarak, yaşlı bakım hizmetlerinde karşılaşılan sorunlara değinilmektedir. Son olarak huzurevlerindeki yaşlı nüfusun sınır komşusu bölgeler arasındaki mekansal bağımlılığının test edildiği mekansal veri analizi yöntemi teorik olarak açıklanmakta, uygulama sonuçlarına yer verilerek, sonuçlar yorumlanmakta ve öneriler verilmektedir.

1. Türkiye’de Yaşlılık Kavramı ve İstatistiksel Boyutu

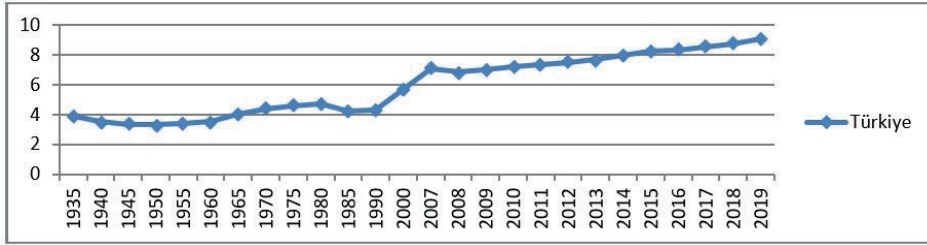
21.02.2001 tarih ve 24325 sayılı Huzurevleri ile Huzurevi Yaşlı Bakım ve Rehabilitasyon Merkezleri Yönetmeliğine göre Türkiye’de yaşlı “60 yaş ve üzerindeki sosyal ve/veya ekonomik yönden yoksunluk içinde olup korunmaya, bakıma ve yardıma muhtaç olan kişi” olarak tanımlanmıştır. Dünya Sağlık Örgütü DSÖ (1963) yaşlıların sağlık sorunları ile ilgili 1963 yılında

yaptığı toplantıda orta yaş olarak 45-59, yaşlı olarak 60-74, ileri yaşlı olarak 75-89, ihtiyar olarak 90 yaş ve üstünü kabul etmiştir. DSÖ (1998) yaşlılıkta genç, orta ve ileri yaşlılık sınıflandırması yaparak, genç yaşlılık olarak 65-74, orta yaşlılık olarak 75-84, ileri yaşlılık olarak 85 ve üstünü kabul etmiştir. Birleşmiş Milletler 60 yaş ve üstünü yaşlı olarak nitelendirirken, gelişmiş ülkelere göre, 65 yaş (özellikle sosyal güvenlik sisteminden yararlanmak için) yaşlılığın ilk aşaması olarak benimsenmiştir. Yaşlanma pek çok yönden ele alınmaktadır. Biyolojik yaşlanma, insan vücudunun yapısı ve fonksiyonlarında yaşlılık nedeniyle meydana gelen değişikliklere işaret ederken, fizyolojik yaşlanma, biyolojik yaşlanma nedeniyle organlarda meydana gelen değişikliklerin yol açtığı yaşlanma biçimidir. Duygusal yaşlanma, bireylerin yaşam tarzı ve görüşünün kendilerini yaşlı hissetmeleri nedeniyle değişmesiyle, fonksiyonel yaşlanma, kendileri ile yaşıt olan diğer bireylere göre toplumdaki fonksiyonlarını devam ettirememeleridir. Sosyal yaşlanma kronolojik yaşın ilerlemesiyle görülen toplumsal rollerdeki değişimleri, psikolojik yaşlanma ise, zihinsel değişimleri içermektedir (Birren ve Schaie, 1990; Karakuş, 2018).

Nüfuslar, içinde barındırdıkları yaşlı nüfus oranına göre şöyle sınıflandırılmaktadır: Toplam nüfus içerisinde 65 yaş ve üstü nüfus % 4'ün altında ise genç nüfus, % 4 - % 7 arasında ise erişkin nüfus, % 7 - % 10 arasında ise yaşlı nüfus, %10'un üzerinde ise çok yaşlı nüfus olarak isimlendirilir. Buna göre Türkiye nüfusu, yaşlı nüfus sınıfında yer almaktadır. Tarihsel süreç içerisinde demografik yapıda değişim görülmüştür. Eski demografik yapıda toplumda doğurganlık oranı yüksek, yaşlı nüfus oranı düşük, doğumda beklenen yaşam süresi 70'li yaşlarda, ileri yaşlarda ölüm oranında azalmanın nüfusun yaşlanmasındaki etkisi az, dolayısıyla nüfus yaşlanması özellikle gelişmekte olan ülkelerde düşük seviyededir. Demografik yapıdaki değişim sonucu yeni yapıda toplumun doğurganlık oranı düşük (kendini yenileme seviyesinden düşük), yaşlı nüfus oranı yüksek, doğumda beklenen yaşam süresi 80'li yaşların üstünde, ileri yaşlarda ölüm oranında azalmanın nüfusun yaşlanmasındaki etkisi fazla, dolayısıyla nüfus yaşlanması gelişmekte olan ülkelerde bile yüksek seviyededir. Demografik bir dönüşüm süreci olan bu durum, nüfusun yaşlanma krizi olarak da ifade edilmektedir. Nüfusun yaşlanma krizi, dünyada 20. Yüzyılın ilk yarısından itibaren gelişmiş ülkeler başta olmak üzere tüm ülkelerde yaşlılığın sorun haline geldiğini ortaya koymaktadır (Karakuş, 2018).

Toplumsal yapıda genel olarak geniş aileden çekirdek aileye geçiş yaşansa da geniş aile ile çekirdek aile arasında tekrar eden bir dönüşüm olmaktadır. Geniş aileden çekirdek aileye geçildiğinde bu ailedeki çocuk önce eğitimini tamamlamakta, izleyen aşamada evlenip çocuk sahibi olmakta, istihdamı nedeniyle ileri yaştaki ebeveynler torun bakmakta, böylece geniş aile yapısına geri dönmekte, büyüyen torunların bakımı için ileri yaştaki ebeveynlere ihtiyaç kalmadığından çekirdek aileye geri dönülebilmekte, ileri yaştaki ebeveynlerden birinin ölümüyle tek kişilik/ebeveynli aileye geri dönmekte, tek kalan ileri yaştaki ebeveynin çekirdek ailede bakımı nedeniyle tekrar geniş aileye geri dönülebilmektedir (Karakuş, 2018).

Türkiye geneli ve bölgeleri için yaşlı nüfus ile ilgili istatistiksel boyutta bir değerlendirme yapılırsa; TÜİK Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) verilerine göre Türkiye geneli için yaşlı nüfusun toplam nüfus içerisindeki payında aşağıda Şekil 1 de (Şekil 1, TÜİK Genel Nüfus Sayımları ve ADNKS verilerine göre tarafımızca oluşturulmuştur) görüldüğü üzere 1935-2019 döneminde önemli oranda artış olduğu görülmüştür.

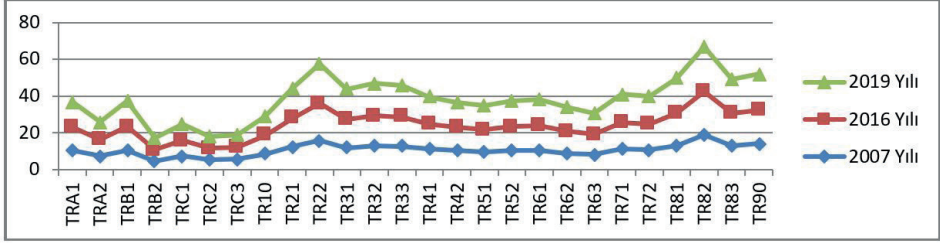
Şekil 1: 60 Yaş Üstü Nüfusun Toplam Nüfus İçerisindeki Payı (Türkiye İBBS0)

Yine TÜİK ADNKS verilerine göre Türkiye genelinde yalnız yaşayan 65 yaş ve üstü nüfus sayısının 2009 yılında 750.924 iken, çalışmanın analiz yılı olan 2016 yılında 1.192.610, söz konusu verinin en son yayınlanan yılı olan 2019 yılında ise, 1.373.521 olduğu görülmüştür. Bu durum yaşlı nüfusun önemli oranının bakıma ihtiyacı olabileceğinin bir göstergesi olabilir. Türkiye genelinde 65 yaş ve üstü nüfusun mutluluk kaynağı TÜİK verilerine göre incelendiğinde, söz konusu verinin başlangıç yılı olan 2004 yılı için sırasıyla tüm ailenin %56.53, çocukların % 17.92, eşin %13.71, torunların %8,21; çalışmanın analiz yılı olan 2016 yılı için sırasıyla tüm ailenin %64.2, çocukların %18.05, eşin %6.85, torunların %6,39; söz konusu verinin en son yayınlanan yılı olan 2019 yılı için sırasıyla tüm ailenin % 71.4, çocukların % 13.74, eşin % 4.66, torunların % 4.91 60 yaş ve üstü nüfusun mutluluğunda etkisi olduğu görülmüştür. Yalnız yaşayan 65 yaş ve üstü nüfusun sayısı ve 65 yaş ve üstü nüfusun mutluluk kaynağına yönelik TÜİK'in bölgesel verisi bulunmadığından çalışmada yer verilememektedir.

Türkiye'nin 26' alt bölgesindeki 60² yaş ve üstü nüfusun toplam nüfus içerisindeki payı TÜİK ADNKS bölgesel verilerine göre nüfus verilerinin başlangıç yılı olması nedeniyle 2007 yılı, çalışmada analizin yapıldığı yıl olması nedeniyle 2016 yılı ve söz konusu nüfus verilerinin son yayınlandığı yıl olması nedeniyle 2019 yılı için incelenmiştir. Aşağıda Şekil 2'de görüldüğü üzere (TÜİK bölgesel verilerine göre tarafımızca oluşturulmuş Şekil 2'de en üstte üçgenlerden oluşan grafik 2019 yılına, ortadaki karelerden oluşan grafik 2016 yılına, en alttaki dörtgenden oluşan grafik 2007 yılına aittir) 60 yaş ve üstü nüfusun toplam nüfus içerisindeki payında 2007 yılından 2019 yılına kadar belirgin bir artış görülmüştür. Üç yıl için de 60 yaş ve üstü nüfusun toplam nüfus içerisindeki payının en fazla olduğu bölgenin TR82 kodlu (Kastamonu, Çankırı ve Sinop) bölge olduğu, en az olduğu bölgenin ise, TRB2 (Van, Muş, Bitlis ve Hakkari) ve TRC2 (Şanlıurfa ve Diyarbakır) bölgeleri olduğu görülmektedir. Yıllara göre 60 yaş ve üstü nüfusun toplam nüfus içerisindeki payında artış görülürken, söz konusu orana göre bölgelerin sıralamasında yıllar açısından belirgin farklılık görülmemektedir.

1 TRA1(Erzurum, Erzincan ve Bayburt), TRA2 (Agri, Kars, Iğdır ve Ardahan), TRB1 (Malatya, Elazığ, Bingöl ve Tunceli), TRB2 (Van, Muş, Bitlis ve Hakkari), TRC1 (Gaziantep, Adıyaman ve Kilis), TRC2 (Şanlıurfa ve Diyarbakır), TRC3 (Mardin, Batman, Şırnak ve Siirt), TR10 (İstanbul), TR21 (Tekirdağ, Edirne ve Kırklareli), TR22 (Balıkesir ve Çanakkale), TR31 (İzmir), TR32 (Aydın, Denizli ve Muğla), TR33 (Manisa, Afyon, Kütahya ve Uşak), TR41 (Bursa, Eskişehir ve Bilecik), TR42 (Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu ve Yalova), TR51 (Ankara), TR52 (Konya ve Karaman), TR61 (Antalya, Isparta ve Burdur), TR62 (Adana ve Mersin), TR63 (Hatay, Kahramanmaraş ve Osmaniye), TR71 (Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir ve Kırşehir), TR72 (Kayseri, Sivas ve Yozgat), TR81 (Zonguldak, Karabük ve Bartın), TR82 (Kastamonu, Çankırı ve Sinop), TR83 (Samsun, Tokat, Çorum ve Amasya), TR90 (Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin ve Gümüşhane).

2 Şekil 2'de, Türkiye'de huzurevlerine 60 yaş ve üstü nüfusun alınması nedeniyle, 65 yaş ve üstü nüfus yerine 60 yaş ve üstü nüfusun toplam nüfus içerisindeki payı dikkate alınmıştır.

Şekil 2: 60 Yaş Üstü Nüfusun Toplam Nüfus İçerisindeki Payı (Türkiye İBBS2)

2. Türkiye’de Yaşlı Bakım Hizmetleri

Nüfusun yaşlanması ülkede sağlık, ekonomik ve sosyokültürel yönlerden bir takım sorunları beraberinde getirmekte, böylece yaşlılara yönelik geliştirilen hizmetlerin önemi artmaktadır. Söz konusu uygulamalardan biri de yaşlı bakım hizmetleridir.

Yaşlı bakım hizmeti, evde bakım hizmeti ve kurumsal bakım hizmeti olarak iki temel grupta ele alınabilmektedir. OECD (2013)’ye göre evde bakım, “bireylerin ev ortamında yaşamlarını sürdürmelerine yardımcı olmak üzere ücret karşılığı eğitimsiz bakıcılar ya da profesyonel uzmanlar tarafından verilen hizmetleri, günlük bakım ve yaşlı merkezlerini, evde bakım programlarını ve yardım ödeneklerini kapsayan tüm bakım, hizmet ve yardımlardır”. Söz konusu tanımdan aile içinde olan ücretsiz bakımın (enformal/ iç bakım) bu kapsama alınmadığı görülmektedir. Yine OECD (2013)’ye göre kurumsal bakım, “bakımevleri, huzurevleri, yaşlı rezidansları ve tatil köyleri gibi kurumlarda sağlanan yatılı bakım hizmetleridir”. Avrupa Komisyonu (2015) tanımına göre uzun süreli bakım ise, “bireylerin fiziksel veya zihinsel yetersizlik nedeniyle gündelik aktivitelerinin tamamını veya bir kısmını geçici veya sürekli olarak başka birisinin veya ekipmanların yardımı ile ancak yapabilir seviyede aldığı bakım desteğidir”. Türkiye’de yaşlılarda uzun süreli bakımın ömür boyu süren bir bakım olduğu düşünülmekte, ancak uzun süreli bakım, bireyin ihtiyacı kapsamında 6 aydan fazla süredeki bakım ve rehabilitasyon hizmetlerindeki bakım olarak düşünülebilmektedir (Karakuş, 2018).

OECD ülkeleri kapsamında 65 yaş ve üzeri nüfus, 65-79 yaş arası nüfus ve 80 yaş üstü nüfusun bakım hizmetlerine (evde bakım ve kurumsal bakım) ilişkin çalışmanın analiz yılı olan 2016 yılına ait veri olmaması nedeniyle 2015 yılı ve en son verinin yayınlandığı yıl olan 2017 yılı verileri aşağıda Tablo 1’de incelenmiştir. Tablo 1, OECD (2017) ve OECD (2019) kaynaklarındaki veriler kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur. Türkiye kapsamında 60 yaş ve üzeri nüfusun bakım hizmetine ilişkin yine çalışmanın analiz yılı olan 2016 yılına ait veri bulunmamaktadır. Sadece tek yıl (2015) ve tek ülke (Türkiye) için veri olduğundan, 2015 yılına ait Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (ASPB³) verileri aşağıda Tablo 1’de yer almadan incelenmiştir. ASPB (2016) verilerine göre Türkiye’de 60 yaş üstü nüfusun %1.6’sı evde bakım hizmeti almaktayken, %0.3’ü kurumsal bakım hizmeti almaktadır.

3 Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (ASPB) 2011 yılında kurulmuştur. 09.07.2018 tarihinde resmi gazetede yayınlanan kararla ASPB ile Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB) birleştirilerek, Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (AÇSHB) oluşturulmuştur. 21 Nisan 2021 tarihinde Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığının ayrıca kurulmasıyla bakanlığın adı AÇSHB yerine Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (ASHB) olarak değiştirilmiştir. Bu nedenle çalışmada bir çalışmaya atıf yapılırken ASPB, AÇSHB ve ASHP ifadelerine, atıf yapılan çalışmanın yayın yılında yer alan ifadeye göre yer verilmiştir.

Tablo 1: Ülkelere ve Yaş Gruplarına Göre Bakım Hizmetleri

Yıllar	Kurumsal Bakım Hizmeti OECD Ülkeleri 65 Yaş Üstü Nüfus	Evde Bakım Hizmeti OECD Ülkeleri 65 Yaş Üstü Nüfus	Evde ve Kurumsal Bakım Hizmeti OECD Ülkeleri 65-79 Yaş Arası Nüfus	Evde ve Kurumsal Bakım Hizmeti OECD Ülkeleri 80 Yaş Üstü Nüfus
2015	<ul style="list-style-type: none"> Portekiz Estonya Kore İspanya Fransa Finlandiya Slovenya Macaristan Lüksemburg Çek Cumhuriyeti Almanya Avustralya Norveç Yeni Zelanda İsveç Hollanda İsrail İsviçre <p>(65 Yaş Üstü Nüfusun % hizmet almaktadır.) 13'ü hizmet almaktadır.)</p>	<ul style="list-style-type: none"> Portekiz Estonya Kore İspanya Fransa Finlandiya Slovenya Macaristan Lüksemburg Almanya Norveç Yeni Zelanda Hollanda İsrail İsviçre <p>(65 Yaş Üstü Nüfusun % 66'sı hizmet almaktadır.)</p>	<ul style="list-style-type: none"> Portekiz Estonya Kore İspanya Finlandiya Slovenya Macaristan Lüksemburg Çek Cumhuriyeti Almanya Avustralya Norveç Yeni Zelanda Zelanda İsveç Hollanda İsrail İsviçre Japonya Danimarka <p>(65-79 Yaş Arası Nüfusun % 27'si hizmet almaktadır.)</p>	<ul style="list-style-type: none"> Portekiz Estonya Kore İspanya Finlandiya Slovenya Macaristan Lüksemburg Çek Cumhuriyeti Almanya Avustralya Norveç Yeni Zelanda İsveç Hollanda İsrail İsviçre Japonya Danimarka <p>(80 Yaş Üstü Nüfusun %52'si hizmet almaktadır.)</p>
2017	<ul style="list-style-type: none"> Polonya Portekiz İrlanda Kanada Slovak Cumhuriyeti İzlanda Kore Belçika İspanya Amerika Birleşik Devletleri Fransa Estonya Finlandiya Slovenya Macaristan Lüksemburg Hollanda Çek Cumhuriyeti Avustralya Yeni Zelanda Almanya Norveç İsveç İsrail İsviçre <p>(65 Yaş Üstü Nüfusun % 10.8'i hizmet almaktadır.)</p>	<ul style="list-style-type: none"> Portekiz Kore İspanya Amerika Birleşik Devletleri Fransa Estonya Finlandiya Slovenya Macaristan Lüksemburg Hollanda Çek Cumhuriyeti Avustralya Yeni Zelanda Almanya Norveç İsveç Norveç İsveç İsrail İsviçre <p>(65 Yaş Üstü Nüfusun %67.5'i hizmet almaktadır)</p>	<ul style="list-style-type: none"> Portekiz Kore İspanya Amerika Birleşik Devletleri Fransa Estonya Finlandiya Slovenya Macaristan Lüksemburg Hollanda Çek Cumhuriyeti Avustralya Yeni Zelanda Almanya Norveç İsveç İsrail İsviçre <p>(65-79 Yaş Arası Nüfusun % 27'si hizmet almaktadır.)</p>	<ul style="list-style-type: none"> Portekiz Kore İspanya Amerika Birleşik Devletleri Fransa Estonya Finlandiya Slovenya Macaristan Lüksemburg Hollanda Çek Cumhuriyeti Avustralya Yeni Zelanda Almanya Norveç İsveç İsrail İsviçre <p>(80 Yaş Üstü Nüfusun %51'i hizmet almaktadır)</p>

Kaynak: OECD (2017), OECD (2019).

Türkiye için 2015 yılı sonrasına ait bakım hizmeti ve herhangi bir yıl için ailede olan ücretsiz bakıma (enformal bakım) yönelik değerlere tarafımızca ulaşılamasa da ailede olan ücretsiz bakımın var olduğu tahmin edilmektedir. OECD ülkelerinin 2015 ve 2017 yıllarına ait rakamları, bu ülkelerde bakım hizmetini özellikle 80 yaş ve üzeri nüfusun aldığını, 65 yaş ve üzeri nüfusun ağırlıklı olarak evde bakım hizmeti aldığını, kurumsal bakım hizmetinin de önemsenecek oranda olduğunu göstermektedir. Kurumsal bakım hizmeti 18 OECD ülkesi için 2015 yılında % 13 iken, 25 OECD ülkesi için 2017 yılında %10.8 düzeyinde olduğu, evde bakım hizmetinin de 16 OECD ülkesi için 2015 yılında %66 iken, 20 OECD ülkesi için 2017 yılında %67,5 düzeyinde olduğu, iki yıl için çok fazla değişimin olmadığı söylenebilir. 2015 yılı için Türkiye’de bakım hizmetine yönelik değerlerin OECD ülkelerine göre çok düşük olduğu görülmektedir. Bu durumda ülkelerde 60 ya da 65 yaş ve üzeri nüfusun bakımının öncelikle aile içinde ücretsiz bakım şeklinde gerçekleştiği, daha sonra evde bakım yardımı ve kurumsal bakım şeklinde bir sıralamanın olduğu düşünülebilir.

2.1. Evde Bakım ve Gündüzlü Bakım Hizmetleri

Türkiye’de yaşlı bakımı kapsamında 07.08.2008 tarih ve 26960 Sayılı “Yaşlı Hizmet Merkezlerinde Sunulacak Gündüzlü Bakım Hizmetleri ile Evde Bakım Hizmetleri” yönetmeliğine göre gündüzlü bakım hizmetleri, gündüz dayanışma hizmetleri ve gündüz bakım hizmetleri olarak verilmektedir. Gündüz bakım hizmeti kapsamında iş ve meşguliyet terapisi, fizik tedavi, günlük hatırlatma ya da hafıza amaçlı egzersizler, ahşap-seramik-cam boyama, kalıp çıkarma, yazı yazma, puzzle-lego-boncuk çalışmaları, oyun oynama, yemek, piknik ve gezi gibi etkinlikler, uyku ve dinlenme saatlerinin oluşturulması, sağlık kontrolleri, ilaç ve tansiyon durum takibi, ailelerin oryantasyonunun sağlanması gibi faaliyetler yürütülmektedir. Söz konusu faaliyetler Alzheimer/Demens gibi hastalığı olan yaşlıların yaşam kalitesinin yükseltilmesi (boş zamanlarının değerlendirilmesi, sağlık, psikolojik ve sosyal yönden ihtiyaçlarının karşılanması, günlük faaliyetlerini gerçekleştirmeleri için destek sağlanması, sosyal aktiviteler aracılığıyla sosyalleşmelerinin sağlanması gibi) amacıyla düzenlenmektedir. Gündüz dayanışma hizmetleri, akıl ve ruh sağlıkları yönünden sorunları olmayan, evde yaşayan yaşlıların sağlıklı bir yaşam geçirmeleri ile sosyal aktiviteler aracılığıyla boş zamanlarını değerlendirmeleri ve sosyalleşmeleri amacıyla verilmektedir. Bu hizmetler kapsamında danışmanlık hizmetleri, kültürel ve sosyal etkinlikler, kurslar ve konferans gibi etkinlikler yer almaktadır. Evde bakım hizmeti ise, “hanchalkının tek başına olması veya komşu ak-raba gibi diğer destek unsurlarına rağmen yetersiz kalması nedeniyle yaşlıların evde yaşamlarını devam ettirebilmeleri için yaşam ortamlarının iyileştirilmesi ve günlük yaşam faaliyetlerine yardımcı olunması amacıyla verilmektedir”. Bu hizmetler kapsamında teknik, sağlık, psikolojik destek ve yönlendirme, rehberlik ve mesleki danışmanlık, sosyal destek, kişisel bakım, ev temizliğinin yapılması ve yemek yapımına yardım hizmetleri yer almaktadır (Karakuş, 2018).

“Türkiye’de yaşlı bakım hizmeti kapsamında evde bakım ve gündüzlü bakım hizmetleri 07.08.2008 tarih ve 26960 Sayılı “Yaşlı Hizmet Merkezlerinde Sunulacak Gündüzlü Bakım Hizmetleri ile Evde Bakım Hizmetleri” yönetmeliği doğrultusunda ASPB tarafından yaşlı hizmet merkezlerinde verilmekteyken (Ankara, İzmir, Eskişehir, Çanakkale ve Kırıkkale illerindeki yaşlı hizmet merkezleri ile İstanbul ve Yalova illerindeki özel yaşlı hizmet merkezleri), ASPB Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından 09.02.2013 tarihli ve 28554 Sayılı “Sosyal Hizmet Merkezleri” yönetmeliğinin yürürlüğe girmesiyle geçici birinci maddesine dayanarak yaşlı hizmet merkezleri kapatılarak sosyal hizmet merkezleri ek birimi haline getirilmiş ve görevleri de “sosyal hizmet merkezlerine” devredilmiştir. Böylece “yaşlı hizmet merkezleri” tanımı, 2828 sayılı Sosyal Hizmetler Kanununu” kapsamında yapılan değişikliklerle kanunda tanımlı kuruluşlar listesinden çı-

karılmış, ancak yönetmelik yürürlükte kalmıştır”. Bu durumda bazı illerde (İstanbul özel Alzheimer Derneği, Narlidere Huzurevine bağlı gündüzlü bakım merkezi, sosyal hizmet merkezine bağlı Çanakkale yaşlı hizmet merkezi, Aydın Aymelek Derneği gündüzlü bakım hizmeti, Ankara Aydınlıkevler semti gündüzlü bakım merkezi gibi) yaşlı hizmet merkezleri faaliyetine devam etmiş, bu merkezlerde verilen gündüzlü bakım ve evde bakım hizmetlerinden yaşlı nüfus yararlanmayı sürdürmüştür. Yüksek oranda olan yaşlı nüfusun sosyal ortamlarından ve ailelerinden uzaklaşmadan bakım ihtiyacının evde bakım ve gündüzlü bakım hizmetleriyle karşılanması amacıyla ASPB tarafından gündüzlü yaşlı bakım merkezlerinin koşulları uygun olduğu takdirde yatılı bakım kuruluşlarına bağlı olarak açılması teşvik edilmektedir. Diğer bir deyişle evde bakım ve gündüzlü bakım hizmetlerinin huzurevleri kapsamında yerel yönetimler tarafından, resmi ve özel kurumlar ile sivil toplum kuruluşlarınınca sağlanması için çalışmalar devam etmektedir (Karakuş, 2018).

2.2. Kurumsal Bakım Hizmetleri

Yaşlı bireyler bağımlılık yani kendi başına birtakım ihtiyaçlarını yerine getirememesinin yanı sıra talepleri ve sosyoekonomik yetersizlikleri nedeniyle bakıma ihtiyaç duyabilmektedir. Yaşlı bakım ihtiyacı, gelişmiş ülkelerde “Günlük Yaşam Aktivitelerini Değerlendirmek” amacıyla bireylerin günlük aktivitelerine puan verildiği ölçeklerle belirlenmektedir. Söz konusu ülkelerde bu ölçeklerle geleceğe yönelik bakım projeksiyonları geliştirilirken, Türkiye’de bu tür bir uygulama yapılmamaktadır. Türkiye’de yatılı yaşlı bakım kuruluşlarına yaşlı kabul edilmesi için sosyal yönden yapılan incelemede yaşlının aile, sağlık, sosyal, ekonomik ve psikolojik yönden durumu, çevresi, konut koşulları, aldığı hizmetler gibi bilgiler raporda yer almaktayken, yaşlı bakım ihtiyacının belirlenmesine yönelik ölçme yöntemi bulunmamaktadır. Ancak, “Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı’nın Sosyal İçerme Politikaları Alanında Kurumsal Kapasitesinin Geliştirilmesi Projesi” kapsamında Bakanlık için hazırlanan “Türkiye İçin Yaşlı Bakım Modeli Önerisi Raporu’nda” yaşlı bakım ihtiyacı tespiti kapsamında öncelikli grupların belirlenmesi amacıyla yaş, cinsiyet, engel ve sağlık durumu, yaşam koşulları, ekonomik durum, eğitim, aile bilgileri, genetik faktörler, bireysel özellikler gibi faktörler dikkate alınmıştır. ASPB genel müdürlüğü tarafından yaşlı bakım ihtiyacı illerdeki yaşlı nüfusun %10’u temel alınarak genel kapsamda belirlenmiştir. Ancak daha somut belirleyicileri olan bir yöntemin geliştirilmesi hedeflenmektedir (Karakuş, 2018).

Türkiye’de ağırlıklı olarak resmi yatılı yaşlı bakım kuruluşlarında (huzurevi ve huzurevi yaşlı bakım ve rehabilitasyon merkezi) 60 yaş ve üstü yaşlılara, özel yatılı yaşlı bakım kuruluşlarında (özel huzurevi ile huzurevi yaşlı bakım merkezi) ise 55 yaş ve üstü yaşlılara hizmet (barınma, sağlık, temizlik, beslenme, psikososyal destek, sosyal-kültürel faaliyetlere katılım, kişisel gelişim amaçlı faaliyetler ve fazla zamanlarının değerlendirilmesi gibi) verilmektedir. Özel ve diğer sivil toplum kuruluşlarına (STK) ait yatılı yaşlı bakım kuruluşlarının bakımevi, yaşlı bakımevi, yaşlı konuk evi, dinlenme evi, yaşam evi, yaşlı bakım merkezi, yaşlı bakım ve yaşlı hizmet merkezi, yaşlılar köşkü gibi isimlerle hizmet verdikleri görülebilmektedir. Kendi gereksinimlerini karşılayabilen (bağımlı olmayan) yaşlılara huzurevlerinde, özel ya da yatılı bakım ihtiyacı olan yaşlılara ise huzurevi yaşlı bakım ve rehabilitasyon merkezlerinde (HYBRM) hizmet verilmesi hedeflense de iki türden yaşlılara (az sayıda da olsa) iki huzurevinde hizmet verilebilmektedir. Kendi ihtiyaçlarını görebilen bağımsız yaşlıların ileride özel bakıma ihtiyaçlarının olması bu yaşlıların bakıldıkları kuruluşun özel ya da yatılı bakım vermesini gerektirebilir (Karakuş, 2018).

AÇSHB tarafından en son 2019 yılı Eylül ayında yayınlanan huzurevlerine ait verilerin tara-

fıfızca düzenlenmesi sonucunda; Türkiye'nin 63 ilinde ⁴ AÇSHB bağı 15.364 kapasiteli 151 adet huzurevinin bir kısmı doğu ve güneydoğu bölgelerinde yer alsa da ağırlıklı olarak Türkiye'nin orta ve kıyı bölgelerinde bulunduğu görülmüştür. 12 ilde (Ankara, Antalya, Aydın, Balıkesir, Burdur, Bursa, İstanbul, İzmir, Kayseri, Manisa, Muğla, Samsun. Söz konusu illere 63 il içerisinde yer almayan Burdur ve Kayseri illeri dahildir) diğerk kamu kuruluşlarına ait 3.504 kapasiteli 25 adet huzurevinin Türkiye'nin orta ve kıyı bölgelerinde bulunduğu, doğu bölgelerinde yer almadığı görülmüştür. 22 ilde (Adana, Afyon, Ankara, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bursa, Çanakkale, Denizli, Düzce, Eskişehir, Isparta, İstanbul, İzmir, Kayseri, Kırşehir, Konya, Manisa, Mersin, Muğla, Samsun, Yalova. Söz konusu illere 63 il içerisinde yer almayan Kayseri ili dahildir) özel kuruluşlara ait 14.917 kapasiteli 233 adet huzurevinin Türkiye'nin orta ve kıyı bölgelerinde özellikle de sırasıyla İstanbul, İzmir ve Ankara'da bulunduğu, doğu bölgelerinde yer almadığı görülmüştür. Toplamda ise, 33.685 kapasiteli 409 adet yaşlı bakım kuruluşunun bulunduğu belirlenmiştir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde (Adıyaman, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Erzurum, Hakkari, Kars, Mardin, Muş, Siirt, Şanlıurfa, Batman, Şırnak, Ardahan, Iğdır) yer alan on beş il ile İç Anadolu bölgesinde (Kırkkale), Akdeniz bölgesinde (Kilis) ve Karadeniz bölgesinde (Gümüşhane) yaşlı bakım kuruluşu bulunmamaktadır (AÇSHB, 2020).

Özel yaşlı bakım kuruluşlarının boş kapasitelerinin (ağırlıklı olarak İstanbul, Ankara ve İzmir'de) ücret gibi nedenlerle bu kuruluşlara çok fazla talep olmadığından ASPB'ye bağı yaşlı bakım kuruluşlarının tam tersine oldukça fazla olduğu görülmektedir (2018 yılı itibarıyla 2842 boş kapasite bulunmaktadır. 2019 yılına ait bu kuruluşlara ait boş kapasite oranlarına ilişkin AÇSHB'nin verisi bulunmamaktadır). Türkiye'de dernek ve vakıflara ait huzurevleri fazla sayıda olmamakla birlikte ülke genelinde yaygınlık göstermemektedir. Ancak sayıları belediyelere ait huzurevlerinden fazladır. Türkiye'de yerel yönetimlerin yaşlı bakım hizmeti kapsamında kendi ihtiyaçlarını karşılayabilen yaşlılara yönelik huzurevlerini tercih ettikleri, özel bakım verilmesi gereken (Alzheimer/Demens, fiziksel bakım vs.) yaşlılara yönelik yatılı özel bakım veya rehabilitasyon kuruluşlarını tercih etmedikleri, bazı belediyelere ait yaşlı bakım kuruluşlarının ASPB'ye devredildiği, bazı belediyelerin ise, bu kuruluşlarını devretmek istediği bilinmektedir. Türkiye'de yaşlı bakım kuruluşlarına bakım amacıyla yapılan yaşlı başvuruları, bölgesel açıdan farklılık göstermektedir. Yaşlı nüfus oranının düşük olduğu, sosyokültürel faktörlerin etkisiyle kurumsal yaşlı bakımı yerine geleneksel ev içinde yaşlı bakımın tercih edildiği, yaşlı bakım kuruluşlarının çok az olduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki illerde bakılmak amacıyla sıra bekleyen yaşlı sayısının az olduğu ya da hiç olmadığı (Adıyaman, Ağrı, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Gümüşhane, Hakkari, Mardin, Siirt, Van, Batman, ve Şırnak illerinde bakım için sıra bekleyen yaşlı bulunmamaktadır) görülmektedir. Bunun yanı sıra yaşlı nüfus oranının yüksek olduğu, huzurevlerinin bulunduğu ya da tüm bölgelere kıyasla yüksek oranda olduğu, sosyokültürel yapı nedeniyle yaşlı bakım kuruluşlarının tercih edildiği bölgelerde ise söz konusu kuruluşlara bakım amacıyla başvuru yapan yaşlı sayısının yüksek olduğu görülmektedir. Buna göre Türkiye'de en fazla yaşlı bakım başvurusu yapılan il İzmir olup, İzmir'i sırasıyla İstanbul, Ankara, Konya, Adana, Aydın ve Bursa izlemektedir. Genel olarak Batıdaki bölgeler ile büyük şehirlerde yaşlı bakım başvurusunun yüksek olduğu söylenebilir. Huzurevleri gibi yaşlı bakım kuruluşları

4 Adana, Afyonkarahisar, Ağrı, Aksaray, Amasya, Ankara, Antalya, Ardahan, Artvin, Aydın, Balıkesir, Bartın, Bayburt, Bilecik, Bolu, Bursa, Çanakkale, Çankırı, Çorum, Denizli, Düzce, Edirne, Elazığ, Erzincan, Eskişehir, Gaziantep, Giresun, Hatay, Isparta, İstanbul, İzmir, Kahramanmaraş, Karabük, Karaman, Kars, Kastamonu, Kırklareli, Kırşehir, Kocaeli, Konya, Kütahya, Malatya, Manisa, Mersin, Muğla, Nevşehir, Niğde, Ordu, Osmaniye, Rize, Sakarya, Samsun, Sinop, Sivas, Tekirdağ, Tokat, Trabzon, Tunceli, Uşak, Van, Yalova, Yozgat, Zonguldak.

yerine il merkezleri ve ilçelerde toplumla uyum içinde, aile yaşantısına uygun ev biçimindeki (apartman dairesi veya müstakil ev gibi) sosyal hizmet kuruluşu olan yaşlı yaşam evlerine de başvuran yaşlılar bulunmaktadır. Yaşlı yaşam evlerinin en fazla sayıda olduğu ilk üç il sırasıyla Karaman, Isparta ve İzmir'dir. Engelli olan yaşlılar, huzurevi yaşlı bakım rehabilitasyon merkezlerinin özel bakım yapılan bölümleri ile resmi veya özel engelli bakım yapılan kuruluşlarında (engelli bakım kuruluşlarının bakım şartlarını sağladıklarında) kurumsal bakım hizmeti alabilmektedir (Karakuş, 2018).

2.3. Yaşlı Bakım Hizmetine Yönelik Sorunlar

Yaşlı bakım ihtiyacına ilişkin genel olarak kabul edilen, kesin veriler bulunmamaktadır. Söz konusu ihtiyaç yaşlılara ilişkin demografik istatistikler, verilen hizmetler, yaşlı bakımı için talepler, sosyoekonomik ve sosyokültürel özellikler dikkate alınarak, tahminler doğrultusunda belirlenmektedir. Böylece, gelecek için yapılacak yaşlı bakımına ilişkin planlamalarda sınırlılık oluşmaktadır. Yaşlı bakım kuruluşlarının ülkedeki dağılımı (demografik, sosyokültürel ve diğer nedenlerle) farklılık arz etmektedir. Yaşlı bakım hizmetiyle ilgili ortak standart bir uygulama bulunmamaktadır. Örneğin, evde bakım ve gündüzlü bakım hizmetleri genel olarak belediyeler tarafından verilse de tüm belediyeler bu hizmeti vermekte, yaşlı evi, apartmanı ya da siteleri şeklinde uygulamalar bulunmamakta, kurumsal yaşlı bakım hizmeti için yaşlı bakım müracaatı çok fazla olduğundan yaşlılar bakım için sıra beklemektedir (ASPB kuruluşlarının genelinin kapasitesi doluyken, özel yaşlı bakım kuruluşlarında boş kapasite fazla sayıdadır). Yaşlı bakımı kapsamında yaşlıları, yaşlı yakınlarını ve toplumu bilgilendirmeye yönelik çalışmalar (yaşlılara ilişkin hayat boyu öğrenme, aktif yaşlanma, yaşlı dostu kentler gibi çalışmalar) gerektiğince geliştirilememiştir. Yaşlı bakım hizmetlerini kapsayan bağımsız bakım sigortası bulunmamaktadır. Yaşlı bakımına yönelik personelin eğitimi ve istihdamı kapsamında niteliksel ve niceliksel problemler bulunmaktadır. Yaşlı bakımında kurumsal ve fiziksel yapı, personel ile hizmet kapsamında standart ve kalite çalışmalarında gelişme ve hız tam olarak sağlanamamıştır. Yaşlı bakımında kurumlara olan talep sosyoekonomik faktörler nedeniyle her yıl artış göstermekte, yatırım programında belirlenen kuruluşlar tamamlansa dahi yeni yatırımlara gerek olacaktır. Alzheimer/Demens görülen yaşlılara hizmet vermede uzman yaşlı bakım kurumlarına yönelik yönetmelik ve hizmette eksiklikler bulunmaktadır (Karakuş, 2018).

3. Yazın Araştırması

Konuyla ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde yaşlılığı farklı açılardan ele alan çalışmalar olduğu görülmüştür. Ancak yaşlı nüfusun huzurevi tercihinin özellikle ekonomik nedenlerinin araştırıldığı çok fazla sayıda yerli ve yabancı çalışma bulunmamakla birlikte, yaşlı nüfusun huzurevi tercihlerinin ekonomik yönünü mekansal veri analiziyle araştıran yerli ve yabancı çalışmalara rastlanmamıştır. Özellikle analizde kullanılan yöntem dikkate alındığında çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Konuyla ilgili söz konusu çalışmalara bu başlık altında yer verilmiştir.

Demir ve İnce (2021) çalışmalarında 65 yaş üstü 14 yaşlının huzurevi tercihinin görüşme tekniğiyle araştırmıştır. Araştırma sonucuna göre yaşlıların çoğu ekonomik zorluklar, eşinden şiddet (kadına yönelik şiddet) görme, sağlık problemi, bakıma ihtiyacı olma, çocuklarının isteği gibi zorunlu nedenlerle huzurevlerine yerleşirken, bir kısmı kendi isteğiyle yerleşmiştir.

Chen vd. (2019) çalışmalarında Çin'in Jiangsu Eyaletindeki üç kentsel ve üç kırsal bölgeden rastgele seçilen 60 yaş ve üzeri 2493 engelli ve engelli olmayan yaşlılar arasındaki kurumsal bakım istekliliğini, anket verilerine ikili lojistik regresyon modeli uygulayarak araştırmışlardır.

2493 yaşlının % 16,1 (402 engelli yaşlı) nin engelli olduğu, engelli yaşlıların % 14,2'sinin kurumsal bakım için istekli olduğu, engelli olmayan yaşlılar için kurumsal bakım istekliliğinin engelli olanlardan daha düşük olduğu, engelli ve engelsiz yaşlılar için kurumsal bakım tercihinin hane halkı geliri ile ilişkili olduğu yönünde sonuçlara ulaşmışlardır.

Hrast vd. (2018) çalışmalarında 2015 yılı için Slovenya'da 50 yaş ve üstündeki kişilerin ailey-le ya da yalnız evde yaşama, üst düzey evler, güvenli konutlar, yaşlılar için aile bakımı ve çok yönlü konut yapıları gibi konut tercihlerini anket verilerini kullanarak kümeleme analiziyle araştırmışlardır. Çalışmada yaşlıların yaşadıkları konutlarda yaşamlarını devam ettirme eğiliminde oldukları, alternatif konutlara geçme tercihlerinin kişi-çevre uyumu, kişinin mevcut konut ve konumundan memnuniyetiyle ilgili olduğu, tercihlerinin ağırlıklı olarak korunaklı konutlar için olduğu, genellikle düşük gelirlerinin konut tercihlerini sınırladığı sonucuna ulaşılmıştır.

Luo vd. (2018) çalışmalarında yaşlıların huzurevlerine kaydolma niyetini etkileyen faktörleri, Çin'in şangay kentindeki 60 yaş ve üstündeki 641 kişiye yüz yüze görüşme şeklinde anket uygulayarak, yapısal eşitlik modeliyle araştırmışlardır. Çalışmada yaşlıların huzurevlerine kaydolma niyetinin huzurevlerine yönelik tutumları, öznel norm ve huzurevlerine yapılan katma değerli hizmetlerle belirlendiği, yalnızlık, yaşam doyumu, öz-yeterlik gibi kültürel ve duygusal faktörlerin yaşlıların huzurevlerine kaydolma niyetini etkileyen faktörler olduğu, yalnızlığın huzurevlerine olan tutumları olumsuz yönde etkileyerek, huzurevlerine kaydolma niyetini azalttığı, öz-yeterliliğin huzurevlerine olan tutumları olumlu yönde etkileyerek, huzurevlerine kaydolma niyetini arttırdığı, profesyonel sağlık ve yaşam yardımına ihtiyaçları olduklarında bile yaşlıların bakım evlerinde yaşamaya isteksiz olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Roy vd. (2018) çalışmalarında yaşlı yetişkinlerin barınma kararlarını etkileyen faktörleri literatür araştırmasıyla belirlemeye çalışmışlardır. Literatür araştırması sonucu yaşlı yetişkinler arasında barınma kararlarını etkileyen çok sayıda faktör olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Söz konusu faktör kapsamında çalışmada 88 faktör (çevre, komşularla ilişki, alışkanlıklar, konut piyasası, rahat konut, sağlık, yatırım getirisi, sosyal aktiviteler, bağımsızlık hissi, bakım gereksinimi gibi) tanımlanmış, 71'inin yaşlı yetişkinlerin konut karar verme sürecinde etkisi olduğu, 19'unun etkisinin araştırma metodolojileri arasındaki tutarsızlıklar nedeniyle belirsiz olduğu ifade edilmiştir.

Xing vd. (2018) çalışmalarında Çin'in Heilongjiang eyaletindeki üç şehirin (Harbin, Qiqihar ve Jiamusi) 60 yaş ve üstünde kentsel alanlarında 581, kırsal alanlarındaki 422 kişinin (toplam 1003 kişi) bakım alma isteğindeki farklılıkları kentsel ve kırsal alanlarda etkileyen faktörleri lojistik regresyon model kullanarak yatay kesit bir analizle araştırmayı amaçlamışlardır. Çalışmada kentsel alanda yaşayan yaşlıların % 51,6'sının, kırsal alanda yaşayan yaşlıların ise % 59'unun ailede yaşlı bakımını tercih ettiği, kentsel alanlarda yaşayan yaşlılar için yaşlı bakımı alma istekliliğini etkileyen faktörlerin yaş, ev mülkiyeti ve objektif bakım desteği olduğu, kırsal kesimde yaşayan yaşlılar için ise, söz konusu faktörlerin çocuk, ev mülkiyeti ve yaşam düzenlemesi olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Fu vd. (2017) çalışmalarında yaşlı bireylerin uzun dönem bakım ihtiyaçlarını ve bu ihtiyaçları etkileyen faktörleri belirlemek amacıyla 2014 yılı için Çin'in dört şehirindeki (Beijing, Guizhou, Heibi, and Xi'an) 60 yaş ve üzerinde bilişsel iřle ve en az bir çocuğa sahip 1090 katılımcının anket verileriyle Anderson Modeli'ne dayalı kavramsal çerçeveyi temel alarak çok terimli lojistik regresyon modelinden yararlanmışlardır. Çalışmada ev ya da kurumsal bakımın sečilmesi şeklinde referans gruplar oluşturulmuştur. Daha iyi benlik imajı ve daha az karşılanmamış bakım hizmeti ihtiyacı olanların aileyi yani ev bakımını, kuşaklararası ilişkileri ve karşılanmamış bakım hizmeti ihtiyacı az olanlar ile daha iyi bir öz-imajı olanların kurumsal bakımı seçme olasılığının daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Hajek vd. (2017) çalışmalarında 2015 yılı için Almanya'daki yaşlı bireylerin uzun süreli bakım tercihlerine ilişkin faktörleri, 65 yaş ve üzeri nüfusa uygulanan anket verilerini kullanarak, çoklu lojistik regresyon analiziyle araştırmışlardır. Evde bakım tercihlerinin aile veya arkadaşlara bakım sağlama, sağlık ve bakım ihtiyacı ile pozitif ilişkili olduğu; huzurevi ya da yaşlılık evlerinde bakım tercihlerinin Almanya doğumlu olmakla ve sağlıklı pozitif ilişkili olduğu yönünde sonuçlara ulaşmışlardır.

Kılıç ve Şelimen (2017) İstanbul'da 7 huzurevinde kalan 65 yaş ve üzeri 360 yaşının huzurevi tercihi etkileyen faktörleri görüşme yöntemiyle araştırmışlardır. Araştırma sonucuna göre yaşlıların %25.3'ü kendi istekleri, %23'ü çocuklarının bakmaması, %16.4'ü yalnızlık, %6.4'ü fiziksel istismara maruz kalması nedeniyle huzurevinde kalmayı tercih etmiştir.

Qian vd. (2017) çalışmalarında kırsal kesim olan Shandong'da yaşayan 505 bekar yaşının (60 yaş ve üstü) kurumsal bakım tercihi ve kurumsal bakım tercihlerinin belirleyicilerine cinsiyet farklılığının etkisini ikili lojistik regresyon modelinden yararlanarak araştırmışlardır. Çalışmada kırsalda yaşayan bekar kadın yaşlıların bekar erkek yaşlılara göre kurumsal bakım için daha az istekli oldukları, kırsalda yalnız yaşayan bekar kadın ve erkek yaşlıların çocuklarla veya yalnız yaşamayan yaşlılara göre kurumsal bakım için daha istekli oldukları, psikolojik stres ve yaşamlarını düzenleme gibi faktörlerin hem bekar erkekler hem de bekar kadınlarda kurumsal bakım isteğinin belirleyicileri olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Liu vd. (2016) çalışmalarında 2013 yılında Pekin'in 3 ilçesinde 60 yaş ve üzeri 1036 kişiye uygulanan anket verilerini kullanarak, yaşlı nüfusun bakım tercihlerini etkileyen faktörleri çok terimli lojistik modelle araştırmışlardır. Çalışmada yaşlıların bakım modeli tercihinde ilk sırada çocuklarıyla birlikte aile bakımına dayanan yaşama (%78), ikinci sırada kurumlarda yaşama (%14.8), üçüncü sırada ise, toplum desteğine dayalı bağımsız olarak evde yaşamının (%7.2) geldiği sonucuna ulaşmışlardır.

Jung vd. (2012) çalışmalarında Tayvan'daki engelli yaşlılar arasında resmi ve resmi olmayan bakımın kullanımını etkileyen faktörleri belirlemek amacıyla 1999, 2003 ve 2007 yılları için 65 yaş ve üstü nüfustan alınan örneklemin günlük yaşam aktivitelerinde yardım alma durumlarını boylamsal çalışmayla araştırmışlardır. Sonuçlar, 1999 ile 2007 yılları arasındaki gayri resmi yardıma kıyasla ücretli yardım kullanımında önemli bir artış olduğunu, sadece eşyle yaşayanların ücretli yardım kullanma olasılığının yetişkin çocuklarla yaşayanlara göre çok daha az olduğunu, Tayvan'da gelecekteki uzun vadeli bakım politikasının daha fazla yalnız yaşayan veya yalnızca ek bakım kaynağı olan eşlerle yaşayan yaşlılara sağlaması gerektiğini ve evde bakımı geliştirme stratejilerine ihtiyaç olduğunu göstermiştir.

Sarı ve Sağsöz (2011) çalışmalarında yaşlıların huzurevi tercihlerini etkileyen faktörleri huzurevlerine ulaşım açısından araştırmışlardır. Araştırma sonucuna göre yaşlılar huzurevinin merkezi bir konumda ve kentin imkanlarına yakın olmasını tercih etmektedir. Ayrıca yaşlıların huzurevi tercihinde Batı bölgelerinde konum, konfor, fiziksel ve sosyoekonomik koşullar etkiliyken, Doğu bölgelerinde huzurevlerinin konumu ve zorunlu nedenler etkilidir.

Chung vd. (2008) çalışmalarında yaşlı nüfusun uzun süreli bakım hizmetleri ile ilgili tercihlerini, söz konusu tercihlerinde sağlık durumu, sosyo-demografik özellikler ile ekonomik ve ailevi faktörlerin etkisini belirlemek amacıyla Kuzey Tayvan'daki 7 ilde 65 yaş ve üstü 562 kişiyle, Andersen ve Newman sağlık hizmeti kullanım modeline dayanan, görüşme anketi gerçekleştirmişlerdir. Etnik köken ve tıbbi bakım hizmetleri gereksiniminin, Tayvan'daki yaşlıların uzun süreli bakım tercihleri üzerinde önemli etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

4. Veri Seti ve Yöntem

Çalışmada TÜİK İBBS2 (26 alt bölge) göre sınır komşusu olan bölgelerde huzureverindeki yaşlı nüfusun mekansal bağımlılığı ve yaşlı nüfusun huzurevi tercihlerine etki eden sosyoekonomik faktörler 2016 yılı için mekansal veri analiziyle araştırılmıştır. Huzureverindeki yaşlı nüfus sayılarına (özel huzurevleri ve ASHB dışındaki kamu kurumlarına bağlı huzureverindeki yaşlı nüfus sayıları) ve bakıma ihtiyacı olan yaşlı sayısına yönelik bölgesel verilerin 2016 yılı sonrasında mevcut olmaması nedeniyle 2016 yılı için mekansal veri analizi yapılmıştır. Analizde yer alan huzureverindeki yaşlı sayısı (ASHB'ye bağlı huzurevleri, özel huzurevleri, dernek ve vakıflara ait huzurevleri, belediyelere ait huzurevleri, azınlıklara ait huzurevleri ve diğer huzureverindeki yaşlı sayısını içermektedir), bakıma ihtiyacı olan yaşlı sayısı ve yaşlılık aylığına ait veriler Karakuş (2018) "Türkiye'de İl Bazlı, Yaşlılara Yönelik Hizmet Verileri ve Yaşlılara Yönelik Kurumsal Bakım İhtiyacı Planlaması Genel Görünüm Çizelgesi" verilerinden; 60 yaş ve üzerindeki nüfusun kullanılabilir geliri, 60 yaş ve üzerindeki nüfusun ev sahibi olma oranı, çekirdek aile sayısı, malvarlığına karşı işlenen suçlar ve 60 yaş ve üzeri nüfusa ait veriler TÜİK bölgesel verilerden elde edilmiştir. Araştırma bulgularının elde edilmesinde Stata 16 paket programından yararlanılmıştır.

Çalışmada yöntem olarak mekansal ekonometriden yararlanılmıştır. Mekansal ekonometri yatay kesit ya da panel verilerin kullanıldığı regresyon modellerinde bağımlılığı (otokorelasyon) ifade eden mekansal etkileşim ile değişkenliği (heterojenlik) ifade eden mekansal yapıdan oluşan mekansal etkinin ele alındığı bilim dalıdır. Mekansal etki, mesafelere modelde yer verilmesi sonucu ortaya çıkmaktadır. Mekansal bağımlılık (otokorelasyon) konulara ait değerlerin benzeşmesini, mekansal değişkenlik (heterojenlik) ise, sabit olmayan hata varyansındaki veya model katsayılarındaki istikrarsızlığı göstermektedir (Anselin, 1988; Anselin, 2001; Anselin ve Bera, 1998; LeSage ve Pace, 2009).

Mekansal bağımlılığı açıklayabilmek için genellikle komşuluk ilişkilerini tanımlayan ve zaman boyunca sabit kaldığı varsayılan ağırlık matrisi oluşturulmaktadır (Anselin vd., 2008: 4). Komşuluk ilişkisini içeren NT boyutlu aşağıda 1 numaralı denklemle gösterilen söz konusu ağırlık matrisinde (N bölgesel birimleri, T zaman boyutunu göstermektedir); IT , T boyutlu birim matrisi, WN ise, $N \times N$ boyutlu ve bir yıla ait mekansal ağırlık matrisini göstermektedir.

$$W = I_T \otimes W_N \quad (1)$$

Bu matris iki konumun mesafesi dikkate alınarak oluşturulduğu gibi iki konumun ortak bir sınırı paylaşmasına göre de oluşturulabilmektedir. Çalışmada Waldo Tobler'ın (1970) "her şeyin başka her şeyle ilişkili olduğu, yakın şeylerin ise, uzak şeylere göre birbiriyle daha ilişkili olduğu" şeklindeki coğrafyanın temel yasası baz alınarak çalışmada iki konumun ortak bir sınırı paylaşması (sınırdışlığı) durumunda komşu olması çerçevesinde ağırlık matrisi oluşturulmuştur. Söz konusu ağırlık matrisi kapsamında yatay kesit verilerin kullanıldığı mekansal regresyon modelleri, mekansal katsayının anlamlı olması koşulunda araştırılmış, çalışma için en uygun regresyon modeli belirlenmiştir. Buna göre analizde 26 alt bölge içerisinde ortak sınırı paylaşan bir başka ifadeyle sınır komşusu olan bölgelerde mekansal bağımlılığın olup olmadığı belirlenmiştir.

Panel verilerin kullanıldığı regresyon modellerinde mekansal etki, mekansal ağırlık matrisinin (W) modele dahil edildiği, mekansal sabit etkiler panel veri modelleri ve mekansal rassal etkiler panel veri modelleri olarak açıklanmaktadır. Mekansal sabit/ rassal etkiler panel veri modelleri, içerdikleri mekansal bağımlılığın türüne göre sabit/ rassal etkili mekansal gecikme modeli ve sabit/ rassal etkili mekansal hata modeli olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu çalışmada konuyla ilgili var olan veri seti kapsamında (çalışmanın giriş kısmında yapılan açıklamalar nede-

niyle) yatay kesit veriler kullanıldığından mekansal ekonometride panel veri için yapılan açıklamalara ayrıca değinilmemektedir.

5. Bulgular

Türkiye’nin yirmi altı alt bölgesi içerisinde birbirine sınır komşusu olan bölgelerde yaşlı nüfusun huzurevi tercihinin mekansal bağımlılığı olabilirlik oran (LR) testiyle mekansal regresyon modelleri olan mekansal otoregresf model (SAR), mekansal hata modeli (SEM) ve mekansal Durbin Modele (SDM) göre araştırılmıştır. LR testi uygulanması sonucunda aşağıda Tablo 2’de görüleceği üzere SEM modelinde lambda katsayısının istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde olması ile hata terimleri arasında otokorelasyon olduğunu gösteren testlerin (Moran MI ve Getis-Ords GO) istatistiksel olarak anlamlı olması, yaşlı nüfusun huzurevi tercihinde mekansal bağımlılığın olduğunu göstermektedir. Yine SEM modelinde sosyoekonomik faktörlerden oluşan bağımsız değişkenlerin huzurevlerindeki yaşlı nüfus sayısına (bağımlı değişkene) etkisinin beklenen yönde olduğu görülmüştür. Bu durumda diğer modellerle (SAR ve SDM) karşılaştırıldığında çalışma için en uygun modelin SEM modeli olduğu belirlenmiştir. SEM model sonuçlarına yönelik aşağıdaki Tablo 2’de bağımsız değişkenler kullanım kolaylığı sağlanması amacıyla kısaltılarak⁵ verilmiştir. Analizde kullanılan çoğu değişkenin değerinin yüksek olması nedeniyle kat sayıların yorumunda kolaylık olması ve ölçek sapması olmadan veri setinin normal dağılıma yaklaştırılması amacıyla SEM modeli tam logaritmik olarak oluşturulmuştur.

SEM modeli sonuçlarına göre yaşlı nüfusun huzurevi tercihinde mekansal bağımlılığın olması; İBBS2’ye göre sınır komşuluğunun yaşlı nüfusun huzurevi tercihinin pozitif yönde etkilemesi bu nedenle sınır komşusu 26 alt bölge arasında yaşlı nüfusun huzurevi tercihinin yayılma etkisi göstermesi, bir başka deyişle bir bölgede yaşlı nüfusun huzurevi tercihi arttığında bu bölgeye sınır komşusu olan bölgelerde de yaşlı nüfusun huzurevi tercihinde artış olması, huzurevlerindeki yaşlı nüfus sayısının mekansal yayılım göstermesi anlamına gelmektedir.

Aşağıdaki Tablo 2’de görüleceği üzere SEM model sonuçlarından ekonomik faktörlerden 60 yaş ve üzeri nüfusun kullanılabilir geliri, ev sahibi olma oranı ve yaşlılık aylığının yaşlı nüfusun huzurevi tercihinin etkisinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmektedir. Bu durumda Türkiye’de yaşlı nüfus tarafından ağırlıklı olarak tercih edilen ASHB’ye bağlı huzurevlerine hem gelir seviyesi düşük hem de gelir seviyesi yüksek olan yaşlıların gidebilmesinin etkisi bulunmaktadır. Söz konusu huzurevlerinde yaşlı nüfusun bakımı için gelir düzeyine göre ücret alınmakta, geliri olmayan yaşlılardan ise, hiç ücret alınmamaktadır. Yaşlı nüfusun özel huzurevi tercihinde gelir seviyesinin önemi bulunmaktadır. Bu nedenle özel huzurevlerinin kapasitesinin ASHB’ye bağlı huzurevlerine yakın olmasına rağmen boş kapasitelerinin oldukça fazla olduğu düşünülmektedir. Bu durumun analizde ekonomik faktörlerin etkisinin ortaya çıkmamasında etkili olabileceği söylenilebilir. Yaşlı nüfusun huzurevi tercihinin bakıma ihtiyacı olan yaşlı sayısı ve çekirdek aile yapısının pozitif yönde istatistiksel olarak anlamlı etkisi olduğu, malvarlığına karşı işlenen suçların negatif yönde istatistiksel olarak anlamlı etkisi olduğu görülmüştür. 60 yaş ve üzeri nüfus sayısının yaşlı nüfusun huzurevi tercihinin etkisinin ise, pozitif yönde % 10 seviyesinde anlamlı olduğu belirlenmiştir. Söz konusu sonuçlar beklenen yönde olduğu düşünülmektedir. 60 yaş ve üzeri nüfustaki artışın huzurevi tercihinin arttırması beklense de ağırlıklı olarak söz konusu nüfus içerisinde

5 Türkiye’de ağırlıklı olarak tercih edilen ASHB’ye bağlı huzurevleri ile diğer kamu kuruluşlarına ait huzurevlerine 60 yaş ve üzeri nüfusun alınması nedeniyle, OECD ülkelerine yönelik analizlerde genellikle 65 yaş ve üzeri nüfus kullanılmasına rağmen, çalışmanın analizinde 60 yaş ve üzeri nüfus kullanılmıştır.

bakıma ihtiyacı olan nüfustaki artışın yaşlı nüfusun huzurevi tercihini arttıracakı beklenmektedir. Ekonomik ve sağlık yönünden bakıma ihtiyacı olmayan yaşlı nüfus, çekirdek aile yapısı nedeniyle çocukları tarafından bakılmasa ya da eşleri hayatta olmasa da yalnız olarak evlerinde yaşayabilmektedir. Aşağıdaki Tablo 2'de de görüldüğü üzere bakıma ihtiyacı olan yaşlı nüfus sayısındaki %1 oranında artış, yaşlı nüfusun huzurevi tercihini %1.277789 oranında arttırırken, 60 yaş ve üzeri nüfus sayısındaki %1 artış, %0.2251797 oranında arttırmaktadır. Türkiye'de özellikle kentsel kesimde geniş aile yapısından çekirdek aile yapısına geçilmesi, bakıma ihtiyacı olan yaşlı nüfusun yalnız yaşamak yerine bakım için huzurevini tercih etmesine neden olabilmektedir. Özellikle sosyoekonomik nedenlerle köyden kente göç eden aileler genellikle çekirdek aile yapısında olmakta, ailelerdeki yaşlı bireyler köyde yaşamlarını sürdürmektedir. Göç eden aileler kentlerde sosyal, kültürel ve ekonomik yönden bir takım zorluklarla karşı karşıya kalmakta, bu nedenle yaşlı nüfusun bakımını gerçekleştiremeyebilmektedir. Kentlerde yaşamakta olan aileler de kent yaşamının getirdiği zorluklarla mücadele etmeleri ya da hayat standartlarını yüksek tutmak istemeleri nedeniyle genellikle çekirdek aile yapısındadır ve yaşlı nüfusun bakımını üstlenmeyebilmektedir. Bu nedenlerle çekirdek aile yapısı yaşlı nüfusun huzurevi tercihini arttırmaktadır. Malvarlığına karşı işlenen suçlardaki (hırsızlık, dolandırıcılık, yağma ve mala zarar suçları) artışın ise, yaşlı nüfusun huzurevi tercihini negatif yönde etkilemesi de beklenen bir durumdur. Ekonomik yönden iyi durumda olan, bakıma ihtiyacı olmayan ve yalnız yaşayan yaşlı nüfus sosyalleşme vb. amaçlarla huzurevine gitmeyi düşünse de, malvarlığının tehlikede olabileceği endişesiyle vazgeçebilmektedir. Söz konusu yaşlı nüfus örneğin ev sahibiyse evini bırakıp huzurevine gitme konusunda endişeye düşebileceği gibi huzurevine gittiği takdirde hırsızlık ve dolandırıcılık gibi malvarlığına karşı işlenen suçlarla karşılaşabileceğinden de endişe duyabilmektedir. Ev sahibi olsa da gelir düzeyi düşük olan yaşlı nüfus ile ev sahibi olmayan ancak belirli bir gelir düzeyine sahip olan yaşlı nüfus da aynı şekilde malvarlığına karşı işlenen suçlardan endişe duyabilir. Bu durumda huzurevi tercihlerini negatif yönde etkileyebilir.

Tablo 2: SEM Modeli Sonuçları

Bağımlı değişken: Huzurevlerindeki yaşlı nüfus sayısı	
Değişkenler	Katsayılar
λ	0.0091425 (2.68)*
60 yaş ve üzeri nüfusun kullanılabilir geliri β_1	-4.965017 (-1.04)
60 yaş ve üzeri nüfusun ev sahibi olma oranı β_2	1.658679 (1.40)
yaşlılık aylığı β_3	-0.0000105 (-1.36)
bakıma ihtiyacı olan 60 yaş ve üzeri nüfus β_4	1.277789 (6.36)*
çekirdek aile β_5	1.931474 (4.00)*
malvarlığına karşı işlenen suçlar β_6	-1.305779 (-3.36)*
60 yaş ve üzeri nüfus β_7	0.2251797 (1.73)***
LR Test SEM vs. OLS (Rho=0): 7.2088 Olasılık Değeri: 0.0073	
Testler	Test İstatistik Değeri
Moran MI	2.2193 (0.0265)*
Geary GC	1.0499 (0.7161)
Getis-Ords GO	0.4179 (0.0000)*
LM Lag (Anselin)	128.5070 (0.0000)*
LM Lag (Robust)	166.2914 (0.0000)*

*,** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 önem düzeyinde anlamlılıkları ifade etmektedir.

6. Son Notlar

Çalışmanın araştırma bulgularına göre İBBS2'ye göre sınır komşuluğunun yaşlı nüfusun huzurevi tercihini pozitif yönde etkilemesinde ya da huzurevlerindeki yaşlı nüfus sayısının mekansal yayılım göstermesinde sınır komşusu bölgelerin sosyoekonomik ve kültürel yapılarının sınır komşusu olmayan bölgelere göre daha fazla benzerlik göstermesinin etkili olduğu söylenebilmektedir. Türkiye'nin batı bölgeleri ile doğu bölgeleri arasında sosyoekonomik ve kültürel yönden büyük farklılıklar bulunmasına rağmen söz konusu bölgeler kendi içerisinde bile benzerlik gösterirken, özellikle sınır komşusu olan bölgelerde benzerliklerin daha fazla olduğu görülmektedir. Türkiye'de yaşlı nüfusun yaşlı bakım kuruluşlarına yaptığı başvuruların bölgesel açıdan farklılık göstermesi, bu farklılığın özellikle batı bölgeleri ve doğu bölgeleri arasında yoğunlaşması, doğu bölgelerinde huzurevi sayısının batı bölgelere göre neredeyse yok denilecek kadar az sayıda olması göz önünde bulundurulduğunda, yaşlı nüfusun huzurevi tercihinde sınır komşuluğunun pozitif yönde etkili olması beklenen bir durumdur.

Türkiye'nin genelinde ve yirmi altı alt bölgesinde 60 yaş ve üzeri nüfusun toplam nüfus içerisindeki oranı her yıl artış göstermekte, söz konusu orana göre bölgelerin sıralamasında yıllar açısından belirgin farklılık görülmemektedir. İllere göre yaşlı bakım ihtiyacı, ASHB genel müdürlüğü tarafından kesin belirleyici bir yöntem geliştirilinceye kadar illerdeki yaşlı nüfusun %10'u olarak belirlenmesi nedeniyle yaşlı nüfus oranında görülen artış, bakıma ihtiyacı olan yaşlı sayısının da artışı anlamına gelmektedir. Türkiye genelinde yalnız yaşayan yaşlı nüfusun da her yıl artış göstermesi göz önünde bulundurulursa söz konusu nüfusun önemli bir kısmının bakıma ihtiyacı olma olasılığı bulunmaktadır. Bakıma ihtiyacı olan yaşlı nüfusun çekirdek aile yapısı nedeniyle bakımının çocukları tarafından yapılmamasında, ailenin ekonomik yetersizlikler ya da hayat standartlarını düşürecekleri endişesiyle yaşlı bireyin bakım sorumluluğunu üstlenmemesi etkili olabilmektedir. Bu durum yaşlı nüfusun bakım için huzurevine yönelik tercihinde artış oluşturacaktır. Yaşlı nüfusun huzurevi tercihinin geliri olmayan yaşlı nüfusun da bakılabilirliği nedeniyle ağırlıklı olarak ASHB'ye bağlı huzurevlerine olması, ASHB'ye bağlı huzurevi ihtiyacını arttıracak, huzurevi yapımına yönelik planlanan yatırımların gerçekleşmesi yeni yatırımlara gerek olmadığını göstermeyecek, talebin karşılanması için uzun bir döneme ve kaynağa ihtiyaç olacağından bu durum devlet için önemli bir maliyet oluşturacaktır.

Yaşlı nüfusun huzurevi tercihinde ekonomik faktörlerin etkili olmamasının nedeni olarak yaşlı nüfusun ağırlıklı tercihinin geliri olmayan yaşlı nüfusun da alındığı ASHB'ye bağlı huzurevlerine yönelik olması, bu huzurevlerine geliri yüksek olan yaşlı nüfusun da alınması gösterilebilir. Bu durumda devlet yaşlı nüfusun ASHB'ye bağlı huzurevlerine talebinin boş kapasitesi oldukça fazla olan özel huzurevlerine yönelik olması için özel huzurevlerini yaşlı nüfusun bakım ücreti yönünden destekleyebilir. Böylece yeni huzurevi yapımı için gereken zamanda yaşlı nüfus ASHB'ye bağlı huzurevlerinde bakım için sıra beklememiş olacaktır. Nitekim bu huzurevleri için yaşlı nüfusun sıra beklediği bilinmektedir.

Malvarlığına karşı işlenen suçların yaşlı nüfusun huzurevi tercihini negatif yönde etkilemesi, çekirdek aile yapısı gibi nedenlerle yalnız yaşayan yaşlı nüfusun bir kısmının malvarlıklarının tehlikede olduğu endişesiyle huzurevinde bakılmak yerine evde yalnız yaşamayı tercih etmesi, huzurevi tercihlerinde azalma etkisi oluşturacaktır. Bu nedenle devlet tarafından söz konusu suçların işlenmesinin önlenmesine yönelik güvenlik tedbirlerinin artırılması, bu suç türlerinin işlenmesinde etkili olan sosyoekonomik faktörlerin belirlenmesi ve bu sorunların çözümüne yönelik önlemler alınması önem arz etmektedir.

Yaşlı nüfusun huzurevi tercihinde artış etkisi olan önemli faktörlerden çekirdek aile yapısından kaynaklanan yaşlı bakımındaki azalmayı kısmen önleyebilmek için geçim zorluğu nedeniyle

yaşlı nüfusun bakımını üstlenemeyen çekirdek ailelere de destek verilebilir. Böylece geliri olmayan yaşlı nüfusun bakımında yaşlılık aylığı yanında yaşlının bakımını üstlenen çekirdek aileye verilen destek aile de kadının istihdamı söz konusuysa yaşlının bakımını ücret karşılığı yaptırmalarını sağlayacaktır. Yaşlı nüfusun mutluluk kaynağının tüm aileleri olduğu TÜİK verilerine göre belirlenmiştir. Çocukları tarafından bakıldığı takdirde yaşlı nüfusun bakım tercihi huzurevi değil, aileleriyle birlikte evde bakım olacaktır. Bu durumda devlet için maliyet, huzurevi yapımına göre daha az olacaktır.

60 yaş ve üzeri nüfusun artışından ziyade bakıma ihtiyacı olan yaşlı sayısındaki artışın yaşlı nüfusun huzurevi tercihinde artış oluşturduğu dikkate alındığında, öncelikle bakıma ihtiyacı olan yaşlı nüfus tam olarak belirlenmeli buna yönelik yöntemler geliştirilmeli, izleyen aşamada söz konusu ihtiyacı azaltmaya yönelik uygulamalara önem verilmelidir. Yaşlı nüfusun toplumla bütünleşmesi sağlanmalı, bunun için de özellikle sağlık ve ekonomik yönden destek oluşturulmalıdır. Yaşlı nüfusun yemek, barınma, ısınma ve sağlık gibi temel ihtiyaçlarının karşılanmasının yanı sıra sosyokültürel faaliyetler gerçekleştirebilmesi için ekonomik desteğin tam olarak sağlanması gerekmektedir. Yaşlı nüfus, sahip olduğu imkanlar ve gerçekleştirebileceği aktiviteler konusunda bilgilendirilmelidir. 60 yaş ve üzeri nüfusun yaşlılığa hazırlık süreci gerçekleştirilmeli, bunun için de her türlü imkan sağlanmalı, söz konusu destekler sayesinde yaşlı bireyler psikolojik olarak kendini yaşlılığa hazır hissetmelidir. Böylece huzurevlerine yönelik talep ve dolayısıyla devlete olan maliyet azalmış olacaktır.

Çalışmanın analiz sonuçları kapsamında yaşlı nüfusun huzurevi tercihinde sosyoekonomik faktörlerin etkisi değerlendirilerek, yaşlı nüfusun toplam nüfus içerisindeki payının her geçen yıl artması sonucu yaşlı bakıma yönelik devlet için oluşacak maliyetin azaltılması için söz konusu sonuçlar temelinde öneriler sunulmuştur. Bu öneriler dışında genel olarak yaşlı bakımıyla ilgili sorunların çözümüne yönelik öneriler de mevcuttur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Çalışma Konsepti/Tasarım- Ö.D., V.A.; Veri Toplama- Ö.D., V.A.; Veri Analizi/Yorumlama- Ö.D., V.A.; Yazı Taslağı- Ö.D., V.A.; İçeriğin Eleştirel İncelemesi- Ö.D., V.A.; Son Onay ve Sorumluluk- Ö.D., V.A.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Conception/Design of Study- Ö.D., V.A.; Data Acquisition- Ö.D., V.A.; Data Analysis/Interpretation- Ö.D., V.A.; Drafting Manuscript- Ö.D., V.A.; Critical Revision of Manuscript- Ö.D., V.A.; Final Approval and Accountability- Ö.D., V.A.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Anselin, L. (1988). *Spatial econometrics: Methods and models*. London, UK: Kluwer Academic Publishers.
- Anselin, L. (2001). Spatial econometrics. In B. H. Baltagi (Ed.), *A companion to theoretical econometrics* (pp. 311–329). New Jersey, USA: Blackwell publishing.
- Anselin, L., & Bera, A. K. (1998). Spatial dependence in linear regression models with an introduction to spatial econometrics. In A. Ullah & D. E. A. Giles (Eds.), *Handbook of applied economic statistics* (pp. 237–289). New York, USA: Marcel Dekker.
- Anselin L., Gallo, J. L., & Jayet, H. (2008). Spatial panel econometrics. In L. Matyas & P. Svestre (Eds.) *The econometrics of panel data* (pp.1–36). Berlin Heidelberg, Germany: Springer Verlag.
- Birren J., & Schaire K. (1990). *Handbook of the psychology of aging*. San Diego California, USA: Academic Pres. Inc.
- Chen, Na., Li2, X., Yuan, N., Zhou, C., & Wang, C. (2019). Utilization willingness of institutional care between disabled and non-disabled seniors: Evidence from Jiangsu, China. *BMC Health Services Research*, 19(410), 2–10.
- Chung, M., Hsu, N., Wang, Y., & Lin, H. (2008). Factors affecting the long-term care preferences of the elderly in Taiwan. *Article in Geriatric Nursing* 29(5), 293–301.
- Demir, A. ve İnce, C. (2021). “Huzurevi köşesine atılmak” ya da “ölümün bir adım öncesi”: Yaşlı bireylerin huzurevini tercih etme nedenleri ve huzurevine yönelik algıları. *International Social Sciences Studies Journal*, 7(78), 769–778. <http://dx.doi.org/10.26449/sss.3014>.
- Fu, Y.Y., Guo, Y., Bai, X., & Chui, E.W.T. (2017). Factors associated with older people’s longterm care needs: A case study adopting the expanded version of the anderson model in China. *Bio Med Central Geriatrics*, 17(38), 2–13.
- Hajek, A., Lehnert, T., Wegener, A., Riedel-Heller, S.G., & König, H.H. (2017). Factors associated with preferences for long-term care settings in old age: Evidence from a population-based survey in Germany. *BMC Health Services Research*, 17(156), 2–9.
- Hrast, M. F., Sendi, R., Hlebec, V., & Kerbler, B. (2018). Moving house and housing preferences in older age in Slovenia. *Housing, Theory And Society*, 36(1), 76–91.
- Jung, L., Ku, E., Liu, L.F., & Wen, M.J. (2012). Trends and determinants of informal and formal caregiving in the community for disabled elderly people in Taiwan. *Article in Archives of Gerontology and Geriatrics*, 56(2), 370–376.
- Karakuş, B. (2018). *Türkiye’de yaşlılara yönelik hizmetler, kurumsal yaşlı bakımı ve kurumsal yaşlı bakımında illerin durumu*. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Yayınları, Ankara, Türkiye: Ertem Basım Yayın Dağıtım.
- Karakuş, B. (2015). *Türkiye’de yaşlılara yönelik kurumsal bakım ihtiyacı “tespit ve öneriler”*. Türkiye Cumhuriyeti Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Ankara, Türkiye.
- Kılıç, Ü. ve Şelimen, D. (2017). Yaşlıları huzurevi yaşamını seçmeye zorlayan nedenlerin belirlenmesi. *Journal of Academic Research in Nursing*, 3(2), 73–82. <http://dx.doi.org/10.5222/jaren.2017.073>.
- Lesage, J. P., & Pace, K. R. (2009). *Introduction to spatial econometrics*. Florida, United States of America: Taylor and Francis Goup CRC Press.
- Organisation for Economic Cooperation and Development (2017), *Health at a glance 2017 OECD indicators*, Paris, France: OECD Publishing.
- Organisation for Economic Cooperation and Development (2019), *Health at a glance 2019 OECD indicators*, Paris, France: OECD Publishing.
- Sarı Midilli, R. ve Sağsöz, A. (2011). Sürdürülebilir kent yaşamı bağlamında huzurevi konumu ve kullanıcı tercihleri. *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, (1-2), 1–14.
- Türkiye Cumhuriyeti Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü (2020), Erişim adresi: <https://ailevecalisma.gov.tr/cyhgm/kuruluslar/yasli/>.
- Türkiye Cumhuriyeti Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (2016). *Türkiye’de yaşlı bakım hizmetlerinin proaktif yönü ve mali yükü analizi etüt araştırması*. Ankara, Türkiye: ASPB Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yayını.
- Tobler W. R. (1970). A computer movie simulating urban growth in the detroit region. *Economic Geography*, 46, 234–240.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), Bölgesel İstatistikler, Erişim adresi: <http://www.tuik.gov.tr/Start.do>.

- Liu, T., Hao, X., & Zhang, Z. (2016). Identifying community healthcare supports for the elderly and the factors affecting their aging care model preference: Evidence from three districts of Beijing. *BMC Health Services Research*, 16(626), 84–154.
- Luo, M., Xue, Y., Zhang, S., Dong, Y., Mo, D., Dong, W., Qian, K., Fang, Y., Liang, H. ... Zhang, Z. (2018). What factors influence older people's intention to enrol in nursing homes? A cross-sectional observational study in Shanghai, China. *BMJ Open*, 8, 1–8.
- Qian, Y., Chu, J., Ge, D., Zhang, L., Sun, L., & Zhou, C. (2017). Gender difference in utilization willingness of institutional care among the single seniors: Evidence from rural Shandong, China. *International Journal for Equity in Health*, 16(77), 2–9.
- Roy, N., Dube, R., Despres, C., Freitas, A., & Legare, F. (2018). Choosing between staying at home or moving: A systematic review of factors influencing housing decisions among frail older adults. *Plos One*, 13(1), 1–32.
- Xing, Y., Pei, R., Qu, J., Wang, J., Zhou, H., Wang, Z., Yan, W., Sun, X., Sun, T. ... Li, L. (2018). Urban-rural differences in factors associated with willingness to receive eldercare among the elderly: A cross sectional survey in China. *BMJ Open*, 8(5), 1–8.

Journal of Economy Culture and Society

E-ISSN: 2645-8772

Araştırma Makalesi / Research Article

Bilge Mimar Turgut Cansever'in Perspektifinden Türkiye'de "Yatay Mimari" Meselesi

The Issue of "Horizontal Architecture" in Turkey from the Perspective of Turgut Cansever, the Wise Architect

Doğan BIÇKI¹ , Merve KIRKAN²

¹Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, Muğla, Türkiye

²Yüksek Lisans Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Bölümü, Muğla, Türkiye

ORCID: D.B. 0000-0002-1503-4575;
M.K. 0000-0001-6609-7245

Corresponding author:

Doğan BIÇKI,
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, Muğla, Türkiye
E-mail: doganbicki@posta.mu.edu.tr

Submitted: 23.09.2021

Revision Requested: 24.01.2022

Last Revision Received: 29.01.2022

Accepted: 29.01.2022

Published Online: 11.05.2022

Citation: Bicki, D., & Kirkan, M. (2022). Bilge mimar Turgut Cansever'in perspektifinden Türkiye'de "yatay mimari" meselesi. *Journal of Economy Culture and Society*, 65, 289-311. <https://doi.org/10.26650/JECS2021-999792>

öz

Yatay mimari söylemi, çok katlı yapıların İstanbul'un tarihi silüetine zarar verdiği yönündeki tartışmaların ardından, hükümetin şehircilik politikasının önemli bir unsuru olarak takdim edilmiştir. Şehirlerin görünümüne yapacağı katkılarının yanı sıra, yatay mimarinin mahalle kültürünü yeniden inşa ederek komşuluk ilişkilerini güçlendireceği, doğal afetlerden sonra oluşacak yapı hasarlarını azaltacağı ileri sürülmüştür. Bu düşünceler eşliğinde yatay mimari anlayışının mevzuata yansımaları 2017 yılında yürürlüğe giren *Planlı Alanlar İmar Yönetmeliği* ile olmuştur. Yatay mimari söylemi, kat yüksekliklerini sınırlandıran düzenlemelerin yanı sıra 11. Kalkınma Planına ve seçim manifestolarına da yansımıştır. Ancak yatay mimari adına yapıldığı söylenen yasal düzenlemelerin ve projelerin yerindeliği yeni bir tartışma alanı ortaya çıkarmıştır. Bu çalışmada, hükümetin yatay mimari söylem ve uygulamaları, bu anlayışın öncüsü olan mimar Turgut Cansever'in perspektifinden analiz edilmiştir. Cansever'in ufki kat mülkiyeti, ondan mühlhem olarak izleyicisi H. İbrahim Düzenli'nin ufki(yatay) şehircilik olarak isimlendirdiği anlayış, 1-2 katlı müstakil bahçeli konutlardan oluşan, Osmanlı kent sisteminden ilham alan ve bugünün yapılaşma sisteminden tamamen farklı bir şehirleşme anlayışını yansıtmaktadır. Bu bağlamda, ülkemizde yatay mimari söylemi sonrasında yapılan uygulamalara bakıldığında, eskisine göre önemli bir kazanımın elde edildiğini söylemek mümkün değildir. Sonuç itibarıyla, hükümetin yatay mimari söyleminde dile getirilen hedefler ile mevcut yapılaşma pratiklerinin birbirleriyle uyumlu olmadığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: "Yatay mimari" söylemi, mahalle kültürü, Turgut Cansever

ABSTRACT

After debates about whether or not multistory buildings damaged the historical silhouette of İstanbul, the horizontal architectural discourse was established as an important element of the government's urban policy. It has been argued that horizontal architecture will strengthen neighborly relations by rebuilding neighborhood culture and reducing

building damage after natural disasters, in addition to contributing to the appearance of cities. Based on these considerations, the Planned Areas Zoning Regulation, which came into effect in 2017, reflects the horizontal architecture discourse in the legislation. The Eleventh Development Plan, election manifestos, and regulations limiting floor heights all reflect the horizontal architecture discourse. However, the applicability of horizontal architecture as well as the pertinence of regulations and projects purportedly created for horizontal architecture have sparked a new debate topic. In this paper, the horizontal architectural discourse and practices of the government are analyzed from the perspective of architect Turgut Cansever, a pioneer of horizontal architecture. Cansever's "horizon condominium," which was called horizon (horizontal) urbanism by his follower H. Ibrahim Düzenli, reflects a completely different type of urbanization from today's construction system, which consists of 1–2 story detached houses with gardens and was inspired by the Ottoman city system. In this context, it is impossible to state that the applications made after the horizontal architectural discourse in our country have resulted in a significant improvement compared to the past. Thus, it is evident that the objectives of the horizontal architectural discourse and the existing construction practices are incompatible.

Keywords: The discourse of "horizontal architecture," neighborhood culture, Turgut Cansever

EXTENDED ABSTRACT

Although the concept of horizontal architecture recently became a topic of discussion in Turkey, discussions about how cities should be built date back much further. The question, "How should an ideal city be?" has prompted nineteenth- and twentieth-century urban designers to consider vertical and horizontal constructions. For example, Le Corbusier, a pioneer of the modern architectural movement who prefers high buildings in city plans, promotes vertical construction because it saves land and allows for more green areas in the city. Unlike Le Corbusier, Ebenezer Howard, Frank L. Wright, and Catherine Bauer advocate for horizontal construction because it is a more integrated and humane type of settlement that combines the advantages of both the countryside and the city.

Those who advocate for both vertical structuring and horizontal structuring have arguments that support their claims. Arguments that support horizontal structuring are as follows: (1) it improves people's exposure to nature, (2) it creates a more peaceful environment, (3) it improves neighborhood relations, (4) it reduces the risk of geological disaster, (5) it is specific to the individual and can be designed according to their needs, (6) it preserves the historical texture, (7) it creates a private space, and (8) it provides light to the house.

The arguments that find horizontal structuring disadvantageous are as follows: (1) large areas are required for the implementation of the horizontal architecture, and it is difficult to meet this demand in cities with high populations; (2) land, construction, and labor costs required for horizontal architecture are high; (3) losses occur in agricultural areas and other green areas when houses are spread over a large area of the city with horizontal architecture; and (4) since horizontal architecture allows the city to spread out across a wide area, the distance between urban areas expands.

Turgut Cansever, the wise architect, is the intellectual pioneer of the horizontal architecture idea in Turkey. According to him, horizontal architecture is a type of detached house with 1–2 floors, and each family lives in their own house close to the ground. Cansever argued that structures should expand horizontally rather than vertically. He proposes that houses with gardens should be built, preferably with one, two, or three floors. He suggested that horizontal settlement would increase neighborly relations and strengthen assistance and solidarity networks. Although Cansever views horizontal architecture as a detached structure with one, two, or three floors for family-specific use, the government that promoted the horizontal architectural discourse describes horizontal architecture as residences limited to 4–5 floors, which does not reveal a different perspective from the existing apartment-type housing.

Therefore, although Cansever's horizontal architecture goals align with the government's discourse expectations (such as creating a neighborhood culture), the horizontal architectural form that emerges from power practices is considerably beyond what Cansever proposes.

One of the biggest events that sparked horizontal architecture debates in Turkey is the 16/9 skyscrapers that were built in Istanbul in 2011. These skyscrapers, which are three in total, have been heavily criticized by both the opposition and the ruling party for distorting the historical silhouette of Istanbul. Following these criticisms, President Erdoğan delivered a self-criticism, stating that high-rise construction had betrayed Istanbul and that he was also responsible for this situation. Later, government spokespersons claimed that the houses would be built with a horizontal architectural approach, with no more than 4–5 stories. This discourse has also been supported by some legislation. However, it is evident that the new legislation does not affect the existing multistory buildings and impose a ban on the new skyscrapers and that the projects carried out by TOKİ, which are claimed to be built with a horizontal architectural approach, do not reflect a horizontal structuring in terms of the number of floors and household density.

Based on these findings, the following assumptions (or arguments) are asserted in this study: the current legal arrangements are insufficient for the formation of a horizontal city, the current state of legislation increases construction areas and leaves less green space (such as playgrounds and arbors) for residents, horizontal construction has no content that supports the claim of creating a neighborhood culture, and legal regulations limiting floor heights force large cities in need of housing to expand toward the periphery of the city

1. Giriş

Ülkemizde, birer kültürel miras niteliğinde olan şehirlerimizin yeterince korunamadığı yaygın olarak kabul gören kadim bir söylemdir. Gerçekten de İstanbul başta olmak üzere, pek çok şehrimizin çehresi hafızalarda yer etmiş biçimlerinden hayli uzaklaşmıştır. 2002 yılından bu yana iktidarda olan AK Parti yönetimi, şehirlerimizde gözlenen bu menfi değişimin kaydedildiğini ve bunu bertaraf etmek amacıyla bir politika değişikliğine gidildiğini ilan etmiştir. Bu yeni şehirleşme politikası ise yatay mimari olarak adlandırılmıştır. Yatay mimari kavramlaştırması, Turgut Cansever'in aynı minvalde kullandığı yatay şehircilik anlayışını anımsatmasına karşın, içerik açısından farklı bir uygulamayı ortaya çıkarmıştır. Bilge mimar Turgut Cansever'in bakış açısından, konutun 1-2 katlı müstakil ev şeklinde olması ve her ailenin kendine ait bir konutta, yere yakın bir biçimde yaşamını sürdürmesi olan yatay(ufki) şehircilik anlayışı, sadece bir konut projesi olarak değil; aynı zamanda bir yaşam biçiminin de doğal uzantısı olarak tasavvur edilmiştir. Bu bağlamda çalışmanın temel sorusunu, hükümetin takdim ettiği ve uygulamaya yöneldiği "yatay mimari"nin, Cansever'in yatay şehirleşme önerisiyle örtüşüp örtüşmediği ve yatay mimari söylemi sonrasında gerçekleştirilen projelerin ifade edilen yararları sağlayıp sağlamayacağıdır. Bu amaçla çalışmada, yatay ve dikey mimarinin literatürde ve özel olarak Cansever'in bakış açısıyla nasıl ele alındığı; yatay ve dikey yapılaşmanın lehinde ve karşısında yer alan argümanların neler olduğu; iktidarın yatay mimari söyleminin yazılı ve görsel basına nasıl yansıdığı; yatay mimarinin uygulanması için kent mevzuatında ne tür düzenlemelere gidildiği; kamuoyuna deklare edilen ve yasal düzenlemelerle pekiştirilen yatay mimari söylemi ile hayata geçirilen projelerin/uygulamaların ne denli örtüştüğü sorularına yanıt aranmaktadır.

2. Yatay-Dikey Mimari Söyleminin Kavramsal Çerçevesi:

Gündelik siyasetin diliyle formüle edilen bu kavramların benimsenmiş ve belirlenmiş bir sözlük anlamı olmamakla birlikte; *dikey mimari*, kat sayısı ve yüksekliği fark etmeksizin, bir binanın içerisinde birden fazla mülkiyet barındırması (Akın, 2017); *yatay mimari*, ise bir parselde yalnızca bir ailenin yaşaması, şehir inşasında enine gelişen yapılara yer verilmesi, bir-iki katlı bahçeli evlerden oluşan bir şehir kurgusu biçiminde tarif edilebilir (Düzenli, 2016, s. 13). Kavramların bu bağlamda anlaşılmadığı bir ortamda, "şehirler yatay mı yoksa dikey mi olsun?" tartışması, üzerinde uzlaşma sağlanmamış, muğlak ve bu nedenle faydasız bir tartışmaya dönüşecektir. Çalışmada, iktidar sözcülerinin tercih ettikleri "yatay mimari" isimlendirmesi, bir kavramsal yerindelik tartışmasına girilmeksizin yatay yapılaşma, yatay şehirleşme, yatay büyüme kavramları ile aynı anlamda kullanılmıştır.

Yatay mimari her ne kadar ülkemizde son yıllarda popülerleşen bir kavram olsa da şehirlerin yapılaşma biçimi olarak tartışılması daha eskiye dayanmaktadır. 19. ve 20. yüzyıl şehir tasarımcıları, artan nüfusla birlikte düzensiz bir hal alan şehirlerden ve şehirlerin sağlıksız koşullarından kurtulmak için "ideal bir şehir nasıl olmalıdır?" sorusuna yanıt aramışlardır. Bu arayış, pek çok tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Tartışılan konulardan biri, şehirlerin dikey mi yoksa yatay mı yapılaşması gerektiğidir.

2.1. Klasiklerin Yatay-Dikey Meselesine Bakış: Corbusier, Howard, Wright ve Bauer

Modern mimarlık akımının önde gelen isimlerinden olan Le Corbusier, dünyanın pek çok yerinde uygulamaya konmuş projelerinde yüksek binalar kullanmıştır. Şehirlerin yeterince yoğun olmadığını düşünen Le Corbusier, eski yapıların yerine parkların ve otoyolların arasında geometrik olarak düzenlenmiş cam ve çelikten yapılmış gökdelenlerin yükselmesi gerektiğini

savunmuştur (Corbusier, 1999, s. 86). Le Corbusier için dikey büyüme, araziden tasarruf etme imkânı verdiği, metre kareye düşen insan sayısını sağlıklı bir şekilde artırdığı, ev ve iş arasında zaman tasarrufu sağladığı ve yeşil alanlara daha fazla imkân tanıdığı için avantajlıdır.

Le Corbusier'den farklı olarak, Howard, Wright ve Bauer ise yatay yapılaşma taraftarlarıdır. 19. yüzyıl şehir plancılarından Ebenezer Howard, “Yarının Bahçe Şehirleri”ni iki katlı konutlardan oluşan ve geniş yollarla birbirine bağlanan bahçe şehirler biçiminde tasarlayarak, bir anlamda yatay büyümeyi desteklemiştir (Howard, 2019). “Bahçe Şehir” ütopyasıyla şehrin avantajlarının kırım avantajları ile birleştirilmesi hedeflenmiştir. Böylece nasıl ki kırdan şehre göç yasal bir baskı olmadan gerçekleşiyse, çok katlı, plansız, sağlıksız, kirli şehirlerden kaçış da yine baskıcı bir güce dayanmadan kendiliğinden gerçekleşebilecektir (Fishman, 2016, s. 42).

Organik mimarlığın öncülerinden Frank L. Wright ise yüksek yapılara ekseriyetle karşı çıkmış ve insanları aynı kaba koymanın yanlışlığından bahsetmiştir. Wright, her bireyin gereksinimlerinin, beğeni standartlarının ve sorunlarının farklı olmasından dolayı konut tasarımlarının da bireylere özgü olması gerektiğini savunmuştur. Dolayısıyla Wright'ın ideal şehir fikrinin özünü yatayda kurgulanan müstakil evler oluşturmaktadır. Wright'a göre konutlar, toprak ile uyumlu ve kişiye özel planlanmış mekanlar sunmalıdır. Buradan yola çıkarak Wright, herkesin dört dümden az olmamak şartıyla kullanabileceği arazisinin olduğu, insanların yarı zamanlı olarak çiftliklerde çalıştığı bir şehir planı tasarlamıştır (Fishman, 2016, s. 18).

Wright'ın bu önerisini, yatay(ufki) mimari fikrinin Türkiye'deki öncüsü sayılabilecek Cansever de desteklemiş ve hatta 50'li yıllarda Alanya'nın tam da Wright'ın idealize ettiği şehir olduğunu ancak Menderes'i yanlış yönlendiren bürokratların, Demokrat Parti'ye vahim bir hata yaptırdığını ve yerel halkın itirazlarına kulak tıkayarak zoraki bir otoyol projesini hayata geçirdiklerini ifade etmiştir. Oysa ki aynı tarihlerde Amerika'da Boston Vakası ismiyle tarihe geçen bir projede, yerel halkın itirazları doğrultusunda uygulamadan vazgeçilerek demokratik bir tavır sergilenmiştir (Cansever, 2010, s. 125). Cansever'in şehirleşme felsefesine bakıldığında, “halka rağmen halk için” yaklaşımından ziyade halkın kendi irfanıyla organik biçimde kendisi için yapıp etmesi söz konusudur. Devletin vazifesi en üstün standartları belirlemek ve bunların uygulanması için gereken denetimi sağlamaktır.

Aktivist bir mimar olarak tanınan ve sık sık Le Corbusier'in yaklaşımını eleştiren Catherine Bauer ise, yapım maliyetinin fazla, kişi mahremiyetinin az olması, gölgelerinden kaynaklı ölü cepheler yaratması ve güneş ışığını geçirememesi gibi nedenlerle yüksek katlı yapılara karşı çıkmıştır (Atay, 2017). Bauer'e göre, bir konut, her birey için bir bahçeye ve kişisel gereksinimler için yeterli bir alana sahip olmalıdır. Bauer'in temel önceliklerinden biri, bireye özel tasarlanmış konut sunmaktır. Bauer, yapıların yatay olarak büyümesi gerektiğini zira yüksek yapı konutların yüksek nüfuslu mahalleler oluşturduğunu ve mahremiyeti tamamen öldürdüğünü ileri sürmüştür. Bauer (2020)'e göre ideal ev, haneye özel bahçesi olan küçük evdir ve bunun dışındakiler talihsizlikten başka bir şey değildir.

Bauer'in dile getirdiği bu görüşler, Cansever'in Osmanlı-İslam mimari/mahallesi için söz konusu ettiği hususların hemen hemen ikizi gibidir. Bu çalışmada Cansever'in yatay, kendi tercih ettiği jargonla, “ufki” mimari anlayışının, yatay şehirleşme esprisini bir ideal tip olarak karşıladığı varsayılmaktadır. Buna karşın, salt kat yüksekliklerini sınırlandıran ancak bina yapımı için arsanın daha büyük bir kısmının kullanılmasına izin veren bir yaklaşımın “yatay mimari” lehine ifade edilen kazanımları sağlamayacağı ileri sürülmektedir.

2.2 Bilge Mimar Turgut Cansever'de "Yatay Mimari" Meselesi: Ufki Yerleşme

Türkiye'de yatay mimari düşüncesinin öncü muhafazakâr ideoloğu olan Turgut Cansever, "yatay mimari" ve/veya "yatay yapılaşma" kavramlarını kullanmamış; bunların yerine "ufki kat mülkiyeti" ya da "yatay kat mülkiyeti" kavramlarını kullanmış; yapıların dikeyde yükselmesi yerine yatayda genişlemesi gerektiğini; varlığın dinamik bir süreç olduğunu ve betonarme, çok katlı, uzun yıllar ayakta kalan kalıcı yapıların bu dinamik sürece ket vurduğunu ileri sürmüştür. Kalıcı yapıların ortaya çıkardığı çelişki ve engelleri ortadan kaldırmak adına Cansever'in önerisi ise bir-iki veya nadiren üç katlı, bahçeli, avlulu, ahşap-taş gibi doğal-yerel malzemelerin kullanılabilmesi, ihtiyaca göre kolaylıkla eklenti alabilen evler inşa etmektir. Yapıları şehri yücelten bir "ziynet" olarak gören Cansever (2014, s. 165), bu çözümü ve düşünce tarzını "ufki yoğun yerleşme" olarak adlandırmıştır. Bu şehir kurgusu insanlara yaşanabilir, sürdürülebilir, eklenilebilir, esnek, dinamik, katılımcı, ekolojik ve ekonomik yaşam çevreleri vadetmektedir (Düzenli, 2016, s. 13).

Ufki yerleşmenin aslında bir "yaşam tarzı" ve "dünya görüşü" ile ilişkili olduğunu vurgulayan Cansever (2016, s. 183–184), yalnızca böyle bir yerleşme ile çevrenin ve mimari değerlerin fark edilebileceğini, insanların bilinçlenebileceğini, insanın "şaşkın bir seyirci" durumundan kurtulabileceğini düşünmüştür.

Cansever (2014, s. 88,155)'e göre, otuz katlı bir bina yapıp içine bir aileyi yerleştirmek, o aileye nerede oturacağını emretmek, insanın çevreyi idrak etme ve değerlendirme hakkını gasp etmektir. İnsanları yüksek binalara mahkûm etmek hem insanların toplumsal ilişkilerini koparmakta hem de tabiatla ilişkisini sona erdirmektedir. Komşular ile ilişkiler, yüksek katlı apartmanlarda teknokratların tayin ettiği son derece yüzeysel, sığ, iptidai ve yalnızca yan yana gelme münasebetinden ibaret bir hal almaktadır. Ayrıca Cansever yüksek betonlar arasında yaşamaya mahkûm edilen çocukların tabiatla ilişkilerinin koptuğunu, yaşlıların ise güzellikleri tadarak yaşamlarını tamamlama fırsatını kaybettiklerini ifade etmiştir (Ayvazoğlu, 2019, s. 94). Dolayısıyla ufki yerleşimin komşuluk ilişkilerini artıracığı, yardımlaşma ve dayanışma ağlarını güçlendireceği, insanları dev betonlar arasında hiçleşmekten kurtaracağı düşünülmüştür.

Cansever, zorunluluktan kaynaklanan bir çözüm olarak bile yüksek katlı bina fikrine sıcak bakmamıştır. Örneğin, kentlerin araziye çok fazla kapladığını, bunun önüne geçmek için yapıların dikeyde büyümesi gerektiğini savunan İtalyan mimar Paolo Soleri'nin hızla artan nüfusun ortaya çıkardığı problemlere çözüm olarak geliştirdiği "tutumlu kent" projesini ve 100 kata varan dikey yerleşimler tasarlamasını şiddetle eleştirmiştir. Cansever için "tutumlu kent" yapılacak diye insanları üst üste istiflemek, insanı teknolojiye kurban etmektir (Ayvazoğlu, 2019, s. 94). Ayrıca şehirlerin sadece tutumlu olması yeterli değildir; bunun yanı sıra "güzel" olmaları ve içerisinde yaşayacak kişilerin görüşlerini de yansıtmaları gerekmektedir. Ancak yüksek katlı apartmanların, içinde yaşayanlarca değiştirilmek istense dahi değişebilecek bir tarafı yoktur. Buralarda yaşayanlar, sadece evlerindeki mobilyaları değiştirebilirler ve bunun farkında bile değildirler (Cansever, 2014, s. 133).

Cansever'e göre, ufki yoğun şehirler yapılmış olsa, dikey yapılardaki tehlikeli asansörlerin kirli havası solunmayacak; asansörleri çalıştırmak için gereken enerjiden tasarruf edilecek ve insanlar işyerlerine yürüyerek gidebildiği için şehir egzoz dumanlarıyla kirletilmemiş olacaktır (Ayvazoğlu, 2019, s. 95). Bu sebeple Cansever için dikey yapılaşma, insanları sağlıklarını korumak adına hastanelere ve spor salonlarına gitmeye zorunlu kılan, hayatın güzelliklerini yaşamak için harcanması gereken zamanı çalan ve hayatı pahalılaştıran bir olgudur. Böyle bir olgu ile inşa edilen şehirler için "tutumlu" demek yersiz olur. Cansever için tutumlu şehir, içerisinde bulunan her şeyiyle kişilerin sosyal yaşamı için gerekli olan tüm

imkanları bünyesinde barındıran; katılımcı, sürdürülebilir ve adil bir şehirdir. Buna göre, Cansever'in şehir tahayyülünde, binaların alçak veya yüksek olması tek başına bir hedef değildir; Osmanlı mahallesine benzer biçimde, kişilerin ihtiyaçlarını kendi muhiti içerisinde karşılmasını en uygun çözüm olarak görmüştür.

Diğer yandan, Cansever'in konut konusuna yaklaşımı birey temelli olmayıp aile temellidir. Bu nedenle kendisi, bireyselleşmiş-modern bir yaşamı hatırlatan konut terimi yerine kolektif yaşamı ifade eden ev terimini kullanmayı yeğlemiştir. Cansever'in ev idraki piyasa dışı, çevreyle bütünleşik, aile mahremiyetini gözetken, yeni ihtiyaçlara esnekçe cevap üretebilen insani bir yaklaşımı sergilemektedir. Kolaylıkla anlaşılacağı gibi, Cansever'in ailenin ihtiyaç ve önceliklerine göre şekillenen ev tasavvuru, yatay yapılaşmaya koşulsuz ve soyut biçimde değil; belirli bir bağlam içinde destek vermektedir. Şöyle ki; az katlı bile olsa birden fazla aileyi/kat malikini barındıran, yeterince yeşil alan/bahçe kullanımına sahip olmayan; konutu tasarruf edenlerin bir binayı paylaşma zorunluluğu nedeniyle özgür olamadıkları bir ev Cansever açısından makbul değildir. Buna göre, Cansever'in "ufki yapılaşma" kavramının bize sağladığı ufuk, önemli bir soruyu ortaya çıkarmaktadır: Yatay yapılaşma ile deprem güvenliği, şehrin tarihi yapılarının gölgede bırakılmaması gibi düşük kat yükseklikleriyle elde edilecek birtakım yararlar bizim için yeterli midir? Yoksa Cansever'in istediği gibi, mahallenin kıymetli bir ferdi olacak, aileye özgü, esnek, müstakil, mahrem bir yuva işlevi görececek haneler ve bunlardan teşekkül eden asude yerleşimler midir istenen? Yazının ilerleyen kısımlarında ülkemizdeki "yatay yapılaşma" söylemiyle, yatay yapılaşma uygulamalarının bu sorulara ne ölçüde cevap ürettiği tartışılmaktadır.

3. Yatay ve Dikey Yapılaşmanın Lehinde ve Karşısında Yer Alan Argümanlar

3.1. Yatay Yapılaşmayı Destekleyen Argümanlar ve Bunlara Yönelik Eleştiriler

Yatay yapılaşmayı destekleyen konuları kısaca, toprakla teması arttırma, huzurlu bir ortam sağlama, komşuluk ilişkilerini arttırma, deprem riskini azaltma, birey ve ihtiyaç odaklılık, tarihi silueti koruma, mahremiyet ve iyi ışık alabilme olarak sıralayabiliriz.

3.1.1. Toprakla Teması Arttırması

Yatay yapılaşma lehine ileri sürülebilecek argümanlardan birisi, *yatay yapılaşmanın toprakla teması arttırdığı, balkon kültürünün yerini bahçe uğraşlarının aldığıdır* (Ayvazoğlu, 2019, s. 98; Cansever, 2014). Evin yeterli arazi büyüklüğüne sahip olması ve yeterli kentsel/kamusal hizmete erişimin olması durumunda bunun çok önemli bir avantaj olduğu kesindir. Hatta başta Amerika olmak üzere pek çok banliyö yerleşiminin ortaya çıkması ve ilerleyen süreçte rağbet görmesindeki temel motivasyon da kır benzeri bir yaşam biçiminin sağlayacağı güzelliklerdir. Ancak pek çok gelişmekte olan ülkede gözlemlendiği gibi, standart betonarmelerden oluşan derme çatma, küçücük bahçeleri olan ve bazen temiz olur düşüncesiyle o küçücük bahçelerin bile betonlandığı örneklerde, yapı tek katlı bile olsa toprakla temasın arttığından veya bahçe kültürünün olduğundan bahsetme imkânı yoktur. Dolayısıyla, az katlı müstakil bir ev metre cinsinden kullanıcıları toprağa yakınlaştırırsa bile, kaliteli bir bahçe/çevre/peyzaj kullanımını garanti etmemektedir.

3.1.2. Daha Huzurlu Bir Ortam Sunması

Çok yüksek katlı binaların insanlarda izole edilmişlik ve yalnızlık hissi yaratmalarına karşın yatay mimari ile kişiler doğa ile iç içe olma imkânı bulduğu için nispeten daha huzurlu bir ortamda yaşayabilirler (Ökten, 2019, s. 154). Dikey mimari ile kullanıcıların izolasyonu arasında bir ilişki kuran bu görüş, bir tersine okumayla yatay mimarinin kendiliğinden insanları izole olmak-

tan kurtaracağı varsayımına dayanmaktadır. Hâlbuki; çok katlı yüksek binaların modern insanın izolasyonunun baş aktörlerinden biri olup olmadığı tartışılabilir. Acaba kişiler topraktan uzaklaşmaları için mi, yoksa modern yaşam biçiminin insanları birbirine karşı kayıtsız kılan, mesafeli, bireyci, hesaplamacı, egoist ve şimdilerde hedonist karakteri dolayısıyla mı izole olmuşlardır?

1900'lü yılların başında Berlin'i gözlemleyen Alman sosyolog Simmel, modern metropolde bireylerin birbirine karşı bir umursamazlık (blase attitude) tavrı geliştirdiğini; duygu yerine akılla hareket ettiğini, para ekonomisinin hesaplamaya dayalı doğasının insan ilişkilerine damgasını vurduğunu ve her şeyi "kaçı?" sorusuna indirgediğini ileri sürmüştür (Simmel, 1970, s. 139). Mekân ve kültür şehri diyalektik biçimde dönüştürmektedir. Yaşamlar apartman dairelerine sığacak kadar küçük, bölünmüş ve bireysel/bireyci hale gelmiş ise, lartıl'lerin, stüdyo dairelerin zamanı gelmiş demektir. Kültür kendi mekânsal formunu yaratmış; küçülen hayatlara karşılık gelen küçük konutlar piyasaya sürülmüştür. Kültürün mekân üzerindeki tesiri üzerine sunabileceğimiz iyi bir örnek, farklı bölgelerde farklı konut büyüklüklerinin rağbet görmesidir. Örneğin, Orta Anadolu ve Doğu Anadolu'da, modern apartman dairelerinin ortalama büyüklükleri (10 katlı bile olsalar) Ege ve Marmara kentlerindeki ortalama daire büyüklüklerinden fazladır. Zira, büyük aileler, canlı akrabalık bağları büyük daireler/evler gerektirmektedir. Nitekim, çalışmalarında Kayseri'yi analiz eden Keyman ve Koyuncu Lorasdağlı (2010, s. 45) yerel kültürün kentsel sosyal yaşam üzerinde olan etkisi nedeniyle, insanların kamusal mekanlarda sosyalleşmek yerine; "ev oturmaları"nda bir araya geldiklerini, bu nedenle konutların büyük ve iç mimarilerinin de gösterişli(lüks) olduğunu ifade etmişlerdir.

3.1.3. Komşuluk İlişkilerini Canlandırması

Yatay yerleşme biçimini destekleyen en güçlü argümanlarından birisi, bu tip yapılaşmanın *komşuluk ilişkilerini canlandırmasıdır. Buna göre yüksek katlı konutlarda bir blokta çok fazla hane bulunduğu için insanların birbirlerini tanıması güçleşmekte; aksine yatay mimaride ise tanışma ve kaynaşma fırsatı artmaktadır. Bu durum mahalle kültürünün gelişmesini de beraberinde getirmektedir* (Düzenli, 2016, s. 259). Çok katlı yapılarda yaşayan insanların izole yaşam biçimleriyle ilgili yapılan tasvir haklılık taşımakla beraber, bu yaşam biçimini zorla seçtikleri tartışmalıdır. Çok katlı yapılarda yaşayan çok sayıda insanın birbirini tanımaması ve kaynaşmaması, aslında modern yaşamın doğal ve yadırganmayacak bir sonucu gibidir. Şehir havası özgür kılar (stadt luft macht frei) deyişi, tam da bunu anlatmaktadır. Şehirde insan(lar), göz hapsine girmediği, mahalle baskısına uğramadığı için özgürdür. Büyük apartman bloklarında, kimse kimseye karışmaz, özel hayatına müdahale etmez. Bu durum en çok mahalle hayatının kuşatmasından sıkılan kadınlar ve gençler için caziptir. Sonuç olarak, komşu olmaları beklenen kimselerin birbirine kayıtsızlığı, modern zamanlarda sessiz bir uzlaşma gibidir. Fransa'da 2008-2009 yılları arasında gerçekleştirilen bir araştırmaya göre, Fransızların yüzde 80'ni komşularıyla "yüzgöz" olmamak için müstakil bir evde yaşamak istediklerini, komşu sahibi olmayı şanstan öte bir sakınca ve rahatsızlık olarak gördüklerini belirtmişlerdir (L'Heuillet, 2016, s. 6). Bu durumda müstakil ev isteği, modern yaşam biçimine sahip Batı toplumları açısından, komşuluk ilişkilerini arttırmak için değil, aksine sıkı markajlı komşuluk ilişkilerinden özgürleşmek için istenmektedir. Batı dünyasını iyi tanıyan bir şahsiyet olan Cansever ise, İslami bir hayat perspektifine sahip olduğu için, komşuluk, yardımlaşma, dayanışma gibi değerlerle örülmüş olan klasik mahalle hayatının yeniden yeşertilebileceği inancını taşımıştır. Bu bağlamda yatay mimariyle kurgulanacak olan mahalleye, içinde eski zamanların ruhu olan yeni bir çözümlenme olarak bakmıştır. Cansever'in isteği eski formları değil; kadim değerleri, yenilenmiş formlar içinde korumaktır (Şentürk, 2018, s. 69-70).

3.1.4. Jeolojik Afet Riskini En Aza İndirgemesi

Yatay yapılaşma lehinde ileri sürülen görüşlerin bir başkası da *alçak yapıların jeolojik afet riskini en aza indirgemesidir. Bu iddiaya göre yüksek katlı binaların depreme karşı dayanıklı bir biçimde inşa edilebilmesi için yüksek yapım maliyetlerinin ve ileri yapım tekniklerinin karşılanabiliyor olması gerekmektedir. Bu bağlamda yatay mimarinin kentsel direnci artıran bir niteliği vardır* (Ayvazoğlu, 2019, s. 112; Cansever, 2014; Düzenli, 2016, s. 19) Yüksek yapılar ile ilgili dile getirilen bu kaygı, muhtemelen ülkemizde yaşanan irili ufaklı depremlerde yıkılan çok katlı apartmanların veri alınmasından kaynaklanmaktadır. Birçok ülke kentiyle beraber İstanbul'da da son 10-15 yılda yapılan çok sayıda yüksek bina bulunmaktadır. Nitekim Cansever ülkemizdeki deprem gerçeği ile özel olarak ilgilenmiş, yüksek binaları ayakta tutacak teknolojilere çok yüksek bedeller ödemek yerine yerel şartlara uyumlu ve görece çok daha ucuza mal edilecek olan az katlı yapıları savunmuştur. Bu anlamda deprem riskini en aza indirmek için Cansever (2002, s. 137)'e göre tek çözüm, Osmanlı şehirlerinde başarıyla uygulanan ve Rockefeller Vakfı'nın da önerdiği biçimde şehirleri ahşap veya çelik kullanarak, az katlı hafif yapılar ile yeniden kurmaktır.

3.1.5. Birey ve İhtiyaç Odaklılık

Yatay mimarinin eğer uygulanabilirse en önemli avantajlarından birisi *konut tasarımlarının bireye özgü ve kişinin ihtiyaçlarına göre tasarlanmasına olanak tanınmasıdır* (Ayvazoğlu, 2019, s. 106–107; Cansever, 2010, s. 97; Düzenli, 2016, s. 17). Burada belirtilen avantajın gerçek bir avantaj olabilmesi için site tarzında tek tip inşa edilmemiş, Cansever'in önerdiği gibi şahsiyeti olan (unique) bir yapının olması gerekmektedir. Dahası ev sahiplerinin ihtiyaçlarına ve isteklerine göre bir seçim yapabildiklerinden söz edebilmek için, yapının, arsaya komşu parseldeki ev sahiplerini rahatsız etmeyecek tarzda, estetik, mahremiyet, havalanma, aydınlık ve benzeri açılardan en avantajlı biçimde yerleştirilmesi gerekir. Cansever'in de belirttiği gibi, bugünün imar mevzuatı, insanları standart biçimde yan yana dizilmeye mecbur etmekte (Cansever, 2010, s. 169) ve dolayısıyla ister istemez birbirinin manzarasını, mahremiyetini ihlal eden konumlanmalar ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, tamamen müstakil bir eve kent dahilinde sahip olmak ciddi bir mali gücü gerektirmektedir. Dolayısıyla fikir güzel olmakla beraber uygulanabilirliği mevcut işleyiş içinde zordur. Nitekim Cansever, Osmanlı şehirlerinin yeni gelişim sahalarında meydana gelen rantın vakıflar aracılığıyla kente döndürüldüğünden bahsetmiş ve şehirlerin bir rant aracı olmaması gerektiğini söylemiştir. Bu itibarla mevcut yerleşimlerden ziyade daha insani bir perspektifle inşa edilecek yeni yerleşimlerin kurulmasını teklif etmiştir (Can ve Doğan, 2019, s. 43).

3.1.6. Tarihi Silueti Koruması

Yatay mimarinin belki de hiç itirazsız kabul edilebilecek avantajı tarihi silueti korumasıdır. Yüksek binalar tarihi yapıların arasına serpiştirildiğinde tarihi dokuya gölge düşürmektedir (Can ve Doğan, 2019, s. 113). Kentin alçak yapılardan oluşan tarihi bölgelerinde bu yapıları gölgede bırakacak, kentin karakterini oluşturan umumi manzarayı değiştirecek yüksek ve sık yapılardan kaçınmak gerekmektedir. Bugün diğer tarihi şehirlerimizle beraber maalesef İstanbul, Bursa ve Edirne'nin Osmanlı kenti imajı, özensiz yapılaşmaların gölgesi altında silikleşmiştir. Bu nedenle, Cansever (2010, s. 114–115), kentin tarihi bölgelerinin insanlığın ortak mirası olarak ele alınıp özenle korunması, bu bölgelerde orijinaline uygun restorasyon ve kaybolan eserlerin yerine yeniden inşa dışında hiçbir iş yapılmaması; yeni yapıların yeni yerlerde yapılması gerektiğini savunmuştur. Bu bağlamda Cansever'in Bursa ile ilgili tespiti dikkate değerdir. "Bursa gibi bir şehrin çevresine 3 milyon insan yerleştirirseniz, 3 milyonluk lekenin kenarında, o lekenin otuzda

biri kadar olan tarihi Bursa, zavallı, önemsiz bir nesne olarak kalır" (Cansever, 2010, s. 115). Gerçekten de bugün pek çok kentimizin tarihi alanları ya büyük zararlar görmüş ya da etraflarını kuşatan yapıların iri cüsseleri yanında "zavallı" hale gelmişlerdir.

3.1.7. Mahremiyet

Bir haneye has müstakil ve bahçeli evlerde mahremiyeti korumak çok katlı ve kalabalık konutlara göre nispeten daha kolaydır (Ayvazoğlu, 2019, s. 140; Can ve Doğan, 2019, s. 40; Cansever, 2010, s. 102–103; Düzenli, 2016, s.270). Ancak bu durum müstakil evlerin yeterince büyük bahçeleri olduğu durumda söz konusu olabilecektir. Ülkemizde site tarzı inşa edilmiş ikiz veya bağımsız konutlar, genellikle birbirlerine apartman tarzı yapılar kadar yakın inşa edilmekte ve şahsi kullanımlarına ait çok az toprağa sahip olmaktadır. Dolayısıyla müstakil evlerin mahremiyeti daha iyi koruduğu fikri ancak belli standardın üstünde yapılar için geçerlidir. Elbette bu tür yapılara kent dahilinde ulaşmak üst sınıfların dışında kalanlar için mümkün olmamaktadır.

3.1.8. İyi Işık Alması

1-2 katlı müstakil evlerin aksine yüksek katlı yapılar kendi gölgelerinden kaynaklanan ölü cepheler yaratırlar. Dolayısıyla güneşlenmenin önüne geçerek hava dolaşımının perdelenmesine sebep olurlar (Ayvazoğlu, 2019, s. 96). Bu tespit son derece doğru olmakla beraber, mahremiyet meselesinde ifade edildiği gibi, müstakil bile olsalar, yapıların birbirlerine yakın inşa edildiği (imar zorunlulukları, ev başına düşen arazinin sınırlı olması gibi sebeplerle) durumlarda, en azından alt katlarda gölgeli alanlar olacaktır.

3.2. Yatay Yapılaşmanın Dezavantajları

Yatay mimarinin uygulanabilmesi için daha fazla arsaya ihtiyaç olması; arsa ve inşaat maliyeti nedeniyle konut maliyetinin çok yükselmesi; artan arazi ihtiyacı nedeniyle tarım alanlarında imar baskısı yaratması; kentsel kullanım alanları arasında mesafeyi uzatması yatay mimarinin temel sakıncaları olarak ifade edilmiştir.

3.2.1. Arazi İhtiyacı

Yatay mimarinin uygulanabilmesi için geniş arazilere ihtiyaç vardır (Yatay mimari ne, 2019). Özellikle İstanbul gibi yüksek nüfuslu şehirlerde arazi ihtiyacını karşılamak oldukça güçtür. Yatay mimaride konutlar belirli bir alana daha az insan için yapılacağından az sayıda kimsenin konut ihtiyacı giderilmiş olacaktır.

3.2.2. İnşaat Masrafları

Dikey mimaride daha dar bir alana daha çok hane sığdırıldığı için *arazi, inşaat ve işçilik masrafları yatay mimariye göre daha azdır* (Yatay mimari ne, 2019). Bugün apartman tarzı yapılar, özellikle arsa maliyetlerinin yüksek olduğu büyük kentlerde, konut başına düşecek arsa payı maliyetini düşürdükleri için, teorik olarak konut maliyetini aşağı çekecektir. Ancak arsa yapılabilecek arazi miktarının bol ve ucuz olduğu görece küçük kentlerde, yatay yapılaşma bir tercih olarak ön plana çıkabilir.

3.2.3. Tarım Alanlarında Olası Kayıplar

Yatay mimari kentin yayılma alanını büyütürken tarım arazileri ve doğal alanların kaybına yol açabilir (Akıncı, 2018; Falakaoğlu, 2017). Bugünün şehircilik anlayışında, kentlerin çevrelerine

doğru daha fazla yayılmadan, kompakt biçimde, belirli merkezlerde kümelenmesi beklenmektedir. Kompakt şehirlerde, ulaşım sorunu daha az yaşanmakta; insanlar işlerine yürüyerek veya bisikletle ulaşabilmekte ve boş zaman, spor, eğlence etkinliklerini yaşadıkları yerden çok uzaklaşmadan gerçekleştirebilmektedirler. Bu tip yerleşimler, Covid-19 pandemisinden kaynaklanan kısıtlama sürecinde, evlerin yakınındaki yeşil alan, yürüyüş yolu, market, fırın, manav gibi yerlere ulaşma imkânı verdiği için bölge sakinleri için rahatlatıcı olmuştur. Diğer yandan, kentlerin sürekli büyümesi ve çevrelerine yayılması, tarım arazilerinin ve yeşil alanların imara açılması ve yapılı çevreye dönüştürülmesi konusunda baskı oluşturmaktadır. Nitekim, yatay mimarinin sadece şehir alanının genişletilmesiyle mümkün olabileceğini söyleyen Mola (2019), böyle bir genişlemenin olması halinde ise yeşil alanların ve tarım arazilerinin yok olacağını, İstanbul'un beton yığına dönüşeceğini belirtmektedir. Aynı endişeleri paylaşan Uzunçarşılı'ya göre, İstanbul'da yatay mimari için yer kalmamıştır; iktidarın hedefinde Kuzey Ormanları vardır. Ona göre yatay kentleşme 3. Havaalanı çevresinde ve Kanal İstanbul gibi yeni açılan rant alanlarında yapılacaktır (İlgün, 2019).

3.2.4. Kentsel Kullanım Alanları Arasında Mesafeyi Uzatması

Bir önceki maddede ifade edilen konuyla doğrudan bağlantılı olarak, *yatay mimari, kentin daha geniş bir alana yayılmasına bağlı olarak kentsel kullanımlar arası mesafenin uzamasına neden olacaktır* (Küçükali, 2018; Yatay mimari ne, 2019). Bu durum kentlileri özel araç kullanımına sevk etmesinin yanı sıra ulaşım ve alt yapı sistemlerinin işletilmesi için harcanacak ve üretilecek enerjiyi de arttırmaktadır.

Nitekim Küçükali (2018)'ye göre, eğer yatay mimari uygulanırsa, binalar ve yollar bugün kapladığı alanın iki katı daha fazla alan kaplayacak; elde kalan son yeşil alanlar da gidecek ve her yeri beton, kiremit ve asfalt kaplayacaktır. Ayrıca yatay mimariyle birlikte daha fazla kanalizasyon, doğalgaz, elektrik, telefon ve internet hattına, ulaşım için daha fazla zamana ve daha fazla akaryakıtı ihtiyaç olacaktır.

Yatay yapılaşmanın karşısında yer alan bu argümanlara Cansever'in Aydın Germen ile birlikte yaptığı bir hesap cevap niteliğindedir. Bu hesaba göre, Ankara civarında kuzey-güney istikametinden bir çizgi çekildiğinde ve Ege Denizi'yle bu çizgi arasında kalan dağların da ova farz edildiği bir durumda, her evin kendine has beş dönüm bahçesi olma kuralı uygulanırsa dahi, tüm dünya nüfusu bu alana yerleşebilmektedir (Ayvazoğlu, 2019, s. 98). Bu minvalde arazi ihtiyacı ve tarım alanlarında meydana gelecek herhangi bir kayıp bu hesaba göre söz konusu değildir.

Diğer yandan Cansever (2010, s. 135), bir, iki veya üç katlı evlerin çok katlı binalardan çok daha ucuza mâl olacağını ifade etmektedir. Nitekim doğaya ve yerçekimine meydan okumaları ve malzemeyi savurgan bir biçimde kullanmaları nedeniyle hırs ve doyumsuzluğun bir ifadesi olan yüksek katlı yapılaşmalar (Ökten, 2019, s. 150–151) hem genel bakım masrafları hem de orada yaşayan insanların kullanacağı asansör tesislerinin masrafları nedeniyle yüksek maliyetlidir. Teknoloji açısından geri kalmış ülkeler için bu masraflara ek olarak onlara satılacak teknolojik malzemelerin de ekstra bir yükü vardır (Ayvazoğlu, 2019, s. 93). Yatay yoğunluklu yerleşimler ise her ailenin şahsiyetini ortaya koyan yapıda olmalarının yanı sıra parçaları fabrikada imal edileceği için yüksek katlı yapılara göre çok daha düşük maliyetlidir (Düzenli, 2016, s. 273).

4. Yatay Mimari Meselesinin Kısa Tarihi: Yazılı ve Görsel Basında Yatay Söylemi

Türkiye'de yatay mimari söylemi ilkin dönemin başbakanı Erdoğan tarafından gerek 4. Yerel Yönetimler Sempozyumu'nda yaptığı konuşmada (İçişleri Bakanlığı, 2013) gerekse basına verdi-

ği demeçlerde dile getirilmiş; 2014 yılında dönemin Çevre ve Şehircilik Bakanı Güllüce'nin "yeni sloganımız yatay yapılanma olacak" açıklaması ile belirginleşmeye başlamıştır (Güllüce açıkladı, 2014). 2015 yılında Güllüce'den görevi devralan yeni bakan Fatma Güldemet Sarı ise yaptığı bir röportajda, kentsel dönüşüm sürecini de kastederek "Dikey yerine yatay yapılanmaya vurgu yapıyoruz. Artık kentlerde yatay yapılaşmaya dönmeliyiz" ifadelerini kullanmıştır (Yılmaz, 2015).

Yatay mimari tartışmalarının fitilini ateşleyen ve medyayı uzun süre meşgul eden önemli olaylardan bir tanesi 16/9 kuleleridir. İstanbul Zeytinburnu'nda 2011 yılında inşaatı başlayan ve 2013'te yapımı tamamlanan bu kuleler, şehrin silüetini bozmaları nedeniyle uzun yıllar tartışma konusu olmuştur. Oysaki İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB) tarafından şehrin görünümünün bozulmaması adına her semte bir yükseklik kotası getirilmiştir. Buna göre kulelerin olduğu Zeytinburnu semti için kabul edilen yükseklik kotası 70 metre, yani 23 kat olarak belirlenmiştir. Ancak 16/9 kuleleri 26, 32 ve 36 kattan oluşmaktadır. Dolayısıyla Sultan Ahmet Camii'nin arkasında yükselen bu üç adet kuleye hem iktidar hem de muhalefet kanadından tepki gösterilmiştir. Eleştirilerin ardından 2013 yılında toplam 25 katın tıraşlanması gündeme gelmiştir. İmar planları ve yapı ruhsatının iptaliyle sonuçlanan 16/9 kuleleri ile ilgili ilk davanın ardından bir vatandaş tarafından silüeti bozan kısımlar için yıkım davası açılmıştır. Bu davanın sonucunda Zeytinburnu Belediyesi Encümeni'nden yıkım kararı çıkmıştır ve 2014 yılında Danıştay yıkım kararını onamıştır. Daha sonra Zeytinburnu Belediyesi tarafından tıraşlama ihalesi açılmasına rağmen, yıkımın çok maliyetli olacağı gerekçesiyle ihaleye kimse katılmadığı için yıkım gerçekleştirilememiştir. Tartışmalar devam ederken Cumhurbaşkanı Erdoğan, kuleleri yapan inşaat sahibini kastederek "Tıraşlayın dedim, özellikle rica ettim. Çok da yakın tanıdığım biri. Yapacaklarını beklerken hiçbir şey yapmadılar. O nedenle kırıldım, 5 yıldır konuşmuyorum." diyerek serzenişte bulunmuştur (16/9=Yıkım, 2013). Ayrıca dönemin Başbakanı Davutoğlu, şehrin doğasına ve dokusuna aykırı bulduğu kuleleri "şehre ihanet" olarak yorumlamıştır (Artık çok geç, 2016). Ancak İBB Başkanlığı'nın, yeniden yargılama talebinde bulunmasının ardından, İstanbul 4. İdare Mahkemesi 3 Ocak 2018'de İBB'nin talebini kabul etmiş ve davacının feragati sebebiyle yeniden karar verilmesine yer olmadığına hükmetmiştir. Böylece kulelerin 2009 tarihinde *imar planının ve yapı ruhsatının nihai olarak geçerli olduğuna* karar verildiğinden, İstanbul'un çehresini bozan 16/9 kuleleri yasallaşmıştır (Erbil, 2018). Ancak verilen karar, tartışmaları sonlandırmaya yetmemiştir. 2019 yılında 16/9 kulelerinin önünde toplanan *Gelecek İstanbul Hareketi* dikkat çeken bir açıklama yapmıştır. Hareketin basın sözcüsü Gökçe, Zeytinburnu'nda yapılan bu kulelerin aslında deprem toplanma alanı olduğunu ileri sürerek İstanbul'un tarihi silüetine kasıtlı ve planlı bir şekilde ihanet edildiğini söylemiştir (Çetiner, 2019).

Yatay mimari tartışmaları boyunca zaman zaman iktidar kanadından öz eleştiriler de yapılmıştır. Nitekim Cumhurbaşkanı Erdoğan, Batı'nın medeniyet ölçüsünün yollarda aydınlatma olması ve sokakların çamursuz olması gibi görünür özelliklerden oluştuğunu; İslam'ın medeniyet ölçüsünün ise kapıyı kilitlemeden dışarı çıkabilmek, ihtiyaç sahibi herkese yardım etmek, sokak hayvanlarına şefkat göstermek olduğunu söylemiştir. Ardından "40 kat, 100 kat bu tür binaları yapmak sizi medeni yapmıyor ama biz bu tuzağın içine düştük." ifadelerinde bulunarak bir öz eleştiri yapmıştır (Erdoğan'dan 'itiraf', 2017). Ayrıca İstanbul'un müstesna bir şehir olduğunu belirten Erdoğan "Biz bu şehrin kıymetini bilemedik, biz bu şehre ihanet ettik, hala da ihanet ediyoruz, ben de bundan sorumluyum." (İstanbul'a ihanet, 2017), "Mimarinin ihtişamı ile manevi derinliğin aynı anda bulunduğu şehirlere yeterince sahip çıkamamış olmamız en büyük kaybımızdır. Binalar yükseldikçe yollar büyüdü. Fakat gönüller çoraklaştı, karardı, çölleşti." (Cumhur-

başkanı Erdoğan, 2018) açıklamalarında bulunmuştur. Daha sonraki dönemlerde ise sık sık yatay mimari güzellmeleri yapılmış ve dikey yapılaşmaya kesin olarak karşı çıkmıştır. Örneğin Çevre ve Şehircilik Bakanı Kurum, “Artık biz ecdadın, kültürümüzün, yeşil alanların öne çıktığı, yatay yapılaşmayı istiyoruz. Artık bundan sonra 4-5 katı geçmeyecek imarlar yapılacak” (Varol ve Aşan, 2019) sözleriyle konuyla ilgili kararlılıklarını yinelemiştir.

Cumhurbaşkanı Erdoğan, 31 Mart 2019 Mahalli İdareler Genel Seçimleri için hazırlanan manifestoda “yatay şehirleşme” ilkesini şöyle tarif etmiştir: “Gönüllerimize hitap eden mekanlar bütünü olan şehirlerimizi, toprakla daha çok buluşturan, mahalle kültürünü yaşatan, komşuluk ilişkilerini canlı tutan yatay mimari anlayışıyla geliştireceğiz. Bu modelle, insani hizmetlerden yeşil alanlara ve akıllı şehir uygulamalarına kadar pek çok sorunu aynı anda çözeceğiz” (AK Parti, 2019, s. 14–15).

Diğer yandan, 2020 yılında Erzincan ve İzmir’de yaşanan depremler, iktidarın yatay mimari söylemini güçlendirmiştir. Erdoğan, deprem sonrası bir demecinde “Artık projelerimizin tamamını yatay mimari çerçevesinde hazırlıyoruz. Dikey mimari hele hele deprem bölgelerinde bizim için intihardır” (Erdoğan: Dikey, 2021) ve “Yatay mimariyi yaygınlaştırmak suretiyle Türkiye’nin çehresini orta ve uzun vadede tamamen değiştireceğimize inanıyoruz” (Cumhurbaşkanı Erdoğan’dan, 2021) ifadelerini kullanmıştır.

Yine 30 Ekim 2020’de meydana gelen İzmir depreminden sonra Erdoğan, “Afetleri engellemeyiz ama Toplu Konut İdaresi Başkanlığı (TOKİ) tarafından ihale edilen ve yerinde dönüşümle yatay mimariye göre inşa edilecek konutlar ile yıkıcı etkisini azaltabiliriz” ifadelerini kullanmıştır (İzmir’de yatay, 2021). Benzer bir biçimde TMMOB Jeoloji Mühendisleri Odası, Erzurum’un büyük bir fay üzerinde bulunması sebebiyle olası bir depremde oluşabilecek hasarların önüne geçebilmek için dikey mimarinin değil, yatay mimarinin tercih edilmesi gerektiğini beyan etmiştir (Erzurum’da dikey, 2021).

Süreç içerisinde bazı özel sektör temsilcileri de iktidarın yatay mimari söylemini sahiplendiklerini açıklamışlardır. Nitekim DAP Yapı Yönetim Kurulu Başkanı Ziya Yılmaz, artık yüksek katlı bina devrinin kapandığını, birçok projelerinin bina yüksekliğini zemin artı beş kat olarak yatay mimari şeklinde planladıklarını ve insanların az katlı evlere daha çok ilgi gösterdiğini ifade etmiştir (İnşaat firmaları, 2020).

İktidar çevrelerince dile getirilen bir başka konu ise yatay mimarinin, kentlerde mahalle kültürüne geri dönüşü sağlayacağı savıdır. Nitekim Cumhurbaşkanı Erdoğan, Şehir ve Güvenlik Sempozyumu’nda yaptığı bir konuşmada “Site kültürü bizim kültürümüz değildir. Ama maalesef şu an bir site kültürü ülkemizde egemen olmaya başladı. Kibrit kutuları gibi dikilmiş binalarla bir yere varılamaz. Bizim göğe değil, toprağa yakın olmanın gayreti içerisinde olmamız lazım. Yatay mimari ile kendi medeniyetimizi inşa etmiş oluruz” ifadelerini kullanmıştır (Cumhurbaşkanı Erdoğan: Maalesef, 2020). Çevre ve Şehircilik Bakanı Kurum ise “Kentsel dönüşüm yalnızca deprem riski taşıyan yerlerin dönüştürülmesi değildir. Aynı zamanda ecdadın bize bıraktığı tarihin ve kültürün dönüştürülmesi için büyük bir hamledir. Yatay mimari anlayışıyla gerçekleştirilecek bu dönüşüm ile Ahmet Amca’nın, Ayşe Teyze’nin, çocuklarıyla beraber oynayacağı yeşil alanları, spor alanlarını, okulları ve sosyal donatıları da inşa etmiş olacağız” (Bakan Kurum, 2019) ifadeleri ile yatay mimari marifetiyle mahalle kültürünün inşa edileceğini ileri sürmüştür.

Özetle ifade etmek gerekirse, iktidar partisinin yatay mimari söylemi üç ayağa dayanmaktadır: Bunlardan birisi afet güvenliği için 4-5 katlı konutlar, ikincisi mahalle kültürü için Erdoğan’ın ifadesiyle site tarzında olmayan konutlar ve üçüncüsü de şehirlerin silüetini bozmayan konutlardır. Yatay yapılaşma veya mimari ile ilgili olarak iktidar sözcülerinin değişik vesilelerle

kullandıkları ifadelerden çok yüksek konutların istenmediği anlaşılmakla beraber, yatay mimarinin resmi ölçülere göre nasıl değerlendirileceği uzun süre belirsiz kalmıştır. 2017-2020 yılları arasında yapılan mevzuat düzenlemeleri ile yatay mimari söyleminin resmi(yasal) boyutunu değerlendirme imkânı ortaya çıkmıştır.

5. Yatay Mimarinin Kent Mevzuatına Yansımaları

Yatay yapılaşma ile ilgili ilk yasal düzenleme olan Planlı Alanlar İmar Yönetmeliği, 3 Temmuz 2017 yılında yürürlüğe girmiştir. Akabinde 23 Temmuz 2019 yılında uygulamaya giren 11. Kalkınma Planı'nda, yatay mimari ilkelerinin esas alınacağı ifade edilmiştir. Kalkınma planı bir yasal düzenleme olmamakla beraber, doğrudan icra makamı tarafından hazırlandığı için güçlü/rehber bir politika belgesi niteliğindedir. Son olarak Şubat 2020'de yürürlüğe giren 7221 sayılı Coğrafi Bilgi Sistemleri ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun'la yatay mimari desteklenmiştir.

5.1. Planlı Alanlar İmar Yönetmeliği

3 Temmuz 2017 yılında yayımlanan Planlı Alanlar İmar Yönetmeliği, 1985 yılında yürürlüğe giren ve bu sürece kadar varlığını sürdüren Planlı Alanlar Tip İmar Yönetmeliği'ni yürürlükten kaldırmıştır. "Şehirlerin Anayasası" olarak nitelendirilen bu yönetmelik, imar uygulamaları için önemli değişiklikler getirmiştir. Bu değişiklikler arasında yatay mimariyi destekleyen maddeler de yer almaktadır. Nitekim taban alanı katsayısı (TAKS) sınırı ile ilgili olan 5. maddenin 6. fıkrası yatay büyümeyi destekler niteliktedir: "*Ayrık veya blok nizam olan yerlerde, uygulama imar planında açıkça belirlenmemiş ise TAKS %40'ı geçemez. Ancak, çekme mesafeleri ile KAKS (Kat Alanı Katsayısı) verilip TAKS verilmeyen parsellerde, TAKS %60'ı geçmemek şartıyla, çekme mesafelerine göre uygulama yapılır.*" (Planlı Alanlar İmar Yönetmeliği, 2017).

İlgili maddedeki bu düzenleme ile binaların daha az katlı olması adına taban alanı ile ilgili kurallar değişmiştir. Planlı Alanlar Tip İmar Yönetmeliği'nde yapının oturacağı alan, parselin %40'ını geçemezken, bu değişiklik ile KAKS (emsal) verilip TAKS verilmeyen parsellerde taban alanı sınırı %60'a kadar çıkarılmıştır. Örneğin; bir katta, yüzde 40 TAKS ile 400 metrekaarelik bir arsaya 160 metrekaarelik bir adet veya 80 metrekaarelik 2 konut yapılabiliyor iken; yüzde 60 TAKS ile aynı arsaya 240 metrekaarelik 1 konut veya 80 metrekaarelik 3 konut yapılabilecektir. Yani bundan sonra bina, arsa üzerinde daha geniş bir taban alanına yayılabilecektir. Bu değişiklik ile birlikte yatay mimari ilk kez yasal bir düzenleme ile teşvik edilmiştir.

Binaların konumlanacağı arsaların yüzde 60'ının kullanılması, kat yüksekliğinin azaltılması nedeniyle arsa sahibi ve yatırımcının uğrayacağı rant kaybını belli ölçüde telafi etmektedir. Ancak yapının arsa üzerinde daha fazla yer kaplaması, binanın çevresinde yeşil alan, otopark, kamekiye, çocuk oyun alanı ve benzeri kullanımlar için daha az alan kalması anlamına gelecektir. Başka bir deyişle, *daha çok bina daha az boşluktan oluşan bir yapılaşma* ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla, daha az boşluk (toprak, yeşil alan/oyun alanı, kamekiye vb.) ile nasıl daha yeşil, daha fazla toprakla buluşan ve daha fazla mahalle kültürünü ortaya çıkararak bir yapılanmanın ortaya çıkabileceğini anlamak mümkün değildir.

Diğer yandan, ilgili yönetmelikte 2019 yılında yapılan bir değişiklikle (Planlı Alanlar İmar Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik, madde 9), 50 metre ve üzerinde genişliğe sahip olan yollara bakan parsellerde inşa edilecek binaların, bodrum kat hariç olmak üzere kat adedi 18 kat ile sınırlandırılmıştır. Her ne kadar öncesine göre bunun bir sınırlama olduğu kabul edilse de her bir kat yüksekliğinin konut alanlarında 3,60 metre olabileceği üzerinden he-

sap yapıldığında, toplamda 64,8 metre yüksekliğe ulaşan binaların ortaya çıktığı görülecektir. Ne 18 katın ne de teknik eklentileriyle beraber 65 metreyi aşacak bir binanın yatay yapılaşma esprisi ile bağdaşmayacağı açıktır.

5.2. 11. Kalkınma Planı

2019-2023 yıllarını kapsayan plan 23.07.2019 tarihinde uygulamaya girmiştir. Diğer 10 plandan farklı olarak 11. Kalkınma Planı, Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (SBB) ve Hazine ve Maliye Bakanlığı tarafından hazırlanmıştır. Planda kent ve çevre perspektifleri, “Yaşanabilir Şehirler, Sürdürülebilir Çevre” alt başlığında yer almaktadır.

Planın 679 ve 679.1 maddeleri, doğrudan yatay mimari ile ilgilidir: “**679. Şehirleşmede yatay mimari esas alınacak; kentsel ortak yaşam, kentsel aidiyet, mahalle kültürü ve kent bilincini geliştirecek strateji ve uygulamalar yaygınlaştırılacaktır. 679.1. İnsan odaklı, yatay mimariyi yansıtan başarılı örnek yerleşimler belirlenecek ve değerlendirme raporu hazırlanacaktır.**” (SBB, 2019, s. 173).

Diğer yandan planın “Kentsel Dönüşüm” bölümünde, kentsel dönüşümün yatay mimari anlayışıyla gerçekleştirileceğinin altı çizilmiştir: “**690. Kentsel dönüşüm; yatay mimari anlayışıyla, yaşam kalitesini yükseltme ve kentlilik bilinci geliştirme amacı çerçevesinde tarihi merkezlerin yenilenmesini içerecek şekilde yürütülecektir**” (SBB, 2019, s. 176).

Kent merkezlerinde gerçekleştirilecek kentsel dönüşüm projelerinde yatay mimarinin tercih edileceğinin söylenmesi, basına sıklıkla konu olmuş Bursa Doğan Bey mahallesi örneğinde görüldüğü gibi, kentin tarihi merkezinde gerçekleştirilen, mekânsal dokuyla uyumsuz çok katlı projelerin aldığı tepkilerin/eleştirilerin not edildiğini düşündürmektedir. Kent merkezleri, tarihi yapıların ve dolayısıyla kent kimliğinin en fazla ortaya çıktığı yerler olduğu için, merkezi tarihi bölgelerin fiziksel ve sosyal dokusunun, uyumsuz yeni bina topluluklarıyla işgal edilmemesi önemlidir. Cansever (2010, s. 73)’in tavsiyesine göre, aslında tarihi kent merkezlerinde yeni yapılaşmalara asla müsaade edilmemeli, mümkün olduğunca tarihi merkezler birer açık hava müzesi gibi orijinal varlıkları ile muhafaza edilmeli ve insanlığın ortak zenginliği olarak düşünülmelidirler.

5.3. 7221 Sayılı Coğrafi Bilgi Sistemleri ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun

14 Şubat 2020’de kabul edilen ve 20 Şubat 2020 tarihinde 31045 Sayılı Resmî Gazetede yayımlanarak yürürlüğe giren 7221 Sayılı Coğrafi Bilgi Sistemleri ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, 3194 Sayılı İmar Kanunu’nda önemli değişiklikler içermektedir.

Yatay yapılaşma konuyla ilgili olarak, İmar Kanunu’nun 8. maddesine şu ifadeler eklenmiştir: “**İmar planlarında bina yükseklikleri yeneçok[azami yükseklik]: serbest olarak belirlenemez. Sanayi alanları, ibadethane alanları ve tarımsal amaçlı silo yapıları hariç olmak üzere mer’i imar planlarında yeneçok: serbest olarak belirlenmiş yükseklikler; emsal değerinde değişiklik yapılmaksızın çevredeki mevcut teşekküller ve siluet dikkate alınarak, imar planı değişiklikleri ve revizyonları yapılmak suretiyle ilgili idare meclis kararı ile belirlenir.**” (Coğrafi Bilgi Sistemleri, 2020).

Yapılan bu değişiklikte dikkat çeken üç unsur bulunmaktadır: Bunlardan birincisi, imar planlarında bina yüksekliklerinin serbest olarak belirlenememesi; ikincisi, vaktiyle serbest olarak belirlenmiş yerlerin çevredeki mevcut teşekküller ve siluet dikkate alınarak sınırlandırılması; üçüncüsü ise ibadethane, sanayi alanı ve tarım amaçlı siloların bu sınırlamanın dışında tutulmasıdır. Yatay mimarinin ifade edilen temel hedeflerinden birisi kent silüetinin muhafazası olduğu göre, ibadethanelerin genelde estetik yapılar olduğunu varsayarak istisna edilmelerini makul say-

sak bile, henüz inşa edilmemiş bir sanayi tesisinin veya tarım amaçlı bir silonun bu kısıtlamanın dışında tutulması, düzenlemenin hedefi ile bağdaşır nitelikte görünmemektedir. Akla yakın olan, sözü geçen yapıların, benzer yapıların kümелendiği bölgeler/çevreler içinde inşa edilmeleridir.

Diğer yandan, kat sınırlaması mevcut yapıları etkilemeyecek; yalnızca inşaatı başlamamış planlarda uygulanacaktır. Bunun yanı sıra çevredeki mevcut teşekküller ve siluet dikkate alındığından, eğer bir bölgede yüksek yapılaşmalar varsa, çevresiyle "uyumlu" olarak yeni bir yüksek yapı yapılabilecektir. Dolayısıyla bu düzenlemenin gerçekten yatay bir kent silueti ortaya çıkarmak için yeterli olup olmadığı tartışılabilir.

Son olarak, 7221 sayılı kanununun 12. ve 13. maddeleri ile İmar Kanunu'na getirilen bir ek de yatay yapılaşma konusunu ilgilendirmektedir. Ek Madde 8 de, plan değişikliklerinin yerleşmenin özelliğine uygun olması gerektiği; parsel bazında bina yüksekliğini ve kat adedini arttıran plan değişikliklerinin yapılamayacağı; bin metrekare ve daha büyük adalarda "**kat adedini, bina yüksekliğini arttıran veya fonksiyon değişikliği getiren plan değişikliklerinde ihtiyaç duyulan kültürel tesis, sosyal ve teknik altyapı kullanımları; adanın merkezine en fazla 500 metre yarı çaplı alanda karşılanmak zorundadır**" (Coğrafi Bilgi Sistemleri, 2020) ifadelerine yer verilmiştir.

Maddede yer verilen plan değişikliklerinin yerleşmelerin özelliklerine uygun olması gerektiği ve parsel bazında bina yüksekliğini arttıran imar değişikliklerinin yapılmayacağına dair isabetli düzenleme, daha önce yapılan uygulamalarda kayırmacı biçimde rant arttırıcı nitelikteki değişikliklerin ve bunlara yönelik kamuoyunda oluşan rahatsızlığın not edildiğini düşündürmektedir. Ancak ek maddenin devamında, bin metrekare ve üzerindeki yapı adalarında, bina yüksekliklerinin arttırılabileceğine dair düzenleme, büyük çaplı projeler söz konusu olduğunda bina yüksekliğinin esnek biçimde ele alınabileceğini göstermektedir.

Nitekim, yapılan yasal düzenlemeler ve iktidar sözcülerinin yatay mimari lehine söylemlerine rağmen, şikâyet konusu olan dev binaların yapımı durmamıştır. Özellikle İstanbul'un çeşitli yerlerine serpiştirilen bu tür yapıların inşası medyada sık sık gündeme gelmektedir. Hatta iktidarın şehirleşme politikasında çok güçlü bir merkezi enstrüman olan TOKİ uygulamalarının bile yatay mimari felsefesiyle tam olarak uyuştuğunu söylemek mümkün değildir.

6. Yatay Yapılaşma Adına Yapıldığı ve Yapılacağı Söylenen Konutlar

Türkiye'de yatay mimari çalışmaları Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı'na bağlı Toplu Konut İdaresi Başkanlığı (TOKİ) tarafından yürütülmektedir. 58. Hükümet döneminde oluşturulan Acil Eylem Planı çerçevesinde başlatılan "Planlı Kentleşme ve Konut Seferberliği" ile 2003 tarihinden itibaren toplu konut ve kentsel dönüşüm projeleri hız kazanmıştır. Bu süreçte konut üretme görevinin öncüsü olan TOKİ'nin yetkileri genişletilmiştir.

Amacı alt ve orta gelirli vatandaşların nitelikli konut ihtiyacını karşılamak olan TOKİ, 2013 yılına kadar tek tip toplu konut üretmiştir. 2013 yılında ise "yatay mimari" ve "yerellik" kavramları dillendirilmiştir. 2014 yılında başlatılan "7 İklim 7 Bölge, Gelenekten Geleceğe" yarışması ve 2017'de yapılan "7 İklim 7 Bölge Gelenekten Geleceğe: Mahalle" yarışmaları ile yatay mimariyi özendirecek projeler ödüllendirilmiştir (Düzenli, 2016, s. 31).

TOKİ'nin yatay mimari için ilk somut adımı, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın 31 Mart 2019 seçim kampanyası kapsamında başlattığı "Yatay Şehirleşmeyle Yükselen Türkiye" projesi ile atılmıştır. Bu projenin ilk örneği İstanbul Beyoğlu'nda yapılan Örnektepe Dönüşüm Projesi'dir. Projenin tanıtım toplantısında konuşan Erdoğan, TOKİ aracılığıyla mahalle kültürünü yaşatacak ve insanların toprakla temasını arttıracak bir yatay mimari anlayışıyla, üç veya en fazla dört katlı binaların yapılacağını ifade etmiştir. Şehirlerin çehrelerini değiştirecek olan yatay mimari anlayışının

TOKİ aracılığıyla yapılacak yeni konutların yanı sıra kentsel dönüşüm projelerinde de geçerli olacağı vurgulanmıştır (Yatay mimari için, 2019).

Nitekim İstanbul'un Kartal ilçesindeki Orhantepe Mahallesi'nde kentsel dönüşüm projesi kapsamında 6 Şubat 2019 yılında çöken ve ardından deprem riski dolayısıyla yıkılan 11 bina yenilenerek 27 Ocak 2020 tarihinde vatandaşa teslim edilmeye başlanmıştır. Ne var ki ne kat sayısı ne hane sayısında bir azalmaya gidilmiştir. Diğer bir ifadeyle, dikeyden yataya doğru bir değişim gerçekleşmemiştir.

Şekil 1: Orhantepe Mahallesi'nin kentsel dönüşüm projesi kapsamında yenilenen konutlar (Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, 2020)

Tamamen yatay mimariye özgü bir proje olduğu ifade edilen bir diğer kentsel dönüşüm çalışması ise İstanbul'un Gaziosmanpaşa ilçesinin Yıldıztabya Mahallesi'nde gerçekleşmiştir. Yatay mimariye ve deprem standartlarına uygun olarak inşa edildiği söylenen 244 konut, zemin artı 5 katlı binalardan oluşmaktadır. Dolayısıyla, bu projede de Cansever'in 1-2-3 kat standardına göre yatay yapılaşma esprisini yansıtmamaktadır.

Şekil 2: Yıldıztabya Mahallesi 1. Etap Kentsel Dönüşüm Projesi (Savaş, 2021)

Kentsel dönüşüm projelerinin yanında yatay mimari anlayışı ile yapıldığı söylenen yeni konutlar da vardır. TOKİ tarafından yapılan bu konutlar Türkiye'nin İstanbul, Ankara, İzmir, Çanakkale, Bursa, Çankırı, Sivas, Konya, Gaziantep, Denizli, Kayseri, Kütahya, Erzurum, Bartın, Amasya, Burdur gibi pek çok ilinde projelendirilmiştir. Örneğin Çanakkale Merkez'de yapılacak 171 konutluk yatay mimariyi merkez alan proje ile bölgede mahalle kültürü oluşturulması hedeflenmiştir. Ancak kat sayıları, binalar arasındaki mesafe ve bir binadaki konut sayısı göz önüne alındığında, bu projelerin de yatay mimari felsefesi ve mahalle kültürü yaratma hedefi ile çok uyumlu olduğunu söyleme imkânı yoktur.

Şekil 3: Çanakkale TOKİ projesi (TOKİ, 2019) ve Ankara, Yenimahalle 26 katlı kentsel dönüşüm uygulaması (Yazarların Arşivi, 6 Ekim 2021)

Öte yandan, yatay mimari söyleminin üretildiği ilk günden bu yana dikey yapılaşmadan vazgeçilmediğini düşündüren pek çok örnek bulunmaktadır. Bunun bir örneği 2017 yılında Haliç

kıyısında bulunan yaklaşık 10 bin metrekairelik alanın kat sınırının İBB Meclisince 4 kattan 10 kata çıkarılmasıdır. Yatay mimari söylemlerinin yoğunlaşmaya başladığı bir dönemde yapılan bu düzenleme tartışmalara neden olmuştur. Muhalefet cephesi, söz konusu alanın konut yapımına açılmasına izin veren bu düzenlemenin yeni bir 16/9 vakası doğuracağını ileri sürmüştür (Boğazlıyan, 2017). Daha sonra 2018 yılında Eyüpsultan Belediyesi'nin itirazı üzerine 10 kat olan yükseklik sınırı 6 kata düşürülmüştür. Sonuç olarak 4 kat olan eski yükseklik, yüzde 50'lik bir artışla 6 kata çıkarılmıştır.

Yatay mimari vurgusuna ters düşen ve tartışmalara neden olan bir diğer uygulama ise yapımı devam eden Merkez Bankası binasıdır. Merkez Bankası'nın 15 bin 960 metrekairelik arsasının imar planı için birçok inşaat hakkı tanınmıştır. Proje tamamlandıktan sonra Merkez Bankası binası 360 metre yüksekliği ile Avrupa'nın en yüksek binası konumuna gelecek ve İstanbul'un boyu böylece daha da uzayacaktır (Şahin, 2021).

7. Sonuç Yerine: “Yatay Mimari” Söyleminin Satır Araları

Bu çalışmada, geçtiğimiz 10 yılda bir hükümet politikası olarak savunulan “yatay mimari” söylemi değişik yönlerden analiz edilmeye çalışılmıştır. Yürütülen analizin ilk kısmı, yatay mimarinin kavramsal boyutuyla ilgilidir. Buna göre, “yatay mimari” teknik olarak belirgin, yerleşik bir tanımlama olmayıp, yatay yapılaşma veya şehirleşme yerine kullanılmış olan bir öneri kavramıdır. Turgut Cansever, bu kavramı vaktiyle “ufki(yatay) kat mülkiyeti”; Cansever'in fikri takipçisi olan Düzeli ise “ufki şehirleşme” olarak ifade etmiştir. Konumuz açısından, hangi kavramın daha isabetli olduğu tartışmasından ziyade içeriğinin nasıl doldurulduğu önem arz etmektedir. Gerek Cansever gerekse Batı dünyasında benzer fikirleri olan bilim insanları (Howard, Wright ve Bauer), yatay yapılaşmayı, bir ailenin veya ferdin, kendi isteği, ihtiyacı çerçevesinde, bir miktar toprağa da sahip olarak, çevreyle uyumlu biçimde sürdürecekleri sakin bir yaşantı olarak tasvir etmişlerdir. Gerek Cansever'in gerekse diğerlerinin aklında, Batı'nın kirli havası, kötü çalışma koşulları ile meşhur sanayi şehirlerinden uzak durma fikri vardır. Cansever yazılarında Osmanlı şehirlerinin insani yönüne vurgu yapmış ve bunun kendine özgü bir mimari ile yeniden var edilebileceğine inanmıştır. Ne var ki kendisinin 1-2-3 katlı müstakil evlerden oluşan mahalle/konut projeleri, mevcut iktidar da dâhil olmak üzere destek görmemiştir. Eğer yatay yapılaşma konusu hükümetin defacto uygulamalarıyla yani 5 ve bazen 6 katlı apartman blokları olarak ele alınacak olursa, pek çok Anadolu şehri zaten 4-5 katlı yapılarıyla hali hazırda yatay mimari tanımlamasına uygun vaziyette bulunmaktadır.

Bugün özellikle muhafazakâr seçmen açısından, yatay mimari söyleminin ilgi görmesinin önemli bir sebebi, yatay mimarinin sıklıkla mahalle kavramıyla aynı cümle içinde kullanılmasıdır. Bagajında aile, komşuluk, dayanışma gibi Türk-İslam değerlerini bulunduran “Mahalle” kavramı, moderniteye yenik düşen değerleri geri yükleyecek bir kurtarma programı olarak algılanmaktadır. Yatay mimari söylemi, bir bakıma, muhafazakâr seçmenin yeniden ihya edilmesini talep ettiği değerlere tekabül etmekte ancak somut uygulamalar bu beklentiyi gerçeğe dönüştürecek bir ümit ışığı vermemektedir.

Yatay mimari meselesiyle ilgili ikinci önemli bir konu, bu yapılaşma biçiminin genel manada ve hükümetin yasal düzenlemeleri bağlamında tercihe şayan olup olmadığıdır. Bu konuda Cansever'in yatay yapı anlayışı takip edilecek olursa, yani 1-2-3 katlı bahçeli müstakil evlerden oluşan bir yapılaşma fikri, mevcut şartlarda hayata geçirilmesi zor ancak başarılı olduğu taktirde alkış hak eden bir iş olacaktır. Zira bu tür bir yapılanma için kentler arasında nüfus ve gelişmişlik yönünden az çok denge bulunması, çok yüksek olmayan kentleşme ve göç hızları olması, bol mik-

tarda kamuya ait konut üretilebilecek arazi bulunması, yine piyasadan ucuza temin edilebilecek konut yapımına uygun arazi bulunması, piyasadan herkesin temin edebileceği uzun dönemli kredilere erişimin olması, kredi alanların geri ödemelerini rahatlıkla yapacakları istihdam ve gelir güvencelerinin bulunması; ev yapılacak bol ve ucuz arazilerin ise yeşil alan, tarım arazisi, sulak alan, mera, zeytinlik, orman gibi doğal alanlar olmaması gerekecektir. Bu şartların sağlandığı her yerde yatay mimarinin uygulanması mümkündür. Nitekim Cansever, mevcut şehirleşmiş yerlerde bunun mümkün olmadığını gördüğü için, yapılaşmamış yeni yerlerde bu tür projelerin uygulanabileceğinden bahsetmiştir. Cansever'in hesaplamasına göre, Türkiye coğrafyası yatay mimarinin uygulanması için fevkalade yeterlidir (Ayvazoğlu, 2019, s. 98; Düzenli, Arlı ve Keskin, 2018, s. 53). Ancak bunun gerçekleşmesi ancak bir paradigma değişimi ile olacaktır. Bu paradigma değişimi ise şehrin bir rant aracı olmaktan çıkarılması; temel bir insan hakkı olan barınma ihtiyacının, devlet gözetiminde kaliteli biçimde tatmin edilmesi ile olacaktır (Can ve Doğan, 2019, s. 43). Denetim ve gözetimin bütünüyle piyasa mekanizması üzerinden sürdürüleceği bir sistem, özlemi duyulan kent yaşamıyla ilgili değerlerin kazanılmasına imkân sağlamayacaktır.

Nitekim, yatay mimarinin mümkün kılınması adına yapılan mevzuat düzenlemelerine bakılacak olursa, ilgili yönetmelikte bina yapılabilecek alanın yüzde 40'tan yüzde 60'a çıkarılması; kat sayısının düşürülmesinden kaynaklanan yatırımcı zararını, belli ölçüde telafi etmeye yönelik olsa da örneğin 20 kat yerine 7 kat yapan bir yatırımcıyı tatmin etmeyecektir. Proje sahipleri bu kez daire başına artan arsa payı maliyetlerini müşterilerine yansıtarak serbest kararlarını sürdürecektir. Ayrıca arsanın yüzde 40'ı yerine yüzde 60'ın kullanılması, binanın çevresinde daha az yeşil alan, toprak, dinlenme yeri, oyun alanı kalması anlamına gelecektir. Sonuç itibarıyla, bu tür bir yapılanmanın kat yüksekliğini sınırlama amacına yönelik olduğu kabul edilse bile toprakla daha çok buluştuğumuzu veya daha fazla komşuluk etme şansına sahip olduğumuzu iddia etme imkânı olmayacaktır. İstanbul gibi konut açığının olduğu bir şehirde, yatırımcılar sürekli olarak bina yapılabilecek yeni arazilerin peşinde olacaklar, giderek şehrin uç kısımlarında olan orman arazisi, tarım arazisi gibi yerlere ilgi gösterecekler ve bu ilgilerini de azalan kat yükseklikleri nedeniyle, bir parsel üzerinde daha az konut üretilmesiyle ilişkilendireceklerdir. Dolayısıyla yüzde 40 yerine yüzde 60 inşaat izni veren düzenleme, Cansever'in bahsettiği 1-2 kattan müteşekkil, müstakil yaşam biçimine izin vermeyeceği gibi mevcut piyasa şartlarında artması muhtemel konut fiyatları için de bir gerekçe üretecektir.

Son olarak, yatay mimari söylemi, mevcut düzenleme biçiminin yetersizliğine dair eleştirilere rağmen, kendine özgü bir içerikle niçin sürdürülmektedir? Bunu tek bir nedene indirgemek elbette mümkün değildir. Ancak özellikle İstanbul'un, Osmanlı mirasından bakiye olan ve kentin kimliğini oluşturan özgün silüetinin; gökdelenlerle ve cam yüzeyli yüksek modern binalarla gölgede bırakılmasından doğan rahatsızlığın önemli bir neden olduğu düşünülebilir. Nitekim, iktidarın yatay mimari çıkışı, kamuoyuna geçmiş hatalardan ders çıkarıldığı ve bunların tekrar edilmeyeceği mesajını vermekte; iktidarla eleştirilen inşaat projeleri arasına mesafe koymaktadır. Yatay mimari söyleminin yurttaşlar tarafından nasıl algılandığını elbette zaman gösterecektir. Son tahlilde siyaset teklif etmekte, vatandaş takdir etmektedir.

Etik Komite Onayı: Çalışmada etik kurul izin belgesi gerektirecek bir alan araştırması bulunmamaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Çalışma Konsepti/Tasarım- D.B., M.K.; Veri Toplama- M.K., D.B.; Veri Analizi/Yorumlama- D.B.; Yazı Taslağı- D.B., M.K.; İçeriğin Eleştirel İncelemesi- D.B.; Son Onay ve Sorumluluk- D.B.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Ethics Committee Approval: There is no field research in the study that requires ethics committee permission.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Conception/Design of Study- D.B., M.K.; Data Acquisition- M.K., D.B.; Data Analysis/Interpretation- D.B.; Drafting Manuscript- D.B., M.K.; Critical Revision of Manuscript- D.B.; Son Final Approval and Accountability- D.B.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- AK Parti 31 Mart 2019 Mahalli İdareler Genel Seçimleri Manifestosu. (2019). Erişim adresi: https://www.akparti.org.tr/media/279203/manifesto_28ocak2019_17-29.pdf
- Akın, S. (2017, 21 Kasım). Dikey mi yatay mı? Yoksa müstakil mi? *Milliyet*. Erişim adresi: <https://www.yenisoz.com.tr/yazarlar/dikey-mi-yatay-mi-yoksa-mustakil-mi/>
- Akıncı, M. (2018, 8 Kasım). Yatay değil, dikey mimari olması lazım! *Express Vatan*. Erişim adresi: <http://expressvatan.com/yazarlar/mahmut-akinci/kayimdan-baskan-olur-mu/318/>
- Artık çok geç: Davutoğlu, Erdoğan'ı 'küstüren' kuleler için 'şehre ihanet' dedi. (2016, 9 Nisan). *Diken*. Erişim adresi: <https://www.diken.com.tr/artik-cok-gec-davutoglu-erdoganin-kustugu-169-kulelerine-yuklendi-sehre-ihanet/>
- Atay, D. (2018, 25 Temmuz). Mimarlıkta dikey ve yatay büyüme. Erişim adresi: <https://manifold.press/mimarlikta-dikey-ve-yatay-buyume>
- Ayvazoğlu, B. (2019). *Dünyayı güzelleştirmek, Turgut Cansever'le konuşmalar*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Bakan Kurum müjdeleri sıraladı. (2019, 19 Mart). *Hürriyet*. Erişim adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/bakan-kurum-mujdeleri-siraladi-41154766>
- Bauer, C. (2020). *Modern housing*. Baston: University of Minnesota Press.
- Boğazlıyan, E. (2017, 17 Kasım). Haliç kıyısında kat sınırı 4'ten 10'a çıkarıldı. *Habertürk*. Erişim adresi: <https://www.haberturk.com/halic-kiyisinda-kat-siniri-4ten-10a-cikarildi-1717200>
- Can, A. ve Doğan, M. (2019). *Bir şehir kurmak, Turgut Cansever'le konuşmalar*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Cansever, T. (2002). Mevcut yapı stoku felaketimiz olacak. *Üstatlar konuşuyor* (s. 120–139). İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Cansever, T. (2010). *Osmanlı şehri*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Cansever, T. (2014). *Kubbeyi yere koymamak*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Cansever, T. (2016). *İslam'da şehir ve mimari*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Coğrafi Bilgi Sistemleri İle Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun. (2020, 20 Şubat). *Resmi Gazete* (Sayı: 31045). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/02/20200220-1.htm>
- Corbusier, L. (1999). *Bir mimarlığa doğru* (S. Merzi, Çev.). İstanbul: YKY.
- Cumhurbaşkanı Erdoğan: Dikey mimari yok, yatay mimari. (2018, 8 Kasım). *Dünya*. Erişim adresi: <https://www.dunya.com/gundem/cumhurbaskani-erdogan-dikey-mimari-yok-yatay-mimari-haberi-431879>
- Cumhurbaşkanı Erdoğan: Maalesef site kültürü ülkemize egemen olmaya başladı. (2020, 2 Ocak). *Hürriyet*. Erişim adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/son-dakika-cumhurbaskani-erdogandan-onemli-aciklamalar-41410801>
- Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan yatay mimari vurgusu. (2021, 9 Nisan). *Hürriyet*. Erişim adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/son-dakika-cumhurbaskani-erdogandan-yatay-mimari-vurgusu-41784259>

- Çetiner, H. (2019). Gelecek İstanbul Hareketi 16:9 kuleleri önünde kuruldu. *İstanbul Times*. Erişim adresi: <https://www.istanbultimes.com.tr/zeytinburnu/gelecek-istanbul-hareketi-169-kuleleri-onunde-kuruldu-h43760.html>
- Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı. (2020). Kartal ilçesi Orhantepe mahallesinde yerinde dönüşüm projesi kapsamında yenilenen konutlar vatandaşlarımıza teslim edilmeye başlandı. Erişim adresi: <https://istanbulakdm.csb.gov.tr/kartal-ilcesi-orhantepe-mahallesinde-yerinde-donusum-projesi-hakkinda-haber-253958>
- Düzenli, H. İ. (2016). *Ufki şehir, Turgut Cansever'in izinde*. İstanbul: Klasik
- Düzenli, H. İ., Arlı, A. ve Keskin, S. (2018). Mehmet Ögün'le Turgut Cansever'in mimarlık dünyası üzerine söyleşi. *Şehir ve Toplum Dergisi*, "Turgut Cansever Özel Sayısı", Aralık.
- Erbil, Ö. (2018, 19 Ocak). 16/9 Tıraştan kurtuldu... Silueti bozan kuleler yasallaştı. *Hürriyet*. Erişim adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/16-9-tirastan-kurtuldu-silueti-bozan-kuleler-yasallasti-40714741>
- Erdoğan: Dikey mimari bizim için intihardır. (2021, 25 Ocak). *Duvar*. Erişim adresi: <https://www.gazeteduvar.com.tr/erdogan-dikey-mimari-bizim-icin-intihardir-haber-1511376>
- Erdoğan'dan 'itiraf': 100 kat bina yapmak sizi medeni yapmıyor, bu tuzağa düştük. (2017, 21 Ekim). *Diken*. Erişim adresi: <https://www.diken.com.tr/erdogandan-itiraf-100-kat-bina-yapmak-sizi-medeni-yapmiyor-bu-tuzaga-dustuk/>
- Erzurum'da dikey değil, yatay mimari tercih edilmeli! (2021, 5 Şubat). *Emlak Kulisi*. Erişim adresi: <https://emlakkulisi.com/erzurumda-dikey-degil-yatay-mimari-tercih-edilmeli/663531>
- Falakaoglu, B. (2017). Yatay mimari dikey rant. *Evrensel*. Erişim Adresi: <https://www.evrensel.net/yazi/78392/yatay-mimari-dikey-rant> Erişim Tarihi: 27.02.2022
- Fishman, R. (2016). *Yirminci yüzyılda kent ütopyaları* (D. Toprak, Çev.). İstanbul: Daimon.
- Güllüce açıkladı; yeni slogan 'yatay yapılanma'. (2014, 14 Şubat). *Yapı*. Erişim adresi: http://www.yapi.com.tr/haberler/gulluce-acikladi-yeni-slogan-yatay-yapilanma_117052.html
- Howard, E. (2019). *Yarımın bahçe kentleri* (A. Volkan, Çev.). İstanbul: Daimon.
- İçişleri Bakanlığı. (2013). 4. Yerel Yönetimler Sempozyumu Basın Açıklaması. Erişim adresi: <https://www.icisleri.gov.tr/4-yerel-yonetimler-sempozyumu-30-03-2013>
- İlgün, S. (2019, 9 Kasım). Cihan Uzuncarsılı Baysal: AKP kendi ideolojik mekanlarını inşa ediyor. *Evrensel*. Erişim adresi: <https://www.evrensel.net/haber/373178/cihan-uzuncarsili-baysal-akp-kendi-ideolojik-mekanlarini-insa-ediyor>
- İnşaat firmaları yeni döneme başlıyor! Kriterler değişti! (2020, 4 Haziran). *Emlak Kulisi*. Erişim adresi: <https://emlakkulisi.com/insaat-firmalari-yeni-doneme-basliyor-kriterler-degisti/639478>
- İstanbul'a ihanet ettik, bundan ben de sorumluyum. (2017, 21 Ekim). *Sözcü*. Erişim adresi: <https://www.sozcu.com.tr/2017/gundem/erdogan-istanbulda-26-2058213/>
- İzmir'de yatay mimari dönemi! Başkan Erdoğan'dan önemli açıklamalar. (2021, 22 Şubat). *Sabah*. Erişim adresi: <https://www.sabah.com.tr/gundem/2021/02/22/son-dakika-haberi-baskan-erdogan-izmirde-deprem-konutlarinin-temelinin-atilmasi-torende-konusuyor>
- Keyman, E. F. ve Koyuncu Lorasdağlı, B. (2010). *Kentler Anadolu'nun dönüşümü ve Türkiye'nin geleceği*. İstanbul: Doğan Kitap
- Küçükali, H. (2018, 8 Kasım). Yatay mimari mi, dikey mimari bi? [Blog yazısı]. Tahtapod. Erişim adresi: <https://www.tahtapod.com/blog/yatay-mimari-mi-dikey-mimari-mi>
- L'Heuillet, Helen. (2016). *Komşuluk* (A. Beyaz, Çev.). İstanbul: YKY.
- Mola, A. O. (2019, 19 Şubat). Yatay-dikey mimari tartışması ve tarım. *Yaşam için gıda*. Erişim adresi: <https://www.yasamincigida.com/yazarlar/ali-osman-mola/yatay-dikey-mimari-tartismasi-ve-tarim/>
- Ökten, S. (2019). *Aslında bir sanat var: Sanat, birey ve toplum üzerine*. İstanbul: Tuti Kitap.
- Planlı Alanlar İmar Yönetmeliği. (2017, 3 Temmuz). *Resmî Gazete* (Sayı: 30113). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/07/20170703-8.htm>
- Planlı Alanlar İmar Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik (2019, 25 Temmuz) *Resmî Gazete* (Sayı: 30842). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/07/20190725-1.htm>
- Savaş, B. (2021, 12 Şubat). Kentsel dönüşüm hız kesmeden devam ediyor! *Sabah*. Erişim adresi: <https://www.sabah.com.tr/ekonomi/2021/02/12/kentsel-donusum-hiz-kesmeden-devam-ediyor>

- Simmel, G. (1970). The metropolis and mental life. A. N. Cousins & H. Nagpaul (Eds.), *Urban man and society* (pp. 37-45). Newyork: Alfred S Knopf Inc.
- Şahin, İ. (2021, 10 Ocak). İstanbul'un boyu uzayacak: Avrupa'nın en yüksek binası inşa ediliyor. *Sözcü*. Erişim adres: <https://www.sozcu.com.tr/2021/emlak/istanbulun-boyu-uzayacak-avrupanin-en-yuksek-binasi-insa-ediliyor-6205318/>
- Şentürk, M. (2018). Piyasa yerine değerleri merkeze almak: Marka kentlerden güzel şehirlere. *Şehir ve Toplum Dergisi*, "Turgut Cansever Özel Sayısı", Aralık.
- TOKİ. (2019, 25 Kasım). Çanakkale'de mahalle kültürü. Erişim adresi: <https://www.toki.gov.tr/haber/canakkalede-mahalle-kulturu>
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (SBB). (2019). *On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)*. Erişim adresi: <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/07/OnbirinciKalkinmaPlani.pdf>
- Varol, M. ve Aşan, C. (2019, 15 Şubat). Çevre ve Şehircilik Bakanı Kurum: Bundan sonra 4-5 katı geçmeyecek imarlar yapılacak. *Anadolu Ajansı*. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/politika/cevre-ve-sehircilik-bakani-kurum-bundan-sonra-4-5-kati-gecmeyecek-imarlar-yapilacak/1394115>
- Yatay mimari için ilk adım Beyoğlu'nda atıldı! (2019, 6 Mart). *Emlak Kulisi*. Erişim adresi: <https://emlakkulisi.com/yatay-mimari-icin-ilk-adim-beyoglunda-atildi/600346>
- Yatay mimari ne demektir? Yatay mimari evleri nasıl olur? (2019, 16 Aralık). *Gürses Gazetesi*. Erişim adresi: <https://www.gursesgazetesi.com/yasam/yatay-mimari-ne-demektir-yatay-mimari-evleri-nasil-olur-h25317.html>
- Yılmaz, S. (2015, 27 Aralık). Şehirlerde yatay yapılaşmaya dönmeliyiz. *Habertürk*. Erişim adresi: <https://www.haberturk.com/yazarlar/serpil-yilmaz-2155/1172812-sehirlerde-yatay-yapilasmaya-donmeliyiz>
- 16/9 = Yıkım. (2013, 25 Mayıs). *Hürriyet*. Erişim adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/16-9-yikim-23363771>

Journal of Economy Culture and Society

E-ISSN: 2645-8772

Araştırma Makalesi / Research Article

Local Restaurants' Effect on Tourist Experience: A Case from Istanbul

Hanife Aysen KARAGÖZ¹ , Tevfik DEMİRÇİFTÇİ² , Ezgi ERKMEN³

¹Lecturer, Halic University, Tourism Management, Istanbul, Turkiye

²Assistant Professor, East Stroudsburg University, Hotel Restaurant Tourism Management, East Stroudsburg University, USA

³Assistant Professor Bogazici University, Department of Tourism Administration, Istanbul, Turkiye

ORCID: H.A.K. 0000-0001-5673-9072;
T.D. 0000-0002-3706-2147;
E.E. 0000-0003-4360-6822

Corresponding author:

Tevfik DEMİRÇİFTÇİ,
East Stroudsburg University, Hotel
Restaurant Tourism Management,
East Stroudsburg University, USA
E-mail: tevfikd@gmail.com

Submitted: 11.10.2021

Revision Requested: 05.12.2021

Last Revision Received: 14.12.2021

Accepted: 02.02.2022

Published Online: 14.04.2022

Citation: Karagoz, H.A., Demirciftci, T., & Erkmn, E. (2022). Local restaurants' effect on tourist experience: a case from Istanbul. *Journal of Economy Culture and Society*, 65, 313-327.

<https://doi.org/10.26650/JECS2021-1007826>

ABSTRACT

This study aims to employ and validate experience economy theory in local restaurant settings and to understand the dimensions of local restaurant experience from the point of view of tourists. A self-administered structured questionnaire based on the investigation of previous studies was used to collect data from tourists staying in Istanbul. Data were analyzed via exploratory factor analysis to explore different dimensions of the local food experience of tourists. Contrary to the experience economy model, which proposes four dimensions of experience, this research has identified three dimensions, for the local restaurant experience, namely entertainment and esthetics, education, and escapism. Previous research applied experience economy theory in literature, but this research is the first to employ and validate the dimensions of experience for a local restaurant setting. The findings of the study will provide a new perspective to local restaurant managers as well as destinations to manage the experience of foreign travelers.

Keywords: Experience economy model, Local restaurant, Food experience, Restaurant experience, Istanbul, Tourists

1. Introduction

O'dell (2007) stated that experiences are subjective, non-tangible, continuous, and personal perceptions. They are not snapshots and have different dimensions. These dimensions, which, according to the experience economy model are esthetics, entertainment, education, and escapism, develop over time with unforgettable impressions and keep their value in the future (Pine & Gilmore, 1999). For instance, the experiences that restaurants provide can be summarized in these four dimensions. Restaurant atmosphere and ambiance can affect customer mood positively/negatively (esthetics) (Parsa et al., 2012); a restaurant can offer arcade games for its customers (entertainment); a restaurant can provide wine or whiskey tastings (education) (Bruwer & Alant, 2009); and a restaurant atmosphere can help visitors to escape daily life challenges (escapism) (Kim & Stepchenkova, 2018). Moreover, it is known that restaurant experience plays a critical role in tourist experience (Chen & Huang, 2019).

Larsen (2007) defined the tourist experience as a past travel-related event significant enough to be kept in long-term memory. In this respect, experiences are primarily visual and are a different event where tourists consciously "look" at something as different from everyday life (Urry, 1990). However, there have been changes in understanding the tourist experience, along with postmodernism. Thus, instead of going to tourism destinations that offer sea, sun, and sand, tourists choose to go to places that provide unique experiences such as fun, entertainment, and hedonic pleasures (Holbrook & Hirschman, 1982). As a result, destinations need to be creative to attract tourists (Hernandez-Rojas et al., 2021).

While evaluating destination attractiveness, the food and beverage experience is perceived by tourists as one of the most important factors, along with climate, accommodation, and scenery (Henderson, 2009; Okumus and Cetin, 2018). Several factors contribute to tourists' food experiences: authenticity, novelty, and food locality (Björk and Kauppinen-Räisänen, 2014). Authentic food plays a key role in tourist food experiences (Kim et al. 2018). A growing body of literature states that experiencing authentic food is perceived by tourists as a primary reason for visiting a destination (Sengel et al. 2015; Boniface, 2017; Okumus et al., 2007; Quan & Wang, 2004). Destinations can differentiate themselves by offering authentic and quality food (Boyne et al., 2003). Moreover, local food experience plays a critical role in tourist satisfaction (Primanayagam, et al. 2020). For instance, Rimmington & Yüksel (1998) studied tourist satisfaction in Turkey. They found that food was the fourth most significant factor for tourist satisfaction and the most critical factor for revisit intention.

In this context, Tikkanen (2007) stated four food approaches in terms of travel motivations related to experience. The first approach was that food was perceived as a tourist attraction in western countries (Hjalager & Richards, 2003). Its experience allows tourists to reach their relaxation, excitement, escape, education, and lifestyle goals (Frochot, 2003). In the second approach, food is an obstacle as tourists may have had bad experiences while trying local foods in unfamiliar destinations (Cohen & Avieli, 2004). In the third approach, having local food becomes a gastronomic experience (Meler & Cerovic', 2003). The fourth approach is related to food culture (Quan and Wang, 2004), an essential criterion for destination marketing. Food culture is affected by local restaurants (Ozcelik & Akova, 2021).

Local restaurants play an essential role in influencing tourists positively and offering memorable experiences (Björk & Kauppinen-Räisänen, 2014) since all tourists, except for large groups, prefer to dine in local restaurants (Sims, 2009). A tourist can go to a local restaurant, try new foods, and have an unexpectedly joyful and memorable dining experience. Björk & Kauppin-

en-Räisänen (2014) added that the restaurant's physical environment, atmosphere, and tempo are factors that contribute to the local restaurant experience. Kim et al. (2009) further added that those tourists also perceived the restaurant view as necessary.

Istanbul is a worldwide known tourism destination with many scenic and historical landmarks (Okumus & Cetin, 2018). 13.40 million international tourists visited Istanbul in 2019, and it is the 8th most visited city globally (Robino, 2019). Since Istanbul has a rich historical background, Istanbul offers sophisticated cuisine (Demir et al., 2018). Turkish cuisine is perceived as one of the most popular global cuisines, having a strong reputation alongside Chinese, Thai, Japanese, Vietnamese, Indian, Greek, French and Italian cuisines (Cohen and Avieli, 2004; Okumus et al., 2007). Moreover, Istanbul has 31,268 local restaurants which offer many alternatives like steakhouses, kebabs, and fish restaurants (Bolat, 2019). However, to our best knowledge, there has never been a study about how local restaurants affect tourists visiting Istanbul.

Therefore, this study aims to employ and validate experience economy theory in local restaurant settings and to understand the dimensions of local restaurant experiences from the point of view of tourists.

2. Literature Review

2.1. *The Concept of Experience and the Experience Economy Model*

The term experience economy was first used by Pine & Gilmore (1999) to understand experience in different business settings. According to the authors, experiences can be defined as events that are of personal interest to individuals and are unique, unforgettable, and sustainable. In addition, the events defined as experiences do not occur spontaneously but are performed by service providers (Schmitt, 1999). Hence, Gupta & Vajic (2002) argue that experiences represent information and perceptions remaining in the minds of the consumers as a result of their interaction with the providers. In other terms, experience with a provider can be considered an act of co-creation that is subsequently remembered after the consumers' encounter with the providers (Poullsson & Kale, 2004).

Referring to the above definitions, it could be assumed that experiencing something does not necessarily mean having an experience. That is, in order to label an encounter as an experience, the consumers should feel at least one of the following : personal relevance, novelty, surprise, learning, or engagement (Poullsson & Kale, 2004). In a similar vein, Mossberg (2003, p. 27) suggests that an authentic experience needs to be a dynamic process, include a social dimension, have a meaning and joy, result in an involvement, depend on context, and relate to satisfaction. Therefore, there is a need to make a distinction between experiences and meaningful experiences. As such, meaningful experiences result from the interaction with the environment and what people learn from these interactions during their experiences.

The experience economy model of Pine & Gilmore (1999) similarly focuses on different levels of consumers' participation and their interaction with the environment and proposes four dimensions of experiences. While participation relates to consumer involvement, which can be either active or passive, interaction represents the degree of connection with the environment ranging from absorption to immersion. As a result, taken together, the authors proposed that education, entertainment, esthetic, and escapism are the main dimensions of experience. More specifically, they argued that experience goes beyond entertainment and includes different dimensions. Even entertainment is one of the oldest and common forms of experience, and education could also lead to pleasant experiences. However, education requires the active participation of an individual in contrast to entertainment.

Similarly, escapism experience results in active participation and makes people engage in events worth the time and money spent by participants. Lastly, esthetic experiences result in passive participation and immersion. In such experiences, consumers immerse themselves in the environment presented by the service providers. In other terms, they accept the environment as it is. Therefore, according to the model of Pine & Gilmore (1999), the purpose of consumers is to experience a feeling for entertainment, learning for education, and going or doing for escapism. However, for esthetic experience, the only aim is to be present in the setting.

Along with the experience economy model, other frameworks have been developed in the literature to enhance the dimensions of experience and contribute to understanding meaningful experiences. For instance, Tarssanen & Kylänen (2005) have created "the experience pyramid" which depicts key elements to form experiences. According to the model, the first element is individuality, which refers to customers feeling valued. An other element is authenticity, which relates to consumers' perception of a product as genuine. Story, the third element, helps to connect the different elements of experience. Interaction, the fourth element, is about the relations between the customer, other customers, and service providers.

Multi-sensory perception is the fifth element, and refers to the extent to which the experience can appeal to different senses. Lastly, contrast means presenting a product that is different from the daily routine of the customer. Even though these six elements of experience are crucial to customer experiences, the model of Pine & Gilmore (1999) is more focused on the dimensions of experience rather than understanding the elements creating customer experiences. Hence, we also adopted the experience economy model for our study to understand the tourist experience with local restaurants.

2.2. Tourist Experience and Food

After postmodernism, the concept of tourism started to gain a new meaning with the changing needs of travelers (Monaco, 2018). That is, people have started to look for new experiences such as fun activities and places that are different from sea, sun, and sand (Valek & Williams, 2018). Specifically, hedonic needs have appeared to act as motivators for tourists (Holbrook & Hirschman, 1982). Pine & Gilmore (1999) suggested that experiences involve different parties and develop over time with unforgettable impressions. However, when applied to tourism, experiences qualify as images and represent events where tourists consciously look at something different from everyday life (Urry, 1990). Hence, tourist experience can be defined as a personal event related to past travels, which are strong enough to stay in the long-term memory (Larsen, 2007). Further, Volo (2010) argues that tourist experience refers to formations in hedonic dimensions that take place outside of usual timing and environment, appeal to the imagination of tourists, and respond to escape and entertainment needs.

In literature, there are two different approaches to understand the tourist experience. The first approach, namely the social science approach, considers tourist experience a peak experience, which is opposed to daily routines. Therefore, the experiences such as traveling, accommodation, and eating are usually ignored because those activities are assumed to be extensions of daily experiences (Quan & Wang, 2004). However, with an opposite view, the marketing approach refers to tourists as consumers because they engage in commercial transactions. As such, these transactions could involve any type of service, including both peak and supporting experiences (Mossberg, 2007).

Regarding different experiences, eating represents a physiological need that should be satisfied for tourists as well as other individuals. Additionally, food and beverage constitute one of the

most important attractions for a destination (Jenkins, 1999), and food-related earnings count for almost one-third of tourism profit (Meler and Cerovic, 2003). Food's crucial role in the tourist experience could be explained in several ways (Hall et al., 2003). First, food is part of the local culture that is consumed by travelers. Second, food plays a vital role in the promotional activities of a destination. Similarly, Henderson (2004) mentions that food constitutes one of the critical elements of tourism marketing and development strategies.

Referring to food experience, Maslow (1943) identified food as one of people's basic needs in his hierarchy of needs. With regard to experiences depending on basic sensory stimuli, Hulten (2011) suggests that these experiences tend to stay longer in memory. Likewise, Chang (2018) found that food and beverage products remain longer than other products in the memory of study participants. This finding could be explained by the frequency of purchase and accessibility of food and beverage items in terms of time, place, and price (Chang et al., 2014). As such, repeated exposure to food and beverage products can impair memory and can be remembered more easily (Zajonc, 2001). In addition to satisfying physiological and hedonic needs, food is found to have psychological and social aspects. That is, the meals eaten on holiday allow interaction and bonding with family members, friends, and other foreign people (Hegarty & O'Mahony, 2001). Therefore, we could further argue that the food experience during traveling enables tourists to reach their goals of relaxation, excitement, escape, status, education, and lifestyle (Frochot, 2003).

2.3. Restaurant Experience and Tourism

In general, it is assumed that restaurants represent places that just serve food and beverage items. According to the experience economy, however, restaurants prepare, serve, and sell food, but also provide food experience (Robson, 1999). As such, restaurant services consist of a combination of tangible and intangible components. Besides, these services are composed of processes where production and consumption activities occur simultaneously and are subjectively experienced (Bojanic & Rosen, 1994). Taken together, food experience in the restaurant industry could be assessed based on how consumers perceive different processes during their consumption of food. As a result, in recent years researchers have started to investigate which factors contribute to food experience and create value for customers in the restaurant industry. In their study, Reuland et al. (1985) identified environment, product, and attitudes & behaviors of employees as three main components of hospitality services. Furthermore, when applied to the restaurant industry, previous research also determined atmosphere, food quality, and service quality as factors enhancing food experience for customers (Erkmen & Hancer, 2018; Ha & Jang, 2010; Sulek & Hensley, 2004). In addition, the intention to revisit a restaurant does not only depend on food, atmosphere, and service quality. Zeithaml (1988) also stated that perceived value is an essential factor affecting restaurant experience and customers search for value.

For the restaurant experience within the context of tourism, local restaurants play an essential role in the food experience of tourists. Even though there is no distinct definition of local restaurants, Yilmaz & Ozdemir (2017) define local restaurants as the places where menu items are determined based on the needs of local people. They added that the atmosphere is designed around local elements, and local food is presented. Moreover, local restaurants are usually located in places where local people live to meet local people's physiological, psychological, and social needs. However, food experiences of tourists other than large groups of tourists also take place in local restaurants. This explains why local restaurants are necessary to positively influence tourists' future behavior and create memorable gastronomic experiences. The factors that add value to tourists' food experi-

ence in local restaurants can be listed as authenticity, the novelty of the experience, locality of food, physical environment, and atmosphere (Björk & Kauppinen-Räsänen, 2014). However, among these factors, the physical environment and atmosphere have been identified as the most important ones. Also, Kim et al. (2009) determined that the most critical factor affecting tourists' decision to have local food is the appearance of local restaurants. Therefore, food experience could be a supporting experience as an extension of daily experiences. This experience could sometimes be a part of a peak experience (Quan & Wang, 2004). That is, tourists could find the opportunity of experiencing new food items as well as having a memorable food experience.

3. Method

3.1. Instrument

Built upon the experience economy model of Pine & Gilmore (1999), our study developed a self-administered structured questionnaire based on the investigation of previous studies to employ and validate experience economy theory in a local restaurant setting. The survey consists of two major sections. In the first section, respondents were asked to rate their restaurant experiences based on a 5 point Likert scale (1 = strongly disagree to 5 =strongly agree) to indicate the level of agreement with various statements. The second section of the survey included demographic and tripographic questions. While demographic questions asked respondents about gender, age, education level, income level, employment, and marital status, tripographic questions were related to travel characteristics, which are travel experiences, frequency of travel, and frequency of travel abroad.

The first part of the survey included twenty questions, and all measurement items were adopted from previous studies of Oh et al. (2007), Kivela & Crofts (2006), Kim et al. (2009), Mak et al. (2012), and Sengel et al. (2015).

3.2. Data Collection and Sampling

This study was conducted in Istanbul, where tourists can find various local restaurants offering different local cuisines that belong to seven different regions of Turkey. The target population of the current research included tourists visiting Istanbul during January 2019. The respondents were selected by the convenience sampling method based on accessibility, proximity, availability, and willingness to participate. 450 surveys were distributed to tourists willing to participate in the survey visiting the Eminonu, Beyazit and Sultanahmet areas in Istanbul and 313 questionnaires were returned. 87 responses were unusable due to missing information. In the end, 263 surveys were returned from participants. The surveys were collected by three different authors with the help of tablets.

3.3 Data Analysis

In the preliminary data analysis stage, univariate analysis was performed to obtain the demographic and tripographic profiles of the respondents. To validate the experience economy model and determine the dimensions of local restaurant experience, exploratory factor analysis (EFA) was conducted.

4. Results

To understand the demographic profile of study participants, a frequency analysis was performed. The analysis results show that males represented 42.1% of the respondents and females

represented 47.9% of the sample. Regarding age, almost half of the participants were between the ages of 36-39, followed by the ages of 18-25 (25.9%), 40-49 (14.8%), 50-59 (5.7%), and 60 or above (1.9%). For education level, more than half of the sample held either a bachelor's or graduate degree (65.4%). People with a high school and pre-college degree counted for 19.8% and 14.8% of the study participants. Regarding income level, the results show that 205 people in the sample had an income level of at most \$49,999. While 32.7% of respondents had a yearly income level of less than \$10,000, 45.2% earned less than \$49,000 annually. Most people (68.4%) who participated in our research were currently employed. Lastly, for marital status, the findings indicate that 62.4% of the sample was composed of single people. Hence, the remaining 37.6% represents people who were married (see Table 1).

Table 1: Demographic Profile of Respondents

Variable		N	%
Gender	Male	137	42.1
	Female	126	47.9
	Total	263	100
Age	18-25	68	25.9
	26-39	136	51.7
	40-49	39	14.8
	50-59	15	5.7
	60 or above	5	1.9
	Total	263	100
Marital Status	Single	164	62.4
	Married	99	37.6
	Total	263	100
Education Level	High School	52	19.8
	Pre-College	39	14.8
	Bachelor	96	36.5
	Graduate	76	28.9
	Total	263	100
Income (TL)	Less than \$10,000	86	32.7
	\$10,000-\$49,999	119	45.2
	\$50,000-\$99,999	41	15.6
	\$100,000 or above	17	6.5
	Total	263	100
Employment	Employed	180	68.4
	Unemployed	40	15.2
	Retired	13	4.9
	Housewife /student	30	11.4
	Total	263	100

In addition to the demographic profile of the respondents, this current study also collected data about the travel characteristics of research participants. Referring to the tripographic profile (see Table 2), 14.4% of the sample had limited travel experience. More than half of the participants (52.1%) had sufficient previous travel experience. For the travel frequency in a year, the findings also show that 61.6% of respondents traveled between 1 and 3 times. While 22.4% mentioned that they traveled between 4 and 6 times, the rest indicated that they took trips more than 6 times in a

year. Lastly, the frequency results of traveling abroad reveal that many participants (70.3%) traveled to other countries at least once a year.

Table 2: Tripographic Profile of Respondents

Variable		N	%
Travel experience	Very little	38	14.4
	Some	88	33.5
	Much	98	37.3
	Significant	39	14.8
	Total	263	100
Travel frequency (annual)	1-3	162	61.6
	4-6	59	22.4
	6 or above	42	16.0
	Total	263	100
Travel abroad (annual)	Once in a few years	52	19.8
	Once in two years	36	9.9
	Once a year	61	23.2
	Two times a year	65	24.7
	More than two times a year	59	22.4
	Total	263	100

In the second phase of the analysis, exploratory factor analysis (EFA) was performed to understand how local restaurant experiences were gathered under which dimensions. Before interpreting the results for EFA, the current research first employed the Kaiser-Meyer-Olkin method to assess the appropriateness of measurement items for factor analysis. The results show that the KMO measure of sampling adequacy was found to be 0.93, and Bartlett's test of sphericity was 2945.569 ($p < 0.001$), supporting the null hypothesis that the correlation matrix is an identity matrix (see Table 3). Overall, these findings revealed that the measurement scale is suitable for EFA.

Table 3: The results of Kaiser-Meyer-Olkin test

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sample Adequacy		.936
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	2945.659
	df	190
	Sig.	.000

For the results of EFA, this study has identified three factors with eigenvalues above one (see Table 4). All these three factors together explained 59.8% of the total variance.

Table 4: Factor analysis and explained Variance for local restaurant experience

Factors	Initial eigenvalues			Sum of squared loadings			Rotation sum of squared loadings		
	Total	% of variance	Cumulative %	Total	% of variance	Cumulative %	Total	% of variance	Cumulative %
1	9.545	47.725	47.725	9.545	47.725	47.725	5.488	27.439	27.439
2	1.393	6.964	54.689	1.393	6.964	54.689	3.359	16.796	44.235
3	1.032	5.160	59.849	1.032	5.160	59.849	3.123	15.614	59.849

4	.925	4.625	64.474
5	.859	4.293	68.767
6	.759	3.794	72.561
7	.629	3.147	75.708
8	.607	3.036	78.744
9	.504	2.520	81.264
10	.483	2.417	83.681
11	.457	2.287	85.968
12	.439	2.193	88.161
13	.398	1.988	90.149

Method: Principal Component Analysis

More precisely, our research adopted seventeen items from Pine and Gilmore's study (1999) regarding entertainment, education, esthetics, and escapism. Moreover, three additional items were borrowed from earlier research regarding neophobia, authenticity, and togetherness (Kim et al., 2009; Mak et al., 2012; Sengel et al., 2015) since the study was conducted in the restaurant industry. Taken together, three factors were identified for local restaurant experience out of these 20 items. The items specified for education and escapism dimensions were in line with the previous findings in the literature. However, the items regarding entertainment, esthetics, neophobia, authenticity, and togetherness were found to be grouped under the same dimension.

The three factors identified for local restaurant experience as a result of factor analysis are presented in Table 5. Since the items for education and escapism were grouped under the same factors in previous literature, these factors were named the same as in the literature. However, the remaining items for entertainment, esthetics, neophobia, authenticity, and togetherness were re-named as entertainment and esthetics.

Table 5: Factor analysis results for local restaurant experience scale

Factor	Factor Loading	Explained Variance (%)
It is fun to eat at local restaurants	0.766	
Local restaurants provide a good atmosphere	0.730	
I find the authentic atmosphere of local restaurants appealing	0.682	
Physical setting of the local restaurants improves my experience	0.655	
The idea of consuming local food at local restaurants makes me feel excited	0.625	
Eating in local restaurants and consuming local food in its origin is an authentic experience	0.616	
Entertainment and Esthetics		27.439
It is fun to eat food with different styles at local restaurants than I am accustomed to (e.g. using chop sticks)	0.614	
I enjoy watching food demonstrations and services at local restaurants	0.561	
I would like to eat at local restaurants to try foods that I am not familiar with	0.549	
The waiters and local customers of local restaurants are usually approachable and open for interaction	0.539	
The presentation of the food at local restaurants is important to me	0.533	
Local restaurant experiences are usually surprising	0.533	

	I would like to learn how to cook local food	0.801	
	I would like to observe a cooking demonstration at a local restaurant	0.801	
Education	I collect information about the local culture by eating local food in local restaurants	0.615	44.235
	I am curious to learn more about local food and cultures by dining at local restaurants	0.606	
	Local restaurant experiences let me imagine being someone else	0.862	
	I usually escape from reality while I am eating at local restaurants	0.803	
Escape	I feel immersed in the local restaurants while I am trying the local food	0.675	59.849
	I feel like I am in a different time or place while I am eating at local restaurants	0.582	

5. Discussion and Conclusion

The purpose of this research is to understand the dimensions of local restaurant experience by applying the experience economy model of Pine & Gilmore (1999). Specifically, our study aims to employ and validate experience economy theory in a local restaurant setting. The current study used a measurement scale built upon items adapted from previous literature (Kim et al., 2009; Mak et al., 2012; Pine and Gilmore, 1999; Sengel et al., 2015) to understand the dimension of local restaurant experience better. The empirical findings of our research show that education and escapism represent dimensions of tourists' local restaurant experience, and entertainment and esthetics are not two distinct dimensions. As opposed to the experience economy model of Pine & Gilmore (1999), entertainment and esthetics together act as a single dimension for the local restaurant experience. In other terms, our study results provided partial support for the experience economy model of Pine and Gilmore.

First, three factors identified in this current research accounted for 59.84% of the total explained variance for the local restaurant experience. The first factor measured entertainment, and esthetics explained most of the total variance for the local restaurant experience. The second factor was related to education and accounted for 16.79% of the total variance. Lastly, the third factor measured escapism. Regarding the first factor, atmosphere, physical environment, and local food reflecting the local culture and entertainment evolved around having novel food items in local restaurants. This was highly associated with the entertainment and esthetics dimension of local restaurant experience.

The second factor, education, relates to learning about cooking, different cooking methods, local culture, and curiosity for different cuisines. Lastly, the third factor, namely escapism, is found to be highly associated with escaping from reality, time, and place. Overall, these three distinct factors show that the most critical dimension for the local restaurant experience is experiencing new food and different environments, which, in turn, results in an enjoyable experience. Following entertainment and esthetics, travelers also visit local restaurants to learn about a new culture and different cuisine. Moreover, escaping from daily routines is another important dimension of the local food experience. Second, our research identified entertainment and esthetics as a single factor rather than two different factors. This finding contradicts the experience economy model of Pine and Gilmore (1999). However, the contradictory result can be explained with the study context, the local restaurant setting. In their study for ethnic cuisine, Lai et al. (2020) found that esthetic experience positively and significantly influences entertainment experience. Therefore, we can assume that esthetic experience is the source of entertainment experience in

local restaurants. That is, tourists may perceive the unique atmosphere, physical environment, and different food presentations as enjoyable.

The results of our study provide a theoretical contribution to the literature to better understand the local restaurant experience of tourists. First, this current research tried to understand whether the four dimensions of experience economy theory apply to local restaurant settings. Prior research investigated the experience economy model in the food and beverage industry; these studies usually directly adopted the dimensions of experience and tested their effects on satisfaction, revisit intention, or both (Lai et al., 2020; Lai et al., 2021). Similarly, regarding other tourism and hospitality contexts, previous literature mostly borrows the four dimensions of the experience economy model to examine their influence on satisfaction and behavioral intentions (Hwang & Han, 2018; Lee et al., 2020; Mehmetoglu & Engen, 2011; Oh et al., 2007). Thus, to our best knowledge, our study is the first research to test the dimensions of the experience economy model for restaurant experience and show that local restaurant experience can be grouped under three dimensions rather than four.

In addition to theoretical significance, this study also provides implications for local restaurants. First of all, the study findings imply that local restaurateurs need to pay attention to the atmosphere and physical environment of the restaurant setting. That is, the restaurant's interior design and ambiance should reflect the local culture of the destination to satisfy the entertainment dimension of the restaurant experience. Second, local restaurants should enable customers to learn about new food items and new cultures regarding education. With this in mind, service employees need to be well trained about menu items in order to provide detailed explanations. Third, local restaurants play an important role for destination attractiveness and return to a destination. Thus, restaurant executives need to work together with destination marketing organizations in order to promote their restaurants.

One strategy for restaurants could be to make food preparation sites visible to customers. As such, tourists may find the opportunity to see different cooking techniques unique to different cultures. An other strategy could also be to have creative and distinct presentations of food items. In such a way, guests could learn about different food presentations and have an enjoyable time, contributing to their entertainment experience. Lastly, for satisfying the escapism dimension of the local restaurant experience, local restaurateurs may benefit from the implications above. The physical environment and atmosphere reflecting local culture with unique food preparation and presentation styles may make travelers feel distant from daily routines.

Limitations and Future Research

The current study is not without limitations, and it affords opportunities for future research. First, this study was geographically limited by studying local restaurants in Istanbul. Future studies may investigate the effects of local restaurants on tourist experiences in different cities. In addition to this, the sample size was limited. In future studies, the sample size might be increased. Even though quantitative research is considered the most helpful and widely used research tool (Ann & Blum, 2020), this method might provide limited information, and qualitative research can discover further information to understand the effects of local restaurants on tourist experiences (Creswell & Poth, 2018). Thus, face-to-face interviews and focus groups would be helpful to have more information from tourists regarding their restaurant experiences. In the future, local restaurant operators might be interviewed to have more information about the tourist experience. Finally, this study does not cover the pricing component of the restaurant experience. In the future, several studies might be made regarding the pricing component of the restaurant experience.

Ethics Committee Approval: This article is a part of a thesis project at Istanbul University.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Conception/Design of Study- H.A.K.; Data Acquisition- H.A.K.; Data Analysis/Interpretation- H.A.K.; Drafting Manuscript- E.E., T.D.; Critical Revision of Manuscript- E.E., T.D.; Final Approval and Accountability- E.E., T.D.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

References

- Ann, S., & Blum, S. C. (2020). Motivating senior employees in the hospitality industry. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 32(1) 324–346. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-08-2018-0685>
- Björk, P. & Kauppinen-Räsänen, H. (2014). Culinary-gastronomic tourism—a search for local food experiences. *Nutrition & Food Science*, 44(4), 294–309. <https://doi.org/10.1108/NFS-12-2013-0142>
- Bojanic, D.C. & Drew Rosen, L. (1994). Measuring service quality in restaurants: an application of the SERVQUAL instrument. *Hospitality Research Journal*, 18(1),3–14. <https://doi.org/10.1177/109634809401800102>
- Bolat,C. (2019). Zomato İstanbul'un 2019 yeme icme trendlerini paylasti. *Pazarlamasyon*. Retrieved from <https://pazarlamasyon.com/zomato-istanbulun-2019-yeme-icme-trendlerini-paylasti/>
- Boniface, P. (2017) *Tasting Tourism: Travelling for Food and Drink*. London: Routledge.
- Boyne, S., Hall, D. & Williams, F. (2003). Policy, support and promotion for food-related tourism initiatives: A marketing approach to regional development. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 14(4), 131–154. https://doi.org/10.1300/J073v14n03_08
- Bruwer, J. & Alant, K. (2009). The hedonic nature of wine tourism consumption: an experiential view, *International Journal of Wine Business Research*, 21(3), 235–257.
- Chang, S. (2018). Experience economy in hospitality and tourism: Gain and loss values for service and experience, *Tourism Management*, 64, 55–63. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2017.08.004>
- Chang, S., Stansbie, P. & Rood, A.S. (2014). Impulsive consumption in the experiential context. *Current Issues in Tourism*, 17(2),145–163. <https://doi.org/10.1080/13683500.2012.749843>
- Chen, Q., & Huang, R. (2019). Understanding the role of local food in sustaining Chinese destinations. *Current Issues in Tourism*, 22(5), 544–560. <https://doi.org/10.1080/13683500.2018.14444020>
- Cohen, E. & Avieli, N. (2004). Food in tourism: Attraction and impediment. *Annals of Tourism Research*, 31(4), 755–778. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2004.02.003>
- Demir, Ş., Akgad, G., Sormaz, U. & Ozata, E. (2018). Sokak lezzetlerinin gastronomik değeri: İstanbul sokak lezzetleri, *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 2, 589–601.
- Erkmen, E. & Hancer, M. (2018). Creating value for the restaurant customer: The role of other customers in the dining experience. In Kozak, M. and Kozak, N. (Eds.), *Tourist Behavior. Tourism Hospitality & Event Management Series* (pp. 157–171). Cham: Springer
- Frochot, I. (2003). An analysis of regional positioning and its associated food images in French tourism regional brochures. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 14(3-4), 77–96. https://doi.org/10.1300/J073v14n03_05
- Gupta, S. & Vajic, M. (2000). The contextual and dialectical nature of experiences. In Fitzsimmons, J. and Fitzsimmons, M. (Eds.), *New Service Design* (pp. 33–51). Thousand Oaks, CA: Sage
- Ha, J. & Jang, S.S. (2010). Effects of service quality and food quality: The moderating role of atmospherics in an ethnic restaurant segment. *International Journal of Hospitality Management*, 29(3), 520–529. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2009.12.005>
- Hall, C.M., Sharples, L., Richard, M., Macionis, N. and Cambourne, B. (2003). *Food Tourism Around the World: Development, Management and Markets*. Burlington, MA: Butterworth-Heinemann,
- Hegarty, J.A. & O'Mahony, G.B. (2001). Gastronomy: A phenomenon of cultural expressionism and an aesthetic for living. *International Journal of Hospitality Management*, 20(1), 3–13. [https://doi.org/10.1016/S0278-4319\(00\)00028-1](https://doi.org/10.1016/S0278-4319(00)00028-1)

- Henderson, J.C. (2004). Food as a tourism resource: A view from Singapore. *Tourism Recreation Research*, 29(3), 69–74. <https://doi.org/10.1080/02508281.2004.11081459>
- Henderson, J.C. (2009). Food tourism reviewed. *British Food Journal*, 111(4), 317–326. <https://doi.org/10.1108/00070700910951470>
- Hernandez-Rojas, R.D., Folgado-Fernandez, J.A. & Palos-Sanchez, P.R. (2021). Influence of the restaurant brand and gastronomy on tourist loyalty. A study in Córdoba (Spain). *International Journal of Gastronomy and Food Science*, 23(1), 1–10 <https://doi.org/10.1016/j.ijgfs.2021.100305>
- Hjalager, A.M. & Richards, G. (2003). *Tourism and Gastronomy*. London: Routledge.
- Holbrook, M.B. & Hirschman, E.C. (1982). The experiential aspects of consumption: Consumer fantasies, feelings, and fun. *Journal of Consumer Research*, 9(2), 132–140. <https://doi.org/10.1086/208906>
- Hultén, B. (2011). Sensory marketing: the multi-sensory brand-experience concept. *European Business Review*, 23(3), 256–273. <https://doi.org/10.1108/0955534111130245>
- Hwang, J. & Han, H. (2018). A study on the application of the experience economy to luxury cruise passengers. *Tourism and Hospitality Research*, 18(4), 478–491. <https://doi.org/10.1177/1467358416682068>
- Jenkins, O.H. (1999). Understanding and measuring tourist destination images. *International Journal of Tourism Research*, 1(1), 1–15. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1522-1970\(199901/02\)1:1<1::AID-JTR143>3.0.CO;2-L](https://doi.org/10.1002/(SICI)1522-1970(199901/02)1:1<1::AID-JTR143>3.0.CO;2-L)
- Kim, S., Choe, J. Y., & Lee, S. (2018). How are food value video clips effective in promoting food tourism? Generation Y versus non-Generation Y. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 35(3), 377–393. <https://doi.org/10.1080/10548408.2017.1320262>
- Kim, Y.G., Eves, A. & Scarles, C. (2009). Building a model of local food consumption on trips and holidays: A grounded theory approach. *International Journal of Hospitality Management*, 28(3), 423–431. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2008.11.005>
- Kim, M.S. & Stephenkova, S. (2018). Examining the impact of experiential value on emotions, self-connective attachment, and brand loyalty in Korean family restaurants. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, 19(3), 298–321. <https://doi.org/10.1080/1528008X.2017.1418699>
- Kivela, J., & Crotts, J. C. (2006). Tourism and gastronomy: Gastronomy's influence on how tourists experience a destination. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 30(3), 354–377. <https://doi.org/10.1177/1096348006286797>
- Lai, I.K., Lu, D. & Liu, Y. (2020). Experience economy in ethnic cuisine: A case of Chengdu cuisine. *British Food Journal*, 122(6), 1801–1817. <https://doi.org/10.1108/BFJ-08-2018-0517>
- Lai, I.K.W., Liu, Y. & Lu, D. (2021). The effects of tourists' destination culinary experience on electronic word-of-mouth generation intention: The experience economy theory. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 26(3), 231–244. <https://doi.org/10.1080/10941665.2020.1851273>
- Larsen, S. (2007). Aspects of psychology of the tourist experience. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 7(1), 7–18. <https://doi.org/10.1080/15022250701226014>
- Lee, S., Jeong, E. & Qu, K. (2020). Exploring theme park visitors' experience on satisfaction and revisit intention: A Utilization of experience economy model. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, 21(4), 474–497. <https://doi.org/10.1080/1528008X.2019.1691702>
- Mak, A.H., Lumbers, M., Eves, A. & Chang, R.C. (2012). Factors influencing tourist food consumption. *International Journal of Hospitality Management*, 31(3), 928–936. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2011.10.012>
- Maslow, A.H. (1943). A theory of human motivation. *Psychological Review*, 50(4), 370. <https://doi.org/10.1037/h0054346>
- Mehmetoglu, M. & Engen, M. (2011). Pine and Gilmore's concept of experience economy and its dimensions: An empirical examination in tourism. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, 12(4), 237–255. <https://doi.org/10.1080/1528008X.2011.541847>
- Meler, M. & Cerovic, Z. (2003). Food marketing in the function of tourist product development. *British Food Journal*, 105(3), 175–192. <https://doi.org/10.1108/00070700310477121>
- Monaco, S. (2018). Tourism and the new generations: emerging trends and social implications in Italy. *Journal of Tourism Futures*, 4(1), 7–15. <https://doi.org/10.1108/JTF-12-2017-0053>
- Mossberg, L. (2003). *Att Skapa Upplevelser: Fra'n Ok till Wow*. Studentlitteratur. Lund.

- Mossberg, L. (2007). A marketing approach to the tourist experience. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 7(1), 59–74. <https://doi.org/10.1080/15022250701231915>
- Oh, H., Fiore, A.M. & Jeoung, M. (2007). Measuring experience economy concepts: Tourism applications. *Journal of Travel Research*, 46(2), 119–132. <https://doi.org/10.1177/0047287507304039>
- Okumus, B. & Cetin, G. (2018). Marketing Istanbul as a culinary destination. *Journal of Destination Marketing & Management*, 9, 340–346. <https://doi.org/10.1016/j.jdmm.2018.03.008>
- Okumus, B., Okumus, F. & McKercher, B. (2007). Incorporating local and international cuisines in the marketing of tourism destinations: The cases of Hong Kong and Turkey. *Tourism Management*, 28(1), 253–261. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2005.12.020>
- Ozcelik, A. & Akova, O. (2021). The impact of street food experience on behavioral intention. *British Food Journal*, 123(12), 4175–4193. <https://doi.org/10.1108/BFJ-06-2020-0481>
- Parsa, H. G., Dutta, K., & Njite, D. (2017). Consumer behaviour in restaurants: Assessing the importance of restaurant attributes in consumer patronage and willingness to pay. In Jauhari, V. (Ed), *Hospitality Marketing and Consumer Behavior* (pp. 211-239). Boca Raton: Apple Academic Press.
- Pine, J. & Gilmore, J.H. (1999). *The Experience Economy: Work is Theatre and Every Business a Stage*. Boston, Massachusetts: Harvard Business Press.
- Piramanayagam, S., Sud, S., & Seal, P. P. (2020). Relationship between tourists' local food experience escape, satisfaction and behavioural intention. *Anatolia*, 31(2), 316–330. <https://doi.org/10.1080/13032917.2020.1747232>
- Poulsson, S.H., & Kale, S.H. (2004). The experience economy and commercial experiences. *The Marketing Review*, 4(3), 267–277. <https://doi.org/10.1362/1469347042223445>
- Quan, S. & Wang, N. (2004). Towards a structural model of the tourist experience: An illustration from food experiences in tourism. *Tourism Management*, 25(3), 297–305. [https://doi.org/10.1016/S0261-5177\(03\)00130-4](https://doi.org/10.1016/S0261-5177(03)00130-4)
- Reuland, R., Choudry, J. & Fagel, A. (1985). Research in the field of hospitality. *International Journal of Hospitality Management*, 4(4), 141–146. [https://doi.org/10.1016/0278-4319\(85\)90051-9](https://doi.org/10.1016/0278-4319(85)90051-9)
- Rimington, M. & Yüksel, A. (1998). Tourist satisfaction and food service experience: Results and implications of an empirical investigation. *Anatolia*, 9(1), 37–57. <https://doi.org/10.1080/13032917.1998.9686958>
- Robino, D. M. (2019). Global destination cities index 2019. *Mastercard*. Retrieved from <https://newsroom.mastercard.com/wp-content/uploads/2019/09/GDCI-Global-Report-FINAL-1.pdf>
- Robson, S.K. (1999). Turning the tables: The psychology of design for high-volume restaurants. *Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly*, 40(3), 56–63. <https://doi.org/10.1177/001088049904000320>
- Schmitt, B. (1999). Experiential marketing. *Journal of Marketing Management*, 15(1-3), 53–67. <https://doi.org/10.1362/026725799784870496>
- Sengel, T., Karagoz, A., Cetin, G., Dincer, F.I., Ertugral, S.M. & Balık, M. (2015). Tourists' approach to local food. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 195(3), 429–437. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.06.485>
- Sulek, J.M. & Hensley, R.L. (2004). The relative importance of food, atmosphere, and fairness of wait: The case of a full-service restaurant. *Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly*, 45(3), 235–247. <https://doi.org/10.1177/0010880404265345>
- Sims, R. (2009). Food, place and authenticity: Local food and the sustainable tourism experience *Journal of Sustainable Tourism*, 17(3), 321–336. <https://doi.org/10.1080/09669580802359293>
- Tarssanen, S. & M. Kylänen (2006). A Theoretical Model for Producing Experiences-A Touristic Perspective. In M. Kylänen *Articles on Experiences 2nd edition* (pp. 134-154). Rovaniemi, Finland: Lapland Centre of Expertise for the Experience Industry,
- Tikkanen, I. (2007). Maslow's hierarchy and food tourism in Finland: Five cases. *British Food Journal*, 109(9), 721–734. <https://doi.org/10.1108/00070700710780698>
- Urry, J. (1990), *The Tourist Gaze*. London: Sage.
- Valek, N. S., & Williams, R. B. (2018). One place, two perspectives: Destination image for tourists and nationals in Abu Dhabi. *Tourism Management Perspectives*, 27, 152–161. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2018.06.004>
- Volo, S. (2010). Bloggers' reported tourist experiences: Their utility as a tourism data source and their effect on prospective tourists. *Journal of Vacation Marketing*, 16(4), 297–311. <https://doi.org/10.1177/1356766710380884>

- Yılmaz, G.& Ozdemir, B. (2017). Turizm destinasyonlarında restoran biçimleşmeleri: Kapadokya bölgesi üzerine nitel bir araştırma. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 28(1), 81–95. <https://doi.org/10.17123/atad.316075>
- Zajonc, R.B. (2001). Mere exposure: A gateway to the subliminal, *Current Directions in Psychological Science*, 10(6), 224–228. <https://doi.org/10.1111/1467-8721.00154>
- Zeithaml, V.A. (1988). Consumer perceptions of price, quality, and value: a means-end model and synthesis of evidence. *Journal of Marketing*, 52(3), 2–22. <https://doi.org/10.1177/002224298805200302>

Journal of Economy Culture and Society

E-ISSN: 2645-8772

Araştırma Makalesi / Research Article

İstanbul: Sanayisizleşmeyen Bir Küresel Kent

Istanbul: A Global, but Still Industrial, City

Özgür SAYIN¹

ÖZ

Küresel ekonominin ulus-devletlerin bölgesel sınırlarını aşarak derinleşmesi, küresel kentler olarak adlandırılan bazı büyük şehirlerin bu sistemin organizasyonunda önemli işlevler üstelenerek giderek daha fazla önem kazanmasına neden olmaktadır. Bu kentlerin küresel ve bölgesel işlevleri, ulus-ötesi bağlantıları ve geçirdikleri ekonomik, politik ve sosyal dönüşümler üzerine inşa edilmiş geniş bir literatür bulunmaktadır. Bu literatürdeki temel yaklaşımlardan bir tanesi küresel şehirlerin üretim yapısının sanayiden ileri hizmetler sektörüne doğru keskin bir geçiş gösterdiğidir. Zaman içinde hem küresel kentler olarak tanımlanan şehirlerin sayısındaki artışa hem de sanayisizleşme çalışmalarında önemli gelişimler gerçekleşmiştir. Bu gelişmelere rağmen küresel kentlerin sanayisizleşmiş şehirler olduğu tezinin yeteri kadar ampirik sorgulamaya tabi tutulmadığı gözlemlenmektedir. Bu noktadan hareketle, bu çalışma küresel kentlerin aynı zamanda post-endüstriyel bir karakter taşıdığı tezini İstanbul örneği üzerinde sorgulamaktadır. Bu amaçla, makale İstanbul'un bir küresel kent olarak ortaya çıktığı 2000'li yıllardan itibaren şehrin ekonomik yapısındaki değişimleri ekonomik üretimin, istihdamın ve mekânsal göstergeler yoluyla inceleyerek şehirde bir sanayisizleşme sürecinin yaşanıp yaşanmadığını incelemektedir. Bulgular, literatürde varsayılan aksine, şehirde bu tarz bir dönüşüm yaşanmadığını, ancak küreselleşmenin sanayi üretiminin niteliğinde ve kent içindeki yerleşiminde birtakım değişikliklere yol açtığını göstermektedir. Bulgular ayrıca sanayisizleşmenin temelde bir kısım yerel ve ulusal faktörlerden kaynaklandığını, küreselleşmenin de bu sanayinin kentte kalmasına katkı sağladığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, Küresel Kentler, Sanayisizleşme, Post-endüstriyel Şehir, İstanbul

ABSTRACT

Global cities are typically perceived as the outcomes of a series of structural transformations experienced by the advanced capitalist countries in North America and Western Europe in the 1970s. A radical decrease in the share of industrial production vis-à-vis an increase in advanced producer services in the sectorial composition of global cities is one of the indicators of such restructuring. However, beyond the North Atlantic Axis—and especially with regard to new global cities—

¹Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Bilecik, Türkiye

ORCID: Ö.S. 0000-0003-2111-6152

Corresponding author:

Özgür SAYIN

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve

İdari Bilimler Fakültesi, Bilecik, Türkiye

E-mail: ozgur.sayin@bilecik.edu.tr

Submitted: 17.02.2021

Revision Requested: 27.05.2021

Last Revision Received: 16.06.2021

Accepted: 16.07.2021

Published Online: 24.01.2022

Citation: Sayin, O. (2022). İstanbul:

Sanayisizleşmeyen bir küresel kent. *Journal of*

Economy Culture and Society, 65, 329-349.

<https://doi.org/10.26650/JECS2021-881837>

the validity of this assumption is questionable. Consequently, this paper involves a case study of Istanbul on the subject. This paper considers economic production and employment levels as well as spatial indicators to explore the changes in the sectorial dynamics of Istanbul's economy following the 2000s. Furthermore, it evaluates whether post-industrial transformation has taken place in the city. The first empirical section of the paper argues that such post-industrial transformation has not taken place in Istanbul; it posits that rather, globalization has spurred some changes in the manufacturing industry in terms of the scale of production and spatial distribution within the city. It further discusses the local and global dynamics contributing to the survival of industries in the city.

Keywords: Globalization, Global Cities, De-industrialization, Post-industrial City, Istanbul

EXTENDED ABSTRACT

Since the last quarter of the twentieth century, the profound impacts of economic globalization have initiated significant transitions in the traditional organizational framework that used to prevail in the global capitalist economic system and in which nation-states were the primary actors. Although nation-states' capabilities have diminished gradually, some major cities, called global cities, have emerged as new strategic regions in which various cross-border flows are concentrated. From the economic perspective, these global cities may be identified based on a set of unique functions that they serve in the spatial organization of global capitalism (e.g., coordination units for transnational companies in terms of their global activities, primary locations of advanced producer service firms, and basing points for global capital accumulation). For researchers studying global cities, this reorganization has appeared parallel to a restructuring in the sectorial composition of global cities. This restructuring takes the form of a sharp shift from the prevalence of industrial service sectors to that of advanced ones. However, outside the core realm of the research, the perception of global cities as post-industrial spaces is questionable in general as various local, national, and global dynamics play active roles—simultaneously but in different scales—in the establishment of global cities. This paper further interrogates the post-industrial transformation thesis on Istanbul, one of the leading recently globalized cities. The potential contribution of such an examination is threefold. This study proposes the thesis that Istanbul is not a deindustrialized global city. Such an approach can provide empirical evidence for future studies considering Istanbul within the globalization–city relationship framework. In the broader context, this study offers a new approach to testing the fundamental assumptions on global cities; thus, it enables researchers to stretch the theoretical limits to studying the establishment of global cities. Finally, establishing a common basis for deindustrialization studies and global urban research may help expand the empirical grounds for both these types of literature. There are three aspects in which Istanbul may be considered an interesting and fruitful case study subject in the context of the study of global cities. First, the rise of Istanbul as a global city has emerged primarily in the span of the last 20 years; thus, it is a contemporary as well as ongoing process. Second, Istanbul has emerged as one of the most developed cities among the several recently globalized ones. Thirdly, although Istanbul is one of the world's prominent global cities today, it contradicts some assumptions of how global cities are typically established and comprises a more hybrid and partly exceptional urbanization pattern. The core argument of this paper is that a similar differentiation can also be observed in the sectorial composition of the Istanbul economy. In other words, although Istanbul is considered a global city, it has not yet experienced a deindustrialization process; on the contrary, the manufacturing industry has still maintained its importance in the sectorial distribution of the economy. The transformation experienced in Istanbul can be interpreted in two ways. First, it may be perceived as a spatial change occurring main-

ly in the form of the concentration of manufacturing firms on the periphery of the city, which is a stark contrast to the agglomeration of service sectors in the central areas. Second, it is a qualitative shift in the industrial production scale from large corporations toward small- and medium-sized enterprises, most of which are export-oriented and subcontracted. The fact that Istanbul has not transformed into a post-industrial city—at least so far—may be attributed to various reasons that are beyond the purview of this study. However, in all circumstances, one of the most important factors to consider in this context is Istanbul's position as the nation's core at various levels, including the economic and social levels. Istanbul's central position makes it necessary for all major companies in the country to be situated in Istanbul, regardless of their origins or the sectors in which they operate. Besides, it is also evident that administrative strategies that can facilitate the removal of industrial areas towards other cities have not yet been realized despite targets set in this direction. Another aspect to consider is that the city's labor structure is not capable of causing this transformation, neither through its internal dynamics nor with its external migration. Finally, because foreign investments in the city are relatively compatible with the current local and national dynamics, they do not cause a serious structural change in the city's current economic system.

1. Giriş

Yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler ile birlikte giderek artan sermaye, meta, emek ve bilgi hareketliliği bir zamanlar ulus-devletlerin birincil aktörleri olduğu küresel ekonomik sistemin geleneksel organizasyonunda derin değişikliklere yol açtı. Bu değişikliğin odağında küresel kapitalizmin kontrol ve kumanda merkezleri, küresel sermaye birikiminin toplanma mekânları ve ulus-ötesi hareketliliklerin birincil bağlantı noktaları olmak gibi bir takım yeni ve özel işlevleri üstlenen küresel kentler olarak adlandırılan bir dizi ayrıcalıklı şehir bulunmaktadır (Friedmann, 1986; Sassen, 1991; Scott, 2001). Bu küresel yeniden yapılanma aynı zamanda küresel kentlerde gelişmiş kapitalist ülkelerde sanayi üretiminde karlılıkların düşmesi ile başlayan ve çok uluslu şirketlerin üretim hatlarını emek gücünün nispeten ucuz olduğu gelişmekte olan ülkelere taşımaları ile ortaya çıkan sanayisizleşme sürecinin hem sonucu hem de tetikleyicisiydi (Friedmann ve Wolff, 1982; Friedmann, 1986). Böylece küresel kentler, sanayi üretiminin kent ekonomisindeki yerini bankacılık, medya, telekomünikasyon yahut çeşitli danışmanlıklar benzeri ileri hizmet sektörlerine bıraktığı, küresel ölçekte yönetim, tasarım, araştırma-geliştirme gibi post-endüstriyel olarak karakterize edilen ekonomik faaliyetlerin merkez üsleri haline geldiler (Sassen, 1991).

Başlangıçta küresel kentlerin coğrafyası Londra, New York, Paris gibi çoğunlukla Kuzey Amerika ve Batı Avrupa'daki erken sanayileşmiş ülkelerde yer alan az sayıdaki şehirle sınırlanırken geçen zamanda küresel kapitalizmin faaliyet alanındaki gelişmelere paralel olarak başta Doğu Asya olmak üzere gelişmekte olan ülkelerin büyük şehirlerini de içerecek şekilde genişlemiştir (Sassen, 2016). Küresel kentlerin sayısındaki bu artış, yeni küreselleşen kentlerin, küresel ekonominin işleyişindeki işlevleri, kentsel dinamikleri yahut bağlantılarının sayısı ve niteliği gibi çeşitli açılardan klasik küresel kentlerden farklılaştığına işaret etmektedir (Parnreiter, 2014; Derudder ve Taylor, 2016). Bu farklılıklar erken dönem çalışmaların tek taraflı (Batı-merkezli) ve fazla genelleyici olduğu eleştirilerini doğurmuş ve özellikle batı-dışı coğrafyalara odaklanan farklı eleştirel yaklaşımların ortaya çıkmasına neden olmuştur (Fujita, 2011; Parnell ve Robinson, 2013; Sheppard, Leitner ve Maringanti, 2013; Heo, 2015; Schindler, 2017). Benzer şekilde son zamanlarda küresel kent araştırmalarının kendi bünyesinde de yaklaşımın temel varsayımlarının – özellikle yeni küresel kentlerde – sorgulanmasına dair artan bir eğilimin varlığı gözlenmektedir (Hoyler ve Harrison, 2017; Kleibert, 2017; Krijnen, Bassens ve Van Meeteren, 2017; Sayın, Hoyler ve Harrison, 2020).

Ancak, bazı istisnai çalışmalar bir kenara bırakılırsa, küresel kent yaklaşımının en temel varsayımlarından biri olan sanayisizleşme tezinin bu yeni eğilim içinde kendine gerektiği kadar yer bulamadığı söylenebilir. Öte yandan, sanayisizleşmeye dair ekonomik coğrafya disiplini içerisinde oldukça zengin teorik tartışmalar üretilse de ampirik çalışmalar coğrafi açıdan oldukça kısıtlıdır (Schindler ve ark., 2020). Özellikle gelişmekte olan coğrafyalardaki çalışmalar genellikle sanayi ve hizmet sektörleri arasındaki bu dönüşümü ülkeler düzeyinde almakta, meselenin şehir boyutu göz ardı edilmektedir (Hassink ve ark., 2017; Schindler ve ark., 2020; Pike, 2020). Bu noktadan hareketle, bu çalışma İstanbul örneğinde küresel kentlerin aynı zamanda post-endüstriyel şehirler olduğu iddiasını sorgulamaktadır. Bu tarz bir sorgulama hem İstanbul çalışmaları için hem de daha geniş anlamda küresel kent ve sanayisizleşme çalışmalarına katkıda bulunabilir. Birincisi açısından, bu çalışmanın öne sürdüğü İstanbul'un sanayisizleşen bir küresel kent olmadığı tezi küreselleşme-kent ilişkisi çerçevesinde İstanbul'u ele alacak potansiyel araştırmalar için bir dayanak oluşturabilir. İkinci potansiyel katkısı ise çift yönlüdür. Bir, makale küresel kent çalışmalarına yeni bir sorgulama alanı açarak yaklaşımın teorik çerçevesini geliştirme

olanağı sunmaktadır. İki, sanayisizleşme ve küresel kent literatürlerine bir ortak payda oluşturarak bu iki literatürün ampirik çalışma zeminini genişletebilir.

Bu bağlamda, İstanbul birkaç açıdan ilginç ve faydalı bir vaka çalışması olarak değerlendirilebilir. Birincisi, 1980’lerde başlayan küreselleşme serüveni içerisinde İstanbul’un bir küresel kente dönüşmesi büyük oranda son 20 yılda yaşanan değişimler ile ortaya çıkmıştır, dolayısıyla hem güncelliğini koruyan hem de devam eden bir süreçtir. İkincisi, pek çok yeni küreselleşen şehir arasında, İstanbul bu süre zarfında küresel kent sistemindeki konumu en hızlı/fazla yükselen şehirlerin başında gelir (At Kearney, 2017; karşılaştırma için ayrıca bakınız, GaWC, 2000; 2017). Üçüncüsü, bugün dünyanın önemli küresel şehirlerinden biri olmasına rağmen, pek çok açıdan küresel kent yaklaşımının hipotezleri ile çelişen (Akcan, 2015; Akçalı ve Korkut; 2015), nispeten hibrid (Yetişkul ve Demirel, 2018) ve kategorize edilmesi zor (Sayın ve ark., 2020) bir kent karakteri taşımaktadır. Bu çalışma benzeri bir farklılaşmanın İstanbul ekonomisinin sektörel karakterinde de ortaya çıktığını iddia etmektedir. Bir başka ifade ile her ne kadar küresel kent karakterine sahip olsa da İstanbul sanayisizleşme olarak karakterize edilen yapısal bir ekonomik dönüşüm geçirmemektedir, aksine kentin ekonomik yapısında sanayi üretimi varlığını önemli ölçüde korumaktadır.

Çalışmanın devamı dört ana bölümden oluşmaktadır. Bir sonraki bölümde, küresel kent literatürünün sanayisizleşme ile ilgili temel tezleri incelenecek ve küresel kentlerin geleneksel coğrafyası dışında kalan alanlarda bu yaklaşımların neden sorgulanması gerektiğine dair tartışmalara yer verilecektir. Sonrasında, İstanbul’un 1980’lerden itibaren yaşadığı küreselleşme deneyimine ve küresel kente dönüşme sürecine dair bir arka plan bilgisi verilecektir. Bu kısmı takip eden iki bölümde, öncelikle İstanbul ekonomisinde 2000’li yıllardan itibaren yaşanan değişimler sanayisizleşme-sanayisizleşmeme bağlamında incelenecektir. Daha sonra ise, sanayisizleşmeme tezinin nedenleri tartışılacaktır. Makale, ana bulguları özetleyen kısa bir sonuç bölümü ile sonlandırılacaktır.

2. Küresel Kentler ve Sanayisizleşme: Mit mi, evrensel bir gerçeklik mi?

Küresel kentlerin ortaya çıkması 1970’lerden itibaren Kuzey Amerika ve Batı Avrupa’daki sanayileşmiş ülkelerin geçirdiği ve Fordist üretim sisteminin çöküşü ile sonuçlanan bir dizi yapısal dönüşüm ile ilişkilendirilir (Brenner, 2004; 2018; Scott ve Storper; 2015). Buna göre, diğer ekonomik, politik ve teknolojik gelişmeler ile birlikte, ulus-ötesi şirketlerin faaliyet alanlarını (bilgi ve teknoloji temelli gelişmiş hizmetler sektörlerine geçiş) ve coğrafyalarını (üretim bölümlerinin iş gücünün nispeten ucuz olduğu gelişmekte olan ülkelere kaydırılması) yeniden düzenlemesi küresel kapitalizmin mekânsal örgütlenmesinde yeni iş bölümü yarattı (Friedmann, 1986). Yeni uluslararası iş bölümü olarak adlandırılan bu yeniden yapılanmanın üç önemli yansıması oldu. Birincisi, gelişmiş kapitalist ülkelerin, özellikle büyük şehirlerinde, sanayi üretiminin ekonomideki keskin bir şekilde düştü (Brenner, 2006; Neumann, 2016). İkincisi, küresel kentler olarak adlandırılan bir dizi büyük şehir, küresel ekonominin işleyişinde ve mekânsal organizasyonunda bazı özel işlevleri üstlenerek ulus devletlerin yerlerini almaya başladı:

“[Küresel kentler] ...dört yeni işlevi yerine getirir: Birincisi, dünya ekonomisinin örgütlenmesinde komuta noktaları olarak; ikincisi, imalat sanayinin yerini alan, finans ve gelişmiş hizmet firmalarının kümeleniği başlıca şehirler olarak; üçüncüsü, bu sektörlerde, inovasyon ve üretim alanları olarak; dördüncü, ürünler ve yenilikler için önde gelen pazarlar olarak. (Sassen, 1991, ss. 3–4)”

Sassen'in çokça alıntılanan yukarıdaki paragrafında işaret ettiği üzere, üçüncü dönüşüm de küresel kentlerin ekonomik üretimlerinde sanayi sektörünün payının hızla düşerek gelişmiş hizmet sektörlerinin ekonominin birincil faaliyet alanı haline gelmesi şeklinde ortaya çıktı. Post-endüstriyel dönüşüm olarak tanımlanan bu yeniden yapılanmayı iki aşamalı olarak ele almak gerekir. Birinci evrede imalat sanayi firmalarının küresel kentlerden taşınması ile birlikte, başta, finans, bankacılık, medya, telekomünikasyon gibi sektörlerde faaliyet gösterenler olmak üzere büyük çok uluslu şirketlerin tamamına yakınının yönetim üsleri, tasarım ve planlama merkezleri bu şehirlerde kümelenemeye devam ederler. Çok uluslu firmalara hukuk, muhasebe, dış ticaret gibi alanlarda danışmanlık hizmeti sunan üretici hizmet firmalarının bu şehirlerde toplanması ile küresel kentler hizmet sektörü merkezli bir ekonomik karakter kazanırlar (Sassen, 2016). Bu kümelenme mevcut sanayisizleşme dalgasını bir başka yönden daha tetikler. Kent merkezinin yukarıdaki sektörlerle hitap eder şekilde yeniden yapılanması, aynı zamanda arsa ve kira fiyatlarını yükselterek, endüstriyel soylulaştırmaya sebep olur ve sanayinin şehirden kaçışını hızlandırır (Ferm ve Jones, 2016). Böylece, başta Londra ve New York gibi model şehirler olmak üzere, küresel kentler sanayi üretiminin ekonomideki payının neredeyse sıfırlandığı ve yerini gelişmiş hizmet sektörlerine bıraktığı post-endüstriyel şehirlere dönüşürler (Beverstock, Smith ve Taylor, 2000; Sassen, 2001; Parnreiter, 2013).

Bu değişim küresel şehirlerin istihdam ve emek yapılarında da Daniel Bell'in (1976) nispeten daha erken bir dönemde post-endüstriyel toplumun doğuşu olarak ifade ettiği köklü değişiklikleri beraberinde getirir. Buna göre, bu şehirlerde sanayi istihdamı keskin bir düşüş gösterirken, gelişmiş hizmet sektörlerinin toplam istihdamdaki payı giderek yükselmektedir (Kantor ve ark., 2012). Sanayi istihdamındaki düşüş geleneksel işçi sınıfını oluşturan sanayi çalışanlarının başka şehirlere göç etmesine veya (göçmenler ile birlikte) hizmetler sektörünün alt segmentinde yer alan düşük nitelikli ve düşük ücretli işlere yönelmesine sebep olur. Buna karşın, yeni yükselen sektörlerle hitap eden yaratıcı sınıflar (Florida, 2005), örneğin yüksek-egitimli beyaz yakalı profesyoneller (örneğin, tasarımcılar, yöneticiler, bankacılar, beyaz yakalı mühendisler) küresel kentlerdeki işgücü piyasasının aranan aktörleri haline gelir (Sassen, 1991; Hamnett, 2000; 2020; Fainstein, 2001; Timberlake ve ark., 2012). Bu sektörlerin ihtiyaç duyduğu işgücü sadece yerel ve ulusal ölçekte değil aynı zamanda yüksek nitelikli küresel işgücü havuzundan beslenir (Friedmann, 1986; Sassen, 1991; Beverstock, 2005; 2017; Sanderson ve ark., 2015). Küresel şehirler böylece bir tarafında küresel profesyonel elitlerin diğer tarafında işçi sınıfı niteliğini kaybetmiş yerel halktan ve düşük eğitimli göçmenlerden oluşan iki kutuplu bir sınıfsal nitelik kazanırlar (May ve ark., 2007).

Bu özellikler başlangıçta az sayıda büyük şehir ile özdeşleştirilirken, ekonomik entegrasyonun derinleşmesi ve küresel şirketlerin faaliyet alanlarının genişlemesiyle birlikte Şangay, Seul, İstanbul, Sao Paulo, Mumbai gibi gelişmekte olan ülkelerdeki pek çok şehir küresel kentlere atfedilen işlevleri üstlenmeye başladılar (Csomos, 2017). Böylece, hem küresel kent kavramı içerisinde değerlendirilen şehir sayıları arttı hem de bu kentlerin coğrafi dağılımı yeni sanayileşen ülkelere doğru genişledi (Sassen, 2016; Derudder ve Taylor, 2016). Benzeri bir gelişim sanayisizleşmenin coğrafyasında da görülmektedir. Ekonomik küreselleşmenin küresel Kuzey'den küresel Güney'e doğru yayılmasının erken sanayileşmiş ülkelerin dışında kalan coğrafyalarda bir prematüre sanayisizleşme (Rodrik, 2016) sürecini tetiklediği, böylece bu bölgelerde – ülkeden ülkeye değişimle birlikte – imalat sanayinin hizmetler sektörün karşısında belirgin bir düşüş yaşama eğilimine girdiği varsayılmaktadır (Daniel, 2013; Schindler ve ark., 2020; Pike, 2020). Ampirik örnekleri sınırlı ve coğrafi açıdan kısıtlı olsa da, teorik çalışmalar bu ülkelerdeki büyük şehirlerin bu sanayisizleşme sürecinden etkilendiğini ve giderek post-endüstriyel kentlerin karakterlerini yansıtmaya başladığını öne sürmektedir (Scott ve Storper, 2015; Schindler ve ark., 2020).

Bu iki literatür örtüşürdüğünde, küresel kentlerin aynı zamanda sanayisizleşmiş şehirler olduğu algısı güçlenebilir, ancak bu konuda yapılan bazı ampirik çalışmalar bu tezin kısmen sorgulanabilir olduğunu, evrensel bir gerçeklik olarak kabul edilmemesi gerektiğini göstermektedir (Hill ve Kim, 2000; Ma ve Timberlake, 2013; Savitch ve ark., 2014). Örneğin, İstanbul, Seul, Tokyo gibi şehirlerin yanında Detroit, Barcelona, Milano gibi erken sanayileşmiş ülkelerdeki bazı küresel kentlerin ekonomilerinde imalat sanayiinin halen daha 4ağırlığını korurken, Delhi, Hong-Kong, Rio de Janeiro gibi nispeten yeni küresel şehirlerdeki sektörel kompozisyon yaklaşımının varsayımlarını doğrulamaktadır (Berube ve ark., 2015). Ancak birinci örnekteki şehir sayısının fazlalığı ve coğrafi çeşitliliği varsayımın daha fazla sayıda yerel çalışma ile sorgulanması gerekliliğini ima etmekte; en azından sanayisizleşmenin küresel kentler için mecburi istikamet olmadığını düşündürmektedir.

Bu durum bir yönüyle küresel kent işlevlerinin ulusal sınırlar içinde bir ya da birkaç şehirde yoğunlaşması ile açıklanabilir. A.B.D, İngiltere, Fransa gibi ülkelerde dahi geçerli olan bu durum (GaWC, 2019), diğer şehirlerin, –küresel olarak adlandırılabilir- küresel şehirlere atfedilen özellikleri aynı ölçüde yerine getirmediği yahut başka özellikler ile listeye dâhil olduğu, dolayısıyla aynı radikal dönüşümleri yaşamadığı şeklinde yorumlanabilir. Bu gibi durumlarda küreselleşmenin etkisi post-endüstriyel dönüşümden ekonominin mekânsal dağılımında yaşanan değişimler ile ortaya çıkmaktadır (Indraprahasta, Derudder ve Koelemaji, 2018). Çoğu zaman sanayisizleşme ile karıştırılan bu tarz bir değişimde küresel kentlerin merkez bölgelerinin ileri hizmet sektörlerinin yoğunlaştığı tipik ‘merkezi iş alanları’ niteliği kazanmasıyla bu alanlar sanayi firmaları için pahalı hale gelmeye başlar ve endüstriyel soylulaştırmanın birinci aşaması gerçekleşir. Ancak bu sanayinin her durumda şehir dışına taşınacağı anlamına gelmez. Aksine, pek çok durumda “eşzamanlı ve karmaşık bir âdemi-merkeziyetçilik ve yeni merkezileştirme süreci (Scott ve ark., 2001; 18)” işlemeye başlar ve imalat sanayi kentin çeperlerine doğru hareket eder. Böylece sanayi ve hizmetler sektörlerinin aynı kentsel sınırlar içinde ancak mekânsal olarak ayrıştığı küresel kent formları ortaya çıkar.

Bu hibrid özellik, sanayisizleşme ve sanayileşmenin eşanlı gerçekleştiği, batı-dışı küresel kentlerde çok daha belirgindir. Örneğin, Seul (Hill ve Kim, 2000), Şangay (Zhang, 2014), Mumbai (Harris, 2012) veya İstanbul (Sayın ve ark., 2020) gibi pek çok önemli küresel kent, bir yandan çeşitli küresel kent fonksiyonlarını üstlenirken, diğer yandan da kayda değer ölçüde sanayi üretimi gerçekleştirmeye devam etmektedirler. Bu durum genellikle, bu şehirlerin kendilerine özgü yerel ve ulusal dinamiklerinin bu şehirlerin küreselleşme sürecini şekillendirmesi ile açıklanır. Örneğin, küresel kent kavramına eleştirel bir açıdan yaklaşan bazı çalışmalar Doğa Asya’daki kalkınmacı devletlerin farklı tarihsel, politik ve toplumsal özelliklerin bu ülkelerdeki küresel kentlerin sanayisizleşmesine engel olduğunu iddia etmektedir (Olds ve Yeung, 2003; Saito, 2003; Zhang, 2014). Ayrıca, bu ülkelerde ihracata dayalı bir sanayileşme stratejisini benimseyen merkezi otoritelerin piyasa ve yerel yönetimler üzerindeki otoriter konumları sayesinde küreselleşme sürecine ulusal çıkarları doğrultusunda yön verebildiği ve bu ülkelerdeki küresel şehirlerde Batı’daki gibi bir sanayisizleşme süreci yaşanmadığı savunulmaktadır (Hill ve Kim, 2000; Fujita, 2003, Timberlake ve ark., 2014)

Küreselleşmenin de bu sanayisizleşme sürecine çeşitli şekillerde katkı yaptığı söylenebilir. Birincisi, hem sanayi hem de hizmetler sektöründeki yabancı doğrudan yatırımlar benzer bir coğrafi seyir izlemektedir. Yani, gelişmekte olan ülkelerdeki küresel şehirler hem –nispeten ucuz emek gücünden dolayı – imalat sanayi alanında yatırım almaya devam etmekte, hem de –finansal kapitalizmin genişlemesinden ve yeni örgütlenme noktalarına duyulan ihtiyaçtan dolayı – hizmetler sek-

töründe yatırım almaktadırlar (Wei, Leung ve Luo, 2006; Timberlake ve ark., 2014). İkincisi, çok uluslu şirketlerin küresel kentlerde konumlanması, yerel dinamiklerle de ilişkili olarak, taşeron ve/veya ihracata yönelik üretim yapan küçük ve orta ölçekteki sanayi işletmelerinin küresel şehirlerde var olma isteğini arttırabilir. Bu durum, örneğin, Çin (He, Zu ve Yang, 2017) gibi geniş bir coğrafi alana yayılmış veya küresel entegrasyonu büyük oranda tek bir küresel kent üzerinden gerçekleşen Güney Kore (Hyunh, 2020) ya da Türkiye (İSO, 2015) gibi ülkelerde özellikle belirgindir.

Toparlamak gerekirse, hem küresel kent çalışmalarında hem de sanayisizleşme literatüründe son yıllarda gelişmekte olan coğrafyaların giderek daha fazla yer bulduğunu söylemek mümkün. Bu aynı zamanda, yeni küreselleşen kentlerin coğrafi dağılımının sanayisizleşme varsayımlarının kavramsal haritası ile örtüştüğü anlamında da gelir. Ancak, küresel kent yaklaşımında sanayisizleşme konusundaki çalışmaların azlığı, sanayisizleşme çalışmalarının da coğrafi açıdan sınırlı kalması ve küresel Güney'de kent boyutunun genellikle ihmal edilmesi küresel kentler ve sanayisizleşme ilişkisine dair genel bir kaniya varılmasını zorlaştırmaktadır. Bu tablo, küresel kentlerin sanayisizleşen kentler olduğu tezinin ampirik bazda ve özellikle yeni küreselleşen şehirlerde daha fazla sorgulanması gerektiğini göstermektedir.

3. Ekonomik Başkentten Küresel Şehre Doğru İstanbul

İstanbul'un küresel kente dönüşme süreci aslında 2000'li yılların konusudur, ancak şehir küreselleşmenin etkilerini 1980'lerden itibaren hissetmeye başlamıştır (Keyder, 1999; 2008; Tekeli, 2010). Bu nedenle bu süreci 1980–2002 arası küreselleşme ve 2002 sonrası küresel kente dönüşme olarak iki ayrı evreye ayırarak değerlendirmek gerekir. İlk evrede küreselleşmeyi İstanbul'un gelişiminde belirleyici bir dinamik haline getiren iki dönüm noktasından bahsedilebilir. Birincisi, 24 Ocak 1980'den itibaren Türkiye'nin ithal ikameci sanayileşme stratejileri terk edip küresel ekonomi ile bütünleşmeyi teşvik eden neoliberal ekonomi modelini benimsemesidir (Türkün, Aslan ve Şen, 2014). Ülkenin en büyük şehri ve ekonomik başkenti olarak, İstanbul bu bütünleşme sürecinin merkezinde yer almış ve ülkeye gelen küresel yatırımların açık ara birinci tercih yeri olmuştur (Tümertekin, 2010).

İkinci önemli gelişme ise, 1989'de Doğu Blokunun yıkılmasının ardından eski Blok ülkelerinin neoliberal küreselleşme sürecine dâhil olmasıyla başlamıştır. Bu evrede İstanbul Doğu-Batı arasındaki geçiş noktası olma özelliğini yeniden kazanmaya başlamış ve kendi hinterlandı içinde ticaret, turizm, eğitim veya çalışma gibi çeşitli amaçlardan kaynaklanan göç hareketliliğinin önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir (Kasaba, 2008). Bu gelişmelere rağmen, bu dönemde İstanbul'un henüz küresel kent karakteri sergilemekten uzak olduğunu, şehrin daha ziyade ulusal ve küresel ekonomi arasında bir kapı işlevi gördüğünü belirtmek gerekir (Walker ve Taylor, 2000).

2000'li yıllardan itibaren küreselleşme süreci hem İstanbul hem de Türkiye için bambaşka bir ivme kazandı. Bu dönemde, İstanbul ülkenin küreselleşmesindeki merkezi rolünü pekiştirirken, aynı zamanda küresel ekonomik sistemdeki önemini de giderek arttırmaya başladı (Sarkis, 2009; Keyder, 2010; Sassen, 2019). Bu durum bir yönüyle Türkiye'nin içinde bulunduğu bölgede küresel hareketliliğin giderek artmasıyla açıklanabilir. Ancak bunun yanında aynı derecede önemli iki ulusal gelişmeden de bahsetmek gerekir. Birinci gelişme 2001 krizinin ardından iktidara gelen AKP iktidarının ilk yıllarından itibaren özelleştirme, dış ticaretin serbestleştirilmesi ve en önemlisi yabancı sermaye yatırımlarının önündeki kısıtlayıcı engellerin kaldırılması gibi bir dizi reformla önceki dönemde kısmen hayata geçirilen neoliberal entegrasyon sürecini derinleştirilmesi olarak özetlenebilir (Keyder, 2010). İkinci olarak, bu dönemde İstanbul'un gelişmiş hizmet sektörlerinin kümelendiği, küresel bir finans merkezi ve ulaşım merkezi olarak işlev gördüğü lider bir küresel kente

dönüştürülmesi hemen hemen bütün yerel ve merkezi planlama dokümanlarında ve politika belgelerinde kendine yer bulan ulusal bir strateji haline geldi (İBB, 2009; İSTKA, 2014; TCKB, 2014). Merkezi yönetim bu hedef doğrultusunda kentsel politika yapım süreçlerine aktif bir şekilde müdahil olarak bir yandan özelleştirme, kamu arazilerinin satışı, mega-projeler, kamu-özel sektör ortaklıkları gibi küresel sermayenin şehre yönelmesini sağlayacak politikalar geliştirirken, diğer yandan da finans merkezi projesi, havaalanı gibi doğrudan küresel kent projeleri olarak nitelendirilebilecek spesifik uygulamaları hayata geçirdi (Aksoy, 2012; Logie ve Morvan, 2014, Kızıldere ve Chiodelli).

Salt ekonomik açıdan değerlendirildiğinde, bu gelişmelerin 2000'li yıllarda şehrin ekonomisinde ciddi bir büyüme etkisi yarattığı söylenebilir. Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere, İstanbul'un toplam ekonomik üretimi 2002'den itibaren -2008 krizi haricinde- aralıksız büyüyerek 2017 yılında yaklaşık 1 trilyon Türk Lirası'na ulaştı. Oran olarak daha geride kalsa da bu büyüme İstanbul'da yaşayan insanların bireysel refahlarına da yansımaktadır. 2004-2017 yılları arasında şehirde kişi başı gelir yaklaşık beş kat artarak 80 bin Türk Lirası'nı aştı. Güncel piyasa raporlarına göre, kaydettiği bu büyüme performansı ile İstanbul özellikle yeni küresel şehirlerin arasında ekonomisi en fazla gelişen şehirlerin başında gelmektedir. Bu büyümenin arkasında küresel sermayenin İstanbul'a gösterdiği ilginin büyük önemi var. 2002'den itibaren ülke genelinde hızla artan yabancı doğrudan yatırımların yaklaşık yarısını çeken şehir başta emlak ve ticaret sektöründe faaliyet gösteren küresel şirketler için önemli bir yatırım merkezi haline geldi (İSTKA, 2012). Tabloda görülebileceği üzere, İstanbul'daki yabancı menşeli firmaların sayısı 2000'lerin başında 2 binlerle ifade edilirken, bugün, çoğunluğu Avrupa Birliği ve Orta Doğu ülkelerinden, 30 bine yakın yabancı sermayeli şirket şehirde faaliyet göstermektedir.

Tablo 1: Bazı Ekonomik Göstergelerle İstanbul (2002-2017)

Sene	GSYH (İstanbul, Milyon TL)	GSYH (İstanbul, Kişi Başı, TL)	Doğrudan Yabancı Yatırımlar (Türkiye, Milyon TL)	Yabancı Sermayeli Firma Sayısı (İstanbul)	Yabancı Sermayeli Firma Sayısı (Türkiye)
2002	-	-	1082	2991	5438
2003	-	-	1752	3591	6529
2004	173,02	14656	2883	4712	8568
2005	201,32	16749	9801	6776	11119
2006	237,06	19368	20185	8334	14039
2007	266,56	21388	22042	10053	17270
2008	301,39	23852	19851	11533	20292
2009	300,36	23454	8585	13060	23093
2010	343,54	26253	9099	15057	26347
2011	418,86	31165	16182	16641	30676
2012	475,90	34637	13744	19811	34936
2013	552,85	39468	13563	22229	38710
2014	622,76	43645	13337	25267	43394
2015	722,57	49773	19263	28782	48940
2016	809,82	54933	13929	-	-
2017	970,22	65041	11099	-	-

Kaynak: 2002-2017 yılları arasına dair T.C. Ekonomi Bakanlığı ve TÜİK tarafından sağlanan istatistiklerden uyarlanmıştır.

Ulusal ölçekteki konumunun yanı sıra, şehir bu dönemde küresel sistemde de önemli işlevler üstlenen bir merkez şehir ortaya çıktı. Örneğin, bugün şehir küresel ekonominin organizasyonunda önemli bir koordinasyon merkezi haline geldi. Önceki dönemlerden farklı olarak, küresel fir-

malar İstanbul'u sadece Türkiye'ye açılmak için tercih etmiyorlar, pek çok çok uluslu şirket Orta Doğu, Doğu Avrupa ve Orta Asya'daki faaliyetlerini İstanbul'da kurdukları bölgesel operasyon merkezleri üzerinden yönetiyorlar (Bhandari ve Verma, 2013). Bunun yanı sıra, son yıllarda gerileme gösterse de şehir finans (Yeandle ve ark., 2018), gayrimenkul (PwC ve ULI, 2019), lojistik (CBRE, 2015) gibi sektörlerde kendi hinterlandındaki merkez üslerin başında gelmektedir. Coğrafi konumunun sağladığı avantajlar sebebiyle, hem bir geçiş noktası hem de nihai varış noktası olarak dünya üzerindeki en önemli ulaşım merkezlerinden biri olarak değerlendirilmektedir (OAG, 2018). Bu ve benzeri kıstaslara göre oluşturulan pek çok küresel şehir endeksi İstanbul'un, Frankfurt, Seul ya da Los Angeles gibi ikincil küresel şehirlerin başında geldiğini ve özellikle kendi hinterlandı içerisinde lider şehirlerden birisi olduğunu göstermektedir (GaWC, 2020).

Kısacası, 40 yıllık küreselleşme serüveni içerisinde İstanbul'un 2000'lerden itibaren hızla önemli bir küresel merkeze dönüştüğünü söylemek mümkündür. Başka bir ifade ile küresel sistemdeki konumu bakımından İstanbul artık rahatlıkla bir küresel kent olarak nitelendirilebilir. Ancak bu gelişim sadece küresel dinamikler ile açıklanabilir olmaktan uzaktır, aksine, yukarıda bir kısmı tartışıldığı üzere, çeşitli yerel ve ulusal faktörler bu gelişimde büyük bir rol oynamaktadır. Bu dinamikler göz önüne alındığında, İstanbul'un kent ölçeğinde yaşadığı dönüşümlerin diğer küresel şehirlerin deneyimleri ile ne derece benzeştiği, ya da başka bir ifade ile küresel kent argümanları ile ne kadar örtüştüğü, sorgulanmaya değerdir. Bu farklılıkların bazıları, son yıllardaki bazı ampirik çalışmalarda tartışılmıştır (Akcan, 2015; Yetişkul ve Demirel, 2018; Sayın ve ark., 2020). Bu çalışmanın iddiası benzeri bir farklılığın şehrin ekonomik kompozisyonunda da görülebileceğidir.

4. Küreselleşme, Sanayisizleşme(me) ve İstanbul

Literatür kısmında ifade edildiği üzere, küresel kentler ekonomik anlamda, küresel ölçekte belirli özel işlevlerin üstlenilmesi ve yerel ölçekte sanayi üretiminden ileri hizmet sektörlerine doğru keskin bir geçiş ile karakterize edilir. İstanbul'un 2000'li yılların başından itibaren küresel ekonomik sistemde giderek artan önemi, onun küresel ve bölgesel işlevleri ve bağlantıları açısından küresel kentler kategorisinde değerlendirilmesine olanak kılmaktadır (Sayın, 2020). Sanayisizleşme açısından değerlendirildiğinde, İstanbul'un giderek küresel şehir retoriği ile uyumlu bir post-endüstriyel nitelik kazandığını, sanayinin üretiminin şehrin dış çeperlerine ve başka şehirlere taşındığı iddia eden pek çok çalışma bulunmaktadır (Keyder, 2005; Bezmez, 2008; Akçalı ve Korkut, 2015; Temurçin ve Aldırmaz, 2017; Schindler ve ark., 2020). Bu tarz bir anlatı, belli ölçülerde doğru olsa da, İstanbul'da yaşanan dönüşüme dair kısmi bir açıklama sunmaktadır.

Çalışmanın bu kısmındaki tartışmalar 2000'li yıllardan itibaren İstanbul ekonomisinde sektörel bazda yaşanan değişimlerin birkaç açıdan küresel kent tezlerinden ayrıldığını göstermektedir. Birincisi, İstanbul'da küreselleşmenin etkisi sanayisizleşmeye işaret eden bir yapısal dönüşüm şeklinde değil, farklı sektörlerin şehir içi kümelenmelerini etkileyen bir mekânsal değişim ile ortaya çıkmaktadır. İkincisi, kentteki hizmet sektörü küresel kent kavramına dayanak oluşturan ileri hizmet sektörlerinin ağırlığını oluşturduğu bir nitelik taşımamaktadır. Üçüncüsü, sanayisizleşme tezlerinin temel dayanağı olan ağır sanayi kentten uzaklaşırken, yerine küçük ölçekli sanayi kuruluşları gelmekte, yani sanayi üretiminin niteliği değişmektedir. İstanbul'da bir post-endüstriyel dönüşüm yaşanıp yaşanmadığını anlamak için öncelikle ekonomik üretimin ve istihdamın sektörel dağılımına ve emek yapısının karakterine bakmak gerekir. Burada geçmeden önce, sanayisizleşme (ya da sanayisizleşmeme) sürecini tahlil ederken öncelikle sanayisizleşme kavramını ile ne ifade edilmek istendiğini vurgulamakta fayda var;

“İmalatın toplam çıktı ve istihdam içindeki payındaki mutlak düşüşler ile göreceli düşüşler arasında temel bir ayırım vardır. Bu fark önemlidir, çünkü büyüyen bir ekonomide imalat göreceli olarak düşüyor olabilir, ancak mutlak boyutunu koruyabilir. (Pike, 2020)”

İstanbul'daki ekonomik değişimi bu gözle değerlendirdiğimizde, küreselleşmenin sanayi sektörünün toplam ekonomik üretiminde bir düşüşe yol açmadığı açıkça görülmektedir (bakınız Tablo-2). Aksine, 13 yıllık dönemde hem sanayi sektöründe hem de hizmetler sektöründe kayda değer bir ekonomik büyümenin varlığı söz konusudur. Her ne kadar ekonominin birincil sektörü yaklaşık %60'lık payı ile hizmet sektörü olsa da, sanayi üretiminin %30'lık payı bize İstanbul'un sanayi şehri olma özelliğini devam ettirdiğini düşündürmektedir. Sektörlerin alt kırılımlarına ait göstergeler de bunu doğrulamaktadır. Örneğin, imalatın üretimdeki payının %5'in altında olduğu Londra ve New York gibi bilinen küresel şehirlerden farklı olarak, İstanbul'da imalat sanayii şehirdeki toplam ekonomik üretiminin %15,6'sını tek başına gerçekleştirmektedir (Berube ve ark., 2015). Bu payla imalat sanayi aynı zamanda şehir ekonomisine en fazla katkıyı yapan sektördür. Diğer yandan, hizmetler sektöründe esas ekonomik üretim ve büyüme, beklenen aksine, küresel kentler ile özdeşleşen, yüksek katma değer üreten finans, teknoloji gibi sektörlerde değil toptan ve perakende ticaret sektöründe gerçekleşmektedir (Akgün ve Akgün, 2017). Hizmetler sektöründeki büyümenin büyük oranda ticaret hacmindeki artıştan kaynaklanması, bir sonraki bölümde tartışacağımız üzere, şehirdeki imalat sanayiinin gelişimine de katkı da bulunmakta, yani sanayisizleşme sürecinin önüne geçmektedir.

Tablo 2: İstanbul'da Sektörlere Göre İstihdam ve Toplam Üretim (2004-2017)

Sene	GSYİH (Milyon TL)		GSYİH (%)		İstihdam (Bin Kişi)		İstihdam (%)	
	Sanayi	Hizmet	Sanayi	Hizmet	Sanayi	Hizmet	Sanayi	Hizmet
2004	47,07	103,60	27,2	59,88	1490	2015	42,3	57,2
2005	54,20	121,00	26,92	60,1	1582	2111	42,7	56,9
2006	65,54	141,23	27,65	59,57	1577	2218	41,4	58,2
2007	72,54	163,15	27,22	61,21	1549	2287	40,3	59,4
2008	79,30	188,51	26,31	62,55	1574	2335	40,1	59,5
2009	72,53	194,79	24,15	64,85	1403	2312	37,7	62,1
2010	83,50	217,97	24,31	63,45	1577	2354	39,9	59,6
2011	111,64	256,17	26,65	61,16	1677	2512	39,8	59,7
2012	123,90	295,36	26,03	62,06	1649	2818	36,7	62,7
2013	146,26	337,31	26,46	61,01	1635	2997	35,1	64,3
2014	166,40	383,49	26,72	61,58	1870	3198	36,7	62,8
2015	191,68	444,33	26,49	61,49	1922	3347	36,2	63,1
2016	217,99	494,27	26,85	61,16	1822	3685	32,8	66,3
2017	262,25	595,32	27,09	61,42	1800	3799	31,8	67,1

Kaynak: TÜİK, T.C. Kalkınma Bakanlığı, T.C. Sanayi Bakanlığı tarafından ilgili yıllara dair yayınlanan çeşitli verilerden yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

İstihdam verileri ise, toplam ekonomik üretime benzeyen ancak ondan daha karmaşık bir görünüm arz etmektedir. Tabloda kent içi istihdamın birincil kaynağı olan hizmetler sektörünün payını %10 arttırdığı, buna karşın 2 milyon kişinin çalıştığı sanayi sektörünün oranı %42'den %30'lara kadar gerilediği görülmektedir. Bu ilk bakışta sanayiden hizmetlere doğru bir geçişin olduğu izlenimi verebilir, lakin sanayinin hem toplam üretim hem de istihdam rakamlarında görülen artış bu değişimin şehrin mekânsal büyümesi ve/veya sanayi istihdamının yapısındaki de-

ğişmelerin bir sonucu olabileceği düşüncesini akla daha yatkın kılmaktadır. Detaylar da bu varsayımı güçlendirmektedir. Toplam üretimde olduğu gibi, işgücü bazında da toplam istihdamın %29,3'sini karşılayan imalat sanayi (İŞKUR, 2017) en çok üreten iş kolu olarak ortaya çıkmaktadır (Akgün ve Akgün, 2017). Üstelik bu sanayi sektöründe çalışanların %80'ine yakınının mavi yakalı çalışanlardan oluşması ise İstanbul'un üretim işlevleri ile öne çıktığını göstermektedir (İSO). Sanayi sektörünün payını değerlendirirken dikkat edilmesi gereken bir diğer husus da, kayıt dışı istidamın varlığıdır. Toplam istidamın %22,19'una denk gelen kayıt dışı işgücü başta tekstil olmak üzere imalat sanayiinde istihdam edilmektedir (SGK, 2020). Son yıllarda sayıları giderek artan göçmen iş gücü de bu oranlara dâhil edildiğinde, sanayi sektörünün reel payının resmi istatistiklerde sunulandan daha fazla olduğunu ortaya koymaktadır (Caro, 2020).

Hizmetler sektöründeki istihdam da, yine beklenilenin aksine, yüksek nitelikli ve katma değer üreten finans, medya, bilişim gibi sektörlerin aksine satış, büro ve müşteri hizmetleri gibi alt segment olarak nitelenen çalışma alanlarında yoğunlaşmaktadır. Bununla beraber, örneğin finans sektörünün toplam istihdamdaki payı 2008'de %3 gibi küçük bir orana denk gelirken, 2016'da %1,84'e kadar gerilemiştir. Dahası, işgücü piyasasına yönelik yapılan araştırmalar, İstanbul'da üst düzey yöneticilik ve profesyonel hizmetler gibi yüksek nitelikli mesleklerin nitelik gerektirmeyen hizmet sektörlerine karşısında belirgin bir gerileme içerisinde olduğunu göstermektedir (Akgün ve Akgün, 2017).

Aşağıdaki tablo bu gerçeği başka bir açıdan ortaya koymaktadır. Küresel kent analizlerini takip ettiğimizde, kentteki işgücünün yükseköğretim seviyesine sahip, idari ve profesyonel işlerde yoğunlaşmış ve büyük ölçüde küresel yetenek havuzundan beslenen bir karaktere sahip olması gerekir (Hamnett, 2020). Ancak, İstanbul'un emek yapısının bu özelliği sergilemekten uzak olduğunu söyleyebiliriz (Tablo-3). Mavi yakalı çalışanların halen daha toplam istihdamda %41 gibi önemli bir paya sahip olduğu şehirde, lise ve altı seviyede eğitime seviyesindeki çalışanlar toplam istihdamın yaklaşık %70'ini oluşturmaktadır. İstanbul Kalkınma Ajansı'nın araştırması, 2006–2016 yılları arasında yaptığı araştırma, muhtemelen şehrin aldığı dış göç sebebiyle, özellikle diplomasız işgücünde büyük bir artışın olduğunu göstermektedir (İSTKA, 2017). Bu da, resmi çalışan yabancı işgücünün zaten oldukça az olduğu şehrin beyaz yakalı küresel işgücünü çekme potansiyeline de sahip olmadığını ortaya koymaktadır.

Tablo 3: İstanbul İşgücü Piyasası ve Eğitim (2014-2019)

Yıl	İşgücü				İstihdam			
	Okuma Yazma Bilmeyen	Lise Altı Eğitimliler	Lise ve Dengi Meslek Okulu	Yüksek Öğretim	Okuma Yazma Bilmeyen	Lise Altı Eğitimliler	Lise ve Dengi Meslek Okulu	Yüksek Öğretim
2010	41	2622	1042	899	36	2228	891	792
2011	44	2619	1098	1012	37	2289	981	904
2012	45	2581	1181	1257	41	2273	1048	1131
2013	52	2597	1245	1355	43	2287	1111	1217
2014	73	2974	1288	1451	59	2607	1131	1299
2015	81	3054	1323	1635	67	2646	1147	1446
2016	89	3091	1418	1829	81	2681	1211	1585
2017	109	3095	1457	1917	96	2676	1245	1647
2018	88	3143	1495	2012	78	2751	1305	1765
2019	101	3119	1537	2030	88	2664	1272	1754

Kaynak: İBB, 2020

Ekonominin sektörel dönüşümünü anlamının bir başka yöntemi de kent içi ekonomik üretimin mekânsal dağılımını incelemektir. Bu bağlamda, sanayi üretiminin kentin içinde ve dışına doğru yer değiştirmesi küreselleşme sürecinden önce de karşılaşılan bir olgudur. 1960'lar ve 1970'ler boyunca, hızlı nüfus artışının yarattığı baskılar sebebiyle kentin tarihi çekirdeği üzerinde kurulu fabrikaların şehrin dış bölgelerine doğru taşındığı sürekli bir desentralizasyon süreci yaşanmıştır (Doğan, 2013; Ayık ve Avcı, 2018). 1980'lerden itibaren, küresel dinamiklerin ortaya çıkışı bu süreci daha da derinleştirmiştir. Özellikle hizmetler sektöründeki kümelenme eğilimi ve göçten kaynaklı yeni yerleşim alanlarına duyulan ihtiyaç, fabrikaların yerlerini Maslak-Büyükdere aksında plaza binalarına, Zeytinburnu, Bayrampaşa gibi tarihi yarımadaya yakın kent çeperlerinde de konut, otel ve alışveriş merkezlerine bıraktığı bir dönüşüme yol açmıştır (Özdemir, 2002; Öktem, 2011; Doğan, 2013). Ancak, bunun post-endüstriyel ekonomi yarattığı tezine biraz temkinli yaklaşmak gerekiyor;

“İstanbul halen daha banliyölerinde birçok endüstriyel üretim tesisine ev sahipliği yapan bir mega-şehirdir. Bu bağlamda, kentin genişlemesi aynı zamanda sanayi arazilerinin de sonucunu doğurur. İstanbul'a “yedek işçi ordusu” nedeniyle birçok ekonomik yatırım yapıldığı sürece, İstanbul bir finans ve turizm merkezi olarak görüldüğü kadar bir sanayi şehri olduğu olarak da görülebilir.” (Üçoğlu, 2019, s. 203)

Ancak bu gelişmeler bir post-endüstriyel dönüşüme yol açmaktan ziyade sanayi üretiminin niteliğini ve kent içindeki yerleşim yerlerini değiştirmiştir. Büyük sanayi tesislerinin şehri terk edip yine çoğunlukla Kocaeli, Çorlu, Sakarya, Bilecik gibi İstanbul'a yakın şehirlere taşındığı tezleri büyük oranda doğrulanabilir. Ancak, bu taşınmanın yarattığı boşluk küreselleşmenin ihracat ve tasheron üretim yapan firmalara sunduğu fırsatlardan kaynaklı olarak küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin kurulması ile doldurulmuştur. Bir başka ifade ile bugün şehirde üretim yapan firmaların tamamına yakın 1980 sonrası kurulan küçük ölçekli aile işletmelerinden oluşmaktadır (İSO, 2015). Bu işletmelerin yine büyük bir kısmı, 1980'ler sonrası D-100 ve TEM karayolları üzerinde oluşmaya başlayan ilçelerde kümelenmiştir. Bununla beraber, görece düşük yüzölçümüne rağmen, büyümenin hızı ve yoğunluğu şehirde kent-çeper ayrımını belirsizleştirmiş, şehir sadece yerleşim anlamında değil sektörel bazda da çok merkezli bir karakter kazanmıştır (Dökmeci ve Berköz, 1994; Enlil, 2011). Bu çok merkezli yapı içinde, tarihi yarımadada ticaret ve turizm işlevleri ön plana çıkarken, Şişli ve Beşiktaş gibi merkezi iş alanı olarak kabul edilen bölgeler klasik küresel kent tanımına uygun, sanayiden arındırılmış, bir ekonomik yapıya bürünmüştür. Buna karşın, Bağcılar, Sancaktepe, İkitelli gibi yeni ilçelerin pek çoğunda imalat sanayi temel ekonomik faaliyet olarak varlığını sürdürmektedir (Akgün ve Akgün, 2017).

Kısacası, 2000'lerden itibaren İstanbul'un ekonomisinde küreselleşmenin etkileri yoğun olarak hissedilse de bu etkiler şehirde, klasik küresel kentlerde yaşananlara benzer, imalat sanayinin yerini katma değeri yüksek gelişmiş hizmet sektörlerine bıraktığı bir post-endüstriyel dönüşüme yol açmamıştır. Aksine, veriler İstanbul'un küreselleşme sürecine imalat sanayisinin varlığını koruyarak, ama aynı zamanda yerleşim yeri ve nitelik anlamında dönüşerek, dâhil olduğunu göstermektedir. Bir sonraki kısımda göreceğimiz üzere, bu durum büyük oranda İstanbul'un sahip olduğu çeşitli yerel özelliklerden kaynaklanmaktadır. Küreselleşme de, genelde varsayılanın aksine, bir kısmını değiştirse de, çoğunlukla bu güçlü yerelliklere uyum sağlayarak pekiştirici bir etki yaratmaktadır.

5. Sanayisizleşmemenin Nedenleri

Buraya kadar 2000'li yıllardaki küreselleşme sürecinin İstanbul'un ekonomik yapısındaki sektörel yansımaları üzerinde duruldu. Bu kısımda ise sanayisizleşme sürecinin ortaya çıkmasını engelleyen nedenler tartışılacaktır. Aslında bu konuya dair politik, ekonomik, sosyal hatta tarihsel açılardan sayısız neden sunulabilir, ancak hem konu bütünlüğü hem de kelime sınırı açısından diğerlerinden daha önemli olduğu düşünülen dört temel neden üzerinde durulacaktır. Bunların bir kısmı İstanbul'un ulusal kent sistemi içerisindeki konumu, sanayi üretiminin ve emek yapısının nitelikleri gibi içsel faktörler, bir kısmı da şehrin aldığı yabancı yatırımların niteliği gibi dışsal faktörler olarak değerlendirilebilir. Ancak bunları birbirlerinden ayrı faktörler olarak değerlendirmemek gerekir, çünkü pratikte, küreselleşmenin şehirde yarattığı ekonomik dönüşüm iç ve dış faktörlerin bir arada ve birbirleriyle etkileşimi neticesinde ortaya çıkmaktadır. Başka bir ifade ile yerel özellikler kentin küresel sisteme ne şekilde eklenilebileceğini belirlerken, küresel faktörler de çoğu zaman bu yerel özellikler ile uyumlu ve bunları pekiştirici etkiler yaratırlar.

Şehrin sanayisizleşme nedenlerinin başında Türkiye'deki kentsel sistemin tarihsel olarak pek çok ekonomik fonksiyonun İstanbul'da kümelenildiği tek merkezli bir yapı üzerinde inşa edilmesi gelir. 1980'lerden itibaren Türkiye küreselleşmeyi hedef alan bir büyüme stratejisine geçtiğinde, bu yapı İstanbul'un ülkenin tek küresel kenti olarak ulusal-küresel bütünleşmesinin merkezi haline gelmesiyle kendini göstermiştir. Bu durum, iki şekilde sanayisizleşmeyi engellemektedir. Birincisi, fiziksel ve kurumsal alt yapı, pazara, üretim faktörlerine ve işgücüne yakınlık gibi firmaların yer seçimini etkileyen bütün fonksiyonların İstanbul'da toplanması sebebiyle hem yerli firmalar hem de ülkeye gelen yabancı yatırımcılar için İstanbul öncelikli tercih sebebi olmaktadır. Örneğin, yabancı sermaye açısından bakıldığında, ülkede imalat sanayisinde faaliyet gösteren yabancı sermayeli firmaların %16'sı İstanbul'da bulunmaktadır (İSO, 2015). Bu oran aynı zamanda şehirdeki toplam 30 bine yakın yabancı firmanın yaklaşık %15'ine denk gelmektedir. Dolayısıyla, yerli sanayi firmalarının mevcudiyetine ek olarak, şehir halen daha imalat alanında ilaç, kimya, mekanik ya da elektronik gibi sektörlerde önemli miktarda yatırım çekmektedir. Bu yatırımların çoğunlukla organize sanayi bölgelerindeki KOBİ niteliğindeki firmalara yönelmesi şehirdeki mevcut üretim yapısının daha da güçlenmesine sebep olmaktadır (TMMOB, 2017).

İkincisi, yukarıdaki faktörler ile birlikte, esnek üretim modelinin dünya üzerindeki yaygınlaşması ve küresel ticaret hacmindeki artışın da küçük ve orta ölçekli imalat sanayii firmalarının şehirde kalmasında etkili olmaktadır. Her ne kadar Kayseri, Denizli, Bursa gibi pek çok büyükşehirde ihracata yönelik sanayi üretimi, özellikle 2000'ler sonrasında kayda değer ölçüde artış gösterse de, İstanbul Türkiye'nin ihracat odaklı büyüme stratejisindeki birincil konumunu halen daha korumaktadır. Bugün, şehirde faaliyet gösteren imalat sanayii firmalarının %61'i ihracat odaklı üretim yaparken, bu firmaların yarattığı ihracat hacmi ülkedeki toplam ihracatın yaklaşık %30'una denk gelmektedir (İSO, 2015). Başka bir açıdan, Türkiye'deki küresel firmaların çoğunluğunun İstanbul'da bulunması, başta tekstil ve gıda gibi taşeron üretimin yaygın olduğu imalat sektörlerinin pazara yakınlık ya da ulaşım maliyetleri gibi gerekçelerle şehirde var olma isteğini arttırmaktadır. Ayrıca, hizmetler sektöründeki yabancı sermayeli firmaların %70 gibi çok büyük bir kısmının gayrimenkul ve ticaret sektöründe faaliyet gösterenlerden oluşması (T.C. Ekonomi Bakanlığı, 2017) bu alanlara yönelik üretim yapan sanayi firmaları açısından İstanbul'da bulunmayı avantajlı hale getirmektedir.

Bir diğer faktör de planlama eksikliği ya da politik tutarsızlıklar olarak tanımlanabilir. İstanbul'un sanayi üretiminden arındırılmış ve küresel sistemde gelişmiş hizmet sektörlerindeki fonksiyonları ile var olan bir küresel kente dönüştürülmesi aşağı yukarı 1990'ların başından bu yana

yerel ve merkezi yönetimlerin üzerinde hem fikir olduğu bir stratejik hedefdir (İBB, 2009; İSTKA, 2014; TCKB, 2014). Yarattığı iş hacminin büyüklüğü ve şehir içindeki mekânsal dağılımının genişliği düşünüldüğünde ve üstelik kendi içsel dinamikleri şehirde var olmayı daha avantajlı kılarken, böyle bir dönüşümün ekonomik, politik ve sosyal maliyetleri açısından hem özel sektörün hem de yerel yönetimlerin planlama becerilerini aşan bir işlem olduğunu söylemek mümkün. Dolayısıyla, bu hedefin gerçekleştirilebilmesi için birçok paydaşın dâhil olduğu geniş kapsamlı bir planlama mekanizmasının yaratılması gerekmektedir, ancak bugüne kadar sanayisizleşme hedefi ile tutarlı dönüşüm planı ortaya koyulmamıştır. Aksine, 1990'larda ve 2000'lerde kentte yeni organize sanayi bölgeleri açılarak ve kentin dış bölgelerinde çoğunlukla tarım ve kamu arazileri üzerinde kurulan imalat sanayi işletmelerine ruhsat verilerek şehirdeki sanayileşme süreci daha da pekiştirilmiştir.

Şehirdeki işgücü niteliğinin küresel kentlerdeki emek talebi ile örtüşmemesi de bir başka etken olarak gösterilebilir. İstanbul'da, 7 milyona yaklaşan toplam işgücünün 4,5 milyondan fazlası (%79) üniversite altı eğitim seviyesine sahiptir. Yükseköğretim mezunlarının %25'lik kısmının meslek yüksekokulu mezunlarından oluşması ileri hizmetler sektöründen çok sanayideki teknik/ara eleman ihtiyacına hizmet etmektedir (Bakış ve ark., 2017). Bu haliyle şehirdeki işgücünün küresel kentler ile özdeşleşen bir yaratıcı sınıf (Florida, 2005) potansiyelini taşımadığı rahatlıkla söylenebilir. Öte yandan, şehirdeki işgücü arzı artışının temel belirleyicilerinden biri olan iç ve dış göçlerin niteliği de sanayisizleşme sürecini desteklememektedir. Her ne kadar küreselleşme İstanbul'a gelen yabancı sayısında kayda değer bir artışa yol açsa da, şehirde ikamet izni ile bulunan yabancıların %10'undan daha azı remi izinle çalışmaktadır (Toksöz ve ark., 2012). Ayrıca, resmi istatistikler özellikle iyi eğitilmiş işgücünün İstanbul'dan uzaklaştığını göstermektedir (Sputnik, 2019). Bu bağlamda, İstanbul'un uluslararası profesyonel elitler olarak adlandırılan işgücü havuzundan beslenemediği gibi küresel kentler arasındaki 'yetenek savaşında' (Beaverstock ve Hall, 2012; Verginer ve ark., 2021) göç alan değil göç veren konumda olduğu iddia edilebilir.

Toparlamak gerekirse, burada bir kısmını özetlenen çeşitli faktörler İstanbul'un küresel kentler yaklaşımı ile örtüşen bir post-endüstriyel dönüşüm geçirmesini engellemektedir. Şehrin sanayisizleşmemesi bir yönüyle onun ulusal kent sistemindeki konumu, sanayi üretiminin ve işgücünün yapısı, planlama yoksunluğu gibi yerel dinamiklerden, bir yönüyle de küreselleşmenin hem yabancı yatırımlar yoluyla hem de üretim fırsatları yaratarak bu süreci desteklemesinden kaynaklanmaktadır. Bu özellikler aynı zamanda 1980'lerden itibaren büyük ölçekli ulusal sanayi şirketleri üretim hatlarını çevre illere taşıırken, yükselen kira maliyetlerine karşı daha duyarlı olması beklenen küçük ölçekli firmaların İstanbul'da artarak var olmaya devam etme nedenlerini, yani sanayi üretiminin niteliğindeki değişimin sebeplerini de açıklamaktadır.

6. Sonuç

Ekonomik küreselleşmenin ulus-devletlerin sınırlarını aşarak dünya coğrafyasının çok büyük bir kısmını kapsayan bir bütünleşmeye yol açması, ulus-altı mekânsal formların giderek daha fazla önem kazanmasına yol açmaktadır. Bu yapılar içinde, küresel kentler ekonomik sistemin işleyişinde birincil yönetim ve koordinasyon üsleri, sermaye birikiminin toplanma merkezleri ya da çeşitli küresel hareketliliklerin bağlantı noktaları olmak gibi bir dizi ayrıcalıklı işlevleriyle ön plana çıkmaktadırlar (Friedmann, 1986; Sassen, 1991). Literatürdeki erken dönem araştırmalar bu şehirlerde, en azından kavramın ortaya çıktığı Kuzey Atlantik aksında, yukarıdaki değişimler ile eşanlı olarak sanayiden ileri hizmetler sektörüne doğru keskin bir geçişin yaşandığını iddia etmektedirler (Beaverstock ve ark., 2000; Sassen, 2001). Ancak zaman içinde dünya üzerinde

yeni bölgelerin ekonomik bütünleşme sürecinde dâhil olması ile yeni küresel kentlerin ortaya çıkması küresel kentlere dair öne sürülen tezlerin sorgulanmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda birçok araştırmacı küresel kentler yaklaşımının temelde belirli şehirlerin içsel deneyimlerinden üretildiğini ve batı dışı coğrafyalardaki şehirlerin yaşadığı dönüşümü tam olarak açıklayamadığını ileri sürmektedirler (Parnell ve Robinson, 2013, Sheppard ve ark., 2013). Bu çalışmalarda temel itiraz küreselleşmenin etkisinin kent ölçeğinde kendi gerçeklerini dayatan bir olgu olarak değil aynı zamanda yerel dinamiklere göre şekil alan bir dönüşüme sebep olduğu düşüncesinden kaynaklanmaktadır.

Bu durum dünyanın önemli küresel kentlerinden biri olan İstanbul için de geçerlidir. Küresel kentlere atfedilen özelliklerin birçoğunu sergilese de, şehrin gelişiminde en az küreselleşmenin kendisi kadar belirleyici olan yerel ve ulusal özellikler İstanbul'un yaklaşımının temel varsayımları ile tam olarak örtüşmeyen hibrid bir küresel kent biçimi kazanmasına neden olmaktadır (Sayın ve ark., 2020). Bu hibrid karakter şehirdeki ekonomik üretimin sektörel dağılımında da kendini göstermektedir. Bu iki şekilde okunabilir. Birincisi hizmetler sektöründeki büyüme ileri hizmet alanlarından daha çok ticaret ve gayrimenkul piyasasındaki gelişmeler ile bağlantılıdır. İkincisi, bu büyüme sanayinin kentten çekilmesi pahasına gerçekleşmemekte, sanayi üretiminin kentteki varlığı devam etmektedir. Bununla beraber, İstanbul'da yaşanan dönüşüm esas olarak imalat sanayisi firmalarının kentin dış çeperlerinde kümelenmesi şeklinde ortaya çıkan bir mekânsal değişiklik ve üretimin yapısının ölçeğinde küçük ve orta ölçekli firmalara doğru kaydığı niteliksel bir değişim olarak karakterize edilebilir.

İstanbul'un bir post-endüstriyel kente – en azından şu ana kadar – dönüşmemesi bu çalışmanın sınırlarını aşan pek çok farklı sebeple açıklanabilir. Ancak her koşulda en önemli etkenlerden bir tanesi ülkenin ekonomik, sosyal ve daha birçok açıdan çekirdeğinde İstanbul'un bulunduğu tek merkezli kentsel karakteridir. Bu durum, faaliyet gösterdiği sektörden ya da menşeyinden bağımsız olarak ülkedeki firmaların İstanbul'da bulunmasını bir anlamda zorunlu kılmaktadır. Sanayisizleşme doğrultusunda ortaya koyulan hedeflere rağmen, ilgili idari mekanizmaların henüz kentteki sanayinin başka şehirlere taşınmasını sağlayabilecek kapsamlı bir eylem planını yürürlüğe koymamış olmaları da bir başka faktör olarak değerlendirilebilir. Ayrıca, şehirdeki emek yapısı ne kendi iç dinamikleri ne de aldığı dış göçler ile bu dönüşümü sağlayabilecek niteliktedir. Şehre yönelen küresel yatırımlar da mevcut yerel ve ulusal dinamikler ile görece uyumlu bir nitelikte olduğundan, kentin mevcut ekonomik karakterinde ciddi bir yapısal değişikliğe yol açmamaktadır.

İsmi ile müsemma gezegensel niteliğine rağmen, ekonomik küreselleşme kentler üzerinde meta-anlatılar ile açıklanabilecek tek tip bir dönüşüme yol açmaz, aksine değdiği her noktada yerel, ulusal ve küresel dinamiklerin iç içe geçtiği farklı kent biçimlerinin vücut bulmasına sebep olur. Dolayısıyla, küresel kent kavramı, tıpkı küreselleşmenin kendisi gibi, kopyalanabilir, statik bir kent formunun varlığına işaret etmez. Aksine, farklı coğrafyalarda yerel dinamiklerin en az küresel faktörler kadar belirleyici olduğu yüzlerce farklı modelin küresel kent kavramı içerisinde değerlendirilebileceği söylenebilir. Bu açıdan İstanbul'un küresel bir kent olduğuna şüphe olmakla birlikte, onun bu kavramın bütün özelliklerini sergilemediğini, güçlü yerel özelliklerini korumaya devam ettiğini söylemek mümkündür.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Akcan, E. (2015). The "Occupy" turn in the global city paradigm: The architecture of AK Party's Istanbul and the Gezi Movement. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 2(2), 359–378.
- Akçalı, E., & Korkut, U. (2015). Urban transformation in Istanbul and Budapest: Neoliberal governmentality in the EU's semi-periphery and its limits. *Political Geography*, 46, 76–88.
- Akgün, İ. & Akgün, A. A. (2017). *İstanbul'da istihdam eğilimlerinin belirlenmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınevi.
- Aksoy, A. (2012). Riding the storm: 'new Istanbul'. *City*, 16(1–2), 93–111.
- A.T. Kearney (2017). *Global cities: Leaders in a world of disruptive innovation*, Chicago, IL: A.T. Kearney.
- Ayık, U. & Avcı, S. (2018). İstanbul'da sanayisizleşme: Coğrafi bir bakış. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(65), 505–523.
- Beaverstock, J. V. (2005). Transnational elites in the city: British highly-skilled inter-company transferees in New York City's financial district. *Journal of ethnic and migration studies*, 31(2), 245–268.
- Beaverstock, J. V. (2017). The spatial mobility of corporate knowledge: expatriation, global talent, and the world city. In H. Jöns, P. Meusbürger, M. Heffernan (Ed.), *Mobilities of knowledge* (pp. 227–246). Cham, CH: Springer.
- Beaverstock, J. V., & Hall, S. (2012). Competing for talent: global mobility, immigration and the City of London's labour market. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 5(2), 271–288.
- Beaverstock, J. V., Smith, R. G. and Taylor, P. J. (2000). World-City network: A new metageography?. *Annals of the Association of American Geographers*, 90(1), 123–134.
- Bell, D. (1976). The coming of the post-industrial society. *The Educational Forum*, 40(4), 574–579.
- Bezmez, D. (2008). The politics of urban waterfront regeneration: the case of Haliç (the Golden Horn), Istanbul. *International Journal of Urban and Regional Research*, 32(4), 815–840.
- Bhandari, A., & Verma, R. P. (2013). *Strategic management: A conceptual framework*. New Delhi, IN: McGraw Hill Education (India) Private Limited.
- Brenner, N. (2004) *New State Spaces: Urban Governance and Rescaling of Statehood*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Brenner, N. (2018) *New Urban Spaces: Urban Theory and the Scale Question*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Brenner, R. (2006). *The economics of global turbulence: the advanced capitalist economies from long boom to long downturn, 1945–2005*. New York, NY: Verso.
- Caro, L. P. (2020). *Türk işgücü piyasasında Suriyeli mülteciler*. İstanbul: ILO Türkiye Ofisi.
- Csomos, G. (2017). Cities as command and control centres of the world economy: An empirical analysis, 2006–2015. *Bulletin of Geography*, 38(38), 7–26.
- Daniels, P. (2013). Reconfiguring the global service economy? The case of the BRICs. In J. R. Cuadrado-Roura (Ed.), *Service Industries and Regions* (pp. 135–155). Berlin, DE: Springer.
- Derudder, B., & Taylor, P. (2016). Change in the world city network, 2000–2012. *The Professional Geographer*, 68(4), 624–637.
- Dökmeci, V., & Berköz, L. (1994). Transformation of Istanbul from a monocentric to a polycentric city. *European Planning Studies*, 2(2), 193–205.

- Doğan, M. (2013). Geçmişten günümüze İstanbul'da sanayileşme süreci ve son 10 yıllık gelişimi. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 27, 511–550.
- Enlil, Z. M. (2011). The neoliberal agenda and the changing urban form of Istanbul. *International Planning Studies*, 16(1), 5–25.
- Fainstein, S. S. (2001). Inequality in global city-regions. *DisP-The Planning Review*, 37(144), 20–25.
- Florida, R. L. (2005). *Cities and the creative class*. New York, NY: Routledge.
- Ferm, J., & Jones, E. (2016). Mixed-use 'regeneration' of employment land in the post-industrial city: challenges and realities in London. *European Planning Studies*, 24(10), 1913–1936.
- Ferm, J. (2016). Preventing the displacement of small businesses through commercial gentrification: are affordable workspace policies the solution?. *Planning Practice & Research*, 31(4), 402–419.
- Friedmann, J. (1986). The world city hypothesis. *Development and change*, 17(1), 69–83.
- Fujita, K. (2003). Neo-industrial Tokyo: Urban development and globalisation in Japan's state-centred developmental capitalism. *Urban Studies*, 40(2), 249–281.
- GaWC (2000). The world according to GaWC 2000. *Globalization and World Cities Network*. Retrieved from <https://www.lboro.ac.uk/gawc/world2000.html>
- GaWC (2017). The world according to GaWC 2016. *Globalization and World Cities Network*. Retrieved from <https://www.lboro.ac.uk/gawc/world2016.html>
- Hamnett, C. (2000). Gentrification, postindustrialism, and industrial and occupational restructuring in global cities. In G. Bridge & S. Watson (Eds.), *A Companion to the* (pp. 331–341), Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Hamnett, C. (2020). The changing social structure of global cities: Professionalisation, proletarianisation or polarisation. *Urban Studies*, DOI: 10.1177/0042098020940556
- Harris, A. (2012). The metonymic urbanism of twenty-first-century Mumbai. *Urban Studies*, 49(13), 2955–2973.
- Hassink, R., Hu, X., Shin, D. H., Yamamura, S., & Gong, H. (2018). The restructuring of old industrial areas in East Asia. *Area Development and Policy*, 3(2), 185–202.
- He, C., Zhu, S., & Yang, X. (2017). What matters for regional industrial dynamics in a transitional economy?. *Area Development and Policy*, 2(1), 71–90.
- Heo, I. (2015). Neoliberal developmentalism in South Korea: Evidence from the green growth policymaking process. *Asia Pacific Viewpoint*, 56(3), 351–364.
- Hill, R. C. and Kim, J. W. (2000). Global cities and developmental states: New York, Tokyo and Seoul. *Urban Studies*, 37(12), 2167–2195.
- Hoyle, M., & Harrison, J. (2017). Global cities research and urban theory making. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 49(12), 2853–2858.
- Huynh, D. T. (2020). Seoul. In Huynh D. T. (Ed.), *Making megacities in Asia* (pp. 13–31). Singapore, SG: Springer.
- Indraprastha, G. S., Derudder, B., & Koelemaj, J. (2018). Global-local dynamics in the transformation of the Jakarta metropolitan area into a global city-region. *disP-The Planning Review*, 54(3), 52–62.
- İBB (2009). *1/100.000 ölçekli İstanbul çevre düzeni planı raporu*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi İmar ve Şehircilik Daire Başkanlığı Şehir Planlama Müdürlüğü.
- İBB (2020). *İstanbul ekonomi bülteni: İsgücü piyasası, Aralık, 2020*. İstanbul İstatistik Ofisi, 15 Ocak 2021 tarihinde <https://istatistik.istanbul/bulten.html?id=86> adresinden erişildi.
- İSO (2015). *İstanbul sanayi odası strateji belgesi*. İstanbul Sanayi Odası: İstanbul.
- İSTKA (2012). *İstanbul bölgesinde yatırım ve yatırımın önündeki engeller*. İstanbul Kalkınma Ajansı: İstanbul.
- İSTKA (2014). *2014–2023 İstanbul çevre planı*. İstanbul: İstanbul Kalkınma Ajansı.
- İŞKUR (2016). *İstanbul piyasası araştırma raporu*. İstanbul Çalışma ve İş Kurumu İl Müdürlüğü: İstanbul.
- Kantor, P., Lefèvre, C., Saito, A., Savitch, H. V., & Thornley, A. (2012). *Struggling giants: City-Region governance in London, New York, Paris and Tokyo*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Kasaba, R. (2008). *The Cambridge history of Turkey Volume 4: Turkey in the modern world*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Keyder, Ç. (1999). The setting. In Ç. Keyder (Ed.), *Istanbul between the global and the local* (pp. 3–30), Oxford, UK: Rowman and Littlefield.

- Keyder, Ç. (2005). Globalization and social exclusion in Istanbul. *International Journal of Urban and Regional Research*, 29(1), 124–134.
- Keyder, Ç. (2008). A brief history of modern Istanbul. In R. Kasaba (Ed.), *The Cambridge history of Turkey volume 4: Turkey in the modern world* (pp. 504–523), Cambridge, UK : Cambridge University Press.
- Keyder, Ç. (2010). Capital city resurgent: İstanbul since the 1980s. *New Perspectives on Turkey*, 43, 177–186.
- Kızıldere, D., & Chiodelli, F. (2018) Discrete emergence of neoliberal policies on public space: an informal business improvement district in Istanbul, Turkey. *Urban Geography*. 39(5), 783–802.
- Kleibert, J. (2017). On the global city map, but not in command? Probing Manila's position in the world city network. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 49(12), 2897–2915.
- Krijnen, M., Bassens, D., & Van Meeteren, M. (2017). Manning circuits of value: Lebanese professionals and expatriate world-city formation in Beirut. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 49(12), 2878–2896.
- Logie, S. & Morvan, Y. (2014). *İstanbul 2023*. İstanbul: İletişim.
- Ma, X., & Timberlake, M. (2013). 'World city typologies and national city system deterritorialisation: USA, China and Japan', *Urban Studies*, 50(2), 255–275.
- May, J., Wills, J., Datta, K., Evans, Y., Herbert, J., & McIlwaine, C. (2007). Keeping London working: global cities, the British state and London's new migrant division of labour. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 32(2), 151–167.
- Neumann, T. (2016). *Remaking the rust belt: The postindustrial transformation of North America*. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.
- Olds, K., & Yeung, H. (2004). Pathways to global city formation: a view from the developmental city-state of Singapore. *Review of International Political Economy*, 11(3), 489–521.
- Öktem, B. (2011). The role of global city discourses in the development and transformation of the Buyukdere–Maslak Axis into the international business district of Istanbul. *International Planning Studies*, 16(1), 27–42.
- Özdemir, D. (2002). The developments in the central business district of Istanbul in the 1990s. *Louvain-La-Neuve: European Regional Science Association (ERSA)*. Retrieved from <https://www.econstor.eu/handle/10419/115818>
- Parnell, S., & Robinson, J. (2012). (Re)theorizing cities from the Global South: Looking beyond neoliberalism. *Urban Geography*, 33(4), 593–617.
- Parnreiter, C. (2014). Network or hierarchical relations? A plea for redirecting attention to the control functions of global cities. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 105(4), 398–411.
- Parnreiter, C. (2013). The global city tradition. In M. Acuto & W. Steele (Eds.), *Global city challenges: Debating a concept, improving the practice* (pp. 15–32). Hampshire, UK: Palgrave Macmillan.
- Parnreiter, C., Haferburg, C., & Obenbrügge J. (2013). Shifting corporate geographies in global cities of the South: Mexico City and Johannesburg as case studies. *Die Erde*, 144(1), 1–16.
- Pike, A. (2020). Coping with deindustrialization in the global North and South. *International Journal of Urban Sciences*, DOI: 10.1080/12265934.2020.1730225
- PricewaterhouseCoopers and Urban Land Institute (2019). *Emerging Trends in Real Estate: Europe*. İstanbul: Urban Land Institute.
- Rodrik, D. (2016). Premature deindustrialization. *Journal of Economic Growth*, 21(1), 1–33.
- Roy, A. (2016). Who's afraid of postcolonial theory?. *International Journal of Urban and Regional Research*, 40(1), 200–209.
- Sanderson, M. R., Derudder, B., Timberlake, M., & Witlox, F. (2015). Are world cities also world immigrant cities? An international, cross-city analysis of global centrality and immigration. *International Journal of Comparative Sociology*, 56(3–4), 173–197.
- Sarkis, H. (2009). It's İstanbul (Not Globalisation). In R. Burdett (Ed). *Istanbul: City of intersections* (pp. 14–15), London: London School of Economics and Political Science.
- Sassen, S. (1991). *The Global city: New York, London, Tokyo*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Sassen, S. (2001). *The Global City: New York, London, Tokyo*. 2nd edition. Princeton, NJ: Princeton University Press.

- Sassen, S. (2016). The global city: Enabling economic intermediation and bearing its costs. *City & Community, 15*(2), 97–108.
- Sassen, S. (2019). *Cities in a world economy*. 5th edition. Thousand Oaks, UK: SAGE.
- Saito, A. (2003). Global city formation in a capitalist developmental state: Tokyo and the waterfront sub-centre project. *Urban Studies, 40*(2), 283–308.
- Savitch, H. V., Gross, J. S., & Ye, L. (2014). Do Chinese cities break the global mold?. *Cities, 41*, 155–161.
- Sayın, Ö., Hoyler, M., & Harrison, J. (2020). Doing comparative urbanism differently: Conjunctural cities and the stress-testing of urban theory. *Urban Studies*, DOI: 10.1177/0042098020957499
- Sayın, Ö. (2020). Bir küresel kent olarak İstanbul'un küresel ekonomideki konumu ve işlevlerine dair kısa bir değerlendirme. *Türk Dünyası Araştırmaları, 125*(246), 109–128.
- Schindler, S. (2017). Towards a paradigm of Southern urbanism. *City, 21*(1), 47–64.
- Schindler, S., Gillespie, T., Banks, N., Bayırbağ, M. K., Burte, H., Kanai, J. M., & Sami, N. (2020). Deindustrialization in cities of the Global South. *Area Development and Policy, 1–22*, DOI: 10.1080/23792949.2020.1725393
- Scott, A. J., Agnew, J., Soja, E. W., & Storper, M. (2001). Global city-regions. In Scott, A. J. (Ed.), *Global city-regions: Trends, Theory, Policy* (pp. 11–32). New York, NY: Oxford University Press.
- Scott, A. J., & Storper, M. (2015). The nature of cities: The scope and limits of urban theory. *International journal of urban and regional research, 39*(1), 1–15.
- SGK (2020). Kayıtdışı İstihdam Oranı. *Sosyal Güvenlik Kurumu*. 10 Şubat 2021 tarihinde http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/calisan/kayitdisi_istihdam/kayitdisi_istihdam_oranlari adresinden erişildi.
- Sheppard, E., Leitner, H., & Maringanti, A. (2013). Provincializing global urbanism: A manifesto. *Urban Geography, 34*(7), 893–900.
- Sputnik (2019, 20 Aralık). Türkiye'de beyin göçü ilk kez lise seviyesine indi. *Sputnik*. 20 Ocak 2021 tarihinde <https://tr.sputniknews.com/turkiye/201912201040880571-turkiyede-beyin-gocu-ilk-kez-lise-seviyesine-indi/> adresinden erişildi.
- TCEB (2017). *Uluslararası doğrudan yatırımlar 2016 yılı raporu*, Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı.
- TCKB (2015). *Onuncu kalkınma planı 2014–2018*. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı.
- TCTB (2020). Yurtdışında yerleşik gerçek ve tüzel kişilerin türkiye'deki yatırımları. *Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı*. 15 Şubat 2021 tarihinde <https://www.ticaret.gov.tr/hizmet-ticareti/yurtdisi-yatirimlar/uluslararasi-yatirim-istatistikleri/yurtdisinda-yerlesik-gercek-ve-tuzel-kisilerin-turkiyedeki-yatirimlari> adresinden erişildi.
- Tekeli, İ. (2010). The story of Istanbul's modernisation', *Architectural Design, 80*(1), 32–39.
- Temurçin, K. & Aldırmaz, Y. (2017). İstanbul ilinde sanayi: Tarihsel gelişim, yapısal değişim, mekânsal dönüşüm. K. Temurçin, & MA Dulupçu (Eds.), *Türkiye'de mekânsal ve bölgesel dönüşümler* kitabı içinde (s. 1–14). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Timberlake, M., Sanderson, M. R., Ma, X., Derudder, B., Winitzky, J., & Witlox, F. (2012). Testing a global city hypothesis: An assessment of polarization across US cities. *City & Community, 11*(1), 74–93.
- Timberlake, M., Wei, Y. D., Ma, X., & Hao, J. (2014). Global cities with Chinese characteristics. *Cities, 41*, 162–170.
- TMMOB (2017). *Oda raporu: Organize sanayi bölgeleri, küçük sanayi siteleri ve teknoparklar*. İstanbul: TMMOB Makine Mühendisleri Odası Yayınları.
- Toksöz, G., Erdoğan, S. & Kaşka, S. (20212). *Irregular labour migration n Turkey and situation of migrant workers in the labour market*. Ankara: International organization for Migration (IOM).
- TÜİK (2016). İl bazında gayrisafi yurtiçi hasıla, 2004–2014. *Türkiye İstatistik Kurumu*. 15 Ocak 2021 tarihinde <https://tuikweb.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24920> adresinden erişildi.
- TÜİK (2019). İl bazında gayrisafi yurtiçi hasıla, 2015–2017. *Türkiye İstatistik Kurumu*. 15 Ocak 2021 tarihinde <https://tuikweb.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=30888> adresinden erişildi.
- TÜİK (2019). İl bazında gayrisafi yurtiçi hasıla, 2018. *Türkiye İstatistik Kurumu*. 15 Ocak 2021 tarihinde <https://tuikweb.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=30889> adresinden erişildi
- Tümertekin, E. (2010). *İstanbul insan ve mekan*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Türkün, A., Aslan, S. & Şen, B. (2014) 1923–1980 döneminde kentsel politikalar ve İstanbul'da konut alanlarının gelişimi: Mevzuat, aktörler ve hakim söylem. A. Türkün (Ed.). *Mülk, mahal, insan: İstanbul'da kentsel dönüşüm* kitabı içinde (s. 43–69). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Üçoğlu, M. (2019). Massive housing and nature's limits? The urban political ecology of Istanbul's periphery. In K. M. Güney, R. Keil & M. Üçoğlu (Eds.). *Massive suburbanization:(Re) building the global periphery* (pp. 181–200). Toronto, CA: University of Toronto Press.
- Verginer, L., & Riccaboni, M. (2021). Talent goes to global cities: The world network of scientists' mobility. *Research Policy*, 50(1), 104127.
- Walker, D.R.F., & Taylor, P. J. (2000). Istanbul: Gateway between east and west under conditions of contemporary globalization?, *Globalization and World Cities Network*. Retrieved from <http://www.lboro.ac.uk/gawc/projects/project9.html>
- Wei, Y. D., & Leung, C. K. (2005). Development zones, foreign investment, and global city formation in Shanghai. *Growth and Change*, 36(1), 16–40.
- Wei, Y. D., & Yu, D. (2006). State policy and the globalization of Beijing: Emerging themes. *Habitat International*, 30(3), 377–395.
- Wei, Y. D., Leung, C. K., & Luo, J. (2006). Globalizing Shanghai: Foreign investment and urban restructuring. *Habitat International*, 30(2), 231–244.
- Yeandle, M., Wardle, M., & Mainelli, M. (2018). The global financial centres index 24. *The Global Finance Centres Index (GFCI)-Long Finance*.
- Yetişkul, E., & Demirel, S. (2018) 'Assembling gentrification in Istanbul: The Cihangir neighbourhood of Beyoğlu', *Urban Studies*, DOI: 10.1177/0042098017746623
- Zhang, L. Y. (2014). Dynamics and constraints of state-led global city formation in emerging economies: The case of Shanghai. *Urban Studies*, 51(6), 1162–1178.

Journal of Economy Culture and Society

E-ISSN: 2645-8772

Araştırma Makalesi / Research Article

İş Birliklerinde Güven, Bağlılık, Bilgi Edinimi ve Yayılımının İş Birliği Memnuniyetine Etkisi: Türkiye Yat İmalat Sektöründe Bir Araştırma

The Effect of Trust, Commitment, Knowledge Acquisition, and Dissemination on Relationship Satisfaction: Research into the Turkish Yacht Manufacturing Sector

Cenk TUFAN¹ , Özlem YAŞAR UĞURLU²

¹Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Havaçılık Yönetimi Bölümü, Antalya, Türkiye

²Doç. Dr, Gaziantep Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Gaziantep, Türkiye

ORCID: C.T. 0000-0002-2809-3996;
Ö.Y.U. 0000-0001-5165-5603

Corresponding author:

Cenk TUFAN,
Akdeniz Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Havaçılık Yönetimi Bölümü, Antalya, Türkiye
E-mail: cenktufan@akdeniz.edu.tr

Submitted: 04.05.2021

Revision Requested: 21.09.2021

Last Revision Received: 10.10.2021

Accepted: 18.02.2022

Published Online: 18.04.2022

Citation: Tufan, C., & Yasar Ugurlu, O. (2022). İş birliklerinde güven, bağlılık, bilgi edinimi ve yayılımının iş birliği memnuniyetine etkisi: Türkiye yat imalat sektöründe bir araştırma. *Journal of Economy Culture and Society*, 65, 351-374.
<https://doi.org/10.26650/JECS2021-931822>

Öz

Bu araştırmada iş birliği içinde bulunan işletmelerin geliştirdikleri ilişkisel sermayenin en önemli unsurlarından olan güven ve bağlılık değişkenleri, örgütsel öğrenme süreci boyutlarından bilgi edinimi ve yayılımı ile iş birliği memnuniyeti arasındaki ilişkiler araştırılmaktadır. Araştırmanın kapsamını Türkiye yat imalat sektöründe faaliyette bulunan, yerli ve yabancı ortakları ile iş birliği içinde olan işletmeler oluşturmaktadır. Bu amaçla Türkiye’de Gemi İnşa Sanayicileri Birliği’ne (GISBİR) üye 66 firmanın iş birliği faaliyetleri ile ilişkili yöneticilerine (teknik müdür, proje müdürü, üretim müdürü ve tersane müdürü) mail yolu ile anket gönderilmiştir. Gönderilen anketlerden 262 adet geri dönüş elde edilmiştir. Araştırma hipotezlerini test etmek amacıyla değişkenlere yapısal eşitlik modellemesi uygulanmış ve analiz sonucunda tüm araştırma hipotezleri desteklenmiştir. Sonuç olarak iş birliği tarafları arasında karşılıklı güvenin iş birliğine olan bağlılık üzerinde pozitif etkisi olduğu görülmüştür. İş birliği tarafları arasındaki güven ile iş birliğine olan bağlılığın örgütsel öğrenme süreci üzerinde pozitif yönde bir etkiye sahip olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca, örgütsel öğrenme süreci içerisinde ortaklardan bilgi ediniminin örgüt içerisindeki bu bilginin yayılımı üzerinde; bilginin örgüt içinde yayılımının da işbirlikçi ilişki memnuniyeti üzerine olumlu bir etki gösterdiği saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Güven, İlişkisel Sermaye, Örgütsel Öğrenme, İş birliği, Yat sektörü

ABSTRACT

In this research, the authors have investigated the relationship between trust and commitment, two of the essential elements of relational capital, along with knowledge acquisition and dissemination, as the basis for the organizational learning process and relationship satisfaction. For this purpose, the authors sent a questionnaire by mail to the managers (Technical Manager, Project Manager, Production Manager, and Shipyard

Manager) associated with the corporate activities of the 66 members of the “Turkish Shipbuilders’ Association.” A total of 262 responses were obtained from the questionnaires. To test the research hypotheses, the authors applied *structural equation modeling* to the variables. Ultimately, the analysis supported all of the research hypotheses. Consequently, the authors observed that mutual trust between corporate partners positively affects the commitment to cooperation. The study concluded that the trust between the partners and the commitment to cooperation positively affect the organizational learning process. Moreover, knowledge acquisition from partners positively impacts disseminating this knowledge within the organization. Furthermore, the dissemination of knowledge within the organization positively affects collaborative relationship satisfaction.

Keywords: Trust, Relational Capital, Organizational Learning, Alliance, Yacht industry

EXTENDED ABSTRACT

Under the influence of globalization, the world has become a huge marketplace where fast and overwhelming competition constantly occurs. This situation has changed the mutual relations of business enterprises with one another. Accordingly, forming strategic alliances to minimize the threat of competition has become a commonly preferred growth strategy. Furthermore, strategic alliances have become a common tool for expanding the sphere of influence of businesses. Firms can use the resources and capabilities of each business in the alliance to improve their innovation skills and develop sustainable performance (Robertson and Gatignon, 1998, p. 515). For this reason, the strategic management and alliance literature generally argue that learning and creating knowledge are important factors in establishing international strategic alliances and contribute significantly to alliance outcomes (Nielson, 2007; Liu et al., 2010; Liu and Zhang, 2014; Nippa and Reuer, 2019; Liu and Lui, 2020).

Strategic alliances also include developing and managing relational capital in an alliance. Relational capital consists of the positive and beneficial sociopsychological aspects of the alliance. Therefore, partners in both national and international strategic alliances should invest in relational capital in addition to any required financial capital investment (Cullen et al., 2000, p. 224). Relational capital also refers to the degree of trust, commitment, respect, and friendship that partners create toward each other due to close interaction (Nahapiet and Ghoshal, 1998, p. 259). The trust exists at interpersonal, organizational, inter-organizational, and even international levels. It plays a critical role in achieving the success of interorganizational trust and alliances, qualifying it as a vital contact point in cooperative relations.

Commitment is an important concept related to measuring loyalty and predicting the frequency of future business and is a future orientation reflecting the desire of the parties to maintain a relationship that they consider valuable (Zhang and Wang, 2018, p. 6). In this same context, commitment can be defined as the relationship-specific investment that each partner makes to make the alliance successful (Chaturvedi and Gaur, 2009, p. 179). The term commitment ultimately includes the partner’s intention, expectation, and willingness to invest resources in the continuity of the relationship (Bayat et al., 2014, p. 4105).

Alliances permit all partners to combine resources owned by the different businesses to take advantage of new business opportunities and their potential benefits. Knowledge is a keystone in the alliance and resource-based view literature and strategically is seen as the most important source of competitive advantage (Grant and Baden-Fuller, 2004, p. 64; Raguz et al., 2017, p. 540; Liao et al., 2017, p. 1436). In this context, organizational learning is the key to benefiting from collaborative activities for firms aiming to learn through alliances (Namada, 2018: 86). Organizational learning is generally defined as acquiring and disseminating knowledge that promotes behavioral change or sensitivity to learning that directly affects organizational outcomes (Evangelista et al., 2001, p. 734).

The literature defines relationship satisfaction as an overall positive assessment of a business's working relationship with another firm (Frazier et al., 1989, p. 57). Relationship satisfaction is a positive emotional condition arising from how the expectations of a firm's working relationship with another firm are met (Robson and Katsikeas, 2005, p. 405). Robson and Katsikeas (2005) stated that the strategy implemented by the top management will shape the satisfaction of relations if it is directed to the valuable resources of alliance and access to knowledge.

In this study, the authors investigated the relationships between trust and commitment variables, which are the most important elements of relational capital, as well as knowledge acquisition and dissemination as organizational learning process dimensions and relationship satisfaction as an aspect of collaboration outcome. For this purpose, the investigators sent a questionnaire by mail to various managers of 66 companies (Technical Manager, Project Manager, Production Manager, and Shipyard Manager) who are members of the "Turkish Shipbuilders' Association" (GISBIR). The authors obtained 262 responses from the questionnaires.

According to the results of the path analysis, mutual trust between the alliance partners positively impacts the commitment to the alliance. The study also concluded that the trust between the partners and the commitment to the alliance have a positive effect on the organizational learning process. Besides, the acquisition of knowledge from the partners within the organizational learning process positively affects the dissemination of this same knowledge within the organization. Finally, the knowledge acquired from the partners and the dissemination of this knowledge within the organization also creates a positive effect on relationship satisfaction.

This study contributes to the strategic alliance literature by expanding the framework for organizational learning and relationship satisfaction in alliances. This work is also important as it explores and explains new aspects of relationship satisfaction. Thus, the paper provides an innovative analysis mainly through the use of subjective indicators in evaluating alliance outcomes, which provides new insights for developing an operationally successful alliance performance.

1. Giriş

Küreselleşmenin etkisiyle birlikte işletmelerin faaliyet gösterdikleri çevre adeta büyük bir pazar haline almıştır. Bu durum da işletmelerin birbirleri ile olan karşılıklı ilişkilerini değiştirmiş ve rekabet tehdidini azaltmak için stratejik iş birlikleri oluşturmak sıkça seçilen bir stratejik halle haline gelmiştir. Ayrıca işletmelerin etki alanını genişletmede de stratejik iş birlikleri ortak bir araç haline gelmiştir. Çeşitli sektörlerde faaliyette bulunan öncü işletmelerin iş birliği stratejilerine önem vermesi ve bu yolla başarı elde etmesi işletmeler arasında iş birliğine yönelik ilginin artmasına ve son yirmi yıldır bu konudaki alan yazının zenginleşmesine neden olmuştur. Bu sebeple stratejik yönetim ve iş birliği alan yazını, öğrenme ve bilgi birikimi oluşturmanın uluslararası stratejik iş birlikleri meydana getirilmesinde önemli bir husus olduğunu, iş birliği çıktıklarına önemli katkılar sağladığını ileri sürmektedir (Liu, Ghauri, ve Sinkovics, 2010; Liu ve Zhang, 2014; Liu ve Lui, 2020; Nielsen, 2007; Nippa ve Reuer, 2019).

Lo, Stepicheva ve Peng (2016, s. 156) iş birliklerinin birçok işletme için işlerinin önemli bir parçası haline geldiğini, yirmi birinci yüzyılın başlarında dünyanın en büyük işletmelerinin önemli bir kısmının ise varlıklarının yüzde 20'sinden fazlasını iş birliklerine yatırdığını ifade etmektedir. Aydoğan ve Şensözlü (2015, s.63-64) işletmeler arasındaki iş birliği türlerini; franchising, montaj operasyonları, sözleşmeli üretim, ortak girişim, konsorsiyum, yönetim sözleşmesi, anahtar teslimi projeler, lisans verme, know-how sözleşmesi yap-işlet- devret sözleşmesi, olarak saymışlardır. İşletmeler bu tür iş birlikleri yolu ile yenilikçiliklerinin ve sürdürülebilir performanslarının geliştirebilmesi için iş birliği içindeki her bir işletmenin kaynak ve yeteneklerini kullanabilirler (Robertson ve Gatignon, 1998, s. 515).

İşbirliklerinin yönetimi üzerine yapılan araştırmaların çoğu (L'huillery ve Pfister, 2009; Zineldin ve Vasicheva, 2016) genellikle iş birliği yönetiminin operasyonel, yasal ya da finansal boyutlarını içeren sert yönlerine odaklanarak bir iş birliğinin başarısını ve başarısızlığını araştırmaya çalışmıştır. Bu tür çalışmaların sonuçları, iş birliklerinin başarısında rol oynayan kritik sorunların çözümüne çok fazla yardımcı olamamıştır (Chaturvedi ve Gaur, 2009, s. 2; Cullen, Johnson ve Sakano, 2000, s. 223). Bununla birlikte Chaturvedi ve Gaur (2009, s. 2), iş birliği yönetiminin yumuşak taraflarına gerekli özen gösterilmeden, iş birliği yönetiminin sert taraflarına eğilerek finansal yatırımlar yapmanın riske girmek olacağını ileri sürmüştür.

Stratejik iş birlikleri yönetiminin yumuşak tarafı, iş birliğindeki ilişkisel sermayenin geliştirilmesi ve yönetimi anlamına gelmektedir. İlişkisel sermaye, iş birliğinin olumlu ve yararlı olan sosyal-psikolojik yönlerinden oluşur. Bu nedenle hem ulusal hem de uluslararası stratejik iş birliklerindeki ortak işletmeler finansal sermaye yatırımı yapmanın yanı sıra ilişkisel sermayeye de yatırım yapmalıdır (Cullen ve ark., 2000, s. 224). İlişkisel sermaye, ortakların yakın etkileşim altında birbirlerine karşı oluşturdukları güven, bağlılık, saygı ve dostluk derecesini ifade etmektedir (Nahapiet ve Ghoshal, 1998, s. 259). İlişkisel sermaye güven oluşturma, bilgi sağlama (Zhang ve Wang, 2018, s. 5) ve sorunları birlikte çözme üzerine sosyal ağlar içinde gömülü olan ve bağımsız işletmeler arasındaki karşılıklılık esasına dayanan yararlı bir ilişkidir (Uzzi ve Lancaster, 2003, s. 384). Karşılıklı saygıya ve güvene dayalı bir iş birliğinin tesis edilmesi güven, bağlılık, sosyal etkileşim, ortak standartlar veya hedefler içeren bir değişimdir (De Clercq ve Sapienza, 2006, s. 331). İlişkisel sermaye, örgütsel düzeydeki güven, dostluk, saygı ve karşılıklı anlayış kaynaklarının toplamı olup, iş birliğinde bulunan işletmelerin etkileşimde buldukları süre boyunca birbirlerine karşı geliştirdikleri ilişkilere odaklanmaktadır. (Villena, Revillaa ve Choi, 2011, s. 563).

Genel olarak, ağ ve ortaklık geliştirme sürecinde güvenin gerekli olduğuna inanılmakla beraber, bu süreçte iş birliği ortaklarının yükümlülüklerini yerine getirecekleri, karşılıklı olarak

kabul edilebilir bir şekilde davranacakları ve iş birliği sırasında risk alacakları beklenir. Uygulamada güven, itibar oluşturmaya, iş birliği kurmaya, bilgi paylaşmaya ve ortak bir hedefi etkili bir şekilde geliştirmeye yardımcı olan faaliyetlerle ilişkilendirilmektedir (Liu, 2015, s. 40).

Örgütler arası değişimin etkinliği, ortakların geliştirdiği ilişkilerin kalitesine bağlıdır (Marshall, Nguyen ve Bryant 2005, s. 49). Bu tür bir ilişki içerisindeki işletmeler tarafından hazırlanan sözleşme veya taahhütler ise ne kadar eksiksiz veya ayrıntılı olursa olsun, ortaya çıkabilecek sorunları açıklamada yeterli olamayacağından ayrıca iş birliğinde bulunan işletmelerin muhtemel bir çatışma ve güvensizlik ortamı yaratma potansiyeline sahip olması gibi nedenlerden dolayı karşılıklı güven ve bağlılık, uluslararası stratejik iş birliklerinin merkezinde yer almaktadır (Cullen ve ark., 2000, s. 24).

Bu bağlamda bağlılık, her ortağın iş birliğini başarılı kılmak için yaptığı ilişkiye özgü yatırım olarak tanımlanabilmektedir. İlişkisel görüş teorisine dayanan bağlılık, sadakatin ölçülmesi ve gelecekteki iş yapma sıklığının tahmin edilmesi ile ilgili önemli bir kavram olup tarafların değerli gördüğü bir ilişkiyi sürdürme arzusunu ve kaynaklara yatırım yapma istekliliğini içerir (Bayat, Rizaee ve Haidari, 2014, s. 4105; Zhang ve Wang, 2018, s. 6). Etkili bir örgütler arası ilişki temeli olmadan, bilgi veya materyal akışını yönetmeye yönelik çabalar başarısız olabilir. Bu nedenle bağlılık, uzun vadeli iş birliği ortaklıkları arasında bir ilişki formu oluşturur (Li ve Lin, 2006, s. 1647).

Inkpen ve Currell'a göre (2004, s.596), öğrenme süreci faaliyetleri yolu ile iş birliklerinde kaynaklar verimli bir şekilde paylaşılabilir. İş birlikleri, iki veya daha fazla işletmenin tek başlarına kolayca ulaşamayacakları hedeflere ulaşmak için karşılıklı bir şekilde hareket ettikleri uyumlu çabalarıdır (Lambe, Spekman ve Hunt, 2002, s. 142). Bu bağlamda örgütsel öğrenme, iş birliği yoluyla öğrenmeyi amaçlayan işletmeler için iş birliği faaliyetlerinden yararlanmanın anahtarıdır (Namada, 2018, s. 86). Örgütsel öğrenme genel olarak, örgütsel çıktılar doğrudan etkileyen davranış değişikliğini veya öğrenmeye duyarlılığı teşvik eden bilgiyi edinme ve yayma süreci olarak tanımlanmaktadır (Evangelista, Imammarino, Mastrostefano ve Silvani 2001, s. 734). Bilgi, kaynak tabanlı görüş ve iş birliği alan yazınında merkezi bir tema olup stratejik olarak en önemli rekabet avantajı kaynağı olarak görülmektedir (Grant ve Baden-Fuller, 2004, s. 64; Liao, Chen, Hu, Chung ve Yang, 2017, s. 1436; Raguz, Zekân ve Peronja, 2017, s. 540). İş birliği ortaklarından elde edilen bilgi, işletmenin büyümesi ve gelişimi için yeni fırsatlar açıp işletme için itici bir güç oluşturmaktadır (Sherwood ve Covin, 2008, s. 166). Bu çalışma işletmelerin stratejik iş birliği içinde buldukları ortaklarından elde ettiği bilgiye dayalı örgütsel öğrenmeye odaklanmaktadır. Alan yazın incelendiğinde hem işletme içi hem de işletme dışı öğrenmeyi ele alan bütüncül bir bakış açısına dayalı fazla bir çalışma olmadığı görülmüştür. Bu çalışma, örgütsel öğrenme bakış açısını hem örgüt içi hem de örgütler arası düzeyde bir araya getirerek alan yazına katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Stratejik iş birliği şeklindeki ilişkiler, inovasyon çalışmalarının başarısı ve dolayısı ile başarılı iş birliği çıktıları elde etmede önemli araçlar olarak kabul edilmektedir. Tedarikçileri inovasyon süreçlerine dahil etmek, maliyetleri düşürmeye, ürün kalitesini artırmaya ve üretim döngülerini kısaltmaya yardımcı olur (Atalay, Dirlik ve Sarvan, 2017, s. 59) Bu hali ile yat inş sektörü farklı bölgelerde ve ülkelerde faaliyet gösteren tedarikçilerin de içinde yer aldığı katma değer yaratan, güçlü bağlantılara dayanan ve karşılıklı öğrenmeye dayanan bir sektördür. Örneğin projelerin tasarım ve yapım faaliyetleri farklı bölgelerde yapılırken gerekli olan tesisatlar farklı ülkelerden temin edilebilir ve en son safhada projeler bir tersanede bitirilebilir (Aydın ve Aydın, 2019, s. 200).

Bu bağlamda çalışmada Türkiye'de yat inş sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin faaliyetleri sırasında iş birliği içinde buldukları yerli ve yabancı ortakları ile geliştirdikleri ilişkisel

sermayenin en önemli unsurlarından olan güven ve bağlılık değişkenleri, örgütsel öğrenme süreci boyutlarından bilgi edinimi ve yayılımı ile iş birliği memnuniyeti arasındaki ilişkiler araştırılmaktadır. Bu sebeple de Türkiye’ de Gemi İnşa Sanayicileri Birliği’ne (GİSBİR) üye firma yöneticilerine (teknik müdür, proje müdürü, üretim müdürü ve tersane müdürü) mail yolu ile anket yapılmıştır. Tekne ve yat üretim sektörü; tasarım, üretim, tekne ve yatların yıllık bakım ve onarım hizmetleri, ekipman, yedek parça ve aksesuarların üretim ve satışı, yat ve teknelerde kullanılan elektrik ve elektronik aygıtların üretimi ve satışı, dekorasyon ve mobilya hizmetleri, kimya ve boya sanayi, motor satış, bakım, onarım ve tamir, hizmetleri, tekne ve yat endüstrisindeki ihracat, ithalat ve fuarlar ile deniz turizmüne yönelik mesleki etkinlikleri ile, bu endüstri kolunu doğrudan destekleyen farklı mesleki etkinlikleri de kapsamaktadır. Bu etkinlikler bir arada değerlendirildiğinde tekne ve yat üretim sektörünün yüksek düzeyde inovasyona ve firmalar arası iş birliklerine dayalı olarak faaliyetlerini yürüttüğü göze çarpmaktadır (Boatbuilder Türkiye 2011 Raporu).

Türkiye hem gemi imalatında hem de gemi sökümünde dünyanın en başarılı ülkeleri arasındadır. Dolayısı ile bu husus yeni siparişlerde Türk tersanelerini cazip hale getirmektedir (Ulaştırma ve Alt Yapı Bakanlığı, 2018, s. 450). Alınan siparişlerin istenilen zamanda teslim edilebilmesi hem yeni siparişlerin alınmasında, hem de ihracat rakamlarının artışında kendini göstermektedir (Boatbuilder Türkiye 2011 Raporu). Sektöre ilişkin son üç yılın ihracat istatistiklerini incelediğimizde; 2018 yılında sektör ihracatı 917 milyon ABD doları olarak gerçekleştirmiş, 2019 yılında ise 2018 yılına kıyasla %33,59’luk artış gözlemlenmiştir. Sektör 2020 yılında ise 2019 yılına kıyasla oransal anlamda ihracatını yaklaşık yüzde 32’ lik bir oranda yükselterek 1 milyar 375 bin ABD dolarına ulaştırmıştır. İstihdam açısından ele alındığında ise, Türkiye Gemi Sanayi İşletmeleri Birliği rakamlarına göre 2018 yılı itibarı ile Türkiye’deki tersanelerde toplam 28.500 kişi istihdam edilmektedir (Ticaret Bakanlığı, Gemi sektör raporu, 2020, s.3). Sektörün ihracat ve istihdam düzeyini artırması, hedeflenen bir durum olup bu hedefin elde edilebilmesi için sektörde faaliyet gösteren işletmelerin iş birliği içerisinde buldukları işletmelerle güven ve bağlılığa dayalı bir ilişki tesis etmeleri ve etkili biçimde bilgi paylaşımında bulunmaları gerekmektedir.

Bu çalışmada kullanılan değişkenlerin, bu iş birliği ve inovasyonu açıklamayı sağlamada etkili ve yararlı olabileceği düşünülmektedir.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. İlişkisel Sermaye Unsurları Olarak Güven ve Bağlılık

İlişkisel sermaye, alan yazında rekabetçi iş birliği ve değişim teorisi bağlamında geniş çapta tartışılan bir konu olmuştur (Chen, Liu ve Hsieh 2009; Liu ve ark., 2010; Zhang ve Wang, 2018). Ortaklık kaynaklarının toplamı olarak da ifade edilen ilişkisel sermaye, örgütsel düzeyde karşılıklı güven, dostluk ve bağlılık meydana getiren ilişkilerin yaratılması ve bu ilişkinin ortak hedefler için bir kaynak haline getirilerek kullanılması ile elde edilen varlık anlamına gelmektedir (Mohr ve Spekman, 1994, s. 135). İlişkisel sermaye, herhangi bir idari yönetim türü ile ilgili olmayıp, işletmeler arasındaki uzun vadeli iş birliğine dayanmaktadır. Bu durum ortakların temel kaynak ve bilgilerinin edinimi ile her iki taraf için de önemli faydalar yaratmaktadır (Miocevic, 2016, s. 200). Maddi olmayan bir varlık olarak ilişkisel sermaye karşılıklı güven, saygı, karşılıklılık, samimiyet, bağlılık ile oluşan işletmeler arası bir ilişkidir ve rakipler tarafından taklit edilmesi zordur. İşletmeler, kendilerine rekabet avantajı sağlamak ve pazar paylarını genişletmek için karmaşık bir kavram olan ilişkisel sermayenin yönetimine daha fazla özen göstermelidir (Zhang ve Wang, 2018, s. 5).

Alan yazında yapılmış çeşitli çalışmalarda güven ve bağlılık (Zhang ve Wang, 2018); güven, şeffaflık, etkileşim (Lo ve ark., 2016); güven, etkileşim ve şeffaflık (Liu ve ark., 2010); güven,

bağlılık ve etkileşim (Lee, Chang, Liu ve Yang, 2007); güven, etkileşim ve hedefe uyum (De Clercq ve Sapienza, 2006) ilişkisel sermayenin farklı alt boyutları olarak ele alınmıştır.

İş birliği yönetiminin daha sert yönlerini araştıran teorik bakış açıları olsa da, iş birliklerinde güven, bağlılık ve kültürel duyarlılık gibi daha yumuşak yönler hakkında çok fazla teorik söylem yoktur. Sonuç olarak, iş birliği yönetiminin daha yumuşak yönleri üzerine yapılan ampirik çalışmalar fazla değildir. İş birliği yönetiminin daha yumuşak yönleriyle ilgili mevcut alan yazın, güven ve bağlılık (Chaturvedi, 2009; Cullen ve ark.,2000; Perry ve Sengupta, 2004), güven ve kontrol gibi konuları incelemiştir (Das ve Teng, 1998). Güven ve bağlılık araştırmacıların dikkatini çekmiş olsa da, bu iki ögenin zaman içinde iş birliklerinde nasıl geliştiğine ve iş birliği çıktılarını nasıl etkilediğine fazla önem verilmemiştir. Bu sebeple de mevcut çalışmamızda güven ve bağlılık, ilişkisel sermayenin unsurları olarak ele alınmaktadır (Cullen ve ark., 2000; Morgan ve Hunt, 1994; Perry ve ark.,2004; Zhang ve Wang, 2018).

Güven, stratejik iş birlikleri ve işletmeler arası ilişkiler üzerine kurulu alan yazında merkezi bir konu olarak yer almaktadır (Ho, Ghauri ve Larimo, 2018; Schoorman, Mayer ve Davis, 2007; Yoo, Sawyer ve Tan, 2016). Mayer, Davis ve Schoorman (1995, s. 709) örgütlerarası güveni, bir örgütün değişim ortağını izleyemediği ve kontrol edemeyip ona karşı savunmasız kaldığı durumlarda ortağına güvenme ve risk alma isteği olarak tanımlamıştır. Dolayısıyla güven, risk içeren belirli eylemler ya da davranışlarla ilişkilendirilmiştir (Guinot, Chiva ve Mallen, 2014, s. 560). Ritala ve Ellonen (2010, s. 372), işletmeler arası ilişkiler içine gömülü olan güvenin, işlem maliyetlerini düşürüp bilgi paylaşma rutinlerini artırdığından önemli bir rekabet avantajı kaynağı olabileceğinden bahsetmektedir. İşletmeler arası güven ortamının sağlanması karşılıklı olarak birtakım avantajlar sağladığından, bir işletmenin giderek küreselleşen ve çalkantılı bir pazarda rekabetçi kalabilmesi, güvene dayalı ilişkiler kurma becerisine bağlı olabilmektedir (Huff ve Kelley, 2003).

İşbirliklerinde bağlılık ise bir değişim ortağının, devam eden bir ilişkinin önemli olduğuna ve bu ilişkiyi sürdürmek için azami çaba gösterilmesi gerekliliğine dair inancı olarak tanımlanmaktadır (Morgan ve Hunt, 1994, s. 23). Yani taraflar, ilişkinin sürekliliğini sağlamak için bu ilişkinin, üzerinde çalışmaya değer olduğuna inanmaktadırlar. Bir ilişkide bağlılık, değerli bir ilişkiyi sürdürmek için kalıcı bir arzu olarak da tanımlanmaktadır. Tarafların bu değerli ilişkisi, ilişkisel bağlılığın yalnızca ilişki önemli görüldüğünde var olacağına dair bir inanca karşılık gelmektedir (Zhang ve Wang, 2018, s. 6). Spekman (1988, s. 79), güvensizliğin ilişkideki bağlılığı azaltarak karşılıklı gerçekleştirilen işlemi daha doğrudan ve kısa vadeli bir alışverişe indirgemeye hizmet ettiğini ileri sürmektedir. Kwon ve Suh (2004, s. 29) ise güveni ilişkisel bağlılığın ana belirleyicisi olarak adlandırmakta ve ortaklar kesintisiz bir güvenin tesis edildiğini hissetmedikçe hiçbir bağlılığın yerine getirilmeyeceğini belirtmektedir. Bu bağlamda araştırmamızın birinci hipotezi aşağıdaki gibi geliştirilmiştir:

H1. İş birliği ortakları arasındaki güven ortakların iş birliğine olan bağlılığını pozitif yönde etkilemektedir.

2.2. Örgütsel Öğrenme Süreci Boyutlarından Bilgi Edinimi ve Yayılımı

Birçok bilim adamı örgütsel öğrenmenin bir örgütün performansı ve rekabet avantajı için hayati önem taşıdığını söylemektedir (Jime'nez-Jime'nez ve Cegarra-Navarro, 2006; Namada, 2018; Nonaka ve Takeuchi, 1995; Zhang ve Yu, 2019). Örgütsel öğrenme, farklı araştırmacılar tarafından farklı şekillerde tasvir edilmiştir. Chandler'e göre (1962) yeni yapılar; Argyris ve Schön'a göre (1978) yeni anlayışlar; Miles ve Cameron' a göre (1982) yeni sistemler ya da bu sa-

yılanların hepsinin bir birleşimi olarak tasvir edilmiştir. Senge (2006) örgütsel öğrenmeyi, kolektif bir öğrenme süreci yoluyla gerçekleşen “örgütsel davranış değişimi” olarak tanımlamaktadır. Cummings ve Whorley (2009, s. 161) örgütsel öğrenmeyi, bir örgütün yeni bilgi edinme ve geliştirme yeteneğini artıran bir değişim süreci olarak tanımlamaktadır. Hoe ve McShane (2010, s. 364) ise örgütsel öğrenmeyi, bir örgütün değişen dış çevreye uyum sağlamak için bilgiyi edinme, yayma ve kullanma yeteneği olarak tanımlayarak daha önceleri Huber’in (1991, s. 81) üç ardışık bilgi işleme süreci fikrini devam ettirmiştir.

Alan yazında birçok araştırmacı örgütsel öğrenmeyi, bilgi işleme bakış açısından ele alarak bilgi edinme ile ilişkilendirmektedir (Sherwood ve Covin, 2008; Yoo ve ark., 2016). Bilgi edinme, kurumsal öğrenmenin temel ve zaruri bir süreci olup mevcut bilgiyi yeniden birleştirmek veya yeni bilgi oluşturmak için örgütün dış çevresinden bilgi edinme faaliyetleri olarak ifade edilmektedir (Namada, 2018, s. 87). Bilgi edinme yeteneklerin, anlayışların ve ilişkilerin oluşturulması veya geliştirilmesi olarak tanımlanmaktadır (Hoe ve McShane, 2010, s. 365). Bilgi edinimi, çevresel değişim hızının yüksek olduğu ortamlarda işletmenin dışarıdan edinebileceği bilginin genişliğini ve derinliğini artırmada kritik bir rol oynayarak, örgütlerin performans ve etkinlikleri için kritik öneme haiz olan stratejileri zamanında oluşturmasını sağlamaktadır (Chen, 2004, s. 319).

Bilginin yayılması ise, bilginin organizasyon boyunca paylaşıldığı, dağıtıldığı bir süreç ile bilginin yayılımı ile ilgili mekanizmaları ve rutinleri ifade etmektedir (Maltz ve Kohli, 1996, s. 49). Örgüt içinde bilgi, farklı bireylerde ve örgütün farklı seviyelerinde yerleşik olduğundan, işletmeler yaratıcı beyin güçlerini artırmak ve çalışanlarının işletme faaliyetlerini yerine getirirken gereksinim duydukları bilgiye erişmelerine yardımcı olmak için etkili bilgi yayma mekanizmalarına ihtiyaç duymaktadır. Bilgi ancak etkili bir şekilde yayılabildiğinde, örgüt üyeleri görüşlerini genişletmeye ve anlayışlarını keskinleştirmeye meyillidir (Vorakulpipat ve Rezzui, 2008, s. 20). İşbirliklerinde kolektif öğrenme ve bunun sinerjik faydaları da ortaklar arasındaki bilgi ve kaynakların yayılması süreçlerinden elde edilmektedir. Buna uygun olarak da, bilginin yayılması sürdürülebilir rekabet avantajının yaratılmasını teşvik edecek, örgütsel performansı iyileştirecektir (Darroch, 2005, s. 105; Yu, Zhang, Lin ve Wu 2017, s. 16).

2.3. İlişkisel Sermayenin Güven ve Bağlılık Unsurları ile Bilgi Edinimi Arasındaki İlişki

İş birliği ortakları arasında öğrenmeyi kolaylaştırmak ve karşılıklı yararları desteklemek ikili taraflar açısından çok önemlidir. Alan yazında örgütsel öğrenmenin rekabet avantajı elde etmede çok önemli bir husus olduğunu belirterek, örgütlerin genellikle diğer örgütlerle iş birliği yaparak öğrendiklerini ileri süren araştırmalar bulunmaktadır (Eiriz, Gonçalves ve Areias 2017; Peronard ve Brix, 2019; Swift ve Hwang, 2013). Örgütler arası ilişkiler, işletmelerin bilgiyi elde ettiği ve aktardığı kanallardır. İşbirlikçi davranış yenilikçi enformasyon, bilgi ve becerilerin paylaşılmasını içeriyorsa, güven iş birlikleri için gerekli bir koşuldur (Brunetto ve Farr-Wharton, 2007, s. 366).

Bilindiği üzere örgütlerde “örtük bilgi” olarak adlandırılan know-how biçimleri vardır. Örtük bilgi, örgüt kültürünün parçası olan becerileri, yetenekleri ve iş yapma yöntemlerini içermektedir. Bundan dolayı, örtük bilgi bir örgütün derinlerinde gömülü olduğu için, yakın bir sosyal ilişki bağlamı dışında onu paylaşmak zordur. İki örgüt kendi içlerinde gömülü olan bu hassas enformasyon ve bilgiyi paylaşmak için yakın bir şekilde çalışmak zorundadır. Güven ve bağlılık olmadan ise bu mümkün değildir (Janowicz-Panjaitan ve Noorderhaven, 2009, s. 1023).

Rzepka (2017, s. 165) ile Dyer ve Hatch (2006, s. 716), işletmeler arası iş birliklerinin, işletmelerin dış bilgiye erişmesini sağlayacağını ve bunu mevcut entelektüel kaynaklarla birleştirmeleri için de fırsatlar yaratacağını ileri sürmektedir. Bu sebeple herhangi bir iş birliğinin sosyal dokusu

olmadan, iş birlikleri potansiyel stratejik veya ekonomik getirilerini sağlamayacaklar ve öğrenme süreçleri de bastırılacaktır (Liu ve Zhang, 2014, s. 9).

Bir işletmenin içinde yer aldığı iş birliğinden bilgi edinebilme derecesi, o işletmenin ortağındaki ilgili bilgi ve uzmanlığın nerede yattığını anlayabilme yeteneğine ve işletmelerin bilgiyi paylaşmadaki istekliliğine bağlıdır. Buna bağlı olarak da iş birliği ortakları arasındaki güçlü ilişkisel sermaye, iş birliğinde yer alan işletmeler arasında daha fazla öğrenmeye yol açacaktır (Kale ve Singh, 2009, s. 218).

Bu bağlamda ilişkisel sermayenin, iş birliği ilişkisinde bulunan ortakların birbirleri ile karşılıklı bütünlük içerisinde, daha serbestçe bilgi değişimi yaptığı, güven (Mom, Van Neerijnen, Reinmoeller ve Verwaal, 2015) ve iş birliği ortakları arasındaki bağlılık (Liao ve ark., 2017) yoluyla bilgi edinimini etkilediği hususları göz önüne alınarak araştırmanın ikinci ve üçüncü hipotezleri şu şekilde üretilmiştir:

H2: İş birliği ortakları arasındaki güven duygusu, ortaklardan bilgi edinimini pozitif yönde etkilemektedir.

H3: İş birliği ortakları arasındaki bağlılık duygusu, ortaklardan bilgi edinimini pozitif yönde etkilemektedir.

2.4. Bilgi Edinme ve Bilgi Yayılımı İlişkisi

Bilgi, örgütlerin temel yetkinliklerinin karşılıklı olarak öğrenilmesine, yaşamlarını sürdürme ve büyüme yeteneklerini geliştirmelerine olanak tanır (Namada, 2018, s. 87). Stratejik iş birlikleri, örgütlerin dış çevredeki bilgiye, kaynaklara, pazarlara ve teknolojilere erişmesine izin veren örgütler arası tasarımlar olarak ortaya çıkmış ve çoğalmıştır. Bu dış bağlantılar, bir örgütün iş birliği ortaklarının sahip olduğu bilgilerden faydalanmasını sağlasa da, bu tür bilgilerin örgüt içinde başarılı bir şekilde aktarılması sınırlıdır (Walter ve ark., 2007). Dış bağlantılar ya da yabancı ortaklardan edinilen bilgiler yalnızca Ar-GE ve ürün yönetimi gibi belirli işlevsel takımlarda bulunabilir. Eğer bilgi sadece örgüt içinde edinilir, ancak iş birliği ortakları arasında yayılmazsa, iş birliği çıktılarının iyileştirilmesindeki etkisi sınırlı kalacaktır (Yoo ve ark., 2016, s. 248). Aynı zamanda, bilgi sadece ediniliyor fakat örgüt içinde yayılmıyorsa o halde iş birliği sonuçlarını artırmadaki etkisi kısıtlıdır (Cuypers, Ertuğ, Cantwell, Zaheer ve Kilduff, 2020, s. 716). Walter ve ark. (2007), işbirlikçi taraflar arasındaki bağlantıların sayısı, türü ve genel ağ yapısı ile ağ ortaklığının doğasının, bilgiye erişimi ve bilgi transferini belirlediği fikrini ortaya atmışlardır. Daha fazla sosyal sermaye etkileşimi ile örgüt içi bağlamda daha yüksek düzeyde bilgi yayılımının gerçekleşmesi de muhtemeldir. Ayrıca örgüt içinde, bireysel ve grupsal seviyeler ile bağlantı kurmak ve eşgüdüm içinde hareket etmek için faaliyet gösterilen görev alanlarına ilişkin ortak bir anlayış geliştirmek gereklidir (Mu, Thomas, Peng, ve Di Benedetto, 2017, s. 189).

Örgüt içinde bilginin yaratılması bireyler arasında iki düzeyde gerçekleşir: bireyler arasında, iş ortakları ile örgüt arasında (Gold, Malhotra ve Segars, 2001). Örgütler arasında iş birliği yapmak potansiyel bir bilgi kaynağıdır. Bireyler arasında kişisel deneyimlerin yaygınlaştırılması, öğrenmeyi teşvik eder ve bilginin sosyal bir ortamda yayılımının temelini oluşturur. Farklı seviyelerde bilgi edinme ve bilginin yayılımı öz yetenekler arasındaki etkileşime dayalıdır (Lavie, 2006, s. 645). Örgütsel öğrenme bakış açısından ise örgütler arası düzeyde bilgi edinimini ve örgüt içi düzeyde bilginin yayılımını içermelidir. Bu süreçler bireysel, grupsal ve örgütsel düzeyleri birbirine bağlayacak, uygulamaya geçirilebilir bir öğrenme sistemini destekleyecek şekilde bütünleştirilmelidir. Öğrenme, bir örgütte sadece bilgiyi edinme çabası yoluyla gerçekleşen bir şey değildir (Yoo ve ark., 2016, s. 249). Gold ve ark. (2001), örgütlerin verimliliği en üst düzeye

çıkarmaları, maliyetleri ve performans sonuçlarını azaltmaları hususunda bu bilgiyi örgüt içinde bütünleştirme ve yayma konusunda zorlandıklarını öne sürmektedir. Hansen, Mors ve Lovas (2005) ise, bilgiyi iş birimleri arasında etkin bir şekilde aktaran örgütlerin bu konuda daha az yetenekli olan örgütlerden genellikle daha üretken olduğunu ifade etmektedir. Örgüt içi bilginin bir iş biriminden diğerine yayılımı, yeni bilgilerin yaratılmasını motive eden ve birimlerin yenilikçi yeteneğine katkıda bulunan karşılıklı anlayış ve iş birliği için fırsatlar sağlamaktadır. Bu doğrultuda araştırmamızın dördüncü hipotezi aşağıdaki gibi üretilmiştir:

H4: İş birliği ortaklarından bilgi edinimi, bu bilginin örgüt içindeki yayılımını pozitif yönde etkilemektedir.

2.5. Bilgi Edinimi, Yayılımı ve İş Birliği Memnuniyeti

Son zamanlarda işletmeler arası iş birliklerinin artması, bu iş birliklerine katılan işletmelerin motivasyonlarının araştırılması ihtiyacına da ilham olmuştur. Kaynak ve bilgi tabanlı teorisyenlere göre (Barney, Ketchen ve Wright, 2011) bu ihtiyacın temelindeki mantık, iş birliği ortaklarından bilgi ve yetenek edinmenin yanı sıra rekabetçi kaynakları elde edip bunları kontrol altında tutabilme arzusu üzerine kurulmuştur. Bazı araştırmacılar (Nielsen, 2007; Sambasivan, Loke, Zainal ve Yee, 2011; Saxton, 1997) finansal durum, pazar payı, sürdürülebilirlik ve sahiplik yapısının sürekliliği gibi unsurları iş birliği çıktılarını olarak kullanmışsa da, iş birliği yoluyla elde edilen faydaların olası ölçüm ve uygun tanımları üzerinde alan yazında bir fikir birliği bulunmamaktadır.

Literatürde iş birliği çıktıları çeşitli yazarlar tarafından memnuniyet, güven, bağlılık, yetenek, uyum gibi öznel; satış, büyüme, hayatta kalma, strateji, istikrarsızlık gibi nesnel ya da bunların her ikisinin bir arada ele alındığı şekli ile değerlendirilmiştir. Bazı araştırmacılar (Franco, 2011; Saxton, 1997) iş birliği çıktılarının, ortakların öznel değerlendirmelerine açık olması gerekliliğini ayrıca bu öznel değerlendirmelerin de iş birliği çıktılarıyla ilgili memnuniyet seviyesini ve ortakların memnuniyet düzeyi algılarını içermesi gerekliliğini ileri sürmüşlerdir. Franco'nun (2011) Portekiz'de makine, ekipman imalatı ve bunların dönüşümü ile ilgili alanlarda faaliyette bulunan 114 iş birliği üzerinde yaptığı çalışmada iş birliği çıktıılarının öznel ve nesnel ölçüm araçları bir arada kullanılmıştır. Liu ve ark., (2010)' nın Tayvan'da bilgi teknolojileri ve elektronik sektöründe faaliyet gösteren ve stratejik iş birliği içinde bulunan 609 işletme üzerinde yaptıkları çalışmada ise sadece öznel ölçüm araçları kullanılmıştır. Christoffersen, Plenborg ve Robson (2014)'un yaptıkları çalışmada hem nesnel hem de öznel ölçüm araçları bir arada kullanılmıştır. Agarwal ve Narayana (2020) ise Hindistan'da üretim ve hizmet sektöründe faaliyet gösteren 321 işletmenin tedarikçi ilişkileri ile ilgili yöneticileri üzerinde yaptıkları çalışmada da öznel ölçüm araçlarını kullanmışlardır.

İş birliği memnuniyeti, bir işletmenin başka bir işletme ile çalışma ilişkisini genel olarak olumlu biçimde değerlendirmesi olarak tanımlanmıştır (Frazier, Gill ve Kale, 1989, s. 57). İş birliği memnuniyeti, bir çalışma ilişkisinde etkileşime giren tarafların beklentilerinin yerine getirilme derecesinden kaynaklanan olumlu duygusal bir durumdur (Robson ve Katsikeas, 2005, s. 405).

Norman (2004) ileri teknoloji alanındaki iş birlikleri üzerinde yaptığı çalışmada, daha güvenilir ortaklar ile kurulan iş birliklerinde işletmelerin daha fazla bilgi edinimi sağlayıp daha az korumacı bir politika izlediklerini ve daha fazla mutlu olma eğiliminde oldukları sonucuna ulaşmıştır. Robson ve Katsikeas (2005), iş birliği ortaklığı içinde bulunan sanayi üretimi alanında faaliyet gösteren 94 işletmenin üst düzey yöneticileri üzerinde yaptığı bir çalışmada iş birliğinin

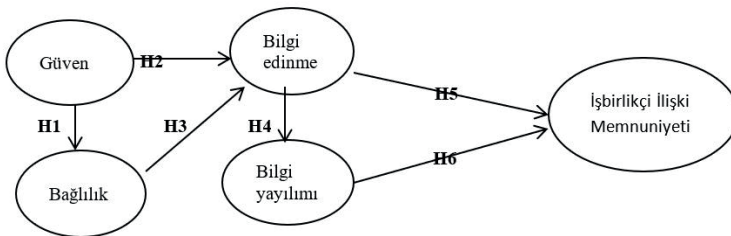
değerli kaynaklarına ve bilgi birikimi erişimine yönlendirildiği takdirde iş birliği memnuniyetini de şekillendireceği sonucuna varmıştır. Ayrıca, iş birliği çıktısı olarak memnuniyetin, bir işletmenin iş birliği ilişkisinin bütün boyutlarına ilişkin duygusal değerlendirmesini yansıttığını ve yabancı ülkedeki ortak faaliyetin istikrarını ve etkinliğini artırmak için de çok önemli olduğu sonucuna varılmıştır. Bu bağlamda araştırmanın beşinci hipotezi aşağıdaki gibi üretilmiştir:

H5: İş birliği ortaklarından bilgi edinimi işbirlikçi ilişki memnuniyetini pozitif yönde etkilemektedir.

Örgüt içinde bilginin bir işletme biriminden diğerine yayılım göstermesi, yeni bilgilerin yaratılmasını teşvik eden ve birimlerin yenilikçilik kapasitesine katkı sağlayan karşılıklı anlayış ve iş birliği geliştirilmesi için fırsatlar sunmaktadır (Lai, Lui ve Tsang 2016, s. 92). Örgüt içinde bilginin sadece elde edilme ile kalmayıp aynı zamanda yayılmasının iş birliği çıktılarını üzerinde olumlu etkiler göstereceği iddiaları Kale, Dyer ve Singh (2001; 2002) ve Hsiao, Chen ve Chang (2011) tarafından yapılan çalışmalarla desteklenmiştir. Örneğin; Kale ve ark.'nın (2001) çalışmasında, İş birliği faaliyetleri sırasında bilgiyi yakalama, kodlama ve paylaşmanın işletmelere fayda sağladığı bunun da uzun dönemde iş birliği performansı üzerinde olumlu etkiler yarattığı sonucuna ulaşılmıştır. Kale ve ark., (2002) bilgisayar, telekomünikasyon, kimyasal ve elektronik sektöründe faaliyet gösteren ve iş birliği ilişkisi içinde bulunan işletmelerden topladıkları verilerin analizinde, iş birliği ile ilgili bilgileri elde edip, yaymak amacıyla iş birliği faaliyetlerini stratejik olarak koordine edebilen işletmelerin, bu iş birlikleri yolu ile daha büyük başarı elde edebildikleri sonucuna varmışlardır. Chou, Chang, Tsai ve Cheng' in (2005) yapmış olduğu ampirik çalışmada, içselleştirilen, yani bireyler vasıtasıyla etkileşim ve değişim yoluyla bütünleştirilen ve farklı birimler tarafından paylaşılan bilginin, iş birliğinden algılanan memnuniyet derecesini de etkilediği bulunmuştur. Bu sonuca dayanarak, bilgi elde edilir fakat örgüt üyeleri arasında yayılmazsa ilişkinin memnuniyet düzeyinin kısıtlı kalacağını ifade etmişlerdir. Liu ve ark.'nın (2010) Tayvan' da stratejik iş birliği içerisinde bulunan 160 işletmenin 609 üst düzey yöneticisinden elde ettikleri verilerin analizinde, işletmelerin iş birliği ortaklarından bilgi edinmeye ve bu bilgilerin örgüt içinde yayılmasına aktif olarak katıldıklarında, iş birliği ilişkisinden kaynaklanan memnuniyetlerini artırabileceklerini gösterdiği sonucuna ulaşmışlardır. Bu doğrultuda araştırmanın altıncı hipotezi aşağıdaki gibidir:

H6: Örgüt içindeki bilgi yayılımı işbirlikçi ilişki memnuniyetini pozitif yönde etkilemektedir.

Araştırma hipotezlerine göre oluşturulan araştırmanın kavramsal modeli Şekil 1'de gösterilmektedir.

Şekil 1: Araştırmanın Kavramsal Modeli

3. Metodoloji

3.1. Araştırmanın Amacı, Kapsamı ve Yöntemi

Bu çalışmada Türkiye’de yat inşa sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin faaliyetleri sırasında iş birliği içinde buldukları yerli ve yabancı ortakları ile geliştirdikleri ilişkisel sermayenin en önemli unsurlarından olan güven ve bağlılık değişkenleri, örgütsel öğrenme süreci boyutlarından bilgi edinimi ve yayılımı ile iş birliği memnuniyeti arasındaki ilişkiler araştırılmaktadır. Çalışmaya başlamadan önce Akdeniz Üniversitesi Rektörlüğü Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulundan 2021/166 sayılı etik kurul kararı alınmıştır. Bu amaçla Türkiye’de Gemi İnşa Sanayicileri Birliği’ne (GİSBİR) 66 firmanın iş birliği faaliyetleri ile ilişkili yöneticilerine (teknik müdür, proje müdürü, üretim müdürü ve tersane müdürü) mail yolu ile anket gönderilmiştir. İşletmelerin insan kaynakları departmanları ile yapılan telefon görüşmeleri sonucunda tüm işletmeler araştırmaya katılmayı kabul etmiştir. Araştırmanın evreni 412 kişiden oluşmaktadır. Google forms üzerinden oluşturulan anket formunun linki işletmelerin insan kaynakları departmanlarına gönderilmiştir. İnsan kaynakları departmanları da yöneticilerin e-posta adreslerine linki ileterek anketin yanıtlanmasını sağlamıştır. Gönderilen anketlerden 262 adet geri dönüş elde edilmiştir. Örneklem büyüklüğünün yeterliliğini saptamak için, Saruhan ve Özdemirci’ nin (2011, s. 143) hazırladığı genelleme için gerekli örneklem sayısı tablosu referans alınmış; ayrıca Yaşlıoğlu’ nun (2017, s. 75) çalışmasında belirttiği üzere ifade başına düşen gözlem sayısında ideal oranın 1’ e 5 olması esas alınarak bu sayının yeterli olduğu sonucuna varılmıştır.

Örnekleme yer alan bütün işletmelere anket gönderildiğinden çalışmada ayrıca pilot bir çalışma uygulanmamıştır. Pilot çalışma yapmamanın muhtemel olumsuzluklarını giderebilmek için Antalya Serbest Bölgesinde faaliyet gösteren yat imalatçısı işletmelerin iş birliği faaliyetleri ile ilişkili yöneticilerine danışılarak görüş ve önerileri değerlendirilmiştir.

Araştırmada ölçüm aracı olarak kullanılan anket, bağlılık, güven, bilgi edinimi, bilgi yayılımı ve iş birliği memnuniyeti ölçekleri ile demografik sorulardan oluşmaktadır. İlişkisel sermayenin unsurları olarak güven ölçeği üç ifadeden (Inkpen, 2000) ve bağlılık ölçeği (Perry, Sengupta ve Krapfel, 2004), dört ifaden oluşmaktadır. Örgütsel öğrenme süreci unsurlarından bilgi edinme ölçeği (Li, Wei ve Liu, 2010) ve bilgi yayılımı ölçeğinde (Liu ve ark., 2010) üçer ifade yer almaktadır.

Bu çalışmada iş birliği çıktısı –ortakların ilişkilerindeki memnuniyet algısı- olarak öznel ölçüm araçları kullanılmıştır. Çalışmada, iş birliği memnuniyeti ortakların iş birliğinden memnun ya da iş birliğini değerli ve verimli bulup bulmadığı ile ilgili algılarını ifade etmektedir (Franco, 2011). Taraflar arasındaki iş birliği memnuniyeti ölçeği (Liu ve ark., 2010) de üç ifade ile temsil edilmektedir. Bu bağlamda çalışmada kullanılan anket formunda toplamda 5 ölçeğe ait 16 ifade ve 6 adet demografik soru bulunmaktadır. Araştırma verilerinin analizi için SPSS 21 ve AMOS 23 programları kullanılmıştır.

3.2. Analizler ve Bulgular

Araştırma anketinde yer alan demografik sorulara ilişkin veriler analiz edildiğinde araştırma örnekleminin özelliklerinin şu şekilde olduğu tespit edilmiştir:

Tablo 1: Tanımlayıcı İstatistik Bilgiler

Betimsel Bilgiler	Gruplar	N	%
Cinsiyet	Erkek	201	76.7
	Kadın	61	23.3
İşletmedeki Çalışan Sayısı	0-9 kişi	5	7.6
	10-49 kişi	45	68.2
	50-249 kişi	1	24.2
	250 ve üzeri	0	0
Mevcut İşyerindeki Çalışma Süresi	1-5 yıl	111	42.4
	6-10 yıl	95	36.3
	10 yıl üzeri	56	21.3
İşletmenin Sektörde Faaliyet Gösterdiği Süre	1-5 yıl	7	10.6
	6-10 yıl	15	22.7
	11-20 yıl	40	60.6
	20 yıl üzeri	4	6
Ortağınızla yaptığınız iş birliği türü nedir?	Dış kaynaklardan yararlanma	37	56
	Ortak girişim	7	10.6
	Lisans anlaşması	22	33.3
	Franchising	0	0
	Sözleşmeli üretim	0	0
	Yönetim sözleşmesi	0	0
	Montaj operasyonları	0	0
	Konsorsiyum	0	0
	Anahtar teslim projeler	0	0
	Know-how sözleşmesi	0	0
	Yap-işlet-devret	0	0
	İş birliği Yapmadaki Temel Amaç	Know-how transferi yapmak	105
Süreç geliştirmek		79	30
Riski dağıtmak		52	20
Yeni pazarlara girmek		13	5
Rekabet avantajı elde etmek		13	5
Maliyetleri düşürmek		0	0

Tablo 1' e bakıldığında araştırmaya katılanların %76,7'si erkek, %23,3'ü kadındır. Araştırmaya katılan işletmelerin %68,2'sinde (45 işletme) 10-49 kişi, %24,2'sinde (16 işletme) 50-249 kişi, %7,6'sında ise (5 işletme) 0-9 kişi çalışmaktadır. Araştırmaya katılan yöneticilerin mevcut işletmelerindeki çalışma süreleri değerlendirildiğinde %42,4'ünün 1-5 yıl arası, %36,3'nün 6-10 yıl arası, %21,3'ünün ise 10 yıldan fazla süredir mevcut işyerlerinde çalıştığı görülmektedir. Araştırmaya katılan işletmelerden %60,6'sının (40 işletme) 11-20 yıl arası; %22,7' sinin (15 işletme) 6- 10 yıl arası; %10,6'sının (7 işletme) 1-5 yıl arası ve %6'sının ise (4 işletme) 20 yıldan fazla süredir buldukları sektörde faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır. Araştırmaya katılan işletmelerin "ortağınızla yaptığınız iş birliği türü nedir?" sorusuna, %56'sı (37 işletme) dış kaynaklardan yararlanma, %10,6'sı (7 işletme) ortak girişim, %33,3'ü ise (22 işletme) lisans anlaşması şeklinde cevap vermiştir. Araştırmaya katılan işletmelere bu iş birliğini yapmaktaki temel amaçları sorulduğunda, %40'ı bilgi (know-how) transferi yapmak, %30'u süreç geliştirmek, %20'si riski dağıtmak, %5'i yeni pazarlara girmek ve %5'i ise rekabet avantajı elde etmek şeklinde yanıt vermiştir.

Araştırma ölçeklerine ait ifadelerin analizi öncesinde, veri kontrolü, veri geçerliliği, tanımlayıcı analizler ile araştırmada kullanan ölçeklerin geçerlilik ve güvenilirlik kontrolleri yapılmıştır.

Tablo 2'de değişkenlere ait istatistiki değerler verilmektedir. İfadelere ait basıklık ve çarpıklık değerlerinin -1,5 ile + 1,5 aralığında olması nedeniyle verilerin normal dağıldığı söylenebilir (Tabachnick ve Fidell, 2013, s. 89).

Tablo 2: Değişkenlere ait istatistiki değerler

Kod	İfadeler	N	Ort.	Std. S.	Çarpıklık	Basıklık
Güven1	İş birliği ortağı ile olan bağlantılarımızda zamanla iyi niyet ilişkisi gelişmiştir.	262	4,417	,619	-,536	-1,035
Güven2	İşletmem ve iş birliği ortağım birbirini iyi anlar.	262	4,387	,614	-,467	-,859
Güven3	İşletmem, iş birliği ortağı ile olan etkileşiminde kendini hiçbir zaman yanıltılmış hissetmemiştir.	262	4,282	,778	-,567	-,652
Bağlılık1	İşletmemiz, bu iş birliğini sürdürmek için gereken herhangi bir kişiyi ve kaynağı tahsis etmeye isteklidir.	262	4,417	,590	-,442	-,688
Bağlılık2	İşletmemiz, bu iş birliğine uzun vadeli yatırım yapmaya isteklidir.	262	4,356	,790	-,687	-,914
Bağlılık3	İşletmemiz, ortağına yardım etmek için fedakârlık yapmaya hazırdır.	262	4,265	,941	-,738	-1,046
Bilgiedinme1	İş birliği ortağımızdan yeni Ar-Ge uzmanlığı öğreniriz.	262	3,852	1,075	-,653	-,506
Bilgiedinme2	İş birliği ortağımızdan yeni ürün geliştirmeyi öğreniriz.	262	3,982	,939	-,695	-,222
Bilgiedinme3	İş birliği ortağımızdan yeni yönetim uygulamaları öğreniriz.	262	3,873	1,060	-,519	-,884
Bilgiyay1	Çeşitli fonksiyonel birimlerden gelen üyeler deneyimlerini paylaşmak için birlikte çalışır.	262	4,213	,682	-,138	-1,064
Bilgiyay2	İşletme, fonksiyonel birimler arasında bilgi alışverişini sağlamak amacıyla resmi olmayan toplantılar, ürün semineri (ürün tanıtımı) ve çarıklık gibi mekanizmalar kurar.	262	4,091	,721	-,488	-,569
Bilgiyay3	İşletme, kişiler arası ve departmanlar arası dinamik iş birliğini teşvik eder.	262	4,273	,673	-,387	-,808
Memnuniyet1	Bu iş birliği planlanan hedefe ulaşmıştır.	262	4,278	,742	-,495	-1,043
Memnuniyet2	Bu iş birliğini değerli görüyoruz.	262	4,573	,577	-,974	-,052
Memnuniyet3	Bu iş birliği ile artan satıştaki büyümeden memnunuz.	262	4,391	,676	-,662	-,663

Araştırmada incelenen değişkenlere ait ifadeler SPSS 21 programıyla gerçekleştirilen Açıklayıcı Faktör Analizine tabi tutulmuştur. Araştırmanın ölçekleri temel birleşenler analizi ve varimax rotasyon yöntemi uygulanarak faktör analizine tabi tutulmuştur. Faktör analizi sonucunda 0,40'tan daha düşük faktör yüküne sahip olan ayrıca birden fazla faktör altında toplanan bağlılık boyutuna ait "bağlılık4" kodlu ifade analizden çıkartılmıştır. Oluşan beş faktör toplam varyansın %72,873'ünü açıklamaktadır. Açıklayıcı faktör analizi ve güvenilirlik analizi sonuçlarına ait detaylı bilgi Tablo 3'te gösterilmektedir.

Tablo 3: Faktör Analizi Sonuçları

İfadeler	Güven	Bağlılık	Bilgi Edinme	Bilgi Yayılımı	İş birliği Memnuniyeti
Güven1	,874				
Güven2	,776				
Güven3	,495				
Bağlılık1		,663			
Bağlılık2		,846			
Bağlılık3		,836			
Bilgiedinme1			,866		
Bilgiedinme2			,795		
Bilgiedinme3			,810		
Bilgiyay1				,791	
Bilgiyay2				,840	
Bilgiyay3				,815	
Memnuniyet1					,759
Memnuniyet2					,524
Memnuniyet3					,813
Cronbach alfa	,704	,763	,891	,867	,753
Kaiser-Meyer-Olkin test=	,807	Bartlett's Test =	1643,944;	p=	,000

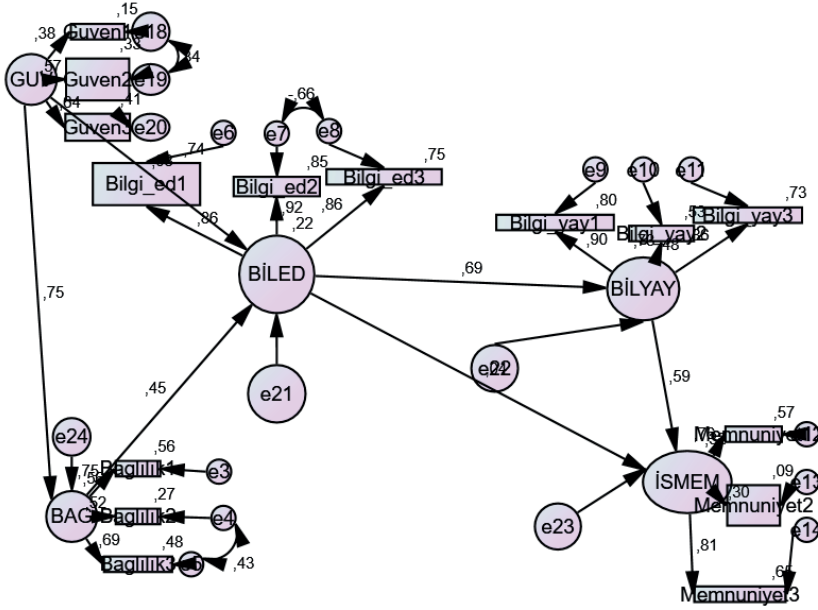
Faktör analizi sonucunda elde edilen değişkenlere AMOS 23 programı aracılığıyla doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Analiz sonucunda uyum iyiliği değerlerinin gereken kriterleri sağladığı görülmüştür (Hair, Black, Babin ve Anderson, 2010, s.197; Schermelleh-Engel, Moosbrugger ve Müller, 2003, s. 52). Modele ait uyum iyiliği değerleri Tablo 4'te gösterilmektedir.

Tablo 4: Doğrulayıcı Faktör Analizi Uyum İyiliği Değerleri

Uyum Ölçütü	X ²	SD	P	X ² /SD	GFI	AGFI	CFI	RMSEA
Değer	200,874	77	,000	2,609	,901	,856	,922	,080
Kriter				≤ 3	≥ ,90	≥ ,85	≥ ,90	≤ ,08

Araştırma hipotezlerini test etmek için yol analizi yapılmıştır. Bu analizle ilgili detaylı bilgi Tablo 5'te gösterilmektedir. Buna göre araştırma hipotezlerinin desteklendiği görülmektedir.

Şekil 2'de ise araştırma modeline ait yol analizi program analiz çıktısı yer almaktadır. Yol analizine ilişkin değerler Tablo 5'te verilmektedir.

Şekil 2: Araştırma Modeli ve Yol Analizi Değerleri

Tablo 5: Yol analizi değerleri

Yol	β	p	
H1: Güven → Bağlılık	,750	0,000	,56
H2: Güven → Bilgi Edinme	,231	,015	,15
H3: Bağlılık → Bilgi Edinme	,450	,012	,22
H4: Bilgi Edinme → Bilgi Yayma	,690	,000	,47
H5: Bilgi Edinme → İş birliği Memnuniyeti	,123	,003	,07
H6: Bilgi Yayma → İş birliği Memnuniyeti	,591	,000	,32

Tablo 6'de araştırma modelini ve hipotezleri test etmek amacıyla yapılan yol analizine ait uyum iyiliği değerleri yer almaktadır. Tabloda da görüldüğü üzere uyum iyiliği kriterleri kabul edilebilir düzeydedir (Schermelleh-Engel ve ark., 2003, s. 52; Hair ve ark., 2010, s.197)

Tablo 6: Yol Analizi Uyum İyiliği Değerleri

Uyum Ölçütü	X ²	SD	P	X ² /SD	GFI	AGFI	CFI	RMSEA
Değer	248,083	81	,000	3,063	,903	,858	,904	,080
Kriter				≤ 5	≥ ,90	≥ ,85	≥ ,90	≤ ,08

4. Sonuç

İş birlikleri, günümüz iş ortamında önemli bir stratejik seçim haline gelmiştir. İş dünyasındaki iş birliklerinin sayısındaki artış, iş birliği alan yazınında ve ağ yaklaşımlarındaki artışı da

beraberinde getirmektedir. Son yıllarda iş birlikleri üzerine yapılan çalışmalarda temel başarı faktörleri olarak iş birliği ortaklıklarının davranışsal yönlerine odaklanılmıştır (Franco, 2011; Sánchez, Vijande ve Gutiérrez, 2011; Liu, 2015; Zhan ve Wang 2018; Papatoidamis, Katsikeas ve Chumpitaz, 2019). Bu yumuşak faktörleri yönetebilmek, iş birlikleri için bildirilmiş olan başarı-sızlık oranlarını düşürmenin ve iş birliklerinin performansını en üst düzeye çıkarmanın anahtarı olarak görülmektedir. Bu çalışma, iş birliklerinde örgütsel öğrenme ve iş birliği memnuniyetine ilişkin çerçeveyi genişleterek stratejik iş birliği alan yazınına katkıda bulunmaktadır. Ayrıca bu çalışma, iş birliği memnuniyetinin yeni yönlerini araştırdığı ve açıkladığı için de önemlidir. Sonuç olarak, iş birliği çıktılarını değerlendirmede esas olarak öznel göstergelerin kullanılması yoluyla yenilikçi bir analiz sağlamakta olup, bu da operasyonel açıdan başarılı bir iş birliği performansı geliştirebilmek açısından yeni anlayışlar sağlamaktadır.

Bu çalışmada iş birliklerinde güven, bağlılık bilgi edinme, bilgi yayılımı ve iş birliği memnuniyeti arasındaki ilişkiler Türkiye’de Gemi İnşa Sanayicileri Birliği’ne üye ve karşılıklı iş birliği içerisinde bulunan işletmeler üzerinden incelenmiştir. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre, iş birliği içerisinde bulunan taraflar arasında oluşturulan güvenin iş birliğine olan bağlılık üzerinde olumlu yönde etkisi olduğu görülmüştür. Buna ek olarak sırasıyla, iş birliği tarafları arasında oluşturulan güven ve bağlılığın örgütsel öğrenme sürecinin unsurlarından olan bilgi edinme üzerinde pozitif yönde bir etkisi olduğu saptanmıştır. Ortaklardan bilgi ediniminin ise örgüt içerisindeki bu bilginin yayılımı üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, örgütsel öğrenme süreci kazanımlarının da iş birliği memnuniyeti üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu sonucuna varılmıştır.

Çalışmada iş birliği ortakları arasındaki karşılıklı güven duygusunun ortakların iş birliğine bağlılığı üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu bulunmuştur. Elde edilen bu sonuç, alan yazında daha önceden yapılmış olan çalışmalarla benzerlik arz etmektedir (Morgan ve Hunt, 1994; Kwon ve Suh, 2004; Sambasivan ve ark., 2011 Wu, Weng ve Huang, 2012). Tedarik zinciri ilişkilerindeki güven ve bağlılık düzeyi arttıkça ortaklar arasındaki etkileşim de artmakta iş birliği faaliyetine duyulan bağlılık güçlenmekte ve sonuçlar üzerinden pozitif geribildirim açığa çıkmaktadır. Yat sektörü bağlamında elde edilen bu sonucun sektör açısından anlamlı olduğu düşünülmektedir. Şöyle ki iş birliği taraflarının karşılıklı güven ve bağlılık duymaları iş birliğinin değerini maksimize ederek, verimliliğin artmasına neden olabilir.

Araştırmadan varılan bir diğer sonuç, iş birliği ortakları arasında oluşturulan güven ve bağlılığın ortaklardan bilgi edinimi üzerinde olumlu etkiye sahip olduğudur. Elde edilen bu sonuç alan yazında yapılmış önceki çalışmalarla paralellik göstermektedir (Ho ve ark., 2018; Ho, Ghauri ve Kafouros, 2019). İş birliği ilişkisinde olan işletmelerin ortakları ile karşılıklı güven ilişkileri geliştirebildiklerinde daha kolay bilgi edinebilecekleri söylenebilir. Güven ve bağlılık temelli bir iş birliği ilişkisi, iletişimi etkinleştirerek bilgi karmaşasını azaltacak ve doğru bilgi akışına imkân tanyacaktır. Yat sektörünün dinamikleri düşünüldüğünde bu bulgunun özellikle yenilikleri takip etmeye çalışan yat işletmeleri için anlamlı olduğu düşünülmektedir.

Çalışmada elde edilen bir diğer sonuca göre, iş birliği ortağından bilgi edinimi, bu bilginin örgüt içinde yayılması üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir. Bu sonuç, alan yazında yapılmış çalışmalar ile tutarlılık göstermektedir (Darroch, 2005; Allameh ve Abbas, 2010; Jafari ve Suppiah, 2015). İnovatif kalmak isteyen işletmeler için en önemli unsur sürdürülebilir yeni ve doğru bilgi kaynaklarına erişimi mümkün kılmaktır. Bu araştırmadan elde edilen, iş birliği ilişkisinde bulunan ortakların bilgi edinmeyi bir araç olarak gördükleri bulgusuna dayanarak, ortaklar arasındaki karşılıklı öğrenme faaliyetlerinden elde edilen faydaların artırılması için uygun ortağı seçmek

önemlidir. Dussauge, Bernard ve Will (2004) iş birliklerinde farklı yeteneklere sahip ortaklarla ilişki içinde olmanın aynı ya da benzer yeteneklere sahip ortaklarla iş birliği içinde olmaktan daha yüksek düzeyde örgütsel öğrenmeye yol açtığını ifade etmiştir. İş birliği kurulacak muhtemel bir ortak, yapılacak görevle ilgili gereksinimleri karşılayacak ek yeteneklere sahip olmalı ve ayrıca enformasyon veya bilgiyi paylaşmaya açık olmalıdır. Yat imalatı amacıyla kurulan iş birlikleri, yerel tedarikçilerin mevcut güçlerinin ötesinde yeni yetenekler oluşturabilecekleri temel platformlar olarak görülmektedir. Bu yeni yetenekler, tedarikçilerin varlık ve beceri tabanını zenginleştirmek için diğer yeni ürün pazarlarına hizmet etmede uygulanabilir. Eğer tedarikçi bir firma, pazarda yer edinmiş büyük bir firma ile ortaklık kurabilirse, tedarikçi firmanın kazandığı bu itibar firmanın diğer büyük firmalarla da daha fazla ittifak fırsatı elde etmesini sağlayacaktır.

Çalışmada elde edilen bir diğer bir sonuç ise, iş birliği ortaklarından bilgi ediniminin işbirlikçi ilişki memnuniyeti üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğudur. Bu sonuç alan yazında daha önce yapılmış olan Norman (2004); Robson ve Katsikeas (2005); Chou ve ark., (2005); Liu ve ark., (2010)' nın araştırma sonuçları ile paralellik göstermektedir. Aynı şekilde örgüt içindeki bilgi yayılımının işbirlikçi ilişki memnuniyetini pozitif yönde etkilediği sonucuna da varılmıştır. Bu sonuç da, Kale ve ark., (2001; 2002); Chou ve ark., (2005); Liu ve ark., (2010) ve Hsiao ve ark., (2011)' nın çalışmaları ile uyumludur. Bu bulgulardan yola çıkarak, dışarıdan edinilen bilgiler ticari amaçlara uygun olarak uygulanmadan önce bu bilgilerin örgüte uygun biçimde uyarlanması ve sonrasında örgüt içinde yayılması gereklidir (Cohen ve Levinthal, 1990, s. 128). Bu çalışmada, bu görüş doğrultusunda örgüt dışından bilgi edinimi ve bu edinilen bilginin örgüt içinde yayılımının işbirlikçi ilişki memnuniyeti üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Bu bağlamda, örgütsel öğrenmeyi açıklarken, sistematik bir analiz vasıtası ile örgüt içi ve örgütler arası düzeyler arasındaki bağlantıları inceleyip birleştirerek alan yazına katkı sunmak amaçlanmıştır. Araştırma bulgularına dayanarak, iş birliği ortağından bilgi edinme niyetinde olan bir örgütün aynı zamanda elde edilecek olan bu bilgiyi kendi birimleri arasında etkili bir biçimde yayabileceği süreç ve yapıları da ihmal etmemesi gerektiği söylenebilir. Bu bağlamda bilgi, iş birliği ortağından elde edildiğinde sadece bireysel ya da takım düzeyinde ortaya çıkmaktadır. Eğer bilgi örgüt içindeki bireyler arasında yayılmazsa ve bireysel bilgidен örgütsel bilgiye dönüştürülemezse öğrenmenin etkisi oldukça sınırlı kalacaktır. Örgüt içi ya da örgütler arası öğrenme yöneticiler için iş birliklerini planlı bir biçimde düzenleyerek başarıya ulaştırmada stratejik bir kaynak olarak hizmet edebilir (Liu ve ark., 2010: 245).

İlgili yazın incelendiğinde, bu çalışmanın Türkiye'de yat inşa sektöründeki stratejik iş birliği tarafları arasındaki ilişkisel sermaye unsurlarından güven ve bağlılık ile örgütsel öğrenme süreci boyutlarında bilgi edinme ve yayılımı ile iş birliği memnuniyeti arasındaki ilişkileri inceleyen ilk çalışma olduğu görülmüştür. Yat sektörünün gelişimi ve hedeflediği vizyonu düşünüldüğünde araştırmada ele alınan değişkenler arası ilişkilerin ve etkilerin sektörün aktörleri açısından faydalı olduğu düşünülmektedir.

Her ne kadar bu çalışmanın güvenilirlik ve geçerliliği konusunda gerekli hassasiyet gösterilmiş olsa dahi konu ile ilgili muhtemel kısıtlar mevcut olabilmektedir. Online anketlerin doğası gereği bazı ön yargı ihtiva edebilecek özellikleri barındırması söz konusu olabilmektedir. Yanıtsızlık yanlılığı, ortak yöntem sapması ile kapsam hatası, oluşabilecek önyargılara örnek olarak verilebilmektedir (Dillman, 2007). Önyargılarla ilgili bu olası etkileri azaltabilmek amacı ile bazı istatistiksel testler vasıtası ile çalışmanın güvenilirliği ile geçerliliği sağlanmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak, anketin cevaplayıcılarından sağlanan verilerin, analiz sonuçlarını anlamlı biçimde etkilenmediği sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışmadan elde edilen bilgiler Türkiye'deki yat inşa endüstrisinde faaliyette bulunup aynı zamanda iş birliği ilişkisindeki işletmeleri yansıttığı için çalışmadan elde edilen sonuçları diğer sektörlere genellemenin doğru olmayacağı düşünülmektedir. Bu konu üzerinde gelecekte çalışma yapmak isteyebilecek araştırmacılar, araştırma modelini farklı değişkenler ile farklı endüstri dalları üzerinde de uygulayabilirler.

Etik Komite Onayı: Akdeniz Üniversitesi Rektörlüğü Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulundan 2021/166 sayılı etik kurul kararı alınmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Çalışma Konsepti/Tasarım- C.T., Ö.Y.U.; Veri Toplama- C.T.; Veri Analizi/Yorumlama- Ö.Y.U.; Yazı Taslağı- C.T., Ö.Y.U.; İçeriğin Eleştirel İncelemesi- Ö.Y.U.; Son Onay ve Sorumluluk- C.T., Ö.Y.U.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Ethics Committee Approval: Ethics committee decision numbered 2021/166 was taken from Akdeniz University Rectorate Social and Human Sciences Scientific Research and Publication Ethics Committee.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Conception/Design of Study- C.T., Ö.Y.U.; Data Acquisition- C.T.; Data Analysis/Interpretation- Ö.Y.U.; Drafting Manuscript- C.T., Ö.Y.U.; Critical Revision of Manuscript- Ö.Y.U.; Final Approval and Accountability- C.T., Ö.Y.U.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Agarwal, U. A., & Narayana, S. A. (2020). Impact of relational communication on buyer–supplier relationship satisfaction: role of trust and commitment. *Benchmarking: An International Journal*, 6(1), 134–171. DOI:10.1108/BIJ-05-2019-0220
- Allameh, S. M., & Abbas, S. K. (2010). The relationship between knowledge management practices and innovation level in organizations: case study of subcompanies of selected corporations in the city of Esfahan. *Journal of Business Case Studies*, 6(1), 89–98. DOI: 10.19030/jbcs.v6i1.861
- Argyris, C., & Schön, D. (1978). *Organizational learning: a theory of action perspective*. Reading, MA, U.S.A: Addison-Wesley.
- Aydın, M. ve Aydın, T.Y. (2019). Is Turkey really a global competitor in yacht building industry?. *The Online Journal of Science and Technology*, 9(2), 200–208.
- Aydoğan, E. ve Şensöz, Ş. (2015). İşletmelerin stratejik yöneliminin stratejik iş birliği sürecindeki rolü üzerine bir araştırma: Simit Sarayı A.Ş. ve Rella Gıda A.Ş. örneği. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 17(2), 57–75.
- Barney, J., Ketchen, D. J., Jr., & Wright, M. (2011). The future of resource-based theory: revitalisation or decline?. *Journal of Management*, 37(5), 1299–1315. DOI:10.1177/0149206310391805
- Bayat, R., Rizaee, G. A., & Haidari, M. (2014). The impact of relational capital on commitment and loyalty. *International Journal of Management and Humanity Sciences*, 4, 4104–4113.
- Boatbuilder Türkiye (2011). Türk yat ve tekne sektörü 2010 raporu. Erişim adresi: http://www.boatbuilderturkiye.com/yayin/281/turk-yat-ve-tekne-endorstrisi-2010-raporu_8673.html#YHAJ1egzBIW
- Brunetto, Y., & Farr-Wharton, R. (2007). The moderating role of trust in sme owner/managers' decisionmaking about collaboration. *Journal of Small Business Management*, 45(3), 362–387. DOI:10.1111/j.1540-627X.2007.00218.x
- Chandler, A. (1962). *Strategy and structure*. Cambridge, MA, U.S.A: M.I.T. Press.
- Chaturvedi, S., & Gaur, A. S. (2009). A dynamic model of trust and commitment development in strategic alliances. *IIMB Management Review*, 21, 173–88. DOI:10.2139/ssrn.1115963
- Chen, C. (2004). The effects of knowledge attribute, alliance characteristics, and absorptive capacity on knowledge transfer performance. *R&D Management*, 34(3), 311–321. DOI:10.1111/j.1467-9310.2004.00341.x
- Chen, T. Y., Liu, H. H., & Hsieh, W. L. (2009). The influence of partner characteristics and relationship capital on the performance of international strategic alliances. *Journal of Relationship Marketing*, 8(3), 231–252. DOI: 10.1080/15332660902991148
- Chou, T. C., Chang, P. L., Tsai, C.- T., & Cheng, Y. P. (2005). Internal learning climate, knowledge management process and perceived knowledge management satisfaction. *Journal of Information Science*, 31(4), 283–295. DOI: 10.1177/0165551505054171
- Christoffersen, J., Plenborg, T., & Robson, M. J. (2014). Measures of strategic alliance performance, classified and assessed. *International Business Review*, 23(3), 479–489. DOI: 10.1016/j.ibusrev.2013.07.001
- Cohen, W. M., & Levinthal, D. A. (1990). Absorptive capacity: a new perspective on learning and innovation. *Administrative Science Quarterly*, 35(1), 128–152.
- Cullen, J. B., Johnson, J. L., & Sakano, T. (2000). Success through commitment and trust: the soft side of strategic alliance management. *Journal of World Business*, 35(3), 223–240. DOI: 10.1016/S1090-9516(00)00036-5
- Cummings, T. G., & Whorley, C. G. (2009). *Organizational development and change*. Mason, South-Western: Cengage Learning.
- Cuyper, I. R. P., Ertuğ, G., Cantwell, J., Zaheer, A., & Kilduff, M. (2020). Making connections: social networks in international business. *Journal of International Business Studies*, 51, 714–736. DOI:10.1057/s41267-020-00319-9
- Darroch, J. (2005). Knowledge management, innovation and firm performance. *Journal of Knowledge Management*, 9(3), 101–115. DOI:10.1108/13673270510602809
- Das, T. K., & Teng, Bing-Sheng. (1998). Between trust and control: developing confidence in partner cooperation in alliances. *Academy of Management Review*, 23, 491–512.
- De Clercq, D., & Sapienza, H. J. (2006). Effects of relational capital and commitment on venture capitalists' perception of portfolio company performance. *Journal of Business Venturing*, 21(3), 326–347. DOI: 10.1016/j.jbusvent.2005.04.00

- Dillman, D. A. (2007). *Mail and internet surveys: the tailored design method*. Hoboken, U.S.A: John Wiley & Sons, Inc.
- Dussauge, P., Bernard, G., & Will, M. (2004). Asymmetric performance: The market share impact of scale and link alliances in the global auto industry. *Strategic Management Journal*, 25(7), 701–711
- Dyer, J. H., & Hatch, N. W. (2006). Relation-specific capabilities and barriers to knowledge transfers: creating advantage through network relationships. *Strategic Management Journal*, 27, 701–719. DOI:10.1002/smj.543
- Eiriz, V., Gonçalves, M., & Areias, J. S. (2017). Inter-organizational learning within an institutional knowledge network: a case study in the textile and clothing industry. *European Journal of Innovation Management*, 20(2), 230–249. DOI: 10.1108/EJIM-11-2015-0117
- Evangelista, R., Imammarino, S., Mastrostefano, V., & Silvani, A. (2001). Measuring the regional dimension of innovation: lessons from the Italian innovation survey. *Technovation*, 21(11), 733–745. DOI: 10.1016/S0166-4972(00)00084-5
- Franco, M. (2011). Performance in strategic alliances: an analysis of objective and subjective measures. *International Journal of Entrepreneurial Venturing*, 3(1), 84–100. DOI: 10.1504/IJEV.2011.037859
- Frazier, G. L., Gill, J. D., & Kale, S. H. (1989). Dealer dependence levels and reciprocal actions in a channel of distribution in a developing country. *The Journal of Marketing*, 23(2), 50–69. DOI:10.1177/002224298905300105
- Grant, R. M., & Baden-Fuller, C. (2004). A knowledge accessing theory of strategic alliances. *Journal of Management Studies*, 41(1), 61–84. DOI: 10.1111/j.1467-6486.2004.00421.x
- Gold, A. H., Malhotra, A., & Segars, A. H. (2001). Knowledge management: an organizational capabilities perspective. *Journal of Management Information Systems*, 18(1): 185–214.
- Guinot, J., Chiva, R., & Mallén, F. (2013). Organizational trust and performance: is organizational learning capability a missing link. *Journal of Management & Organization*, 19, 559–582 doi:10.1017/jmo.2014.3
- Hair, J. F. Jr., Black, W. C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2010). *Multivariate data analysis*, Seventh Ed., New Jersey, U.S.A: Prentice-Hall International Inc.
- Hansen, M. T., Mors, M. L., & Lovas, B. (2005). Knowledge sharing in organizations: multiple networks, multiple phases. *Academy of Management Journal*, 48(5), 776–793. DOI:10.5465/AMJ.2005.18803922
- Ho, M. H., Ghauri, P., & Larimo, J.A. (2018). Institutional distance and knowledge acquisition in international buyer-supplier relationships: the moderating role of trust. *Asia Pacific Journal of Management*, 35, 427–447. DOI:10.1007/s10490-017-9523-2
- Ho, M. H., Ghauri, P., & Kafouros, M. (2019). Knowledge acquisition in international strategic alliances: the role of knowledge ambiguity. *Management International Review*, 59, 439–463. DOI:10.1007/s11575-019-00383-w
- Hoe, S. L., & McShane, S. (2010). Structural and informal knowledge acquisition and dissemination in organisational learning: an exploratory analysis. *The Learning Organization*, 17(4), 364–386. DOI:10.1108/09696471011043117
- Hsiao, Y. C., Chen, C. J., & Chang, S. C. (2011). Knowledge management capacity and organizational performance: the social interaction view. *International Journal of Manpower*, 32(5/6), 645–660. DOI:10.1108/01437721111158242
- Huber, G. P. (1991). Organizational learning: the contributing processes and the literatures. *Organization Science*, 2(1), 88–115. DOI:10.1287/orsc.2.1.88.
- Huff, L., & Kelley, L. (2003). Levels of organizational trust in individualist versus collectivist societies: a seven nation study. *Organization Science*, 14(1), 81–90.
- Inkpen, A. C. (2000). Learning through joint ventures: a framework of knowledge acquisition. *Journal of Management Studies*, 37(7), 1019–1043. DOI:10.1111/1467-6486.00215
- Inkpen, A. C., & Currell, S. (2004). The coevolution of trust, control, and learning in joint ventures. *Organization Science*, 15(5), 586–599. DOI:10.1287/orsc.1040.0079
- Jafari, S. M., & Suppiah, M. (2015). The effect of knowledge management practices on employees' innovative performance. *The International Journal of Management Science and Information Technology*, 16, 82–93. <http://hdl.handle.net/10419/178800>
- Janowicz-Panjaitan, M., & Noorderhaven, N. G. (2009). Trust, calculation, and interorganizational learning of tacit knowledge: an organizational roles perspective. *Organization Studies*, 30(10), 1021–1044. DOI:10.1177/0170840609337933
- Jime'nez-Jime'nez, D., & Cegarra-Navarro, J.G. (2007). The performance effect of organizational learning and market orientation. *Industrial Marketing Management*, 36(6), 694–708. DOI: 10.1016/j.indmarman.2006.02.008

- Kale, P., Dyer, J. H., & Singh, H. (2001). Value creation and success in strategic alliances: alliancing skills and the role of alliance structure and systems. *European Management Journal*, 19(5), 463–71. DOI:10.1016/S0263-2373(01)00062-7
- Kale, P., Dyer, J. H., & Singh, H. (2002). Alliance capability, stock market response, and longterm alliance success: the role of the alliance function. *Strategic Management Journal*, 23, 747–67. DOI:10.1002/smj.248
- Kale, P., & Singh, H. (2009). Managing strategic alliances: what do we know now, and where do we go from here? *Academy of Management Perspectives*, 23(3), 45–62. DOI: 10.1108/sd.2010.05626bad.004
- Kwon, I. G., & Suh, T. (2004). Trust, commitment and relationships in supply chain management: a path analysis. *Supply Chain Management*, 10(1), 26–33. DOI:10.1108/13598540510578351
- Lai, J., Lui, S. S., & Tsang, E. W. K. (2016). Intrafirm knowledge transfer and employee innovative behavior: the role of total and balanced knowledge flows. *Product Development & Management Association*, 3(1), 90–103. DOI: 10.1111/jpim.12262
- Lambe, C. J., Spekman, E. R., & Hunt, D. S. (2002). Alliance competence, resources, and alliance success: conceptualization, measurement, and initial test. *Journal of The Academy of Marketing Science*, 30(2), 141–158. DOI:10.1177/03079459994399
- Lavie, D. (2006). The competitive advantage of interconnected firms: an extension of the resource-based view. *Academy of Management Review*, 31(3), 638–658. DOI:10.5465/APBPP.2002.7516490
- Lee, S., Chang, S-N., Liu, Y. C., & Yang, J. (2007). The effect of knowledge protection, knowledge ambiguity, and relational capital on alliance performance. *Knowledge and Process Management*, 14(1), 58–69. DOI:10.1002/kpm.270
- L'huillery, S., & Pfister, E. (2009). R&D cooperation and failures in innovation projects: empirical evidence from french cisdata. *Research Policy*, 38, 45–57. DOI: 10.1016/j.respol.2008.09.002
- Li, S., & Lin, B. (2006). Accessing information sharing and information quality in supply chain management. *Decision Support Systems*, 42(3), 1641–1656. DOI: 10.1016/j.dss.2006.02.011
- Li, Y., Wei, Z., & Liu, Y. (2010). Strategic orientations, knowledge acquisition, and firm performance: the perspective of the vendor in cross-border outsourcing. *Journal of Management Studies*, 47(8), 1457–1482. DOI:10.1111/j.1467-6486.2010.00949.x
- Liao, S. H., Chen, C. C., Hu, D. C., Chung, Y. C., & Yang, M. J. (2017). Developing a sustainable competitive advantage: absorptive capacity, knowledge transfer and organizational learning. *The Journal of Technology Transfer*, 42(6), 1431–1450. DOI:10.1007/s10961-016-9532-1
- Liu (Eunice), C. L., Ghauri, P. N., & Sinkovics, R. R. (2010). Understanding the impact of relational capital and organizational learning on alliance outcomes. *Journal of World Business*, 45(3), 237–249. DOI: 10.1016/j.jwb.2009.09.005
- Liu (Eunice), C. L., & Zhang, Y. (2014). Learning in international strategic alliances: a qualitative study of indigenous technological firms in Taiwan”, *International Business Review*, 23(4), 718–730. DOI: 10.1016/j.ibusrev.2013.11.001
- Liu, Z. (2015). Trust between organizations: a review of current research and recommendation for the future. *Review of Contemporary Business Research*, 4(1), 40–48. DOI: 10.15640/rcbr.v4n1a5
- Liu (Eunice), C. L., & Lui, S. (2020). Comparing the impact of alliance learning activities on alliance performance across small and large firms. *Knowledge Management Research & Practice*, 18(2), 188–198. DOI: 10.1080/14778238.2019.1673674
- Lo, F. Y., Stepicheva, A., & Peng, T.-J. A. (2016). Relational capital, strategic alliances and learning: in-depth analysis of Chinese-Russian cases in Taiwan. *Chinese Management Studies*, 10(1), 155–183. DOI: 10.1108/CMS-04-2015-0090.
- Maltz, E., & Kohli, A. K. (1996). Market intelligence dissemination across functional boundaries. *Journal of Marketing Research*, 33, 47–56.
- Marshall, S., Nguyen, V., & Bryant, S. (2005). A dynamic model of trust development and knowledge sharing in strategic alliances. *Journal of General Management*, 31(1) 41–57. DOI: 10.1177/002224379603300105
- Mayer, R. C., Davis, J. H., & Schoorman, F. D. (1995). An integrative model of organizational trust. *Academy of Management Review*, 20(3), 709–734.
- Miles, R. H., & Cameron K.S. (1982). *Coffin nails and corporate strategies*. Englewood Cliffs, NJ, U.S.A: Prentice-Hall.

- Miocevic, D. (2016). The antecedents of relational capital in key exporter-importer relationships. *International Marketing Review*, 33(2), 196–218. DOI:10.1108/IMR-02-2015-0022
- Mohr, J., & R. Spekman (1994). Characteristics of partnership success. *Strategic Management Journal*, 15(2), 135–152. DOI:10.1002/smj.4250150205
- Mom, T. J. M., Van Neerijnen, P., Reinmoeller, P., & Verwaal, E. (2015). Relational capital and individual exploration: unravelling the influence of goal alignment and knowledge acquisition. *Organization Studies*, 36(6), 809–829. DOI:10.1177/0170840615580009
- Morgan, M. R., & Hunt, S. (1994). The commitment-trust theory of relationship marketing. *Journal of Marketing*, 58, 20–38. DOI:10.2307/1252308
- Mu, J., Thomas, E., Peng, G., & Di Benedetto, A. (2017). Strategic orientation and new product development performance: the role of networking capability and networking ability. *Industrial Marketing Management*, 64(1), 187–201. DOI: 10.1016/J.INDMARMAN.2016.09.007
- Nahapiet J., & Ghoshal S. (1998). Social capital, intellectual capital, and the organizational advantage. *Academy of Management Review*, 23 (2), 242–266. DOI:10.2307/259373
- Namada, J.M. (2018). Organizational learning and competitive advantage. In N. Antonio (Ed.), *Knowledge Management for Contemporary Business Environments*. (pp. 86–104). IGI Global. DOI: 10.4018/978-1-5225-3725-0.ch006
- Nielsen, B.B. (2007). Determining international strategic alliance performance: a multidimensional approach. *International Business Review*, 16, 337–361. DOI: 10.1016/j.ibusrev.2007.02.004
- Nippa, M., & Reuer, J.J. (2019). On the future of international joint venture research. *Journal of International Business Studies*, 50, 555–597. DOI: 10.1057/s41267-019-00212-0
- Nonaka, I., & Takeuchi, H. (1995). *The knowledge-creating company*. New York, U.S.A.: Oxford University Press.
- Norman, P. M. (2004). Knowledge acquisition, knowledge loss, and satisfaction in high technology alliances. *Journal of Business Research*, 57(6), 610–619. DOI:10.1016/S0148-2963(02)00395-8.
- Papariodamis, N. G., Katsikeas, C. S., & Chumpitaz, R. (2019). The role of supplier performance in building customer trust and loyalty: a cross-country examination. *Industrial Marketing Management*. 78, 183–197. DOI: 10.1016/j.indmarman.2017.02.005
- Peronard, J. P., & Brix, J. (2019). Organizing for inter-organizational learning in service networks. *The Learning Organization*, 26(3), 276–288. DOI: 10.1108/TLO-08-2018-0137
- Perry, M. L., Sengupta, S., & Krapfel, R. (2004). Effectiveness of horizontal strategic alliances in technologically uncertain environments: are trust and commitment enough? *Journal of Business Research*, 57(9), 951–956. DOI: 10.1016/s0148-2963(02)00501-5
- Raguž, I. V., Zekân, B. S., & Peronja, I. (2017). Knowledge as a source of competitive advantage in knowledge based companies. *DIEM: Dubrovnik International Economic Meeting*, 3(1), 533–544.
- Ritala, P., & Ellonen, H. (2010). Competitive advantage in interfirm cooperation: old and new explanations. *Competitiveness Review*, 20(5), 367–383. DOI: 10.1108/10595421011080751
- Robertson, T. S., & Gatignon, H. (1998). Technology development mode: a transaction cost conceptualization. *Strategic Management Journal*, 19, 515–531. DOI:10.1002/(SICI)1097-0266(199806)19:6<515: AID-SMJ960>3.0.CO;2-F
- Robson, M. J., & Katsikeas, C. S. (2005). International strategic alliance relationship within the foreign investment decision process. *International Marketing Review*, 22(4), 399–419. DOI:10.1108/02651330510608433
- Rzepka, A. (2017). Inter-organizational relations as a one of sources of competitive advantage of contemporary enterprises in the era of globalization. *Procedia Engineering*, 174, 161–170. DOI: 10.1016/j.proeng.2017.01.195
- Sambasivan, M., Loke, S.-P., Zainal, A. M., & Yee, C. L. (2011). Impact of interdependence between supply chain partners on strategic alliance outcomes: role of relational capital as a mediating construct. *Management Decision*, 49(4), 548–569. DOI:10.1108/00251741111126486
- Sánchez, J. Á. L., Vijande, M. L. S., & Gutiérrez, J. A. T. (2011). The effects of manufacturer's organizational learning on distributor satisfaction and loyalty in industrial markets. *Industrial Marketing Management*, 40(4), 624–635. DOI: 10.1016/j.indmarman.2010.12.003
- Saruhan, Ş. C. ve Özdemirci, A. (2011). *Bilim, felsefe ve metodoloji*. İstanbul, Türkiye: Beta Yayınları.

- Saxton, T. (1997). The effects of partner and relationship characteristics on alliance outcomes. *Academy of Management Journal*, 40(2), 443–461. DOI: 10.5465/256890
- Schermelleh-Engel, K., Moosbrugger, H., & Müller, H. (2003). Evaluating the fit of structural equation models: tests of significance and descriptive goodness-of-fit measures. *Methods of Psychological Research Online*, 8(2), 23–74.
- Schoorman, D. F., Mayer, R. C., & Davis, J. H. (2007). An integrative model of organizational trust: past, present, and future. *Academy of Management Review*, 32(2), 344–354. DOI:10.5465/AMR.2007.24348410
- Senge, P.M. (2006). *The fifth discipline: the art and practice of the learning organization*. NY., U.S.A.: Doubleday.
- Sherwood, A.L., & Covin, J.G. (2008). Knowledge acquisition in university–industry alliances: an empirical investigation from a learning theory perspective. *Journal of Product Innovation Management*, 25(2), 162–179. DOI: 10.1111/j.1540-5885.2008.00292.x
- Spekman, R. E. (1988). Strategic supplier selection: understanding long-term buyer relationships. *Business Horizons*, 31(4), 75–81. DOI: 10.1016/0007-6813(88)90072-9
- Swift, P. E., & Hwang, A. (2013). The impact of affective and cognitive trust on knowledge sharing and organizational learning. *The Learning Organization*, 20(1), 20–37. DOI:10.1108/09696471311288500
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics* (6th ed.), Boston, U.S.A.: Allyn and Bacon.
- Ticaret Bakanlığı (2020). Gemi sektör raporu. Erişim adresi: https://ticaret.gov.tr/data/5b87000813b8761450e18d7b/Gemi_%C4%B0n%C5%9Fa_%20Sanayii.pdf
- Uzzi, B., & Lancaster, R. (2003). Relational embeddedness and learning: the case of bank loan managers and their clients. *Management Science*, 49(4), 383–399. DOI: 10.1287/mnsc.49.4.383.14427
- Villena, V. H., Revillaa, E., & Choi, T. Y. (2011). The dark side of buyer–supplier relationships: a social capital perspective. *Journal of Operations Management*, 29, 561–576. DOI: 10.1016/j.jom.2010.09.001
- Vorakulpipat, C., & Rezgui, Y. (2008). An evolutionary and interpretative perspective to knowledge management. *Journal of Knowledge Management*, 12(3), 17–34. DOI:10.1108/13673270810875831
- Walter, J., Lechner, C., & Kellermanns, F. W. (2007). Knowledge transfer between and within alliance partners: private versus collective benefits of social capital. *Journal of Business Research*, 60(7): 698–710
- Wu, M., Weng, Y., & Huang, I. (2012). A study of supply chain partnerships based on the commitment–trust theory. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 24(4), 690–707. DOI:10.1108/13555851211259098
- Yaşlıoğlu, M. M. (2017). Sosyal bilimlerde faktör analizi ve geçerlilik: keşfedici ve doğrulayıcı faktör analizlerinin kullanılması. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 46, özel sayı, 74–85. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuisletme/issue/32177/357061>
- Yoo, S. J., Sawyer, O., & Tan, W.L. (2016). The mediating effect of absorptive capacity and relational capital in alliance learning of smes. *Journal of Small Business Management*, 54(1), 234–255. DOI:10.1111/jsbm.12299
- Yu, C., Zhang, Z., Lin, C., & Wu, Y. J. (2017). Knowledge creation process and sustainable competitive advantage: the role of technological innovation capabilities. *Sustainability*, 9, 2–16. DOI:10.3390/su9122280
- Zhang, L., & Wang, J. (2018). Research on the relationship between relational capital and relational rent. *Cogent Economics & Finance*, 6(1), 1–18. DOI: 10.1080/23322039.2018.1431091
- Zhang, L., & Yu, W. (2019). Effects of the interactive use of performance measurement systems on job performance: mediation effect of organizational learning. *Frontiers in Psychology*, 10, 3059. DOI:10.3389/fpsyg.2019.03059
- Zineldin, M., & Vasicheva, V. (2016). Marriage versus strategic alliance: soft and hard dissatisfaction and failure factors. *International Journal of Strategic Business Alliances*, 5 (1), 22–33. DOI:10.1504/IJSBA.2016.078250 <https://www.uab.gov.tr/uploads/pages/denizcilik/denizcilik.pdf>

Journal of Economy Culture and Society

E-ISSN: 2645-8772

Araştırma Makalesi / Research Article

Hâkim Mali Rejimin Belirlenmesinde Doğrusal Yöntemlerin Gücü: Türkiye İncelemesi

The Power of Linear Methods in Determining the Dominant Fiscal Regime: A Research on Türkiye

Kaan MASATÇI¹ , Asuman OKTAYER BUZLUCA²

¹Doktora derecesi adayı, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye

²Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: K.M. 0000-0003-2478-8309;
A.O. 0000-0003-1426-8588

Corresponding author:

Kaan MASATÇI,
Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye
E-mail: kmasatci@gmail.com

Submitted: 26.07.2021

Revision Requested: 18.11.2021

Last Revision Received: 15.12.2021

Accepted: 26.01.2022

Published Online: 14.03.2022

Citation: Masatci, K., & Oktayer Buzluca, A. (2022). Hakim Mali Rejimin Belirlenmesinde Doğrusal Yöntemlerin Gücü: Türkiye İncelemesi. *Journal of Economy Culture and Society*, 65, 375-394.
<https://doi.org/10.26650/JECS2021-974653>

Öz

Fiyat Düzeyinin Mali Teorisi (*the Fiscal Theory of the Price Level, FTPL*), enflasyon hedefleme stratejisinin uygulandığı ekonomilerde eğer hakim rejim Ricardocu olmayan ise para politikalarının fiyat düzeyini kontrol etmede yetersiz kalacağını, bu nedenle optimum politikanın her koşulda, para ve maliye politikalarının bir birleşiminden oluşması gerektiğini ileri sürmektedir. Bu çalışmanın amacı, Türkiye'deki hâkim maliye politikası rejiminin ARDL Sınır Testi Yaklaşımının kullanılarak incelenmesi ve elde edilen sonuçların gerçek gözlemlerle kıyaslanmasıdır. İnceleme dönemi 1996-2019 aralığını kapsamaktadır ve çeyrek yıllık veri seti kullanılmıştır. Hükümetin maliye politikasına ilişkin gerçek davranışının yapısal denge ile daha doğru şekilde gözlemlenebileceği varsayımından hareketle, faiz dışı dengenin alt bileşenleri de (yapısal denge ve devresel denge) analize dâhil edilmiştir. İnceleme dönemi boyunca Türkiye ekonomisinde para ve maliye politikalarında değişikliğe yol açabilecek önemli kırılmalar yaşanmıştır. Olası politika değişikliklerini gözlemleyebilmek için örnekleme farklı dönemlere bölmek yerine, dönemler arasındaki farklılığı yansıtacak kukla değişkenler kullanılmıştır. Analiz sonuçları, yapısal dengenin, hükümetin uyguladığı maliye politikasına yönelik gerçek davranışı daha doğru şekilde yansıttığını göstermektedir. Elde edilen bir diğer sonuç, doğrusal ARDL yaklaşımının özellikle mali alanın daraldığı dönemlerde maliye politikasındaki değişimleri yakalamakta yetersiz kaldığıdır.

Anahtar Kelimeler: Fiyat Düzeyinin Mali Teorisi, Yapısal Bütçe Dengesi, Ricardocu-Ricardocu Olmayan Rejim, ARDL

ABSTRACT

The Fiscal Theory of the Price Level suggests that in a non-Ricardian regime, an inflation targeting monetary policy will no longer be able to control the price level, and that optimum policy should always include a combination of monetary and fiscal policies. The aim of this paper is to investigate the dominant fiscal policy regime in Türkiye using the ARDL Bounds Testing Approach and to compare the results with actual observations. The review period covers 1996–2019 period for which

the quarterly data set is used. Based on the assumption that the actual behavior of the government's fiscal policy can be observed more accurately with the structural balance, the sub-components of primary balance (structural and cyclical balance) are also included in the analysis. During the review period, there were important breaks in the Turkish economy that could lead to changes in monetary and fiscal policies. To observe possible policy changes, rather than dividing the sample into different periods, dummy variables were used to reflect the difference between periods. The results of the analysis show that the structural balance more accurately reflects the actual behavior of the government's fiscal policy. Another finding is that the linear ARDL approach is insufficient to capture the changes in the fiscal policy, especially in the periods when the fiscal space narrows.

Keywords: The Fiscal Theory of the Price Level, Structural Budget Balance, Ricardian non- Ricardian, ARDL

EXTENDED ABSTRACT

It seems to be widely accepted in the economics literature that monetary and fiscal policies have different objective functions. In this sense, monetary authority is assigned the task of maintaining price stability, and fiscal authority is assigned the task of stabilizing the budget and public debt stock. However, the Fiscal Theory of the Price Level (FTPL) approach, which was proposed in the 1990s, argues that monetary policy alone cannot control the price level in an economy where the fiscal policy is dominant. Leeper (1991), Sims (1994), Woodford (1994, 1995), and Cochrane (1999, 2001), the pioneers of this perspective, claim that price level is determined by a mechanism called the intertemporal budget constraint under certain circumstances:

$$B_t/P_t = (\text{Present value of future primary surpluses})$$

where, B_t is the government's nominal liabilities and P_t is price level. FTPL asserts that in a non-Ricardian regime, the government determines future primary surpluses externally and independently (independent to debt stock). In such a case, at a given level of debt at the beginning of period t , equilibrium can only be achieved through price level adjustments. This mechanism implies that price level indirectly depends on whether the dominant regime is Ricardian or non-Ricardian. A notable point to emphasize is that even in circumstances in which the government finances the fiscal deficit with future surpluses, fiscal policy can still be "active" as Cochrane (2020) points. According to Leeper (1991), a non-Ricardian regime remains if the government does not exhibit any fiscal reaction to fluctuations in debt stock. Hence, FTPL explains fluctuations in price level according to the dominant characteristics of the economy's fiscal regime.

The aim of this paper is to determine the Ricardian and non-Ricardian characteristics of fiscal policy in Türkiye. Referencing the FTPL approach, it is assumed that once the dominant regime is defined, inflation in Türkiye will be better understood; however, fiscal policy is not only a matter of economics, but is also—perhaps predominantly—a political issue, and is therefore subject to change. In an econometric analysis, these political shifts can be captured by dividing the sample into two or more subsamples and separately conducting the analysis for those parts. Rather than using this approach, in this study, dummy variables are used to capture changes in the fiscal policy regime. As for the reasoning behind this approach, previous literature considers the 2001 Financial Crisis in Türkiye to be a turning point in economic policies, generally assessing pre- and post-crisis episodes individually. However, in addition to the 2001 crisis, there are two significant events that could have direct effects on fiscal policies. First, the medium-term (three-year) fiscal plan (MTFP) was implemented in 2006. This plan was proposed as an implicit deceleration of Ricardian fiscal policies and should be included in the analysis. Second, the 2008 global financial crisis had a critical impact on economic policies; therefore, since dividing the sample into four parts would be inefficient, dummy variables were used. Moreover, as Cochrane (1999)

asserts, government's fiscal policy behavior can be observed better in structural balance rather than primary balance. The main contribution of this study is the inclusion of structural balance in the analysis along with primary balance to reveal the actual fiscal policy regime.

Nevertheless, some limitations on the power of empirical analysis may remain for analyzing the dominant fiscal regime. The main objective of this study is to assess the strength of a linear model in determining fiscal dominance. A linear method cannot perfectly fit into the analysis as it treats any negative relationship between the debt stock and the primary balance (or structural balance) as a Ricardian regime; however, in real terms, if a rise in the primary balance (or structural balance) causes a decline in the debt stock, one might claim that it is a Ricardian regime. Conversely, if a negative link remains between the two variables, this rule does not apply (decrease in primary balance, increase in debt stock).

We use the ARDL Bounds Testing Approach to test the relationship between the real debt stock and primary balance (structural balance), as this approach is suitable for the time-series properties of our dataset. The results demonstrate that the inclusion of the dummy variables and structural balance are not successful in capturing the regime shifts throughout the investigation period. Both the MTFP in 2006 and the global financial crisis in 2008 seem to be driving toward Ricardian fiscal policies; however, our second analysis, which includes structural balance, reveals the opposite effect. Fiscal policies are found to be structurally non-Ricardian, even after the MTFP. Finally, when we compare the empirical findings with real-life outcomes, particularly since 2017, while the primary balance (and/or structural balance) decreases, public debt stock increases, indicating a negative link between the variables and suggesting a non-Ricardian regime. We conclude that the findings of linear methods may not be reliable during periods when the fiscal room is narrower.

1. Giriş

Enflasyon ve enflasyona sebep olan faktörler, ülke ekonomilerinin en önemli sorunlardan biri olup, geçmişten günümüze iktisatçılar tarafından sayısız incelemeye konu olmuştur. Klasik miktar teorisine göre fiyat düzeyi paranın miktarına bağlı olarak değişir: $M_t V = P_t Y$. Bu yaklaşıma göre paranın dolanım hızı ile reel çıktı sabit kabul edildiğinde fiyat düzeyi ancak para arzında bir değişiklik olması durumunda değişecektir. Buna göre enflasyon tamamen parasal bir olgu olup, paranın reel çıktı ve işsizlik gibi makroekonomik göstergeler üzerinde kalıcı bir etkisi yoktur.

Ancak, Sargent ve Wallace 1981 tarihli makalelerinde bu görüşe itiraz ederler. Buna göre, miktar teorisi yaklaşımının tüm varsayımlarının geçerli olduğu bir ekonomide bile (PP=Açık piyasa işlemleri [APİ] iken) para, diğer makroekonomik değişkenlerle birlikte enflasyonu da kalıcı olarak etkileyemeyebilecektir (Sargent ve Wallace, 1981, p. 1) Sargent ve Wallace (1981) özellikle para ve maliye politikası koordinasyonu belli bir biçimde sağlandığında ve halkın, faiz getiren kamu borçlanmasına olan talebinin spesifik bir durumunda, para politikasının enflasyon üzerinde etkisiz kalacağını öne sürmektedir. Şöyle ki, sıkı para politikası, “merkez bankasının para arzı üzerindeki doğrudan kontrolü” şeklinde tanımlanırsa, mali otoritenin maliye politikasını para politikalarından bağımsız olarak belirlediği varsayıldığında, para otoritesi halen enflasyonu kalıcı olarak kontrol edebilir. Ancak, eğer artan borç yükünü veri kabul eden hane halkı kamunun borç talebine karşılık, ekonominin reel büyüme oranından daha yüksek bir reel faiz oranı talep ederse, merkez bankasının bu kontrolü ortadan kalkacaktır. Çünkü bu koşullar altında, bir süre sonra borçlanmanın bütçe açıklarını finanse etmesi mümkün olamayacak ve para otoritesinin açıkları parasallaştırması gerekecektir. Üstelik bu yeni durumda ortaya çıkacak enflasyon oranı, borçların millî gelirden daha hızlı artması nedeniyle, bütçe açıklarının doğrudan para basılarak giderilmesi ile ortaya çıkacak enflasyon oranından daha yüksek olacaktır. Sargent ve Wallace (1981) para otoritesinin, diğer tüm makro ekonomik göstergelerle birlikte, enflasyon üzerindeki gücünün de sınırlandığı bu duruma hoş olmayan monetarist aritmetik ismini vermişlerdir. Miktar teorisinden farklı bir şekilde de olsa Sargent ve Wallace (1981) de enflasyonu en nihayetinde parasal bir olgu olarak açıklamışlardır.

Taylor’a (1993) göre dalgalı kur rejiminin uygulandığı bir ekonomide merkez bankasının, kısa vadeli politika faiz oranını, fiyat ve reel çıktı düzeylerinin hedeflenen değerlerden sapma miktarlarına göre uyarlaması doğru olacak ve bu şekilde dizayn edilen bir para politikası kuralı ile hem çıktı hem de fiyat düzeyindeki dalgalanmalar hafifleyecektir (Taylor, 1993, p. 201). Buna göre, beklenen enflasyonda bir yükselme olduğu durumda merkez bankası, politika faizini, beklenen enflasyondaki artıştan daha fazla arttıracaktır. Nominal faiz oranının (i_t), reel faiz (r) ile beklenen enflasyonun ($E_t \pi_{t+1}$) toplamına eşit olduğunu söyleyen Fisher denkleminde göre ($i_t = r + E_t \pi_{t+1}$), nominal faizin beklenen enflasyondan daha hızlı artması, reel faizin de yükseldiği anlamına gelecektir. Bu politika tüketiciye, tüketimi artırmak için kötü bir zaman (tüketimin fırsat maliyetini artıracığından) olduğu sinyali verecek ve tüketimin azalmasını sağlayarak beklenen enflasyonun da düşmesini sağlayacaktır. Bu yaklaşım maliye politikasının *Ricardocu* olduğunu, yani kamu borcundaki değişmelere göre bütçe dengesinin de uyarlandığını varsaymakta (Cohrane, 2011) ve enflasyonun belirlenmesinde maliye politikasını kenarda tutarak asıl rolü yine para politikasına vermektedir.

Bununla birlikte, fiyat düzeyinin belirlenmesinde ve enflasyonun kontrol edilebilmesinde para politikasının tek başında yeterli olmayacağı görüşü, özellikle 1990’lardan itibaren literatürde tartışılmaya başlanmıştır. Bu yeni görüşe göre, fiyat düzeyinin belirlenmesine yönelik etkin bir politika, para ve maliye politikalarının optimum bir bileşiminden oluşmalıdır. Fiyat Düzeyi Mali Teorisi (*Fiscal Theory of Price Level*, FTPL ya da Mali Teori) olarak adlandırılan bu görüşün öncü savunu-

cuları olan Leeper (1991), Sims (1994), Woodford (1994, 1995, 1996) ve Cochrane (1999, 2001) gibi iktisatçılar, belli koşullar altında fiyat düzeyinin, paranın miktar teorisinden farklı bir mekanizmayla belirleneceğini öne sürmektedir. Bu görüşe göre devletin, kamu borcu ve parasal tabandan oluşan t dönemindeki reel yükümlülükleri, gelecekteki faiz dışı fazlaların şimdiki değerine eşit olduğunu söyleyen dönemler arası bütçe kısıtı da fiyatların belirlenmesinde önemli bir role sahiptir.

Bu açıklamalar çerçevesinde bu çalışmanın amacı, Türkiye’de enflasyonun sebebinin belirlenmesine ilişkin olarak FTPL’nin açıklamalarının geçerli olup olmadığını sınamanın yanı sıra, literatürde çok sık rastlanıldığı gibi bu yönde bir incelemenin doğrusal bir yöntemle yapılması durumunda elde edilen sonuçların tam olarak güvenilir olup olmadığını incelemektir. Öte yandan, bu çalışmanın Türkiye’de FTPL’nin geçerliliğinin inceleyen literatürdeki diğer çalışmalardan farkı, faiz dışı dengenin alt bileşenleri olan yapısal ve devresel denge bileşenlerinin de analize dâhil edildiği ilk çalışma olmasıdır. Cochrane (1999)’a göre, faiz dışı dengenin yapısal ve devresel bileşenleri arasında negatif korelasyon varsa, ekonometrik yöntemler hatalı olarak FTPL açıklamalarının geçersiz olduğu sonucuna ulaşabilir (Cochrane, 1999, 368). Şöyle ki, dönemlerarası bütçe kısıtı, bugünkü reel borç stokunun gelecekte verilecek faiz dışı fazlaların bugünkü değerine eşit olacağını söyler. Faiz dışı dengenin ise yapısal ve devresel olmak üzere iki bileşenden oluştuğu varsayılabilir. Bu iki bileşen arasında negatif bir korelasyon olması durumunda, toplam faiz dışı dengede, devresel denge kaynaklı pozitif bir artış, hükümetin yapısal dengeyi azaltmasına neden olacaktır. Yapısal dengedeki süreğenlik (*persistence*) nedeniyle, dönemlerarası bütçe kısıtının (denklem (5)) dengeye gelmesi için kamu borcu da reel olarak azalacak ve eşitlik sağlanacaktır. Bu ise analizde faiz dışı fazladaki (devresel bileşen kaynaklı) pozitif şokun borç stokunda bir azalmayla sonuçlandığı görüntüsüne yol açacaktır. Bu sonuç araştırmacıyı hakim rejimin Ricardocu rejim olduğu kanaatine vardırırsa da bu doğru olmayacaktır (Cochrane, 1999, 368-370).

Creel ve Le Bihan (2006) bu argümanı test etmek için yapısal dengeyi modele dahil ederek sınama yapmışlardır. Bu sayede devletin gerçek politika davranışının gözlenmesi mümkün olmaktadır. Yapısal dengenin incelemeye dâhil edilmesinin, karşılaştırmalı sonuçların incelenebilmesi açısından da literatüre önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir. Son olarak bu çalışmanın temel odağı, doğrusal ekonometrik yöntemlerin, ekonomideki hâkim rejimi belirleme yeteneğinin ortaya konulması olacaktır.

Çalışmanın yapısı şu şekildedir: ikinci bölümde FTPL’nin teorik arka planı kısaca açıklanmakta, üçüncü bölümde ise literatür incelemesi yer almaktadır. Dördüncü bölümde, kullanılacak veriler ve metodoloji detaylandırılmakta ve beşinci bölümde de ampirik analizin sonuçlarına yer verilmektedir. Altıncı ve son bölüm ise sonuç ve önerilerin sunulduğu bölümdür.

2. Teorik Çerçeve

Fiyat düzeyinin tamamıyla parasal bir mesele olduğu ve dolayısıyla fiyat istikrarının sağlanmasının para politikasının görevi olduğu görüşü, klasik miktar teorisine ($M_t V = P_t y$) dayanmaktadır. Miktar teorisine göre ekonomideki reel faaliyetler belirli miktarda reel balans gerektirir. Nominal para arzının (M) sabit olduğu durumda fiyat düzeyi (P), para arzının satın alma gücünü gerekli reel balans (para talebi, P_y) düzeyine eşitleyecek şekilde belirlenecektir. Yani örneğin, reel çıktının (y) gerilediği bir dönemde, para arzı da buna orantılı şekilde azalmazsa $MV > Py$ olacak ve dengeye dönüş ancak fiyatlardaki bir artış ile mümkün olacaktır. Fiyat Düzeyinin Mali Teorisinin savunucuları ise bu görüşe ciddi eleştiriler yöneltmektedir. Woodford (1995), “ticaretin gerektirdiği kadar para” kuralına göre dizayn edilen bir para politikasının, nominal para arzının (M) nominal balanslara (Py) göre belirlendiği (Mankiw ve Reis, 2018) anlamına geldiğini söylemektedir. Bu basitçe,

fiyat düzeyini de içeren nominal balansların, nominal para arzını belirlediği anlamına gelmektedir. Öte yandan bu politika, temel olarak fiyat düzeyindeki değişmelerin nominal para arzındaki değişmelerden kaynaklandığını öngörmektedir. Bu bağlamda miktar teorisi kapsamında para arzı ve fiyat düzeyinin belirlenme sorunu ortaya çıkmaktadır (Woodford, 1995,1).

Elbette burada miktar teorisi açısından gözden kaçırılmaması gereken husus, nominal para arzındaki artışın enflasyona yol açması için fiyat düzeyi ve reel faaliyetler tarafından belirlenen nominal balanslardan daha fazla bir artış gerektiğidir. Milton Friedman, bu nedenle “*para politikasının pasif olması gerektiğini ve hedeflenen bir parasal büyüklüğe göre yürütülmesi gerektiğini söylemekteyse de bu konuda aşırı muhafazakâr değildir*” (Mankiw ve Reis, 2018, 86). Friedman (1968) ortaya çıkan dışsal şoklarda (*disturbance*), aktif para politikasının dengeleyici bir role sahip olabileceğini söylemektedir (Friedman, 1968, 14). Friedman’ın *disturbance* olarak tanımladığı dışsal şokun mali bir şok olduğu kabul edilirse, bu durum Sims (1999)’in kullanımıyla aktif maliye politikasına işaret etmektedir ve FTPL, bu durumda, ‘pasif’ para politikasını önermektedir. Çünkü “*tek bir denge fiyat düzeyinin (unique) belirlenebilmesi için en az bir otoritenin kendi kontrol değişkenini ‘aktif’ şekilde belirlemesi gerekirken, devlet bütçesinin dönemler arası istikrarı için de en az bir otoritenin kontrol değişkenini ‘pasif’ olarak belirlemesi gerekir*” (Leeper, 1991, 132).

Bu itibarla FTPL fiyat belirlenimindeki tek denkleğin miktar teorisi olduğunu reddeder ve açıklamasını dönemler arası bütçe denkliği üzerine inşa eder. Buna göre, t zamanında devletin bütçe kısıtının Denklem (1)’deki gibi olacağı varsayılabilir (Cochrane, 1999, 327). Devletin yalnızca tek dönemlik borçlandığının varsayıldığı bu basit gösterimde, kamunun bir önceki dönemde borçlanıp, cari dönemde ödeyeceği borç stokunun, yine cari dönemde verilecek faiz dışı fazla ve borçlanma ile finanse edileceğini söylemektedir.

$$\frac{B_{t,t+1}}{R_t} + S_t = B_{t-1,t} \quad (1)$$

Burada $B_{t-1,t}$, t döneminde ödenecek toplam nominal kamu borç stokunu ve S_t ise nominal faiz dışı bütçe dengesini göstermektedir. $1/R_t$ iskonto faktörüdür. Eğer Fischer denklemi $1/R_t = 1/r\pi_{t+1} = \beta(P_t/P_{t+1})$ ise denklem (1) aşağıdaki gibi yeniden yazılabilir:

$$\beta \frac{B_{t,t+1}}{R_t} (P_t/P_{t-1}) + S_t = B_{t-1,t} \quad (2)$$

Reel terimlerle ifade edildiğinde denklem (2),

$$\beta b_{t,t+1} + s_t = \frac{B_{t-1,t}}{P_t y_t} \quad (3)$$

şeklinde yazılır. Denklem (3) iterasyona tabi tutulduğunda ise denklem (4) elde edilecektir:

$$\beta^k b_{t+k-1,t+k} + \beta^j \sum_{j=0}^k s_{t+j} = \frac{B_{t-1,t}}{P_t y_t} \quad (4)$$

Varsayım gereği hane halkı devlete yalnızca borç verir ve devletten borç alması söz konusu değildir. Bu nedenle β ’nin pozitif olması beklenmelidir. Buna ilaveten hane halkı devlete borç verme konusunda zorlanamaz, çünkü ilkesel olarak borç vermek gönüllülük esasına dayanır. Şayet devlet bütçe açıklarını sürekli ve artan şekilde yeni borçlanmalarla finanse etmeye kalkışrsa,

hane halkı borcun ödeneceğine dair güvensizlik hissedip devlete daha fazla borç vermek istemeyecektir. Bu durum “transversalite koşulu” olarak adlandırılır ve matematiksel olarak $\lim_{k \rightarrow \infty} (\beta^k b_{t+k-1,t+k}) = 0$ şeklinde gösterilir. Şu halde transversalite koşulunu da hesaba dâhil ettiğimizde denklem (5)’i elde ederiz (Cochrane, 1999, 328).

$$\frac{B_{t-1,t}}{P_t Y_t} = \beta^j \sum_{j=0}^k S_{t+j} \quad (5)$$

Denklem (5)’e göre devletin t zamanındaki borç stoku, cari dönemdeki ve gelecekteki faiz dışı fazlaların toplamının bugünkü değerine eşit olmak zorundadır.

3. Literatür

Woodford (1995) merkez bankalarının klasik miktar teorisinden hareketle uyguladığı, “ticari faaliyetin gerektirdiği kadar para” şeklinde formüle edilen para politikası uygulamalarının fiyat düzeyini belirsiz kılacağına iddia eder. Yazara göre, tamamen başka faktörlerce belirlenen nominal para talebi (eşitliğin sağ tarafı) para arzını belirlerken, para arzını kontrol etmek yoluyla fiyat düzeyini belirlemeye çalışmak, aslında bir ‘belirlenim’ sorununu beraberinde getirir. Bu durumda “*Hem para arzı hem de fiyatlar tamamen belirsiz olacaktır*” (Woodford, 1995, 1). Woodford (1994, 1995), miktar teorisi yaklaşımının fiyat düzeyinin belirlenebilmesi için çok spesifik bir takım gerekliliklere dayandığını ancak bu gerekliliklerin dahi fiyat düzeyinin belirlenmesinde *yeterli* olamayacağını söyler. Bununla birlikte fiyat düzeyi bir şekilde belirlendiğine göre, bu durumda cevap para miktarında ya da genel anlamda para politikasında değildir ve sorunun cevabını öğrenmek isteyen kişi dikkatini hükümetlerin uyguladığı maliye politikasının etkilerine yoğunlaştırmalıdır.

Woodford’un Barro’dan (Barro, 1974; 1989) ödünç aldığı Ricardocu denklik görüşüne göre şayet hane halkı bütçe politikalarındaki değişimleri tam olarak öngörürse, ulusal tasarruf düzeyindeki değişimi kendi tasarruf davranışlarındaki değişimle dengeler. Bu nedenle maliye politikasındaki değişimler toplam talebi, dolayısıyla fiyatları etkilemeyecektir. Bu bağlamda Woodford (1994, 1995), bütçe politikalarının nominal borç stokuna göre uyarlandığı bir politika, maliye politikasının fiyatlar üzerindeki etkisini ortadan kaldıracığı için bu tür politikaları Ricardocu maliye politikası olarak adlandırmaktadır. Tersisi durum ise Ricardocu olmayan mali politika olacaktır. Şu halde FTPL, Ricardocu olmayan maliye politikalarının geçerli olduğu bir ekonomide, hükümetin karşı karşıya olduğu dönemler arası bütçe kısıtına (Denklem 5) dayanarak fiyat düzeyinin nasıl belirlendiğini söylemektedir (Sims, 1999, 1). Buna göre, fiyat düzeyi, rasyonel beklentilere sahip hane halkı, hükümetin gelecekteki borçlarını ödeme kabiliyetinde bir olumsuzluk algıladığında, borç vermektense, nominal borç stokundaki artıştan kaynaklanan servet artışının bir kısmını tüketime yönlendirmesinden kaynaklanmaktadır (Sims, 2016, 2). Öte yandan Sims (2016), rasyonel beklentilerin şart olmadığını, adaptif beklentilerin geçerli olduğu durumda dahi hane halkının, artan borç stokunun faiz dışı fazlalar ile telafi edilemeyeceğini anlamak için çok uzak görüşlü olmasına gerek olmadığını söyler. Böyle bir durumda fiyat düzeyindeki uyarılama “*zamana yaygın olarak ve salınımlı (oscillatory) bir şekilde*” gerçekleşecektir (Sims, 2016, 2).

Leeper (1991), dönemler arası bütçe dengesinin istikrarlı olup olmamasını “aktif” ve “pasif” ekonomi politikaları kavramlarıyla açıklamıştır. Bu bağlamda, “aktif bir otorite (para ya da maliye otoritesi) kamu borcunun durumuyla ilgilenmez ve kendi kontrol değişkenini serbestçe belirler” (Leeper, 1991, 130). Şayet mali otorite borç stokundaki artışa bağlı olarak gelecekteki vergi gelirlerinde bir artış öngörmüyorsa, bu durumda uygulanan maliye politikası aktif, ya da bu ça-

lıışmadaki yaygın kullanımla Ricardocu-olmayan bir politika olarak adlandırılır. Leeper (1991) fiyat düzeyinin belirlenmesi ve dönemler arası bütçenin istikrarlı olması için iki ayrı durumun olması gerektiğini söyler. Bunlardan birincisi, *biricik (unique)* fiyat düzeyi için en az bir otoritenin aktif şekilde kendi kontrol değişkenini belirleyebilme gerekliliği, diğeri ise dönemler arası bütçenin dengede olabilmesi için de en az bir otoritenin kontrol değişkenini pasif şekilde belirleme gerekliliğidir. Bu kapsamda Leeper, “faiz oranı ve vergi kurallarının tam anlamıyla belirlenmesi ancak aktif ve pasif politikaların karışımıyla mümkün olacaktır” der (Leeper, 1991,131).

Özetle FTPL'ye göre, *Ricardocu olmayan* nitelikte bir rejimin hâkim olduğu durumda aktif bir maliye politikası takip eden devlet, gelecekteki faiz dışı fazlaları *dışsal ve bağımsız* (fiyat düzeyinden bağımsız) olarak belirlemektedir. Böyle bir kurgu içinde (ki Mali Teorinin savunucuları bunun hayli gerçekçi bir kurgu olacağını söylemektedir), dönem başındaki borç stoku veri alındığında, denge, ancak ve ancak fiyat düzeyindeki uyarlamalarla mümkün olacaktır. Bu da açıkça göstermektedir ki fiyat düzeyini belirleyecek mekanizmanın ne olduğu, ekonomideki hâkim rejimin *Ricardocu* ya da *Ricardocu olmayan* rejimlerden hangisinin geçerli olduğuna göre değişecektir. Cochrane (2020), devlet mali açıklarını sonraki dönemlerde vereceği fazlalarla finanse etse dahi maliye politikasının halen aktif olacağına dikkat çekmektedir. Leeper (1991)'e göre, kamu borcunun değeri fiyat düzeyindeki beklenmeyen dalgalanmalarla değişirken, eğer devlet buna herhangi bir mali düzenleme ile cevap vermiyorsa bu durum da *Ricardocu olmayan* rejim olarak değerlendirilmelidir.

FTPL'nin açıklama gücü, yukarıda da değinildiği gibi, hakim rejimin Ricardocu olmayan rejim olmasına bağlıdır. Bu bağlamda, Mali Teorinin ampirik olarak test edilmesine yönelik çalışmalar da çoğunlukla dominant rejimin tespitine yönelik olarak yapılmıştır. Canzoneri vd. (2001) çalışmalarında yıllık veriler kullanarak, 1951-1995 döneminde Amerika Birleşik Devletleri'ndeki (ABD) hakim rejimi test etmiştir. Bu önemli çalışmada Canzoneri vd. (2001)'nin temel varsayımına göre, faiz dışı fazlada meydana gelen pozitif bir şoka, kamu borcunun negatif tepki vermesi durumu Ricardocu rejimin hakim olduğu anlamına gelecektir. Bu varsayım doğrultusunda yazarların ulaştıkları sonuç, 1951-1995 döneminde ABD'de, *Ricardocu* rejimin (aktif para politikası, pasif maliye politikası) hakim olduğu yönündedir.

Creel ve Le Bihan (2006), Canzoneri vd. (2001)'nin yöntemini Fransa, İtalya, Almanya ve İngiltere'yi de içerecek şekilde genişletmiş ve benzer sonuçlar (*Ricardocu* rejim) elde etmiştir. Öte yandan Creel ve Le Bihan (2006)'ın çalışmasının Canzoneri vd. (2001)'nin çalışmasından farklı olan tarafı, analizlerinde faiz dışı dengenin bileşenleri olan yapısal ve devresel faiz dışı denge serilerini de kullanmış olmalarıdır. Yazarlara göre yapısal denge, mali otoritenin davranışlarını daha iyi yansıtacaktır. Ayrıca, bu şekilde Cochrane (1999) kritiğinin de test edilesi mümkün olacaktır. Cochrane (1999) bu durumu şöyle açıklamaktadır: “faiz dışı dengenin devresel ve yapısal bileşenleri arasında negatif bir korelasyon olması durumunda, devresel bileşende meydana gelen negatif bir şok, yapısal bileşende bir artışa neden olacaktır. Bu ise görünürde, faiz dışı dengedeki negatif şoka, borç stokunun pozitif tepki vermesine neden olacaktır ki bu durum analiz sonucunun hatalı bir şekilde *Ricardocu* rejim olarak tespit edilmesi anlamına gelecektir.” Ancak Creel ve Le Bihan (2006)'ın ortaya koyduğu bulgular, Cochrane (1999)'in bu öngörüsünü destekler nitelikte değildir. Diğer bir ifadeyle Creel ve Le Bihan (2006)'a göre bu bulgular, Ricardocu politikalarla uyum göstermektedir.

Daly ve Smida (2014) çalışmalarında para ve maliye politikalarından hangisinin daha baskın olduğunu Avro Bölgesine yönelik olarak incelemişlerdir. 1999-2013 dönemini kapsayan çalışmalarının sonucu, Avro Bölgesinde *Ricardocu* rejimin hâkim olduğunu göstermektedir. Panjer, Haan ve Jacobs (2017) yine Avro Bölgesi için hâkim rejimi belirlemeye yönelik, 1980-2013 dönemini kapsa-

yan bir çalışma yapmışlardır. Ancak Daly ve Smida (2014)'dan farklı olarak incelemeyi tüm dönemi kapsayacak tek bir analizle yapmak yerine, inceleme dönemini üçe ayırarak inceleme gerçekleştirmişlerdir. Bu dönemler Maastricht kriterleri öncesi dönem, Maastricht kriterlerinin kabulü ile Küresel Finansal Kriz arası dönem ve Kriz sonrası dönem olarak belirlenmiştir. Panjer, Haan ve Jacobs (2017)'un çalışmalarında uyguladıkları etki-tepki analiz sonuçları, ara dönemde *Ricardocu* rejimin, kriz sonrası dönemde ise *Ricardocu olmayan* rejimin hâkim olduğuna işaret etmektedir.

Davig ve Leeper (2011) dramatik rejim değişikliklerinin savaş gibi dışsal nedenlerle meydana gelebileceği gibi, örneğin enflasyonla mücadele için Volcker'in 1979 yılında ABD Merkez Bankası Başkanı olarak atanması durumunda olduğu gibi içsel nedenlere bağlı olarak da meydana gelebileceğini belirtmişlerdir. Bu bağlamda Kliem, Kriwoluzky ve Sarferaz (2016) parametrenin zaman içerisinde değişmesine izin veren VAR modeli tahmin edip, Volcker'in atanmasının mali duruş ile enflasyon arasındaki bağı zayıflattığını ortaya koymuşlardır. Bu sonuç hâkim rejimin *Ricardocu olmayan* rejimden *Ricardocu* rejime doğru değişim gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bianchi ve Melosi (2017) de benzer şekilde Markov-switching VAR analizi yapmış ve üç dönem belirlemiştir. Bu dönemlerden ilki 1960'lar ve 1970'ler dönemi, diğeri 1980'lerin başından Küresel Finans Krizine kadar olan dönem, sonuncusu ise kriz sonrası dönem ya da kendi deyimleriyle sıfır-alt-sınır (zero-lower-bound) dönemidir. Çalışmalarının sonuçları, kamu maliyesindeki denge-sizliklerin, kriz sonrası dönemindeki enflasyonu açıklamada önemli bir rol oynadığını göstermektedir (Bianchi ve Melosi, 2017, s. 1031).

Türkiye üzerine yapılan çalışmalar da benzer şekilde hâkim rejimin ne olduğu sorusunu cevaplamaya çalışmıştır. Telatar (2002) 1985-1997 döneminin, Türkiye için maliye politikası baskın bir dönem olduğunu göstermiştir. Yurkadul ve Saçkan (2007) örneklem serisini ikiye bölerek incelemelerini 1988-2001 ve 2001-2005 dönemleri için yapmışlardır. Çalışmalarının bulguları, 2001 krizi öncesi dönemde *Ricardocu olmayan* rejimin baskın olduğuna işaret ederken, 2001 sonrası dönemdeki hâkim rejimin *Ricardocu* olduğunu ortaya koymaktadır.

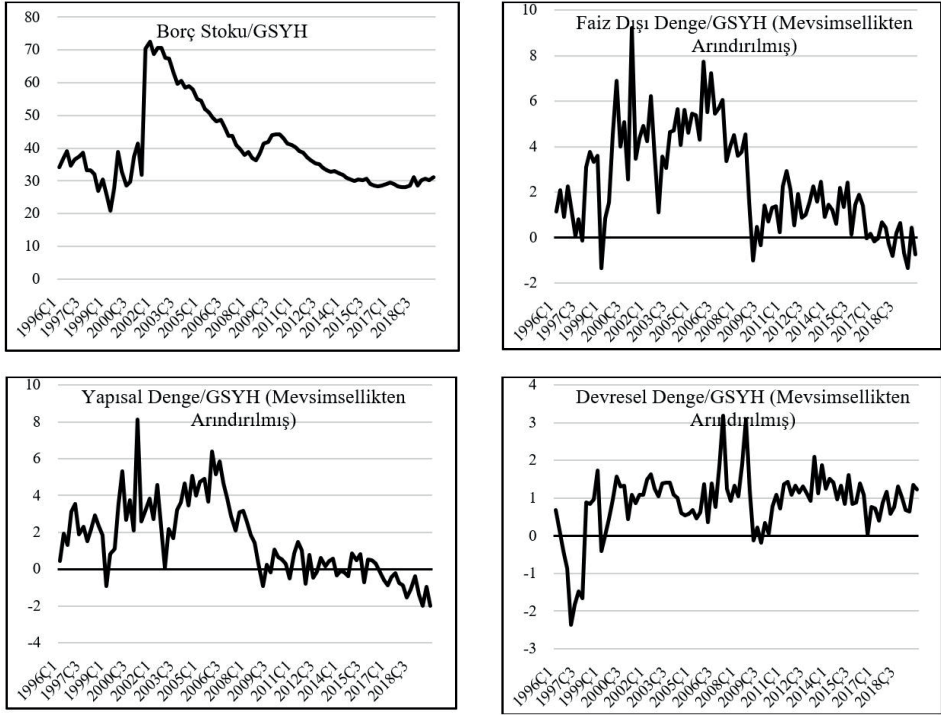
Oktayer (2013) 1988-2001 döneminde, Koyuncu (2014) 1987-2013 döneminde ve Dalgıç, İyi-doğan ve Balıkcıoğlu (2014) ise 2006-2013 döneminde Türkiye'de hakim rejimin *Ricardocu olmayan* rejim olduğunu göstermişlerdir. Öte yandan Türkiye'de *Ricardocu* rejimin hakim olduğunu gösteren çalışmalar ya da bulgular da mevcuttur. Örneğin Oktayer (2013), 1988-2001 dönemi yönelik bulduğu sonucun aksine 2001-2013 döneminde güçlü *Ricardocu* eğilimler olduğunu tespit etmiştir. Oktayer ve Oktayer (2016) de benzer şekilde 2001-2012 döneminde *Ricardocu* rejimin hakim olduğunu göstermiştir. Bölükbaş ve Peker (2017) 2006-2015 dönemi için yaptıkları incelemede, bu dönemin Türkiye açısından mali politikaların baskın olduğu bir dönem olduğunu öne sürmüştür. Daha yakın bir döneme ait bir çalışma olan Kuştepel ve Önel (2019)'in çalışmaları ise Türkiye'nin bütçe açıklarının sürdürülebilirliğinin oldukça zayıf olduğunu ve bu anlamda Türkiye'de *Ricardocu olmayan* politikaların baskın olduğunu ima etmektedir.

4. Veri ve Yöntem

1996-2019 döneminde Türkiye'deki hâkim rejimi ortaya koyabilmek amacıyla yapılan bu çalışmada çeyrek yıllık veriler kullanılmıştır. Modelde yer alan değişkenler kamu brüt borç stoku (b), faiz dışı denge (s), yapısal denge (s^s) ve devresel dengedir (s^c).

Tablo 1: Tanımlayıcı İstatistikler

	Faiz Dışı Denge	Yapısal Denge	Devresel denge	Borç Stoku
Ortalama	2,440	1,566	0,873	39,744
Medyan	1,988	1,084	1,014	36,611
Maksimum	9,232	8,150	3,181	72,599
Minimum	-1,358	-1,997	-2,368	20,905
St. Sapma	2,253	2,069	0,837	12,208
Çarpıklık	0,554	0,604	-1,170	1,2000
Basıklık	2,721	2,910	6,824	3,5803
Jarque-Bera	5,235	5,875	80,437	24,388
Olasılık	0,072	0,052	0,0000	0,0000
Toplam	234,247	150,354	83,8926	3815,426
Top. St. Sapma Karesinin	482,235	406,766	66,628	14158,91
Gözlem Sayısı	96	96	96	96

Şekil 1: Veri Seti (Grafiksel Gösterim)

Kamu borç stoku (b) değişkeni, nominal GSYH'ye oranlanarak modele dahil edilmiştir. Bu değişkene ait veri, Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın (HMB) internet sitesinde aylık olarak yayınlanan Merkezi Yönetim İç Borç istatistiklerinden temin edilmiştir. Nominal GSYH verisi ise Türkiye İstatistik Kurumu tarafından yayınlanan, mevsimsel olarak düzeltilmiş GSYH verisidir. Kamu borç stoku verisi aylık ve kümülatif olarak yayınlanırken, GSYH verisi çeyreklik ve kümülatif olmayan şekilde yayınlanmaktadır. Bu nedenle kamu borç stoku değişkeni hesaplanırken her yılın Mart, Haziran, Eylül ve Aralık aylarına ait borç stoku tutarları, yıllıklandırılmış GSYH

serisine oranlanmıştır. Faiz dışı denge (s), HMB tarafından yayınlanan Merkezi Yönetim Bütçe İstatistiklerinin, mevsimsellikten arındırılmış nominal GSYH'ye oranlanmasıyla hesaplanmıştır.

Yapısal denge (s^e) ve devresel denge (s^e) verileri yazarlar tarafından hesaplanmıştır. Hesaplama-da OECD tarafından kullanılan ve Girouard ve Andre (2005) tarafından geliştirilen metodoloji esas alınmıştır. Buna göre devresel hareketlere duyarlı olduğu bilinen vergi kalemleri gelir vergisi, kurumlar vergisi ve dolaylı vergiler olmak üzere üç gruba ayrılmıştır. Hesaplamanın temel noktasını, bu vergi kalemlerinin çıktı açığına olan esnekliklerini bulmak oluşturmaktadır. Bu kapsamda ve Girouard ve Andre (2005)'nin kullandıkları metodolojiyle aynı paralele öncelikle vergi tabanının çıktı açığına esnekliği, daha sonra da vergi gelirinin vergi tabanına esnekliği hesaplanmıştır. Daha sonra, elde edilen bu iki esneklik birbiriyle çarpılarak vergi gelirlerinin çıktı açığına olan esnekliği bulunmuştur. Gelir ve kurumlar vergisi esnekliklerinin hesaplanmasında Girouard ve Andre (2005) takip edilirken, dolaylı vergilerin esnekliğinin hesaplanmasında Bouthevillain vd. (2001) tarafından önerilen yöntemden faydalanılmıştır. Hesaplamaların sonuçlarına göre gelir vergisi, kurumlar vergisi ve dolaylı vergiler için hesaplanan esneklik değerleri, sırasıyla, 1,12, 1,07 ve 0,94 olarak bulunmuştur. Son olarak otomatik dengeleyiciler¹ olarak isimlendirilen harcama kalemleri Türkiye bütçesinde çok önemli yer tutmadığından, harcama tarafı için bir hesaplama yapılmamıştır.

5. Ampirik İnceleme

FTPL'ye yönelik ampirik incelemelerde, Denklem 5'de yer alan mali değişkenlerin kullanılması yaygın bir uygulamadır. Creel ve Le Bihan (2006) bunu iki gerekçe ile açıklamaktadır. Birincisi, fiyat düzeyinin denklemin solunda yer alacak şekilde Denklem 5'in yeniden düzenlenmesi, herşeyden önce, fiyatların her iki yöne de tam esnek olduğunun varsayılması nedeniyle doğru olmayacaktır. İkinci olarak, merkez bankası politikalarının aktif ya da pasif olması, FTPL açısından birincil önemde değildir. Merkez bankası aktif bir politika izlerken (örneğin Taylor (1993) tarafından ortaya konulduğu gibi nominal faiz kuralı denkleminde enflasyonun katayısının 1'den büyük olduğu durum aktif para politikası olarak adlandırılabilir), maliye politikası da aktif olabilir; bu durumda mali politikalar enflasyon üzerinde etkili olmaya devam edecektir. Bu nedenle FTPL'nin geçerliliği Denklem 5'de yer alan mali değişkenler kullanılarak incelenecektir.

Tablo 2: Birim Kök Test İstatistikleri

	ADF	PP	KPSS	Zivot-Andrews	ADF	PP	KPSS	Zivot-Andrews
	Kamu borcu/GSYH (b)				Yapısal denge/GSYH (s^e)			
Düzyey	-1,748 (-2,896)	-1,789 (-2,896)	0,568 (0,463)	-9,054** (a) (-4,420)	-2,83 (-2,895)	-4,635 (-2,895)	0,582* (0,463)	-3,053 (b) (-4,930)
Birinci Fark	-10,734** (-2,896)	-10,651** (-2,896)	0,192** (0,463)		-15,214** (-2,895)		0,310 (0,463)	
	Devresel denge/GSYH (s^e)				Faiz dışı denge/GSYH (s)			
Düzyey	-4,467** (-2,895)	-4,553** (-2,895)	0,501* (0,463)		-3,093* (-2,896)	-5,097** (-2,896)	0,341 (0,463)	-3,946 (c) (-4,930)
Birinci Fark			0,028 (0,463)					

Not: Parantez içindeki değerler standart hataları göstermektedir. (*) ve (**), sırasıyla, sonucun %5 ve %1 düzeyinde anlamlı olduğunu ifade etmektedir. Optimum gecikme uzunluğu AIC ile tespit edilmiştir. Kırılma noktaları (a) 2001q3, (b) 2008q3, (c) 2008q3'tür.

1 Kaya & Yılmaz (2013) bu hesaplamayı yapmış ve -0,003 gibi oldukça ihmal edilebilir bir değer elde etmiştir.

Tablo 2’de sunulan birim kök test sonuçları serilerin tümünün aynı düzeyde eşbütünlük olmadığını göstermektedir. Bu nedenle, 1996-2019 döneminde Türkiye’de geçerli hâkim politika rejimi araştırılırken, veriler arasındaki eşbütünlük ilişkinin tespitinde ARDL sınır testi yaklaşımından (Peseran, Shin ve Smith 2001; Peseran, Shin ve Smith, 1996) faydalanılacaktır. ARDL yaklaşımı, farklı düzeydeki serilerin bir arada kullanılarak eşbütünlük testi yapılmasına imkan tanımaktadır. Öte yandan, serilerdeki olası kırılmayı da hesaba katan Zivot-Andrews test (Zivot ve Andrews, 1992) sonuçları borç serisinde 2001 yılında, yapısal denge ve faiz dışı denge serilerinde ise 2008 yılında ciddi yapısal kırılmalar olduğuna işaret etmektedir. 2001 yılında Türkiye’de yaşanan finansal krizin yanı sıra, 2008 yılında yaşanan küresel finans krizinin de tüm dünya ile birlikte Türkiye ekonomisi üzerinde dramatik etkileri olmuştur. Bu kırılmaların etkilerinin gözlemlenebilmesi amacıyla iki adet kukla değişken (D_{1q3} ve D_{8q3})² oluşturulmuştur.

1996-2019 döneminde özellikle maliye politikaları açısından dikkate alınması gereken bir diğer önemli husus da, Orta Vadeli Mali Planın (OVMP) hazırlanıp uygulanmaya başlamasıdır. İlk olarak 2005 yılında hazırlanmış olan Plan, 2006 yılından itibaren üç yıllık dönemler için hazırlanıp uygulanmaya başlamıştır. OVMP’nin temel amacı, bütçe disiplininin ve öngörülebilirliğin artırılmasıdır. Hükümete maliye politikaları açısından bir takım kısıtlamalar getirmesi anlamında Plan, Ricardocu politikalara geçişin bir beyanı olarak değerlendirilebilir. Burada seriyi, OVMP öncesi ve sonrası olarak iki bölüme ayırıp analiz yapmak yerine, söz konusu değişimin etkisinin hesaba katılabilmesini sağlamak için üçüncü bir kukla değişken (D_{5q1})³ daha yaratılmıştır. Bu üçüncü kukla değişkenin (D_{5q1}) modelde yer alması, diğerlerinden farklı bir amaç içermektedir. Literatürde politika değişimlerinin gözlemlenebilmesi amacıyla örneklemin bölünmesi ile yapılan çalışmalar mevcuttur. Örneğin Yurdakul ve Saçkan (2007), 2001 yılının baz alarak örnekleminin 1988-2001 ve 2001-2005 olara ikiye bölüp iki farklı dönemde iki farklı rejimin olup olmadığını incelemiştir. Benzer şekilde Oktayer (2013) ve Oktayer ve Oktayer (2016)’da da 2001 yılı öncesi ve sonrası dönemler ayrı ayrı incelenmiştir. Bu çalışmada ise her ne kadar 2001 yılında yaşanan finansal krizin verilere yansımaları göz önünde bulundurulsa da, özellikle maliye politikasındaki asıl değişimin ilk OVMP’nin uygulamaya konulması olduğu varsayımıyla bu döneme yoğunlaşmış ve kullanılan kukla değişken ile örnekleme ikiye bölmek yerine tek bir örneklem serisiyle çalışmak amaçlanmıştır. Bu amaçla, D_{5q1} kukla değişkeni, bütçe değişkenleriyle (Faiz dışı denge S_t , Yapısal denge S_t^S , devresel denge S_t^C) çarpılarak modele eklenmiş, bu sayede 2005 sonrası bütçe değişkenleri ile borç stoku ilişkisinde bir değişimin olup olmadığını gözlemlenmesi mümkün olmuştur.

ARDL sınır testi yaklaşımı değişkenler arasındaki olası uzun dönem dengeyi tespit edebilmek için aşağıdaki gibi kısıtsız hata düzeltme modelini kullanır:

$$\Delta b_t = \mu_1 + \sum_{i=1}^k \gamma_{1i} \Delta b_{t-i} + \sum_{i=0}^l \delta_{1i} \Delta s_{t-i} + \sigma_{11} b_{t-1} + \sigma_{12} s_{t-1} + \Gamma_{11} D_{1q3} + \Gamma_{12} D_{5q1} * s_t + \Gamma_{13} D_{8q3} * s_t + \Gamma_{14} trend + \varepsilon_{1t} \quad (\text{Model 1}) \quad (6)$$

$$\Delta b_t = \mu_2 + \sum_{i=1}^m \gamma_{2i} \Delta b_{t-i} + \sum_{i=0}^n \delta_{2i} \Delta s_{t-i}^S + \sigma_{21} b_{t-1} + \sigma_{22} s_{t-1}^S + \Gamma_{21} D_{1q3} + \Gamma_{22} D_{5q1} * s_t^S + \Gamma_{23} D_{8q3} * s_t^S + \Gamma_{24} D_{5q1} * s_t^C + \Gamma_{25} trend + \varepsilon_{2t} \quad (\text{Model 2}) \quad (7)$$

-
- 2 $D_{1q3} = 0$ eğer $t < 2001q3$ $D_{8q3} = 0$ eğer $t < 2008q3$
 $D_{1q3} = 1$ eğer $t \geq 2001q3$ $D_{8q3} = 0$ eğer $t \geq 2008q3$
3 $D_{5q3} = 0$ eğer $t < 2005q3$
 $D_{5q3} = 1$ eğer $t \geq 2005q3$

Model 1'de yer alan D_{1q3} , $D_{5q1} * S_t$, $D_{8q3} * S_t$ ve *trend* değişkenleri ve Model 2'deki D_{1q3} , $D_{5q1} * S_t^s$, $D_{5q1} * S_t^c$, $D_{8q3} * S_t^s$ ve *trend*, ARDL analizinde sabit regresör (*fixed regressors*) olarak yer almaktadır. Bu noktada kukla değişkenlerin kullanımına ilişkin biraz daha detaylı bilgi vermek yerinde olacaktır. Daha önce de bahsedildiği gibi 2005 yılında OVMP'nin hazırlanması ve 2006 yılı itibariyle de uygulanmaya başlaması maliye politikasında yeni bir anlayışa işaret etmektedir. Bu değişimin maliye politikasına etkilerinin gözlenebilmesi amacıyla D_{5q1} kukla değişkeni, tüm bütçe değişkenleri (faiz dışı denge, yapısal denge ve devresel denge) ile çarpılarak modele dahil edilmiştir. Öte yandan Zivot-Andrews test sonuçları da (Tablo 2), 2001 krizinin özellikle borç serisinde kırılmaya neden olduğunu, 2008 krizinin ise bütçe değişkenleri üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Bu nedenle tıpkı D_{5q1} kukla değişkeni gibi D_{8q3} kukla değişkeni de faiz dışı denge ve yapısal denge değişkenleri ile çarpılarak modele dahil edilmekte, D_{1q3} kukla değişkeni ise modelde tek başına yer almaktadır.

ARDL sınır testi öncelikle Denklem (6) ve Denklem (7) için uygun gecikme uzunluğunu (k) hesapladıktan sonra, söz konusu denklemlerde yer alan düzey değişkenler için tahmin edilen katsayıların aynı anda sıfıra eşit olup olmadıklarını sınavan sıfır hipotezini (H_0 : *koentegrasyon yok*) F-testi ile sınar. Şu halde sırasıyla sınamaya tabi tutulacak hipotezler $H_0: \sigma_{11} = \sigma_{12} = \Gamma_{11} = \Gamma_{12} = \Gamma_{13} = \Gamma_{14} = 0$ ve $H_0: \sigma_{21} = \sigma_{22} = \Gamma_{21} = \Gamma_{22} = \Gamma_{23} = \Gamma_{24} = \Gamma_{25} = 0$ ve olacaktır ve hesaplanan katsayılar eğer Peseran vd. (2001)'de hesaplanan üst kritik değer üzerinde çıkarsa sıfır hipotezi reddedilecektir. Testin ikinci aşamasında ise ARDL(p, q) modeli için uygun gecikmeler AIC ile belirlenip için uygun uzun dönemli model tahmin edilecektir. Γ_1 ve Γ_2 sırasıyla ($Ix4$) ve ($Ix5$) boyutlu sabit regresör katsayı vektörlerini göstermek üzere:

$$b_t = \mu_1 + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} b_{t-i} + \sum_{i=0}^q \alpha_{1i} s_{t-i} + \Gamma_1 D_{1k} + \varepsilon_{1t} \quad (8)$$

(Model 1)

$$b_t = \mu_2 + \sum_{i=1}^p \beta_{2i} b_{t-i} + \sum_{i=0}^q \alpha_{2i} s_{t-i}^s + \Gamma_2 D_{2k} + \varepsilon_{2t} \quad (9)$$

(Model 2)

Tablo 3'te ARDL sınır testi sonuçları ile hata düzeltme modeli ve eşbütünlük ilişkisi gösteren tahmin sonuçları sunulmaktadır. Gecikme uzunlukları Akaike bilgi kriterine (AIC) göre belirlenmiştir. Her iki model için hesaplanan sınır testi değerlerine bakıldığında, bu değerlerin, üst sınır değerinin bir hayli üzerinde olduğu görülmektedir. Bu da, değişkenler arasında anlamlı ve uzun dönemli bir dengenin mevcudiyetine işaret etmektedir. Her iki modelde yer alan hata düzeltme katsayıları, ECT_{t-1}^{m1} ve ECT_{t-1}^{m2} , uzun dönemli dengeden bir sapma meydana geldiğinde dengeye hangi hızla geri döneleceğini göstermektedir. Buna göre birinci modelde ortaya çıkan bir dengesizliğin %50'si, ikinci modelde ise %65'i bir sonraki çeyrekte giderilmektedir.

Canzoneri vd. (2001), faiz dışı dengede $t-1$ döneminde meydana gelen bir artışın (pozitif şok), t dönemindeki borç stokuna etkisinin anlamlı ve negatif olmasının, mevcut rejimin Ricardocu olduğu anlamına geleceğini öne sürmektedir. Bunun anlamı şudur, Ricardocu bir rejimde, hükümet Denklem 5'te verilen bütçe kısıtını kendisi için bir 'kısıt' olarak kabul edecek ve elde ettiği ekstra geliri, sonraki dönem borç stokunu azaltmada kullanacaktır. Ricardocu olmayan bir rejimde ise Denklem 5 hükümet için bir kısıt olarak algılanmaz; bu nedenle faiz dışı dengedeki (model 2 için yapısal dengedeki) bir artışın bir sonraki dönem borç stokuna etkisi pozitif ya da anlamsız çıkacaktır. Öte yandan mali otorite, gelecek dönem gelir ve giderlerine ilişkin projeksiyon yaparak borçlanma programını buna göre hazırlar. Ancak dönem içerisinde beklenmedik bir gelir ar-

tışı olduğu durumda o dönem için planlanan borçlanmayı azaltarak (borç çevirme oranını azaltarak), bu ekstra geliri borç ödemek için de kullanabilmektedirler. Yani, faiz dışı dengedeki artışlar aynı dönemde de borç stoku üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olabilir. Bu açıklamalar ışığında hata düzeltme modelinde öncelikle Δs_t , Δs_{t-1} , Δs_t^S ve Δs_{t-1}^S değişkenleri için hesaplanan katsayılara bakabiliriz. Tablo 3'de bahsi geçen dört katsayı da pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu da yularındaki açıklamalar ışığında 1996-2019 döneminde hakim rejimin Ricardocu olmayan rejim olduğu kanısını güçlendirmektedir.

Ancak Model 1'de yer alan $\Delta(D_{8q3} * s_t)$ için tahmin edilen katsayı negatif ve anlamlıdır (-0,968). Bu ise 2008 yılından sonra faiz dışı denge ile borç stoku arasındaki ilişkinin tersine döndüğüne ve genel dönemin aksine, 2008 sonrası dönemde Ricardocu rejimin baskın olduğuna dair ipuçları vermektedir. Aynı durum Model 2'deki $\Delta(D_{8q3} * s_t^S)$ için de geçerlidir. Hesaplanan katsayı (-1,481) negatif ve anlamlıdır. $\Delta(D_{5q1} * s_t)$ (Model 1) ve $\Delta(D_{5q1} * s_t^S)$ (Model 2) değişkenleri için hesaplanan katsayılar anlamsızdır. Bu da beklenenin aksine OVMP'nin uygulanmaya başlanmasının, kısa vadede bir politika etkisinin olmadığını göstermektedir.

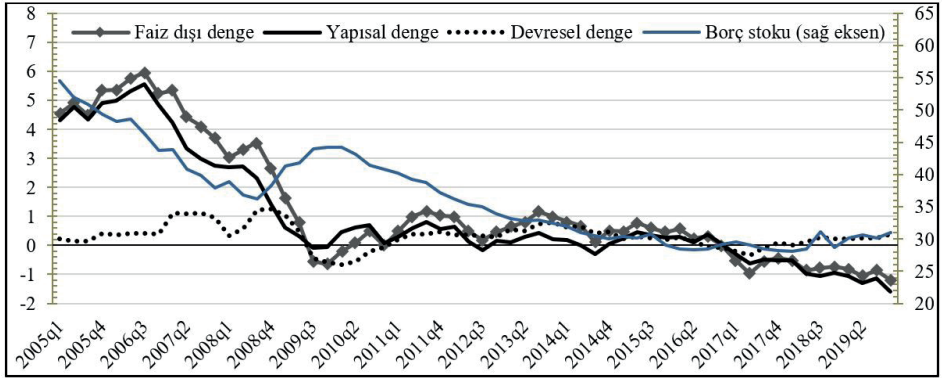
Uzun dönem modellerine ait katsayılar değerlendirildiğinde, gerek birinci modeldeki faiz dışı denge (s_t) katsayısının, gerekse ikinci modeldeki yapısal denge (s_t^S) katsayısının negatif, fakat istatistiksel açıdan anlamsız çıktığı görülmektedir. Buna göre, test sonuçları inceleme döneminin genelinde (1996-2019) Ricardocu olmayan politikaların baskın olduğunu göstermektedir. Öte yandan Model 1'de $D_{5q1} * s_t$ 'nin katsayısı negatif ve anlamlı bulunmuştur. Bu sonuç beklentilerimizle uyumlu olup, 2005 yılından sonraki dönemde faiz dışı dengede kaydedilen bir artışın borç stokunda azalmaya neden olduğuna, bir başka deyişle bu dönemde (2005 sonrası dönemde) Ricardocu politikaların geçerli olduğuna işaret etmektedir. Benzer şekilde $D_{8q3} * s_t$ için hesaplanan katsayının da negatif ve istatistiksel açıdan anlamlı olduğu görünmektedir. Öte yandan bu katsayı (-1,934) mutlak değer olarak $D_{5q1} * s_t$ için tahmin edilen katsayıdan (-1,223) daha büyüktür. Bu durum şu şekilde yorumlanabilir: Maliye politikasında, 2005 yılından itibaren gözlenmeye başlayan Ricardocu eğilimler, 2008 Küresel Finans Krizi ile birlikte daha da güçlenmiştir.

Tablo 3: ARDL Sınır Testi Sonuçları

Hata Düzeltme Modeli (bağımlı değişken:)			
Model 1 [ARDL(8,8)]		Model 2 [ARDL(8,7)]	
Δb_{t-1}	0,124 (0,053)	Δb_{t-1}	0,179 (0,008)**
Δb_{t-2}	-0,105 (0,085)	Δb_{t-2}	-0,091 (0,154)
Δb_{t-3}	0,155 (0,004)**	Δb_{t-3}	0,179 (0,001)**
Δb_{t-4}	0,226 (0,000)**	Δb_{t-4}	0,301 (0,000)**
Δb_{t-5}	0,238 (0,001)**	Δb_{t-5}	0,306 (0,000)**
Δb_{t-6}	0,103 (0,145)	Δb_{t-6}	0,209 (0,003)**
Δb_{t-7}	-0,077 (0,193)	Δb_{t-7}	-0,017 (0,795)
Δs_t	0,959 (0,000)**	Δs_t^s	1,142 (0,000)**
Δs_{t-1}	1,048 (0,001)**	Δs_{t-1}^s	1,653 (0,000)**
Δs_{t-2}	0,530 (0,089)	Δs_{t-2}^s	1,063 (0,004)**
Δs_{t-3}	0,265 (0,348)	Δs_{t-3}^s	0,430 (0,185)
Δs_{t-4}	0,775 (0,002)**	Δs_{t-4}^s	1,006 (0,000)**
Δs_{t-5}	0,696 (0,005)**	Δs_{t-5}^s	0,963 (0,001)**
Δs_{t-6}	0,381 (0,092)	Δs_{t-6}^s	0,345 (0,149)
Δs_{t-7}	-0,008 (0,967)	ΔD_{1q3}	49,422 (0,000)**
ΔD_{1q3}	47,993 (0,000)**	$\Delta(D_{8q3} * s_t^s)$	-1,481 (0,008)**
$\Delta(D_{8q3} * s_t)$	-0,968 (0,021)*	$\Delta(D_{5q1} * s_t^s)$	-0,374 (0,254)
$\Delta(D_{5q1} * s_t)$	-0,488 (0,063)	$\Delta(D_{5q1} * s_t^c)$	-0,420 (0,086)
Trend	-0,627 (0,005)**	Trend	-0,681 (0,002)**
ECT _{t-1}	-0,505 (0,000)**	ECT _{t-1}	-0,651 (0,000)**
Testler (p-değerleri italik olarak gösterilmiştir)			
F-ARCH	0,748	F-ARCH	0,195
BG-LM	0,064	BG-LM	0,201
Normallik Testi (J-B)	0,0238	Normallik Testi (J-B)	0,289
Sınır testi	41,838	Sınır testi	47,302
Uzun Dönem Katsayılar (bağımlı değişken:)			
s_t	-0,032 (0,947)	s_t^s	-0,081 (0,876)
D_{1q3}	39,949 (0,000)**	D_{1q3}	37,697 (0,000)**
$D_{8q3} * s_t$	-1,934 (0,000)**	$D_{8q3} * s_t^s$	-3,006 (0,000)**
$D_{5q1} * s_t$	-1,223 (0,000)**	$D_{5q1} * s_t^s$	-0,649 (0,069)
Trend	-0,526 (0,000)**	$D_{5q1} * s_t^c$	-0,881 (0,026)*
Sabit	36,317 (0,000)**	Trend	-0,558 (0,000)*
		Sabit	38,643 (0,000)**

Not: (1) Sınır testinin %5 anlamlılık düzeyinde alt ve üst limitleri 3,62 ve 4,16'dır (Pesaran, Shin ve Smith, 2001, 300) Tabo CI(ii). (2) Tabloda Akaike Bilgi Kriteri (AIC) kullanılarak tahmin edilen ARDL(8,8) modeline göre tahmin edilen koentegre ilişki ve hata düzeltme modeli sunulmaktadır. (3) * ve ** sırasıyla, %5 ve %1 anlamlılık düzeyini gösterir.

Tablo 3'te ikinci modele ait uzun dönem bulgularına yakından bakıldığında daha ilginç sonuçlar olduğu göze çarpmaktadır. $D_{5q1} * s_t^c$ kukla değişkeni, OVMP'nin uygulanmaya başlamasından sonraki dönemde maliye politikalarında yapısal bir değişiklik olup olmadığını tespit edebilmek amacıyla modele dahil edilmiştir. Bu itibarla, tahmin edilen katsayımın istatistiksel açıdan anlamsız çıkması, yapısal dengedeki değişmelerin, borç stoku üzerinde anlamlı bir değişikliğe yol açmadığını, diğer bir ifadeyle Ricardocu olmayan rejimin varlığını sürdürdüğü anlamına gelebilir. Öte yandan $D_{5q1} * s_t^c$ için hesaplanan katsayı ise ilk denklemin tahmininde, OVMP sonrası maliye politikalarındaki değişiminin aslında devresel dengeden kaynaklandığını göstermektedir. Son olarak, maliye politikalarındaki Ricardocu eğilimlerin daha ziyade 2008 Küresel Finans Krizi sonrası dönemde, krizin etkisiyle ortaya çıktığı ikinci modelde daha net bir biçimde ortaya koyulmaktadır.

Şekil 2: Yıllıklandırılmış Bütçe Dengesi ve Borç Stoku (2005-2019)

Elde edilen ekonometrik sonuçların gerçek gözlemlerle kıyaslanması ilginç sonuçlara götürebilecektir. Bu amaçla hazırlanan, Şekil 2'de mali değişkenler, 2005 yılı sonrası dönem için yıllıklandırılarak sunulmaktadır. Grafik incelendiğinde, 2005 ve 2006 yıllarında faiz dışı dengenin hızlı bir şekilde yükseldiği ve bu dönemde borç stokunun da benzer hızda gerilediği görülmektedir. 2008'e kadar geçen dönemde faiz dışı denge düşüş trendinde olsa da, hem mutlak olarak yüksek oranda fazla verilmesi (ortalama olarak yaklaşık yüzde 4) hem de borç stokundaki hızlı düşüşün devam ediyor olması nedeniyle 2005-2008 döneminde Ricardocu politikaların baskın olduğu söylenebilir ki elde ettiğimiz ekonometrik bulgular da bu sonucu desteklemektedir. Ancak Şekil 2'deki gözlemlere ve tahmin ettiğimiz iki modele ilişkin elde ettiğimiz sonuçlara dayanarak şunu söyleyebiliriz: 2005 sonrası dönemde gözlemlenen Ricardocu eğilimler, aslında devresel dengedeki gelişmelerin bir sonucudur. Grafikte yapısal dengede görülen hızlı düşüş, ekonominin yapısal olarak Ricardocu rejim içinde olmadığını göstermektedir.

2008 yılı sonrası döneme bakıldığında da Şekil 2'de gözlenen ile elde edilen analiz sonuçları arasında uyum olduğu görülmektedir. Tablo 3'te verilen sonuçlar, küresel finans krizinden sonraki dönemde maliye politikasında Ricardocu eğilimlerin güçlendiğini göstermektedir. Şekil 2'den de gözleneceği gibi krizin etkisiyle bir süre artan borç stoku, azalma trendine geri dönmüş ve bu dönemde hem faiz dışı denge ve hem de yapısal denge çoğunlukla pozitif seyretmiştir. Öte yandan serilerde Şekil 2 üzerinde gözlemlenen hareketlerle, kurduğumuz model sonuçları, 2017 yılı ve sonrası dönemde birbirleriyle uyumlu gözükmemektedir. Bu dönemden itibaren, borç stokundaki azalış durmuş ve hatta artış göstermeye başlamıştır. Aynı dönem aralığında gerek faiz dışı denge gerekse de yapısal denge kalıcı şekilde negatif seyretmiştir. Borç stoku artarken, bütçenin bu şekilde açık verdiği bir dönem, çok açıktır ki, Ricardocu dönem olarak isimlendirilemez. Öte yandan değişkenler arasındaki ilişkinin (borç stoku-faiz dışı denge ve borç stoku-yapısal denge ilişkisi), hem kısa dönemli katsayılar da hem de uzun dönem katsayılar da, negatif olması, tahmin edilen katsayıların istatistiksel anlamlılığını da güçlendirmektedir. Şu halde ekonometrik analizimizin, 2017-2019 dönemi hariç olmak üzere oldukça tutarlı sonuçlar verdiğini, ancak söz konusu dönem için Şekil 2'deki gözlemlerle uyumsuz sonuçlar elde edildiğini söyleyebiliriz.

Bu uyumsuzluğun sebebi kısaca şöyle açıklanabilir. FTPL hâlihazırda genel kabul gören bütçe kısıtı denklemini (Bknz. Denklem 5) açıklamasına temel alır. Bu denklem üzerinden mali teorinin yaptığı, bunu maliye otoritesi için bir kısıt olarak kabul etmeyerek, bu denklemin her hâ-

lükârda gerçekleşecek *ex-post* bir denklik olduğunu, yani bunun bir *gözlemsel denklik* olduğunu ifade etmektedir (Cochrane, 1999, 340-341). Bu durumda matematiksel denklik aynı olduğu halde arkasındaki varsayımın farklı olması, ekonometrik sonuçların yorumlanmasında güçlük çıkarılmaktadır. Buna bir çözüm olarak Canzoneri vd. (2001) bir önceki dönemde faiz dışı dengede gerçekleşen pozitif bir şokun bir dönem sonraki borç stokunda bir azalmaya yol açması durumu Ricardocu rejimin bir göstergesi olarak yorumlamıştır. Bu yorum, doğrusal bir model kullanılırken, faiz dışı denge ile kamu borç stoku arasında *negatif* bir ilişki tespit edildiğinde, araştırmacıyı hakim rejimin Ricardocu olduğu yorumuna götürmektedir. Ancak bu çalışmada da gösterildiği gibi bu her zaman doğru olmayabilir. Canzoneri, Cumby, Diba (2001)'nin öngördüğünün tam tersine, faiz dışı fazlanın azaldığı hatta negatife döndüğü bir ortamda kamu borç stokunda bir artış olması, her ne kadar iki değişken arasında *negatif* bir ilişkiyi gösterse de Ricardocu rejimin varlığına işaret etmek bir yana Ricardocu olmayan rejimin açık bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu anlamda çalışmamızın sonuçları da 2017-2019 döneminde böyle bir durumun mevcut olduğunu ortaya koymaktadır.

6. Sonuç ve Öneriler

Doğrusal zaman serisi yöntemleri (bu çalışmada veri setine uygun olduğu için ARDL- sınır testi yöntemi kullanılmıştır) incelenen döneme ait örneklem verilerini kullanarak, çalışılan değişkenler arasında o dönemde geçerli olan ilişkiyi ortaya koyar ve bu, iki açıdan sakıncalı sonuçlar doğurabilir. Birincisi, bulunan bu ilişki simetriktir, yani örneğin s_t ile b_t arasında negatif bir ilişki bulunduysa bu, doğal olarak s_t 'deki bir artışın (azalışın), b_t 'de azalışa (artışa) yol açacağı anlamına gelmektedir. Ancak model bize ilk hareketin ne olduğunu (s_t yükseldi mi? düştü mü?) ilişkin bilgi vermez ve bu bilginin yorumlamayı da değiştireceği bizim analizimizdeki gibi bir durumda hatalı çıkarımlara neden olabilir. Daha açık bir ifadeyle, bizim inceleme konumuzda, " s_t 'de artış - b_t 'de azalış" şeklindeki negatif bir ilişki Ricardocu maliye politikası olarak yorumlanırken, " s_t 'de azalış - b_t 'de artış" şeklindeki bir negatif ilişki ise Ricardocu olmayan bir maliye politikasına işaret etmektedir. Sonuç olarak elde edilen anlamlı sonuçlar hükümetin **gerçek politika davranışı** hakkında yanlış yönlendirici olabilmektedir.

İkincisi, incelemeye konu olan büyüklükleri belirleyen en önemli iki değişken olan nominal kamu borcu (B_t) ve nominal faiz dışı denge (S_t), aynı otorite tarafından belirlendiği için, aralarındaki ilişkinin yönü çok hızlı şekilde değişebilir. Öte yandan, dönem içinde böyle bir politika değişimi olması durumunda (örneğin mali otoritenin Ricardocu politikaları bırakıp Ricardocu olmayan politikalara yönelmesi) bunun analiz sonuçlarına yansımaları zaman alacak, hatta politika değişimi geçici bir süre için ortaya çıktıysa sonuçlara hiç yansımaya bilecektir. Bu hızlı değişim olasılığı her inceleme için geçerli olmasa da bu inceleme konusu kapsamında mesela Ricardocu bir mali otorite, yeni bütçe dönemiyle birlikte politika değişikliğine gidip, nominal borç stokunu gözetmeksizin bütçe harcamalarını arttırarak borç stoku ile faiz dışı denge arasındaki negatif ve anlamlı ilişkinin ortadan kalmasına neden olabilir. Bu **politika değişimlerinin** doğrusal ekonometrik yöntemler kullanılarak elde edilen sonuçlardan izlenmesi ise oldukça güçtür.

Bu çalışma, Türkiye'deki hâkim maliye politikası rejiminin Ricardocu ya da Ricardocu olmayan politikalar olup olmadığını incelemek amacıyla yapılmıştır. Yukarıda sayılan ilk sorun göz önünde bulundurularak öncelikle, maliye otoritesinin **gerçek politika davranışının** gözlenebilmesi amacıyla faiz dışı dengenin alt bileşenleri de hesaba katılmıştır. Bu anlamda çalışmamız, Türkiye'ye ilişkin literatürde bir ilk olma niteliği de taşımaktadır. Buna ilaveten, inceleme dönemindeki olası **politika değişim** dönemleri, kukla değişkenler kullanılarak modele dahil edilmiş-

tir. Örnekleme bölmek yerine böyle bir yöntem tercih edilerek daha büyük örneklem uzunluğuyla daha doğru sonuçlara ulaşmak hedeflenmiştir.

Çalışmada özellikle ilk OVMP'nin hazırlandığı yıl olan 2005 yılı ile küresel krizin patlak verdiği 2008 yılı sonrası dönemdeki politika davranışları incelenmiş ve sonuçların gerçek gözlemlerle uyumlu olup olmadığı sorgulanmıştır. Buna göre 2005-2017 dönemi için elde edilen ekonometrik bulgular gözlemlerle uyumlu görünmektedir. Orijinal faiz dışı denge verisiyle yapılan incelemede Ricardocu politikaların uygulandığı sonucu elde edilse de, yapısal dengenin analize dâhil edildiği durumda maliye otoritesinin asıl davranışının Ricardocu olmayan politikalar olduğu ortaya koyulmaktadır.

Öte yandan 2017-2019 dönemine gelindiğinde, gözlemlerle, ekonometrik bulguların uyuşmadığı görülmektedir. Ekonometrik bulgular bu dönemde de güçlü bir şekilde Ricardocu rejimin hakimiyetine işaret ederken (D_{8q3} , ile çarpılan bütçe değişkenlerinin, hem kısa vadeli modelde hem de uzun dönemli modelde negatif çıkması nedeniyle [Bknz. Tablo 2]) gözlemler, bunun doğru olmayabileceğini söylemektedir. Bu uyuşmazlığın temel sebebi, faiz dışı dengedeki bir artışın borç stokunda bir azalmaya yol açması şeklinde negatif bir ilişki olarak tanımlanan Ricardocu rejim koşulunun, tam tersi durumda (faiz dışı dengedeki düşüşün borç stokunu artırması), tipik bir Ricardocu olmayan rejim göstergesi olmasıdır. Bir diğer neden ise doğrusal modellerin, tüm inceleme dönemi için tek bir katsayı hesaplamasından dolayı, dönem içerisindeki olası politika değişikliklerinin sonuçlara tam olarak yansımayaabilmesidir. Çalışmamızda kullanılan kukla değişkenler bu sorunu belli ölçüde çözmüştür. Ancak 2017 sonrası dönem gibi maliye politikalarının hareket alanının (*fiscal room*) daraldığı dönemlerde, model doğru sonuç vermemiştir. Şöyle ki analiz sonuçları 2008 sonrası dönemde Ricardocu eğilimlere işaret etse de (tahmin edilen negatif ve anlamlı katsayı nedeniyle), Şekil 2'den de takip edileceği gibi, 2017 yılından sonra bir yanda borç stokundaki azalış eğilimi ortadan kalkarken (hatta 2018'den itibaren artarken), öte yanda hem faiz dışı denge hem de yapısal faiz dışı denge açık vermeye başlamıştır. Bu durum, iki değişken arasındaki negatif ilişkiyi ima etse de gerçek duruma bakıldığında, elde edilen ekonometrik sonuçların aksine, 2017-2019 döneminde hakim rejimin Ricardocu rejim olduğunu söylemek mümkün değildir.

Sonuç olarak faiz dışı dengenin alt bileşenleriyle birlikte analize dâhil edilmesinin, maliye otoritesinin gerçek davranışının tespit edilmesinde daha gerçekçi ve anlamlı sonuçlar verdiğini söyleyebiliriz. Ayrıca mali hareket alanının nispeten geniş olduğu dönemlerde kukla değişkenlerin kullanılması, rejim değişikliklerinin gözlemlenebilmesinde etkili olmaktadır. Bu yolla elde edilen bulgular, Türkiye'nin 2005 yılından itibaren güçlü bir Ricardocu politika dönemine girdiğini göstermektedir. Her ne kadar maliye otoritesi yapısal olarak Ricardocu olmayan bir yönelimde olsa da, bu dönemde arızı olarak elde edilen gelir fazlaları borç stokunun azaltılmasında kullanılmıştır. Mali hareket alanının daraldığı 2017-2019 gibi bir dönemde ARDL Sınır Testi örneğinde olduğu gibi, doğrusal ekonometrik modellerin sonuçları güvenilir olmayabilmektedir. Temelde aynı yapıya sahip olmaları nedeniyle (tahmin edilen katsayının işaretinin, hem yükselişte hem de düşüşlerde aynı şekilde yorumlanması anlamında), bu bulgunun tüm doğrusal modellere genişletilebileceği düşünülmektedir. Bu nedenle, gelecek çalışmalarda zamana bağlı değişen parametre (Time Varying Parameter) modelleri ya da doğrusal olmayan zaman serisi yöntemlerinin kullanılması ilginç sonuçlar verebilecektir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Çalışma Konsepti/Tasarım- K.M., O.B.; Veri Toplama- K.M.; Veri Analizi/Yorumlama- K.M., O.B.; Yazı Taslağı- K.M.; İçeriğin Eleştirel İncelemesi- O.B.; Son Onay ve Sorumluluk- K.M., O.B.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Conception/Design of Study- K.M., O.B.; Data Acquisition- K.M.; Data Analysis/Interpretation- K.M., O.B.; Drafting Manuscript- K.M.; Critical Revision of Manuscript- O.B.; Final Approval and Accountability- K.M., O.B.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Barro, R. J. (1974). Are government bonds net wealth? *Journal of Political Economy*, 82, 1095–1117.
- Barro, R. J. (1989). Interest rate targeting. *Journal of Monetary Economics*, 23, 3–30.
- Bayar, D. K. (2015). Structural fiscal balances in Turkey: Cyclical Fluctuations and Beyond. *Amme İdaresi Dergisi*, 48(3), 61–93.
- Bianchi, F., & Melosi, L. (2017). Escaping the Great Recession. *American Economic Review*, 4, 1030–1058.
- Bouthévilain, C., & et.al. (2001). Cyclically adjusted budget balances: An alternative approach. *ECB Working Paper Series*, 77. Retrieved from <http://hdl.handle.net/10419/152511>.
- Bölükbaş, M., & Peker, O. (2017). The relationship between price level and fiscal policy in Turkey: An Econometrical Analysis of the FTPL Approach. *Maliye Dergisi*(172), 1–14.
- Canzoneri, M., Cumby, R., & Diba, B. (2001). Is the price level determined by the needs of fiscal solvency? *American Economic Review*, 91(5), 1221–1238.
- Cebi, C., & Özlale, Ü. (2011). Structural budget balance and fiscal stance in Turkey. *CBBT Working Paper*, 11/11.
- Cochrane, J. H. (1999). A frictionless view of U.S. inflation. B. S. Bernanke, & J. Rotemberg içinde, *NBER Macroeconomics Annual 1998* (s. 323–421). Boston: MIT Press.
- Cochrane, J. H. (2001). Long-term debt and optimal policy in the fiscal theory of price level. *Econometrica*, 69(1), 69–116.
- Cochrane, J. H. (2011). Inflation and debt. *National Affairs*, 9, 56–78.
- Cochrane, J. H. (2020). A Fiscal theory of monetary policy with partially-repaid long-term debt. *NBER Working Paper*, 26745.
- Creel, J., & Bihan, H. L. (2006). Using structural balance data to test the fiscal theory of the price level: Some international evidence. *Journal of Macroeconomics*, 28, 338–360.
- Dalgıç, B., İyidoğan, P. V., & Balıkcıoğlu, E. (2014). Sustainability of fiscal policy: An empirical examination for Turkish economy. *Journal of Business, Economics & Finance*, 3(2), 133–147.
- Daly, H., & Smida, M. (2014). Fiscal theory of price level. *International Journal of Economics, Commerce and Management*, 11(1), 1–22.
- Davig, T., & Leeper, E. M. (2011). Monetary–fiscal policy interactions and fiscal stimulus. *European Economic Review*, 55(2), 211–227.
- Friedman, M. (1968). The Role of monetary policy/ Presidential address delivered at the 80th Annual Meeting of the American Economic Association. *American Economic Review*, 58, 1–17.
- Girouard, N., & Andre, C. (2005). Measuring Cyclically adjusted budget balances for OECD Countries. *OECD Economics Department Working Papers*(434). <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2005002>
- Hodrick, R. J., & Prescott, E. C. (1980). Post war U.S. business cycles: An Empirical investigation. *Carnegie–Mellon University Discussion Paper*, 451.
- Hodrick, R. J., & Prescott, E. C. (1997). Post-war U.S. business cycles: an empirical investigation. *Journal of Money, Credit and Banking*, 29(1), 1–16.

- Kaya, F., & Yılmaz, A. (2013). Elasticity of taxes and structural general government balance in Turkey. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2330293>
- Kliem, M., Kriwoluzky, A., & Sarferaz, S. (2016). On the low-frequency relationship between public deficits and inflation. *Journal of Applied Econometrics*, 31, 566–583.
- Koyuncu, F. T. (2014). Causality Network between budget deficit, money supply and inflation: An application to Turkey. *International Journal of Business and Social Science*, 5(10), 225–235.
- Kuştepli, Y., & Önel, G. (2019). Fiscal deficit sustainability with a structural break: An application to Turkey. *Review of Social, Economic & Business Studies*, 5/6, 189–208.
- Leeper, E. (1991). Equilibria under active and passive monetary policies. *Journal of Monetary Economics*, 27, 129–147.
- Mankiw, N. G., & Reis, R. (2018). Friedman's Presidential address in the evolution of macroeconomic thought. *Journal of Economic Perspectives*, 32(1), 81–96.
- Oktayer, A. (2013). Fiyat düzeyi mali teorisinin Türkiye açısından geçerliliği: Ampirik bir analiz. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 63(1), 51–79.
- Oktayer, A., & Oktayer, N. (2016). Monetary and fiscal policy interactions: An Empirical evidence from Turkey. M. Erdoğan, & B. Christiansen içinde, *Handbook of Research on Public Finance in Europe and the MENA Region* (s. 447–475). Hershey: IGI Global.
- Panjer, N., Haan, L. d., & Jacobs, J. (2017). Is Fiscal policy in the Euro Area Ricardian? *DNB Working Paper*, 562.
- Peseran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (1996). Testing for the Existence of a long-run relationship. *DAE Working Paper*, 9622.
- Peseran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*(16), 289–326.
- Sargent, T., & Wallace, N. (1981). Some unpleasant monetarist arithmetic. *Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review*(5), 1–17.
- Sims, C. (1994). A simple model for study of the price level and the interaction of monetary and fiscal policy. *Journal of Economic Theory*, 4, 381–399.
- Sims, C. (1999). Domestic currency denominated government debt as equity in the primary surplus. *Latin American Meetings on American Society* (s. 1–12). Cancun: Mexico.
- Sims, C. (2016). Active fiscal, passive money equilibrium in a purely backward-looking model. Erişim adresi: <http://sims.princeton.edu/yftp/FiscalTheoryGreatInflation/BackwardAFPM.pdf>.
- Taylor, J. B. (1993). Discretion versus policy rules in practice. *Carnegie-Rochester conference series on public policy*, (s. 195–214). North-Holland.
- Telatar, E. (2002). Empirical Determination of the economic policy regime in Turkey. *İktisat İşletme ve Finans*, 17(198), 61–70.
- Woodford, M. (1994). Monetary policy and price level determinacy in a cash-in-advance economy. *Journal of Economic Theory*, 4, 345–380.
- Woodford, M. (1995). Price level determinacy without control of a monetary aggregate. *NBER Working Paper Series*, 5204.
- Woodford, M. (1996). Control of the public debt: a requirement for price stability? *NBER Working Paper*, 1–39.
- Yurkadal, F., & Saçkan, O. (2007). Genel fiyat düzeyinin belirlenmesinde para ve maliye politikası baskın rejimler. *Ankara University SBF Dergisi*, 62(2), 219–236.
- Zivot, E., & Andrews, D. W. (1992). Further evidence on the great crash, the oil price shock and the unit root hypothesis. *Journal of Business and Economic Statistics*, 10(3), 251–270.

Journal of Economy Culture and Society

E-ISSN: 2645-8772

Araştırma Makalesi / Research Article

Gelir Gruplarına Göre Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE) Hesapları ve Gelir Dağılımı Ölçümü İçin Yeni Bir Öneri

A New Proposal for Consumer Price Index (CPI) Calculation and Income Distribution Measurement by Income Groups

Esat DAŞDEMİR¹

¹Öğr. Gör., İstanbul Gelişim Üniversitesi,
İstanbul Gelişim Meslek Yüksekokulu,
İstanbul, Türkiye

ORCID: E.D. 0000-0001-8950-2020

Corresponding author:

Esat DAŞDEMİR,
İstanbul Gelişim Üniversitesi, İstanbul Gelişim
Meslek Yüksekokulu, İstanbul, Türkiye
E-mail: edasdemir@gelisim.edu.tr

Submitted: 18.08.2021

Revision Requested: 18.01.2022

Last Revision Received: 28.01.2022

Accepted: 18.02.2022

Published Online: 15.04.2022

Citation: Dasdemir, E. (2022). Gelir gruplarına göre tüketici fiyat endeksi (TÜFE) hesapları ve gelir dağılımı ölçümü için yeni bir öneri.

Journal of Economy Culture and Society, 65, 395-414.

<https://doi.org/10.26650/JECS2021-984480>

ÖZ

Bu çalışma gelir gruplarına göre tüketici fiyat endeksi (TÜFE) hesaplanması konusunu incelemektedir. Tüketim alışkanlıklarının en büyük belirleyicilerinden biri gelir düzeyidir. Dolayısıyla gelir düzeyine göre bireylerin tüketici mal sepetleri de değişmektedir. Bu bağlamda gelir düzeylerine göre bireylerin karşılaştığı enflasyon oranları farklılık gösterir. Çalışma kapsamında Türkiye Cumhuriyeti ölçeğinde 2006-2021 yılları arasında gelir düzeyi düşük bireylerin daha yüksek enflasyon oranlarıyla karşılaştığı gözlemlenmiştir. Düşük gelir grubunda bulunan bireyler, yüksek gelir grubunda bulunan bireylere göre daha yüksek enflasyon oranları ile karşılaşmaktadır. Bu nedenle gelir düzeyi aynı kalsa dahi, gruplar arası enflasyon farklılığı nedeniyle düşük gelirli gruplar ile yüksek gelirli gruplar arasındaki yaşam standardı farklılığı açılmıştır. Sosyal politikaların planlanması aşamasında gelir dağılımının tespiti ve gelir eşitsizliği önemli bir yer tutmaktadır. Bu nedenle çalışma kapsamında gelir dağılımı analizlerine alım gücündeki değişmelerin dâhil edilmesi önerilmiştir. Bu çalışma Gini katsayısına atıf yapılarak gelir dağılımı hesabında alternatif bir yöntem geliştirilmiştir. Bu yöntemin kullanılması için gelir gruplarını temsil eden tüketici mal sepetleri kullanılarak her gelir grubu için farklı TÜFE hesabı yapılmıştır. Çalışma TÜFE ve gelir dağılımı hesabına getirdiği yenilikçi eleştiriler ile literatüre katkı sunmayı amaçlamaktadır. Bu yönüyle çalışma sosyal politikaların belirlenmesi ve uygulanması aşamalarında politika yapıcılara referans olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Gelir Dağılımı, Gini Katsayısı, Tüketici Mal Sepeti, Tüketici Fiyat Endeksi, Alım Gücü

ABSTRACT

This study examines the calculation of consumer price index (CPI) according to income groups. One of the principal determinants of consumption habits is income level; therefore, individuals' consumer goods baskets change according to income level. In this context,

the inflation rates faced differ according to income levels. Using Turkish Statistical Institute data, this study demonstrates that individuals with low-income levels faced higher inflation rates between the years 2006–2021 in the Republic of Turkey than those in the high-income group; therefore, even if income level remains constant, the difference in living standards between low- and high-income groups has widened due to this inflation difference. Accurate determination of income distribution and income inequality is essential for social policy planning. Consequently, including changes in purchasing power is recommended in income distribution analysis. This study proposes an alternative method for the calculation of income distribution using the Gini coefficient. For the utilization of this method, separate CPI calculations are conducted for each income group using consumer goods baskets representing various income groups. The study contributes to the literature with a novel critique of current methods of CPI and income distribution, proposing an approach to address this criticism. In this respect, the findings and proposed approach could serve as a reference for policymakers' development and implementation of social policies.

Keywords: Income Distribution, Gini Coefficient, Consumer Goods Basket, Consumer Price Index, Purchasing Power

EXTENDED ABSTRACT

Accurate calculation of macroeconomic indicators is an essential element for appropriate interpretation of economic circumstances and for the assessment and diagnosis of economic challenges. Since most macroeconomic data depend on other data at the stage of calculation, the calculation accuracy of basic data is essential. The consumer price index (CPI) is one such indicator. The GDP deflator, or CPI, is used to calculate nominal value macroeconomic data; therefore, if the CPI value is inaccurate, all data calculated incorporating CPI and many indicators, even income distribution, will also be inaccurate. Policymakers determine economic goals, develop and implement economic instruments according to these macroeconomic data; therefore, the deviation or miscalculation of these data will hinder policymakers' objectives.

CPI calculations, which contain important numerical operations, are a highly controversial issue. The first part of the study includes the criticisms developed regarding CPI calculation. As a contribution to these criticisms, this study critiques the determination and calculation of the consumer goods basket, which is the most significant variable in CPI calculation. According to this study, consumer goods baskets vary according to factors such as individuals' income level, total wealth, culture and beliefs, profession, psychological and sociological conditions, and demographic characteristics. As the population of the group represented by the consumer goods basket increases, individuals' representative power decreases; therefore, this study advocates the determination of separate consumer goods baskets for various income groups, calculating separate CPIs.

The effects of inflation—referred to as the most brutal tax—on income distribution is a highly debated issue in the literature. Previous studies focus on the causality relationship between inflation and income distribution. In contrast, this study contributes to the literature by including inflation in the determination of income distribution. The indicators used to determine income distribution are calculated using income level; however, the purchasing power of individuals whose income level remains constant will decrease due to inflation. Therefore, while income levels remain constant, the purchasing power of groups that encounter different inflation rates will decrease at different rates. In other words, individuals whose incomes remain constant and who encounter different inflation rates will become poorer at different rates. For this reason, income distribution methods that only accept income level as an explanatory variable in income distribution and poverty determination will be inaccurate. This study proposes an income distribution calculation method that includes the CPIs of income groups and the groups' income levels. According to this method, the change in the purchasing power of various groups is also included in the income distribution calculation.

The findings indicate an inverse relationship between income level and CPI in the Turkish economy. As individuals' income level increases, the inflation rate that they encounter decreases. Low-income individuals endure higher inflation rates in the long run than high-income individuals; therefore, to maintain equality of income distribution, low-income individuals need to earn higher incomes relative to high-income individuals. In the opposite case, income distribution will be distorted even if income levels remain constant.

Constructive criticisms are presented regarding CPI and Gini coefficient calculations published by Turkish Statistical Institute (TURKSTAT). In addition, the proposal to create the CPI according to the income groups proposed in this study is calculated using TURKSTAT data. The calculated data are shared in the Appendix of the study for the use of researchers. This study suggests that consumer goods basket and CPI should be calculated specifically for restricted groups. For example, it can easily be asserted that consumer goods baskets will differ according to gender; therefore, it could be advantageous to calculate separate CPI and inflation rates based on gender as well as income groups. Households' inflation rates could be calculated according to marital status and number of children. Calculation of CPIs specific to restricted groups in the determination and implementation of social policies will serve as a good reference for policymakers to identify groups whose purchasing power has decreased in the face of inflation so that measures to support the living conditions of these groups can be expediently developed and implemented. This study proposes approaches that will make an important contribution to the accuracy, relevance, and effectiveness of social policies.

1. Giriş

Ekonomik durumun doğru yorumlanabilmesi ve ekonomik sorunların tespiti ve teşhisi için makroiktisadi göstergelerin sağlıklı bir şekilde hesaplanması zorunlu bir unsurdur. Bazı makroiktisadi veriler, diğer verilerin üretimi ve kontrolü aşamasında sıklıkla kullanılmaktadır. Tüketici fiyat endeksi (TÜFE) bunlardan biridir. Nominal değerli makroiktisadi verilerin reelleştirilmesi aşamasında GSYH deflatörü ya da TÜFE'den yararlanılmaktadır. Dolayısıyla TÜFE değerinin hatalı olması durumunda TÜFE ile reelleştirilen tüm veriler ve gelir dağılımı dahi pek çok gösterge sağlıklı olacaktır. Politika yapıcılar bu makroiktisadi verilere göre ekonomik amaçları belirlemede, ekonomik araçları seçmekte ve kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu verilerin sapmalı ya da yanlış hesabı, politika yapıcıların araç seçimini zorlaştıracak bir durum yaratmaktadır.

Önemli sayısal işlemleri barındıran TÜFE hesapları oldukça tartışmalı bir konudur. Çalışmanın ilk bölümünde TÜFE hesabına yönelik geliştirilen eleştirilere yer verilmiştir. Bu eleştirilere bir katkı olarak bu çalışma, TÜFE hesabındaki en önemli değişken olan tüketici mal sepeti tespiti ve hesabı üzerinden TÜFE hesaplarını eleştirmektedir. Bu çalışmaya göre tüketici mal sepetleri bireylerin gelir düzeyi, toplam serveti, kültür ve inancı, mesleği, psikolojik ve sosyolojik durumları, demografik özellikleri gibi unsurlara göre değişmektedir. Tüketici mal sepetinin temsil ettiği grubun üye sayısı arttıkça, grubu oluşturan bireylerin temsil gücü azalmaktadır. Bu nedenle bu çalışma çeşitli gruplar için ayrı tüketici mal sepetlerinin belirlenmesini ve ayrı TÜFE'lerin hesaplanmasını önermektedir.

En acımasız vergi olarak adlandırılan enflasyonun gelir dağılımı üzerindeki etkileri literatürde oldukça tartışılan bir konudur ve literatür iki değişken arasındaki ilişkinin tespitine yoğunlaşmıştır. Genel anlamda literatürde enflasyonun düşük gelir grubunun alım gücünü azaltarak gelir dağılımını bozduğu savunulsa da enflasyonun gelir dağılımına etkisi tartışmalı bir konudur. Emek ve Yerdelen Tatoğlu (2020) Park ve Mercado (2017) gibi araştırmacılar enflasyonun yüksek gelir grubunun alım gücünü daha çok düşürdüğünü öne sürerek enflasyonun, gelir dağılımını olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Öte yandan Agnello ve Sousa (2014) Alam ve Paramati (2016), Beck vd. (2007), Hermes (2014) Law ve Soon (2020) gibi araştırmacılar enflasyonun gelir dağılımını bozduğunu savunmaktadır. Literatürde enflasyonun, gelir dağılımını etkilemediği ya da doğrusal olarak etkilemediğine ilişkin görüşler de mevcuttur (Emek & Yerdelen Tatoğlu, 2020, ss. 303–306). Gelir dağılımı ve enflasyon arasında doğrusal olmayan ilişki olduğunu savunan çalışmalar bu durumu Kuznets (1955) tarafından iktisadi büyüme ve gelir dağılımı arasında kurulan ilişkiye dayandırmaktadır (Topuz & Dağdemir, 2016, s. 119). Bu çalışma enflasyonu, gelir dağılımı hesaplarına entegre eden bir model önerisi yaptığı için enflasyon ve gelir dağılımı arasındaki ilişkiye odaklanılmamıştır. Ancak önerilen modelin üretilmesi aşamasında elde edilen sonuçlar düşük gelirli bireylerin daha yüksek enflasyon oranına maruz kaldığını ortaya koymuştur.

Literatürdeki diğer çalışmalardan farklı olarak bu çalışma enflasyonu gelir dağılımının tespiti aşamasına dahil ederek literatüre katkıda bulunmaktadır. Gelir dağılımı tespitinde kullanılan göstergeler gelir düzeyini kullanarak hesaplanmaktadır. Ancak gelir düzeyi sabit kalan bireyin, enflasyon nedeniyle alım gücü düşecektir. Diğer bir deyişle gelirleri sabit kalan ve farklı enflasyon oranlarıyla karşılaşan bireyler farklı oranlarda yoksullaşacaktır. Bu nedenle gelir dağılımı ve yoksulluk tespitlerinde yalnızca gelir düzeyini açıklayıcı değişken olarak kabul eden gelir dağılımı yöntemlerinin etkinliği tartışılmalıdır. Çalışma kapsamında gelir dağılımı için gelir gruplarının karşılaştıkları TÜFE'ler ile grupların gelir düzeylerini içeren bir gelir dağılımı hesabı yöntemi önerilmiştir. Bu yöntemle göre grupların alım güçlerindeki değişim de gelir dağılımı hesabına dâhil edilmiştir.

Çalışma kapsamında Türkiye ekonomisi özelinde gelir düzeyi ile maruz kalınan TÜFE arasında ters yönlü bir ilişkinin varlığı gözlemlenmiştir. Bireylerin gelir düzeyleri arttıkça karşılaşmaları enflasyon oranı düşmektedir. Düşük gelirli bireyler ise yüksek gelirli bireylere göre uzun dönemde daha yüksek enflasyon oranları ile karşılaşmaktadır. Dolayısıyla gelir dağılımında eşitliği koruyabilmek adına gelir düzeyi düşük bireylerin, gelir düzeyi yüksek bireylere göre daha yüksek gelir elde etmesi gerekmektedir. Ters durumda, gelir düzeyleri sabit kalsa bile gelir dağılımı bozulmuş olacaktır.

Çalışma kapsamında Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından yayınlanan tüketici fiyat endeksi ve Gini katsayısı hesapları için yapıcı eleştiriler getirilmiştir. Ayrıca çalışma kapsamında gelir gruplarına göre TÜFE oluşturma önerisi, TÜİK verileri kullanılarak hesaplanmıştır. Hesaplanan veriler çalışmanın ekinde araştırmacıların kullanımı için paylaşılmıştır. Bu çalışma kısıtlanmış gruplar için özel olarak tüketici mal sepeti ve TÜFE hesaplanması gerektiğini önermektedir. Söz gelimi cinsiyete göre tüketici mal sepetlerinin farklılaşacağı kolaylıkla söylenebilir. Dolayısıyla kadın ve erkek için ayrı TÜFE ve enflasyon oranlarının hesaplanması sağlıklı olacaktır. Medeni halleri ve çocuk sayılarına göre de hanelerin enflasyon oranları hesaplanabilir. Bu çalışma kapsamında sosyal politikaların belirlenmesi ve uygulanması aşamasında kısıtlanmış gruplara özel TÜFE hesaplamasının politika yapıcılara referans olacağı düşünülmektedir. Böylece enflasyon karşısında alım gücü düşen gruplar tespit edilebilecek ve bu grupların yaşam koşullarını destekleyecek önlemler daha hızlı alınabilecektir. Dolayısıyla bu çalışma, sosyal politikaların amaca uygunluğu ve etkinliği aşamalarında önemli katkı sunacak önerileri barındırmaktadır.

2. Tüketici Fiyat Endeksi Hesabına Yönelik Çalışmalar

TÜFE en önemli ve temel makroiktisadi göstergelerden biridir (Tunalı & Özkan, 2016, s. 55). TÜFE'ye bağlı olarak reel efektif döviz kuru, satın alma gücü paritesi, reel GSYH başta olmak üzere reele dönüştürülen pek çok nominal değerler ve hatta gelir eşitsizliği (Iyengar & Bhattacharya, 1965, ss. 49, 50) hesaplanmaktadır. Dolayısıyla TÜFE'nin doğru bir biçimde hesaplanması diğer makroiktisadi göstergelerin geçerliliği ve güvenilirliğini de etkilemektedir. Ancak özellikle gelişmekte olan ülkelerde kurumsal yapının yetersizliği, veri toplama işleminin sağlıklı olması, endeksin hesaplanması ve yayımlanması aşamalarında politik unsurların etkisi ile ortaya çıkan sapmalar TÜFE verilerinde doğruluk payını azaltmaktadır. Bununla birlikte TÜFE'nin tek bir temsili tüketici mal sepeti üzerinden hesaplanması ve tek bir tüketiciyi temsil etmesi en önemli sorundur. TÜFE ölçümü aşamasında önemli olan üç aşama: a- seçilecek mal sepeti, b-malların sepetteki ağırlığı ve c- seçilen malların fiyat tespitidir. Blinder vd. (1980) çalışmalarında bunlara ek olarak ev sahipliği sorununu da eklemiş ve bu sorun için çözüm önerileri geliştirmiştir.

Ekonomik gelir düzeyi, demografik ve kültürel özellikler, psikolojik durum, yasalar ve devlet yapısı, coğrafi koşullar gibi pek çok unsur bireylerin tüketim yapılarını etkilemektedir. Dolayısıyla bireylerin tüketim sepetleri ve ağırlıklandırması eşit kabul edilerek bir grup için hesaplanan TÜFE'nin sağlıklı olabilmesi, o grup üyelerinin bu tür özelliklerinin eşit olmasına bağlıdır. Bu farklılıklar ne kadar artarsa TÜFE de o kadar sapmalı değer verecektir. Bu durumda TÜFE'ye bağlı hesaplanan diğer makroiktisadi değerlerin geçerliliği de tartışma konusu olacaktır. Hurwitz (1962), McCarthy (1961), Diewert ve Fox (2020), Hausman (2002) gibi yazarlar TÜFE hesaplarına yönelik önemli eleştiriler geliştirmiş ve kaygılarını ortaya koymuştur. TÜFE hesabına ilişkin eleştiriler özellikle tüketici mal sepetine yoğunlaşmaktadır (Schmidt, 1993, s. 59).

Tüketici mal sepetinin temsil ettiği grubun üye sayısı genişledikçe tüketici mal sepetinin grup üyelerini temsil gücü düşecektir. Bu nedenle çeşitli grupları temsil eden tüketici mal sepet-

lerinin oluşturulması ve bu gruplara yönelik TÜFE ve enflasyon oranlarının hesaplanması gündeme gelmelidir. Bu çalışmaya göre özellikle ekonomik gelirine göre bireylerin tüketici mal sepetlerinin değişmesi nedeniyle başta gelir gruplarına göre farklı fiyat endeksleri hesaplanmalıdır. Ancak cinsiyet, yaş, meslek, yaşam yeri, kültür ve inanç, medeni hal ve çocuk sayısı gibi unsurlar da bireylerin tüketici mal sepetlerine etki etmektedir. Bu nedenle bu çalışma, sayılan özelliklere sahip gruplar için özel tüketici fiyat endeksleri hesaplanması gerektiğini savunmakta; yüzleştikleri enflasyon sonucu alım gücü çok fazla düşen bireyler için bireylerin alım güçlerini koruyacak destekler uygulanmasını önermektedir.

3. Gelir Gruplarına Göre Tüketici Fiyat Endeksi Hesabı

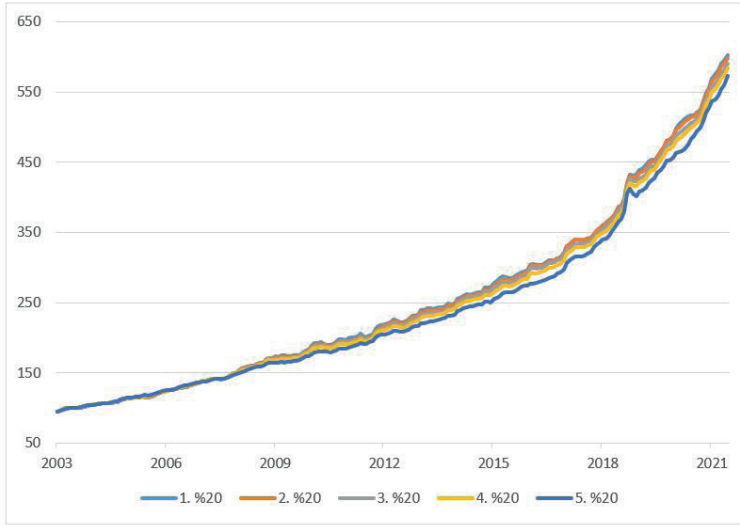
Çalışma kapsamında TÜİK'in hesaplamalarına istinaden gelirden aldıkları paya göre %20'lik dilimlere ayrılan 5 gelir grubu için tüketici fiyat endeksi (TÜFE) oluşturulmuştur. Hesap aşamasında TÜİK'in kullandığı tüketici mal sepeti ve gelir gruplarına göre ağırlıklandırma oranları kullanılmıştır. Hesaplama kullanılan yöntem aşağıdaki gibidir.

$$\begin{array}{l} t \text{ Döneminde} \\ \text{Gelir Gurubu} \\ \text{Tüketici Fiyat Endeksi} \end{array} = \sum_{i=1}^{12} F_i x A_i \quad (1)$$

Formülde kullanılan “ F_i ”; i mal grubunun fiyat endeksini, “ x ”; i mal grubunun ilgili gelir grubunun tüketici mal sepetindeki yüzde ağırlığı göstermektedir. Formüle göre gelir grubunun t dönemi için tüketici fiyat endeksi 12 mal grubu ve bunların sepetteki ağırlıklarına istinaden bulunur. 12 mal grubunun sepetteki ağırlıkları %100'e eşit olup, denklem 2'deki gibi gösterilebilir.

$$\sum_{i=1}^{12} A_i = \%100 \quad (2)$$

Her t dönemi için denklem 1'deki gibi hesaplanan gelir grubu tüketici fiyat endeksleri ile zaman serileri oluşturulmuştur. Gelir gruplarının mal sepetleri TÜİK tarafından yıllık olarak güncellendiği için, mal sepetleri her yıl için sabit kabul edilmiştir. Gelir düzeylerine göre oluşturulan beş gelir grubunun Denklem 1'e göre yapılan tüketici fiyat endeksi hesabı ile oluşturulan seriler Şekil 1'de verilmiştir.

Şekil 1: Gelir Grupları Tüketici Fiyat Endeksi (2003=100)

Kaynak: TÜİK ve Yazarın Hesabı.

Şekil 1’de denklem 1 kullanılarak gelir gruplarına göre 2003 baz fiyatları ile oluşturulan tüketici fiyat endekslerinin zamana bağlı karşılaştırması verilmiştir. Veri serilerinin düzey değerleri ile oluşturulan şekil 1’de baz yılından uzaklaştıkça, endeksler arası farklılığın arttığını göstermektedir. Buna göre 2021 yılında en yüksek endeks değeri, en yoksul gruba temsil eden 1. %20’lik dilim, ardından sırasıyla 2. %20, 3. %20, 4. %20 ve en son olarak 5. %20’lik dilim gelmektedir. Dolayısıyla gelir gruplarına göre tüketici fiyat endeksleri ile gelir grupları arasında bir ilişki vardır ve gelir düzeyi arttıkça bireyin karşılaştığı tüketici fiyat endeksi düzeyi düşmektedir. Diğer bir deyişle geliri düşük bireye, geliri yüksek bireye göre daha yüksek enflasyon oranları ile karşılaşmaktadır. Şekil 1, 2003 fiyatlarına göre gelir düzeyi en düşük gelir grubunun daha yüksek enflasyon oranlarına; gelir düzeyi en yüksek grubun ise en düşüğüne maruz kaldığını kanıtlamaktadır.

TÜİK Türkiye ekonomisini temsil eden TÜFE değerini hesaplama aşamasında gelir gruplarının mal sepetleri ortalamasını ağırlıklandırma yapmadan genel tüketici mal sepetini oluşturmaktadır. Oysa her gelir grubunda bulunan kişi düzeyi dikkate alınarak genel ağırlıklandırma yapılmalıdır. TÜİK’in aldığı ortalama, ancak gelir gruplarını oluşturan kişi sayılarının eşit olması durumunda kullanılabilir.

Elde edilen verilere göre 2003 baz yılı olan endekste, Haziran 2021’de endeks değerlerinin birinci gelir grubundan beşinci gelir grubuna sırasıyla; 602, 598, 590, 584 ve 572 olduğu tespit edilmiştir. Buna göre en yoksul birinci dilimdeki grubun fiyat endeksi, en varlıklı grubun fiyat endeksinden 30 puan daha fazladır. Gelir gruplarına göre hesaplanan yıllık frekanslı tüketici fiyat endeksi sonuçları Tablo 1’de paylaşılmıştır. Yıllık tüketici fiyat endeksleri, ilgili yıldaki aylık verilerin ortalamaları alınarak hesaplanmıştır. Yılın son ayının gösterge olarak alınması tercih edilmemiştir. 2021 yılı için Haziran ayına kadar açıklanan verilerden yararlanılmıştır.

Tablo 1: Gelir Gruplarının Yıllık Ortalama Tüketici Fiyat Endeksleri

Dönem	1. %20	2. %20	3. %20	4. %20	5. %20
2003	99.90	100.10	100.00	100.00	100.00
2004	107.98	108.42	108.32	108.62	108.65
2005	116.88	117.15	117.61	117.75	118.68
2006	129.56	129.84	130.36	130.05	130.76
2007	142.92	142.96	142.98	142.75	141.95
2008	162.03	162.38	161.52	159.79	157.87
2009	175.98	174.52	173.53	171.76	167.77
2010	192.97	191.53	189.55	187.16	181.00
2011	205.11	202.48	201.04	198.44	193.56
2012	225.05	223.75	220.67	217.02	210.30
2013	243.32	240.87	237.40	234.23	226.10
2014	263.89	261.40	258.68	254.38	245.48
2015	287.28	284.46	280.73	275.32	265.51
2016	309.05	307.64	304.94	298.02	284.63
2017	341.31	341.72	336.38	331.54	319.58
2018	393.85	392.21	388.07	382.10	372.66
2019	460.49	458.51	451.38	445.69	431.67
2020	521.21	518.74	510.44	503.89	488.02
2021	585.31	581.38	572.05	565.07	551.16

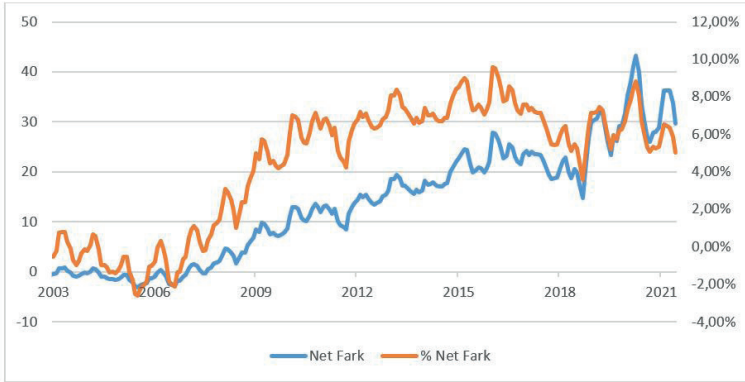
Kaynak: TÜİK ve Yazarın Hesabı

Şekil 1’de düzey değerleri ile yapılan karşılaştırma yeteri kadar bilgi vermediğinden, birinci gelir grubunun tüketici fiyat endeksi ile beşinci gelir grubunun tüketici fiyat endeksi arasında fark alma işlemi yapılarak “net fark” serisi oluşturulmuştur. Net fark serisinin, iki grubun ortalama tüketici fiyat endeksine bölünmesi ile “% net fark” serisi oluşturulmuştur. Kullanılan formül Denklem 3 ve Denklem 4’te verilmiştir.

$$Net\ Fark = \frac{1.\ \%20'lik\ Dilimin}{Tüketici\ Fiyat\ Endeksi} - \frac{5.\ \%20'lik\ Dilimin}{Tüketici\ Fiyat\ Endeksi} \quad (3)$$

$$\% \ Net\ Fark = \frac{\left(\frac{1.\ \%20'lik\ Dilimin}{Tüketici\ Fiyat\ Endeksi} - \frac{5.\ \%20'lik\ Dilimin}{Tüketici\ Fiyat\ Endeksi} \right)}{\left(\frac{1.\ \%20'lik\ Dilimin}{Tüketici\ Fiyat\ Endeksi} + \frac{5.\ \%20'lik\ Dilimin}{Tüketici\ Fiyat\ Endeksi} \right) / 2} \quad (4)$$

Denklem 3 ve Denklem 4’e gör hesaplanan seriler Şekil 2 ve Şekil 3’te paylaşılmıştır.

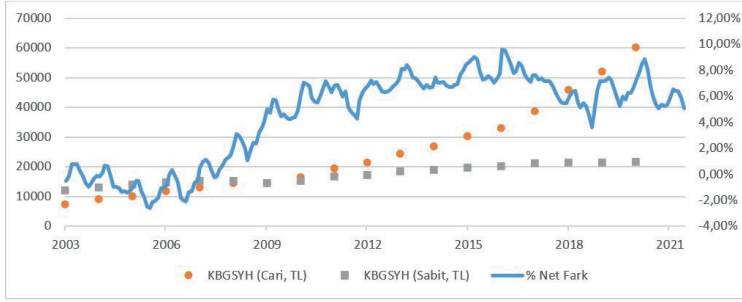

Şekil 2: Birinci %20'lik Dilim ve Beşinci %20'lik Dilimin Tüketici Fiyat Endeksleri Farkı

Kaynak: TÜİK ve Yazarın Hesabı.

Şekil 2 göstermektedir ki, baz yılı itibariyle fiyat endeksleri arasında ortaya çıkan fark uzun dönemde pozitif trendde sahiptir. 2008 Küresel Finansal Krize yaklaşırken farkın artmaya başladığı anlaşılmaktadır. Net fark değerlerinin negatif olması, birinci gelir grubunun daha düşük enflasyon oranı ile karşılaştığını ifade etmektedir. Dolayısıyla değerler negatif yönlü seyri istenilen bir durumdur. 2006 yılında negatif olan net fark, 2007 yılının sonu ile kalıcı olarak pozitif düzeyde konumlanmıştır. Bu süreçten sonra pozitif yönlü bir trend izleyerek, 2018 yılında önemli bir düşüş sergilemiş, ardından bu düşüşü ani kırılmalarla yükseliş ve düşüşler takip etmiştir. 2016 yılında % net fark %9,50 üzerine çıkmıştır. Aynı yıl net fark düzey değeri yaklaşık 27,73'e ulaşmıştır. 2020 yılında ise net farkın düzey değeri 41,11'e, oranı ise %8,82'lere ulaşmıştır.

Şekil 2'deki sonuçlar göstermektedir ki toplam gelirin %20'lik kısmını alan en yoksul grup ile toplam gelirin %20'lik kısmını alan en varlıklı grubun karşılaştıkları fiyat artışları zamana bağlı olarak pozitif şekilde artmaktadır. Net fark eğrisi bu artışı toplam düzeyde göstermektedir. Net fark değeri birinci %20'lik grubun tüketici fiyat endeksi ile ikinci %20'lik grubun tüketici fiyat endeksleri çıkarılarak bulunmuştur. Net fark değerinin iki grubun endeks ortalamasına bölünmesi ile % net fark eğrisi oluşturulmuştur. Hem düzey değerindeki farkı ifade eden net fark değerinde, hem de % net fark değerinde iki grubun karşılaştığı fiyat endeksleri arasındaki farkın açıldığı görülmektedir. Gelirlerin sabit kaldığı varsayımı altında, iki grup arasında alım gücü farkı açılmıştır. Bu durumda gelir iraksaması olduğu kolaylıkla söylenebilir. Şekil 3'de iki gelir grubunun tüketici fiyat endeksleri arasındaki net fark oranı ile kişi başı gayri safi yurtiçi hâsıla (KBGSYH) değerleri karşılaştırılmıştır.

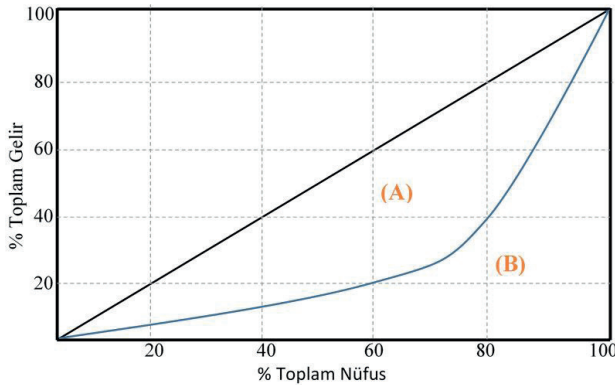
Şekil 3: Birinci %20'lik Dilim ve Beşinci %20'lik Dilimin Tüketici Fiyat Endeksleri Farkı İle KBGSYH Karşılaştırması

Kaynak: TÜİK, Dünya Bankası Veri Tabanı ve Yazarın Hesabı.

Şekil 3'de reel kişi başına düşen GSYH ile % net fark arasında az da olsa doğrusal yönlü ilişki dikkat çekicidir. Bu durum ilgili dönemde Türkiye ekonomisinin sağlıksız büyüdüğüne işaret etmektedir. Nitekim Özdemir (2020)'in çalışmasında vurguladığı büyüme ve gelir dağılımı arasındaki ters yönlü ilişki de benzer bir duruma işaret etmektedir. Gelir düzeyi düşük bireylerin alım gücü fiyat artışları ile daha çok azalmaktadır. Böylesi bir durumda gelir dağılımının iyileşmesi bir yana, gelir düzeylerinin sabit kabul edilmesi halinde düşük gelirli bireylerin refahı azalacaktır. Dolayısıyla düşük gelirli grupların artan gelirden daha çok pay alması gerekir.

4. Gelir Dağılımı Hesaplarında Alım Gücünün Etkisi

Ülkelerarası rekabete gücü ve ekonomik büyüme dâhil pek çok önemli sonucu bulunan gelir dağılımının (Daşdemir, 2021, s. 13; Daşdemir, 2018, ss. 467, 468) hesaplanması üzerine en çok kullanılan yöntemlerden biri Corrado Gini (1921)'nin geliştirdiği Gini katsayısıdır. Gini katsayısı Max O. Lorenz (1905)'in geliştirdiği Lorenz eğrileri aracılığıyla hesaplanır. Lorenz eğrisi düşey eksende toplam gelir, yatay ekseninde ise nüfusun bulunduğu grafik ortamına yansıtılmaktadır. Şekil 4'te örnek bir Lorenz eğrisi ve Gini katsayısı hesabı verilmiştir.

Şekil 4: Lorenz Eğrisi Örneği

Orijinal Lorenz eğrisi toplam geliri ve toplam nüfusu %20'lik dilimlere ayırarak göstermektedir. Şekil 4'deki Lorenz eğrisi örneğine göre toplam nüfusun %60'ı toplam gelirin yalnızca %20'sini almaktadır. Yine eğriye göre, toplam nüfusun %80'i toplam gelirin %40'ını almaktadır. A ve B noktaları arasında kalan eğrinin 45 derecelik köşegene yaklaşması durumu, gelir dağılımında eşitliği işaret etmektedir. Eğrinin köşegenden uzaklaşarak, kenarlara yaklaşması durumu ise gelir dağılımında eşitsizliği ifade etmektedir. Eğrinin köşelerin üzerinde olması ve doksan derecelik açıyla kırılması tüm gelirin bir kişi elinde toplandığını göstermektedir. Bu durumda Gini katsayısı 1 olacaktır. A ve B noktaları arasındaki eğri, köşegen üzerinde olduğunda ise Gini katsayısı 0 olacaktır. Dolayısıyla Gini katsayısı arttığında gelir eşitsizliği artmakta, azaldığında yani sifıra yaklaştığında gelir eşitliği artmaktadır. 0 ile 1 arasında değer alan Gini katsayısı Denklem 5'e göre hesaplanmaktadır.

$$\frac{A}{A + B} \quad (5)$$

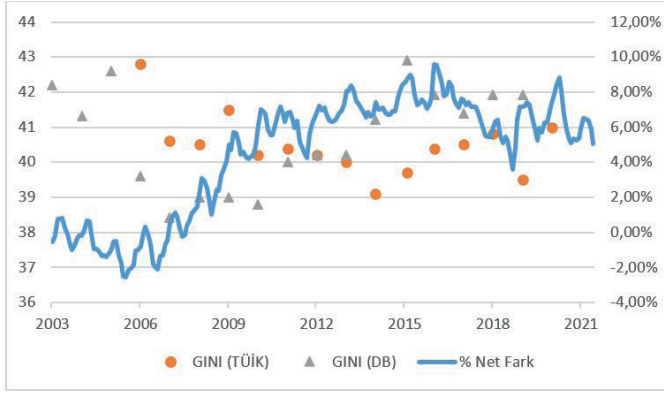
Denklem 5'te kullanılan A ve B değerleri Şekil 4'te gösterilen alanları ifade etmektedir. Gini katsayısı genelde 100'le çarpılarak 0 ile 100 arasında bir endeks değeri elde edilerek gösterilmektedir. Denklem 5'deki gösterim ise 0 ile 1 arasında bir değer almaktadır. Gini katsayısının 1'e yaklaşması gelirin eşit dağılmadığını gösterirken 0'a yaklaşması gelirin eşit dağıldığını göstermektedir.

Gelir dağılımında eşitliğin göstergesi olan Gini katsayısı doğrudan doğruya bireylerin parasal gelirlerini gösterge olarak kabul etmektedir. Oysa bireylerin refah düzeylerindeki ya da alım gücündeki değişim, gelirindeki değişime eşit değildir. Bunun nedeni bu çalışmada belirtildiği üzere, gelir gruplarına göre ayrılan bireylerin maruz kaldıkları enflasyon oranlarının farklı olmasıdır. Gelirleri sabit kalması koşulu altında enflasyon, bireylerin alım gücünü eşit ölçüde düşürmeyecektir. Bu durumda bireylerin refahlarının gelirleri ile doğru orantılı artması söylenemez. Bunun olabilmesi için tüketicilerin mal sepetlerinde aynı ürünler aynı ağırlıkta bulunmalıdır.

Gelir gruplarına göre bireylerin farklı fiyat artışları ile karşılaşması gelir dağılımı analizlerine eklenmesi gereken önemli bir unsurdur. Böylesi bir durumda bireylerin gelirlerindeki artış en az enflasyon farkından yüksek olmalıdır. Dolayısıyla iki grubun gelirlerinin sabit kalabilmesi için Denklem 6'daki koşulun sağlanması gerekir.

$$\frac{1. \text{Grup Gelir Artış Oranı}}{\left(1 \pm \frac{1. \text{Grup TÜFE}}{\text{Değişim Oranı}}\right)} = \frac{2. \text{Grup Gelir Artış Oranı}}{\left(1 \pm \frac{2. \text{Grup TÜFE}}{\text{Değişim Oranı}}\right)} \quad (6)$$

Gelir gruplarının maruz kaldıkları enflasyon oranları dikkate alınmadığında ya da grupların karşılaştıkları fiyat artış oranları eşit sayıldığında gelir dağılımı analizleri sağlıklı sonuçlar vermeyecektir. Şekil 4'te Gini katsayısı ve gelir gruplarının TÜFE farkları oransal olarak verilmiştir. Şekilde Dünya Bankası (DB) veri tabanı ve TÜİK'ten alınan Gini verileri kullanılmıştır.

Şekil 4: Birinci %20'lik Dilim ve Beşinci %20'lik Dilimin Tüketici Fiyat Endeksleri Farkı ile Gini Karşılaştırması

Kaynak: TÜİK, DB ve yazarın hesabı.

Şekil 4'te görüldüğü üzere, iki grubun TÜFE'si arasındaki fark oranı sıfıra yakın olduğu dönemlerde Gini katsayısı düşme eğilimi göstermektedir. Diğer bir deyişle bu dönemde gelir dağılımı iyileşmiştir. Ancak grupların TÜFE'leri arasındaki fark arttığında Gini katsayısındaki düşüş durmuş ve TÜİK verilerine göre 2012 yılı sonrasında 2019 yılına kadar artış eğilimine girmiştir. Ancak Şekil 4 incelendiğinde Gini ve grupların TÜFE'leri arasında kesin bir fark olduğunu söylemek güçtür.

Gini katsayısı bireylerin harcamaları ya da karşılaştıkları fiyat artışlarıyla ilgilenmez. Gini katsayısı hesabında bireyler gelir gruplarına göre sınıflandırılmakta ve gelir düzeylerine göre bir katsayı hesaplanmaktadır. Oysa düşük gelirli bir bireyin gelirindeki %1'lik artış, yüksek gelirli bireyin gelirindeki %1'lik artış ile aynı alım gücünü yaramamaktadır. Bu durumda bireylerin refah düzeyleri arasındaki fark sağlıklı ölçülmemiş olacaktır.

İki grubun gelirleri oranını tüketici fiyat endeksi farklılıkları eklenerek hesaplanmak için Denklem 6, Denklem 7'deki gibi dönüştürülebilir.

$$\frac{1. Grup}{Gelir Payı} \times \frac{2. Grup TÜFE}{\left(1 \pm \frac{2. Grup TÜFE}{1. Grup TÜFE}\right)} \quad (7)$$

Denklem 7'de grupların tüketim sepetlerinde oluşan fiyat farklılıkları oranlanarak gelir dağılımı işlemine katılmıştır. Grupların gelirleri, grupların karşılaştığı enflasyon oranları ile reelleştirilmiştir. Böylece alım güçlerindeki gerçek değişim bulunmuş olacaktır.

5. Sonuç ve Öneri

Toplumun her üyesi için tek bir tüketici fiyat endeksi oluşturulması sağlıklı değildir. Bireylerin ekonomik, demografik ve psikolojik durum ve özelliklerine göre tüketim yapıları değişmektedir. Bu durumda ekonominin geneli için tek bir tüketici mal sepeti hesaplanması yeterince açıklayıcı değildir. Bu çalışma kapsamında gelir gruplarına göre tüketici mal sepetleri ile beş

gelir grubu için tüketici fiyat endeksi hesaplanmıştır. Ocak 2003 ile Ağustos 2021 dönemi için aylık olarak hesaplanan gelir grupları tüketici fiyat endekslerine göre, gelirden aldıkları paylara göre grupların maruz kaldığı fiyat artışları ters orantılıdır. Diğer bir deyişle bireylerin gelirleri arttıkça, maruz kaldıkları enflasyon oranları azalmaktadır. Düşük gelirli bireyler ise ilgili dönemde yüksek gelir grubundaki bireylere göre daha yüksek fiyat artışlarına maruz kalmıştır.

Gelir dağılımlarının sabit kalması varsayımı altında düşük gelirli bireylerin alım gücü, yüksek gelirli bireylerin alım güçlerine göre ilgili dönemde daha çok azalmıştır. Böylesi bir durumda yalnızca gelir düzeyini göz önüne alarak hesaplanan Gini katsayısı değişmez, ancak gruplar arasında alım gücü düştüğünden, reel gelir dağılımı bozulmuş olacaktır. Dolayısıyla aralarında gelir farklılığı bulunan bireylerin alım güçlerinin sabit kalması için karşılaştıkları fiyat artışları oranı kadar gelirlerinin artması gerekmektedir. Ancak gelir dağılımı hesabında yalnızca gelir düzeyini göz önünde bulunduran Gini katsayısı, gelir grupları arasında farklı enflasyon oranlarının söz konusu olduğu durumlarda sağlıklı bir gösterge olma özelliğini yitirmektedir.

Çalışma kapsamında gelir gruplarına göre tüketici fiyat endeksleri hesaplanmış ve bu tüketici fiyat endeksleri karşılaştırmalı olarak yorumlanmıştır. Göstergelere istinaden grupların geliri ile karşılaştıkları fiyat artışları arasında ters orantı tespit edilmiştir. Diğer bir deyişle düşük gelirli bireyler, yüksek gelirli bireylere göre daha yüksek fiyat artışları ile karşılaşmaktadır. Ayrıca TÜİK'in hazırladığı tüm toplumu temsil eden genel tüketici mal sepetinin hesabı aşamasında gelir gruplarının mal sepetlerinin ortalamalarının alınması da eleştirilmiştir. Bu çalışma genel bir tüketici mal sepetinin gelir gruplarının mal sepetlerinin, gelir gruplarını temsil eden tüketici sayısına oranlanarak tespit edilmesi gerektiğini önermektedir.

Bu çalışma cinsiyet, yaş, meslek, yaşam yeri, kültür ve inanç, medeni hal ve çocuk sayısı gibi unsurlara istinaden toplum bireyleri arasında gruplandırma yapılması, bu gruplar için tüketici mal sepeti belirlenmesi ve bu gruplara yönelik TÜFE hesaplanmasını önermektedir. Enflasyon nedeniyle alım gücü düşen bireylerin yaşam koşullarını korumak için devlet müdahalesi düşünülebilir. Anonim bir slogan olan "En acımasız vergi enflasyondur" sözüne istinaden, acımasız bir vergi olarak nitelendirilen enflasyonun hangi bireyleri etkilediği önemli bir sorudur. Bu soruya sağlıklı yanıt verebilmek için çeşitli gruplara yönelik mal sepeti oluşturulması ve TÜFE hesaplanması gerekli olduğu düşünülmektedir.

Ülke ölçeğinde bir tüketici mal sepeti oluşturarak toplum genelini temsil eden tek bir TÜFE değeri hesaplamak ve bu değeri gösterge olarak kabul etmek yeterince efektif olmayacaktır. Bununla birlikte son yıllarda hızla gelişen ve yaygınlaşan teknoloji, toplumun tüketim yapısında kısa dönemde önemli etkilere neden olmaktadır. Özellikle Covid-19 Sağlık Krizi bireylerin tüketim yapılarını oldukça etkilemiştir. Dolayısıyla tüketici mal sepetinin güncellenme frekansının azaltılması elzem bir konu olarak gündeme gelmelidir. Gelir dağılımı eşitsizliği olan ve bireylerarası tüketim yapılarının farklı olduğu toplumlarda tek bir tüketici mal sepetinin oluşturulması sağlıklı olmayacaktır. Bu toplumlarda mal sepetinin çeşitlendirilmesi ve gelir dağılımı gibi sosyal politikaları etkileyecek göstergelerin hesabında kısıtlanmış TÜFE oranlarının kullanılması gerekmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Agnello, L., & Sousa, R. M. (2014). How Does Fiscal Consolidation Impact on Income Inequality? *Review of Income and Wealth*, 60(4), 702–726.
- Alam, Md. S., & Paramati, S. R. (2016). The impact of tourism on income inequality in developing economies: Does Kuznets curve hypothesis exist? *Annals of Tourism Research*, 61(C), 111–126.
- Beck, T., Demirgüç-Kunt, A., & Levine, R. (2007). Finance, Inequality and the Poor. *Journal of Economic Growth*, 12(1), 27–49.
- Blinder, A. S., Triplett, J. E., Denison, E., & Pechman, J. (1980). The Consumer Price Index and the Measurement of Recent Inflation. *Brookings Papers on Economic Activity*, 1980(2), 539–573.
- Daşdemir, E. (2021). Relationship Between Income Distribution and Global Competitiveness Index. *Bilge Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(1), 10–13.
- Daşdemir, E. N. (2018). Bölüşüm Üzerine: Ülkelerarası Rekabet Gücü ile Yurtiçi Bölüşüm İlişkisi. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(2), 456–469.
- Diewert, W. E., & Fox, K. J. (2020). Measuring Real Consumption and CPI Bias under Lockdown Conditions. *National Bureau of Economic Research Working Paper Series*, No. 27144.
- Emek, Ö. F., & Yerdelen Tatoğlu, F. (2020). Gelir Eşitsizliği ile Enflasyon İlişkisinin Gelişmişlik Düzeyine Göre Heterojen Panel Veri Modelleri ile Analizi. *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 10(2), 301–312.
- Gini, C. (1921). Measurement of Inequality of Incomes. *The Economic Journal*, 31(121), 124–126.
- Hausman, J. (2002). Sources of Bias and Solutions to Bias in the CPI. *National Bureau of Economic Research Working Paper Series*, No. 9298. <https://doi.org/10.3386/w9298>
- Hermes, N. (2014). Does microfinance affect income inequality? *Applied Economics*, 46(9), 1021–1034.
- Hurwitz, A. (1962). Constants and Compromise in the Consumer Price Index. *Journal of the American Statistical Association*, 57(300), 813–825.
- Iyengar, N. S., & Bhattacharya, N. (1965). On the Effect of Differentials in Consumer Price Index on Measures of Inequality. *Sankhyā: The Indian Journal of Statistics, Series B (1960-2002)*, 27(1/2), 47–56.
- Kuznets, S. (1955). Economic Growth and Income Inequality. *The American Economic Review*, 45(1), 1–28.
- Law, C.-H., & Soon, S.-V. (2020). The impact of inflation on income inequality: the role of institutional quality. *Applied Economics Letters*, 27(21), 1735–1738.
- Lorenz, M. O. (1905). Methods of Measuring the Concentration of Wealth. *Publications of the American Statistical Association*, 9(70), 209–219.
- McCarthy, P. J. (1961). Sampling Considerations in the Construction of Price Indexes with Particular Reference to the United States Consumer Price Index. In *The Price Statistics of the Federal Government* (pp. 197–232). *Report of the Price Statistics Review Committee*, NBER.
- Özdemir, O. (2020). The Handicap for Enhanced Solidarity Across Advanced Economies: The Greater the Economic Openness Higher the Unequal Distribution of Income. *Annals of Public and Cooperative Economics*, 91(4), 585–632.
- Park, C.-Y., & Mercado, R. (2017). Financial Inclusion, Poverty, and Income Inequality. *The Singapore Economic Review*, 63(01), 185–206.
- Schmidt, M. L. (1993). Effects of updating the CPI market basket. *Monthly Labor Review*, 116(12), 59–62.
- Topuz, S. G., & Dağdemir, Ö. (2016). Ekonomik Büyüme ve Gelir Eşitsizliği İlişkisi: Kuznets Ters-U Hipotezi'nin Geçerliliği. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 11(3), 115–115.

- Tunalı, H., & Özkan, İ. (2016). Türkiye’de Tüketici Güven Endeksi ve Tüketici Fiyat Endeksi Arasındaki İlişkinin Ampirik Analizi. *Journal of Economic Policy Researches*, 3(2), 54–67.
- TÜİK. (2021a). Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, 2020. Erişim Adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Income-and-Living-Conditions-Survey-2020-37404>
- TÜİK. (2021b). Tüketici Fiyat Endeksi, Temmuz 2021. Erişim Adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Tuketici-Fiyat-Endeksi-Temmuz-2021-37385>

Tablolar

Tablo 2: Gelir Gruplarına Göre TÜFE Verileri (Aylık)

Dönem	1. %20	2. %20	3. %20	4. %20	5. %20
2003-01	94.6364	94.89098	94.86405	94.93466	95.13378
2003-02	96.2898	96.46506	96.38121	96.38424	96.48515
2003-03	98.71909	98.70026	98.46682	98.29607	97.97223
2003-04	99.61855	99.60286	99.36928	99.19334	98.83888
2003-05	100.5867	100.5807	100.3541	100.1781	99.78878
2003-06	100.2225	100.3698	100.2279	100.1702	99.95833
2003-07	99.85614	100.077	99.98911	100.0063	99.95867
2003-08	99.64738	99.94729	99.92364	100.0465	100.3473
2003-09	100.701	101.0666	101.0808	101.2478	101.6903
2003-10	101.68	102.0524	102.0479	102.1787	102.4471
2003-11	103.1187	103.4422	103.3838	103.4418	103.5014
2003-12	103.7312	104.0116	103.9178	103.9284	103.8833
2004-01	104.4194	104.6986	104.5553	104.7845	104.6256
2004-02	105.1952	105.4164	105.1847	105.3745	105.0859
2004-03	106.5218	106.6964	106.3512	106.4073	105.7974
2004-04	106.9159	107.1144	106.7849	106.8649	106.2915
2004-05	106.8802	107.244	107.0547	107.2673	106.997
2004-06	106.267	106.8357	106.8108	107.1774	107.2835
2004-07	106.9378	107.4972	107.4681	107.8197	107.9588
2004-08	107.7844	108.3328	108.3156	108.7231	108.9851
2004-09	108.6172	109.2287	109.2508	109.7155	110.1148
2004-10	110.9707	111.549	111.5777	112.0258	112.4276
2004-11	112.3243	112.9224	112.9788	113.4343	113.911
2004-12	112.8806	113.4454	113.4792	113.9041	114.2742
2005-01	113.9826	114.0674	114.418	114.493	115.0928
2005-02	114.4787	114.4231	114.6798	114.6738	115.1021
2005-03	114.9389	114.8806	115.1357	115.1084	115.5387
2005-04	115.1626	115.3412	115.745	115.834	116.6869
2005-05	115.5822	115.9359	116.44	116.6186	117.64
2005-06	115.2492	115.7824	116.4429	116.7526	118.1799
2005-07	114.8775	115.383	116.0549	116.353	117.8858
2005-08	116.3187	116.7267	117.2878	117.5425	118.8656
2005-09	117.7389	118.1266	118.6715	118.89	120.1879
2005-10	119.8322	120.2378	120.7655	120.9508	122.0559
2005-11	121.9058	122.1539	122.5366	122.6102	123.1985
2005-12	122.454	122.719	123.089	123.1754	123.7058
2006-01	124.0171	124.3351	124.831	124.4893	125.0151
2006-02	125.2467	125.3115	125.6597	125.1159	125.2981
2006-03	125.9947	125.9361	126.2158	125.5821	125.5913
2006-04	127.0186	127.0606	127.3958	126.8995	127.1459
2006-05	128.5029	128.6975	129.1146	128.809	129.3464
2006-06	128.4869	129.0195	129.6623	129.5738	130.8577
2006-07	129.9497	130.4571	131.1247	130.9693	132.5259
2006-08	129.6622	130.2433	130.9756	130.7965	132.4151
2006-09	131.6414	132.0395	132.6891	132.4251	133.4345

2006-10	133.0999	133.5196	134.1729	134.0017	134.8485
2006-11	135.2504	135.4608	135.991	135.7437	136.1244
2006-12	135.8199	135.9801	136.4841	136.1936	136.5078
2007-01	138.3906	138.4056	138.4562	138.293	137.7016
2007-02	139.5372	139.4083	139.3399	139.0771	138.2362
2007-03	140.9278	140.7911	140.6812	140.3647	139.3976
2007-04	142.061	141.9657	141.9089	141.6079	140.7915
2007-05	141.9642	142.122	142.241	142.0891	141.5976
2007-06	141.3173	141.6686	141.9191	141.8951	141.655
2007-07	140.8161	141.1668	141.384	141.3597	141.0443
2007-08	141.5937	141.7687	141.8426	141.704	141.0896
2007-09	143.3306	143.3721	143.373	143.1471	142.3942
2007-10	145.8575	145.7193	145.6188	145.2628	144.2162
2007-11	149.3078	149.2508	149.1761	148.796	147.4357
2007-12	149.989	149.903	149.7988	149.3815	147.8143
2008-01	153.0584	153.4137	152.679	151.212	149.829
2008-02	155.9174	155.8389	154.7647	153.0531	151.1824
2008-03	157.1274	157.051	155.9972	154.325	152.5815
2008-04	158.8843	158.8715	157.9283	156.3766	154.9532
2008-05	160.081	160.2005	159.445	158.0726	156.9649
2008-06	159.1706	159.7319	159.2717	158.0643	157.5304
2008-07	162.3064	162.9341	162.3008	160.7157	159.4268
2008-08	163.2093	163.8313	163.0662	161.2507	159.3376
2008-09	163.9747	164.6354	163.8885	162.0667	160.115
2008-10	169.0602	169.5291	168.5618	166.4838	163.7073
2008-11	170.9815	171.4629	170.4401	168.2304	164.9146
2008-12	170.6417	171.0204	169.8904	167.6049	163.8742
2009-01	173.3772	171.9492	170.9212	169.0444	164.9074
2009-02	172.6718	171.2594	170.298	168.4914	164.743
2009-03	175.327	173.5388	172.2885	170.2474	165.5756
2009-04	174.4933	172.7789	171.5586	169.605	164.8718
2009-05	173.8142	172.2865	171.176	169.4825	165.2066
2009-06	173.6944	172.3518	171.4194	169.8446	166.1429
2009-07	174.7597	173.3835	172.4696	170.7723	166.917
2009-08	174.6036	173.3173	172.5104	170.8094	167.2319
2009-09	175.3291	174.0644	173.2938	171.6002	168.1077
2009-10	179.2847	177.9717	177.1101	175.4085	171.7256
2009-11	181.3897	179.9818	179.0422	177.3456	173.5715
2009-12	182.9769	181.3626	180.2724	178.4444	174.2527
2010-01	188.267	186.9577	185.0126	182.823	177.1014
2010-02	191.9787	190.2742	188.1241	185.5675	178.9734
2010-03	192.8194	191.1448	189.0202	186.4715	179.9198
2010-04	193.3286	191.6994	189.6682	187.1461	180.7116
2010-05	191.4547	190.3075	188.5139	186.3278	180.6141
2010-06	190.3542	189.4067	187.6517	185.5895	180.0793
2010-07	189.9559	189.0253	187.2218	185.1677	179.7356
2010-08	191.521	190.3091	188.3605	186.0908	180.1819
2010-09	194.3977	192.797	190.7067	188.1831	181.7555
2010-10	197.5682	195.6449	193.5172	190.7682	183.91

2010-11	197.2418	195.5423	193.5017	190.8908	184.3215
2010-12	196.7356	195.2902	193.2792	190.86	184.7058
2011-01	198.5682	195.7098	194.1202	191.2566	185.5038
2011-02	200.1472	197.1172	195.462	192.5643	186.9008
2011-03	200.5801	197.6709	196.104	193.3195	188.0971
2011-04	201.2363	198.5492	197.0964	194.471	189.5658
2011-05	205.3266	202.4514	200.8616	198.1506	192.7003
2011-06	201.6229	199.3795	198.1744	195.8331	191.5256
2011-07	200.9722	198.8304	197.7062	195.46	191.5832
2011-08	202.5918	200.4073	199.2714	197.1004	193.5933
2011-09	204.1398	201.9544	200.847	198.7484	195.6309
2011-10	212.3075	209.7042	208.2574	205.5917	200.7407
2011-11	216.0065	213.2115	211.595	208.7372	202.9716
2011-12	217.7821	214.7769	213.0317	210.042	203.9237
2012-01	219.2313	217.9006	214.8728	211.2594	204.8119
2012-02	221.1734	219.6009	216.381	212.571	205.7736
2012-03	221.8789	220.4056	217.2359	213.5128	206.9884
2012-04	225.4591	223.8972	220.6859	216.8956	209.9547
2012-05	224.1893	222.9272	219.9518	216.3783	209.5246
2012-06	222.0661	221.1167	218.3135	214.9204	208.332
2012-07	221.6061	220.6898	217.8794	214.4949	208.0781
2012-08	223.2909	222.2675	219.339	215.8758	209.5704
2012-09	225.9238	224.7877	221.7338	218.1685	211.7736
2012-10	231.0207	229.6215	226.3778	222.6098	215.8644
2012-11	231.749	230.35	227.1293	223.3533	216.2599
2012-12	233.0446	231.4698	228.1154	224.1859	216.7011
2013-01	238.7748	236.0879	232.4634	229.0816	220.2047
2013-02	239.8506	237.0982	233.4182	229.9675	221.2501
2013-03	241.6466	238.7479	234.9712	231.3679	222.2459
2013-04	241.4448	238.7968	235.1951	231.8067	222.7447
2013-05	240.4003	238.1115	234.7512	231.6856	223.1463
2013-06	242.1736	239.8214	236.4268	233.3105	224.9183
2013-07	242.9208	240.5746	237.192	234.1095	226.254
2013-08	242.8121	240.5485	237.1931	234.1909	226.6944
2013-09	244.4911	242.2848	238.9543	236.0122	228.9632
2013-10	248.1885	245.8242	242.4395	239.3413	231.7053
2013-11	247.8096	245.5856	242.2929	239.3445	231.9172
2013-12	249.3601	246.9291	243.5368	240.4868	233.133
2014-01	255.8817	253.2712	250.4914	246.1607	237.5542
2014-02	256.9735	254.4084	251.7344	247.479	239.5572
2014-03	259.4259	256.8743	254.1449	249.8777	241.8081
2014-04	261.5427	259.1401	256.4222	252.2183	243.5979
2014-05	261.3918	259.2577	256.7588	252.7275	244.1725
2014-06	262.1893	260.0649	257.598	253.584	245.1749
2014-07	263.6975	261.5962	259.1324	255.0747	246.6201
2014-08	264.7508	262.4879	259.9237	255.7422	247.1241
2014-09	265.51	263.1369	260.5542	256.3319	247.7982
2014-10	271.4429	268.6306	265.6792	261.1136	251.4291
2014-11	271.9834	269.1268	266.1015	261.4399	251.0304

2014-12	271.8503	268.8049	265.6478	260.801	249.8344
2015-01	277.9774	274.8899	270.9786	265.4512	255.2171
2015-02	280.9207	277.509	273.426	267.6971	257.3376
2015-03	284.5061	280.8932	276.6743	270.7665	260.027
2015-04	287.4911	284.0476	279.9089	274.0577	263.1361
2015-05	286.4479	283.7137	280.0208	274.6919	264.9236
2015-06	284.421	282.0246	278.5835	273.5196	264.4619
2015-07	285.4272	283	279.5075	274.365	265.2063
2015-08	287.3472	284.7833	281.2081	275.9024	266.3878
2015-09	289.8316	287.2471	283.6898	278.393	269.1634
2015-10	292.5311	290.1836	286.7688	281.6397	272.6411
2015-11	294.384	291.9385	288.4322	283.1839	273.6091
2015-12	296.0157	293.2932	289.6157	284.1491	274.042
2016-01	304.3481	301.9826	298.5839	291.3383	276.49
2016-02	305.0304	302.6577	299.3	291.9696	277.3038
2016-03	304.1297	302.0118	298.9049	291.788	277.8335
2016-04	304.1682	302.4766	299.6602	292.9089	279.4936
2016-05	303.9315	302.6367	300.1337	293.7527	281.1583
2016-06	305.7691	304.336	301.748	295.2768	282.601
2016-07	311.0266	309.5964	306.7717	299.6726	285.4965
2016-08	310.6161	309.4856	306.903	299.7384	285.8124
2016-09	310.8188	309.8257	307.4668	300.5248	287.8349
2016-10	313.293	312.5293	310.2508	303.5386	291.2245
2016-11	314.3551	313.6917	311.4955	304.8954	292.7693
2016-12	321.0675	320.4338	318.0017	310.8532	297.5799
2017-01	330.4601	330.5104	324.9446	319.7282	306.3186
2017-02	333.4568	333.4131	327.8057	322.6524	310.0324
2017-03	336.6382	336.4391	330.8082	325.5718	312.6142
2017-04	339.279	339.2453	333.7628	328.6369	315.7731
2017-05	339.7205	339.8759	334.4787	329.3882	316.243
2017-06	339.0496	339.3399	333.9337	328.8759	315.6395
2017-07	339.4203	339.984	334.615	329.729	317.1068
2017-08	340.7608	341.5013	336.2192	331.5646	319.9746
2017-09	342.247	343.1775	337.99	333.5408	322.774
2017-10	347.2231	348.2438	343.2434	338.9271	328.6596
2017-11	352.1713	352.9898	347.97	343.5961	333.4924
2017-12	355.2806	355.8647	350.7589	346.304	336.3674
2018-01	360.2833	359.1121	355.0056	349.36	339.3258
2018-02	363.9829	362.5127	358.2324	352.3234	341.7268
2018-03	367.6071	366.0019	361.6483	355.6322	344.7086
2018-04	371.249	370.1496	366.2138	360.7083	351.4298
2018-05	375.871	374.9484	371.1634	365.8178	357.1492
2018-06	386.1709	384.8067	380.7596	375.0553	365.6107
2018-07	388.5513	387.3011	383.3454	377.6913	368.6863
2018-08	397.0389	395.8242	392.0618	386.5878	379.5761
2018-09	419.769	418.4892	415.0114	409.7345	404.9816
2018-10	432.9291	430.8047	426.7249	420.5189	412.6365
2018-11	430.9641	428.116	423.3618	416.1453	404.2128
2018-12	431.7561	428.4534	423.347	415.5888	401.9354

2019-01	438.495	434.6598	427.2011	421.486	408.195
2019-02	440.0635	436.0602	428.5013	422.7033	409.4629
2019-03	445.0461	440.6322	432.8493	426.8161	413.1318
2019-04	451.3317	447.4736	439.8715	433.8367	419.6506
2019-05	453.6914	451.2185	444.1183	438.4517	424.8006
2019-06	452.3622	450.6483	443.9559	438.821	426.316
2019-07	457.7073	456.3941	449.9054	445.1181	434.3803
2019-08	465.96	465.7171	459.1056	453.5784	438.9606
2019-09	470.6315	470.7467	464.1729	458.7578	444.4378
2019-10	480.8796	480.4358	473.3441	467.4365	451.7862
2019-11	482.1779	481.7182	474.6235	468.6864	452.9532
2019-12	487.5849	486.4498	478.9064	472.5356	455.9426
2020-01	498.3204	495.9849	487.6544	480.6715	463.0104
2020-02	502.7954	499.5901	490.747	483.3283	464.7292
2020-03	507.1179	503.3414	494.1485	486.3085	466.0037
2020-04	511.893	507.6149	498.1769	490.1059	468.644
2020-05	515.0024	511.3595	502.3545	494.7966	475.1259
2020-06	516.0142	513.8009	505.6272	499.0755	482.5315
2020-07	517.0599	515.53	507.8326	501.9353	487.555
2020-08	520.5839	519.4402	511.9919	506.5773	493.6832
2020-09	524.9219	523.8325	516.4625	511.1532	498.8667
2020-10	536.372	534.7188	526.9678	521.3391	508.5489
2020-11	548.4594	546.3222	538.2697	532.4615	520.4208
2020-12	555.9711	553.3405	545.0422	538.9839	527.1363
2021-01	568.9065	565.2732	556.2757	549.5493	536.2458
2021-02	575.8003	571.4153	561.854	554.4545	539.4959
2021-03	581.3421	577.0609	567.5381	560.2391	545.0759
2021-04	590.0104	585.7176	576.103	568.8031	553.7422
2021-05	593.7941	589.8668	580.4506	573.5167	560.0572
2021-06	602.0081	598.946	590.0869	583.884	572.3504

Journal of Economy Culture and Society

E-ISSN: 2645-8772

Review Article

Structural Inequalities in Educational Leadership: Addressing Social and Professional Identities and Recognitional Power

Duygun GÖKTÜRK¹ , Özge ÇOMAK²

ABSTRACT

In this article, we aim to work toward a rich theoretical understanding of the relationship between social identity, professional identity, and school leadership in the context of recognitional power. We approach the relationship the study constructs by problematizing the traditional areas of leadership literature that is marked by veneration of leadership and its functional toolkit that includes traits, attitudes, behaviors, efficiency, productivity, mastery, etc. as antecedents to the leadership process. In addition, the article aims to capture the intersection of professional and social identity considering the relations of domination and everyday practices of recognition. These goals are reflected in two research questions: (1) How do we understand the relationship between school leadership, social identity and professional identity? (2) How do we approach social and professional identities in educational leadership studies in terms of recognitional power? We propound that leadership literature should include diverse epistemic approaches, problematize the structural inequalities and the institutionalized relations of recognition and recognitional power, and problematize the intersection of social identity, professional identity, and recognitional power.

Keywords: School leadership, social identity, professional identity, recognitional power

¹Assist. Prof. Dr., Middle East Technical University, Faculty of Education/ Educational Sciences, Ankara, Türkiye

²Res. Assist., Gazi University, Faculty of Education/ Educational Sciences, Ankara, Türkiye

ORCID: D.G. 0000-0003-0184-6326;
Ö.Ç. 0000-0002-2727-2001

Corresponding author:

Özge ÇOMAK,
Gazi University, Faculty of Education/
Educational Sciences Educational
Administration, Ankara, Türkiye
E-mail: comakozge@gmail.com

Submitted: 19.07.2021

Revision Requested: 13.02.2022

Last Revision Received: 25.02.2022

Accepted: 12.03.2022

Published Online: 10.05.2022

Citation: Gokturk, D., & Comak, O. (2022).

Structural inequalities in educational leadership: addressing social and professional identities and recognitional power. *Journal of Economy Culture and Society*, 65, 415-428. <https://doi.org/10.26650/JECS2022-972972>

1. Introduction

In a school setting, multiple identities interact with each other and are organized by social, cultural, and political contexts. Different lines of inquiry indicate that there is a diverse literature on identity construction and development in a school setting (Crow et al., 2017; Ryan, 2007; Nielsen, 2016). This literature deals with school leader's or teachers' social, personal, professional, emotional or role identities and argues that identities are in a constant negotiation with various social and cultural contexts in different ways (Crow et al., 2017). The concept of identity is framed in multiple ways. One of the basic definitions of identity is "the set of meanings that define who one is when one is an occupant of a particular role in society, a member of a particular group, or claims particular characteristics that identify him or her as a unique person (Burke & Stets, 2009, p. 3). In another context, Hall (1996) argues that "identities constructed within, not outside, discourse, we need to understand them as produced in specific historical and institutional sites with specific discursive formations and practices, by specific denunciative strategies" (p.4). In addition, identity is conceptualized as "a multi-dimensional classification or mapping of the human world and our places in it, as individuals and as members of collectivities" (Jenkins, 2008, p.5). This definition maps the collective and personal aspects of identity. In a study of Parekh (2009), identity is two-dimensional, personal and social, the former denotes individuals who have unique subjectivity, the latter addresses how identity is socially embedded and has relationships with different collectivities. In this context, the dispositifs of identity are in contact with social, cultural, and historical structures which are constantly in the process of change and reformation.

In this article, we approach the relationship between social identity, professional identity, and school leadership by questioning the traditional areas of leadership literature that is marked by veneration of leadership and its toolkit that includes traits, attitudes, behaviors, efficiency, productivity, mastery, etc. as antecedents to leadership process (Göktürk and Ağin, 2020). In this respect, we argue that there is a need for employing a pluralistic logic in epistemic formation of educational leadership literature based on the intersection of social identity, professional identity, and recognitional power. This goal is animated by addressing these research questions:

1. How can we understand the relationship between school leadership, social identity, and professional identity?
2. How can we approach social and professional identities in educational leadership studies in terms of (mis)recognitions of leadership power?

In the first place, we approach the relationship between social identity, professional identity, and school leadership by questioning the emergence of the epistemological field that is markedly organized around the orbit of leadership and its characteristics. Through practicing a pluralistic logic, we propose that there is a need to revisit traditional areas of leadership literature and generate responsive and responsible remapping of the epistemic terrain with including diverse voices that consider social and cultural elements of epistemic activity. This goal is animated by becoming involved in and rethinking the debates on the relationship between identity forms, recognition of identities, and the structural identity prejudice as part of this relationality. In line with this, Kidd, Medina, and Pohlhaus (2017) propose some central questions: "Who has voice and who doesn't? Are voices interacting with equal agency and power? In whose terms are they communicating? Who is being understood and who isn't (and at what cost)? Who is being believed? And who is even being acknowledged and engaged with?" (p. 1). Keeping these questions alive, we adapt the same questions for a leader: Who has voice and who doesn't as a leader? Are leaders' voices interacting with equal agency and power? In whose terms are leaders communicating?

Who as a leader is being understood and who isn't (and at what cost)? Who as a leader is being believed? And who as a leader is even being acknowledged and engaged with? Analyzing these questions with attention will enhance our understanding of the critical importance of identity in educational leadership studies.

Another key question is how to approach social and professional identities in educational leadership in terms of recognition of leadership power. This question is also critical to identify the intersection of professional identity and social identity in understanding a leader's recognitional power and its constitutive elements such as credibility, authority, and testimony. Beginning from the concept of recognition, Michèle Lamont (2018) issues some critical warnings about the unfair distribution of resources while drawing attention to the recognition gaps in society. According to Lamont (2018), disparities in worth and cultural membership resulted in recognition gaps and growing inequalities and injustices in society. Therefore, social dimensions of institutionalized orders of recognition organize symmetrical and asymmetrical distributions of power and privilege in society and in institutions which, in the meantime, reposition and revalorize who has voice and who does not as a leader and questions whether leaders have voices interacting with equal agency and power. Drawing on the current literature on educational leader's identities and how they are being negotiated and constrained through engaging in multiple domains, this article illustrates that the intersection of social and professional identity forms is strongly related to the recognition of leadership power which differs along the nexus of asymmetrical organization of power and privilege structures in society based on social identity. Considering these aspects, in the following part we aim: a. to capture the relationship between professional identity, social identity and recognition of leadership power in educational leadership through extending the leadership literature beyond the issues of leading and its characteristics; b. to navigate through the issues of structural inequalities in society with an emphasis on the institutionalized relations of recognition and identity forms.

2. Are “Educational” Organizations Identity-Neutral? Professional Identity, Social Identity and Recognitional Power

2.1. On Professional Identity

The literature on the professional identity of school leaders is diverse. Professional identity is defined as the combination of personal identity and professional way of becoming; it is not stable and is composed of sub-identities; and it interacts with multiple social contexts (Beijaard et al., 2004). In another definition, professional identity is defined as “a product and an agent of the systems and structures within which the individual's working life is located” (Briggs, 2007, p.473). In a study by Crow and Møller (2017), they acknowledge that professional identity is in a relationship with other identity forms, such as social identity and personal identity. Identity, interacts with and establishes a strong link with individual and collective dimensions of society; different from the role identity which is a “social structural position” defined by the organizations or institutions (Burke & Stets, 2009, p. 112); is socially constructed which means need an approval of others to legitimize itself; is fluid and dynamic; and “is not solely an individual construction of meanings...formed, revised, repaired, maintained and strengthened in the social context of communities of practice” (Crow & Møller, 2017, p. 754). It seems that while technocratic leadership skills and competencies consolidated by power are critical to building a leader profile, normative foundations such as beliefs, values, habits, and identities as part of larger cultural, social, political contexts can be considered as the constituent units of all these skills, competencies and leadership

practices (Crow & Møller, 2017). So, the question of whether identity is individually or socially constructed is a valid concern for the current understanding of a leader profile and its practices. In their study, Crow, Day and Møller (2017) outline four contexts of principal's everyday life in a school setting that portray how all these domains are intertwined: personal context as the combination of home and educational background of a principal; community context based on family and teachers; institutional context including the people in positions of power and structural regularities of schools and the environment; and social and historical context that encompass all other factors. The interplay between these contexts also elucidates the contours of agency of a leader and the structural forces it encounters that mobilize identity formation within the patterns of self, power relations, ideology, and culture (Crow et al., 2017).

Leadership literature also highlights the emotional aspects of identity formation as the critical component of principal's professional identity development in everyday interactions, communications and leading practices (Crow et al., 2017; Beatty, 2000; Nordholm, Arnqvist & Nihlfors, 2020). Blackmore (2013) problematizes the literature on emotions in educational leadership due to its incapability to reflect "actual struggle or conflict of interests which may produce emotional responses, for example, anger over discrimination" (p. 144). In detail, according to Blackmore (2013), it focuses on the "capacity to read and manage others and one's own emotions" which, thus, considers the contexts as regular, homogeneous, and stable, and therefore reinforces "existing structures of inequality around gender, class and race and the standardization of emotional functioning as a leadership skill in leadership studies" (p. 144). The articulation of emotions in this way invites us to question the position of emotions in a school setting as personal displays so erasing the collective feelings of identities resulting from the ongoing structural inequalities such as those based on race, gender, and class. For Blackmore (2013), considering emotions as part of the learning and teaching process will also enable us to understand the reality behind the feelings of the pleasure of success and pain of failure, the fear of exclusion and stigmatization, the organization of hate and shame, or the will to control and manage in a school setting. According to Zorn and Boler (2007), in educational leadership, "emotions need to be understood as publicly and collaboratively formed, not as individual, private and autonomous psychological traits and states," so emotions have cultural and historical legacies (p. 137). Such a conceptualization of emotions, according to Zorn and Boler (2007), accepts the political force of emotions and will also bring forth the question of power and cultural hierarchies in educational leadership. In their study, Crow and Møller (2017) address that the exclusion of values, beliefs, morals or identities from leadership practices in turn carries the field of educational leadership to a technocratic orientation moment which is organized around the technical calculations of school leader's professional identity, role identity, and practices in a school setting.

In extending the issue of educational leader's professional identity development, we communicate with the fieldwork on professional identity development of educational leaders. For instance, in their study, Murakami and Tørnsen (2017) examine female principals' development of professional identities with a focus on equity issues in terms of the recruitment, hiring, and evaluation process. The study indicates that gender discourses are decisive in educational leadership due to the unequal distributions of resources, the competitive nature of leadership, performing male-like leadership qualities as a survival strategy, unfair solidarity network with peers and mentors, and developing fragmented identities (Murakami & Tørnsen, 2017). In another study, Johnson (2017) remarks on the intersection of professional and social identities through addressing Black, Asian and Minority Ethnic school principals' life experiences of leadership. The re-

sults show that school principals' professional identities differentiate based on the generational gaps, are intertwined with multiple roles in a school setting such as parents, ambassadors, community advocate, etc., and interact with social identity that accommodates the collective feelings resulting from the masked racial contracts in organizations. Given this backdrop, it is important to understand how intersections between race, gender, class, and ethnicity are constitutive of educational institutions, organize the distribution of resources, designate the credentialing mechanism, and shape the agency of actors (Blackmore, 2006).

2.2. On Social Identity

Within the frames of modern society, individuals happen to be in various social groups depending on their demographic categories such as their race, ethnicity, social class and gender; or on their professional or academic careers in several organizations and teams in which those individuals develop a sense of membership. Through this sense of membership, individuals tend to define themselves to different extents; in other words, they tend to identify themselves within and through the groups that they belong to (van Knippenberg, 2018). This tendency emerging as a consequence of the different group memberships within society has resulted in a distinction for the terminology: the personal identity, which refers to the individual characteristics or traits of a person, and the social identity, referring to the group-self or defining oneself through specific social categories (Hornsey, 2008). Starting from Henri Tajfel's and John Turner's studies in the 1970s, scholars in sociology, psychology, and organizational studies have addressed this social identification phenomena which paved the way for some groundbreaking theories such as the social identity theory (Tajfel & Turner, 1986) and the self-categorization theory (Turner et. al, 1987). These two successive theories -which together became known as the social identity approach - basically attempted to analyze and interpret the group behaviors of the individuals concerning their perception of these social groups with the purpose of illuminating the dynamics of psychological group formation.

Throughout the history of this specific area of study, different aspects of social identity, intergroup and intragroup behavior patterns have been remarked upon. During the late 1970s and 1980s, there have been attempts (Brewer, 1979; Tajfel, 1978; Tajfel & Turner, 1979, 1986) to bring a new interactionist perspective to understand the individuals' psychology through groups and membership notions instead of the earlier reductionist and individualist approach. During the interpretations of these studies, it was argued that people have a double-edged interaction pattern which varies within the individual behavior and the collective behavior. Through this spectrum which was called "interpersonal-intergroup continuum," Tajfel and Turner (1979) claims that it is a rare possibility for people to establish a pure interpersonal interaction -in which individuals solely exist and interact with their individualistic and idiosyncratic aspects without awareness of social categories- within the society due to the demand of a collective psychology in human interaction in the social structure. More precisely, people tend to position themselves through the group memberships they possess, and they move towards the pure intergroup interaction -in which individuals identify themselves within the norms and qualities representing their own groups-, depending on the extent and amount of their groups' salience and legitimacy. In 1974, Tajfel asserted the concept of social identity by associating it to the positive distinctiveness desire of individuals. In other words, Tajfel (1974) claimed that individuals desire a positive social identity; therefore, they tend to practice in-group bias, intergroup discrimination, and ethnocentrism in order to underscore their in-groups' positive distinctiveness (Brewer, 2010). As an extension of the social identity theory which emphasizes the

motivational and intergroup aspects of the group member behavior, the self-categorization theory was developed by Turner et al., (1987) through focusing on the cognitive dimensions and specifying the role of social categorization in producing prototypes which are the cognitive reflections of the social groups. Hornsey (2008) explains the concept of prototypicality, which basically considers the individual members of a group as representatives of that group in terms of attitudes, behaviors, and emotions. Depending on these categories and prototypes, the idiosyncratic features yield to in-group and out-group category attributes through the depersonalization of self-conceptualization and perception of others (Hogg & Terry, 2000). In order to form a sense of identification and belongingness with the group, and individual needs to initiate social categorization of self (self-categorization) through which he or she “cognitively assimilates self to in-group prototype” (Hogg & Terry, 2000, p. 123). In particular, there is a need to fit the target (individual) and relevant prototypes of in-group or out-group which are represented in the perceivers’ minds in order to be recognized as an in-group member or out-group member, with the result of producing a firm social identity. Consequently, through depersonalization, individual group members are expected to behave prototypically and normatively with the cost of changing their self-concept. People tend to adjust themselves to the characteristic categories of the group; therefore, they also attempt to rearrange their intragroup identities.

Through specific prototypes, groups happen to reiterate norms and rules; and encourage their members to adopt them. If a group member fails to be perceived as an embodiment of the group’s prototypes, he or she faces being non-prototypical and even being marginalized by the other group members, which will probably cause exclusion from the group (Hogg, 2010). As Turner and Reynolds (2010) state, “a shared social identity emerged on the basis of cognitive criteria such as shared fate, shared situation, or shared attributes (positive or negative)” (p.20). According to the social identity approach originated from the elaborations on the intergroup relations and the self-categorization theory by John Turner, Michael A. Hogg and their further colleagues (Ellemers, 2010), individuals tend to categorize people in terms of particular group characteristics and to compare both the groups they involve (in-groups) with the ones they do not belong to (out-groups) and their members through specific social perceptions in their mindsets (Tajfel & Turner, 1986). As a result, individuals end up favoring their own groups or even labelling them as superior over the out-groups by referring to the in-group distinctiveness (Ashforth & Mael, 1989); in other words, they practice “in-group favoritism.” This attitude of in-group favoritism can be understood as a projection of *-centrism* (such as white-centrism, male-centrism, ethno-centrism) of which biases lead the individuals to embrace a cooperative attitude towards the in-group members by regarding the in-group’s well-being and success and by creating a privileged status of this group. On the contrary, through *centrism*, individuals are more likely to follow a competitive attitude toward the out-group members by denigrating the out-group (Brewer, 2010). In this context of identity and forms of *centrism* and its reflection; in-group favoritism arises from the intergroup social comparisons which are processes pursuing the production, retention, and amelioration of a positive social identity and positive social distinctiveness for the in-groups (Turner, 1975). According to social identity theory, individuals who are the members of specific in-groups are motivated by this notion of positive social identity enhancement in order to maintain their self-enhancement; that is, their self-esteem (Tajfel & Turner, 1986). In other words, the social identity theory proposes that since the individuals identify themselves through their group membership merging personal and social identities, their positive or high self-esteem perceptions eminently depend on the positive social identity.

The arguments of social identity theory, self-categorization, and group prototypicality also appear in the organizational literature (Ashforth & Mael, 1989; Hogg, 2001; Hogg & Van Knippenberg, 2003; Van Knippenberg et. al, 2004) and have been addressed in order to provide a further understanding and a psycho-social perspective for the interpretation of organizational behavior, leadership, followership, identification, and recognition constructs. Specifically, the literature on understanding how leadership impressions form within organizations, studies predominantly refer to the leadership categorization theory and the social identity theory of leadership. The Leadership Categorization Theory (Lord et. al, 1984) proposes a model depicting the process of an individual's *recognition* and acceptance as the leader of the group by other members –particularly, followers– through the fit between the traits and behaviors of the target individual and the general leader category which is perceived by the followers. The Social Identity Theory of Leadership (Hogg, 2001) proposes a model outlining the same *recognition* and acceptance process of leaders associated with possessing prototypical properties of the in-group. More precisely, complying with leadership prototypes and group prototypes becomes an ultimate condition for the target individuals.

Through the convergence of these two theories which prioritize the match between the perceived prototypes and the target individual, members of the organization, especially the followers, are centralized (Brown, 2018). In other words, recognition and acceptance by the followers become the processor factor for leadership. According to Knippenberg (2018), in a situation where the target leader is a minority group member in society, that individual will be accepted and recognized as the leader if he or she possesses the in-group prototypicality. However, a considerable number of studies in the literature (Carli & Eagly, 2018; Gündemir, 2015; Rosette et al., 2008) indicate that target individuals who are minority members of society (i.e. gender, race, ethnicity) are not favored for leadership in the organizational in-group. In other words, demographically non-prototypical individuals in terms of generic leader categories are more likely to face inter-group discrimination (Brewer, 1979) by followers who possess the privileged prototypes of the society (i.e. male, white, middle-class, etc.). The under-representation of the minority members of society in managerial positions can be traced back to the aforementioned leadership biases (Eagly & Chin, 2010). The global statistics indicating that women are outnumbered at managerial levels can be referred to as examples. According to the ILO 2020 report, women held on average 32.4% of the managerial and leadership roles in G20 countries in 2019 (International Labor Organization, 2020). The largest share of women in executive positions was recorded in Russia (42%) and the United States (40.9%), whereas in Turkey (17.5%) and Japan (14.5%) women were under-represented with the lowest rates among other G20 countries (International Labor Organization, 2020). Although more optimistic numbers are indicated by European countries, the average share of women in managerial positions was only 34% in 2020, ranging from 45% (Latvia) to 24% (Croatia) among the individual countries (Eurostat, 2021).

In order to extend the role of social identity in educational leadership studies, we engage in bodies of literature that portray the social identity-related experiences of educational leaders and offer critical tools to shed light on the issues about the social identity aspects of educational organizations. One of the main criticisms of leadership studies is its organization and formation around the issues of individual factors and leadership characteristics (Bolden et al., 2008). When the leadership literature concentrates on the personal characteristics, traits, and behaviors as antecedents of being a leader, social influence processes (such as power, privilege) on agency go missing from the picture of leading itself (Bolden et al., 2008; Brass 1984; Sturm & Manzoni,

2018). In sum, the recruitment, selection and appointment processes in the selection of a best fit for school leadership position has multiple contexts and the current literature demonstrates the intertwined relationship of professional identity and social identity and shows that these identities are constitutive units of school management and leadership in many aspects.

2.3. Why does “Recognitional Power” Matter in Educational Leadership? Based on Social Identity and Professional Identity

The literature on identity has shown recognition and acceptance as the leader of a group is related with social and professional identity. We assume that a leader is the person who holds power, has some sort of privileges, patterns of authority, and has credibility. All these characteristics of a leader forge viable alliances with the social aspects of identity power, recognitional power, and social power. Then, how can we understand the relationship between professional identity, social identity, recognition, and social power?

Miranda Fricker (2007) generates a distinctive link between social power and identity power. For Fricker (2013), power is a capacity which persists through periods and operates actively or passively. What is critical for Fricker is the “dyadic” nature of power that is perceived as a capacity exercised on the social agents (individuals, communities, institutions). In this form, a dyadic relation is established between the one side who is exercising power and the one who is influenced by it. In Fricker’s terminology, *agential power* is used to identify this type of dyadic power. By contrast, Fricker (2013) addresses another form of power which is not exercised by a social agent *but operates in a structural mode*. In this form, power as a capacity is not exercised by one of the social agents but by the social system even without a subject. Then, “wherever power is at work, we should be ready to ask who or what is controlling whom, and why” (Fricker, 2007, p. 13). While this question proposes a connection between leadership categorization theory (Lord et al., 1984) and social identity theory of leadership (Hogg, 2001), in the meantime, it characterizes a new model that centralizes power both as exercised by one of the social agents and the social system even without a subject. This model does not reduce leadership to a process designated by follower-*centrism*, leadership prototypes, and group prototypes, but it traces coalition movements between agential and structural forms of power and their role in designating, “who has voice and who doesn’t as a leader? Are leaders’ voices interacting with equal agency and power? In whose terms are leaders communicating? Who as a leader is being understood and who isn’t (and at what cost)? Who as a leader is being believed? And who as a leader is even being acknowledged and engaged with?”

In understanding recognitional power, the social aspects of recognition are related with social power and identity power. As Fricker (2007) notes that the agential forms of power are visible, traceable, on the contrary there is another form of power which is not exercised by a social agent but operates in a structural mode. Any equation of a struggle for recognition should take into consideration the scope and limits of this structural mode of power. For us, one of the principle standpoints here is that the school leadership role is not power-neutral and identity-neutral hence it is vital to formulate the social construction of leaders taking into account the relationality between power, social and professional identity, and recognitional power.

In the first place, how can we outline power? There are diverging accounts of power and the prominent ones are social power and personal power. One of the basic definitions of social power is “the ability of a person to influence others and make them do things they would not do otherwise” even these others resists to power holder (Lammers et al., 2009, p. 1543; Van Dijke & Poppe,

2006). In another study, social power is defined as “asymmetric control over valued resources in social relations” considering the relative dependence between the actors in any power equation (Emerson, 1962; Magess & Galinsky, 2008). For instance, the power exercised by a CEO over employees can be considered as social power since it includes control over people and resources and it has also a connection with both social and professional identity (Lammers et al., 2009). Another type of power is about personal power which is the ability of doing something without being influenced by someone else, a form of constructing self-autonomy and having control of yourself (Lammers et al., 2009). Autonomy and interdependence is the arbiter of power. In social power, the capacity and possibility of affecting, controlling, ruling, or leading others is the result of *dependence of targets* due to the resources and outcomes power holder possess (Van Dijke & Poppe, 2006). In this case, power holders are also dependent on the targets, therefore there is a mutually dependent relationship and contract. On the contrary, in personal power, actors have the capacity to act with agency without depending on the other. Van Dijke and Poppe (2006) argue that one of the limitations of personal power is that it can be restricted by social power and insufficient feedback about the actions of others. Then, social power becomes more instrumental for possessing, increasing, and securing personal power (Van Dijke & Poppe, 2006). In another study, for Brass (1984), while the research on organizational level examines the structural sources of power, individual and personal level analysis of power rather focuses on personal traits and behaviors. For Brass (1984), what is missing in the literature is the structural analysis of personal power. While formulating a conception of recognitional power in educational leadership, a viable alliance between power, social and professional identity, and recognition should be questioned in terms of uneven distribution of privilege, credibility, authority, and testimony. In the following part, we aim to outline the constitutive elements and issues of this alliance through engaging in the literature on recognition. Then, we will trace the link between social identity, professional identity, and recognitional power of a school leader.

In the work of Axel Honneth (1995, 2001), the scope and the limits of justice are characterized based on the influential concept of recognition. Honneth (2001) argues that the idea of justice should be interpreted beyond the categorical limits of equal distribution or economic equality, and the core categories of justice should be recognition or dignity. In Honneth’s approach to justice, individuals recognize one another reciprocally. In line with this, Honneth (2001) points out a central structure for building a just society: mutual recognition based on respect and dignity. In his formulation of recognition, Honneth (2001) warns us about a critical point: social recognition cannot be reduced to the single aspects of cultural recognition or different forms of life but should be treated “as a normative category, which corresponds to all those political demands raised today under the banner of a ‘politics of identity’” (p. 52). Therefore, the struggle for recognition,

represents a conflict over the institutionalized hierarchy of values that govern which social groups, on the basis of their status and their esteem, have legitimate claim to a particular amount of material goods. In short, it is a struggle over the cultural definition of what it is that renders an activity socially necessary and valuable (p. 54).

This is exemplified by unemployment, according to Honneth (2001), unemployment cannot be reduced to the cycles of economic variables but is structural since it is the case for someone who does not have an opportunity to gain a form of recognition for acquired abilities. In leadership studies, the constitutive elements of recognitional power - power, credibility, authority, and testimony - can be considered as a set of inhering capacities in a leader. As Honneth (2001) argues social recognition cannot be grasped only in material form but also exercised as a normative cat-

egory which is part of imaginative aspects of social power. In this respect, the link between educational leadership, social identity and professional identity is in connection with non-material form of identity power as a social construct. How does this non-material/imaginative form function in educational leadership studies?

In their study Ispa-Landa and Thomas (2019) examine how race and gender intersect in women principals' professional development through questioning the managerial authority they exercise in a school setting. The results of the study indicate that the associations of expertise, power, and authority with masculinity restrain the professional development of women school principals which differentiate based on race and emotional labor. The authors address that women principals' demand for recognition in terms of authority in a school setting varies based on race and gender identity performances (Ispa-Landa and Thomas, 2019). In another study, English (2012) proposes the concept of misrecognition in understanding uneven distribution of recognition in educational leadership. For English (2012), "misrecognition explains how the fundamental structure of socio-economic inequality, defined and working within distinctive social/professional fields, is reproduced in the schools" (p.155). In this definition there is a special place for the concept of Bourdieusian *field* which addresses "constant, permanent relationships of inequality operate inside this space, which at the same time becomes a space in which various actors struggle for the transformation or preservation of the field" and the struggle between the actors depends on particular forms of capital inherited from family or as a form of identity (Bourdieu, 1998; English, 2012, p. 156). In the study by Ispa-Landa and Thomas (2019), being a woman school principal requires a form of reconciliation with masculine performances and this resulted in a depersonalized sense of self to be recognized as a woman school principal within the existing power structures. In another study, Ridgeway (2014) extends the debate towards the issue of social inequality by addressing the effects of status "inequality based on differences in esteem and respect" (p. 1). Ridgeway (2014) argues that: at the macro level, social status hierarchy mobilizes resource and power inequality through being transformed into "cultural status beliefs" over group differences (such as race, gender, social class); at the micro level, status beliefs incorporate and regulate group-based inequality. In this sense, Ridgeway (2014) concludes that

cultural status beliefs about groups or 'types' of people shape individuals' social relations through three processes that are consequential for inequality among individuals and groups in society. Status biases shape implicit assumptions about who is "better," more competent, and more deserving of jobs, promotions, money, and power. Associational preference biases shape who people form ties with and favor for exchange of information, opportunities, and affection. And, resistance reactions to status challenges act to constrain lower status people who go too far (p. 12).

Then, the questions of how we can understand the structurally prejudiced identity's agency and struggle within the structures of domination and how we can understand the distribution of credibility, authority, and testimony in relation to educational leadership, social identity, professional identity can also be explained based on the workings of status (beliefs) based distribution of resources and recognition.

3. Conclusion

In many spheres of life, we have had to face instances of injustice, for example, "exclusion and silencing; invisibility and inaudibility (or distorted presence or representation); having one's meanings or contributions systematically distorted, misheard, or misrepresented; having diminished status or standing in communicative practices; unfair differentials in authority and/or epistemic agen-

cy; being unfairly distrusted; receiving no or minimal uptake” (Kidd et al., 2017, p. 1). All acts of exchange between two sides require self-conscious recognition by both parties to secure a just relation. On the other hand, structural inequalities resulting in unequal distribution of recognitional power obscure a group’s social experiences from collective understanding and eliminate the means of being recognized as a social agent. This is critical to educational leadership studies. In this article, the aim was to bring to light the debates on recognition of social identity, professional identity, and structural identity prejudice in line with the literature on educational leadership. Consequently, we tried to concentrate on epistemic terrains that enable us to extend the existing mapping of the epistemic operations in educational leadership studies. Since leadership and social identity in question have a contact with the operations of social power and identity power, tracing the structural preoccupations of this contact can approximate us to open theoretical space in which a *new educational leadership epistemology* can be generated. In sum, we propose that:

1. Educational leadership studies should construct a responsible approach to subjectivity in leadership by collaborating and communicating multiple forms of structural injustices considering the aspects of social identity, professional identity and recognitional power. For this purpose, the guiding questions might be: “Who has voice and who doesn’t ‘as a leader’? Are voices interacting with equal agency and power? In whose terms are they communicating? Who is being understood and who isn’t (and at what cost)? Who is being believed? And who is even being acknowledged and engaged with?” (Kidd et al., 2017, p. 1).
2. Educational leadership studies should construct a responsive approach to the intersection of social identity, professional identity, and recognitional power which are constitutive of the possibility of respectful coexistence and integral to holding a respected and recognized school leader position.
3. Educational leadership studies should question and problematize the structural inequalities in society considering social and professional identity and with an emphasis on the institutionalized relations of recognition, social power, credibility, and authority.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Conception/Design of Study- D.G.; Data Acquisition- D.G., Ö.Ç.; Data Analysis/Interpretation- D.G., Ö.Ç.; Drafting Manuscript- D.G., Ö.Ç.; Critical Revision of Manuscript- D.G.; Final Approval and Accountability- D.G., Ö.Ç.

Conflict of Interest: The authors has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

References

- Ashforth, B.E., & Mael, F. (1989). Social identity theory and the organization. *Academy of Management Review*, 14(1), 20–39.
- Blackmore, J. (2006). Deconstructing diversity discourses in the field of educational management and leadership. *Educational Management Administration & Leadership*, 34(2), 181–199. <https://doi.org/10.1177/1741143206062492>
- Beatty, B.R. (2000). The emotions of educational leadership: breaking the silence. *International Journal of Leadership in Education*, 3(4), 331–357. <https://doi.org/10.1080/136031200750035969>
- Beijaard, D., Maijer, P. J., & Verloop, N. (2004). Reconsidering research on teachers' professional identity. *Teacher and Teacher Education*, 20, 107–128.
- Bolden, R., Petrov, G., & Gosling, J. (2008). Tensions in higher education leadership: Towards a multi-level model of leadership practice. *Higher Education Quarterly*, 62(4), 358–376. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2273.2008.00398>
- Brass, D.J. (1984). Being in the right place: A structural analysis of individual influence in an organization. *Administrative Science Quarterly*, 29(4), 518–539.
- Brewer, M.B. (1979). In-group bias in the minimal intergroup situation: A cognitive-motivational analysis. *Psychological Bulletin*, 86, 307–324.
- Brewer, M.B. (2010). Ethnocentrism. In J.M. Levine & M.A. Hogg (Eds.), *Encyclopedia of Group Processes and Intergroup Relations* (pp.247–252). Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Briggs, A.R.J. (2007). Exploring professional identities: middle leadership in further education colleges. *School Leadership and Management*, 27(5), 471–485.
- Brown, D.J. (2018). In the minds of followers. In J. Antonakis & D.V. Day (Eds.), *The Nature of Leadership* (pp. 82–108). Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Burke, P. J., & Stets, J. E. (2009). *Identity Theory*. New York, NY: Oxford University Press.
- Carli, L.L., & Eagly, A.H. (2018). Leadership and gender. In J. Antonakis and D.V. Day (Eds.), *The Nature of Leadership* (pp.244–271). Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Crow, G., Day, C., & Möller, J. (2017). Framing research on school principals' identities. *International Journal of Leadership in Education*, 20(3), 265–277.
- Eagly, A.H., & Chin, J. L. (2010). Diversity and leadership in a changing world. *American Psychologist*, 65(3), 216–224. <https://doi.org/10.1037/a0018957>
- Ellemers, N. (2010). Social identity theory. In J.M. Levine and M.A. Hogg (Eds), *Encyclopedia of Group Processes and Intergroup Relations* (pp. 797–801). Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Emerson, R.M. (1962). Power-dependence relations. *American Sociological Review*, 27(1), 31–41.
- English, F.W. (2012). Bourdieu's misrecognition: Why educational leadership standards will not reform schools or leadership. *Journal of Educational Administration and History*, 44(2), 155–170. <https://doi.org/10.1080/00220620.2012.658763>
- Eurostat. (2021). *Eurostat News: Women remain outnumbered in management*. Retrieved February 23, 2022, from <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/edn-20210305-2>
- Fricker, M. (2007). *Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing*. New York, USA: Oxford University Press.
- Fricker, M. (2013). Evolving concepts of epistemic injustice. In I.J. Kidd, J. Medina and Pohlhaus, G. Jr (Eds.), *The Routledge Handbook of Epistemic Injustice* (pp.53–61). New York City, NY: Routledge.
- Göktürk, D., & Ağın, E. (2020). Liderlik alışmalarında takipi (follower) merkezli yaklaşıma ilişkin bir değerlendirme. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(4) , 191–210. <https://doi.org/10.18037/ausbd.845781>
- Gündemir, S. (2015). *The minority glass ceiling hypothesis: Exploring reasons and remedies for the underrepresentation of racial-ethnic minorities in leadership positions* (Doctoral dissertation, Vrije Universiteit Amsterdam). Retrieved from <https://research.vu.nl/en/publications/the-minority-glass-ceiling-hypothesis-exploring-reasons-and-remed>
- Hall, S. (1996). Introduction: Who needs "identity"? In S. Hall and P. Du Gay (Eds.), *Questions of Cultural Identity* (pp.1–17). London, UK: SAGE Publications.

- Hogg, M.A. (2001). A social identity theory of leadership. *Personality and Social Psychology Review*, 5, 184–200.
- Hogg, M.A. (2010). Social identity theory of leadership. In J.M. Levine and M.A. Hogg (Eds.), *Encyclopedia of Group Processes and Intergroup Relations* (pp. 801–805). Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Hogg, M.A., & Terry, D.J. (2000). Social identity and self-categorization processes in organizational contexts. *The Academy of Management Review*, 25(1), 121–140.
- Hogg, M.A., & van Knippenberg, D. (2003). Social identity and leadership processes in groups. In M.P. Zanna (Eds.), *Advances in Experimental Social Psychology* (pp. 1–52). Academic Press.
- Honneth, A. (1995). *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Honneth, A. (2001). Recognition or redistribution? Changing perspectives on the moral order of society. *Theory, Culture & Society*, 18(2–3), 43–55.
- Hornsey, M.J. (2008). Social identity theory and self-categorization theory: A historical review. *Social and Personality Psychology Compass*, 204–222.
- Hornsey, M.J., & Hogg, M.A. (2000). Assimilation and diversity: An integrative model of subgroup relations. *Personality and Social Psychology Review*, 4(3), 143–156.
- International Labor Organization. (2020). *Women in managerial and leadership positions in the G20*. Retrieved February 23, 2022, from <https://www.ilo.org>
- Ispa-Landa, S., & Thomas, S. (2019). Race, gender and emotion work among school principals. *Gender & Society*, 33(3), 387–409. <https://doi.org/10.1177/0891243218821920>
- Jenkins, R. (2008). *Social Identity*. New York, NY: Routledge.
- Johnson, L., & Crow, G. M. (2017) Professional identities of school leaders across international contexts. *Educational Management Administration & Leadership*. 45(5), 747–748.
- Kidd, J.I., Medina, J., & Pohlhaus, G. (2017). Introduction to the Routledge handbook of epistemic injustice. In I.J. Kidd, J. Medina and G. Jr. Pohlhaus (Eds.), *The Routledge Handbook of Epistemic Injustice* (pp.1–11). New York City, NY: Routledge.
- Lammers, J., Stoker, J.I., & Stapel, D.A. (2009). Differentiating social and personal power: Opposite effects on stereotyping, but parallel effects on behavioral approach tendencies. *Psychological Science*, 20(12), 1543–1549.
- Lamont, M. (2018). Addressing recognition gaps: Destigmatization and the reduction of inequality. *American Sociological Review*, 83(3), 419–444.
- Larson, J.R., Foster-Fishman, P.G., & Keys, C.B. (1994). Discussion of shared and unshared information in decision-making groups. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67(3), 446–461.
- Lord, R.G., Foti, R.J., & De Vader, C.L. (1984). A test of leadership categorization theory: Internal structure, information processing, and leadership perceptions. *Organizational Behavior and Human Performance*, 34, 343–378.
- Magess, J.C., & Galinsky, A.D. (2008). Social hierarchy: The self-reinforcing nature of power and status. *Academy of Management Annals*, 2(1). <https://doi.org/10.5465/19416520802211628>
- Murakami, E. T., & Törnsten, M. (2017). Female secondary school principals: Equity in the development of professional identities. *Educational Management Administration & Leadership*, 45(5), 806–824.
- Nielson, A. (2016). Second career teachers and (mis)recognitions of professional identities. *School Leadership & Management*, 36(2), 221–245.
- Nordholm, D., Arnqvist, A., & Nihlfors, E. (2020). Principals' emotional identity – the Swedish case. *School Leadership & Management*, 40(4), 335–351.
- Parekh, B. (2009). Logic of identity. *Politics & Philosophy & Economics*, 8(3): 267–284.
- Ridgeway, C. L. (2014). Why Status Matters for Inequality. *American Sociological Review*, 79(1), 1–16.
- Rosette, A.S., Leonardelli, G.J., & Phillips, K.W. (2008). The White standard: racial bias in leader categorization. *Journal of Applied Psychology*, 93(4), 758–777. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.93.4.758>
- Ryan, J. (2017). Dialogue, identity, and inclusion: Administrators as mediators in diverse school contexts. *Journal of School Leadership*, 17, 340–369.
- Sturm, R.E., & Manzoni, L. (2018). Leadership and power. In J. Antonakis and D.V. Day (Eds.), *The Nature of Leadership* (pp. 272–300). SAGE Publication.

- Tajfel, H. (1974). Social identity and group behaviour. *Social Science Information*, 13, 65–93.
- Tajfel, H. (1978). *Differentiation between Social Groups: Studies in the Social Psychology of Intergroup Relations*. Cambridge, Massachusetts: Academic Press.
- Tajfel, H., & Turner, J.C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W.G. Austin and S. Worchel (Eds.), *The Social Psychology of Intergroup Relations* (pp. 33–47). Pacific Groove, CA: Brooks/Cole.
- Tajfel, H., & Turner, J.C. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel and W.G. Austin (Eds.), *The Psychology of Intergroup Relations* (pp. 7–24). Chicago, Illinois: Nelson-Hall.
- Turner, J.C. (1975). Social comparison and social identity: Some prospects for intergroup behavior. *European Journal of Social Psychology*, 5, 5–34.
- Turner, J.C., Hogg, M.A., Oakes, P.J., Reicher, S. D., & Wetherell, M. S. (1987). *Rediscovering the Social Group: A self-categorization Theory*. Oxford, UK: Blackwell.
- Turner, J.C., & Reynolds, K.J. (2010). The story of social identity. In T. Postmes and N.R. Branscombe (Eds.), *Rediscovering Social Identity: Key Readings* (pp. 13–32). East Sussex, UK: Psychology Press.
- Van Dijke, M., & Poppe, M. (2006). Striving for personal power as a basis for social power dynamics. *European Journal of Social Psychology*, 36, 537–556.
- Van Knippenberg, D. (2018). Leadership and identity. In J. Antonakis and D.V. Day (Eds.), *The Nature of Leadership* (pp. 300–326). Thousand Oaks, CA: SAGE Publication.
- Van Knippenberg, D., Van Knippenberg, B., De Cremer, D. & Hogg, M.A. (2004). Leadership, self, and identity: A review and research agenda. *Leadership Quarterly*, 15, 825–856.
- Zorn, D., & Boler, M. (2007). Rethinking emotions and educational leadership. *International Journal of Leadership in Education*, 10(2), 137–151. <https://doi.org/10.1080/13603120601174345>

Journal of Economy Culture and Society

E-ISSN: 2645-8772

Derleme / Review

İnsan Sonrası Kurguda Tüketim Olgusunun Önemi ve Tüketime Bakışı Cesur Yeni Dünya Romanı Üzerinden Okumak

The Importance of the Consumption Phenomenon in Posthuman Fiction and Its Perspective on Consumption as Depicted in the Novel Brave New World

Ömer TORLAK¹

¹Prof Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: Ö.T. 0000-0002-8927-5355

Corresponding author:

Ömer TORLAK
İstanbul Ticaret Üniversitesi İşletme Fakültesi,
İşletme Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-mail: otorlak@ticaret.edu.tr

Submitted: 05.01.2021

Revision Requested: 21.09.2021

Last Revision Received: 29.09.2021

Accepted: 19.10.2021

Published Online: 18.03.2022

Citation: Torlak, O. (2022). İnsan sonrası kurguda tüketim olgusunun önemi ve tüketime bakışı Cesur Yeni Dünya romanı üzerinden okumak. *Journal of Economy Culture and Society*, 65, 429-449.
<https://doi.org/10.26650/JECS2021-854216>

ÖZ

İnsan eylem ve ilişkilerinin diğer canlılar ile çevreye olan etkilerinden yola çıkılarak insan sonrasına ilişkin yine insan tarafından kurgu, düşünce ve zihinsel çabaların varlığı inkâr edilemez. Bu tür çabaların bir kısmı insanda var olan araştırma merakı ve gelişime açıklık özellikleri ile açıklanabilirken bir kısmı ise iyi niyetli çabaların ötesine geçebilmektedir. İnsan sonrası, diğer pek çok alan için olduğu gibi edebiyatın ilgi alanından da uzak olmamıştır. Bu çalışmada bir roman üzerinden insan sonrası kurguda önemli bir boyut olarak tüketim olgusunun destekleyici rolü ele alınmıştır. Sosyal ve ekonomik şartları dikkate alındığında, tüketime bakış açısının oldukça muhafazakâr sayılabilecek bir dönemde yazılmış olan Cesur Yeni Dünya romanında, tüketim değerleri ile tüketici davranışlarının insan sonrası kurgu için çok önemli ipuçları olarak kullanıldığı görülmüştür. İnsan sonrası kurgusunun insanının önemli özelliklerinden birinin daha fazla tüketerek sorgulamadan uzaklaşması olduğu düşüncesinin romanda oldukça başarılı bir şekilde işlendiği ortaya konulmuştur. Diğer taraftan, insan sonrası kurguda tüketimin önemli bir unsur olarak kullanıldığı ve gerçek hayatta da bunun fazlasıyla karşılık bulduğu ifade edilebilir. Bu hususlar çalışma konusu romanın bu bağlamdaki kurgusunun ve yazarının öngörüsünün gücünü ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tüketim, İnsan sonrası kurgu, Roman, Romanda tüketim olgusu

ABSTRACT

Based on the effects of human actions and relationships on other living things and the environment, the existence of fiction, thought, and mental efforts cannot be ignored. While some of these efforts can be explained through research on the development features in humans, some of them go beyond well-intentioned efforts. Posthuman fiction is not far from the

area of interest of literature as many other fields. This study explores the supportive role of the phenomenon of consumption as an important dimension in posthuman fiction through a novel. Consumption values and consumer behaviors are used as very important clues for posthuman fiction in the novel *Brave New World*, which was written in a period that can be regarded as quite conservative. The findings reveal that the idea that one of the most important characteristics of posthuman fiction is to consume more and avoid questioning is well illustrated in the novel. Notably, consumption is also used as an important element in posthuman fiction, and this is a true reflection of real life. These findings demonstrate the role fiction plays in the novel and the authors' anticipation.

Keywords: Consumption, posthuman fiction, Novel, Phenomenon of consumption in novel

EXTENDED ABSTRACT

This study examines the consumption phenomenon, which is one of the prominent contexts of posthuman fiction, as illustrated in the *Brave New World* novel. The novel has been acknowledged as one of the important novels in posthuman fiction. Since consumption is among the necessities of sustaining human life, it is clear that it is also a non-negligible situation in posthuman fiction. The study also explores how predictions about changes in consumption among people who cannot avoid consumption actions are shaped. The predictions in the novel are evaluated in the context of social development that is based on consumption theories. Content analysis is used to examine fiction within the novel—with reference to leisure consumption and reference group consumption theories, especially Veblen's theory of conspicuous consumption, which is also called the idle class theory. In the context of associating novels with posthuman fiction, which has been covered by very few studies in the marketing and consumer behavior literature, this study is expected to be both introductory and not stimulating.

Regardless of the purpose and reason for its production, it can easily be said that dystopian content aims at a specific consumer profile through movies and novels (Dholakia, & Firat, 2019:1509). Therefore, in addition to the question of how authentic the posthuman consumer is, there are question marks about how positive contributions can be made to the right to life of other non-human things and why the existing negativities do not seem to have diminished.

The novel *Brave New World* was published in 1932. Together with George Orwell's novel *Nineteen Eighty-Four*, which was published in 1949, these two novels describe to the reader how the second half of the twentieth century would look. They not only cover the utopian perspective but also the dystopian perspective that can be fictionalized through novels in terms of predictions about the future of humanity. In her preface to *Brave New World*, Margaret Atwood states that the novel *Nineteen Eighty-Four* was one step ahead during the Cold War period, but with the fall of the Berlin Wall in 1989, experts were convinced that the era was over and the shopping spree began to reign victoriously. Atwood further states that the *Brave New World* novel won the race with its predictions and ditopic fiction (Huxley, 2020: 7–8). The following evaluation is also considered important in terms of the subject of this article. The main difference between Orwell and Huxley is that while Orwell's novel emphasizes the control of people by inflicting pain, Huxley replaces pain with pleasure and brings forth a standardized human fiction that has lost the ability to criticize and think in entertainment.

Today, the *Brave New World* can not only be read as a utopian critique—that is, as a dystopia—but also as a transhumanist critique. While basing its arguments on the values of the positive technological development of human beings, the novel also emphasizes what is lacking in success. It ultimately sacrifices human freedom in search of improvement while criticizing the fragility of humanity. This is the price for human freedom that the world government refuses to pay. Ultimately, it is the cost of successful-

ly applying the transhumanist techniques that Huxley challenged. In this examination of how the *Brave New World* is a transhumanist critique, the novel is first regarded as a novel before it is interpreted as a social warning (Carbonell, 2014:111). Therefore, as in every novel, the *Brave New World*, which should be read primarily as a novel, contains important clues about both the dystopian and posthuman fiction.

Looking back from today, it can easily be said that the predictions in this fiction came true within a short time. It presents a true picture of the people who are fictionalized with the consumption patterns that are expressed in the novel, which are pleasing and intended to be perceived as entertainment. Otherwise, the system will become unstable; that is, "... *There can be no civilization without social stability. There is no social stability without individual stability. ... The wheels should turn constantly, but they cannot turn without care. They need men to take care of them, steadfast men like cogs on their axles, sane obedient men, happy and stable men*" (Huxley, 2020: 65–66). To support such stability, children in the novel are subjected to lessons idealizing overconsumption, which shove them toward the service of the consumption system of the world state. To support all these, the novel, with the support of modified proverbs, also explores the use of drugs and how they facilitate mental escape and encourages excessive capitalist consumption. (Hamamra, 2017: 13). Arguably, such fiction in the novel is intended to support the process that encourages and directs consumption, which is defined as Fordism.

Another important aspect of the novel's construction on consumption values and consumer behavior is that while trying to encourage all these values and behaviors, the mother-child relationship is the presentation of life as a disease-free and painless process that is completely far away from feelings such as discomfort, illness, and pain that a person may encounter throughout his life biologically. This implies that a person may not only feel constraints such as pain and aging related to himself, but also will be able to continue leading a life that is completely oriented toward the satisfaction of his own desires, without any emotional biological bonds, by consuming more. The pleasure tablets that he needs are presented to him in a way that he can easily access them whenever he wishes and in case of any need.

Leisure consumption is seen throughout the novel. Today, many examples of the directable and manageable human being in the posthuman fiction continue to be experienced through the consumption phenomenon. Therefore, it can easily be said that the fictionalization of the consumption phenomenon in the novel took place much earlier than the author's foresight, and that it has become a reality that emerges in the context of the predictions in the novel in terms of its effect or contributions to the posthuman fiction. In this respect, it would be correct to state that the utopian and sometimes dystopian posthuman fiction presented in the novel is neither a utopian nor a dystopian phenomenon in the context of consumption values and consumer behaviors, which are the subject of this study, and has turned into a part of our daily life as a very realistic phenomenon.

1. Giriş

İnsan zekasının geliştirdiği ürün ve teknolojilerin her zaman insanın lehine ve insanın yaşadığı zemin olarak yeryüzü ve onun da parçası olduğu ekosisteme faydalı olduğunu iddia etmek mümkün değil. Art niyetli ve tahakküm etme eğilimi taşıyan insanlar istisna tutulsa dahi, oldukça iyi niyetli insan çabası ve eyleminin yine insana ve içinde yaşadığı dünyaya zarar verdiği açık. İnsanlık tarihi bunun sayısız örneklerine şahitlik etmiş durumda. Teknolojik değişim ve dönüşümün hızına ayak uydurmakta insanın zaman zaman zorlandığı da görülmüştür. Belki de bu sebeple yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan gelişmelerin bir kısmına ilişkin insanları önceden hazırlama amacı da taşıyan hikâye, roman ve filmlerin sayısında da artış gözlenir. İnsanı yeni teknolojilere ve bunların ürünlerine olan ihtiyacı konusunda zihnen hazırladığı düşünülen roman ve filmler üzerinden insanın tüketici olarak yönlendirilmeye çalışıldığı da söylenebilir. Bu tür edebi eserler ile filmlerin insanı ütopyaya sevk eden kendi alanlarına ilişkin üreticiler karşısında eleştirel bir duruş olduğu da iddia edilebilir. Distopik olarak da isimlendirilen bu tür sinema ve edebiyat ürünleri ile insanın ütöpik içeriklere karşı bir yönüyle hazırlanması diğer bir yönüyle ise uyarılmasının amaçlanmış olabileceği açıktır.

Amaç ve hedefleri kısmen farklılaşmakla birlikte, distopya içeren roman ve filmler ile insanın kendi zekasının üretebileceği ve yine başta insan olmak üzere dünyaya verebileceği zararları da dikkat çekilmek istenmesi mümkündür. Kurgu (fiction), hem roman ve hem de filmin başarısı ve daha fazla hedef kitleye ulaşması için olmazsa olmazları arasındadır. Bu kurguyu yapan da yine insan zekasıdır. Dolayısıyla yazar ve senaristler bir yandan geçmişten geleceğe öngörülerini işin içine katmaya çalışırken, muhtemelen hayal güçlerini zorlayan bir zekayı da işin içine katmaktadır. Yapımcı ve/veya yayımcılar ile editörler, kendiliklerinden ya da iktidarlarla olan ilişkilerinden kaynaklanan bir yönlendirme ile yazar ve senaristleri yönlendirebilecekleri gibi onlar da ürünlerine daha fazla tüketici çekebilme adına iktidar ilişkilerinden bağımsız tamamen daha fazla satış ve kazanç adına yönlendirmede bulunabilirler. Bu bağlamda distopya içerikli film ve romanların bir kısmının daha masum denebilecek gerekçelerle yola çıkması mümkünken bir kısmının ise iktidarın amaçlarına hizmet etme amacıyla üretilip pazara sunulması da mümkün olabilir. Bu çalışmanın amacı, distopik üretimlerin hangi amaçla üretilmiş olduğunun irdelenmesi olmayıp, sadece konunun bu yönüne vurgu yapılması bakımından dikkat çekilmekle yetinilmektedir. Ancak çalışmanın amacına uygun olarak tüketim değerleri ve tüketici davranışları etkileri bakımından bu hususlara yeri geldiğinde vurgu yapıldığını ifade etmek yerinde olur.

İnsanın yapıp ettikleri ve sorumlulukları kapsamında değerlendirilen bazı hususlar bakımından yapması gerektiği halde yapmadıkları sebebiyle kendisi, çevresi ve dünyaya verdiği zararlar üzerinden eleştiri konusu olması doğaldır. Nitekim insanlık tarihi de bu tür eleştiri örneklerine fazlasıyla sahiptir. Buna karşılık insanı insan olması bakımından değerli bulan görüşler de vardır. İnsanın yaratılmış varlıklar arasındaki değerli olan özelliğinden eylemleri sonucu verdiği zararlara kadar geniş yelpazedeki konular sosyal bilimlerin çok farklı alanlarının da çalışma konularını zenginleştirmiştir. Hümanizmden insan sonrası irdelenen sosyal bilimlerin farklı alanları da tarihi ve geleceğiyle birlikte ele almaya devam etmektedir. İnsan zekasının eylediklerinin sonucu da bu irdemelerde önemli yer kaplamaktadır. İnsan sonrası durumun bu bağlamda farklı sosyal bilim alanları açısından değerlendirilmesi de son yıllarda daha yoğun bir şekilde yapılmaya başlanmıştır. Ancak bu noktada insan sonrası kavramının hangi anlam ve amaçla kullanıldığı konusunda da dikkatli olunmasında fayda olacağı açıktır. Çünkü post-insan, yani insan sonrası hakkında modern bir kültürel metafor olarak bahsetmek çok kolay olsa da bir şekilde aldatıcı da olabilir. Dolayısıyla bilimsel ve felsefi yönleriyle post-insan kuşkulu ve kaygan bir kavramdır ve

insanın farklı anlam ve tanımlarının kasıtlı bir karmaşası gibi görünebilen bir dayanağı olduğu da göz ardı edilmemelidir (Parrinder, 2009: 57). Bu bağlamda öncelikle insan sonrası kavramının farklı açılımlar içerebileceği ve konuya ilişkin yapılacak çalışmalarda bu şüpheli sayılabilecek bakış açılarına dikkat edilmesinde fayda vardır. Bu tür kuşkuların oluşmasında hiç şüphesiz insan sonrasına ilişkin gerek teknolojik gerek zihinsel ve gerekse eyleme ilişkin niyetlerin birbirinden çok farklı olabileceği gerçeği yatmaktadır. Diğer bir ifadeyle bilimkurgu ile gerçek arasındaki ilişkilendirmelerin niyetten bağımsız okunamayacağını söylemek yanlış olmayacaktır.

Bilimkurgu ile gerçek arasındaki sınır, çoğu zaman insan sonrası (post-human) üzerine yapılan güncel tartışmalarda söz konusudur. Genetik güçlendirme ve uzun ömür araştırması, bu tür araştırmaları tercih edenler ile insanın temel yönlerini kurcalamanın yanlış olduğunu düşünenler arasında ateşli tartışmalara neden olur. Tarafların her biri, gerçekçi olasılıkları vahşi şartnamelelerden ayırt etmenin bir öncelik olduğunu düşünür. İlginç ve ironik bir şekilde, her iki taraf da «bilimkurgu» sıfatını diğerinin konumlarını önemsizleştirmenin bir yolu olarak kullanır. Aynı zamanda araştırma ve çabalarının insan doğasını dönüştürmenin eşiğinde olduğunu ve tanımladıkları gelecek senaryolarının makul ve yaklaşmakta olduğunu ilan ederler (Clayton, 2013: 318). Teknolojik gelişmelere bağlı olarak hümanist ve post-hümanist yaklaşımlar ile onları savunanlar arasındaki karşıtlığın farklı açılımlarla devam edeceğini söylemek yanlış olmasa gerekir.

Bu çalışma, insan sonrası kurgusu bağlamında önemli romanlardan biri olarak kabul gören Cesur Yeni Dünya romanı üzerinden insan sonrası kurgunun öne çıkan bağlamlarından olan tüketim olgusunun incelenmesini amaç edinmektedir. Tüketim, insanın hayatını devam ettirmenin gereklilikleri arasında yer aldığından insan sonrası kurgu içinde de ihmal edilemez bir durum olduğu açıktır. Çalışmada ele alınan roman üzerinden tüketim eylemlerinden kaçınamayacak insanın tüketime bakış açısındaki değişime ilişkin öngörülerin nasıl şekillendiği de irdelenmekte olup, toplumsal gelişmeler bağlamında romandaki öngörüler, tüketim teorilerindeki gelişmelere göre de yeri geldikçe değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, çalışma, başta Veblen'in aylak sınıf teorisi olarak da isimlendirilen gösterişçi tüketim teorisi olmak üzere, boş zaman tüketimi ile referans grup tüketim teorisine atıflarla romandaki kurgular içerik analizi yoluyla irdelenmiştir. Pazarlama ve tüketici davranışı literatüründe oldukça az sayıda inceleme konusu yapılmış olan insan sonrası kurgu içeren romanların tüketim teorileri ile ilişkilendirilmesi bağlamında bu çalışmanın hem giriş mahiyetinde hem de ufuk açıcı olması beklenmektedir.

2. İnsan Sonrası ve Romanlarda İnsan Sonrası Kurgu

İnsan sonrası durumun insan soyunun tükenmesi ya da yoksullaşmasıyla alakalı olmadığını, aksine insan olanı yeniden tesis etmenin bir yolu olduğunu ve bunun da yeni evrenselci bir hümanist bakış açısı ya da insan kibrinin azaltılması yoluyla insanlar arasındaki dayanışmacı ruhun geliştirilmesine katkı olarak gören Braidotti, insan sonrasına farklı bakışların olduğunu ifade eder. İnsan sonrasına eleştirel ve yaratıcı özne olarak da bakılabildiğini ifade eden Braidotti, farklı siyasal geçmişleri olan Habermas, Fukuyama, Sloterdijk ve Derrida'nın gelişmiş teknoloji çağında insanın statüsü konusunda düşünürlerin ahlaki paniğin sınırlarına varan endişelerine karşılık, her ne kadar teknolojik aygıtların çok canlı ve insanların ise atıl oldukları reddedilemeyecek hakikat olsa da, insan sonrası araştırmaların bir krize değil bir ilham kabarmasına işaret ettiğini belirtir. Bu bağlamda problemleri yaratırken kullanılan dil ile o problemlerin çözülemeyeceği düşüncesiyle insan sonrasına ilişkin eleştiri hatlarıyla iç içe geçen yeni düşünme tarzları bulunması gerektiğine işaret eder. Yani Braidotti insan sonrası öznesi olan insana eleştirel ya da yaratıcı bakış açılarının arasında durduğunu belirtir (Braidotti, 2019: 61-70). İnsan sonrasına iliş-

kin farklı bakış açılarına yol açan asıl gelişmenin teknolojideki baş döndürücü gelişmelerin özellikle insan biyolojisine yönelik etkileri olduğunda sanırım fazla ihtilaf olmayacaktır. NBIC (nanotechnology, biotechnology, information technology ve cognitive science) ve GRAIN (genetic manipulation, robotic, artificial intelligence ve nanotechnology) olmak üzere iki başlıkta gruplandırılabilir. İlgili teknolojilerle birlikte biyobilimlerdeki gelişmelerin insanlığa insanlık sonrası bir gelecek vaat ediyor veya tehdit ediyor olması şeklindeki yaklaşım da aslında insan sonrasına olumlu ve eleştirel bakışın başka bir yansımasıdır (Wilson, & Haslam, 2009). Özetle, insan sonrasına ilişkin olumlu ve olumsuz açılardan farklı bakış ve değerlendirmeler söz konusudur. Bu kapsamda insan sonrası kurgudaki tüketim değerleri ile tüketici davranış kalıplarına yönelik açılımların olumlu ve olumsuz etkilenmelere yol açması kaçınılmaz olacaktır.

Üretilme amaç ve sebebi her ne olursa olsun, film ve romanlar üzerinden distopik içeriklerin bir tüketici profili amaçladığı rahatlıkla ifade edilebilir. Tam da bu noktada, insan zekasının geliştirmiş olduğu yapay zekanın sorgulanması gerektiği, yapay zekanın ortaya çıkarabildiği gerginlikleri, yeni tüketici eğilimlerinin olumlu olup olmadığı, otomasyon sonucu insanın üretme kapasitesi, tüketici olarak üretimi belirlemesi ve özne olarak tüketici olmak yerine kurgulanmış olan “Siri” ve “Alexa” tüketici sanallıklara teslim olmasının sonuçlarının tartışılmasının önemi ne dikkat çekilmektedir (Dholakia, & Fırat, 2019:1509). Dolayısıyla insan sonrasının tüketici insanı ne kadar sahicidir sorusu yanında insan sonrasını olumlu görenlerin insan dışındaki diğer varlıkların yaşam hakkına ne denli olumlu katkı sağlanabileceği ya da var olan olumsuzlukları ne düzeyde azaltılabileceği konusundaki soru işaretleri de aslında çok azalmamış gözükmektedir. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi bakımından şu kısa alıntı önemlidir (Braidotti, 2018: 77-83):

“Çağdaş küresel ekonominin en belirgin özelliği tekno-bilimsel yapısıdır. Farklı ve daha önceden farklılaşmış teknoloji kolları, insan sonrası kıyametin dört atlısı olan nanoteknoloji, biyoteknoloji, bilgi teknolojisi ve bilişsel bilimler arasındaki yakınlığa dayanmaktadır. Çağdaş kapitalizmin biyogenetik yapısı, insan sonrasına dair tartışmalar açısından bilhassa mühim ve merkezidir. Bu vasıf, İnsan Genomu Projesi’ni, kök hücre araştırmalarını ve hayvanlara, tohumlara, hücrelere ve bitkilere biyoteknolojik müdahaleyi de içermektedir. Esasında ileri kapitalizm, yaşayan her şeyin bilimsel ve iktisadi olarak kontrol altına alınmasına yatırım yapar ve bundan kâr eder. Bu bağlam, bizzat yaşamın ticaretini yapan piyasa güçlerinin sahip olduğu paradoksal ve son derece oportünist bir insanmerkezcilik sonrası biçimidir.

..

Bir kez bu insanmerkezcilik sonrası pratikler sadece kategoriler (erkek/dişi, siyah/beyaz, insan/hayvan, ölü/canlı, merkez/çeper vs.) arasında değil, aynı zamanda tek tek kendi içlerinde de nitel sınır çizgilerini bulanıklaştırdığında, insan, ‘yaşamı’ asıl hedefi haline getiren küresel kontrol ve metalaştırma ağlarına tabi olmaktadır. Yani jenerik insan figürünün başı beladadır.”

Modern pazarlamanın insanlığın geleceği için distopik çıkarımlar vaat etmesi özelliğine yapılan vurgu ve gelişen teknolojilerle tüketiciye ilişkin çok sayıda veriyi işleyebilme yeteneği dikkate alındığında, gelecekte pazarlamanın faydalı sonuçlar üretebilmesi, kapsayıcı olmasına bağlı gözükmektedir (Dholakia, & Fırat, 2019:1517). Pazarlamaya olumlu bu bakış açısına rağmen, kapitalist ekonomi mantığının yukarıda kısaca ifade edilmeye çalışılan genel karakteristiği dikkate alındığında, insan sonrasına ilişkin tüketici eylemleri ile onların sonuçlarının hem insan ve hem de diğer varlıklara etkileri bakımından olumlu beklentilerin azaldığı da söylenebilir.

İnsan sonrası kavramının 1990’lı yılların başlarından itibaren sosyal bilimlerde olduğu gibi edebiyat çalışmaları içinde de artarak geliştiği gözlenmektedir. Bu alanda yapılan çalışmalarda da popü-

ler ve eleştirel insan sonrası yaklaşımlara vurgu doğal olarak vardır. Bu noktada insan doğasının bütüncüllüğüne bir saldırı olarak da görülebilen yeni teknolojilerin insan sonrası insan yaklaşımı ile refah düzeyi daha yüksek ve sağlıklı yaşayabileceği insan sonrasındaki insana vurgu yapan yaklaşımları farklı şekillerde ortaya konabilmektedir. Bu bağlamda insan sonrasının (post hümanizmin) edebiyatı veya daha doğrusu edebiyatları, bilim kurgu ve cyberpunk gibi geniş jenerik kategorilerden tıbbi gerilim filmleri gibi daha kesin alt türlere kadar post-insan hakkında bir dizi formu okuyucu ya da izleyiciye aktarabilmektedir. Nanoteknolojideki gelişmelerle birlikte ise nasıl post-insan olabileceğimizi gösteren yeni metinsellik biçimleri de rahatlıkla sunulabilmektedir (Wallace, 2010). Öte yandan, edebiyat ve sinemada insan türünün ve diğer türlerin soyunun tükenmesini konu edinen eserler, felaket filmleri de dahil olmak üzere, geniş kesimlerde popüler bir cazibe uyandıran başlı başına başarılı türler olarak da değerlendirilmektedir (Braidotti, 2018: 82). Bu bağlamda, insanın hem kendi eylemleri ve hem de edebi eserlerde olduğu gibi kendi kurguları ile insan sonrasına ilişkin değerlendirmelerle karşı karşıya kalması kaçınılmaz hale geldiği ifade edilebilir.

Tüketici eylemleri bakımından da insan sonrası değerlendirmeler, iktisadi davranışların anlamlandırılması için önemli görülmekte ve pek çok distopik eserde insan sonrasının tüketim eylemleri boyutu da göz ardı edilmemektedir. İnsan sonrası kurguya ilişkin pek çok örneğin yeni formlar şeklinde bilim kurguya dayalı edebiyat ve sinema filmlerinde ortaya konulduğu bilinmektedir (Venkatesh, Karababa, & Ger, 2002: 448). İnsan sonrası kurgu bakımından tüketim eylemleri ve tüketici davranışındaki değişimin irdelenmesi için de dolayısıyla edebi eserler ve sinema filmlerine müracaat edilmesinde fayda olacağı açıktır. Nitekim edebiyat ve sanat araştırmacıları arasında da bu faydaya işaret eden görüşler söz konusudur: “Bilimkurgunun post-insan kavramlarıyla ilişkisine yönelik değerlendirmeler, edebiyat eleştirmenlerinin önemli sosyal meseleler etrafındaki söylemi zenginleştirebilecekleri birçok yönden yapılabilir. Biyoetik ve tıbbi beşeri bilimler uzmanları, genellikle inceledikleri konularda edebi yaklaşımlara açıktır. Bu meydan okumayı üstlenmekte yavaş olan kendi disiplinimizdir. Oysa post-insan üzerine edebi düşüncelerin topluma sunacağı çok şey vardır. Hastalar, sağlık hizmeti sağlayıcıları ve bilimsel politika üzerinde somut etkisi olan problemlere post-hümanizm analizini getirmek bize kalmıştır (Clayton, 2013: 338-339). Tüketici davranışı araştırmaları ve pazarlama uygulayıcılarına yön vermesi açısından da insan sonrasına ilişkin bilim kurgu ve kurgu romanlar ile film senaryolarının da söyleyebileceği önemli şeyler olduğu düşünülmektedir.

Bu çalışmanın amacı, distopik bir roman olarak Aldous Huxley’in *Cesur Yeni Dünya* adlı romanı üzerinden insan sonrası tüketim eylemlerindeki tüketim değerleri ile tüketici davranışlarında arzu edilen değişimlere ilişkin değerlendirmelerde bulunmaktadır. Bu kapsamda öncelikle romanın kısa bir tanıtımına yer verilmiştir. Daha sonra romanın yazılmış olduğu dönem dikkate alınmak suretiyle tüketici davranışları alanının genel bir değerlendirmesi yapılmış ve nihayet romandaki insan sonrasına ilişkin kurgu üzerinden tüketim eylemlerinin romanda nasıl işlendiği değerlendirmeleri yapılmaya çalışılmıştır.

Romanın yazılma ve basım tarihi dikkate alındığında, tüketimde referans grup teorisi ve boş zaman tüketim teorilerindeki romandan oldukça sonraki tarihlerde gelişmiş olan tüketici davranış kalıplarına ilişkin öncü bir kurgu olarak da böylesi bir romanın inceleme konusu yapılmış olması anlamlı görülmektedir.

3. Cesur Yeni Dünya Romanı

1894 yılında İngiltere’de doğan Aldous Huxley, yirmili yaşlarda şiir ve öyküler yazmaya başlamakla birlikte 1921 yılında yayınlanan Krom Sarısı (Crome Yellow) romanı ile birlikte edebiyat

dünyasında tanındı. Sonraki yıllarda yayınlanan romanları ile de çağdaş toplumun kusurlarını zekice ve acımasızca taşlamayı tercih etmiştir. Cesur Yeni Dünya (Brave New World) romanı 1932 yılında yayımlanmıştır. 1949 yılında yayımlanmış olan George Orwell'in *Bin Dokuz Yüz Seksen Dört* adlı romanı ile birlikte bu iki roman, yirminci yüzyılın ikinci yarısında insanlığın geleceğine ilişkin öngörüler bakımından sadece ütöpik bakış açısının değil distöpik bakışın da romanlar yoluyla kurgulanabileceğini okuyucuya göstermiştir. Cesur Yeni Dünya için yazmış olduğu önsözde Margaret Atwood, soğuk savaş döneminde *Bin Dokuz Yüz Seksen Dört* romanının bir adım önde durduğunu ancak 1989 yılında Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla birlikte, uzmanların bir devrin sona erdiğine kanaat getirdiğini ve alışveriş çılgınlığının zaferle hüküm sürmeye başladığını ifade etmiştir. Atwood, öngörülerini ve distöpik kurgusu ile *Cesur Yeni Dünya* romanının yarışı kazandığını belirtmiştir (Huxley, 2020: 7-8). Bu makalenin konusu bakımından şu değerlendirme de önemli görülmektedir. Orwell ve Huxley arasında görülen temel fark, Orwell romanında insanların acı çektirilmek suretiyle denetlenmesine vurgu yaparken, Huxley romanında ise acının yerini hazza bıraktığı ve eğlence içinde eleştirme ve düşünme yeteneği kaybolmuş standartlaştırılmış insan kurgusunun olmasıdır.

Cesur Yeni Dünya, romanın yazıldığı dönemden bugüne adeta bir öngörü niteliği taşıyan teknolojik ve bilimsel gelişmelerin tasviriyle kurgulanmış karşı-ütöpik bir eserdir. Romanında toplumsal homojen bir yapı içinde bireyin özerkliğinin yok edildiği, ailenin, dinin, edebiyatın, sanatın ve çeşitliliğin olmadığı bir toplumu tasvir eden Huxley, tüketimi, tek tipleşirmeyi ve bireyin yalnızlığını zekice ve eleştirel bir gözle irdeler (Altıok, 2017: 534). Uzun süren savaş sonrası ekonomik sıkıntıların farkında olarak kurgulanan romanın, daha sonraki tarihte yazılmış olmakla birlikte, *Bin Dokuz Yüz Seksen Dört* romanı ile bir karşılaştırması yapılacak olursa, sadece insanları devlete itaat ettirme ve bir nevi köleleştirme kurgusu ile yetinilmediği anlaşılmaktadır. Bu kurgu yanında insanlara kölelik yapmayı sevdirecek düzeyde ekonomik güvence ve bunu da desteklemek üzere uyuşturucu ve alkolden daha az zararlı bir uyuşturma programının desteği gibi konular dikkat çekmektedir. Bunun sağlanabilmesi için doğum ve çocuklukla birlikte tek tipleştirme, sınıf oluşumu ve kimilerinin hizmet eden kimilerinin de hizmet edilen sınıflara ayırımını bu uyuşturulmuş haz ile kabullenebileceği bir kurgunun romana hakim olduğu söylenebilir. Diğer bir ifadeyle daha önce yazılmış olmasına rağmen Cesur Yeni Dünya romanında insanın kimiksizleştirilmesi ve devlete ait hissettirilmesinde baskı ve teknolojik gelişmeler yanında onun tüketici ve haz alan özelliğine çok daha açık ve net vurguların Bin Dokuz Yüz Seksen Dört romanından farklı ve daha ileri bir düzeyde işlendiği görülür.

“Modern olan”ın giderek küçülen kafesi içerisinde yaşayan her bir canlının çekeceği sıkıntıları hayali bir gelecekte anlatan Huxley'in Cesur Yeni Dünyası'nda her şey, rasyoneldir, akla dayanmaktadır, planlanmaktadır ve sorgulanmadan yaşanmaktadır. Sosyolojik olarak genel bir kural olan “değer-norm-kurum” çizgisi ise tam tersine işlemektedir. Kurumlar, toplumsal normları oluşturmakta ve buna göre değerler manzumesi oluşturulmaktadır. Hatta Orwell'in romanında olduğu gibi Huxley'in romanında da değerler yoktur, sadece normlar ve kurumlar mevcuttur. Huxley'in taktip “kurum”unu oluşturan ve bu tek tipleşmeyi sağlayan “kuluçka merkezi” ve “şartlandırma merkezi” sayesinde kurumlara uygun bireyler üretilmektedir (Çiğçi ve Kayalı, 2017: 269). Bu şekilde kurgulanan insanın tüketime ilişkin değerleri ile tüketici davranışları bakımından da romanda yeterince açık örnekler yer almakta olup, bunlara daha sonra değinilecektir.

Cesur Yeni Dünya romanı bugün birçok yönden sadece ütöpik bir eleştiri, yani distopya olarak değil, trans hümanist bir eleştiri olarak da okunabilir. İnsanoğlunun pozitif teknolojik gelişiminin değerlerini esas alırken başarısında eksik olanın temsili de romanda vurgulanmaya çalışılır. Dahası, roman nihayetinde insanlığın kırılmasını eleştirirken iyileştirme arayışı içinde in-

san özgürlüğünü feda eder. Dünya Devleti'nin ödemeyi reddettiği insan özgürlüğünün bedeli budur. Sonuçta, Huxley'nin meydan okuduğu trans hümanist tekniklerin başarılı bir şekilde uygulanmasının maliyetidir bu. Cesur Yeni Dünya'nın nasıl bir trans hümanist eleştiri olduğuna dair bu incelemede, roman sosyal bir uyarı olarak görülmeden önce bir roman olarak görülmelidir (Carbonell, 2014:111). Dolayısıyla her romanda olduğu gibi öncelikle roman olarak okunması gereken Cesur Yeni Dünya romanı da kurgusu ve muhtemel mesajları bakımından hem distopik hem de insan sonrasına ilişkin önemli ipuçları içermektedir.

Romandaki insan türlerine yakından bakıldığında, ilkel köylerde yaşayan “doğal” bireylerin aksine, Huxley'in Dünya Devleti için yarattığı katı kast sistemiyle, yalnızca en yüksek kast olan Alfalar, transhuman olarak kabul edeceğimiz geliştirme türlerinin genetik olarak zeka ve sağlık açısından üstün bireyler olacak şekilde geliştirilirken, diğer kastların ise azalan sırayla daha az gelişmiş zihinsel yetenekleri paylaştıklarını görürüz. Aslında, en alt kast olan Epsilonlar, basit emek için tasarlanmış vahşi hayvanlardan başka bir şey değildir ve bu nedenle kasıtlı olarak bodurlaştırılmıştır. Bu durum da aslında trans hümanizmin tam tersine bir duruma işaret eder. Romandaki trans hümanist unsurlara ise her ikisi de Huxley'in romanının temsil ettiği dünyaya giriş işlevi gören ilk iki bölümde rastlanır (Carbonell, 2014:114).

Ütopyaların insanı yüz yüze bıraktığı sonuçların işlendiği çok sayıda roman yanında yönetici elit ve iktidarlar da insanlara vaat ettiklerinin gerçekleşmemesine karşılık bu ütopyalardan destek almaya çalışmıştır. Distopik kurguları ile Cesur Yeni Dünya gibi romanlar da ütopyik kurgulara ve yaşanmışlıklara bir nevi tepki ortaya koymaya çalışan kurgular olarak okunabilir. Teknolojik gelişmelerin çok sayıdaki insanın açlık ve yaşama gerekliliklerine çözüm üretememiş olması, özgür gibi görünmekle birlikte yine çok sayıda insanın günlük hayatını idame ettirme adına gönüllü köleleştirilmiş hali ve sonuç itibarıyla hemen her gelişmenin çok sayıdaki insanın yok olmasına, hastalanmasına ve sıkıntı çekmesine sebep olması dikkate alındığında, distopik kurguların gerçekleşme ihtimalleri de artmıştır.

Dolayısıyla giderek yalnızlaşan, mekanikleşen ve etik değerlerini yitirmeye yüz tutan bir hale gelen bireyler giderek bireyselliklerini de yitirmektedirler. Bu bağlamda, Aldous Huxley'in 1932 yılında ortaya koyduğu toplum yapısı, günümüz toplumlarıyla birebir paralellik göstermekte ve böylece tarihsel süreç içerisinde karşı-ütopyik bir eser olmaktan çıkarak gerçeğe her geçen gün daha da yaklaşmaktadır (Altıok, 2017: 533-534).

İkinci baskısına yazmış olduğu önsözde Huxley, geleceğin en önemli Manhattan projeleri, politikacıların ve katılan bilim insanlarının “mutluluk sorunu” adını vereceği konuda-diğer bir deyişle insanlara köleliklerini sevdirmeye sorunu konusunda- devlet sponsorluğunda yürütülecek büyük çaplı araştırmalar olacağını ifade eder. Kölelik sevgisinin insan zihin ve bedenlerinde derin ve kişisel bir devrimin sonucu olarak oluşturulmadıkça başarılamayacağını belirten Huxley, bunun da çocuk şartlandırma ve sonrasında telkin edici ilaçlar ile onları ait oldukları sınıflara atayabilme ve alkol ve uyuşturucudan daha az zararlı ancak insana kendisini de unutturacak ve düşünme eyleminden uzaklaştıracak haz ve keyif verici maddeler ile destekler. Cesur Yeni Dünya romanında insan standartlaştırma konularındaki öngörülerinin romanda yazdığından çok daha kısa sürelerde olabileceğine ilişkin kanaatlerini de ortaya koyar. Altı yüzyıllık projeksiyona dayanan öngörülerinin romanın ilk baskısından sonra geçen on beş yıllık süreçte yaşananlar dikkate alındığında öngörülerin pek çoğunun gerçekleşme ihtimalinin çok daha yakın olduğunu itiraf eder (Huxley, 2020: 26-28). Roman kurgusundaki ütopya veya öngörülerin henüz tamamıyla gerçekleşmediği de anlaşılabilir bir şekilde savaş sonrası dönemde yazılmış böyle bir romandaki öngörülerin çok daha kısa sürede gerçekleşmiş olması, Huxley'in kurgusunun gücünü ortaya koymaktadır.

1940'larda, DNA'nın evrimdeki rolü hakkında bilgi eksikliği, bilimkurgu yazarlarına genetik değişimi hayal etmek için iki ana mekanizma bıraktı: öjenik ve mutasyon. Yirminci yüzyılın ilk yarısında öjeni, 1930'larda artan Nazi öjeni kampanyaları dikkat çekerken, seçici yetiştirme planları ve kısırlaştırma ya da imha etme konusundaki tartışmalarla Amerikan bilincinde büyük bir yer kaplamıştı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, radyasyonun Hiroşima ve Nagazaki'nin bombalanmasından kurtulanlar üzerindeki etkilerine dair haberler yayıldığında, nükleer savaşın neden olduğu mutasyonlar, evrim hakkında kurgu için apaçık bir komplo aracı haline geldi (Calayton, 2013: 323). Huxley'in Cesur Yeni Dünya romanı henüz bu tür konuların ya konuşulmadığı ya da konulara ilgi duyanların henüz ilgilenmeye başladığı bu dönemlere denk gelmektedir.

Alldots Huxley'in Cesur Yeni Dünyasında, biyoloji kontrol edilmek suretiyle aynı zamanda değişen insan nörolojisinin erken vizyonlarına işaret edilir. Bu tür romanların en derin distopik yönü, karakterlerin kendi hayatlarını etkilememeleri ve bu ürünün tek kişilik özelliğiyle ilgili dünyanın karmaşıklıklarına ve beklenmedik durumlarına tepki verememelerinde yatmaktadır. İnsanın kendi gelişimi ve kimliği, anlatı yoluyla merkezi bir insanlaştırma değeri olarak sunulur (Wamberg, & Thomsen, 2016: 157). Bir başka deyişle romanda kendisi için her tür haz ve konforun düşünülmüş olduğu insanın kendisiyle ilgili herhangi bir tasarrufla bulunma ihtimali bırakılmamıştır. Onlar sadece kurgulanmış oldukları sınırlar içinde hareket edebilirler. Sınırları zorlayanlara yönelik olarak gerekli önlemler alınır. Teknoloji ile sağlanan konfor ve haz ortamında insanın zihinsel eylemlerden uzak tutulması esastır. Ona ait mutluluk yolları da kurgu sahiplerince düşünülmüştür.

Huxley "Cesur Yeni Dünya" romanında teknoloji yardımıyla sınıflandırılmış insanlardan oluşan "mutluluk" içindeki bir toplumu öngörmüştür. İnsanların hemen her istediğinin teknoloji yoluyla gerçekleştiği böyle bir toplumda bireylerin düşünme ve eleştirme yetenek ve ihtimalleri de ortadan kaldırılmıştır.

Huxley'in romanında yarattığı dünyada insanların normal yaşamları ve yaşlanıp ölmeleri bir mutsuzluk olarak ele alınmıştır. İnsanların özgürlük talepleri, kendi bilincine sahip olma istekleri bir kuruntu olmuştur. Kendimizi kalıba sokup başkalarını mutlu etmeye çalışırken özgür irademizden vazgeçtiğimiz, ütöpik refahın ve imkânların doğrultusunda mutluluğu aradığımız açıktır. Bireyin gerçekleştirmesi gereken en temel görevi kendi benliğini kurması ve var olan düzenin yanlışlarını eleştirmesidir. Benlik, kişiliğin ve ruhsal bütünlüğün merkezidir. Romanda insanların köleleştirilmesi ve kimliksizleştirilmesi yer alırken bunun başarılı olmadığını görölür (Altıok, 2017: 537). İnsanın mutsuzluğuna sebep olan haksızlık ve adaletsizlikler ile iktidarların özgürlükleri kısıtlayıcı bazı uygulamalarının değil de hastalık, yaşlanma ve ölüm gibi insani olguların mutsuzluk kaynağı olarak gösterilip mutluluğun kurgusunu yeni insan prototipinde aramanın da roman kurgusunda aslında mutluluğu getirmediği vurgulanmıştır.

Cesur Yeni Dünya romanının Birinci Dünya Savaşı ve hemen beraberinde getirdiği sosyal ve ekonomik yıkım ve büyük buhran olarak adlandırılan ekonomik kriz tecrübelerine dayalı yazılmış olması gerçeği unutulmamalıdır. Hastalık, yoksulluk, sefalet ve ölümlerin kısmen iktidar gücünü elinden bırakmak istemeyenlerin hırsları sebebiyle gerçekleşmesi ve kısmen de haksızlık ve adaletsizliklere sebep olan ekonomik güç dengelerinin olduğu bir dönemdir romanın yazıldığı dönem. Bu hususlar dikkate alındığında, iktidar gücünü kullananların beraberinde getirdiği insanı mutsuz eden olgulara distopik bir yaklaşım olarak Cesur Yeni Dünya romanının teknolojik gelişmelerle insanın mutluluk adına neler yapabileceğinin oldukça öngörüsü yüksek bir kurgu olduğunu ifade etmek uygun olur.

Bu noktada romanın üzerinden geçen yaklaşık doksan yıllık süre sonunda farklı bir yorum olarak şu değerlendirme dikkat çekicidir: "İnsanlık tarihi, ütöpik ve distopik arasında sürekli

dalgalandan olası geleceklerin alegorileriyle doludur. Bunun paradigmatik çağdaş örneği Aldous Huxley'in Cesur Yeni Dünya romanıdır. İnsan öjeniğinin pek çok sosyal sorunun acil çözümü olarak yaygın bir şekilde lanse edildiği 1932'de yazılan kitap, birçok kişi tarafından görüldü ve Huxley (ünlü biyolog ve öjenik yanlısı Julian Huxley'in kardeşi) tarafından tamamen ütöpik olarak yazıldı. Holokost'un ifşaları tüm bunları değiştirdi ve halkın feryadı "öjenik ideali neredeyse tamamen gömdü". O andan itibaren Cesur Yeni Dünya gasp edildi ve adeta peygamber mesajı ve distopik olarak yeniden yorumlandı. Altmış yıl ve giderek artan klonlama, embriyo seçimi ve genetik mühendisliği vb. çalışmalar, üreme geliştirme algılarımıza bir kez daha meydan okuyor. Ve bu amaçla, Cesur Yeni Dünya yakında tekrar ütöpik olabilir (Smith, 2005: 51). Yani bugünkü algıyla okunduğunda Cesur Yeni Dünya romanının ütöpik kalması bile mümkün gözükmektedir. Bu da aslında Huxley'in altı asır için öngörüsünün daha bir asır dolmadan güçlü ve önemli bir mesafe aldığını göstermektedir. Romandaki öngörülerden tüketime ilişkin olanlarına çok daha büyük oranda gerçekleşmiş olduğu rahatlıkla ifade edilebilir.

Huxley'in romanında girişimci Henry Ford, cesur yeni dünyanın kurucu babasıdır. Yeni toplum, Ford'un geçen yüzyılın başında Model T otomobillerini üretmek için sunduğu montaj hattı seri üretim ilkelerini esas alan insan hayatının ekonomileştirilmesine dayanmaktadır. Ford, Huxley'in romanında tapınılan yeni Tanrıdır. Eski Tanrı tarih ilan edilir (ve Ford'un dediği gibi "tarih saçmadır"). Heyecanlandıklarında, yeni seri üretilen uygarlığın üyeleri Tanrı'dan çok Ford'a baş vurur ve "Aman Fordum!" diye haykırırlar. "T" sembolü Hıristiyan haçının yerini almıştır. Takvim için başlangıç tarihi, Henry Ford'un T: 1908 modelini tanıttığı yıldır. Tarihlerin başında A.F. (After Ford-Ford'dan sonra) yazmaktadır. Huxley'in Cesur Yeni Dünya romanının günümüz toplumunda yeniden önem kazanan insan yarı-biyolojik varlıkların, genetik mühendisliğin ve insan klonlamanın kitlesel üretimine ilişkin etik konulara ilişkin distopik anlatılara ilham verdiği ifade edilmektedir. Bununla beraber Huxley'in romanında, okuyucular komünizm ve faşizm, standardizasyon ve seri üretim dahil bütünlükleri bir araya getirmeye ve bireysel hak ve özgürlükleri savunmaya karşı uyarılmakla birlikte mevcut kitlesel bireyselleşme çağındaki bireylerin güçlendirilmemiş olduğu belirtilmektedir. Huxley'in dünyasının Tanrısı Ford'un, artık daha büyük ve bütünüyle «Ben» imajıyla değiştirilmiş olduğu, artık kitlesel yapımcı liderine tapmadığımız, daha büyük olan «Ben»e, bir bütün ve birleşik «Bir»e taptığımız ifade edilmektedir. Sosyal olarak uydurulmuş bir fantezi olan «Ben» in tüketicisi olduğumuz, tüketiciler olarak, malları, yerleri ve diğerlerini tüketerek ve kendi isimlerimizi, görüntülerimizi, yüzlerimizi ve bedenlerimizi üreterek ve yayınlayarak fantezimizi «ben» için alışveriş yapmaya, inşa etmeye ve yeniden inşa etmeye çalıştığımızı vurgu yapılmaktadır (Spierings, & Houtum, 2008: 900-906). Böylesi bir değerlendirmeden hareketle, romandaki tüketim değer ve tutumlarına ilişkin kurgunun hem güçlü olduğu ve hem de kendisinden sonraki romanlara da ilham verdiği söylenebilir. Sadece tüketim değerleri ve tüketici davranışları için değil insan sonrası kurguya ilişkin yaklaşımlar bakımından da roman kendisinden sonraki romanlara ilham kaynağı olmuş, örneğin Haldane'nin Daedalus romanında genetik mühendisliği ve klonlama gibi konularda Cesur Yeni Dünya romanından doğrudan etkilenildiği belirtilmektedir (Parrinder, 2009: 60).

4. Sosyal ve Ekonomik Durum Karşısında Romandaki Tüketim Değerleri Kurgusu

Birinci Dünya Savaşı'nın ekonomik ve sosyal anlamda beraberinde getirdiği sıkıntılar dönemin tüketim değerlerine doğrudan yansımaktadır. İstihdamın kısıtlandığı ve dolayısıyla işsizlik sebebiyle insanların gelirlerinin düştüğü, savaş ve savunma amacıyla ülkelerin gelirlerini arttırmadığı bu dönemde insanlar da kişisel gelirlerini tasarruflu kullanmak ve tüketimde mümkün

olduğunca ev ekonomilerini güçlendiren bir yaklaşımı benimsemek durumunda idi. Evde hazırlanan yiyecekler, giyim kuşamda ve ev eşyalarında oldukça tasarruflu kullanım ve israf etmeme hemen her ülkedeki nüfusun çoğunluğunun tüketim yaklaşımı olarak karşımıza çıkar. Talep edilen her ürünün karşılanamaması sebebi yanında, geliri azalan ya da kalmayan tüketicilerin de tüketim değer ve kalıplarını ister istemez bu şekilde yönlendirmekteydi.

Batılı liberal hükümetlerin düzenleyici eylemleri yoluyla insanlık sonrası geleceğin tehlikelerine dikkat çekmek bakımından referans olarak da gösterilen Huxley'in Cesur Yeni Dünya romanı (Fukuyama, 2002), tüketici davranışlarında oluşturulmak istenen değişimde hükümetlerin ya da diğer bir ifadeyle iktidarların etkisinin çok daha güçlü bir şekilde kurgulanabileceğini göstermektedir. Dolayısıyla post-hümanizme yani insan sonrasına yönelik, "eleştirel post-hümanizm" insanı düşünmenin bir yolu olarak veya "insan olmanın ne anlama geldiğine dair süregelen eleştiri olarak sürekli vardır (Wallace, 2010, 696). Bu eleştirel bakış açıları pek çok konudur. Bu konulara ilişkin olarak çağdaş kapitalizmin biyo-genetik yapısının hemen her şeye dair bilimsel ve iktisadi faaliyetten kâr yaratma kapasitesini artırıyor olması sonucunda ekolojik sistemdeki dengenin bozulması ve bu süreçte üretimi devam ettirmek durumunda kalan ve hasat yapmak zorunda olan göçmen bedenlerin savunmasız oldukları için rahatlıkla harcanabilmesi eleştirileri yanında insan sonrası durumu her ne kadar insanın soyunun tükenişine ya da yoksullaşmasıyla ilgili olmasa da maddenin yaşamsal gücüne dair bilgileri biyo-genetik, sinirsel ve medya enformasyon veri tabanlarına aktarması ve gelişen teknolojiyle desteklenen araçların insanın yok olması ya da ekolojik dengenin tahrip edilmesine yol açabilme potansiyeli gibi çok sayıda örnek verilebilir (Braidotti, 2019: 59-62). Dolayısıyla insan sonrasına ilişkin çok farklı konularda eleştirel bakış açılarından söz etmek mümkündür. Distopik kurgu içeren roman ve filmlerde de bir yandan bu eleştirel konulara dikkat çekilmeye çalışılırken bir yandan da insanın insan sonrasına teşvikine yönelik yaklaşımlardan söz edilebilir. Tüketimin ihtiyaç ve beklenti karşılamanın ötesinde haz ve eğlence boyutlarına ağırlık veren kurguları da bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Bu çalışmada sadece tüketim değer ve kalıplarına ilişkin konular üzerinde durulmaktadır.

Yazıldığı dönemde mutsuzluk kaynağı olarak görülen yoksulluk, hastalık ve beraberindeki ölüm olgusuna karşı, mutluluk kaynağı olacağı ifade edilen kurgunun romanda ön planda olduğu daha önce ifade edilmişti. Benzer şekilde dönemin tüketim değerleri ve kalıpları ile hiç örtüşmeyen "kullan at" ve "dilediğince tüket" anlamına gelebilecek tüketim değer ve kalıplarına yer verilmiş olması da Cesur Yeni Dünya romanının tüketim değerleri konusundaki öngörü ve distopya bakımından değerlendirilmesini anlamlı kılmaktadır. Ulaşım konusundaki gelişimi ve ulaşımaya dayalı tüketim kalıplarındaki değişimi vurguladığı bölümde Huxley; öncelikle yaratılan her sınıftan insan için yüksek ekonomi politikasının bir gereği olarak kırlar ve çiçeklerin sevdirildiği ve oralara gitme arzularının artırıldığını ortaya koymuştur. Ancak bunun da tüketim artışı için yeterli olmadığı, çünkü kır çiçekleri ve manzara seyretmenin en önemli kusurunun onların bedava olduğu, alt sınıftakilerin kır sevgisi sebebiyle ulaşım tüketimi canlı tutulsa da özellikle üst sınıftakiler için getirisi daha yüksek tüketim alışkanlıkları kazandırıldığı vurgusu, Kuluçka Şartlandırma Merkezi (KŞM) müdürünün ağzından orayı gezmeye gelen öğrencilere şu şekilde ifade edilmektedir (Huxley, 2020: 48):

"KŞM Müdürü sabırla açıkladı. Eğer çocuklara bir gül görünce çığlık atırıyorsa, nedeni yüksek ekonomi politikasıydı. Kısa süre önceydi (bir yüzyıl var ya da yoktu). Gamalar, Deltalar ve hatta Epsilonlar çiçekleri sevmeye şartlandırılmışlardı; özelden çiçeği, geneldeyse vahşi doğayı. Amaç, her fırsatta kırlara koşma isteği yaratmak ve böylece ulaşım tüketimine zorlamaktı.

“Ulaşım tüketmediler mi peki?” diye sordu öğrenci.

“Hem de çok”, diye yanıtladı Müdür. “Ama başka hiçbir şey tüketmediler.”

Kır çiçekleri ve manzara seyretmenin önemli bir kusuru var, bedavalar, diye açıkladı. Doğa sevgisiyle fabrikalar çalışmaz. En azından alt sınıflarda doğa sevgisini kaldırmaya karar verildi, ancak ulaşım tüketimi eğilimi kalacaktı. Çünkü elbette nefret etseler de kırlara gitmeye devam etmeleri önemliydi. Sorun, ulaşım tüketimi için kır çiçekleri ve manzara seyretmekten ekonomik olarak daha sağlam bir neden bulmaktı. Gerektiği şekilde bulundu.

Müdür, “Kitleleri kırlardan nefret etmeye şartlandırıyoruz”, diye başladı. “Aynı zamanda onları doğa sporlarını sevmeye şartlandırıyoruz. Bunu yaparken de tüm doğa sporlarının gelişmiş aletlerle yapılmasını sağlıyoruz. Böylece hem endüstriyel ürünler hem de ulaşım tüketiyorlar, işte buradan da elektrik şokuna geliyoruz.”

“Şimdi anladım”, diyen öğrenci hayran kalmış bir halde sustu.”

Yukarıdaki roman pasajlarından da anlaşılacağı üzere, tüketime ilişkin değerlerin kazandırılması ve bireyde arzulan tüketici davranışlarının oluşturulmasının bir öğrenme süreci şeklinde kurgulandığı ve bu öğretme sürecinin de şoklamalarla sürdürüldüğünden söz edilmektedir. Tüketici olarak bireyin öğrenmesi bilişsel olabileceği gibi edimsel tepkisel ve sosyal şartlanma yoluyla ya da bunların değişik oranlardaki bileşiminden oluşabileceği bilinmektedir (Koç, 2019: 188). Aslında çok farklı yaklaşımlar içeren bu öğrenme teorilerinden hareketle tüketici davranışının gerek bilişsel ve gerek davranışsal öğrenme biçimlerinden faydalanarak oluştuğu ifade edilebilir. Romanın insan sonrası kurgusu için bu tür öğrenme teori ve yaklaşımlarını tüketim davranışları bağlamında da kullandığı açıkça görülür. Romanın yazılmış olduğu dönemin şartları dikkate alındığında ve o döneme ilişkin gerek teknolojik gelişmeler ve gerekse tüketici zihnine ilişkin çalışmaların seviyesi düşünüldüğünde, böylesi bir kurgunun oldukça öngörüsü yüksek denebilecek bir kurgu olduğu söylenebilir. Dolayısıyla romandaki insan sonrası kurgunun önemli boyutlarından birinin tüketim değerleri ve tüketici davranışlarını yönlendirme ile başarılabileceği şeklindeki değerlendirmenin önemli olduğunu ifade etmek yerinde olacaktır. Bu bağlamda, boş zaman tüketimi ve referans grup teorisi bağlamında romanda yer verilen seçkin sınıfın artan boş zamanlarını düşünceden uzak eğlenme amaçlı tüketimlere ayırabileceği vurgusu öne çıkarılmasının anlamlı olduğu düşünülmektedir. Aşağıda yer verilen bazı örnekler de bu yargıyı destekler niteliktedir.

Roman tanıtımında da değinildiği üzere, Cesur Yeni Dünya romanında insan sonrasına ilişkin kurguda baskı yerine insanın hazza boğulması ve eğlence ağırlıklı tüketim değerlerinin baskın olmasının bir sonucu olarak tüketimi eğlence halinde gösteren ve özendiren çok sayıda örnekle karşılaşılmaktadır (Huxley: 2020: 55):

“Müdür ve öğrencileri bir süre dikilip Merkezkaçlı Zıplayan Kukla oyununu izlediler. Yirmi çocuk, kromla çelik karışımı bir kulenin etrafında daire şeklinde toplanmıştı. Yukarıya, kulenin tepesindeki bir platforma atılan bir top kulenin içine yuvarlanıyor, hızla dönen bir diskin üzerine düşüyor ve silindirik gövdede açılmış birçok deliğin birinden hızla fırlatılıyordu ve çocuklar bu topu yakalamaya çalışıyordu.

Grubuyla uzaklaşırken Müdür, “Tuhaf”, dedi, “Ford’umuzun zamanında bile çoğu oyunun sadece bir iki top, birkaç sopa ve belki de bir parça fileyle oynandığını düşünmek tuhaf. İnsanların, tüketimi artırmaya hiçbir katkısı olmayan karmaşık oyunları oynamasına izin vermenin ne kadar ahmakça olduğunu bir düşünsene. Delilikten başka bir şey değil. Bugünlerde yöneticiler, en azından mevcut oyunlar kadar karmaşık aletler gerektirdiği kanıtlanamayan hiçbir oyuna izin vermezler.”

Bu kısa pasajdan hareketle, romandaki tüketici davranışlarına ilişkin kurguda asla sadelik ve basitliğe izin verilmediği, tam tersine sürekli olarak bireyin hazzını canlı tutacak ve onu karmaşık tüketici davranışları ile arzu edilen davranışlara yönlendirecek bir ortamın öneminden bahsedilmektedir. Böylesi bir ortam ile arzu edilenin ise sürekli daha fazla tüketim isteğinin canlı tutulması olduğu anlaşılmaktadır. Bunun sonucunda da çarkların dönmesi olarak ifade edilen üretimin ve arzın sürekliliğine vurgu yapılmaktadır. Henüz Birinci Dünya Savaşı'nın ekonomik ve sosyal açıdan oluşturduğu hasarların ortadan kaldırılamadığı ve arzın talebi karşılamada zorlandığı bir dönemde yazılmış romanda daha fazla tüketmeyi referans alan tüketici davranışı ve tüketim değerleri kurgusunun romanda yer almasının ne denli öngörüsü yüksek olduğunu tekrar ifade etmekte fayda görülmektedir.

Cesur Yeni Dünya romanı, yazılmasından bugüne geçen yaklaşık yüz yıl içindeki değişimi altı asır gibi bir zaman dilimindeki değişiklik kurgusuyla sunarken tüketim olgusuna da başvurur. Bugünden geriye doğru bakıldığında bu kurgudaki öngörülerin çok daha kısa sürede gerçekleştiği rahatlıkla söylenebilir. Romanda ifade edilmeye çalışılan haz veren ve eğlence gibi algılanması istenen tüketim kalıpları ile kurgulanan insanın itaatkâr olmasına hizmet edilir. Aksi durumda sistemin istikrarsızlaşacağı; “.. *Toplumsal istikrar olmadan uygarlık olmaz. Bireysel istikrar olmadan da toplumsal istikrar olmaz. .. Çarklar sürekli dönmeli, ama bakımsız dönemezler. Onlara bakacak adamlar gerekir, dingilleri üzerinde dönen çarklar misali sarsılmaz adamlar, akli başında itaatkâr adamlar, mutlu ve istikrarlı adamlar.*” (Huxley, 2020: 65-66) şeklinde tasvir edilir. Bu şekildeki istikrarı desteklemek üzere romanda çocuklar, onları dünya devletinin tüketim sisteminin hizmetine mahkum eden aşırı tüketimi idealleştirme derslerine maruz kalıyorlar. Bütün bunları desteklemek üzere romanda ayrıca; değiştirilmiş atasözleri desteği ile bir yandan uyuşturucu ve zihinsel kaçışın, diğer yandan aşırı kapitalist tüketime özendirmenin güçlü bir şekilde vurgulandığı görülür. Bu bağlamda çocuklara yorulmaksızın ve sevinçle; “*Uçmayı seviyorum, yeni kıyafetler giymeyi seviyorum*”, “*Bitirmek tamir etmekten daha iyidir*” ve “*Dikiş ne kadar çok olursa o kadar az zenginlik*” gibi atasözleri tekrarlatıldığına tanık olunur (Hamamra, 2017: 13). Romandaki bu tür kurguların da muhtemelen Fordizm olarak tanımlanan tüketimi teşvik eden ve yönlendiren süreci desteklemek amaçlı olduğu ifade edilebilir. Bu bağlamda aşağıdaki değerlendirme dikkate değerdir (Spierings, & Houtum, 2008: 901):

“Genellikle modernizm ve Fordizm olarak tanımlanan, ürünlerin standartlaştırıldığı ve bir montaj hattında yapıldığı ekonomik bir seri üretim sisteminden, genellikle esnek uzmanlaşma, post-Fordizm veya post olarak tanımlanan bir kitle tüketim ekonomik toplumuna geçtik. Kitlesele bireyselleşmenin cesur yeni dünyasında bir kimliğe sahip olmaktan kaçış yok gibi görünür. Geriye kalan soru, küreselleşen dünyanın çeşitli yerlerinde yaşayan kitlesele bireyler olarak gerçek güce sahip olup olmadığımızdır. Gerçekten seçme özgürlüğümüz var mı? Gerçekten özgür irademiz var mı? Yoksa bu sefer akıllı bir pazarlama denetçisinin kölesi mi olduk? Bu sorulara ışık tutmaya başlamak için öncelikle alışveriş mekanlarımızda günlük tüketim uygulamalarımıza odaklanıyoruz. Neden ve nasıl tükettiğimizi analiz ederek kim olduğumuzu ve kim olmak istediğimizi bulmaya çalışırız. ‘Ben’ in üretiminin nasıl sürekli bir inşa ve yeniden inşa süreci olduğunu ve yerel ve küresel boyutlar arasında sonsuz bir dinamik etkileşimi yansıtan bir süreç olduğunu açıklıyoruz. Sonunda, Aldous Huxley’in büyük distopik anlatısının bugün hala bizi rahatsız eden hayaletlerinin izini sürmeye çalışarak hayal gücümüzü gıdıklayan daha büyük sorulara geri dönüyoruz.”

Tüm bu değerlendirmeler dikkate alındığında, Murray'in Cesur Yeni Dünya'nın '*kitle iletişim araçları ve modern tüketim kapitalizmi tarafından vatandaşın manipülasyonuna*' odaklandığını öne sürmüş olması da oldukça anlamlıdır (Murray, 2003). Çocukların eğlence ve haz odaklı tüketime yönelmeleri bakımından kullanılan ve romanda 'hipnopedi' olarak isimlendirilen yöntemden söz edilirken hipnopedyanın ilk deneylerde zihinsel eğitim aracı olarak kullanılabileceğini düşünmenin yanlış yol olduğu ikna amaçlı kullanımının doğru olacağı vurgusu da bu bağlamda dikkat çekicidir (Huxley, 2020: 50-51). Nitekim ilerleyen aşamalarda bu yöntem ile daha fazla başarı kazanıldığı anlaşılmaktadır.

Ancak yine de romanda haz ve eğlenceye dönük tüketimi önceleyen yaklaşıma eleştirel örnekler de yer alır; "*Dev ölçekte vicdani bir reddediş. Hiçbir şey tüketilmeyecekti. Doğaya geri dönüş*",... "*Kültüre geri dönüş. Evet, aslında kültüre. Oturup kitap okursanız fazla bir şey tüketmezsiniz*" (Huxley, 2020: 71). Bazen de doğrudan tüketim olgusu ile olmadığı halde insan sonrası kurguya karşı çıkış örneklerine de romanda yer verildiği görülür: "*.. Bernard çalımıla kapıyı vurup dışarı çıkarken, tek başına ayakta durup, tüm Düzen'e kafa tutmakta olduğunu düşünerek övünüyor, bireysel varlık ve öneminin bilincine varmaktan dolayı sarhoş, uçuyordu. Zulüm düşüncesi dahi kendisini yıldırılmamış, moralini bozacağına güçlendirmişti..*" (Huxley, 2020: 113). Bu ve benzeri eleştirel vurgulara rağmen; "*üretimin yetersiz olduğu dönemlerde az tüketimin çok önemli olmasına rağmen makineler çağında az tüketimin kesinlikle topluma karşı işlenmiş bir suç olduğu*" (s.73) söylenmektedir. Zira tek tek bireylerin hiçbir önemi yoktur insan sonrası toplumda; "*.. sonuçta birey nedir ki? .. kolayca yeni bir birey üretebiliriz, hem de istediğimiz kadar. Uyumsuzluk, bir tek bireyin hayatından çok daha fazlasını tehdit etmektedir; doğrudan, Toplum'un kendisi için bir tehlike oluşturur..*" (s.155-156). Dolayısıyla daha fazla tüketime özendirme, tüketimi bireyin haz ve eğlence yoluyla uyuşmasının sebebi haline getirmek, toplumdaki istikrarı sağlamak ve düzeni sürdürmek için önemlidir. Bu durum aslında referans grup teorisinin de tüketim eylemlerinde benzeren bu elit sınıfın kolay yönetilebilirliğini sağlama bakımından kullanışlı olabileceğini de göstermesi bakımından önemli görülebilir. Uzun yıllar futbol bağlılığı ve bugün de sosyal medya fenomenlerinin kısmen de olsa referans grup teorisi bağlamında kullanışlı bir enstrüman olduğu düşünülecek olursa, romandaki elit sınıfın hazzı dönük tüketim eylemlerine yönlendirilmesinde referans grup teorisinin, açıkça ifade edilmiş olmasa da, roman kurgusunda anlamlı yer tuttuğu söylenebilir.

Romanın tüketim değerleri ve tüketici davranışlarına kurgusuna ilişkin diğer önemli bir boyutu ise, tüm bu değer ve davranışları özendirmeye çalışılırken; aile, anne-çocuk ilişkisi, insanın biyolojik olarak yaşamı boyunca karşılaşılabileceği bazı rahatsızlık, hastalık ve acı gibi duygulardan tamamen uzakta, hayatı bütünüyle haz almaya dönük bir süreç olarak yaşanan hastaliksız ve ağrısız, acısız bir biçimde sunmasıdır. Bu şekilde insan hem kendisiyle ilgili acı ve yaşlanma gibi kısıtlılık hissetmeyecek hem de biyolojik bağın beraberinde getirdiği herhangi bir duygusal bağ olmaksızın tamamen kendi arzu ve isteklerinin tatminine yönelik bir hayatı daha fazla tüketerek sürdürebilecektir. İhtiyacı olan haz alma tabletleri ise dilediğinde ve her ihtiyaç halinde rahatlıkla ulaşabileceği şekilde kendisine sunulmaktadır. Tüketim ile de bu hazzın tamamlanması asıl hedeflerden birisi olarak yer almaktadır.

Annelik doğal seyri içinde bedenini çirkinleşmesinin sebebi sayılıp çok ayıp ve tiksindirici bir olgudur romanda: "*... Şişmandı ve gençliğini yitirmişti; dişleri berbattı, teni lekelerle doluydu, hele bir de o vücudu (Ford aşkına!); mideniz bulanmadan, evet gerçekten bulanmadan ona bakmanız imkânsızdı. O nedenle de seçkin insanlar onu görmemeye kararlıydılar*" (s. 160). Üretilen insanın doğal insandan uzaklaşması, hastalanmaması, eğlenmesi, hayattan haz alması gerektiği

gibi, belli bir süre sonunda ölecekleri de onlara öğretilir; “Ölüme şartlandırma on sekiz aylıkken başlar, ölüm günlerinde kendilerine çikolatalı puding verilir. Ölümü olağan bir olgu gibi kabul lenmeyi öğrenirler” (s.169). Tüm bu kurgu içinde insan sonrası insanın daha çok tüketmesi, tüketirken kaygı duymaması ve hatta ölene kadar bu rutini devam ettirmek suretiyle istikrara katkı vermesi arzulanır. İstikrarın bozulmasına asla tahammül yoktur. Tanrı olarak ifade edilen Ford’a yakın Denetçi Mustafa Mond özelindeki örnek vurgulardan birinde bu tahammülsüzlük şu şekilde genişçe hatırlatılır (Huxley, 2020: 181-182):

“Mustafa Mond’un okumayı yeni bitirdiği çalışmanın adı ‘Yeni Bir Biyoloji Teorisi’ idi. Bir süre düşünce içinde, kaşlarını çatarak oturdu, sonra da kalemini alıp kapak sayfasına şöyle yazdı: ‘Yazarın amaç kavramına matematiksel yaklaşımı yenilikçi ve son derece ustaca, fakat aykırı ve sosyal düzen açısından bakıldığında tehlikeli ve yıkıcı. *Yayınlanamaz*. Altını çizerek yazmayı sürdürdü. Yazar gözetim altında tutulacaktır. St. Helena Deniz Biyoloji İstasyonu’na transferi gerekebilir. İmzalar ken yazık diye düşündü. Ustalıklı bir çalışmaydı. Ama bir kez amaç türünden açıklamaları kabul etmeye başladınız mı, ne sonuçlar doğurabileceğini bilemezsiniz. Üst sınıf insanlar arasında kafası karışık olanların şartlandırılmasını bozabilecek türden bir düşüneydi. Egemen İyilik anlamında mutluluğa olan inançlarını yitirmelerine neden olabilir ve asıl amacın daha derinde bir yerlerde, fiziksel insanın ötesinde bulunduğu inanmaya yönlendirebilirdi. Yaşamın amacının, mutluluğun sürekli kılınması değil, bilincin yoğunlaştırılması ve arınması, bilginin zenginleştirilmesi olduğunu düşünmeye itebilirdi insanları. Ki Denetçi de bunun büyük olasılıkla doğru olduğunu düşünüyordu. Ancak bugünün şartlarında kabul edilemezdi. Kalemini tekrar alıp ‘*Yayınlanamaz*’ sözcüğünün altına ilk çizgiden daha kalın ve daha koyu ikinci bir çizgi çektii, sonra da derin bir nefes aldı. ‘İnsan mutluluk konusunu düşünmek zorunda olmasa, yaşam ne kadar eğlenceli olurdu!’ diye düşündü.”

Romanda istikrarı bozmaya çalışan Vahşi, Bernard ve Helmholtz’un Denetçi Mustafa Mond önündeki sorgularında dile getirilen şu söylem de istikrarın bozulmaması için tüketim eyleminin önemini vurgular (Huxley, 2020: 219-220):

“.. Dünya şu anda istikrara kavuşmuş durumda. İnsanlar mutlu; istediklerini alıyorlar ve ulaşamayacakları şeyleri de asla istemiyorlar. Refahları yerinde; emniyetleler; hiç hastalanmıyorlar; ölümden korkmuyorlar; ihtiras ve ihtiyarlardan habersiz ve bundan da çok memnunar; veba gibi bir illet olan anne ve babaları yok; güçlü duygular hissedecekleri eşleri, çocukları ve sevgilileri yok; şartlandırmaları uyarınca davranmaları gerektiği gibi davranmak zorundalar. Herhangi bir sorun çıkması durumunda da *soma* (romanda haz veren daha az zararlı uyuşturucu maddenin ismi) var. Siz de tutup, özgürlük adına pencereden savurdunuz...”

Anlaşılacağı gibi romanda istikrar vurgusunun en önemli unsurlarından birisi olarak haz ve eğlenceye dönük tüketimle mutluluğun elde edilmesi ve mutsuzluk oluşturup istikrarı bozma ihtimali olan her şeyden kaçınılması için her türlü önlemin alındığı bir distopya kurgusu hakimdir.

Çoğu zaman, biyolojinin dönüşümü ve makinelerin yükselişi hakkındaki hikayeler, dünyayı yaşayan makine veya cyborg ile paylaşmaktan kaynaklanan bir insan güvensizliği hissini ortaya çıkaran korku ve belirsizlik anlatılarıyla doludur. Bu tür uzaylı varlıklar sıklıkla insanlık için bir tehdit olarak temsil edilir ve kimliklerini ve tahakküm güçlerini sorgulamaya çağırır (Miah, 2007). İnsan sonrası kurguya ilişkin varlığını sürdüren bu tür örneklerle benzer eleştirel yaklaşımların oldukça erken örnek sayılabilecek Cesur Yeni Dünya romanında görülmesi de doğal karşılanmalıdır.

Romadaki kurgunun yazar tarafından tamamıyla savunulup savunulmadığı konusu da değerlendirilmeye açıktır. Romanda yer alan insan sonrasına ilişkin kurguya yönelik bazı eleştirel çıkışların roman boyunca az sayıdaki roman kahramanı tarafından yapıldığı görülmekle birlikte bu tür çıkışların romanın sonlarına doğru arttığı görülür. Bu noktada yazarın kendisine at eğilimleri net olarak ortaya koymak istememesinin de etkili olduğunu ifade etmek mümkün olup, bu tür karşı çıkışlar ile eleştirel diyaloglar, romandaki insan sonrası kurguya ilişkin yine de yazarın zihnindeki belli kaygılar olarak okunabilir.

Romanın sonuna doğru insan sonrasına ilişkin daha fazla eleştirel bakışın, Denetçi Mustafa Mond'un savunmada kaldığı diyaloglarla çok daha yaygın bir şekilde ortaya konmaya çalışıldığı ifade edilebilir (Huxley, 2020: 230-236):

“... ‘Tanrı kasada, Ford raflarda.’ Kahkaha atarak ifşa ettiği kütüphanesini işaret etti; raflar dolusu kitap, gözler dolusu okuma makinesi bobini ve ses kayıt bantları.

Kızgın bir sesle konuşan Vahşi, ‘Eğer Tanrı’yı biliyorsanız niye onlara anlatmıyorsunuz?’ diye sordu. ‘Tanrı hakkındaki bu kitapları niye vermiyorsunuz insanlara?’

‘Onlara *Othello*’yu neden vermiyorsak, bunları da aynı nedenle vermiyoruz; eskiler de ondan, yüzlerce yıl öncesinin Tanrısını anlatıyorlar. Şimdinin Tanrısını değil.’

‘Ama Tanrı değişmez ki.’

‘İnsanlar değişir ama.’

‘Ne fark eder?’

‘Öyle bir fark eder ki’, dedi Mustafa Mond. Yeniden ayağa kalkıp kasaya gitti. ‘Kardinal Newman adında bir adam vardı’ dedi. ‘Kardinal’ diye açıkladı, ‘Büyük Cemaat Şarkıcısı gibi biriydi.’

.....

‘Zihinlerimiz ve bedenlerimiz yaşamdan zevk almayı sürdürürken niye tutunacak bir şeye gerekşinim duyalım? Teselliye niye ihtiyaç duyalım *somamız* varken? Kalıcı bir şeye ne hacet, sosyal düzen varken?’

‘Öyleyse Tanrı’nın olmadığını mı düşünüyorsunuz?’

‘Hayır, büyük olasılıkla bir tane var.’

‘Öyleyse niye?’

Vahşi’nin sözünü kesti, ‘Fakat farklı insanlara farklı gösteriyor kendini. Modernlik öncesi çağlarda kendini, bu kitaplarda tarif edilen biçimde gösteriyordu. Şimdi ise...’

‘Şimdi nasıl gösteriyor kendini?’ dedi Vahşi.

‘Kendini yokluk şeklinde gösteriyor; sanki hiç yokmuş gibi.’

‘Bu sizin suçunuz.’

‘Uygarlığın suçu diyelim. Tanrı; makinelerle, bilimsel tıp ve evrensel mutlulukla uyuşmaz. Kendi seçimini yapman gerekir. Bizim uygarlığımız, makineleri, tıbbi ve mutluluğu seçti. İşte bu nedenle bu kitapları kasada kilitli tutmak zorundayım. Müstehcen şeyler bunlar. İnsanlar şok olurdu eğer...’

.....

‘Fakat sanayi uygarlığı, ancak benliği inkâr etmemekle mümkün olabilir. Hijyen ve ekonominin izin verdiği ölçüde sonuna kadar nefsi tatmin. Aksi takdirde çarklar durur.’

.....

Vahşi kaşlarını çatarak başını salladı. ‘Köklerini kazdınız. Evet, kesinlikle sizin tarzınız. Katlanmayı öğrenmek yerine tatsız olan her şeyin kökünü kazımak. Hangisi daha onurludur usu-muzca, acımasız kaderin sapan taşlarına ve oklarına katlanmak mı, yoksa silah kuşanıp karşı

koyarak son vermek mi dert yağmuruna... Ama siz bunların hiçbirini yapmıyorsunuz. Ne katlanıyor ne de karşı koyuyorsunuz. Yalnızca sapan taşlarını ve okları siliyorsunuz yeryüzünden. Kolayına kaçırıyorsunuz.”

Bu ve benzeri roman diyaloglarının kısmen romanın yazıldığı dönemdeki Huxley'in kafa karışıklıklarını yansıttığını söylemek de mümkündür. Nitekim romana son söz yazan David Bradshaw, 1927'de Huxley'in ojenik (genetik yoluyla insanın ıslahı ya da kontrol edilmesi çalışmaları) konusuna ilgisinin başladığını ve bazı konuşmaları ve yazılarında bunu ortaya koyduğunu belirtir ve konuya ilişkin olarak; *“Koşullar liberalleri diktatörlüğe başvurmaya zorlayabileceği gibi, hümanistleri de bilimsel propagandaya zorlayabilir. Düzenin her türlü kaostan yeğdir”* dediğini aktarır. Devamında da Cesur Yeni Dünya romanının arka planını tam olarak bilmenin romanın kara ütopyacı dayanaklarını hiçbir şekilde geçersiz kılmayacağını belirttiğinden sonra, romanın şirket-devletin doğasındaki totaliter tehlikelerin gelecekteki yansımını okunabileceği gibi Amerika öncüsü olarak kabul edilebilirse ona yönelik bir hiciv olarak da okunabileceğini söyler. Bradshaw'a göre okur hangi yorumu yeğlerse yeğlesin, aslında Huxley'in kendisi de bu romanı yazarken 1931'in Nisan ve Ağustos'u arasında çok sorunlu bir halde olup, bir hiciv mi, bir kehanet mi, yoksa bir proje mi yazdığından kendisi de emin değildi (Huxley, 2020: 263-264).

Belirtilen kafa karışıklığı, romanın yazarının içinde bulunduğu ruh hali ve niyetini tam olarak bilememekle birlikte, devlet ya da büyük şirketlerin toplumu ve dolayısıyla insanı kontrol etmesi, kendi amaçları doğrultusunda istikrara kavuşturması ve mutluluğu elde etmeleri karşılığında ita-atkâr olmalarını isteyecekleri yönündeki kurgusu bakımından Huxley'in bunları sağlayabilecek en temel unsurlardan birinin tüketim eylemleri olduğunu ve hatta tüketimi esas alan bir tanrı mantığının vurgulandığını romanda fazlasıyla görürüz. Nitekim romanda da Ford'un o dönemde başarılı olmuş olan T modelinden hareketle Ford, Dünya Devleti'nin önde gelen ilahı olarak kurgulanır ve onun endüstri felsefesi de bu düzen içindeki hayatın her yönüne hükmetmektedir (Huxley, 2020: 257). Bununla birlikte yukarıda ifade edildiği üzere diğer bazı konularda olduğu gibi tüketimle ilgili konularda da eleştirel değerlendirmelere yol açması bakımından da romanın kurgusu önemlidir. Bu bağlamda şu değerlendirme önemlidir (Spierings, & Houtum, 2008: 908):

“Tüketimci kurgu ve fantezi labirentinde saklandığımızda kimi kandırıyoruz? Neden uydurma tüketicilerimiz ve şablon şehirleri yapan kişisel özgürlüğün ve kişisel mutluluk arayışının sarhoş edici ve yanıltıcı sisteminden kaçmaya çalışmıyoruz? Olası çıkışları bulmak için, kendimizi aşan yansıtıcı bir süreç başlatmalıyız. Yani, kendimizin yarattığı ve kontrol eden mitleri ve nasıl olmayı istememiz gerektiğine dair inançları bağlamında kendimize direnmemiz gerekir. O halde soru şu: İnsan sonrası cesur yeni bir dünyaya giden rotadan kopmak istiyor muyuz? Huxley'in romanındaki vahşi gibi biz de bildiğimiz uygarlıktan kopmak istiyor muyuz? Öyleyse, yaşlanma, çirkin ve iktidarsız kalma hakkından bahsetmeden, ‘mutsuz olma hakkını da talep ediyor muyuz’. Bugünün cesur yeni dünyasından gerçekten kaçmak istiyor muyuz? Şehirlerin kendimizi sürekli deşifre etme ve yeniden kodlama cazibesine direnebilir miyiz? Yapabilir miyiz?”

Bu tür sorularla yapılmaya çalışılanın, aslında insan sonrası kurguda ilk bakışta sadece insan bedeninin bilgisayarlaştırılması gibi bir bakış açısının yeterli olmayacağını ifade edilmiş olmasıdır. Çünkü insan sonrasına ilişkin kurgulanan insan, sadece fiziksel bedenine iliştilenmiş ya da aşılannmış protez cihazlardan ibaret değildir. Duyguların da kontrolüne katkı sağlayacak şekilde insan ve bilgisayar arasında bir metaforik ilişki problemine dikkat çekilmektedir. Yine bu bağlamda bugüne kadarki tüketici davranışı araştırmalarında zihin ve bedeni ayırıştırıcı kartezyen yaklaşımların insan sonrası kurgudaki insanın tüketici olarak araştırılmasında, insan (hüma-

nizm) / insan sonrası (post-humanizm) karşılaştırması ya da ayrıştırmasının işe yaramayacağı belirtilmektedir. Dolayısıyla insan sonrası olarak tüketicinin davranışlarının ışık hızındaki değişim hızına karşılık araştırmacı ve uygulamacıların bu değişimle aynı hızda buluşacak şekilde hareket etmeleri gerektiği ifade edilmektedir (Venkatesh, Karababa ve Ger, 2002). İnsan sonrası tüketim eğilimleri ve tüketici davranışlarının anlaşılması bakımından teknoloji yardımıyla üretilmiş ya da makine insanların farklı isimlerle ve gerektiğinde metaforik anlam yüklü tüketim sembollerinin incelenmesi de tüketici davranışlarında insan sonrasının anlaşılması bakımından anlamlı ve değerli olduğu da göz ardı edilmemelidir (Giesler, 2004). Diğer bir deyişle insan sonrası kurguda tüketici davranışlarının araştırılması ve bunlara tepki vermek üzere pazarlama profesyonellerinin bedendeki değişim ile zihinsel değişime birlikte odaklanmalarında fayda vardır. Bu noktada muhtemelen bugüne kadar yazılmış olanlarda olduğu gibi bundan böyle yazılacak olan roman ve film senaryolarının da bu gözle değerlendirilmesi önerilebilir.

Tüm bu değerlendirmeler bağlamında yazıldığı dönemin sosyal ve ekonomik şartları dikkate alındığında, Cesur Yeni Dünya romanının kurgusunu güçlendirmede kullandığı en önemli unsurlardan birinin tüketime ilişkin değer yargıları ile tüketici davranışları olduğu söylenebilir. İnsan sonrası insanı yönlendirme ve denetlemede onun tüketim değerleri ile tüketim kalıplarının güçlü bir yönlendirici unsur olduğunda şüphe yoktur. Bu bağlamda, romanın yazılmasından oldukça sonra daha gelişmiş olan tüketim teorileri ve tüketici kültür teorilerinin ve bu açıdan da referans grup teorisi ve boş zaman tüketimi, popüler kültürün tüketime etkisi gibi hususların oldukça erken sayılabilecek tarihte romanda yer almış olması hususu, insan sonrası kurgu içeren romanın tüketim teorileri ve tüketici eylemlerini öngörme bağlamında önemli bir kurguya sahip olduğu kanaati rahatlıkla ifade edilebilir.

Mutsuzluğun, hastalık ve yaşlanmanın olmadığı bir dünyada ekonominin çarklarının dönmesi ve toplumsal istikrara zarar gelmeden hayatın sürdürülmesi için insan sonrası kurgudaki insanın tüketimi haz ve eğlence olarak görmesi, daha fazla tüketmesi ve tüketirken de başkaca çok fazla bir şey düşünmemesi esas olarak görülmektedir.

Yazıldığı dönemin ekonomik ve sosyal krizleri bağlamında oldukça ütöpik sayılabilecek bu öngörünün daha fazla tüketim sonucu kaynakların israfı bir yana insana da mutluluk getirmede tek başına yeterli olmadığına tecrübe edilmesiyle birlikte distopyaya dönüşümünün önemli örneklerinden biri olarak da görülebilecek Cesur Yeni Dünya romanı, tüketici olarak değer ve davranışları yoluyla insan sonrası insanı kurgulamada en önemli boyutlardan birinin tüketim olduğunu ortaya koymayı başarabilmiştir. Savaş sonrası dönemde insanların bir kısmının temel ihtiyaçlarını bile karşılayamadığı bir dönemde yazılmış romanın tüketim değerleri ve insanın tüketici davranışlarına yönelik bu öngörülerini, aslında iktisat, pazarlama, sosyoloji ve psikoloji bilimleri ya da genel ifadesiyle sosyal bilimler yanında romanların da ne denli önemli bir kaynak olduğunu göstermesi bakımından ayrıca önemli görülmektedir.

5. Sonuç

İnsan sonrası kavramının farklı açılımlar içerebilmesi sebebiyle konuya ilişkin yapılacak çalışmalarda şüpheli sayılabilecek bu farklı bakış açılarının göz ardı edilmemesinde fayda olacaktır. Bu tür şüphelerin oluşmasında elbette bilimkurgu ile gerçek arasındaki ilişkilendirmelerin niyetten bağımsız düşünülemediği gerçeği yatmaktadır. Bilimkurgu ile gerçek arasındaki sınır, çoğu zaman insan sonrası (post-human) üzerine yapılan güncel tartışmalarda gündeme gelir. İnsanın doğal biyolojik gelişimi ve hayat seyrine genetik müdahale ya da güçlendirme adı altındaki araştırmalar tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Bu tür tartışmalarda bilimkurgu her iki tarafın da kendi adına güçlü

bir argüman olarak kullanılması da ayrı bir tartışma konusudur ve her iki taraf da kendi argümanını güçlendirmek için bu tanımlamayı kullanır. Bu karşılıklarla birlikte her teknolojik gelişmenin insan sonrasına ilişkin taraflar arasındaki tartışmayı büyüterek devam ettireceği söylenebilir.

İnsan sonrasına ilişkin duruma, insan soyunun tükenmesi gibi bakanlar yanında insanın kibrinin azaltılması ve insanlar arasında daha dayanışmacı bir anlayışla yaklaşanlar da vardır. Diğer bir ifade ile insan sonrasına ilişkin oldukça eleştirel bakış ile oldukça olumlu bakışlar da söz konusudur. Bu noktada insan sonrasına ilişkin araştırma ve çalışmalarda problemin doğru teşhisi ve çözüm önerilerine yaklaşım niyetleri de önemli görülmektedir. Ancak hemen ifade etmek gerekir ki, her iyi niyetli yola çıkışın insan sonrasına ilişkin beklenen olumlu sonuca hizmet etmemesi de mümkündür. Bu bağlamda insan sonrasına ilişkin kurgular içinde yer alan ya da alabilecek tüketim değerleri ile tüketici davranış kalıplarına yönelik açılımların da olumlu ve olumsuz etkilenmelere açık olduğunu ifade etmek yerinde olur.

İnsan sonrası kurguya yönelik çabalar önemli ölçüde laboratuvar ortamında ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak sürdürülmesi tabii bir görünüm olarak kabul edilebilir. Bu yaklaşım insan sonrasına ilişkin kurgunun insan zihnine ait bir çaba olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz. Nihayetinde düşünen insan, bir yandan teknolojik gelişmelere yoğunlaşırken bir yandan da insana ait olan bireysel ve toplumsal ilişkilere yönelik kurgudan da uzak durmaz. Bu amaçla felsefeden edebiyata, fizikten kimyaya, iktisattan sosyoloji ve psikolojiye hemen her alanda düşünen insan zihni geleceğe ilişkin bir yandan öngörülerini bir yandan da kendince olumsuz gördüğü durumlara ilişkin iyileştirilebilir olanı ortaya koymaya ve açıklamaya çabalar. Bu çabaların bir kısmında farkında olarak ya da olmayarak kurgu boyutu da ortaya çıkabilir. İşte insan sonrasına ilişkin çabalar da hemen hemen bu çerçevede hemen her alanda gözlemlenebilmektedir. Edebiyatçılar da bazen hikâye, bazen roman ve bazen de kurgu ile bu çaba içinde olabilmektedir. Halk arasındaki sözel aktarımların bir kısmının masal ve efsaneleş/tiril/mesi yoluyla da bu tür kurgulara katkılar sağlanabilir.

İnsan sonrası kurguda tüketim değerleri ile tüketici davranışlarını değiştirmenin çok önemli olduğu düşünülmektedir. Bu amaca yönelik olarak bu çalışmada bir romandaki insan sonrası kurguda tüketim değerleri ile tüketici davranışlarının ne denli önemli bir unsur olarak kullanılabildiği açıklanmaya çalışılmıştır. “*Cesur Yeni Dünya*” romanı, hem yazılmış olduğu dönemin sosyal ve ekonomik şartları ve hem öngörüsü ile kurgu gücü bakımından uygun bir roman olarak düşünülmüştür.

Bu çalışmanın amacına uygun olarak yapılmaya çalışılan çözümlemeler sonucunda insan sonrasına ilişkin oldukça erken sayılabilecek bir tarihte yazılmış bu romanda tüketim değerleri ile tüketici davranışlarını değiştirmeyi amaçlayan yönlendirmelerin oldukça önemli araçlar olarak görüldüğü sonucuna varılmıştır. Bugünden geriye bakıldığında, tüketim değerlerine bakış, tüketici davranışları ile insanın ne denli etkilenebildiği ve hatta yönlendirilebildiği, tüketimin insan zihnini kontrol altına alabilecek bir olgu haline geldiği çok daha rahat anlaşılabilir. Romanda tüketime ilişkin bu bakışın yoğun bir şekilde yer aldığı görülmüştür. Tüketim olgusu üzerinden insan sonrasına ilişkin kurgudaki yönlendirilebilir ve yönetilebilir insanın bugün çokça örnekleri hayatın gerçekliği içinde yaşanmaya devam etmektedir. Bu bağlamda romandaki tüketim olgusunun kurgulanmasının yazarın öngörüsünden çok daha önce gerçekleşmiş olduğu ve insan sonrasına ilişkin kurguya etkisi ya da katkısı bakımından da yine romandaki öngörüler bağlamında fazlasıyla ortaya çıkan gerçeklik haline geldiği rahatlıkla söylenebilir. Bu açıdan romandaki ütöpik ya da yer yer distöpik insan sonrası kurgunun bu çalışmanın konusunu oluşturan tüketim değerleri ile tüketici davranışları bağlamında artık ne ütöpik ne de distöpik bir olgu olduğu, oldukça gerçekçi bir olgu olarak yaşadığımız gündelik hayatın bir parçasına dönüştüğünü ifade etmek doğru olacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Altıok, E. (2017) Aldous Huxley'in Cesur Yeni Dünya'sına distopya bağlamında bakış, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 5(58). 530 – 538.
- Braidotti, R. (2019). “İnsan sonrası, pek insanca: bir posthümanist anıları ve emelleri”. *Cogito*, 95-96. Kış. ss.53 – 97.
- Braidotti, R. (2018). *İnsan sonrası*. Çev. Ö. Karakaş 2. Baskı, İstanbul: Kolektif Kitap.
- Carbonell, C. D. (2014). “Brave new world”. R. Ranisch ve S. L. Sorgner (Eds.). *Post- and transhumanism: an introduction*. New York - Oxford: Peter Lang GmbH, 109 – 118.
- Clayton, J. (2013). “The ridicule of time: science fiction, bioethics, and the posthuman”. *American Literary History*. 25(2). 317 – 343.
- Çifçi, Y. ve P. Kayalı (2017). “Modernleşmenin gerçek resmine bakmak: Avrupa, Türk, Arap ve Afrika toplumlarında modernleşmenin romanlar merkezinde eleştirisi”. *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 3(3). 259 – 272.
- Dholakia, N., & A. F. Firat (2019). “Markets, consumers and society in the age of heteromation”. *European Journal of Marketing*. 53(8). 1504 – 1520.
- Fukuyama, F. (2002). *Our posthuman future: consequences of the biotechnology revolution*. London: Profile Books.
- Giesler, M. (2004). “Special session summary consuming cyborgs: researching posthuman consumer culture”. *Advances in Consumer Research*. 31. 400 – 402.
- Hamamra, B. T. (2017). “A Foucauldian reading of Huxley's Brave New World”. *Theory and Practice in Language Studies*. 17(1). 12 – 17.
- Huxley, A. (2020), *Cesur yeni dünya*, Çev. Ü. Tosun, 34. Baskı, İstanbul: İthaki Yayınları.
- Koç, E. (2019). *Tüketici davranışı ve pazarlama stratejileri - global ve yerel yaklaşım*, 8. Baskı. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Miah, A. (2007). “Posthumanizm: a critical history”. Gordijn, B. & Chadwick, R. (Eds), *Medical Enhancements & Posthumanity*. New York: Routledge.
- Murray, N. (2003). *Aldous Huxley: a biography*. New York: St. Martin's.
- Parrinder, P. (2009). “Robots, clones and clockwork men: the post-human perplex in early twentieth-century literature and science”. *Interdisciplinary Science Reviews*. 34(1). 56 – 67.
- Smith, K. M. (2005). “Saving humanity?: counter-arguing posthuman enhancement”. *Journal of Evolution and Technology*. 14(1). 43 – 53.
- Spierings B., & H. Van Houtum (2008). “The brave new world of the post-society: the mass-production of the individual consumer and the emergence of template cities”. *European Planning Studies*. 16(7). 899 – 909.
- Venkatesh, A., E. Karababa, & G. Ger (2002). “The emergence of the posthuman consumer and the fashion of the virtual and the real: a critical analysis of Sony's ad for memory stick™”. *Advances in Consumer Research*. 29. 446 – 452.
- Wallace, J. (2010). “Literature and posthumanism”. *Literature Compass*. 7(8). 692 – 701.
- Wamberg, J., & M. R. Thomsen (2016). “The posthuman in the anthropocene: a look through the aesthetic field”. *European Review*. 25(1). 150 – 165.
- Wilson, S., & N. Haslam (2009). “Is the future more or less human? differing views of humanness in the posthumanism debate”. *Journal for the Theory of Social Behaviour*. 39(2). 247 – 266.

DESCRIPTION

Journal of Economy, Culture and Society is an open access and peer-reviewed scholarly journal published biannually in June and December. It has been the official publication of the Methodology and Sociology Research Center at the Istanbul University Faculty of Economics since 1960. Starting from the 57th issue, published in 2018, the journal changed its name from “The Istanbul Journal of Sociological Studies / Sosyoloji Konferansları” to Journal of Economy, Culture and Society.

As of 2022 the publication language of the journal is only English and the print version has been stopped; the journal continues as an electronic only journal. The manuscripts submitted for publication in the journal must be scientific work in English.

Journal of Economy, Culture and Society is dedicated to the unlimited circulation of high quality academic contributions relevant to the field of Sociology, with an international focus. The journal provides a forum for exploring issues mainly in Sociology, but also welcomes manuscripts from other disciplines that are suitable for international and interdisciplinary audiences. The target group of the journal comprises academicians, researchers, professionals, students, related professionals and academic bodies and institutions.

AIM AND SCOPE

Journal of Economy, Culture and Society is an open access and peer-reviewed scholarly journal published biannually in June and December. It has been the official publication of the Methodology and Sociology Research Center at the Istanbul University Faculty of Economics since 1960. Starting from the 57th issue, published in 2018, the journal changed its name from “The Istanbul Journal of Sociological Studies / Sosyoloji Konferansları” to Journal of Economy, Culture and Society.

Journal of Economy, Culture and Society aims to provide a forum for exploring social, economic and cultural issues with an international focus. Because of the interdisciplinary and international character of the journal, manuscripts that are not suitable for an interdisciplinary and international audience should be submitted to more appropriate venues.

As of 2022, the publication language of the journal is only English. Therefore, the manuscripts submitted for publication must be scientific and original work in English. Preference will be given to manuscripts that make clear empirical contributions and/or comprise methodological and theoretical innovations.

EDITORIAL POLICIES AND PEER REVIEW PROCESS

Publication Policy

The subjects covered in the manuscripts submitted to the Journal for publication must be in accordance with the aim and scope of the journal. The journal gives priority to original research papers submitted for publication.

General Principles

Only those manuscripts approved by its every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by editor-in-chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope.

Short presentations that took place in scientific meetings can be referred if indicated in the article. The editor hands over the papers matching the formal rules to at least two national/international referees for evaluation and gives green light for publication upon modification by the authors in accordance with the referees' claims. Changing the name of an author (omission, addition or order) in papers submitted to the Journal requires written permission of all declared authors. Refused manuscripts and graphics are not returned to the author. The copyright of the published articles and pictures belong to the Journal.

Copyright Notice

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/li>)

censes/by-nc/4.0/) and grant the Publisher non-exclusive commercial right to publish the work. CC BY-NC 4.0 license permits unrestricted, non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

Open Access Statement

The journal is an open access journal and all content is freely available without charge to the user or his/her institution. Except for commercial purposes, users are allowed to read, download, copy, print, search, or link to the full texts of the articles in this journal without asking prior permission from the publisher or the author. This is in accordance with the BOAI definition of open access.

The open access articles in the journal are licensed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license.

Article Processing Charge

All expenses of the journal are covered by the Istanbul University. Processing and publication are free of charge with the journal. There is no article processing charges or submission fees for any submitted or accepted articles.

Condition of Acceptance For Evaluation

Manuscripts which do not comply with the principles and rules defined in the Information for Authors and which do not meet the requirements stated in the Manuscript Preparation section in below are not taken into consideration and will be returned to the corresponding author for the completion of the necessary arrangements.

Peer Review Process

Only those manuscripts approved by its every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by Editor-in-Chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope. Editor-in-Chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, sexual orientation, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors and ensures a fair double-blind peer review of the selected manuscripts.

The selected manuscripts are sent to at least two national/international referees for evaluation and publication decision is given by Editor-in-Chief upon modification by the authors in accordance with the referees' claims.

Editor-in-Chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers' judgments must be objective. Reviewers' comments on the following aspects are expected while conducting the review.

- Does the manuscript contain new and significant information?
- Does the abstract clearly and accurately describe the content of the manuscript?
- Is the problem significant and concisely stated?
- Are the methods described comprehensively?
- Are the interpretations and conclusions justified by the results?
- Is adequate references made to other Works in the field?
- Is the language acceptable?

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author's side.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse himself from the review process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential information and that this is a privileged interaction. The reviewers and editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees is important.

PUBLICATION ETHICS AND PUBLICATION MALPRACTICE STATEMENT

Journal of Economy Culture and Society is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

All parties involved in the publishing process (Editors, Reviewers, Authors and Publishers) are expected to agree on the following ethical principles.

All submissions must be original, unpublished (including as full text in conference proceedings), and not under the review of any other publication synchronously. Each manuscript is reviewed by one of the editors and at least two referees under double-blind peer review process. Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unethical behaviors.

All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication. In accordance with the code of conduct we will report any cases of suspected plagiarism or duplicate publishing.

Research Ethics

The journal adheres to the highest standards in research ethics and follows the principles of international research ethics as defined below. The authors are responsible for the compliance of the manuscripts with the ethical rules.

- Principles of integrity, quality and transparency should be sustained in designing the research, reviewing the design and conducting the research.
- The research team and participants should be fully informed about the aim, methods, possible uses and requirements of the research and risks of participation in research.
- The confidentiality of the information provided by the research participants and the confidentiality of the respondents should be ensured. The research should be designed to protect the autonomy and dignity of the participants.
- Research participants should participate in the research voluntarily, not under any coercion.
- Any possible harm to participants must be avoided. The research should be planned in such a way that the participants are not at risk.
- The independence of research must be clear; and any conflict of interest or must be disclosed.
- In experimental studies with human subjects, written informed consent of the participants who decide to participate in the research must be obtained. In the case of children and those under wardship or with confirmed insanity, legal custodian's assent must be obtained.
- If the study is to be carried out in any institution or organization, approval must be obtained from this institution or organization.
- In studies with human subject, it must be noted in the method's section of the manuscript that the informed consent of the participants and ethics committee approval from the institution where the study has been conducted have been obtained.

Author Responsibilities

It is authors' responsibility to ensure that the article is in accordance with scientific and ethical standards and rules. And authors must ensure that submitted work is original. They must certify that the manuscript has not previously been published elsewhere or is not currently being considered for publication elsewhere, in any language. Applicable copyright laws and conventions must be followed. Copyright material (e.g. tables, figures or extensive quotations) must be reproduced only with appropriate permission and acknowledgement. Any work or words of other authors, contributors, or sources must be appropriately credited and referenced.

All the authors of a submitted manuscript must have direct scientific and academic contribution to the manuscript. The author(s) of the original research articles is defined as a person who is significantly involved in “conceptualization and design of the study”, “collecting the data”, “analyzing the data”, “writing the manuscript”, “reviewing the manuscript with a critical perspective” and “planning/conducting the study of the manuscript and/or revising it”. Fund raising, data collection or supervision of the research group are not sufficient roles to be accepted as an author. The author(s) must meet all these criteria described above. The order of names in the author list of an article must be a co-decision and it must be indicated in the [Copyright Agreement Form](#). The individuals who do not meet the authorship criteria but contributed to the study must take place in the acknowledgement section. Individuals providing technical support, assisting writing, providing a general support, providing material or financial support are examples to be indicated in acknowledgement section.

All authors must disclose all issues concerning financial relationship, conflict of interest, and competing interest that may potentially influence the results of the research or scientific judgment.

When an author discovers a significant error or inaccuracy in his/her own published paper, it is the author’s obligation to promptly cooperate with the Editor to provide retractions or corrections of mistakes.

Responsibility for the Editor and Reviewers

Editor-in-Chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, sexual orientation, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors. He/She provides a fair double-blind peer review of the submitted articles for publication and ensures that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential before publishing.

Editor-in-Chief is responsible for the contents and overall quality of the publication. He/She must publish errata pages or make corrections when needed.

Editor-in-Chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers. Only he has the full authority to assign a reviewer and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers must have no conflict of interest with respect to the research, the authors and/or the research funders. Their judgments must be objective.

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author’s side.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse himself from the review process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential information and that this is a privileged interaction. The reviewers and editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees must be ensured. In particular situations, the editor may share the review of one reviewer with other reviewers to clarify a particular point.

MANUSCRIPT ORGANIZATION

Language

The language of the journal is American English.

Manuscript Organization and Submission

All correspondence will be sent to the first-named author unless otherwise specified. Manuscript is to be submitted online via <http://jecs.istanbul.edu.tr> and it must be accompanied by a cover letter indicating that the manuscript is intended for publication, specifying the article category (i.e. research article, review etc.) and including information about the manuscript (see the Submission Checklist). Manuscripts should be prepared in Microsoft Word 2003 and upper versions. In addition, [Copyright Agreement Form](#) that has to be signed by all authors must be submitted.

1. The manuscripts should be in A4 paper standards: having 2.5 cm margins from right, left, bottom and top, Times New Roman font style in 12 font size and line spacing of 1.5.
-

INFORMATION FOR AUTHORS

2. The manuscripts should contain between 4500 and 8500 words and the page numbers must be at the bottom and in the middle.
3. The name(s) of author(s) should be given just beneath the title of the study aligned to the right. Also the affiliation, title, e-mail and phone of the author(s) must be indicated on the bottom of the page as a footnote marked with an asterisk (*).
4. Submitted manuscripts must have an abstract between 180 and 200 words, before the introduction, summarizing the scope, the purpose, the results of the study and the methodology used. Underneath the abstracts, 3 to 5 keywords that inform the reader about the content of the study should be specified.
5. The manuscripts should contain mainly these components: title, abstract and keywords; extended abstract, body text with sections, footnotes and references.
6. Research article sections are ordered as follows: "INTRODUCTION", "AIM AND METHODOLOGY", "FINDINGS", "DISCUSSION AND CONCLUSION", "ENDNOTES", "REFERENCES" and "TABLES AND FIGURES".
7. Introduction section at the beginning of the manuscript must be indicated as "1. INTRODUCTION". All sections and sub-sections where the research question is described and importance of the study is explained must be numbered. The numbering format must be as 1,2,3, 4 for the main sections, and 1.1, 1.2, 2.1, 2.2 and 1.1.1, 1.2.1, 1.2.2 for the sub-sections.
8. The 6th version of the APA (American Psychological Association) reference style should be used for in-text citation and references list. For information and samples on the APA 6 style please refer to <http://jecs.istanbul.edu.tr/en/content/information-for-authors/references> and/or REFERENCES section in the Information for Authors.
9. Tables, graphs and figures can be given with a number and a defining title if and only if it is necessary to follow the idea of the article. The title of table should be placed above the table; caption of figure should be placed beneath the figure. Features like demographic characteristics that can be given within the text should not be indicated as tables separately.
10. A title page including author information must be submitted together with the manuscript. The title page is to include fully descriptive title of the manuscript and, affiliation, title, e-mail address, postal address, phone and fax number of the author(s) (see The Submission Checklist).
11. Authors are responsible for all statements made in their work submitted to the Journal for publication.
12. The author(s) can be asked to make some changes in their articles due to peer reviews.
13. A copy of the journal will be sent to each author of the accepted articles upon their request.
14. The manuscripts that were submitted to the journal will not be returned whether they are published or not.

REFERENCES

Although references to review articles can be an efficient way to guide readers to a body of literature, review articles do not always reflect original work accurately. Readers should therefore be provided with direct references to original research sources whenever possible. On the other hand, extensive lists of references to original work on a topic can use excessive space on the printed page. Small numbers of references to key original papers often serve as well as more exhaustive lists, particularly since references can now be added to the electronic version of published papers, and since electronic literature searching allows readers to retrieve published literature efficiently. Papers accepted but not yet included in the issue are published online in the Early View section and they should be cited as "advance online publication". Citing a "personal communication" should be avoided unless it provides essential information not available from a public source, in which case the name of the person and date of communication should be cited in parentheses in the text. For scientific articles, written permission and confirmation of accuracy from the source of a personal communication must be obtained.

Reference Style and Format

Journal of Economy Culture and Society complies with APA (American Psychological Association) style 6th Edition for referencing and quoting. For more information:

- American Psychological Association. (2010). Publication manual of the American Psychological Association (6th ed.). Washington, DC: APA.
 - <http://www.apastyle.org>
-

Citations in the Text

Citations must be indicated with the author surname and publication year within the parenthesis.

If more than one citation is made within the same paranthesis, separate them with (;).

Samples:

More than one citation;

(Esin, et al., 2002; Karasar, 1995)

Citation with one author;

(Akyolcu, 2007)

Citation with two authors;

(Saymer & Demirci, 2007)

Citation with three, four, five authors;

First citation in the text: (Ailen, Ciambur, & Welch, 2000) Subsequent citations in the text: (Ailen, et al., 2000)

Citations with more than six authors;

(Çavdar, et al., 2003)

Citations in the Reference

All the citations done in the text should be listed in the References section in alphabetical order of author surname without numbering. Below given examples should be considered in citing the references.

Basic Reference Types

Book

a) Turkish Book

Karasar, N. (1995). *Araştırmalarda rapor hazırlama* (8th ed.) [Preparing research reports]. Ankara, Türkiye: 3A Eğitim Danışmanlık Ltd.

b) Book Translated into Turkish

Mucchielli, A. (1991). *Zihniyetler* [Mindsets] (A. Kotil, Trans.). İstanbul, Türkiye: İletişim Yayınları.

c) Edited Book

Ören, T., Üney, T., & Çölkesen, R. (Eds.). (2006). *Türkiye bilişim ansiklopedisi* [Turkish Encyclopedia of Informatics]. İstanbul, Türkiye: Papatya Yayıncılık.

d) Turkish Book with Multiple Authors

Tonta, Y., Bitirim, Y., & Sever, H. (2002). *Türkçe arama motorlarında performans değerlendirme* [Performance evaluation in Turkish search engines]. Ankara, Türkiye: Total Bilişim.

e) Book in English

Kamien R., & Kamien A. (2014). *Music: An appreciation*. New York, NY: McGraw-Hill Education.

f) Chapter in an Edited Book

Bassett, C. (2006). Cultural studies and new media. In G. Hall & C. Birchall (Eds.), *New cultural studies: Adventures in theory* (pp. 220–237). Edinburgh, UK: Edinburgh University Press.

g) Chapter in an Edited Book in Turkish

Erkmen, T. (2012). Örgüt kültürü: Fonksiyonları, öğeleri, işletme yönetimi ve liderlikteki önemi [Organization culture: Its functions, elements and importance in leadership and business management]. In M. Zencirkıran (Ed.), *Örgüt sosyolojisi* [Organization sociology] (pp. 233–263). Bursa, Türkiye: Dora Basım Yayın.

h) Book with the same organization as author and publisher

American Psychological Association. (2009). *Publication manual of the American psychological association* (6th ed.). Washington, DC: Author.

Article

a) Turkish Article

Mutlu, B., & Savaşer, S. (2007). Çocuğu ameliyat sonrası yoğun bakımda olan ebeveynlerde stres nedenleri ve azaltma girişimleri [Source and intervention reduction of stress for parents whose children are in intensive care unit after surgery]. *Istanbul University Florence Nightingale Journal of Nursing*, 15(60), 179–182.

b) English Article

de Cillia, R., Reisingl, M., & Wodak, R. (1999). The discursive construction of national identity. *Discourse and Society*, 10(2), 149–173. <http://dx.doi.org/10.1177/0957926599010002002>

c) Journal Article with DOI and More Than Seven Authors

Lal, H., Cunningham, A. L., Godeaux, O., Chlibek, R., Diez-Domingo, J., Hwang, S.-J. ... Heineman, T. C. (2015). Efficacy of an adjuvanted herpes zoster subunit vaccine in older adults. *New England Journal of Medicine*, 372, 2087–2096. <http://dx.doi.org/10.1056/NEJMoa1501184>

d) Journal Article from Web, without DOI

Sidani, S. (2003). Enhancing the evaluation of nursing care effectiveness. *Canadian Journal of Nursing Research*, 35(3), 26–38. Retrieved from <http://cjrnr.mcgill.ca>

e) Journal Article with DOI

Turner, S. J. (2010). Website statistics 2.0: Using Google Analytics to measure library website effectiveness. *Technical Services Quarterly*, 27, 261–278. <http://dx.doi.org/10.1080/07317131003765910>

f) Advance Online Publication

Smith, J. A. (2010). Citing advance online publication: A review. *Journal of Psychology*. Advance online publication. <http://dx.doi.org/10.1037/a45d7867>

g) Article in a Magazine

Henry, W. A., III. (1990, April 9). Making the grade in today's schools. *Time*, 135, 28–31.

Doctoral Dissertation, Master's Thesis, Presentation, Proceeding

a) Dissertation/Thesis from a Commercial Database

Van Brunt, D. (1997). *Networked consumer health information systems* (Doctoral dissertation). Available from ProQuest Dissertations and Theses database. (UMI No. 9943436)

b) Dissertation/Thesis from an Institutional Database

Yaylılı-Yıldız, B. (2014). *University campuses as places of potential publicness: Exploring the political, social and cultural practices in Ege University* (Doctoral dissertation). Retrieved from: <http://library.iyte.edu.tr/hizli-erisim/iyte-tez-portali>

c) Dissertation/Thesis from Web

Tonta, Y. A. (1992). *An analysis of search failures in online library catalogs* (Doctoral dissertation, University of California, Berkeley). Retrieved from [http://yunus.hacettepe.edu.tr/~tonta/yayinlar / phd/ickapak.html](http://yunus.hacettepe.edu.tr/~tonta/yayinlar/phd/ickapak.html)

d) Dissertation/Thesis abstracted in Dissertations Abstracts International

Appelbaum, L. G. (2005). Three studies of human information processing: Texture amplification, motion representation, and figure-ground segregation. *Dissertation Abstracts International: Section B. Sciences and Engineering*, 65(10), 5428.

e) Symposium Contribution

Krinsky-McHale, S. J., Zigman, W. B., & Silverman, W. (2012, August). Are neuropsychiatric symptoms markers of prodromal Alzheimer's disease in adults with Down syndrome? In W. B. Zigman (Chair), *Predictors of mild cognitive impairment, dementia, and mortality in adults with Down syndrome*. Symposium conducted at the meeting of the American Psychological Association, Orlando, FL.

f) Conference Paper Abstract Retrieved Online

Liu, S. (2005, May). *Defending against business crises with the help of intelligent agent based early warning solutions*. Paper presented at the Seventh International Conference on Enterprise Information Systems, Miami, FL. Abstract retrieved from http://www.iceis.org/iceis2005/abstracts_2005.htm

g) Conference Paper - In Regularly Published Proceedings and Retrieved Online

Herculano-Houzel, S., Collins, C. E., Wong, P., Kaas, J. H., & Lent, R. (2008). The basic nonuniformity of the cerebral cortex. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, *105*, 12593–12598. <http://dx.doi.org/10.1073/pnas.0805417105>

h) Proceeding in Book Form

Parsons, O. A., Pryzwansky, W. B., Weinstein, D. J., & Wiens, A. N. (1995). Taxonomy for psychology. In J. N. Reich, H. Sands, & A. N. Wiens (Eds.), *Education and training beyond the doctoral degree: Proceedings of the American Psychological Association National Conference on Postdoctoral Education and Training in Psychology* (pp. 45–50). Washington, DC: American Psychological Association.

i) Paper Presentation

Nguyen, C. A. (2012, August). *Humor and deception in advertising: When laughter may not be the best medicine*. Paper presented at the meeting of the American Psychological Association, Orlando, FL.

Other Sources

a) Newspaper Article

Browne, R. (2010, March 21). This brainless patient is no dummy. *Sydney Morning Herald*, *45*.

b) Newspaper Article with no Author

New drug appears to sharply cut risk of death from heart failure. (1993, July 15). *The Washington Post*, p. A12.

c) Web Page/Blog Post

Bordwell, D. (2013, June 18). David Koepp: Making the world movie-sized [Web log post]. Retrieved from <http://www.davidbordwell.net/blog/page/27/>

d) Online Encyclopedia/Dictionary

Ignition. (1989). In *Oxford English online dictionary* (2nd ed.). Retrieved from <http://dictionary.oed.com>
Marcoux, A. (2008). Business ethics. In E. N. Zalta (Ed.). *The Stanford encyclopedia of philosophy*. Retrieved from <http://plato.stanford.edu/entries/ethics-business/>

e) Podcast

Dunning, B. (Producer). (2011, January 12). *in Fact: Conspiracy theories* [Video podcast]. Retrieved from <http://itunes.apple.com/>

f) Single Episode in a Television Series

Egan, D. (Writer), & Alexander, J. (Director). (2005). Failure to communicate. [Television series episode]. In D. Shore (Executive producer), *House*; New York, NY: Fox Broadcasting.

g) Music

Fuchs, G. (2004). Light the menorah. On *Eight nights of Hanukkah* [CD]. Brick, NJ: Kid Kosher.

INFORMATION FOR AUTHORS

SUBMISSION CHECKLIST

Ensure that the following items are present:

- Cover letter to the editor
 - ✓ The category of the manuscript
 - ✓ Confirming that “the paper is not under consideration for publication in another journal”.
 - ✓ Including disclosure of any commercial or financial involvement.
 - ✓ Confirming that the statistical design of the research article is reviewed.
 - ✓ Confirming that last control for fluent English was done.
 - ✓ Confirming that journal policies detailed in Information for Authors have been reviewed.
 - ✓ Confirming that the references cited in the text and listed in the references section are in line with APA 6.
- Copyright Agreement Form
- Permission of previously published copyrighted material if used in the present manuscript
- Title page
 - ✓ The category of the manuscript
 - ✓ The title of the manuscript
 - ✓ All authors’ names and affiliations (institution, faculty/department, city, country), e-mail addresses
 - ✓ Corresponding author’s email address, full postal address, telephone and fax number
 - ✓ ORCID’s of all authors.
- Main Manuscript Document
 - ✓ The title of the manuscript
 - ✓ Abstract (180-200 words)
 - ✓ Key words: 3 to 5 words
 - ✓ Main article sections
 - ✓ Grant support (if exists)
 - ✓ Conflict of interest (if exists)
 - ✓ Acknowledgement (if exists)
 - ✓ References
 - ✓ All tables, illustrations (figures) (including title, description, footnotes)

CONTACT INFO

Editor : Prof. Dr. Yunus Kaya

E-mail : jecs@istanbul.edu.tr

Phone : + 90 212 440 00 00 / 11548

Website : <https://iupress.istanbul.edu.tr/en/journal/jecs/home>

Address : Istanbul University, Faculty of Economics
Methodology and Sociology Research Center
Central Campus
34452, Beyazıt
Istanbul - Turkiye

COPYRIGHT AGREEMENT FORM

Istanbul University
İstanbul Üniversitesi

Journal name: Journal of Economy Culture and Society
Dergi Adı: Journal of Economy Culture and Society

Copyright Agreement Form
Telif Hakkı Anlaşması Formu

Responsible/Corresponding Author <i>Sorumlu Yazar</i>	
Title of Manuscript <i>Makalenin Başlığı</i>	
Acceptance date <i>Kabul Tarihi</i>	
List of authors <i>Yazarların Listesi</i>	

<i>Sıra No</i>	<i>Name - Surname Adı-Soyadı</i>	<i>E-mail E-Posta</i>	<i>Signature İmza</i>	<i>Date Tarih</i>
1				
2				
3				
4				
5				

Manuscript Type (Research Article, Review, Short communication, etc.) <i>Makalenin türü (Araştırma makalesi, Derleme, Kısa bildiri, v.b.)</i>	
---	--

Responsible/Corresponding Author: <i>Sorumlu Yazar:</i>	
---	--

University/company/institution	<i>Çalıştığı kurum</i>	
Address	<i>Posta adresi</i>	
E-mail	<i>E-posta</i>	
Phone; mobile phone	<i>Telefon no; GSM no</i>	

The author(s) agrees that:
The manuscript submitted is his/her/their own original work, and has not been plagiarized from any prior work, all authors participated in the work in a substantive way, and are prepared to take public responsibility for the work, all authors have seen and approved the manuscript as submitted, the manuscript has not been published and is not being submitted or considered for publication elsewhere, the text, illustrations, and any other materials included in the manuscript do not infringe upon any existing copyright or other rights of anyone. İSTANBUL UNIVERSITY will publish the content under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license that gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform and build upon the material by providing appropriate credit to the original work. The Contributor(s) or, if applicable the Contributor's Employer, retain(s) all proprietary rights in addition to copyright, patent rights. I/We indemnify İSTANBUL UNIVERSITY and the Editors of the Journals, and hold them harmless from any loss, expense or damage occasioned by a claim or suit by a third party for copyright infringement, or any suit arising out of any breach of the foregoing warranties as a result of publication of my/our article. I/We also warrant that the article contains no libelous or unlawful statements, and does not contain material or instructions that might cause harm or injury. This Copyright Agreement Form must be signed/ratified by all authors. Separate copies of the form (completed in full) may be submitted by authors located at different institutions; however, all signatures must be original and authenticated.

Yazar(lar) aşağıdaki hususları kabul eder
Sunulan makalenin yazar(lar)ın orijinal çalışması olduğunu ve intihal yapmadıklarını, Tüm yazarların bu çalışmaya asli olarak katılmış olduklarını ve bu çalışma için her türlü sorumluluğu aldıklarını, Tüm yazarların sunulan makalenin son halini gördüklerini ve onayladıklarını, Makalenin başka bir yerde basılmadığını veya basılmak için sunulmadığını, Makalede bulunan metnin, şekillerin ve dokümanların diğer şahıslara ait olan Telif Haklarını ihlal etmediğini kabul ve taahhüt ederler. İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ'nin bu fikri eseri, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile yayınlamasına izin verirler. Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir. Yazar(lar)ın veya varsa yazar(lar)ın işverenin telif dâhil patent hakları, fikri mülkiyet hakları saklıdır. Ben/Biz, telif hakkı ihlali nedeniyle üçüncü şahıslarca vuku bulacak hak talebi veya açılacak davalarda İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ ve Dergi Editörlerinin hiçbir sorumluluğunun olmadığını, tüm sorumluluğun yazarlara ait olduğunu taahhüt ederim/ederiz. Ayrıca Ben/Biz makalede hiçbir suç unsuru veya kanuna aykırı ifade bulunmadığını, araştırma yapıırken kanuna aykırı herhangi bir malzeme ve yöntem kullanılmadığını taahhüt ederim/ederiz. Bu Telif Hakkı Anlaşması Formu tüm yazarlar tarafından imzalanmalıdır/onaylanmalıdır. Form farklı kurumlarda bulunan yazarlar tarafından ayrı kopyalar halinde doldurulurak sunulabilir. Ancak, tüm imzaların orijinal veya kantlanabilir şekilde onaylı olması gerekir.

Responsible/Corresponding Author; <i>Sorumlu Yazar;</i>	Signature / İmza	Date / Tarih
	/...../.....